

821(476)

К-68

ВОЛОДИМИР
КОРОТКЕВИЧ

ТВОРИ
В ДРІВНЬОМУ
ТОМАХ

БСЛОАДМММР
КОТЦИКІВНУ

ББК 84Бел7
К68

В первый том произведений одного из популярных современных белорусских писателей (1930—1984) вошли два исторических романа «Христос приземлился в Городне (Евангелие от Иуды)» и «Черный замок Ольшанский».

В романе «Христос приземлился в Городне» писатель оригинально воссоздал события исторического прошлого (20—30 гг. XVI ст.).

Приключенческий сюжет он наполнил глубоким социально-философским и психологическим содержанием, широко используя материалы хроник и летописей, библейские тексты, народные легенды.

В таком же детективно-философском стилистическом ключе написан роман «Черный замок Ольшанский».

Передмова М. Ф. Слабошпицького

Редактор Д. К. Грицюк

Короткевич В. С.

К68 Твори: В 2 т. Т. I: Христос приземлився в Городні. Чорний замок Ольшанський: Романи / Пер. з біл. К. Скрипченка; Передм. М. Ф. Слабошпицького.— К.: Дніпро, 1991.— 720 с.— (Єднання).

ISBN 5-308-00944-9 (т. 1)

ISBN 5-308-00946-5

У романі одного з найпопулярніших білоруських письменників (1930—1984) «Христос приземлився в Городні» відтворено події історичної давнини (20—30 рр. XVI ст.). Пригодницький сюжет наповнено глибоким філософським та психологічним змістом, у творі широко використано матеріали хронік та літописів, біблійні тексти, народні легенди.

У такому ж детективно-філософському стилістичному ключі написано роман «Чорний замок Ольшанський».

К $\frac{4702120201-157}{M205(04)-91}$ 157.91

ББК 84Бел7

ISBN 5-308-00944-9 (т. 1)

ISBN 5-308-00946-5

© «Мастацкая літаратура», 1980
© Передмова. М. Ф. Слабошпицький, 1991

МИНУЛЕ ДИВИТЬСЯ НА НАС

У своєму есе «Сон про те, що було» він писав: Київ завжди стоїть у його душі і пам'яті. Київ не тільки подарував прихисток його отрочтву, що припало на повоєнні літа, а й значною мірою виховував майбутнього письменника, впливав на нього.

У тому есе він навіть пояснював себе — через Київ: «А коли я в творах своїх хоч трохи урбаніст, то це тому, що серед багатьох міст, які я пізнав, Київ був одним з перших, будинки й площі якого ненав'язливо вчили мене цьому. І коли я пересічний, не зовсім справжній урбаніст, то й цьому причина — Київ. Бо він ще досить довго по війні був наче занурений на дно прозорого зеленого озера (спокій, хвилі й дерева співають стару ліричну пісню), бо він був насамперед не кам'яницями, не каруселлю машин (переходячи Хрещатик, можна було читати газету), не божевільним мерехтінням неону...»

У повісті «Листя каштанів» виписано Київ за рік до закінчення війни. Хрещатиком посеред руїн проповзає старий трамвай, везе на платформі бити цеглу... На вулицях де-не-де спалахують поодинокі ліхтарі в бляшаних конусах... Перші вивіски українською мовою — замість німецьких... Там, серед тих картин, лишилося його чотирнадцяте літо, але не вмерло, а довго жило в пам'яті, і він написав про все у «Листі каштанів». Розповів про себе тодішнього, про друзів тих днів, про поранений Київ, який починав відроджуватися до мирного життя.

«Київ мене не видав, не дав пережити після серпня місяці «терпень», «пухонь», «здихонь». Ми з ним у різні часи разом бідували й раділи, сміялись і плакали, недоїдали й читали вірші, співали й жартували так, що всі навколо реготали до повної знемоги. Він мені брат, бо ділився останнім шматком хліба і ніколи не давав мене скривдити в бійці», — ось такими словами за кілька літ до своєї раптової смерті підсумує письменник стосунки з Києвом.

Він не раз приїздив сюди вже в ранзі класика білоруської літератури, жадібно шукав сліди свого минулого часу й знаходив їх у найнесподіваніших місцях. Якось на перекидному мосту в парку біля стадіону «Динамо» він сказав своєму літературному побратимові Івану Драчу, що в репертуар гідів XXI століття, які розповідатимуть про це місце, треба неодмінно ввести ще одну важливу інформацію: «Міст славиться ще й тим, що його, на поручнях, перейшов на руках маловідомий білоруський поет XX століття Володимир Короткевич... Інші кияни не робили цього, бо вони розумні. Навіть після гостин у кума...» Важко сказати, чого більше в цій фразі: захоплення подібними витівками й «подвигами» юності чи іронії на свою адресу. В ньому легко вживалися і романтична захопленість, і нещадна самоіронія. Рідко в людях буває таке парадоксальне поєднання. І це також підтверджує, що Володимир Короткевич був чоловіком напродив рідкісним.

Народився він у місті Орші Вітебської області в родині службовця. Закінчив філологічний факультет Київського університету, навчався там же в аспірантурі. Згодом були Вищі літературні та Вищі сценарні курси у Москві. Дебютував як поет, видавши в п'ятдесяті одна за одною кілька збірок. Майже водночас із віршами почав писати прозу, і вже на початку шістдесятих з'явилася книжка його оповідань «Блакить і золото дня». А далі пішли найголовніші твори, що й зробили ім'я Володимира Короткевича широко знаним не тільки в Білорусії. Це — історичні повісті й романи, які широко перекладалися в усій країні, видавалися й за рубежом.

Кожен його історичний твір має цікаву передісторію, але всі ті передісторії, мабуть, можна звести, сказати б, до одного часового «знаменника». Студент Київського університету Короткевич мріяв стати серйозним ученим. Він вивчав матеріали визвольного, антикріпосницького руху в Білорусії на початку шістдесятих років минулого століття. Збирався писати на цю тему дисертацію. Йому пророкували блискучу наукову кар'єру. Але дисертація не з'явилася. З'явився роман «Колосся під серпом твоім». Автор вважав, що це — його «борг Дніпру, людям повстання 1863 року, Білорусії». А перед «Колоссям...» з'явилися повість «Дике полювання короля Стаха» й роман «Христос приземлився в Городні». Творчий дует письменника з Кліо не був випадковим епізодом його літературної біографії. Пізніше він так пояснив закономірність цього: «Книжки в бібліотеках і лопата (Короткевич багато разів брав участь в археологічних розкопках.— М. С.) зробили з мене того, ким я є: письменником, котрий прагне мислити історично (а це означає національно), котрий знає, що тільки історичною свідомістю людина і народ можуть усвідомити своє «сьогодні» й допомогти майбутньому, що відвернутися від історії, наплювати на неї — це наплювати на сьогодні».

Як бачимо, письменник акцентує на важливості історичної свідомості для духовного буття народу, зрештою, для всього його повнокровного існування. Ці слова Короткевича були написані ще задовго до початку перебудови, коли ми всі з тривогою заговорили про так звані білі плями історії, про наше загальне невігластво в питаннях національного минулого, про манкуртство, що стало символом бездуховності, інтелектуальної і душевної вбогості. Все це виразно бачив і розумів білоруський письменник ще тоді, коли літературі була нав'язана зовсім інша система цінностей, коли ступенем її ідейної і художньої зрілості міг виступати кількісний показник творів про «його величність робітничий клас» чи життєписи «ділового героя», а твори на історичні сюжети викликали у видавців недовіру або й звинувачення: надто велика увага до минулого, а нам потрібна сучасність. Чи ж треба дивуватися з того, що автори історичної прози, як правило, піддавалися нещадному критичному остракізмові, що на їхню адресу часто лунали просто безглузді присуди.

Багатьом авторам історичних творів інкримінувалася невинуватна поезиція «коренів», недоречна ностальгія за минулим, невиразна класова оцінка його подій — важко й перелічити сьогодні всі ті ярлики, які були наготові в безнадійно заідеологізованій критиці, що не-

схитно стояла на сторожі бастионів суспільно-політичного догматизму й не хотіла визнавати за літературою права на незашореність мислення, на вільний і справді демократичний саморозвиток.

До речі, сам Володимир Короткевич теж не був тим благополучним автором, якому не довелося зазнати того критичного ostracismu. Діставалося і йому. Так, скажімо, надовго зник з очей читачів його роман «Не можна забути», нещадно розкритикований за буцімто ідейну шкідливість та історичну невваженість покладеної в основу твору концепції. Нещодавно в «Літературній панорамі» опубліковано листи білоруського письменника до його українського побратима Романа Іваничука. З цих листів виразно вимальовується автопортрет людини, яка твердо знає, що робить потрібну для свого народу справу, а також з усіх сил підтримує в аналогічних трудах львівського колегу, котрому не з медом ведеться після опублікування роману «Мальви», який зазнав нещадного критичного терору.

Короткевич прочитав монографію «Роман та історія» московського критика Валентина Оскоцького, який повторював усі ті тяжкі звинувачення на адресу автора «Мальв», і написав критикові різкого листа (текст його теж надруковано в «Літературній панорамі»), приправленого подекуди доволі замашними словами: «...Там, де Ви змушені віддавати данину суперечкам, що розпалилися довкола тієї чи тієї речі (а завжди ж у цих суперечках знайдеться негідник, охочий половити рибку в каламутній воді), там — не дивились би, даруйте, на Вас мої очі. Адже, скажімо, «Мальви» Р. Іваничука — я в цьому твердо переконаний, вірте очам літнього вовка, — входять у першу десятку наших історичних романів... Як же Ви цього настрою не відчули, цього болю розумного автора за людей? Це не авторська заданість у романі. Це нещадно правдиве зображення *заганості* у той жорстокий вік *найтрагічнішої історії народу*. І «Мальви», де герой, усупереч всьому (потурчений, потатарений, втративши пам'ять), тільки завдяки військовому й людському сумлінню *ламає під три чорти цю безвихідь і заданість*, говорять нам про наступну Хмельниччину куди більше, ніж, скажімо, наведена Вами як приклад безпорадна, еkleктична, задана ще найнизькопробнішими істориками царських часів «Переяславська рада» Н. Рибак та інші такі ж опуси, від яких віє холодним серцем, летаргією сумління, а отже, і фальшю. І Ви ж самі це чудово розумієте, а отже, тим паче непростимо. Тому що коли валяє Ваньку, виправдовуючи Іванів Грозних та інших ідолів «единой и неделимой» який-небудь Герцович, не тим хай буде пом'янутий покійник, то йому й бог звелів за його свідому дурість і конформізм, а коли пробує, не вміючи, сказати щось подібне В. Д. Оскоцький, то стає незручно».

У цьому листі — весь Короткевич з його широкою історичною ерудицією, безпомільним літературним смаком, людською безкомпромісністю і постійною готовністю стати на захист правди. Білоруський письменник добре розумів, що значать для долі твору подібні висновки критичних експертів. Його роман «Леоніда не вернуться до землі», опублікований у журналі «Польмя» 1963 року, з'явився через аналогічну причину окремим виданням аж 1982-го, за два роки до смерті Короткевича.

Ми надто довго безбожно схематизували історію, вибудовуючи її спекулятивні формули, підганяли в ній усі факти так, щоб вони в дуже вигідному світлі показували наше сучасне. Усе минуле мало для нас одверто утилітарне значення — воно повинно було показувати, що весь розвиток людства йшов до того, щоб з'явилося саме таке — і тільки таке! — майбутнє; іншого — не дано, ніяких варіантів бути просто не могло. І ніхто не мав права сказати: історія набагато складніша й суперечливіша, аніж усі наші доктрини, усі прокреслені нами її «кардіограми» і графіки поминання локомотивами історії всяких — невідгідних для нас — проміжних станцій. Є свій важливий резон у словах ще недавно такого крамольного для нашого читача філософа Артура Шопенгауера: «Історія показує нам людство, як природа нам показує місцевість із високої гори: ми водночас бачимо багато, далекі простори, грандіозні маси; але ніщо не зрозуміло, ніщо в усій дійсній сутності не зрозуміло. Навпаки цьому, зображене життя окремої особи показує нам людину так, ніби ми пізнаємо природу, коли гуляємо серед її дерев, рослин, скель і вод». А Томас Карлейль, полемізуючи з надмірною об'єктивізацією законів історії, вважав, що її творять не безликі маси, а виняткові люди, «справжні вожді людства», яких він узагальнено називає героями, включаючи до їх реєстру пророків, вождів, восначальників, письменників. Наша філософія й історіософія були глибоко незгодні з подібними постулатами, але в роки тієї ж сталінщини дуже заохочувалися сюжети про Олександра Невського, Івана Грозного і Петра Першого, які — згідно з авторськими концепціями — уздовж і впоперек перекроювали російську історію, творили бажаний для себе її варіант. Цим, по суті, схвалювалося те, що в нашій теорії називається ідеалістичним глумаченням історії. Тоталітаризм вимагав од літератури апології тоталітаризму в минулому. Соціальне замовлення диктувало романи політичних аналогій на історичному матеріалі.

Звичайно, одна-єдина особа — навіть найфеноменальніший представник роду людського — не зможе самотужки повернути колесо історії, але йому цілком посилено вплинути на маси, подвигнути їх на це, а тому й наша оцінка окремої особи в історії часто бувала заниженою. Ми аж надто боялися видатися ідеалістами чи сервілістами, сліпо трималися за кожну букву марксизму, хоч при тому роздували культ «батька народів», порівнюючи його з небесним світилом або з деміургом, який одним жестом руки творить на планеті дива.

Проблеми особи й історії, особи й народу, особи і її влади над людськими душами цікавлять і Короткевича в романі-притчі «Христос приземлився в Городні», що має підзаголовок «Євангеліє від Іуди». До речі, через сім літ після появи твору в Польщі було опубліковано «Євангеліє від Іуди» Генріка Панаса; жанр його визначено як роман-апокриф. Події в творі польського письменника розгортаються на землях Палестини, а в Короткевича сюжет веде читача в Білорусію XVI століття. Обидва автори пишуть про те, як народжується і починає жити у свідомості людей міф, як одні й ті ж події і вчинки можуть набувати принципово різних інтерпретацій. Це, зрештою, відомо із самої історії. Так, скажімо, добре znana в II столітті нашої ери секта кайнітів поклонялася Іуді і трактувала його зраду виконанням наказу Христа, котрий бачив

у майбутній події те, чого не дано побачити простим смертним. А в одному з середньовічних мусульманських трактатів говориться, що Іуда видав свого учителя замість іншої людини; потім він у пориві каяття наклав на себе руки. В оповіданні Леоніда Андрєєва «Іуда Іскаріот» донос на пророка, якого Іуда справді боготворить, продиктований прагненням Іуди інспірувати рішучі дії прихильників нової віри. На жодного з цих Іуд не схожий Іуда з роману Короткевича, витворений нестримною уявою художника. Це — абсолютно мирський чоловік, вельми далекий од усіх канонів Нового завіту.

Короткевичів Христос чимось трохи скидається на Іешуа з роману Булгакова «Майстер і Маргарита», цього трохи наївного бродячого філософа і фантазера. Юрась Братчик із твору білоруського письменника — теж філософ і мрійник. Бо цей волоцюга і гультьопака, яким він постає на перших сторінках роману, носить у грудях добре і вразливе серце, а в голові — світлий і кмітливий розум, який дозволяє йому осягати всі несправедливості світу, розуміти їх причини. Життя нав'язало йому роль месії, і він, поволі входячи в неї, починає творити справжні дива. Колишній лицедій мандрівного театру глибоко усвідомив нерозривність своєї долі і долі багатостраждальної людності білоруської землі. «Я голодував їхнім голодом, мене мучила спрага, я мерз, і помилявся, і грішив, і святий був. Але я нікому ще не зрадив на цій землі. І не збираюся. Я не хочу бути ні з ким, крім цього народу, тепер навіки мого», — ці слова Юрася Братчика свідчать про те, як глибоко він прозрів тут, у Городні, збагнув, що його серце назавжди залишиться у полоні болю й співчуття.

Як і справжній Христос, же-Христос готовий для порятунку людності покласти своє життя. Духовенство схопило його разом з іншими артистами і готує над усіма розправу. Юрась Братчик говорить своїм суддям, що вони неточно інкримінують йому так званий злочин: «І не за самозванство ви мене судите, а за те, що я, махляр, волоцюга, шахрай, перестав бути махлярем, став тим, ким ви мене зробили, ким боялися мене бачити. Якби воскрес оце бог, воскрес той, з кого почалася ваша слава, ви б і з ним зробили те, що зі мною...» Йому з усією ватагою же-апостолів щастить уникнути страти, і вони йдуть і йдуть по білоруській землі, творячи неймовірні справи. І не тільки розум допомагає Братчикові знаходити оригінальні виходи з різних okazій. Його надихає любов до народу своєї землі. Та любов, яка здатна оживляти і спопеляти. Небуденна любов небуденної людини.

Як уже писала всесоюзна критика, Братчик — не просто передова людина свого часу. Він вирвався набагато вперед за рамки середньовіччя, високо піднявся над канонами й забобонами офіційної церкви, уособив у собі отой здоровий язичницький оптимізм, який витравлювали з народу слуги господні, прищеплюючи йому страх і німу покору. Якщо на землі є такі люди, значить історична доля народу не безнадійна — наголошує письменник, значить у народу є майбутнє. У фіналі роману є символічна сцена — Братчик зі своїми «апостолами» засіває землю зерном. «... А сівачі піднімалися на вершину крутого горба, як на вершину земної кулі. І першим ішов назустріч низькому сонцю Христос,

ритмічно розмахуючи руками. І, готове до нового життя, падало зерно в тельду, пухку землю. Вийшов сівач сіяти на ниви свої».

Критика вже порівнювала «Христос приземлився в Городні» з «Гаргантюа та Пантагрюелем» Ф. Рабле, «Легендою про Уленшпінгеля» Ш. де Костера, «Кола Брюньйоном» Р. Роллана, знаходячи живий перегук роману білоруського письменника з цими видатними творами, в яких яскраво змальовано неповторні національні характери і в яких розкрито лунає невмирущий сміх народу. Зроджений із кількох рядків «Хроніки Белай Русі...» Матея Стриковського, Короткевичів «Христос...» зі справді енциклопедичною широтою охопив увесь плін народного життя білоруського середньовіччя, вмстив у собі десятки виразних характерів, на кожному з яких лежить неповторний відсвіт (досить бодай згадати один промовистий приклад — «золоті руки» золотаря Тихона Вуса). В цьому романі, як і буває в реальному житті, нерозривно переплелось трагічне й комічне, високе й нище, тут поряд сміх і сльози, реальне й фантастичне, у творі органічно уживаються лірика, романтична іронія і містифікація, буфонада. Роман Короткевича пронизаний алюзіями й ремінісценціями з давніх літописів і святих писань. Справжній захват викликає авторська віртуозність у живописанні кожної деталі. Ось, наприклад, як змальовано кавалькаду вершників духовного звання на чорній, виснаженій немилосердно посухою білоруській землі: «Тут не було жодного чоловіка, при боці і в руках якого не було зброї. Ялинові — поліські, тисові — західні та страшні білоруські луки з двох скріплених рогів сірого лісового бика, сагайдаки-тули, пищалі; гігантські, на людський зріст, дворучні мечі з хвилястим або прямим лезом, без піхов, бо з них неможливо витягти самому таке завдовжки лезо; мечі середньої довжини й короткі корди. Азійські, прямі, як меч, шаблі й шаблі булатні, зміясті; персидські, вузькі, як аїр, і гострі, як жало; турецькі ялмані з крицею, яка міниться блакитними зірочками; ятагани, схожі на серпи й призначені, як і серпи, для удару вигнутим боком; придніпровські білоруські списи полуторної довжини і тому призначені для кидання ногою з підйому стопи, і білоруські-таки ікла, короткі мечі з лезом широким і товстим, як коров'ячий язик; і завдовжки двадцять п'ять дюймів, зі схожим на місяць кінцем руків'я, для упору в живіт або груди, коли кидаєшся на ворога, і двома упорами для рук ікла, призначені для смертельного бою врукопаш у тісняві. А над усім цим — строкатість золотого карбування, емалі, золота, рубінів, ажурних накладок. А над усім цим, під китицями, арабськими латами, кольчужними сітками й булатними шоломами — очі, які й на хвилину не замисляється, вжити цю крицю чи не вжити...»

Це — триумф пластично виразного й навидивожу точного слова. В цьому слові поет, прозаїк та історіософ доповнюють один одного. Поезія і ерудиція стають його двома крилами. «Христос приземлився в Городні» — певно, найбільш «автороцентричне» повісткування з усіх романів і повістей Володимира Короткевича, який для характеристики свого роману, мені здається, міг би повторити слова відомого румунського майстра історичної прози Паула Ангела: «Історія завжди постає як світовий агрегат. Я зрозумів, що на всіх рівнях історії є, по суті справи, одна й та ж проблема: людина перед лицем несприятливого часу, який

вона намагається зробити сприятливим». За елегантною в'язкою періодів «Христоса...» постає не тільки епічна панорама глибинного народного життя, а й, сказати б, сам механізм роботи історії, ота — її завжди складна — проблема драматичних стосунків неординарної людської особистості з часом, який працює проти неї, не хоче погодитися на її право бути попереду нього. І отой непідробний драматизм стосунків людини з часом, вираженим у формі його найхарактерніших конфліктів, складає ідейну серцевину цього незвичайного роману, з якого багатоголосим хором звучить до читача середньовічна Білорусь.

Якщо Юрась Братчик із «Христа...» проходить на наших очах складну еволюцію, аби збагнути, хто він і що він у цьому світі, під цими рідними небесами, і стати виразником волелюбних народних поривань, то герой повісті «Дике полювання короля Стаха» постає перед нами вже давно сформованою людиною з перевіреною часом шкалою цінностей. На перших сторінках твору він оповідає про свою духовну одісею через літа молодості: «Для мене в той час було значно важливішим зрозуміти, хто я, яким богам повинен молитися... Я тоді шукав свій народ і починав розуміти, як багато хто в той час, що він тут, поруч, тільки за два століття з нашої інтелігенції добре вибили це розуміння...» Фольклорист-подвижник потрапляє в найглухіші «глибинки» рідного краю, знаходячи там не тільки етнографічні скарби, а й гірко усвідомлення упослідженого існування людності, безвиправно її нужденність. «І повсюди я бачив горе народне, бачив замурзаних дітей, бачив сліпих жебраків, бачив горе мого народу, дорожчого за який — я тепер знаю це — у мене не було нічого на світі...»

Волею випадку героєві, мовби на машині часу, доводиться потрапити в глибину далекого минулого, яке існує поряд із його сучасним загадковим реліктом серед лісів і непрохідних боліт довкола старовинного замку, де поряд із сиротливими слідами колишньої величі загадкового власника живуть страхітливі легенди і привиди. Оповідач несподівано для себе опиняється в епіцентрі драматичних подій багатолітньої давнини — криваве минуле йде і йде через нові й нові покоління і вимагає собі плати життями мешканців загадкового замку. Дикі, абсурдні ситуації, жахливі примари, суцільна ірреальність — таке враження, ніби тут поселилися всі персонажі романів жахів.

Ось, наприклад, одне з тих видінь, яке раз у раз пропливає перед очима різних героїв повісті, часто несучи з собою смерть для них: «І тупіт лунав то ближче, то далі, то з правого, то з лівого боку. Мені не було часу оглядатися, але один раз я все-таки оглянувся з куштів. Вони, люди дикого полювання, летіли за мною у молочному низькому тумані. Коні їхні розпростерлися в повітрі, вершники сиділи нерухомо, верес дзвенів під копитами. І над ними, у клаптику чистого неба, горіла самотня гостра зірка...»

Ось так, через цілі десятиліття, летить по ночах дике полювання короля Стаха до стін обшарпаного замку і за правом кривої помсти забирає одне за одним життя далеких спадкоємців того, хто забрав життя короля Стаха. Героєві повісті випало прочитати всю ту страшну історію до кінця, навіть стати якоюсь мірою її співавтором і учасником фантазматичного дійства, щоб поставити в ньому остаточну крапку. Подібний

сюжетний прийом продиктував авторові і роман «Чорний замок Ольшанський», в якому живе минуле простягає свої руки через десятиліття, енергійно втручаючись у сучасне, щоб звести з ним порахунки.

Кожен із дослідників історичної прози Володимира Короткевича неодмінно постає перед проблемою, до якого типу творів віднести його книги. Бо ж тільки «Колосся під серпом твоім» можна кваліфікувати як «чистий» історичний роман з усіма його класичними компонентами. Тут, здається, немає ніяких зухвалих містифікацій і сюжетних перускладнень, немає гротеску, шаржу, бурлескної стихії. Це — виважений у всіх пропорціях, стилістично прозорий, сказати б, поетично елегантно написаний панорамний соціально-філософський роман на історичному матеріалі. Розлого епічна течія його гармонізується із образом моря, що символізує для героїв Вітчизну. «Ми несемо в це море все добре і все зле, що ми бачили, ми несемо в нього своє життя, навіть більше — свою душу. І кожен впадає по-своєму. Одна ріка з давніх часів знає, в яке море вона тече, друга з труднощами знаходить свій шлях. Одна бачить море з самісіньких своїх витоків, друга в муках довго, дуже довго шукає його. Третя губиться в пісках і пересихає, так і не досягнувши морських хвиль...» Потік подій у «Колосці...» нагадує потік річок до єдиного моря.

«Христос приземлився в Городні» й «Дике полювання короля Стаха» подеколи видаються написаними зовсім іншим автором, який добре знається і на поетиці готичного роману, й так званого археологічного, й авантюрно-героїчного, й історико-детективного (а особливо ж характерний для останнього приклад — «Чрний замок Ольшанський», що його сам Короткевич атестував у листі до Р. Іваничука як «психологію з детективом»), і не тільки добре знається на цій поетиці, має до неї смак, а й блискуче володіє всіма арсеналами «фірмових» прийомів інтерпретації матеріалу. І водночас із таким же успіхом можна було б назвати ці книги «романи-трести», «романи-мозаїки», «романи-літописи» (за висловом відомого болгарського літературознавця Бояна Нічева), оскільки вони також увібрали в себе прикметні ознаки таких жанрових різновидів, які виробилися в сучасній історичній прозі. Все це засвідчує, що Володимир Короткевич ішов у фарватері її найновіших шукань. Відомий авторитет історичної прози Валерій Шевчук так характеризує художні шукання новочасного письменства: «Загалом, двадцяте століття змішує, еkleктизує прийоми й методи літератури, зокрема історичної XIX століття, зливає воедино поетику різних стильових епох, отже, історичний твір часом вбирає в себе поетику готичного роману з його тяжінням до опису «жахливих», ба навіть фантастичних ситуацій, використовує практику фольклорно-фантастичної і казкової літератури, не відкидає й патріотично-пізнавальних функцій, зрештою, письменник на матеріалі минулого не раз пробує вирішити ті чи інші соціальні проблеми сьогодення; твориться й авантюрний роман, який є не тільки простим читвом, але й збагачується компонентами інших історичних жанрів — одне слово, сучасний історичний роман стає складним (стилістично й композиційно) художнім тілом». І чи не найкраще це потверджують саме книги Володимира Короткевича, вся його художня практика.

Твори білоруського письменника дають для студій фахівців, які досліджують типологічні особливості сучасного історичного роману, справді дуже багатий матеріал. Досить бодай зіставити їх, скажімо, з такими відомими творами, як «Філософський камінь» французької письменниці Маргерит Юрсенар, «Срібні орли» поляка Теодора Парницького, трилогію «Королеви не мають ніг», «Перстень Борджіа» та «Прекрасна чарівниця» чеха Владіміра Неффа, повістями «Легенда про Сибіна, князя Преславського» й «Тихих і Назарія» болгарина Емиліана Станева та й багатьма іншими творами, що здійснюються вершинами новочасної історичної прози. Уважний дослідник неодмінно запримітить живий перегук ідейних та жанрово-стильових шукань Короткевича й усіх цих письменників. Я дуже далекий од думки приписувати білоруському романістові, що він читав усі ті книги і як реакція на них була поява його творів; зовсім не стверджую і протилежного. Просто хочу підкреслити, що є домінанта характерних для часу шукань і її виразна печать помітна на книгах різних авторів різних літератур, є колообіг найважливіших ідей, народжених саме тією чи тією літературною, а отже й інтелектуальною епохою, атмосферою найприкметніших для неї морально-етичних, філософських і соціальних проблем у їхньому контакті з музою Клію. А можна навести й конкретний приклад творчого взаємовпливу: як свідчить Роман Іваничук, його «Манускрипт з вулиці Руської» став своєрідною естетичною реакцією на роман Короткевича «Христос приземлився в Городні», тобто твір білоруського побратима найбезпосереднішим чином інспірував один із художньо найсвоєрідніших творів українського прозаїка. Але обличимо всі ці «впливобігні» теорії для літературознавчих експертів, вони можуть розповісти нам чимало таких історій, у яких несподіваним відлунням оживає авторське слово, бува, навіть на іншому кінці планети, народжуючи твір іншої національної літератури. Недаремно кажуть, що ідеї літають у повітрі і невідомо, де, коли і як вони приземляться. І в кожній такій випадковості уважне око неодмінно спостереже елемент закономірності.

У відомого литовського художника Чюрльоніса є потрясаюча за емоційною експресією пастель «Минуле». Мирна, спокійна дорога пливе в невідомість. А над дорогою височіє грізна руїна колишньої фортечної стіни. Погляд того, хто стане перед картиною, раптово зустрічається з поглядом двох бійниць. З першої потужно пливе сонячне проміння, а в другій зачалася зловіса, мертвотна порожнеча. Певно, художник хотів наголосити: від нас самих залежить те, як дивиться в наш день далеке минуле, чи його погляд сонячно-прихильний, чи відчужено-порожній...

Звичайно, кожен бачить і чує тільки те, що йому дано побачити і почути. Якщо — сам по собі, сам од себе. Але кожному можуть у цьому значно допомогти саме такі книги, які писав Володимир Короткевич. Вони — справді мов велике вікно, за яким у всі боки розкривається історичний пейзаж Білорусії.

...Володимир Короткевич, як писав він сам, радів навіть думці про відвідани Києва, який став його другим домом.

Йому належить таке зізнання: «Я знаю, коли мені стане тяжко і потягне мене до витоків, я піду не тільки в той куток, де я народився, не

тільки в ті кутки, де народилися предки і де ступали їхні ноги,— я піду і в безвісний київський двір до свого лілового каштана і скажу йому: — Добридень, каштане. Я прийшов».

Сьогодні письменник уже не прийде в той пам'ятний йому київський двір, не навідає дорого́у його серцю Україну — таких чудес на світі, на жаль, не буває.

Але він повертається до нас своїми прекрасними книгами. З них озивається його добра, ніжна, сильна і водночас іронічно усміхнена душа.

Категоричні атеїсти глибоко помиляються, стверджуючи, що душі немає і що вона аж ніяк не може жити в світі живих по смерті людини.

Принаймні у письменників є душі. Бо без душі неможливо народжувати книги.

І ті душі не вмирають. Вони таки лишаються жити в книгах. Бо без них книги ніколи не жили б.

Михайло Слабошпицький

ВОЛОДИМИР КОРОТКЕВИЧ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

КОЛОСНЯ
ПІД СЕРПОМ ТВОЇМ

Роман

Переклали з білоруської
Богдан Чайковський
та Карл Скрипченко

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1991

Другий том творів відомого білоруського письменника містить роман «Колосся під серпом твоім» — вершинний твір автора, з яким український читач знайомиться вперше. Роман відтворює суспільну атмосферу Білорусії напередодні народного повстання 1863—1864 років під керівництвом Кастуся Калиновського. У першій книзі роману автор змальовує картини дитинства та юнацьких років майбутніх повстанців, середовище, в якому вони зростали й виховувалися. Друга книга знайомить читача з початком активної діяльності героїв перед скасуванням кріпацтва. Цей твір автор присвятив матері.

Во второй том произведений известного белорусского писателя вошел роман «Колосья под серпом твоим» — вершинное произведение автора, с которым украинский читатель знакомится впервые.

Роман изображает общественную атмосферу Белоруссии в канун народного восстания 1863—1864 годов, которым руководил Кастусь Калиновский. В первой книге романа автор описал детство и юность будущих участников восстания, среду, в которой они воспитывались. Вторая книга знакомит читателя с началом активной деятельности героев перед отменой крепостного права. Этот роман автор посвятил матери.

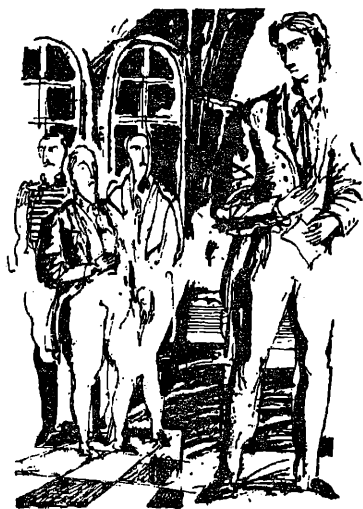
Переклад здійснено за виданням:
Улазімір Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім.—
Мінск, 1981.

Редактор Г. П. Єрмоєнко

К 4702120201—158 158.91
M205(04)—91

ISBN 5-308-00945 (т. 2)
ISBN 5-308-00946-5

© Український переклад.
Б. Й. Чайковський; спадкоємці
К. М. Скрипченка, 1991

КОЛОСЯ
ПІД СЕРПОМ
ТВОЇМ

Матері моїй присвячую

*У руки голодних бідняків
одгаси ти ворогів усіх країн,
у руки схилених до праху,—
щоб принизити могутніх
людей різних народів.*

*Кумранський
«Сувій війни»*

ВИТОКИ ДЖЕРЕЛ

Увечері ви кажете: буде погода,
бо небо червоне;
а вранці: сьогодні негода, бо небо
похмує.

Лицеміри! обличчя неба роз-
пізнати вмiєте, а знамення часу не
можете?

...*Матфія, XVI*

I

Груща цвіла останній рік.

Усе гілля її, усі великі розсохи, до останньої галузочки, були обсіпані буйним біло-рожевим квітом. Вона кипіла, мліла і розкошувала у бджолиному дзвенінні, простягала до сонця дужі руки і розчепірювала в його сяйві маленькі, кволі пальці нових паростків. І була вона така могутня і свіжа, так несамовито змагалися в її рожевому раю бджоли, що, здавалося, не буде їй помору і не буде кінця.

І, протє, надходила її остання година.

Дніпро підкрадався до неї спроквола, потроху, як розбійник. У споконвічному своєму прагненні зруйнувати правий берег, він підступав у водопіллі зовсім близько до нього, злизував схили, зносив, щоб посадити в іншому місці, лозу, насильно виривав клапті берега або обережно підмивав його, щоб раптом обвалити у воду цілі брили землі. Потім відступав, до наступної весни, і трава милосердно квапилася залікувати рани, завдані Дніпром. А він повертався знову: де руйнував, де підмивав, і з часом оточив грушу майже з усіх боків.

...За грушею кінчався Когутів наділ. Років із сорок тому стояла ще за деревом чорна лазня. Але однієї ночі, зовсім зненацька, Дніпро вхопив її — навіть колоди не встигли вилити. Так, мабуть, і спливли колоди із Озерича аж у самий Суходіл, де напівголодні міщани і тріски не прогавлять.

Нову лазню старий Данило Когут поставив сажнів за сто від берега, значно вище, ніж стояла хата. Невістки скаржилися: доки наносиш води — руки відвалюються. Данило слухав їх і бубонів у лагідно-з'їдені, тоді ще золотисті вуса:

— Аби мій вацок ¹ з грішми не відвалився. Рук не купляти...

¹ Калитка.

І гнав синів, щоб помогли жінкам принести два-три цебра. Нова лазня згодом стала занадто просторою для Когутової родини. Сини, за дурним новим звичаєм, відокремилися, з батьком лишився тільки старший, Михал, з дружиною та шестеро їхніх дітей: п'ятеро синів та донька-мізинчик. Підуть семеро «чоловіків» у першу пару, то місця — хоч собак ганяй, і від цього простору холодно.

І все ж старій лазні ніхто не жалів. Разом із лазнею спливала чорна історія.

Це трапилося через кілька років по тому, як Придніпров'я опало від Корони. Данило був тоді ще підліток, єдиний син у батька, єдиний онук у діда. Мов наслано було. За три покоління холера двічі викосила Озерице. Когутам пощастило. Хоч по одному чоловікові лишилося на розплід. Решта померла. Не допомогло і те, що Роман, Данилів дід, вважався відьмаком. І він нічого не міг зарадити, певно, тому, що діло було нове. Навіть найстаріші не чули від дідів про холеру.

Хто не втік до лісу, тим було кепсько. А Романові із сином, Марком, не дозволив утекти пан. Дав рушницю і звелів лишитися у вимерлому селі, щоб лихі люди не пограбували селянського добра. Рушниці, либонь, і не варто було давати. Від холери рушницею не відіб'єшся, а лихі люди більше за рушницю боялися Романа з його славою.

Певно, Роман не був би Романом, якби не знайшов засобу. Він і відпоїв сина різким березовим квасом. Не віддав смерті. Але інших не встиг.

Холера відійшла. Про неї і забули. А в Когутовій хаті так і жили по-давньому, великий і малий.

І ось тут сталося. Однієї темної листопадової ночі Марко убив батька в лазні. Заколов старого вилами.

Яким Загорський, старий озеричанський пан, почувши таке, за голову схопився. Що ж тоді чекати від людини, коли вона на вбивство батька йде? Що ж це робиться? Чи біблейські часи повертаються, чи останні надходять? А оскільки він двадцять років незмінно ходив у почесних суддях, і до поділу і опісля, у губернському земському суді, то намірився упекти злочинця, де козам роги правлять, тим паче простори тепер були немірні і навіть Сибір своїм став. Схопили Марка — гаразд! У кайдаках він — гаразд! Швидше його, виродка, в Суходіл, на судову сесію.

А потім Яким Загорський завагався. І не те щоб пан тепер виправдав убивцю. Він задумався: як могло трапитись, яка користь була піти на таке коханому, від смерті батьком врятованому синові, єдиному спадкоємцеві? І головне, дивувало Загор-

ського, що ніхто з односельців ні словом, ані півсловом не осудив Марка. Мовби так і треба.

Яким Загорський знав силу обставин. Він знав: до самісінької глибини людської душі, що примусило її вчинити те чи інше, жоден суд ніколи не докопається. Не на те люди суди вигадали. Суд — це розправа. І господарі кожного суду хочуть лише, зби розправа була швидка і не дуже дорога. Тому він одного разу прийшов до в'язниці — колишнього замку. Замок був двоповерховий, з підвалами. У вежах нова влада розмістила провіантові склади, а підвал так і лишився в'язницею. Думав Яким Загорський, що побачить слимака, розчавленого тятгарем власної вини, а побачив людину, яка навіть не ховала очей.

— Може, не твоя провина? — знітився Загорський. — Може, хто інший?

— Моя провина, — сказав Марко. — Моя рука вчинила, мені й відповідати.

— То чого ж ти тоді святим прикидаєшся?! — скипів пан. — У пса очі позичив?!

— Ви не кричіть на мене, — зовсім не по-селянському, з гонором мовив закутий. — Наді мною земного суду нема. Мене пекло чекає. Я душу свою навік загубив, і мені вже з вогню ніколи не вийти...

Загорський так нічого й не домігся, пішов геть. І заходився розпитувати в інших, переважно у своїх же озеричанських селян. Довго нічого не міг дізнатися, аж одна старенька розказала. У нього очі рогом полізли.

Не дарма небіжчика Романа вважали за відьмака. Сам Яким Загорський такій дурниці, звісно, не вірив, але вони, вони ж усі вірили. Та і як було не вірити, коли Роман лікував травами скурапею¹ і чиряки, вправляв вивихи, виводив веснянки, брав на руки дітей, у яких був переляк, дивився їм у вічі, і дітям одразу ставало легше. А такі справи без нечистої сили, звісно, не робляться. І кожному, навіть найрозумнішому ворожбитові, навіть тому, хто не вживає своєї сили на зле, доводиться після смерті розплачуватись.

Настає такий час, і відьмак повинен залізи в підпіччя, найліпше в лазні. І саме там віддати чортові душу. Там і мав Роман зводити з чортом останні рахунки. І поряд з ним неодмінно повинен бути син. Вони й пішли удвох у лазню, коли старий відчув наближення смерті.

Той заліз у підпіччя і довго там щось говорив. Може, згадував життя, а може, марив. Потім замовк і простягнув руку

¹ Коросту,

щоб син допоміг йому вилізти. І отут настала найстрашніша хвилина. Усім відомо, коли син візьме батькову руку, — уся відьмарська сила перейде до нього. А з силою — смерть у підпіччі і те, що після неї.

Марко знав: він не може цього зробити. Проти цього було життя і слова, які щонеділі чув у церкві. Якби ж це хоч рятувало від пекла душу старого. Але ж не рятувало, тільки обіцяло пекло ще і йому, Маркові, не сьогодні, то через декілька років. І він не взяв руки, хоча й знав — коли не візьме, батько страждатиме в підпіччі особливо довго, ніч, дві, можливо, навіть три.

Він сидів над старим майже до ранку. І той увесь час стогнав і все частіше й частіше починав глухо кричати. А Марко сидів над ним і плакав від жалю. Над ранок підвівся. Він вирішив. Звісно, те, що хотів вчинити, загрожувало йому, Маркові, пеклом і вічними муками, але ж за одну хвилину робило батькову душу вільною від пазурів нечистого.

Адже мученицька смерть, та ще від руки ближнього, зразу нищить владу темної сили. А хто ж ближчий Романові, як не його син? Неписаний закон велить йому доконати батька, щоб той не мучився тут і не мучився там. Що ж, він зробить це. І нехай буде погано йому, Маркові, лишиться втіха, що батькові добре, і певність, що він учинив правильно.

Він пішов на тік і приніс вила.

Дізнавшись про все, Загорський почав судити і себе, і вбивцю. Так, цьому варварству й дикунству немає виправдання. Але ж хто винен у тому, що ці люди дикуни? Держава, якій є до них діло лише в часи заколоту? Володарі над душами, яким є до них діло лише після жнив? Звідкіля їм знати основи світу, що довкола них? Церква кричить їм про пекло, легенди загрожують чортom і відьмаками.

Ось і суду лише тепер буде діло до Марка.

І чим допоміг своїм людям він, Яким Загорський? Не вбивав, не грабував, бо не мав у цьому потреби. Але що спільного поміж Марком і ним, який пишається тим, що навідав у Ферне Вольтера? Пан і селяни — жителі різних світів. І невдовзі від усіх цих міркувань у його серці лишилося тільки розуміння того, що суд вчинить погано і він, Загорський, не зможе нічим перешкодити. Сліпі судили сліпого. Тому-то Загорський своїм впливом тис на суддів, і присуд був м'яким: десять років каторги.

Марко з Сибіру не повернувся. Данило і той давно став дідом. Померла імператриця, і син, і один з онуків її. Помер і Яким Загорський. Майже забули і про пригуду з лазнею, а потім

і ланню злизав Дніпро. Немовби й не було ні людей, ні закуреної низької будівлі на березі. Тільки груша...

За нею лежали придніпровські схили, села, пущі та містечка. За нею стояли замшілі замки, чорні хатки й старожитні білі дзвіниці.

А груша цвіла останній рік. Дніпро підкрадався до неї спроквола, як розбійник. Цей останній рік вона стояла тільки завдяки корінню, яким зміцнила собі напівкруглий форпост.

Черговий з мільйонів паводків, які бачив Дніпро, спадав. Наступний мав скинути дерево у хвилі разом з цвітінням. Та груша не відала про це. Вона цвіла у вируванні бджіл, і пелюстки падали на бистринь ріки.

II

Дніпро тече поміж високих берегів спокійно і впевнено, вивчаючи з-під схилів пісок, відкриваючи іноді для людських очей те, що сам же раніше сховав од них: ніздрюваті вапняки, червоні з ліловим відтінком плитки залізняку та вікові, варязьких часів дуби. Вони чорні, мов кістка, оці морені дуби. Як обгоріла чорна кістка. І коли бачиш на міліні напівзасипану піском мокру колоду — одразу стає зрозуміло, звідки взялася легенда про велетнів, що сплять, засмоктані мулом і заплетені травною, сплять, доки настане час великої біди і їх покличе народ.

...Біда приходила багато разів, а велетні не воскресали. Може, справді, скам'яніли, як ті дуби?

Хто відає?

Однак пливе і пливе велика ріка. Нас не було, а вона вже несла свої хвилі повз пущі, затоки та буслові гнізда. І коли нас не буде, вона все ще бігтиме далі й далі, до останнього, далекого моря.

...Село Озерище, що притулилося над Дніпром, на білопіщаному схилі, напровесні заливає вода, і воно стоїть на острові. Церква — збоку, теж на острові, і на Великдень попові з братією часом доводиться не обходити віруючих, а об'їжджати їх на човнах.

Минув Великдень, вода уже спала. На узвишсях уже відоралися і відсіялися. Село дримає в лінивому промінні травневого сонця, тихе, розімліле. І все ж Дніпро, майже зовсім відступивши в літнє річище, не може заспокоїтись і ліниво точить низів'я берега... Тиша. Спокій. Різкий крик півня над паруючим гноєм.

...Того травневого дня на піщаному схилі, під тією самою грушею, якою закінчувався тепер Когутів наділ, сидів гурт

дітей — троє хлопчиків і дівчинка. Тільки двоє старших — кожному років по одинадцять — сиділи, обмотавши стегна полотняними сорочками. Третій, серйозний чоловічок років восьми, і дівчинка, ще років на два молодша за нього, були зовсім голі, але ж ніскільки, очевидно, не соромилися цього.

З усіх чотирьох двоє голяків і один трохи зодягнутий були дуже схожі між собою. Золотисті сплутані чупринки, дикуваті світло-сині очі і, незважаючи на дитячу незграбність, якась особлива, неквапна краса у рухах. Кожний, поглянувши на них, сказав би:

«Когутове сім'я».

Четвертий був зовсім несхожий на них. Більш тонкий. З темною шкірою. З рівним носом, як і ті троє, але з крутими ніздрями. Зі спокійним, не по-дитячому твердим ротом. Він і сидів якось вільніше й незалежно. Каштанова, дуже іскриста на сонці, чуприна цього хлопця лежала великими хвилями. Темносірі широкі очі спокійно дивилися на стрімкий плин Дніпра.

Нічого не було на ріці, ані вітрила, ані зграї качок, і тому-то споглядання плину скоро надокучило сіроокому. Він ліг на спину і звернувся до сусіда:

— Ще скупаємося, Павлику?

— Здурів, Олесю? — солідно відказав Павло. — Почекай, усю ж воду скаламутили.

Вода в Дніпрі була ще холоднувата, і друзі вибрали для купання невеличку затоку, добре прогріту сонцем. Купалися, певно, зовсім недавно, бо чуприни у них були мокрі.

— Гарячє, холера на нього, — зітхнув Олесь і опустив чорні вії. — Підемо через тиждень на Равеку. Степан там недавно он якого окуня вихопив.

Павло мовчав.

— Ти чого мовчиш, Павлику? — сказав Олесь. І, вже стурбований, побачив, що у приятеля тремтять уста. — Ти чого, Павлику?

— Через тиждень тебе, можливо, тут не буде, — глухо проказав Павло.

— От, дуринда. Куди ж це я подінуся?

— Сьогодні вранці — ти саме останній віз гною на Низок возив — приїздив Карпо з маєтку. Сказав, що пани поговорюють: мовляв, досить. Мовляв, тяжко Михалу Когуту без їхньої допомоги, і час забрати Олеся... Це щоб за тебе батько покормне і дядькове¹ одержав...

¹ За старим, часів унії, звичаєм, який майже зник в ХІХ ст., білоруські пани віддавали синів на дядькування (виховання) в селянські родини.

У Олесевиx очах з'явилася тривога. І одразу ж зникла, поступившись місцем рішучості.

— А я не піду. Хто мене примусить, коли мені й тут добре?

— Ге-ех, брате,— тоном дорослого сказав Павло.— Тут уже нічого не вдієш. Візьмуть у двір — і край. На те вони пани. На те ми мужики. Як віддали вони тебе, так і візьмуть.

— А я втечу. Я не їхній. Я ваш.

— Звикнеш,— протягло сказав Павлик.— Пригадуєш, як шість років тому ревів, коли тебе до нас привезли? І страшно у нас, і чорно. А звук же...

— Куди це Олеся заберуть? — спитала дівчинка.

Стояла перед ними голенька, кругла. Тримала в роті палець.

— Іди ти, Янько,— з прикрістю кинув Павло.— Що ти знаєш?

— Куди його заберуть? Він же наш,— у голосі дівчинки було нерозуміння.

— Наш, та не зовсім.

І тут Олесь підхопився на коліна:

— Як це не ваш? Як це? А чий же я? Буслів?! Оришки дурненької?

На очі йому набігали вже люті сльози. Він не стримався й відважив Павлові гучного ляща. А ще за хвилину вони, один через одного, котилися вниз, до ріки, здіймаючи хмари піску. За кулаками — світу видно не було. Скотившись на самісіньке узбережжя затоки, червоні, запилені, вони молотили один одного і ревіли.

Яня, захлинаючись від крику, побігла до них, хвилями зсо-вуючи пісок.

— Не тре-е-е... Але-е-е... Га-а-а!!!

За нею поважно, відхилившись назад, ніби його могло переважити кругле черево, посувався голяк «чоловічої статі», Юрась Когут.

Дівчинка кричала вже зовсім без голосу і часто тупала ногами, не завваживши, що зайшла у воду.

І тоді восьмирічний Юрась, глянувши на неї, зачерпнув повні пригорщі глею і гучно плюснув на обидві голови хлопчаків.

Бійка урвалася. Обое дивилися один на одного і на Юрася. А той, після паузи, повільно сказав:

— Ач, важно...

І пішов до дівчинки:

— Ходімо, Янечко, ходімо, золотко. Це ж вони жартують. Це ж Олесь пожартував... Бач, забризкалася вся.

Хлопці дивилися, як Юрась повів Яньку на берег. Потім в Олесевиx очах з'явилися сльози.

— Дурні,— сказав він,— наполохали дівча. І ти дурень... Дурень ти, ось хто... Коли я не ваш, то я й піду... Не дуже треба... Тільки в Загорщину я не хочу. Надибаю на гостинці могильовських або мирських старців із лірами — з ними рушу. І залишайтеся ви тут зі своєю Равекою і з холерними вашими окунями.

Він заглибився по пояс у воду і заходився змивати з голови сизий глей. І раптом відчув, що Павлова рука лягла йому на чуба.

— Стривай,— сказав Павлик.— Давай поможу... Ти... пробач...

Олесь випростався. Тақ вони і стояли один проти одного по пояс у воді. На голові у Павла був густий млинець; з Олесевої чуприни збігали на лице і груди сизі цівки. Вони текли і від очей, і не можна було збагнути, вода це чи сльози.

— Павлику,— тихо спитав Олесь,— невже заберуть?

— Не відаю,— неширо сказав той.— Може, й минеться. Давай ліпше вмиватися. Скоро звечоріє.

Вони милися мовчки. Яня і статечний Юрась сиділи біля самого берега, і Юрась набирав великою черепашкою воду й поливав Яні живіт.

— Діти,— почувся голос із схилу,— годі вам бовтатися: верба зі с... виросте.

Над урвищем, коло груші, стояв білий дідуган, білий од голови до ногавиць. Стояв, спираючись на грубезний чорний кий з гострим кінцем.

— Вилазьте, чи що?

— Вони, дідусю, зараз,— вискнула Янька.

Погляд діда зразу пом'якшав, як тільки він глянув на дівчинку.

— То добре. Вилазьте. Я піду.

Хлопці мовчки домилися. Юрась і кругла Янька зійшли вже на схил і зникли за грушею.

— Ось і пічку, в якій торік бульбу пекли, збурих Дніпро,— ховаючи очі, сказав Олесь.

Справді, у схилі, на свіжій брилі, видно було тільки неглибоку чорну ямку.

Вони все ще не поспішали, мовби бачили Дніпро востаннє. Олесь поставив ногу на величезну грудомачу землі, що косо зсунулася у воду і наполовину затонула в ній. На тій частині, яка ще лишалася над водою, квапилися доцвісти гусячі лапки й жовта кремена. І їхні родичі, під водою, також іще цвіли, але були безбарвні, буцімто їх покинуло життя. У Олесь боляче стисло горло.

— Ходімо,— тихо звернувся до нього Павло.

...Від груші до хати вела вузька стежка. По обидва боки від неї лежала нещодавно зорана чорна земля, і надто білими й тоненькими здавалися стовбури яблунь та вишень, побілені вапном. Невагомий салативий серпанок огортав дерева, і особливо сірою та нежилою видавалася в цій хмарі стара хата Когутів з надвірними будівлями, розташованими літерою «П». Стіни хати, сухі, з глибокими розколинами, майже наполовину закривала насунута грибом стріха з таким товстим шаром смарагдового вологого моху, що можна було засунути в нього руку майже по лікоть.

Горобина й дикий виноград буйними хвилями перевалювались через мертвий корячкуватий тин, наче хотіли сховати від людських очей його потворність.

Над деревами вже літали бронзові хрущі. Сонце хилилося на пруг, і у вечірньому повітрі на стрісі сінника гучно ляскав дзьобом бусол.

Дід з молодшими сидів на призьбі, довготелесий, білосніжний у своєму полотняному вбранні. Сад посадив він. У той час навів у багатому на сади Придніпров'ї коло кожної селянської хати було не більше як три-чотири дерева. Був, щоправда, наказ придніпровської шляхетської ради, щоб кожен садив сад, але слухався його далеко не кожний.

Дід сидів, безвільно склавши коричневі руки, а над його головою невдоволено гули хрущі. Неподалік од нього на землі, яку розгребли кури, лежала Курта. Лежала на боці, тяжко відкинувши страшні лискучі соски, змучено дивилася на людей.

«Певно, навіть не побачу, які в неї будуть щенята»,— подумав Олесь.

Дід порушив буркотливо-лагідним голосом тишу:

— Дітки, Юрась зараз огірки полле, а ви сходіть скиньте з вишок корові сіна... Довго, дідько його забирай, дощу нема: пасеться, пасеться, а живіт порожній. Потім свиням бульбу посікти треба. Марія спарила.

Хлопці мовчки пішли за хату. Дід сидів непорушно і слухав, як туркотять у кошику під дахом голуби. Яня вилізла йому на коліна.

— Діду, а розповідати коли будеш?

— Ось хлопці повернуться. Сьогодні я не тільки тобі з Юрасем, сьогодні я й хлопцям розповідатиму.

Дід і онука замовкли. Тиша була особливо повна від туркотіння голубів.

...Нарешті вернувся Юрась і сів поруч з дідом. Ногавиці його були майже до колін мокрі, між пальцями босих ніг — чорні земляні патьоки. З хлівця долинали часте гахкання сікача.

— Сьогодні Павло з Олесем побилися,— сказав Юрась.

— Хто перший?

— Олесь.

— Тоді добре... Тоді пусте...

— Чому це пусте?

— А ти забув, чому вас, дітей, навчали?

Юрась відказав жваво:

— Покормного панського сина не бити й першим із ним битися не лізти.

— Правильно,— схвалив дід.

Яня лачилася до старого голівкою. Юрась сидів настобурчений, як галчечка, і суворий: мабуть, обмірковував щось. Потім сказав:

— Я щось не чув, діду, щоб його нам за гроші віддали. Сьогодні Павло говорив про якесь покормне і дядькове... Це що? І чому це тільки у нас та в Маєщині покормники є?

Дід перебирав шурпатими пальцями волоссячко онуки, аж чутно було, як воно чіплялося за долоні. Сумно посміхнувся:

— Зникає старий звичай, Юрку. Колись по всьому Придніпров'ї і далі це звично було. Я пам'ятаю, до французів ще, мало хто з панів, православних особливо, не робив цього... А тепер все рідше й рідше...

— А нащо це? — спитав Юрась.

Дід говорив з ним, як із дорослим, і малому це, видно, подобалося; бо слухав, вуха розвісивши.

— Щоб знали, як дається земля,— сказав дід,— щоб не розбестилися. Віддавали, бувало, як тільки чотири рочки дитяті. Хто на три, а хто й на п'ять років. І зовсім не допомагали хлопській родині. А потім, коли візьмуть хлопця знову в двір,— дають мужикові покормне, за те, що хлопець з'їв, і дядькове, бо всі ми неначе дядьки малому, виховували його, розуму навчали.

— Піде від нас Олесь,— по-дорослому зітхнув Юрко.— Який він ще потім буде?

— Певно, все-таки ліпший за інших,— сказав дід.— Чув, як соха землю шкребе. Щоб не забув тільки. З батьком і дідом його нам, можна сказати, пощастило. Яким, його прадід, також нічогенький був. Може, і яблучко від яблуні. Може, і не забуде вас і мене... Бо, крий Боже, якщо буде, мов сусідський Кроєр...

— Коли його заберуть? — спитав Юрась.

— Завтра, завтра його заберуть,— відказав дід.— Тільки мовчїть, дітки. А зараз біжи, Юрку, принеси ліру.

Коли Павло і Олесь повернулися, дід сидів уже з потемнілою, замацаною лірою на колінах. Повільно, ніби випробовуючи,

покручував ручку, слухав джемелине гудіння струн. Курта дивилася на нього і важко дихала.

— Ось,— звернувся дід до Павла, який уже сів на траву,— не люблять вони, чорти брехливі, нашійника... як і людина. Був у мене собака, ніколи на шворці не йшов. А тут у мене чиряк на шиї сів. Жінка-покійниця роздерла стару сорочку, обгорнула мені шию. Так собака побачив, завищав, кинувся стрибати, за горло хапає. Думав, у казяїна нашійник,— зітхнув дід.— Ну та гаразд, сідайте. Послухайте, доки наші повернуться. Пісня про жеребчика святого Миколи... Тільки ось що, Олесю, коли ти в Загорщині почнеш розказувати, які тут пісні співають...

Олесь зашарівся:

— Довго ви мене тут кривдити будете? То один, то другий. Я не гірше за вас, коли треба, мовчати умію... Перед ким мені там язикатися?

Дід пильно дивився на нього, ніби все ще вагаючись:

— Гляди, сину. Пісня таємна. Не при всіх навіть своїх можна... Але все одно. Я вже людина стара. Вислухай мою останню науку...

Дід повільно повів ручкою, потім раптово й різко крутнув її. Високим стогоном заплакали струни, неначе заволав хтось у розпачі.

Хлопці сиділи біля його ніг, Юрась і Янька лежали з двох боків, гріли черевами призьбу, та старий Когут нікого вже не помічав. Зовсім тихо почав звучати старечий і тому слабуватий, та на диво чистий голос:

Над Дніпровською і Сожською землями
Пролітали янголи смерті.
Де летять — там села померли,
Де присіли — там місто мре,
Там життя попам і могильникам!

У Яньки широко округлилися очі.

Так нарешті край обезлюднів,
Що і янголам страшно стало:
«Чим нам жить, як помре останній?»
І сказав головний: «Годі літять,
Треба нам на землі поселитись».
Збудували вони палаці,
Збудували мури з каміння,
Між собою Дніпро поділили,
Всіх людей од краю до краю...

Дід замовк на хвильку, ніби пропустивши кілька особливо гострих рядків, але струни скаржилися, може, навіть не менше за слова:

Тут і далі переклад віршів В. Чайковського.

...Збудували церкви і костьоли,
Під молитву ладаном курять,
Задимили, як лазню, небо.

Обличчя старого стало поважним, майже величним:

Бог роками сидів і нюхав,
Та сказав до Георгія так:
«Дим самий лиш до нас долинає,
Дуже мало вже щирих молитов.
Твій народ по Дніпру і далі,
Що робити з наділом твоїм?»
І Георгій-переможець йому відказав:
«Ти на землю пошли Миколу,
Він з селян, він добре розсудить».
Грізно бог свої брови нахмутив:
«Добре знаю людей я по селах,
Все скаржаться, ниють вони,
Хитрістю ж чорта обкрутять.
Я Миколу пошлю з Касяном.
Він з панів, він ще інше завважить».
І Георгій відказує богу:
«Він з нечистою силою дружить,
Серце люте у того Касяна».

Дід перестав грати. Лише голос, сумний і журливий, вельми тихо вів пісню:

Бог солдата свого не послухав,
Дав Миколі наказ і Касяну.
Ось обоє спустилися з неба
І пішли по оселях, по селах.
Був Микола у сірій свитині,
А Касян у парчі золотистій.

Струни раптом так застогнали, що стало аж страшно. Це звучали все ті самі чотири-п'ять нот, але, здається, більшого розпачу й болю не було ще на землі:

Ходять, ходять. Од болю й жалоби
У Миколи аж ятриться серце:
Панство гірш за царів турецьких,
Бусурмани не так лютують...

Олесь несміло підвів повіки і побачив, що пальці в малого Юрася, стиснуті в кулачки, аж побіліли на суглобах. Побачив стиснутий великий Павлів рот. Він і сам відчував, що в нього рвійно здіймаються груди і палають щоки...

Розізлився нарешті Микола:
«Годі їх так жаліть, мироїдів,
Нумо, брате Касяне, на небо,—
Хай їх бог блискавицею виб'є».

Відказав тут Касян чорночубий:
«Нащо так поспішати, Миколо?
Хлопи ліпших панів не варті,
П'ють горілку, крадуть колоди,
На межі колють вилами брата.
Кожний з них заслужив свого пана.
А коли вб'є панів блискавиця —
Хто тоді нам церкви збудує?
Хто тоді нам ладан закурить?
Здохнем з голоду, дурню, на небі».

На якомсь по-особливому горде і строге дідове обличчя падало останнє сонячне проміння. Тихо гули струни, приглушені рукою. А голос із твердого ставав м'яким і наспівним:

Покивав Миколай головою,
Подались вони мовчки на небо...
Вечір сунеться над землею,
Десь у пущі вовки завилі,
Чути стогін дерев Миколі,
Чути їх непевні рухи.

Янька з круглими від жаху очима залякла поміж дідовим плечем і стіною, і дід лише на одну мить одірвався від струн, щоб накинути їй на плечі полу дірявої свитки. Олесь побачив це і стиснув долоньями скроні, так шкода йому стало себе і всіх...

«Хто такий? — запитав той Миколу.—
Мо', мишко, борони нас боже?»
«Ні, не він, а просто кобила»,—
Відказав Микола спокійно...
Поміж сосон стоїть кобила,—
Не кобила — мара без тіла.
Страшно ребра стирчать, мов лати
У обідраній стрісі селянській.
Карк побитий, більмо на оці...
І... жеребиться тая кобила!

Голос у діда зірвався:

Потяглась до святого кобила,
Як дитячко слабе, зирнула:
«Може, цей вже мені допоможе?»
Став Микола, потилицю чуха:
«Брат Касян, мо', поможем нещасній?»
Той же, мов сатана, розлютився:
«Цьому падлу подохнути ліпше,
Ніж тягать борону і колоди
Та жувати гнилу ю солому.
Коновал я, чи що, нарешті?
Хочеш ти — брудни свої руки.
Я чистеньким злину на небо,
Так і стану перед божіі очі».

Юрась із жахом дивився на діда. І дід зустрів його погляд, посміхнувся і без музики,— струни вже завмирили,— майже скоромовкою повів пісню далі:

Тут Микола поклав свою свитку,
Розвів вогнище між кущами.
Сів Касян до тепла, руки гріє,
А Микола пішов до кобили,
Її черево маца руками,
Вздовж хребта все долонями гладить...
Якби в Орші він був коновалом,—
То копу і йому б заплатили,
Завелася б грошва у Миколи.

Несміла посмішка ховалася в кутиках Павликових вуст. Він тихенько штовхнув Олеся в бік, і той відповів усмішкою. Знову повели свій наспів, загули струни. Тихо-тихо:

Не співали ще першії півні,
Як кобила та тяжко зітхнула:
Мокрий, теплий білий жеребчик
М'яко ліг на Миколині руки.
Аж до полудня ждав Микола,
А тоді вже погнав ту кобилу,
І за нею біг білий жеребчик.

З полегкістю зітхнула й лягла на бік Курта, мовби й вона збагнула, що все скінчилося добре. А сонце сідало, і зелень дерев набула оранжевого забарвлення.

Йшли вони і прийшли на поляну.
На поляні курна стоїть хата,
Коло хати лиш чвертка волоки
І суженька старенькая дичка.
Став Микола край лісу та бачить:
Ось господар біжить до кобили.
На ногах постолі драні-драні,
І обличчя в сльозах зовсім сіре.
Одвернувся Микола та й каже:
«От і все, нумо, брате Касяне,
Поспішімо хутчіше на небо,
Дасть нам бог за затримку по шії».

Юрась заворушився, думаючи, що вже кінець, але вловив сурорий погляд діда і лишився сидіти закам'яніло.

Перед Богом стоїть Микола
У заляпаних брудом штанях,
На сорочці кривавії плями,
Лице стомлене, очі червоні.
На Миколу бог розлютився:
«По корчмах все тинявся, звісно,
Із дівками качався по клунях,
І роз'юшили ніс тобі хлопці».

Геть з очей, гульвісо шалений!
Тут Касян заіржав на все горло.
«Що казав я тобі, Миколо?
Як на небо з'являєшся, друже,
Треба в чистому одязі бути,
І не варта того кобила,
Щоб гнівити нам господа бога».
«Про яку це кобилу ти кажеш?» —
Бог спитав.

І тоді-то Микола
Розказав йому все про кобилу
І про землю, про бідні села:
«Боже, Боже, ти бачиш ці муки.
Пани з хлопів хреста здирають,
Щоб ярмо натягнути на шию.
Мужики на землі озерній
Всю солому зі стріх познімали,
Всю кору із сосонок поїли».

Олесеві стало тяжко, він ліг черевом на траву і затулив
обличчя долонями.

Бог задумався, глибоко, тяжко,
І сказав: «Ти прости вже, Миколо.
Я довіку все це не забуду».
Гнівно зиркнув тоді на Касяна:
«Чистий ти, Касяне, та гожий,
Край убогий вовки роздирають,—
Ти ж про чисту одежину дбаш.
А чи думав ти, брате Касяне,
Що для серця мого найдорожчий
Навіть темний, останній злодюга:
Він-бо церкву мою обкрадає,
На престол личаком брудним лізе,
Але з чистою лізе душею,
Бо від голоду діти конають
І у нього, і в його сусіда.
Ти про все це не думав, Касяне.
І тому я дарую Миколі
Що рік божий два свята,
Щоб Миколу всі славили люди.
А тобі я даю, нерозумний,
День останній, двадцять дев'ятий
В місяці лютому, кучугуристому».

Сонце майже торкнулося землі. І дідове обличчя стало
рожевим.

Тут Касян, мов бобер той, заплакав:
«Боже, боже, за що ти караш?
Ти покривдив свого святого,
Що не став рятувати кобилу!»
І сказав йому бог спокійно:
«А чи думав ти, брате Касяне,
Що з мечем я з'явлюсь дуже швидко,
Що прийде господь бог у славі
Рятувать свої білії землі?»

З тихою погрозою заспівали струни. Тепер уже не тільки кільце, але і дідова рука поволі бігала по них. Тіні лежали в очницях і біла вуст старого, а лице було червоне, немов облите кров'ю і полум'ям.

Час той буде. І скоро буде.
Стане дужим конем жеребчик,
І на цьому коні я поїду
До починків¹ і хат селянських.
Їхні коні та мало їли,
Працювали, возили тяжко,—
Справедливості їздить належить
На мужицьких конях пузатих.

Гнівно линув наспів:

А коли і на хрест мене візьмуть —
Мужики мене всі оборонять.
Їм даю я в лісах дубину,
Їм даю я в землі каміння,
А все інше самі здобудуть».

Тривожно-багряне обличчя схилилося над струнами. А наспів знову став тихий, майже нечутний, загрозливий:

Над землею гуде грозовиця,
Над землею холодная злива.
Десь у лісі товстішають довбні,
Десь у стайні росте той жеребчик.

Повільно завмирав звук струн. І, коли він стих, довго ще після того панувало мовчання.

— Діду,— пошептом спитав Юрась,— а де той жеребчик?

І дід відказав так само тихо:

— Хто відає. Може, навіть і неподалік. У Лопати росте білий жеребчик. Та чи мало ще де.

І раптом повітря шумно вихопилося з Олесевих грудей. Відчуваючи, що ще хвилина — і він не стримається, враз підхопився з місця і кинувся по стежці.

Павло рвонувся був за ним, але рука лягла йому на плече.

— Сиди,— сказав дід,— йому ліпше зараз одному.

...Стежка вивела хлопчача на дніпровський схил. І там, увесь тремтячи, він сів на траву, припавши обличчям до колін. Думки були безладні, але він відчував, коли отут, зараз не вирішить, як йому бути, то не зможе вернутися в хату на останню,— відчував це,— на свою останню ніч.

«Вони не винні. Їм тяжко. Орати землю — це зовсім не те, що їздити на коні. Я ніколи не буду такий, як цей Кроєр, про якого

¹ Починок — хата в незайманому лісі.

вони часом говорять. Я куплю у Кроєра всіх людей і зроблю, щоб їм було добре. І вони, зустрічаючи мене, не звертатимуть з дороги, я буду вітатися з ними».

Сльози висохли у нього на щоках. Він сидів у присмерку і стежив, як багряне сонце, всередині якого щось переливалося, сідало у спокійний плин води.

Груша за його спиною майже потонула вже в темряві, і тільки угорі, все ще залите останнім промінням, нерухомо клубочилося її приречене червоне цвітіння.

III

У Когутівій хаті вечоріло. Пізно вернулися з поля, і тому-то доводилося їсти при світлі. На столі тріпотів вогник каганця. Біля печі, де поралася Мариля, горіла над ночовочками затиснута в лучник скіпка. Від неї Мариліне обличчя, ще не старе, але зрізане глибокими тінями, здавалось, було таємниче й недобре.

На покуті, під закуреним Георгієм і маткою боскою,— тільки й лишилися від них самі очі,— сидів дід. Поруч із ним Михал Когут, огрядний, з ледь помітною сивиною у золотистій патлатій чуприні. З насолодою черпав путрю, ніс її над коржем до рота. Зголоднила людина. По ліву руч від нього квапився їсти старший сімнадцятирічний син Стефан. Цей устиг ще до вечері убратися, змазати дьогтем батькові чоботи і навіть нову червону стрічку припасувати до коміра сорочки. Хлопцеві час був жени-тися.

Михал дивився на нього з усмішкою, але мовчав. А дід, звісно ж, не міг стриматися:

— Дідька зведеного собі шукаєш?

Стефан мовчав.

— Квапся, брате,— не вмовкав старий,— там тебе Марта біля Антонового узвозу чекає. Круг ногами витоптала.— Зітхнув, поклав ложку (ів по-старечому мало).

— Чого ви, дідусю,— бовкнув Стефан.— Хіба я що?

— А я хіба що? Я нічого. Я ж і кажу: дівка... як ось наша лава. Хоч сідай, хоч скачи, хоч цеглу накладай... Віковічне!.. А потім, вранці, під час косіння, як тільки батько відвернеться, то ти голову в кущі та дрімати. На ногах. Як кінь.

— Ну вас,— сказав Стефан, поклав ложку і встав.

— Ходи, ходи,— сказав другий Михалів хлопець, п'ятнадцятирічний Кіндрат.— Давно вже твоя Марта гарцює.

Стефан тільки носом чмихнув. Пішов.

— Тепер до ранку не жди,— сказав батько.— А ти, Кіндрате, не чіпляйся до нього. Сам ще гірший. А він хлопець тихий — Чому це я гірший? — посміхнувся Кіндрат.

— По носу видно.

Кіндрат і Андрій близнюки. І якщо вже всі Когути були схожі, то цих, певно, й сама мати плутала. Так воно в дитинстві й траплялося. Дурів Кіндрат, а шльопанців давали Андрієві, і навпаки. Лише потім, у вісім років, з'явилася у Кіндрата прикмета — напівкруглий шрам на лобі: поцілував копитом жеребчик.

Але, oprіч зовнішньої подібності, нічого в близнят не було спільного. На Кіндратові шкура горіла. Битись то битись, скакати то скакати. З ранку до вечора всюди чути було його сміх і жарти. А в світло-синіх очах яскріла така помітна, а тому безпечна хитрість, що дівки навіть тепер, у п'ятнадцять років, задивлялися на нього. Задивлялися і на Андрія, хоча той був зовсім інший.

Те саме, здається, лице, і все ж не той. Очі навіть темнішого кольору, ніж у Кіндрата, певно, тому, що повіки завжди скромно опущені. Рот несміло посміхається. Голова трохи схилена набік, як квітка сон-трави. Слoва найчастіше обценьками не витягнеш. Зате з першого разу запам'ятає і проспівает почуту на ярмарку чи десь у млині пісню. І проспівает так, що пригадає молодість найстаріша бабуса.

Мариля саме поставила на стіл пшеничну кашу з молоком, коли до хати зайшов Павло.

— Як там Олень? — запитав дід.

— Піднявся вже од груші на стежку. Іде сюди,— похмуро відказав Павло.— До завтра з піснею не могли почекати. Скривдили хлопця.

— Ну й дурень,— сказав дід.— Бо, може, цей вечір тебе від лиха врятує через п'ять літ. Ти не забувай, він твій майбутній господар. Пан.

— Не буде він паном,— уперто мовив Павло.— Я знаю.

— А дурні ж усі,— озвалася від печі Мариля.— Сідай-бо ліпше, Павлику.

— Я не сяду,— відказав той.— Я Оленя чекатиму.

— Почекай,— мовила мати, визирнувши у вікно.— Он він уже йде, твій Олень.

Усі замовкли. Олень зайшов до хати зовні спокійний. І зразу ж Андрій витиснув із себе:

— Ми вже... думали...

Глянув на Оленя, потім посунувся, дав місце поміж собою Павлом. Подав йому коржа.

Олесь сів. Андрій підсунув йому ложку й посміхнувся. У Андрія взагалі багато було жіночного. Винувата посмішка, великі волошкові очі, несміливість рухів. Мариля завжди говорила: «Дівчинка була б, та півень закукурівав, як мала народити».

— Їж,— мовив Андрій, наче проспівав.

І Олесь взяв ложку. Зголоднів він добряче. Але ніяковість все-таки панувала в хаті, і розвіяв її, як завжди, Кіндрат: Курта сіла біля нього, догідливо стала дивитися в очі. Навіть вискнула — чи від болю, чи, може, попросила.

— Іди, йди геть,— сказав Кіндрат поважно.— Бог подасть.

— Нащо ти її? — спитав Андрій і кинув собаці шмат коржа.

— Поскупився,— сказав Кіндрат.— Усі ви, співаки, такі. Що піп, що ти.

Умочив свій шматок у молоко і дав сучці. Та стала їсти, притиснувши вуха до круглої, як гарбуз, голови.

— Сьогодні сміху було,— почав Кіндрат.— Звончикову хату вода все ще держить. Так вони човна змайстрували. Навіть до вітру на ньому їздять. Я з оранки коня повів напоїти. Аж бачу, стара Звончикова виходить з хати прямисінько в човен і починає плести в кущі. А вітер зустрічний, дужий. Горювала вона, горювала. Потім, дивлюсь, постояла якусь хвилинку в човні і почала пхатися назад, у хату.

— Та йди ти,— одмахнулася, сміючись, Мариля.— Брешеш ти все.

Олесь також сміявся, але сидіти останній раз за їхньою вечерею було тяжко. Останній раз каганець, остання скіпка, остання добра посмішка на обличчі Марилі.

— Наїдайтеся,— запросила Мариля, ставлячи йому і Павлові миску кулаги.— Сьогодні в нічне поїдете.

І тому, що це було останнє нічне, Олесь проковтнув тяжкий клубок.

Кіндрат надумав рятувати становище і сказав перше, що спало на думку:

— Кулага ця... На колір як ведмідь і...

І зразу ж об його лоб гучно лягнула дідова ложка.

— На здоров'я,— сказав собі Кіндрат, потираючи лоба.

Тут засміявся навіть дід. І всі засміялися. А вже Олесь найголосніше. І одразу з його очей порснули сльози. Витираючи їх, мовив глухо:

— Невже ви хочете мене віддати, батьку Михале? Або, може, вам справді тяжко, а покормне і дядькове, доки не віддасте мене, ще не належить?

Михал підвівся і поклав руку йому на голову:

— Нехай воно западеться, і дядькове те, і покормне,— і, махнувши рукою, рушив до дверей.

Олесь звернувся до діда:

— Я не хочу туди.

— Ну й що? — твердо сказав дід.— Мужиком будеш? Ні, голубе, від цього нам користі мало. Та й тобі. Ти ліпше добрий до всіх будь, хлопчику.

Мариля підійшла до Олесь:

— Ну покинь... Що вже... Батьки ж вони... А ти до нас приїжджатимеш... Будете з Павликом рибу ловити.

— Годі,— мовив раптом неговіркий Андрій.— Йому від ваших слів ще гірше плакати хочеться. Хай він ліпше з Павлом у нічне їде.

Повернув Олесь до себе і, дивлячись йому у вічі, сказав:

— А хочеш, і я з вами поїду?

— На чому це ти поїдеш? — спитав дід.— На кийку верхи?

— Ні,— відказав Андрій.— Я коня у Кахнів візьму. Їм ще краще. Не треба Петрусеві їхати.

— Звісно, хай візьме,— легко, за звичай своїм грубуватим голосом сказав Кіндрат.— Либонь, і я поїду. Усе одно ж і кобилку Кахнову брать доведеться.

— Гаразд,— мовив Олесь, зітхнувши,— поїдемо вже тоді.

Він зрозумів нарешті, що все це марно, що нічого не вдієш і завтра йому доведеться покинути цю домівку.

...Вони виїхали з двору, коли дід уже заліз на піч, а Михал пішов спати на сінник. Одна Мариля темною високою тінню стояла край воріт, ніби виряджуючи хлопців бозна в яку дорогу.

Попереду їхав на сірому Кахновому коні Андрій. Їхав, високо підвівши голову. За ним на гнідій Кахновій кобилці, якось боком, по-молодецькому Кіндрат. Кобилка неквапно бігла труськом і часом, мовби відчуваючи вологі пахощі далеких заплавл, гучно пирхала м'якими ніздрями.

За старшими братами їхали поряд, нога в ногу, Павло і Олесь. Павло на плямисто-рябому жеребчику, Олесь на спокійній білій кобилі. Кінські копита з м'яким порсканням заглиблювались у теплу піллогу вулиці.

Село вже засинало. Зрідка в якому вікні світився, мов помирав, рожевий вогник. У прохолодному повітрі гучно розлягався десь далеко собачий гавкіт. З дубового захистку на кладовищі долинав часом незрозумілий крик деревного жабеняти-квакші. Більш нічого.

Хлопці їхали, підмостивши під себе кожухи та сіряки. У прозоро-синьому небі палала на заході вечірня заграва. Переливалася, мов студена краплина.

І Олесь широко розплющеними очима дивився на все це, ніби із завтрашнього ранку йому випадало жити зовсім під іншим небом, без цієї вечірньої заграви, без цих рідких вечірніх північних сузір'їв, без самотніх Стожарів, які тісно згуртувалися, щоб погомоніти про справи небесні й земні.

Темні стріхи села залишилися позаду. Кінські копита зачкакали: табунець переїздив вологий луговий клин поблизу затоки. Потім війнуло прохолодою з Дніпра і почали наближатися круглі, мов копиці, чагарники.

Табун збіг зі схилу, і коні по коліна зайшли у воду, а вона гойднулася, розпливлася колами од їхніх ніг, зробила зірки тремтливими і дуже великими.

Гніда кобилка зайшла у воду глибше від усіх і витягла м'які губи до вечірньої зорі у воді. Зоря замигтіла у тривозі.

— Зараз проковтне,— прошепотів Андрій до Олесь, і той вдячно посміхнувся. Андрій розумів його.

Коні пили довго, смачно, іноді відриваючись од води. Чуйно слухали вітер із зарічних заплав, відпочивали, а потім знову спрагло припадали до зірок, до кіл, що всякчас бігли в морок.

— Досить вам, вовче м'ясо,— бовкнув нарешті Кіндрат.

Піднімалися на схил, і чути було, як булькоче вода у покруглих кінських черевах.

...На лузі Олесь із Павлом спутали коней. Старші хлопці наносили хмизу. Яскраве полум'я рвалося вже кудись у ніч.

Вони сиділи на широкій косі, що врізалася в Дніпро. На ній були подекуди розкидані дуби з обрідним листям. Тільки вузький перешийок поміж косою і високим материковим берегом був сухий. Іншу частину заплави становив мокрий луг, що простягся версти на дві. За ним мріли невиразні тепер у темряві шати парку, а над шатами горів ледь помітною іскоркою далекий вогник.

— У Равбичевому маєтку хтось не спить,— сказав Павло.

— І наше вогнище бачить,— додав Олесь.

— Напевне бачить,— мовив Кіндрат,— звідси до Равбичевого дому якихось три версти.

Замовкли, дивлячись на вогонь.

Полум'я шугало високо. Коні давно розійшлися від нього по косі. Тільки стріляла часом у вогні волога гілка, та шалено кумкали жаби в далекій затоці, та на тому березі, у лугах, раз у раз кричав драч. Мовби полотно роздирав.

Хлопці лежали довкруг вогню на кожухах і свитках, лежали нерухомо, з широкими від задуми очима. Тільки Кіндрат не міг заспокоїтись. Але й він клав бульбу в присок обережно і майже беззвучно.

Маленький, менший за найменшу іскорку, світився в темряві далекий-далекій вогник. Бухнуло десь: певно, обвалився у воду берег.

— А пригадуєш, Кіндрате, як батько нас уперше в нічне взяв? — спитав Андрій.

— Атож. І надало ж йому саме тієї ночі.

— А що таке? — спитав Павло.

— Ніч була,— тихо вів далі Кіндрат,— така ж, як сьогодні, темна. І якраз на початку травня. Береги в такий час завжди обвалюються. Ми, малі, лежали на кожусі. І раптом бухнуло. Далеко, глухо, страшно. Зовсім не так, як берег... і потім звідкілясь іздалеку — дзвеніння... Пагорби й дерева його поглинають, і тому-то воно уриване. Як на похоронах.— Помовчав.— Тієї ночі старша донька Равбича народилася. Так це Равбич із гармати вистрелив. Там, певно, весело було, а тут страшно. Надто вже темна ніч була.

Помовчали. Прозорі барви тріпотіли на обличчях, і обличчям було гаряче, а потилиці ласкаво стискав нічний холодок.

— А чи правду це кажуть, Андрійку, що Равбич той — чаклун? — озвався Кіндрат.

— Чому це? — вперше за весь вечір спитав Олесь.

— Не знаю,— відказав Кіндрат.

— І я чув,— упевнено додав Павло.— Бо він уніатом був.

— Тю на тебе,— гримнув Кіндрат.— Це так виходить, що й наша мати чаклунка. Вона ж так само з уніатів була, аж поки їх одунії відвернули. Силоміць відвертали. Якби це ще піп побачив, що вона досі сумуючого¹ в коморі коває, то галасу було б, як на собаче весілля.

— Наша мати — інше,— заперечив Андрій.— Ну, заборонили молитися як хочеться, то вона й кинула. А Равбич, кажуть, справді чаклун. Бо ні з чим не змирився, як унію знищили, і, кажуть, першої ж ночі продав чортові душу, аби тільки не по-їхньому вийшло...

— Хто це бачив? — вільнодумно спитав Олесь.

— Я-то не бачив,— зітхнув Андрій.— Можливо, і брешуть... Але щось же є. Ночами він, кажуть, не спить. І вогнів уже ніде немає, а іскра все світить. Одного разу наш Кастусь Бовда проходив опівночі повз його комори, то так, казав, сіркою знизу тягне! І до того ж уночі у нього чомусь люди. Тільки уночі. Невідомо як з'являються, невідомо куди зникають. Та й чи люди це?

— А може, вони там фальшиві гроші роблять? — засміявся Кіндрат.

¹ Статуетка Христа в позі роздуму.

— Ні,— помовчавши, впевнено сказав Андрій.— Щось там все-таки негаразд. Ось і зараз, дивись, вогонь.

Усі мимохиті обернулися й довго дивилися в морок, на далеку іскорку, майже непомітну звідси і таку блаженську, що навіть комар міг її загасити.

Вогнище грохи причахло, темрява з-за купин все частіше лизала темними язиками пляму світла біля нього, а той далекий вогник, самотній у темряві, все горів і горів.

Кіндрат підкинув у вогнище сушняку. Сидів нерухомо. Усі також наче зацікавилися. Олесь дивився на них і відчував, що любить їх, що немає для нього тепер на землі дорожчих облич, ніж грубувато-суворе Павликове лице, ніж м'яке і лагідне Андрійове, аніж Кіндратове лице, на якому тепер блукала хитрувата усмішка, наче він пригадував щось веселе.

— З цими чаклунами взагалі біда,— сказав Андрій.— Знаєте хутір Померець?

— Знаю,— озвався Павло.— Біля Недобилихи. Нічого там нема. Тільки декілька каменів на болоті та здичавілі сливи... А що?

— Там усі люди в чорний рік повмирали. Та їм нічого, усі хрещені. А от у молодшої невістки незадовго до того дитя народилося. Так і не встигли похрестити.

— Чим же воно винне? — суворо спитав Павло.

— Не знаю,— сказав Андрій.— Мабуть, і сам бог розуміє, що тут щось не до ладу і справедливості тут немає, примушувати безвинного мучитись. Тому-то отака душа і літає над роздоріжжям і плаче, просить перехожого, щоб охрестив.

— Що ж він, спіймає її, у церкву понесе? — усміхнувся Павло.

— Нащо,— провадив далі Андрій.— Просто рівно опівночі, коли йдеш роздоріжжям і вона почне над твоєю головою літати,— назви перше-ліпше ім'я, чоловіче або жіноче.

— А звідки це знати? — спитав Павло.

— А тут уже вгадати треба. Бо як не вгадаєш — то душа й літатиме. Сім років літатиме, а потім заплаче й подасться у пекло з вічною кривдою на людей.

Олесь присунувся ближче до вогню. Спитав:

— Чого ж тоді ніхто не пішов на Недобилиху? Це ж уже свинство, не допомогти.

— А ніхто не знав,— сказав Андрій.— Дорогою біля Недобилихи йти вночі, це треба кам'яне серце мати. Ось зовсім уже недавно Петрок Кахно затримався у дівчини і йде Недобилицьким шляхом якраз опівночі. Тільки став на роздоріжжі — як заплаче щось над головою. Та так заплакало — одразу збагнути

можна, останні дні літає душа. І низько літає, аж шелест крил чути. Петрок злякався, але перехрестився та й говорить: «Василь! Василь! буде твоє ім'я».

— Так і сказав? — з повагою спитав Кіндрат.— Ну, я тепер з Петрока ніколи не жартуватиму.

— Так і сказав. Як заплаче тут душа, та ще жалісніше, та як полетить кудись. Не вгадав Петрок сказати ім'я. І так вона жалібно кричала, що Петрок з усіх ніг кинувся до хати. Прибіг і все дідові розказав. Дід Кахно не злякався, а взяв і теж вночі пішов на роздоріжжя, щоб саме опівночі потрапити. І опинився там якраз тоді, коли на Равбичевій дзвіниці пробило двадцять.

— Чого ж це він так поспішав? — спитав Олесь.

— А він збагнув, що ця душа мала літати останню ніч. Інакше для чого вона мало не в лице Петроку кинулась і так страшно голосила... І ось ледь він почув бемкання дзвона — як застогне, як заскімлить щось над ним. Мов хворе дитя. Дід навіть повів крил відчув на обличчі. І тоді перехрестився та й каже: «Ніна. Ніна буде твоє ім'я. А ти пом'яни жінку-небіжчицю, Ніну. Скажи, що і я вже хутко...» Тут хтось застогнав, ніби з полегкістю. А потім душа зітхнула. І полетіла далі, і лише далеко вже стала повторювати: «Ні-на, Ні-на». Понесла ім'я до господа.

— Треба буде старому риби наловить і принести,— грубувато сказав Павло.— Нехай душею потішиться. Він старий, йому черево напихати абичим не можна.

— Добре зробиш,— підтримав його Андрій.— Тільки ти йому не нагадуй. Не любить. Скажи, що тебе скоро в підлітки стригтимуть і ти гріхи маєш спокутувати.

— Які це в мене перед ним гріхи? — спитав Павло.

Андрій м'яко посміхнувся:

— А його грушу хто обносив?

Усі засміялися.

Ніч обійшла вогнище і спокійний недалекий Дніпро. Лагідна теплота цієї ночі зробила Андрія говірким, а хлопців мовчазними. І це було добре і зрозуміло, як шурхіт лози, як пісня жаб, що гули в порожні пляшки по всьому обширу затоки. І через те нікого не здивувало, коли в світі народилася поки що тиха ще пісня:

А вже човен води повен, з човна вода кляуше.

Ой там хлопець дівку кличе, не голосом — свище.

Могутній, ніжний, як ця ніч, тенор почав з якихось особливо потаємних, глибоких тонів, і, здавалося, нічого кращого за цю

пісню не народжували глуха ніч і тихий плин Дніпра. А голос легко переливався, плакав і благав когось:

Нема весел, вітер човен від берега зносить,
Вийди, ясочко, на берег, дай милому косу.

Лилася, лилася пісня, і це скидалося на диво. І радісно стало всім, коли хлопець вийшов на берег і обоє подалися додому, а дівчина проспівала:

Пий, матінко, тую воду, що я наносила.
Шануй, мамо, того зятя, що я полюбила.

Голос замовк, але здавалося, що все ще відповідають, озиваються до нього і галявини шелестом дубів, і Дніпро, що плюскоче у березі. Андрій, не даючи їм отямитись, заспівав:

Ой, від сходу до заходу
Вітер повіває,
А там голуб голубоньку
З сльозами шукає.
А де ж тая голубонька,
Що з нами літала?
Оддав би я своє життя,
Щоб мене кохала.

І враз легко зірвався, заплакав голос:

Не я тебе, серце, суджу,
Судять-бо нас люди,
Що з нашого коханячка
Нічого не буде.

Пісня раптом урвалася. Олесь побачив насторожені, втуплені в морок за вогнищем Андрієві очі. Він обернувся і глянув туди. Майже за його спиною, кроків за п'ять від вогнища, височіла людина на вороному коні. Саме височіла, бо кінь був мало не в два рази вищий від тих коней, яких пасли хлопці. Так принаймні видавалося.

Вершник цей виник, мов привид, неначе сама темрява народила його якраз на тому місці, де він стояв тепер. Можливо, м'яка трава приглушила кінську ступу, можливо, хлопці, заслухавшись, просто не звернули увагу і сприйняли ступу вороного за тупання своїх коней...

Під лискучою шкірою вороного переливався кожний м'яз. Вудила відтягували маленьку голову тріхи вбік, і дико білів у темряві білок ока, схожий на облуплене яйце. А вершник сидів на коні, і дорожній плащ, також чорний, спадав з його

плечей на круп коня мало не по самісіньку ріпицю. Довгий чорний плащ. Мов обвислі величезні крила.

— Добре співаєш, хлопчику,— сказав чоловік, посміхнувшись.

Олесь перелякано дивився на нього. Страшнішого обличчя йому ще ніколи не випадало бачити. Широке і засмагле мало не до гірничного відтинку, воно все було посмуговане страшними шрамами, котрі лише якимось дивом не зачепили носа й очей. М'ясистого горбатого носа і нещадних блакитних очей під чорними бровами. Вуса так само були чорні й довгі, але навіть вони не могли сховати гонористих, бундючно стиснутих вуст. А от чорні кучері на голові хтось густо переплутав сивим павутинням. Воно лежало цілими жмутками, чергуючись із чорними пасмами, і падало на плечі вершникові, на комір мисливського коричневого одягу, колись багатого, а тепер потертого й подекуди забрудненого.

Вишиті сакви, які носять вівчарі, вершник перекинув спереду через побілілу від часу шкіру сідла. З однієї сакви, біля самої руки, що стискала повіддя, стирчало руків'я пістоleta, видно, дуже дорогого, панського.

— Добре співаєш, хлопчику,— повторив незнайомець.

Олесь підвівся. Уже кому іншому, а йому не випаде тепер ховати очі тільки через те, що інший сидить на панському коні.

— Хто ви? — спитав він тихенько.

Чоловік не відказав. Просто простягнув руку і кінчиком нагайки трохи підвів хлопцеві підборіддя.

— У полотні,— сказав він.— Але це не те.— Помовчав і владно спитав: — Чий?

— Загорських,— відказав Андрій замість Олесья.

— Гм,— посміхнувся незнайомець,— не вивівся, значить, ще звичай. Що ж, Загорські, пізніше потрапите до біса в лапи.— І, жорстко посміхнувшись, додав: — Не думав, що в декого хребтина є...

Хлопці мовчали, тісно притулившись один до одного. Мовчав і той.

— Хто скаже, як проїхати на Равбичі? — мовив він нарешті.— Велика вода, дорогу то там, то там залило. Блукав заплавами.

Хлопці вагалися.

— Ну? — сказав чоловік.

І тоді Олесь підняв руку:

— Туди,— проказав,— просто туди, через заплави.

— Бачите, іскра,— додав Андрій,— то це якраз вікно в Равбичевому домі.

— Вікно в Равбичевому домі, — покивав головою чоловік. — Важливо. Що ж, прямуватиму туди.. А ти співай, хлопчику. Співати добре. Співай, поки дають.

Він торкнув коня і почав огинати вогнище, але раптом спинився. І на його обличчі Олесь побачив невмілу й тому навіть варту жалю усмішку.

— Гей, — неголосно сказав чоловік, — це вам.

І, вийнявши із саквів, кинув до Олесевих ніг... змію. Змія ворухнулася декілька разів і завмерла. Олесь не відскочив. Йому вперше отак підводили нагайкою голову. З хвилину він і вершник дивилися один одному в очі. Потім чорний одвернувся і шенкелями торкнув коня з місця. За якусь мить і коня, і вершника поглинула темрява. Мовби їх ніколи й не було. Мовби морок народив їх і морок забрав.

Хлопці ще якийсь час стояли закам'янілі й дивилися в темніть. Потім Олесь нагнувся.

— Укусить, — із жахом сказав Павлик. — Не бери її.

Олесь, проте, підняв змію, тримаючи її коло голови. Підійшов до вогнища. І тільки тут Кіндрат здивовано чмокнув язиком. Змія була виробом. З тих виробів, що майструють люди, яким дуже довго й затято нема чого робити. Змія була зроблена з довгої цілої палиці, посіченої майже наскрізь глибокими порізами — через кожну чверть дюйма — і скріплена по боках, на спині й череві жилами на всю довжину. Вона була навіть пофарбована. Спина й боки пістряві, черево жовте. Де-не-де боки й роззявлену пащу торкнули червоним карміном.

Олесь ворухнув рукою, і змія почала вигинатися, зовсім як жива. Схожість була цілковита, так що Павлик огидливо сикнув.

— Дай, — звернувся Андрій до Олеса.

Вони знову посідали довкола вогнища і почали роздивлятися потвору.

— Навіть жало є, — сказав Кіндрат. — І очі. От гидота!

Андрій покрутив змію в руках. Потім плюнув і кинув її у вогонь. Жили, певно, почали викручуватися, бо змія знову почала корчитись і вигинатися, цього разу вже сама. Хижо здіймала голову і мало не ставала на хвіст.

— Нащо ти її? — спитав Кіндрат. — Можна було б сусідських дівок лякати.

— Та її в руки взяти гидко, — озвався Павло.

— І невідомо, — вголос подумав Андрій, — що то за чоловік. Чорний увесь. А кінь злий, як чорт.

Змія все ще вигиналася, охоплена вогнем.

— Ні, хлопці, — впевнено сказав Андрій. — З Равбичем щось негаразд. Може, ЦЕЙ по його душу поїхав. Недарма на його

вогонь прямував... Тут уже добра не жди, коли по ночах ТАКІ шастають довкола по болоті і з вікон очей не зводять... Приїде ось такий — уночі — обійме господаря, і зникнуть обоє... Ви дивіться, не кажіть про це нікому, а то піп епітиміями замучить.

Кіндрат сів навпочіпки і почав розгрібати жар.

— Готова! — вигукнув він, викочуючи на траву одну картоплину по одній.— І плюньте ви, хлопчики, на ці побрехеньки. Страшно буде до вітру в кущі піти. Їжте ось ліпше.

І перший обшкріб картоплину аж до рожевої кірочки, розламав,— пара так і повалила із сипкого розлому,— і, бережливо посоловивши, почав їсти.

Їли бульбу з тоненькими кусниками сала. Вона була смачна, і через те в усіх аж за вухами лящало, так наминали. Павло, так той взагалі не тратив часу, щоб обшкрібати, і тому весь рот у нього був чорний, як у лютого собаки.

— А ти не кажи,— озвався нарешті Андрій.— Побрехеньки побрехеньками, а такі ось, як цей, болотні пани, ча-асто по ночах шастають. Гаврило з Дроговичів обманював, думаєш?

— А я і не чув нічого, що він там оповідав,— мовив Кіндрат.

— То ти розкажи, Андрійку,— попросив Павло.

Андрій кашлянув, збираючись з думками.

— Гаврило цей з панського дозволу полює. Коли там старому Загорському-Вежі качки потрібні чи ще що, то Гаврилові загадують. І ось пішов він одного разу в пущу й заблукав. Бачить, що до ранку все одно дороги не знайде, вирішив заночувати. А довкруг болото, то він вибрав сухе місце, розклав на ньому вогнище і сидить, гріється. Почав був уже дрімати. Аж тут біжить з темряви його милість, худий, верткий і з обличчя темнуватий. «Як ти, мужиче, смієш на панськім шляху вогнище палити?! Тут пани скоро їхатимуть!» — «Паночку,— благає Гаврило,— яка ж тут тобі дорога, коли саме болото повсюди. Життя згубиш скоріше, ніж конем проїдеш». Той і слухати не став, порозкидав у болото головешки, аж ті лише засичали, а сам побіг далі. Гаврило стоїть і жде. От, думає, нападє. Гультіпака якийсь, бусурман, жартувати надумав над християнською душею. А потім чує: тупочуть копита, вищать колеса. Котить карета шестериком, круг неї вершники. А зверху на кареті палю прив'язано. Крик, рєгіт, коні іржуть. А пани,— і в кареті, і на конях,— усі чорні, точнісінько як цей, зі змією. Обличчя чорні, чуприни чорні, одяг чорний із золотом. І карета чорна. «Геть, мужиче!» — кричать. Тут Гаврило збагнув: болотні пани. Котять по трясовині, як по сухому. Баламути! І так цілісіньку ніч ганятимуть. Але Гаврилові втрачати нічого: ще, може, і вдень з болота не виберешся. То він і почав просити: «Мої ви паночки,

мої голубчики, покажіть дорогу, як мені вийти. Заблукав». Ті регочуть: «Чіпляйся ззаду за карету». Гаврило причепився — як помчали вони! Помчали, як куля. Гуркіт, дерева по обидва боки падають, регіт. Близько-далеко-вужько-широко і вище, вище. Дух захопило. Зорі ось-ось нижче, ніж колеса, будуть. І тут якраз над головою гілка високого дерева. Він — хап за неї! Карета з-під ніг вирвалася й помчала далі. Тільки фурман зареготів і гукнув: «Ну, маєш щастя!» — та кінцем довгого батога — поміж вуха. Гаврило заверещав, але гілки не відпустив. Тримається, кричить «гвалт». А далі роздивився — аж це він у своєму дворі, висить на перекладині, на своїх воротах. Жінка з хати виходить. Якраз перші півні. От вона йому й говорить: «З вечора,— каже,— пропав, холера. Чого ти тут поліз, чого горло дереш, чого надриваєшся, п'янюго?»

Кіндрат похитав головою і одразу заусміхався, також згадав: — З Гавриловим швагром ще краще було. Той почув од когось, що коли не їсти цілий день в останню батьківську суботу перед різдвяними запустами і потім одному лягти в хаті й не говорити, не сміятися, то можна побачити пращурів. Так і зробив. А вечір темний, листопадовий. От він лежить, коли бачить,— лізуть через комин... Спершу його батько-небіжчик лізе, потім дід, далі прадід. Певно, всіх, аж до самого Адама, побачив би. Аж за прадідом лізе дядько. Святої вдачі був чоловік, служби жодної не пропустив. Вічно його життям малому очі кололи, як, бувало, забереться в чужий горох або запарку нишком візьме і з'їсть. Лізе дядько й лізе, майже весь уже просунувся, аж тут його щось затримало: хоч як смикається — не пролазить, і край. Аж це у нього до пояса борону прив'язано. Украв у земному житті і навіть на сповіді не покаявся. Тут Гаврилів швагер пригадав усі муки, яких через дядькову святість натерпівся, та як зарегоче. Ну і все. Вилетіли вони всі у комин і зникли.

Кіндрат поклав у вогнище велику суху деревину.

— Укладайтеся, хлопці. Годі.

...Усі повкладалися. Тільки Олесь не лежав, так і лишився сидіти. Андрій поклав кожух поряд із Олесем, загорнувся, тихо погукав його.

— Спить? — запитав Кіндрат.

— Спить,— прошепотів Андрій.— А ти помітив, що в Равби-ча світло погасло?

«І не сплю я зовсім»,— хотів був сказати Олесь, але зразу провалився у такий глибокий сон, що не встиг навіть поверушити вустами.

Хлопці спали. Суха деревина повільно догоряла, розсипаючи

жар. Туман здійнявся з улоговини і підкотився ближче, мовби хотів послухати сонні зітханьня. Коні також уже танули в тумані, тільки їхні голови та довгі шиї стриміли над молочним туманним озером.

IV

Польова дорога пірнала в улоговини, видиралася на пагорки і знову звивисто падала вниз. І так було без кінця, а навкруги лежала густо-зелена, без жодної залисини озимина, така молода й весела на узгірках і бездонна в улоговинах, така прогріта на сонці й студено-сиза в тіні, що аж дух перехоплювало.

Дуже-дуже зрідка траплялися посеред безмежного зеленого килима велетенські, як дуби, дички та подекуди, де в яру жебоніло джерельце, схилялася над ним срібна верба.

І знову рунь, сама тільки рунь. А над рунню, прив'язані непомітними нитками, тріпочуть жайвори. А на землі, на всьому її густо-зеленому обширі, тільки одна рухома цятка: їде дорогою ресорний англійський кабриолет, а в ньому хлопчик одинадцяти років і тридцятилітній чоловік. Хлопчик у білому полотні, як селянин. Чоловік у чесучевій трійці, черевиках і крислатому капелюсі...

— Може, вам капелюха дати, паничу? — голос у чоловіка легковажний, з виразним польським акцентом. — Голівку напече.

— Не треба, пане Вибицький.

— То добже, глядіть. Нех тільки потим пан не дає Вибицького, коли в дитяти заболить голівка.

— Я корови на сонці пас. То вони часом здуріють і біжать, як біснуваті, а самому нічого.

Пан Вибицький дивиться на хлопчика, і на його молодому наївному обличчі з'являється мученицький вираз: дитя п'ясло корови, — Єзус-Марія! Йому хочеться зробити хлопцеві щось приємне, і він лізе пальцями в кишенюку жилета.

— На цукерку.

— Нащо? — серйозно говорить хлопчина. — Вони грошей коштують. Завезіть ліпше своїм дітям.

— Але ж у мене нема дітей, — здивовано каже Вибицький. — Зовсім нема. Бери.

— Ну, тоді вже давайте.

Пан Вибицький скрушно хитає головою. «Селянин, зовсім селянин. І це син князя Загорського. Спадкоємець майже двадцяти дев'яти тисяч родин, коли настане час. Дурний звичай!»

Вибицькому до сліз шкода хлопчика.

Так вони їдуть і їдуть. А навкруги вруна, вруна і вруна.

...Пан Адам Вибицький ще шість років тому ледь не помер з голоду разом з батьками. Був він з чиншової шляхти, жив, як більшість таких, із землеробства. Але став господарювати в нещасний час.

Навіть рік його народження був роком чорного недороду. А потім пішло та й пішло. Чотири голодні роки, з двадцятого до двадцять четвертого. Рік перепочинку. А потім п'ять років страшної пощесті на худобу, коли на всьому Придніпров'ї ледь лишилася десята частка коней та іншої худоби. Щоб не зазнати наглої смерті, довелося продати вісім десятин землі з десяти. Та й на цю не було насіння, і вона заростала стоколосом та осотом і, через кислі ґрунти, хвощем. У двадцять чотири роки Адаму випало так, що хоч у старці подавайся. Тут його і підібрав Юрій Загорський. Економом парубка призначати було рано, і тому пан зробив його чимось на зразок фактора і перекупника, з оплатою тридцять карбованців місячних та ще з панським житлом, одягом і харчами. Відтоді Вибицький ніг під собою од радощів не чув.

Фактор з нього був недосвідчений, але енергійний і, головне, бездоганно сумлінний, копійки під ніготь не сховає. Через те Загорський звик до нього й відпускати не бажав.

І ось нині вони їхали в панському кабріолеті, білий, як найубогіший селянин, сіроокий панич і Вибицький, горбоносий і кістлявий, щедро обпалений сонцем, але зі старанно доглянутими вусиками. Їхали мовчки, насторожені один до одного.

— Що ж, чи подобалося там паничеві? — спитав нарешті Вибицький.

— Вельми.

— Тож бачив я, що тая хлопка так плакала, ніби рідного сина на край світа везуть.

— Вона не хлопка, вона Мариля, друга матір мені.

Пан Адам похитав головою:

— За що ж це ви їх так поважаєте, паничу?

— Бо вони працюють, як Адам і Єва, — завчено сказав хлопець. — Орють землю і прядуть льон.

Вибицький зітхнув:

— Е-ех, паничу. Минув той час, коли на землі були тільки Адам і Єва. Минув і не вернеться. Тепер над Адамом і Євою цар, потім губернатор, потім ваш ойцець, а потім я, полупанок. На вустах йому з'явилася іронічна усмішка: — А вони з усіх нас глузують, бо нічого іншого вдіяти не можуть. Про царя не чув, а губернатора, як вони кажуть, кулагою облили. Князь, за їх приказкою, «лярва, хоч і в барвах». А я, взагалі, «чи пан сам пан, чи

пан у пана служити?». «На нозі чобіт рипить, а в горщику трясця кипить». Так що ніколи вам, паничу, не бути мужиком, а мужикові не бути паном. Тому-то час вам забути про те, що ви гралися з хлопськими дітьми в паці. Час навчатися панувати... Ніколи їм, на жаль, не бути вільними, як старопольська шляхта. Завжди над ними буде принука. Людина — це така холера, що вигадає...

— А білий жеребчик? — спитав Олесь і аж похолов усередині, бо збагнув, що мало не бовкнув зайве.

— Який білий жеребчик? — спитав пан Адам, пильно дивлячись на Олесь.

— Камінь онде у яру,— зняковіло викрутився хлопець.— Лежить у траві, як білий жеребчик.

— А-а,— байдуже проказав Вибицький.— Так це, паничу, більш на білу вівцю схоже.— Його очі майже непомітно сміялися.— Так, значить, навчали вас там, паничу?

— Навчали.

— То й добре. Принаймні не сплутаєте льону із пшеницею.

Обоє знову замовкли. Теплий вітерець повівав у лице, кабріолет м'яко погойдувало. Після майже безсонної ночі Олесь хилило на сон, і зрештою він задрімав...

...Не було вже ні руні, ні жайворонків над нею, ні сонця. Була ніч, і туман, і довгі кінські шиї над білим озером. Як тоді, у нічліжній непевній дрімоті, він підкрадався мало не до ніг цей туман, і з нього поступово виростали, виходили на пагорок, як на берег, дивовижної краси коні. Мовчазні білі коні, які повільно переступали ногами. Він, Олесь, один лежав поблизу напівзгаслого вогнища, а коні стояли круг нього і часто, лагідно схиляли до нього голови й дихали теплим і хорошим, а їхні очі були такі глибокі й такі добрі, які бувають лише у людської матері, коли вона дивиться на дитя... Коні стояли й журливо, ласкаво дивилися на нього, а поміж ними стояв ще мокрий білий жеребчик із смішним товстим хвостом... І це було таке незбагненне щастя, що Олесь мало не заплакав. А молочний туман збігав із землі, як вода, і повсюди були білі... білі... білі коні...

Уві сні він відчув, ніби щось змінилося, що кабріолет стоїть, і прокинувся від невизрадної тривоги.

Довкола знову були руні і жайвори. А по цій руні, здалеку, хтось їхав на гнідому коні.

— Чого стали? — спитав Олесь.

— Та він ось гукнув...

— А це що за важний такий, що дороги йому нема?

— А це жандармський поручик Аполлон Мусатов... І чого це його із Суходолу принесло, та ще самого?

Вершник повільно наближався до руни. Побоювався, певно, кротячих та ховрахових нір. Часом з-під самісіньких копит вири-валися налякані жайворонки, кінь стриг вухами, але, скоряючись владній руці, як по струнці, йшов до пугівця. Нарешті вершник під'їхав до самого кабріолета. Олесь побачив передовсім вузькі зеленуваті, мов у рисі, очі під піщаними бровами, хрящуватий ніс та молоді, але вже щетинисті вуса й бакенбарди. Лице було майже грубе, хоча й пригоже через вишневі вуста і зовсім юний, прозора-рожевий рум'янець тугих щік. Цей чоловік кепсько засмагав: лице було того самого кольору, що й трикутник грудей під розкритим коміром блакитного мундира. Але найцікавіші були руки: чіпкі, дуже харáктерні і приховано-нервові, зі сплющеними на кінцях, як долото, пальцями. Одна рука стискала повіддя, друга гладила карк коневі. Поперек сідла лежав довгий англійський штуцер; два пістолети трохи засунуто в сідлові сумки.

— День добрий, Вибицький,— сказав поручик.

— День добрий, пане Мусатов.

Рисячі очі Мусатова обмацали коня, кабріолет, Олесеву по-стать.

— У вольтер'янців граєтесь? — спитав поручик.— Глядіть, звикне отакий їздити, а потім спробує і вас випхнути.

— Це пана Загорського син,— ніби просячи пробачення, по-яснив Вибицький.— У Озерищі був дядькований.

У очах Мусатова з'явилася іскра цікавості.

— Польські штучки,— сказав він.

— Що ви, пане Мусатов. Загорські з корінних тутешніх... Споконвіку православні.

— А самі в католицький ліс дивляться.

— Побійтеся бога! У який ліс?! — Вибицький був вочевидь по-кривджений і за себе, і за панів.

— А чому ж це старий Загорський-Вежа звелів молодшого брата оцього хлопця у костьолі охрестити? Скандал був на всю губернію.

Вибицький потупив очі:

— Я людина маленька. Не мені відати намір старого пана. Але зрозумійте і ви: людина він старосвітська, з химе-рами.

— Катерининського віку,— іронічно додав Мусатов.

— Його дивацтва на грошах стоять,— провадив далі Виби-цький.— Під кожною його примхою — тисяча карбованців. Ви-стачить на весь суходільський суд. Тож не нам з вами його осуджувати.

На хвилику замовкли. Дзвеніли над врунами жайворонки.

— Чого це ви без дороги? — спитав, зрештою, пан Адам.

— Зараз нам дороги не потрібні... Нічого не бачили?

— Ні,— стривожився Вибицький.— А що таке?

Мусатов промовчав. Тільки чіпка рука підправила штуцер.

— Чорний Война знов у губернії,— сказав він після паузи.

Пан Адам подався вперед.

Увірвався звідкілясь, як скажений вовк,— додав Мусатов.— Квапиться різати, доки пастухи не оговтались. Два роки не було і раптом, як камінь на голову.

— А казали, що ви його тоді... підсікли... два роки тому.

— Я коня його підсік... Цього разу буду розумніший. Його зваю, а на його коні їздитиму. І звідки він лише таких коней бере? Стрижі, а не коні.

— Не їздили б ви тепер сам, пане поручик. Цей не мазій.

— І я не мазій,— сказав Мусатов.— Їздив оце джерела в ярах оглянути. А раптом десь біля води дримає... Дідька лисого.

— А даремно. З яру далеко видно. А на одного і не треба багато. Вистрілив — і все.

— Багато помогло егерям, що вони не одні були?

— Та що зрештою трапилось?

— Позавчора зранку обстріляв з пагорка неповний взвод егерів. Того ж дня, увечері, затримав фельд'єгеря від генерал-ад'ютанта. Пошту спалив. Учора зустрів на дорозі справника з людьми і відкрив по них стрілянину. Удень мало не нарвалася на нього земська поліція, але дідька лисого догнали. Тільки хвіст жеребця побачили. А вночі Равбич повідомив: Война проїхав селом.

— І все один? — спитав Вибицький.

— Усе один. Із останнього заколоту один. Ну, бувай, Вибицький!

"І хвицьнув нагайкою коня. Пан Адам дивився йому у спину.

— Поїхали, паничу,— озвався після паузи.

Кабріолет почав спускатися в улоговину. Поручик майнув цяткою на далекому пагорку і зник... Пан Адам сидів найжаченій і якось дивно посміхався.

— Равбич йому повідомив,— бовкнув він.— Чорного Войну бачите, так легко зловити... Не ти, голубе, перший. Ло-ви-ли.

— А хто такий Чорний Война?

Вуста Вибицького непомітно потепліли.

— Люблю сміливих,— сказав він.— Може, тому, що сам не такий. А Война сміливий... І страшний. Їздить собі на вороному і стріляє.

— Чого йому їздити?

— Двадцять років їздить. Усіх інших повбивали, постріляли, по цитаделях згноїли. А цей їздить... Остання тинь. Ані спіймати його, ані підкупити... Як дух... Щоб не спали...

Одесь зрозумів, що Вибицький більш нічого не скаже, і не розпитував далі.

Знову майнула ліворуч срібна стрічка Дніпра, трохи вужчого в цьому місці. Праворуч протяглися ліси. Молоді край дороги, вони збігали на узвишшя, там їх змінювали більш старі дерева, аж доки вони переходили — на самій верхівці — у перестояну одвічну пущу.

Дорога збігала вниз, ближче до Дніпра, і тут очам відкривалася затишна і досить велика улоговина. Узгір'я оточували її та притискали до ріки. Улоговину, очевидно, утворила невелика річка, яка зливалася з Дніпром тут, майже під ногами коней.

— Папороть,— сказав Вибицький.— Жека цемна.

Кабріолет спускався до річечки по спадистому схилу. Лозняк по берегах розчакнувся, показавши дерев'яний місток. За ним виникли перед очима сільські хатини, значно доглянутіші, ніж в Озерці: майже всі із садками, майже всі вкриті новою соломою, а подекуди і гонтом.

— Загорщина,— сказав пан Адам.— Ваш маєток, паничу.

А над Загорщиною, вище на схилі, розкинувся плодовий величезний сад, обриваючись угорі, мов під лінійку, темною і розкішною стіною іррегулярного парку. У парку біліло щось, перекреслене по фасаді сріблястими мітлами італійських тополь.

Що ближче під'їздив кабріолет, то виразніше вимальовувався двоповерховий будинок з довгим мезоніном і двома балконами, над якими тепер було натягнуто сліпучо-білі, біліші за мури, маркізи. Довкола будинку тяглася галерея на легких кам'яних арочках.

— Ложно понятій провансальський замковий стиль,— сказав, чомусь по-російському, пан Адам, сказав з такою завченою інтонацією, що зразу можна було зрозуміти: говорить не свої слова.

Здалеку виднівся в парку, ліворуч і трохи глибше за будинок, якийсь круглий павільйон, а ще лівіше і значно далі стояла зграбна і досить висока вузька церковка на пагорку, така біла і прозора, наче вся вона споруджена із сонячного світла.

Одесь, напевно, встиг би краще роздивитися все це, але тут здалеку почувся тупіт копит. Потім з вузького жерла темної алеї вирвався, мов ядро з гармати, вершник на білому коні галопом помчав до них. Осадив коня біля кабріолета так різко, що кінь ніби вріс усіма копитами в земаю. Одесь побачив косий,

нервовий погляд коня, його роздуті ніздрі. Здивований, ледь наляканий цією раптовою появою, ще не розуміючи, що до чого, він боявся підвести очі й тому-то бачив тільки білу шкіру сідла та білий гарнітур для верхової їзди. Потім несміло, спідлоба звів погляд вище і побачив добре засмагле, майже шоколадне обличчя; посмішку, що відкривала рівні білі як сніг зуби; біляві хвилясті вуса і кучму на голові та, головне, сміхотливі волошкові очі з якимось нетутешнім, довгим, мигдалеподібним розривом тонких повік.

Наступної миті дужі руки безцеремонно схопили його, підкинули вгору і знову спіймали, і легковажний гучний голос весело прокричав щось незрозуміле й водночас ніби трохи зрозуміле, але призабуте.

— Mon petit prince Zagorski!¹

Збентежений, він спробував випручатися, але руки тримали його міцно, а рот чоловіка, який пах якимось дуже приємним тютюном, цілував його обличчя.

— Ми протестуємо!.. Tout va bien! Tout va bien, mon petit fils!²

Сині очі сміялися, заглядаючи в зіниці маленького звіряти, що скулилося на руках, уникаючи чужих вуст. І тоді Білий стьобнув бичем коня і закурів в алею, у мінливу тінь, у мерехтіння сонячних зайчиків, покинувши далеко за собою кабріолет.

Алея розірвалася на два півкола з дерев, і попереду, за клумбою, виник дім, широкий ганок, оточений легкими арокками, та білокам'яна тераса, на якій — невисоко від землі — стояла жінка у вранішньому вбранні.

Білий — просто через клумбу — підскакав до тераси, знову підняв Олеся й легко пересадив його через бильця до рук жінці. Потім став на сідло й перекинув над балясиною своє гнучке тіло.

— Ah, Georges! — тільки й мовила з докором жінка.

І одразу припала до хлопчика, уважно заглядаючи йому у вічі серйозними темно-сірими, як у Олеся, очима. Говорила й говорила щось гортанно-пристрасними й тихими словами і тільки потім схопилася:

— Він не розуміє, Жорже!

— Ai-je bien attaché le grelot?³ Коні — мрія хлоп'ят. От і я прокатав.

— Із самого початку і так по-чужинськи, Жорже.

¹ Мій маленький князю Загорський! (Фр.)

² Усе йде гаразд! Усе йде гаразд, мій синку! (Фр.)

³ Чи добре я почав? (Фр.)

— От лихо, я й не подумав,— сказав сміхотливий. І обхопив жінку й хлопчика, пригорнув їх до себе: — Ну, поцілуй мене, поцілуй її... Ну!

Жінка та Білий — обоє вони говорили по-селянському із значним акцентом, але все-таки говорили, і це робило їх якось більш близькими.

— Поцілуй мене,— повторив Білий.

Але хлопчикові було незручно, і він, схилившись, поцілував,— зовсім як Когутова попові,— руку жінці, пестливо-тонку, особливо білу серед чорного мережива широкого рукава.

— *Facon de voir d'un chevalier*,— засміявся чоловік.— Я ж казав, що він мій син, мій. До руки жінки — найперш. *Chevalier!*¹

— *Georges!* — знову з докором сказала жінка.

Олесь широко розплющеними очима дивився на неї. Ні, це було не те. У неї були маленькі руки і ноги, непригожо тонка постать. Але ж її лице з такими теплими сірими очима, з таким спокійним ротом! Але ж каштанове іскристе волосся! Усе це було рідне, тільки на хвилину забуте, і ось тепер спливало в пам'яті. І він раптом несамовито, несподівано крикнув:

— Ма-мо!

Крикнув майже як селянське маля, на якого рушить вулицею корова, крикнув, твердо вірячи, що ось зараз мати прийде і порятує. Крикнув і зразу засоромився.

Йй тільки того й треба було. Обхопила, почала шепотіти на вухо. Та в ньому вже росло обурення і сором, мовби він зрадив хаті, рукам Марилі, очам братів. І він так розридався в цих вузьких руках, ніби серце його рвалося на шматки.

А вона цілувала.

Він плакав, бо відчував, що спіймався, що з оцим пошептом кінчається для нього все.

...Його повели мити і переодягати. І коли батько й мати лишилися на терасі одні — посмішка ніяковості так і не спливла з їхніх вуст. Унікаючи дивитися чоловікові у вічі, Антоніда Загорська глухо спитала у пана Адама, який стояв неподалік:

— Що, пане Адаме, як вам панич?

Пан Адам мулився.

— Правду,— тихо сказала вона.

— Мужичок, прошу пані,— наважився Вибицький.— Але з чистим серцем, з доброю душею.

— Пусте,— навіть з якоюсь полегкістю зітхнула мати.— Навчимо.

¹ Лицарський погляд на речі... Ли-цар! (Фр.)

— Батько легковажно зареготав, показуючи білі зуби.

— Бачите, пане Адаме? Так легко і навчимо. *Les femmes sont parfois volages*¹.

— Цю ідею подав ти, Georges, — сірі очі матері стали вологими. — І ти не маєш права...

— Скажімо, і не я, — мовив пан Юрій. — Скажімо, батько мій, і нам не можна було не послухатись.

— Але чому його одного?

— Самодурство. Покладав на Олеся великі сподівання. І ти знаєш, що він мені сказав перед дядькуванням?

— Говори.

— «Як шкода, що я не віддав у дядькування тебе, Юрію. Може, тоді ти, сину, був би людиною, а не річчю для церкви і псарні».

— Це я знову відновила в Загорщині церковну службу. І він не любить тебе... через мене.

— Кинь. Дурниці.

— Ну, а чому не хоче дядькування для Вацлава?

— Боюся, що Вацлав йому байдужий.

— Другий онук?

— Я не хотів, Антонідо. Я ж тільки сказав про легковажність. Мати вже посміхалася:

— Так що ж зробиш, Georges, коли ти все бачиш *en noir*². — Знову болісно затремтіли її вії: — Забув усе. Забув французьку. А розмовляв, як маленький парижанин... Я прошу тебе, я вельми прошу, Georges, не спускай з нього очей, ходи за ним у перші дні, бо йому буде сумно... Ах, жорстоко, жорстоко це було — віддати!

Пан Вибицький делікатно кашлянув, простуючи до сходів, і тільки тоді пані Загорська схопилася, звела на нього блаґальні очі:

— Пробачте, пане Адаме, я була така неуважна. Дуже прошу вас, поснідайте разом з нами.

— Бардзо мі пшемне, — зашарівся Вибицький, — але ж, пробачте, я зовсім по-дорожньому.

— Ах, пусте, пусте... Я вас дуже прошу, пане Адаме.

Вибицький сором'язливо поліз рукою в кишеню по червоний фуляр, що нагадував невеличку скатертину.

Слуги по-англійському викотили на терасу стіл на коліщатах, приставили його до накритого вже обіднього столу. Мати почала знімати накривки з тарілок.

¹ Жінки часом бувають легковажні (фр.).

² У чорних фарбах (фр.).

— Накладайте собі, пане Адаме, — запрошувала вона. — Візьміть курячу печінку браше... Бачите, снідати будемо по-англійському Перші дні йому буде ніяково зі слугами, бідоласі. Економ співчутливо кречнув, стараючись зробити це якомога делікатніше і не образити тонкого слуху пані. Саме в цю мить з'явився у дверях Олесь у мережаній — за народним смаком — сорочці, синіх шаровариках і червоних кабчиках¹. Саме такий, на думку пані Антоніди, мали вигляд на свято селянські діти багатіїв, і тому-то синові можна було не відчувати незручності. Батько хотів був пирснути у серветку, але стримався, пригадавши недавню жінчину образу. Тож він тільки показав на крісло поряд із собою.

— Сідай, сину.

Олесь, зазвичай такий меткий, ведмідькувато поліз на крісло. Дивився на хрустку скатертину, на старе срібло, на двозубу італійську виделку, на блакитний кришталевий келих, у ламких гранях якого дробилася якась янтарна рідина.

— Що це? — майже безголосо спитав він.

— «Го-Сатерн», — відказав батько. — Це, голубе, таке вино, що й ти можеш пити.

— Вина не хочу, од нього люди дуріють. Лаються.

Вибицький скрушно зморщився, і, побачивши це, Олесь раптом розізлився. Зрештою, їхня це була вина. Зрештою, це самі вони довели його до цього, а тепер ще вчинили йому таку муку. Через те він сміло поліз подряпаною рукою у хлібний кошичок, поклав шматок на свою тарілку і ложкою потягнувся до батькової тарілки, відчуваючи в серці щось близьке до розпачу.

— Їж, їж, сину, — спокійно підказав пан Юрій. — Набирайся сили. Давай ми й тобі на тарілку покладемо.

Але маленький зацькований селяк уже ніс до рота найбільший шматок. Йому було незручно, і тому він сперся лівою долонькою на край столу, а коли сперся — з-під цієї долоньки упав на підлогу кусень хліба. Дитя почало повільно сповзати з крісла під стіл. Сповзло. Зникло. А потім з-під столу з'явилася серйозна голова. Суворо, з відчуттям важливості моменту, молодий князь поцілував підняту з підлоги скибку і серйозно сказав:

— Даруй, боженько! — І вже зовсім по-хазяйському мовив наступні слова: — Покладіть це, будь ласка, коневі.

Пан Адам болісно почервонів. Незручність тривала довго. Потім батько, весь час озираючись на матір, почав тлумачити синові, що так негарзд, що так не роблять, і вигляд у нього, видно, був гірший, ніж у Олесь, бо мати раптом засміялася — лагідним сумним дзвіночком.

¹ Черевиках з м'якої шкіри або саф'яну.

Лід розтанув. Перестало бути незручно Олесеві. Усі заміялися. Та тільки сміх звучав ще не дуже весело.

— Что ж вы, например, ели сегодня на завтрак, мой маленький? — спитала пані Антоніда.

— Сьогодні... на завтра? — не розуміючи, перепитав Олесь.

— Антонідо, — сказав пан Юрій. — Якщо можеш, говори по-мужицьки.

— Що ти їв сьогодні на... сніданок? — спитала мати.

— Кришені буряки, — басом відказало ведмежа. — І півня їли... Зарізали з такої нагоди старого півня... Марія сказала: «Усе одно вже, то нехай хоч панич-синок пам'ятає».

Мати усміхалася, її забавляли «кришені буряки».

— Жорже, — сказала вона, — невже старий півень для них — свято? І як міг так жити маленький? Нащо така жорстокість з боку Вежі?

Шоколадно-матове обличчя батька спохмурніло:

— Я винуватий перед тобою, Антонідо. Батько лише натякнув, що Олесь бажано віддати на дядькування. Решту додумав і вирішив я. Когути — найліпші господарі. Майстри. Сумлінні, здорові люди. — Його дужі руки стискали край скатертини: — Бачиш, ти і всі вважали мене легковажним. Я не хотів, щоб син вдався в мене. Я хотів, щоб він був дужий, весь од цієї землі. Нехай собі його не годували каплунами. Ти поглянь на більшість його однолітків: пещені, ослаблі. Завжди добре чинити, як чинили діди. Вони були не зовсім дурні. Я хотів, щоб з цього виріс справжній пан, дужчий за хлопів не тільки розумом, а й тілом. — Помовчав. Потім додав: — Син графа Ходанського, дорогенького сусіда, їде дорогою поміж льоном і каже серйозно, що мужики будуть з хлібом. Який з нього хазяїн? Якої пошани йому чекати від кріпаків? А цей буде інший... Декілька років серед житняків, проста здорова їда, свіже повітря, фізичне практикування, розмірене життя. А блиск ми йому повернемо за якийсь рік. — Хитрувато посміхнувся у вуса: — Під'їв, синку? На ось тобі. Це цукровані фрукти. Їх називають цукатами. Можеш взяти до них філіжаночку кави.

Густий коричневий струмінь побіг у маленьку — з наперсток — чашечку. Мати з цікавістю, навіть трохи з погордою, стежила за тим, як син бере засмаглою рукою цукат, насторожено кладе в рот.

Те, що перше трапило на язик, сподобалося Олесеві: цукор, який часом привозили дітям і в Озериче. Але далі зуби влізли в щось глеювате, — груша і не груша, — несподіване і тому гідке. Він виплюнув під стіл.

— Несмачні твої... марципани.

Батькове обличчя спохмурніло, бо на материних очах виступили сльози.

— Ти не маєш рації, Антонідо,— сказав він.— Я щасливий за хлопця. У його друзів шлунок вже тепер назавжди зіпсований ласощами. А цей буде, коли випаде, варити залізо. Швидконогий, спритний, дужий. Треба ж комусь тягнути по землі рід у наступне тисячоліття.

І він, прихиливши дружину до себе, поцілував її у скроню.

— Ah, Georges,— сказала вона,— часом ти такий, що я починаю дуже, дуже любити тебе.

Батько сказав:

— Ходімо, сину. Буду тобі все показувати. А ви лишайтесь тут, пане Адаме. Сьогодні доповідей не буде ні у вас, ні у головного економа. Посидьте тут з моєю дружиною, попитайте каву... До речі, гроші отримаєте через тиждень, за всі три місяці.

— Що ви, князю,— зашарівся Вибицький.— І так бардзо задоволений. Що мені треба, я один.

— Ну то й гаразд... Ходімо, Олесю. Що спершу, сади чи дім?

З Олеся вже вистачило дому. Треба було бодай на короткий час рятуватися. І він сказав:

— Сади.

Вони зійшли з тераси на «коло гонору» для почесних гостей і заглибилися в одну з радіальних алей. Тільки тут Олесь відчув себе ліпше, бо все довкола було знайоме: дерева, трава навколо них, жорства під ногами.

Якийсь час ішли мовчки. Потім батько, якимось навіть винувато, мовив:

— Ти люби її, Олесю... Люби, як я... Вона мати тобі... Ти не дивись, що вона строга... Вона, голубе, добра.

І його простувате прегарне обличчя було таке незвичайне, що Олесь опустил очі:

— Буду її любити... Що ж, коли вже так сталося.

Батько повеселішав:

— Ну от, от і гаразд... Ти не думай. Ось настане день посвячення в юнаки. До цього дня тебе, голубе, шліфуватимуть... з піском, щоб не пляувався... марципанами. А потім, коли тільки захочеш, їздитимеш і до Когутів, і в сусідні дома. Я тебе обмежувати не хочу, не буду. Рости, як трава, як бог велів. Так ліпше... Коня тобі подарую — то до Озерища зовсім близько буде, якихось десять верст. І пам'ятай: ти тут господар, як я. Чакауй. Привчайся. Я думаю, будемо друзями... А за Когутів не бійся, буде їм добре.

— Я й тебе любитиму... батьку.

— Ну от і гаразд, голубе. Ходімо.

Алея вивела їх через парк і фруктовий сад до довгих сірих будинків під черепицею. Їх оточував глибокий рів; зарослий лопухами. Під їхніми парасольками струмувала вода. Розвідний місток лежав над ровом.

— Тут псарні і стайні, — сказав батько.

На манежному майданчику ганяли на корді коней. Англієць-жокей, довгозубий і спокійний, як статуя, стояв на обочині, поляскуючи стеком по лаковому чоботу. Незворушно привітався з батьком за руку.

— Що нового, пане Кребс?

— Цей народ... — англієць одвів убік сигару, затиснуту поміж рівними, як олівці, пальцями. — Йому б їздити по-циганськи, без усякі закон... Сьогодні засіклася Б'янка.

— Може, воно й ліпше, — сказав батько, — я завжди вам говорив, що треба готувати на скачки Змія.

— О, но! — запротестував англієць. — Но, Змії! Склад Змія не є відповідний склад. Подивіться на його бабки. Подивіться — Мері його мати, — подивіться на її калмицьку грудастість і також вислозадість. Но, но!

З манежу надходили до них конюхи. Старший конюх, Змитер, засмаглий на сонці так, що шкіра лупилася на носі, як на молодій картоплі, зняв кашкета.

— Покрий голову, — сказав батько. — Знаєш — не люблю.

Змитер нещиро зітхнув, нап'яв кашкета.

— І не зітхай, — мовив батько, — не підлизуйся. Чує кішка... Було тобі наказано бинтувати Б'янку чи ні?

— О, Змитер, бестія Змитер, — сказав англієць, — хитрий азіат Змитер. Вони всі у змові, вони не хотіли Б'янки, вони хотіли випустити місцевого жеребця... зовсім як сам пан-князь Загорський.

Батькові очі непомітно сміялися, дуже сині й простодушно хитрі, як у молодого бісеняти.

— Що ж вдієш, містере Кребс. Тут уже нічого не вдієш. Очевидно, будемо випускати на скачки тріліток Змія, Черкеса і Мамелюка. — І гримнув на Змитера: — Ще раз таке — не пошлю купувати коней. Кукай собі в Загорщині! — Зітхнув. — Підбери для панича кобилку з менш норовистих і жеребчика.

— Глорію хіба? — спитав Змитер.

— Щоб хлопець в'язи скрутив?

— Що ви, пане, не відаєте, як їздять мужицькі діти? Вони з хвоста злітають на коня, бісенята... щоб брикнути не встиг.

— А мені не треба, — сказав пан Юрій. — Мені треба, щоб він за місяць навчився їздити гоже, а не по-хлопському. Потім дамо і справжнього жеребця.

— Гаразд,— сказав Змитер і подався в стайню.

Олесь глянув на англійця і несподівано помітив, що очі його сміються.

— То це молодий князь? — спитав англієць.— Майбутній господар?

— Атож,— відказав батько.

— Новий мітла буде мести по-новому,— мовив Кребс.— Кребс піде звідси разом з віданням коней і свавільністю. Га?

— Можна мені сказати, батьку? — спитав Олесь.

— Кажи.

— Вам не треба буде йти звідси, пане Кребс. Ви хороший. Ви залишитесь тут, і я вам більше платитиму.

Батько посміхнувся. Холодні очі Кребса потепліли.

— Гуд, бой,— сказав він.— Тоді і я буду робить молодий пан добре. Я навчу пан їздити, як молодий лорд з найліпших родин.— І, глянувши на пана Юрія, додав: — І він ніколи не буде примушувать постарілого вже тоді Кребса робить супроти сумління... і обманювати його. А Кребс зробить, щоб трілітки пана були ліпші навіть у Петербурзі.

Засоромлений батько відвів очі:

— Вам не доведеться чекати, пане Кребс. Я підвищую вам пенсію вдвічі.

— Нащо мені це? — сказав Кребс.— Ліпше б не треба стоять на своєму. Справжній лорд не вдається до змови з конюхами проти свого ж знавця, що хоче зробити кінний завод лорда найліпшим.

— Гаразд, Кребс, пробач,— сказав батько.— Більш не буду, роби собі що хочеш.

Конюхи провели перед ним коней по обочині.

— Ну, яку кобилу береш? — спитав батько.

Серед усіх Олесь завважив одну, маленьку й гарну, як цяцька, усю дивовижно підтягнуту, чистеньку і мовби сдwabну. Масті кобила була мишастою, вушка акуратненькі, копитця, як стопки.

— Оцю,— сказав Олесь.

Англієць пожвавішав:

— У молодого є око... Варто навчати... Красуня кобилка. Як молода леді... Голівка маленька, але не зла; шия — чудо шия! — звернувся до батька: — Але ваші імена... Боже мій, що за ім'я... Для такої леді і раптом: Ко-сюнь-ка.

— Косюнька! — виснув зраділий Олесь і кинувся до кобилки.

— Цукор візьми,— напоумив батько.

Олесь совав Косюньці грудочки цукру, і та делікатно тиццала по його долоні теплим твердим крапом.

— Косюнько моя, Косюнько.

— Ведіть її,— сказав батько.— Вибирай жеребчика, Олесю. Знову пішли коні, і кожний був гожий, наче уві сні, але якийсь не той, без зв'язку, що веде до людського серця.

— Перебірливий, як Мнішекова Анеля,— сказав батько.

Та він даремно сказав це, бо в ту саму мить з воріт стайні вийшов Він, той, без котрого життя не могло мати сенсу. Його вів під оброть худий і підтягнутий хлопець, і Він, дуріючи, вдавав, що хоче вкусити того хлопця за плече. Кінь був найкрасивіший на землі, найкрасивіший од усіх звірів і всіх людей. Він ішов, пританцьовуючи на кожному кроці, безмірно гордовитий від здоров'я, сили і неможливої своєї краси. Білий як сніг і біліший за нього, з маленькою нервовою голівкою і довгою шиєю, увесь досконалість, без єдиної хиби, він косував золотим і трішки кривавим по білку оком, а його хвіст і грива, неймовірно довгі й м'яко-золотисті, ворухилися лагідними хвилями.

«Ви, маленькі людяці,— здається, говорив погляд коня.— Що мені до вас? Я дозволяю вам поганити ногами мої боки тільки тому, що роблю вам ласку. І так буде, аж поки я знайду того, кому полюблю. А над тим буду паном, бо я бог, а він тільки людина...»

Батько глянув на Олеся і зітхнув: усе було зрозуміло.

— Логвине,— сказав конюхові,— веди Ургу сюди.

Молодий і серйозний хлопець підвів араба до них.

— Будеш стайничим молодого пана, Логвине,— додав пан Юрій.— Знатимеш тільки його. Ургу підготуй. Через місяць він буде потрібний. І ти, Змитер, відай: Логвиніві належить лише Косюнька і Урга. Нічого більше.

Логвин посміхнувся скромною хорошою усмішкою.

— Панича намуштрувати,— звелів Загорський.— Навчити шкребти, чистити, мити, доглядать копита. Навчити лікарським травам для коней.

— Зробимо,— сказав Логвин.

— Тоді бувайте... Бувайте, містере Кребс.

Вони поминули кіньські двори і наблизились до старосвітської кам'яної псарні. Чоловік середніх літ, з помітною вже сивиною в довгих вусах, бурий, як обкурена пінкова люлька, повільно йшов до них. На ремені, що ладно обперезував його зелену угорку, висів довгий мідний ріг.

— Карпо,— пояснив батько,— старший доїжджачий. З цим, голубе, тримай вухо гостро. Сув-ворий.

Карпо підійшов до них і, не вітаючись, почав доповідати дзвінком і трішки сиплуватим, приглушеним голосом:

— Юнка відкинула ноги, пане Загорський.

— Знаю,— сказав батько,— старість. А добра була.

— Знайда, пригадуєте, зі шворки зірвався. То схопив, певно, від якоїсь сільської сучки, коросту. Мазали прозорим березовим дьогтем і обкурювали. За два тижні буде як скло... Стінай поздорював... І ще Аза мала ласку привести щенят.

— Оце добре. Ходімо, Карпе.

Псарня всередині була напівтемна, з вузенькими віконцями. Близько півсотні собак різної породи і масті лежало й ходило по загорожах. Тут були вижлиці, гончаки, норці, датські п'явки для ведмежого полювання... Але хлопець ще не міг розрізнити їх, і тому-то особливо зацікавив його рябий ньюфаундленд, з добряче теля на зріст, і гурт хортів. Хорти були всі білі, з довгими мордами. Величезні їхні очі були як чорні сливи.

Батько мимохідь давав поради, які Карпо слухав поштиво, але з якоюсь своєю думкою.

— Підійшли б ви вже, княже, до Ази,— сказав він.— Хвилюється.

Коридорчиком пройшли в родильню. Тут, у плетеному коші, лежала на вівсяній соломі черно-біла сука іспанської породи і махала кудим хвостом. Біля її сосків скавучали теплі щенята. Побачивши господаря, Аза тоненько дзякнула. Величезні, всі в дрібних завитках, чорні вуха розкрилися.

— Бачиш,— сказав Олесеві пан Юрій,— на качок і тетерюків ліпшого пса не буває. А яка акуратна. Не собака — аристократка.

— Я візьму одне щеня,— сказав Олесь.

— Ну ось,— мовив батько,— тепер маєш все. А зватимеш — Алма.

Ходити довелося довго. Оглядали поля, не дуже добрі, броварню і — здалеку — богадільню. Біля стежки, що вела туди, випадково підслухали розмову двох старих. Вони стояли, спираючись на гирлиги.

— Ти куди йдеш?

— Га?

— Куди йдеш, кажу?

— А-а... У інвалідний дім.

— Ну і як там?

— Нічого-о.

— Годують хоча б добре?

— До-обре. Цебер крупнику дадуть на тиждень, окрім сухого, то хочеш одразу з'їж, хочеш — розділи.

І ця розмова розвіяла хлопцеві всю втіху від Урги, Косюньки і Алми. Не підводячи очей, він глухо спитав батька:

— Це правда, що їм одразу дають?

— А що їм, погано?

— Але чому одразу?

Сіли відпочити в парку, на лавці з необструганих берізок. Батько покручував хвилястий білявий вус, з усмішкою поглядав на сина. Його засмагле обличчя видавалося оливковим від рухливих тіней дерев.

— Добрий ти, сину. Я ось купив у материного троюрідного брата, у Кроера, цукроварню. Прийшов — а робітники всі в масках, щоб не їли цукру. Це Кроєр придумав.

— Ну й дурень,— сказав син.— Я й чув, що гадина.

— Та й не в тому річ. Не можна дозволити такого знущання. Що вони, бидло ці люди, чи що? Я зняв... Проте не можна догоджати. Будеш солодкий — з'їдять. Багатства однієї людини на всіх не вистачить. Віддаєш, скільки дворян на Могильовщині?

— Ні...

— З діда-прадіда десь близько двадцяти семи тисяч, персональних — близько трьох з половиною, але цих не беремо до уваги. Так от, із цих двадцяти семи тисяч мають право голосу на виборах до губерньського зібрання тільки п'ятсот вісімдесят два. А селян у губернії вісімдесят сім тисяч п'ятсот шістдесят одна душа — по три душі на одного дворянина. Дрібна шляхта — це бочка з порохом. Ненавидить і нас, і селян. А в тебе з братом на господарстві сім тисяч душ. Ти з часом двадцятьма дев'ятьма тисячами володітимеш. Третьою часткою всіх душ губернії, не лічачи тих, що за її межами. І коли будеш довірливо дивитися у хижацькі пащі — живого проковтнуть.

— А навіщо вона мені потрібна, та, третя? — спитав Олесь.

Батько остовпів:

— Ну, бодай для того, щоб бути добрим до більшої кількості християн... Ти не Кроєр, не Ходанський, не Торкайло... Наші люди бога молять, аби не потранити від нас до них.

— Усе одно це нікуди не годиться. Хай добрий ти. Нехай буду я добрий. А що, як помрем? Вони ж тоді своїкам дістануться, напевно... тим. Що це за порядок, коли людина не знає, що з нею буде завтра? І люди так на селі говорять і, певно, бояться.

— З нами нічого не станеться,— сказав батько.— Не таке переживали. Вісімсот років за плечима. І віра в майбутнє. Я не боюся ні чуми, ні війни, ні політичних убивств, ні копалень. Хвала богові, всього було. Гірше не буде.— Помовчав, водячи хворостиною по піску.— Річ у тім, що ти належиш до найчудовішої спілки на землі. У цього клану було славетне і грізне минуле,— але й тоді в нього не було імені. У цього клану сучасне, гірш за яке важко знайти, і майбутнє, що губиться в тумані

невідомого. Ця громада не має свого лиця — і загрозувала колись орденським землям. У неї немає душі — і вона викликає могутній вибух сил у кожного сусіда, що діткнеться до неї. Тоді вона дає такі злети генія, що всіх бере подив. Часом вона зникає, як ріка під землею, щоб випливати у зовсім нежданому місці. Щохвилино гине й водночас живуча, як ніхто. У тебе немає відзнак, і саме в цьому великі твої переваги. Ти безликий і ти багатолікий, ти ніщо і ти все. Ти скарбниця найнеймовірніших можливостей. І ти пишайся цим, пишайся своєю могутністю, пишайся тим, що ти — це ти. — Пан Юрій подивився на постать сина і раптом спохопився: — Ах, боже, ти ж іще багато чого... Та гаразд, гаразд... Я, розумієш, і говорити не можу. Не моя це справа, я людина проста. Ось полювати та собаками захоплюватись — це вже інше.

Знову оминули будинок із сріблястими фонтанами італійських тополь. Від бічного входу до нього тяглася вузька алейка. У кінці її стояв той круглий павільйон, що його завважив Олесь, під'їжджаючи до Загорщини. Дах цього павільйону переривався по колу суцільним скляним вікном, а понад склом височіла гарна кругла баня.

— Церква, чи що? — спитав Олесь.

— Це картинний павільйон. Зрештою, ти поки що мало ще зрозумієш. Я хочу тобі показати тільки одну картину. — І батько відчинив двері. — Тут, голубе, є все. Ліпша колекція лише в твого діда... Ось дивись.

Просто перед ними висіла на стіні досить велика картина у важкій, потьмянілій від часу золотій рамі. На картині намальовано пейзаж, яких не буває, — прозоро-блакитний і невловимий.

— Мантенья, — сказав батько, — славетний італійський художник.

Пейзаж проглядався крізь гілля високої яблуні із золотистими плодами. А під деревом ішов кудись юнак, з темно-сірими очима й прямим носом, і вів за оброть білого коня. На юнакові була кругла шапочка: довгі рукава чудернацького вбрання розвіював вітер.

— Цілий день думав, на кого ти схожий, — сказав батько. — І от згадав. Та це ж ти, це ти з білим конем. Це ти і Урга. Як дві краплі води.

Ах, як не відступав од Олесь всі ці дні білий кінь! І все це було як сон. І ось тепер він сам, сам Олесь, ішов з білим конем у якусь блакитну далечінь.

Так линули дні.

Кожний з них був несхожий на інший і все-таки чимось подібний. Це тому, що кожен був відкриттям і несподіванкою. Олесь радів новому становищу: надмірною ласкою батьків, недоречними звичаями палацу і неусвідомлено пишався цим, бо він був підліток, бо йому вже, як і кожному підліткови, хотілося утверджувати і усталювати своє «я».

Батьки, може, й не відаючи цього, обрали слухний час. Непомітно з нього робили не те, що він хотів, а те, чого хотіли інші. Будили його о сьомій годині ранку. Либонь, запізно, бо в Озеріщі вставали раніше, і він найчастіше з півгодини лежав без сну.

Лежав, щораз новими після сну очима роздивляючись блакитні стіни кімнати. Над його головою, в кутку, пливла кудись стара копія з Божої Матері Кутеянської: маленький гіркий рот, «ніс не короткий», довгі очі з такою добротою і тугою, що часом, особливо увечері, хотілося плакати, дивлячись на неї. Рука притискає дитя, подібне до маленького мудрого дідуся. За старими переказами, цю ікону написав, ставши схимником, вісімсот років тому воевода Гліб, такий далекий Олесів пращур, що й уявити страшно. Мечем навертав у християнство жителів Суходолу та Рше, був у щирості до віри чи не суворіший за мстиславського побратима Вовчого Хвоста, та, видно, не втримала душа невинної крові недавніх братів по Перуну, тому що кинув Гліб меч і кинув воеводство і, взявши собі ім'я Анфімій, подався на чорний постриг та вічне мовчання. Ікон таких написав дві — одну для монастиря, другу — для сина (вона тепер висіла у старого діда Загорського).

А та, що тут, була копією шістнадцятого століття. Зробив її кутеянський майстер, Іпатій. Висіла і, навіть з деяким подивом, дивилася на ліжко із запоною, на конторку із чорного дерева, на таріль з незабудками (коріння їхне притиснули уламками мармуру, квітки підвелися й стояли над тарелем суцільною блакитною шапкою).

Олесь знав, що за першими дверима світлий коридор другого поверху, інші двері ведуть у ванну кімнату, а потім у кімнату для навчання, що він може завжди спуститися з тієї кімнати в бібліотеку, що все це для нього, і цей простір лякав його.

О сьомій по всьому будинку били годинники. Треба було заплющувати очі. І тоді в спальню заходили двоє: німець-гувернер, гер Фельдбах, гладкий, лисуватий і надто рухливий, та дядько-кріпак, Халимон Кирдун, на прізвисько Халява,

людина дуже добра й дуже похмура, напевне, з тієї причини, що його дружина була надзвичайно вродлива. Олесь сам чув од дворових, що Халимонові давно варто її відлущувати. Та Халимон, очевидно, через доброту, усе ніяк не міг зважитись на це. Тому-то, мабуть, і спохмурнів.

Олесь знав, що німець почне розмову по-своєму, і не боявся цього. Просто дивувався, як швидко ставали зрозумілими чужі слова. Неначе випливали з далекого, колись рідного, а потім забутого сну. Ніби давно знав, а потім на хвильку забув. Так воно, зрештою, і було, бо до семи літ він не знав інших мов, крім французької та німецької. І ось тепер наполегливо, зі свіжою головою відновлював знання.

Німець котився до ліжка, мов куля, і одразу починав бубоніти щось, зрозуміле тільки з п'ятого на десяте, але приємне:

— Oh, dieser kleiner Pennbub! Alle sind schon auf, kleine Vöglein singen dem Herr gott ihre ewigen Ruhmlieder, nicht? Der schläft aber immerfort und weißt nicht einmal — Morgenstunde hat Gold im Munde, nicht? ¹

Це був, на його думку, найпристойніший стиль розмови з дворянським дитям.

Фельдбаух — син багатого бюргера — скінчив гімназію і перший курс університету в Геттінгені, але потім батьки зубожіли, і син поїхав шукати щастя в невідоме Придніпров'я. Тут він служив уже десять років, з них останні шість — у Загорських. Його не відпустили навіть тоді, коли Олесь віддали на дякування. Засумувавши за роботою, він тепер наздоганяв згаяне, прагнучи, хоч би чого це коштувало, примусити учня за якийсь рік добре розмовляти по-німецькому.

Фельдбаух робив різкий рух полою халата, неначе закидав римську тогу.

— Schon gut. Mach dich dran zu waschen, mach dich Mutti zu begrüßen, mach dich an die Gottesgabe,— ja an die Bücher doch, wenn der Fürst zu keinem dummen Fürsten werden will, nicht? ²

...Олесь підводили, вели у ванну кімнату, і там, під наглядом німця, Кирдун обливав хлопця водою і розтирав. Кирдун ревнував панича і тому всякчас бубонів під ніс, лаючи Фельдбауха, котрому, невідомо нащо, дали право наглядати за туалетом, мовби він, Кирдун, робив це без німця значно гірше. Кирдун

¹ О, цей маленький сонько! Усі встали, маленькі пташки співають своєму господові хвалу, чи не так? А він спить і не відає, що в ранньої години золото у вустах, чи не так? (Нім.)

² Дуже добре. Іди вмиватися, іди привітатися з матінкою, іди споживати божий дар, потім за книжки, коли князь не хоче лишитися дурним князем, чи не так? (Нім.)

супроводив колись пана Юрія за кордон і через те знав декілька німецьких слів: Німецька мова його ображала. Спитає, бувало, чи треба нагріти йому ванну для ніг, а німець відказує:

— Das ist mir Wurst¹.

Просто чортзна-що! Не мова, а свинство! Усе одно йому, бачите, гаряча ванна чи ковбаса...

Чистого й зачесаного панича одягали у вузькі штани (псевдо-народному гарнітуру дали відставку в кінці першого ж тижня) й вільну білу сорочку з відкритим мереживним коміром та вели на балкон, особливо світлий від сніжних маркіз. Тут за чайним столом чекала мати і, у високому кріслі, дивна істота — дворічний брат Вацек, який смішно вирячав на Олеся сірі наївні очі. Матуся цілувала Олеся у скроню, тримала за підборіддя вузькою, до смішного маленькою рукою, питала — зрідка по-французькому, щоб привчався, — як спалося.

— Б'єн, мадам, — відказував він, так болісно підбираючи слова, що навіть малому Вацеківі ставало смішно.

Іли вівсянку з молоком, яєчка, зварені некруто, хліб з маслом і твердим сиром, сир і мед. Дорослі пили каву, діти — чай. З'являвся з об'їзду батько, засмаглий, сміхотливий, сипав жартами.

У рекреаційній чекали вже Фельдбаух і швейцарський француз monsieur Jannot (цьому, як другосортному, дозволялося снідати у своїй кімнаті). І тут починалися муки не муки, а щось на зразок упертого змагання. Людвіг Арнольдович бився з Олесем над німецькою мовою та латиною плюс математикою та історією, monsieur Jannot — над французькою мовою плюс риторикою та красним письмом. Сміху варте було, як вони старалися.

Година бігла за годиною. Олесь дякував богів, що англійця і вчителя державної мови батько обіцяв запросити лише восени, коли продасть урожай. Часом слова трьох мов плуталися в голові, і хлопцеві хотілося тільки одного: щоб сьогорічний урожай був поганий. Та він одразу пригадавав Когутів, і йому ставало соромно. Проте, хай і поганий урожай. Ні, його, Олеся, вже ніщо не врятує... Усе одно старий Загорський допоможе, у нього грошей хоч лопаткою загірбай. Від цих думок його відволікав натхненний голос гера Фельдбауха, у якому звучали несподівані для німця басові ноти.

Гувернер стояв перед секретером у позі Гракха на форумі: рука простягнута догори долонею, великий палець відставлений убік. Обличчя горде. Череву випнуте. Це він громив безбожних римлян, що завдали такої шкоди німецькій вітчизні:

¹ А мені все одно (буквально: це мені ковбаса) (нім.).

— Eben darum stürzten sich German Cherusker einem Löwen gleich auf den gräßlichen Varus, den Führer der verwöhnten Römer. Und Teutoburger Wald wurde zum Felde des deutschen Ruhmes.

«Як це ліс міг стати полем, — думало нещасне дитя, — вирубали його німці, чи що? Можливо, й так. Від них усього можна ждати. Німці».

...Бив гонг, сповіщаючи про закінчення занять. Фельдбахуові очі, які щойно метали блискавиці, знову робилися блакитними й добрими.

Після навчання на хлопця наводили зовнішній блиск. Година танців, яка була для малого мукою (акомпанував на іграшковій скрипці monsieur Jannot), а потому година верхової їзди в манежі. Під час танців француз виховував у дитини вишукані манери, котрі потім поважливо руйнував грубуватий, як кожен аматор коней, містер Кребс.

— Шенкелями не тисни, шенкелями, кажу, не тисни. Не нервуй коня, сто тисяч чортів і заряд картечі тобі в сідницю... Як падаєш?! Як па-да-єш?! А ще лорд! Лорд навіть з коня падає красиво!

Незворушний англієць до невпізнання змінювався, коли доходило до коней.

— Аз-зіати! Хіба вам по-європейському їздити?! Інакше вам їздити, вар-ва-ри. М'я-ли, — ледве вимовляв він чужі слова.

А потім шкоду, завдану англієм, знову лікував француз, і на чорному дворі ще годину чути було дзвеніння шпаг і буркотливі вики:

— Терца... Квінта... Не так... О мосьє, не так... Знов у позицію... Як ви стоїте, мосьє? Ви тримаєте шпагу, як нічну вазу — пардон... Раз-два... О-ля-ля!.. У вас несподівано вийшов чудовий удар... Ларошфуко не міг би зробити кращого... Браво, мосьє, я вбитий!.. Ви вбиті!.. Майте ласку завтра робити це ліпше.

Либонь, одне залізне, цілком селянське здоров'я дозволило Олесеві витримати всі ці випробування. Він схуд, на ногах і грудях з'явилися зовсім не дитячі м'язи, погляд став пильний і насторожений. Зате в рухах усе частіше проривалася нова, легка і пластична зграбність. Може, тому, що він і раніше добре бився на палицях — особливо великими були успіхи у фехтуванні. Та й Кребс, коли хлопець не чув його, все частіше говорив:

— Буде. Буде вершником.

Після купання аж до вечора був вільний час. Та «вільний» — то тільки слово. Обід не обід, бо всякчас доводилося пам'ятати,

¹ Тому-то Герман Херуск, як той лев, р-ринув на ог-гідного Вара, проводири р-розбещених римлян. І Теубурзький ліс став полем німецької слави (нім.).

який ніж для чого. Легко їсти лише курку, бо це їли, як і в Озерішці, руками. Найчастіше він вставав з-за столу голодний, і Халимон Кирдун, щоб не звелось дитя, нишком приносив йому щонебудь у кімнату підхарчуватися. Скрушно дивився на Олеся, зітхав по-жіночому:

— За що ж тобі, сердешний, муки? Боже милостивий, убивають дитину. Живцем їдять.

Тільки іноді, дуже зрідка, можна було втекти до двірні або в окремих будиночок, де жив доїжджачий Карпо зі своєю дружиною Анежкою, і там відпочити душею. Дітей у Карпа не було, і тому Анежка жаліла панича, частувала звичним: горіхами, підсмаженими на соняшниковій олії. Руса й синьоока, розповніла й добра, Анежка дивилася на Олеся й тихенько голосила:

— Їж, бідолашко, їж, виснажений ти мій. І нащо, кому це треба, мученице ти моя Дорото? По склу тебе водили, небого, а його по муках...

Це голосіння було таке чутливе, що з Олесевих очей, від жалю до себе, самі собою починали падати рідкі й великі, як біб, сльози. Але й наплакатись досхочу не давали. Тільки віджив душею, як уже шукають.

...Батько веде по галереї прашчурів.

— Данило Загорський!.. Пензля невідомого художника... Данило очолював смертний загін під Крутогір'ям. Загинув разом з усіма воїнами.

Ян Загорський... Пензель Сальватора Рози... Либонь, єдиний, який перекинувся у католицтво. Після страти зятя знову вдався до схизми, був проклятий папським нунцієм і загинув за таємних обставин.

Богдан Загорський... Писав крюками церковні гімни...

Мабуть, єдиним щастям для Олеся було те, що для батька історія роду і геральдика виявилися ще нуднішими, ніж для нього. Тож князь і не міг передати синові захоплення цими небезпечними речами.

Але батько абсолютно змінювався, коли заходив до круглого картинного залу. Тут він міг говорити й говорити. Погано чи добре, але він передавав синові частку того запалу, яким палала його душа. І все ж найбільше полонив Олеся той самий «Хлопець з конем» Мантенї. Було в цій картині щось привабливе й мудре. І не в тім річ, що хлопець був викапаний він, хоча і в чужому заморському костюмі, а кінь — справжній Урга, той самий Урга, який полюбив його, Олеся, найбільше, бо хлопець не образив його непомірним недовір'ям на бар'єрі, навіть ганьбою шенкелів, коли кінь розуміє без них, як йому треба діяти.

Не в цьому річ.

Річ у тім, що крізь листя густо-зеленої яблуні із золотими плодами відкривався такий обрій, якого не буває на землі, обрій невідомої блакитної країни, у якій спокійно і впевнено ступали людина й кінь.

...Об одинадцятій його укладали в ліжко. За вікном, серед листя, тремтів і погойдувався олійний ліхтар, шепотіло листя італійської тополі і долинав з Дніпра незрозумілий нічний крик сірої чаплі.

Олесь засинав, задоволений собою.

А вночі його навідували заборонені, недостойні селянські сни. Йому снівся сінник і гнізда ластівок під стріхою. Він знову бачив росяні покоси і самого себе з баклагою через плече... Йому ввижались очі корови, її стомлені ситі зітхання в темряві і дзюрчання молока в піняву дійницю.

VI

Скінчився місяць трав, одцвів за ним місяць квітів.

Віднесло вітром горіховий пилок, згнула до наступних надій і нової весни вампір-трава, відійшли перисто-зелені копитця мар'їної віслючки — копитняк. Настав бджолиний, косодзвоний місяць цвітіння лип.

Усе змінювалося. Ніщо не мінялося тільки в Загорщині.

І ось одного разу, прокинувшись пізніше, ніж звичайно, від приглушеного подзвону годинників, Олесь відчув: щось не так. Не увійшов Фельдбаух, не з'явилось у дверях хмуре обличчя доброго Кирдуна. І хлопець відчув себе на якусь хвилину самотнім і кинутим в обійми долі. Тільки на одну хвилину, бо в наступну мить він згадав, що настав той день, і з ним, очевидно, якась воля, можливість бодай трохи бути господарем самому собі. На це натякав одяг, просто розвішений на спинці крісла, і те, що двері у ванну кімнату розчинені,— роби сам, що заманеться. З утіхою згадавши це, він випростався і раптово, наче хтось його підкинув, сів на ліжку.

За вікном почувся гучний вибух. Звідкілясь з-за дому, з берега паркового ставка, вистрелила гармата. Потім другий раз... третій... восьмий... одинадцятій.

Двері розчинилися різко, наче також від пострілу гармати. На порозі стояв пан Юрій, білозубий, засмаглий. Махровий перський халат розхристався на грудях. Від усієї достаті, од хвилястих густих вусів, од синіх сміхотливих очей так і віяло здоров'ям.

— Поставити на ноги лайдака князя!..— грізно рикнув батько.— Лайдак князь спить і не відає, що його чекають великі справи.

Олесь не встиг отямитись, як дужа чоловіча рука рвонула ковдру й блискавично, особливо гучно ляснула по м'якому місці.

— Aufstehe,— гримнув батько, на хвильку так вдало вдаючи Фельдбауха, що аж стало страшно.— Eine auserordentlich perfecte Füsterhalbwöhsigerverrichtung, nicht? ¹

І стягнув сина за ногу з ліжка.

— Митися, митися разом.

У ванній кімнаті, біля глибокого басейну, батько скинув халат і капці, і тільки тепер сторонній помітив би, які вони схожі, пан Юрій і Олесь. Хлопчачі, але дужі форми сина обіцяли зробитися згодом подібними до гладких і дужих форм батька.

— Адміралє, людина за бортом! — крикнув батько, затим плюхнувся в блакитну воду і схопив сина за п'ятку.— Ахіллове купання починається. У ролі матері героя князь Юрій Загорський.

...Після купання вони вбиралися в сусідній кімнаті, і це було дуже схоже на маскарад, бо обидва зодягли поверх батистових сорочок з мережаною манішкою і вузьких штанів до колін ще й широкий місцевий одяг, що десятиліттями чекав таких випадків, лежачи в скринях між листям дорогого турецького тютюну.

Батько нап'яв на себе суконний піднизень вишневого кольору, а зверху на нього червону, ткаїну золотом зугу, крекчучи, натягнув малинові чоботи й червоні замшеві рукавички. Потім син допоміг йому обкрутити довкола стану золотоканий слуцький пояс. Батько притис долонею кінець пояса на животі і правильно обертався, стежачи, щоб пояс ліг рівними складками.

Тепер була Олесева черга. Він так само натягнув чоботи, лише білі. Потім замість піднизня батько накинув на нього широкий білий тільник з одним плечем,— на другому його прикололи срібною фібулою. Далі пан Юрій, по-чоловічому невірливо, зодягнув сина у вузьку білу зугу, таку ж, як і в самого, тільки ткану сріблястими і блякло-золотистими нитками.

— Високородні господарі Загорські, князі Суходолу й Вежі, збираються на війну.

— Куди на війну?

— Відомо куди. На оршанське поле.

— Кого воювати?

— Там скажуть!

¹ Винятково пікантно-вишукані відправи, гідні справді княжого недоростка, є несподівані в ліжку для самоздійснення, чи не так? (Пародійний стиль). (Нім.)

— А за що?

— А так,— сказав батько.— Без видимої причини. Королівський наказ.

Святкові, вони вийшли на терасу, де їх чекала мати з маленьким Вацлавом, гувернери й декілька слуг на чолі з Кирдуном. Мати й Вацлав були у звичайному святковому вбранні з білого індійського мусліну й мережив, гер Фельдбаух у сурдуті, мосьє Жано — у загробному чорному фракі. Зате слуги, як і господар із сином, були також у стародавній паюцькій одежі.

Мати привіталася із сином і стала за ним та батьком. Усі почали спускатися з тераси: Олесь ішов, опутивши очі, коли раптом щось неусвідомлене примусило радісно затрепетати його віі. Він підвів очі — перед ганком стояли у святковому вбранні Когути: Михал, Андрій, Кіндрат, Павло, Юрась. Тільки Мариі не було та старшого Стефана і Яньки. Кинувся був до них — батькова рука владно стисла плече.

Когути стояли мовчазні. Ніхто з них не дивився на пана Юрія; гляділи всі лише на Олесь. І він, відчуваючи майже фізичний біль у серці, йшов до них. Тільки наблизившись, побачив, як дуже вони тепер відрізняються від нього, який висохло-білий старий Данило, яка зсутулена, пригнута тягарем землі, спина в Михала, які незграбні руки в синів, мовби їх налякало святкове убрання й дивні обставини. Усі вони ховали очі. Тільки Павлик, здивовано і навіть якось відчужено, дивився на панича.

Кирдун з оброттю на плечі зайшов перед панів і став віч-на-віч з Михалом. Він простягнув один кінець оброті йому, другий — панові Юрію.

— Де твоя оброть, на якій ти водив цього стригунця? — спитав Кирдун.

— Ось,— квапливі пальці Михала витягли з-за спини сирицеву темну оброть.

Кирдун узяв її і простягнув другий кінець тієї оброті панові Юрію. Так вони і стояли, поєднані двома обротями, селянин і пан...

Тепер говорив Юрій:

— Чи захищали панича твої стіни?

— Захищали. Як синів, так і його.

— Дай,— сказав пан.

Ступив Андрій до панича і вийняв із шкіряної торбинки щіпку сажі, жирної сажі з хатньої стіни.

— Маж,— сказав батько.— Щоб пам'ятав.

Коли Андрій мастив сажею пасмо волосся на Олесевій голові, хлопець звів на нього благальні очі. І тоді Андрій, перехо-

пивши погляд, непомітно для інших посміхнувся до нього кутиками вуст. Торбинку з рештками сажі сховали в залізну скриньку.

— Чи водив ти його по землі, куди ми всі відійдемо? — спитав батько.

— Так, — сказав Михал.

— Тоді одержуй тридцять, — батько глянув на Олеся і правився, — ні, навіть сорок вісім десятин... Той клин, що за Луговим. Щоб тобі й дітям твоїм було по якій землі ходити... Ця земля звільняється від побору і довіку лишиться за твоєю родиною.

Юрась, певно, задалегідь попереджений, упав на коліна, і Юрій поклав його в руки щіпку паші.

— Чи навчав ти мого сина бути милосердним до худоби, як те належить, людині?

— Так.

— Тоді одержуй сім коней-дволіток та дві корови для жінок.

Вії Олеся стали вологі. Хоч би що, а це його, Олеся, продавали зараз, і в цьому була його схожість з іншими людьми в білому.

— Дім твій буде міцний, — сказав пан Юрій. — Під кожную п'яту твоєї хати й хати синів ти покладеш по десять карбованців, бо виховав у праці й поту мого сина. Шість синів — двісті сорок карбованців.

Шкіряний мішечок брязнув, упавши поміж двома строями.

Потім Олеся посадили на Ургу і пан Юрій повів його довкола маєтку. Інші йшли за ним. Батько спинився на високому урвищі над Дніпром і обвів рукою все, що навкруг.

— Це твоє, — сказав він. — Твоя земля і твоє небо. Запам'ятай, усе життя ти питимеш воду з Дніпра і обмиватимеш цією водою своїх новонароджених. І відібрати це у тебе не може ні людина, ні бог, ні диявол. Тільки смерть.

Кирдун підійшов до Олеся і причепив до його збройного ремінця кинджал та пістолет. Потім подав батькові короткого корда у срібних із золотими нитками піхвах. Загорський стояв поряд з конем і засунув шаблю в петлю високого сідла.

— Пам'ятай.

За всіма цими церемоніями не помітили, як стомилася пані Антоніда. У неї заболіла голова, і пан Юрій навіть з деякою радістю відпустив її.

— Стомився? — спитав батько, з поблажливою ласкавістю заглядаючи в синові очі.

— Ні,

— Це добре. Зараз, голубе, почнемо обряд, на якому не дозволено нікому бути, окрім нас... Добре запам'ятай... Бо доведеться переказувати синові...

Батькове лице було стомлене, видавало, що все це князеві набридло, але він перебуває зараз під великим тягарем чогось обов'язкового, приреченого і непохитного.

...Вони минули палац і рушили по незнайомій алеї в ту частину ірегулярного парку, куди батько досі ніколи не водив Олеся. Тут, певно, взагалі ходили мало: траву, що проросла крізь жорству, дуже давно не прополював садівник. Замість світлих лип, осокорів та італійських тополь з обох боків алеї все частіше траплялися чорні і якісь холодні ялини та спохмурнілі вікові дуби. Ялівець суцільним великим килимом укривав галявинки, незаймана папороть здіймалася над поваленими деревами. Парк був уже справжнім лісом.

І тут у непролазній гущавині блиснув прозорий, видно, від могутніх джерел, став, а над ним, на тьмяній від тіні галявині, замріла дивна будівля, вузька й висока, вимурувана з сірого й рожевого каменю-дикуна. Така вона була на висоті одного поверху. Вище камінь обтесаний, навіть подекуди виднілись романські арочки. А ще вище, майже до верховіть п'ятисотлітніх замшілих дубів, тяглися дві мереживно-похмурі готичні вежки. Похмура, значно вища, ніж довша й ширша, будівля про щось думала своє, але це не торкалося людей, які зараз ішли через затінений луг до її дверей, і цей спокій був спокоєм кінця. Перед будівлею, у високій траві, лежало по колу сім обтесаних каменів, а в центрі лежав восьмий, з правильно круглою заглибною зверху.

— Сідай на землю,— сказав пан Юрій.— І слухай.

Підсвідомо переймаючись чимось страшнуватим, Олесь сів.

— Дивися,— сказав батько.

На боці центрального каменя був вирізьблений невміло порушений в усіх пропорціях образ доброго пастиря, який несе на плечах агнца.

— А тепер уяви, що сорок довгих людських життів лежить поміж тобою і цим пастирем. Сорок. А ти сорок перший.

Вони помовчали, схиливши голови. Під верховіттям дерев був такий спокій — листок не зашелестить.

— Сорок. Це ті, що були до нас, і ми, а також ті, що ще будуть. І кожному наступному важче, бо він несе більший тягар. Будуть і ті, яким стане нестерпно тяжко, і я молю бога, щоб це був не ти. Тому що ніхто не уникне. Кожен повинен буде нести на раменах слабкого, його біль і його кривду. Хто цей слабкіший — кожен вибирає сам. Друг, віра, жінка або

ще щось, поки що невідоме... А тепер поглянь: на іншій грані ще стародавніші риси. Молодик — це серп, а ці ось волохаті тростинки — колосся. Хто жатиме — про це мовчать роки і мовчать століття. Ніхто ще не додумався, бо той, хто їх ви-карбував, помер і не скаже... Посидь хвилинку, сину; подумай або просто помовч.

— Олесь і так мовчав. Його вражали не слова, а просто мертвий сон каміння, дерев, будівлі, яку оточували, стискали дуби. — Тут було поганське капище, — вів далі батько. — Якому богові вони молилися — ніхто не відає. Бо з них не вцілів ніхто... Вони покинули ці камені і цей серп молодика й зникли, як хмара. Тут вони збиралися, а оцей камінь і чаша на ньому були, певно, жертovníком. Скільки років так тривало — невідомо. А потім з Полоцька прийшов Дніпром ближній дружинник Гліб, і тоді ці люди побачили кров. Не варто було, якщо не хотіли хреста? Звісно. Але хто звертав увагу на те, чого хоче і чого не хоче мурашник? Не зважав на те і Гліб... Капище шукали довго. І знайшли... І ось під цими каменями загинули всі його оборонці. До одного. — Батько трохи помовчав. — Тут було раніше два ряди каменів. Наріжні взяли й заклали в підмурок будівлі. Але потім Гліб роздумав. Вочевидь тому, що тут був надзвичайний спокій і не можна було не полюбити цього місця. То він просто звелів освятити головний камінь образом пастиря, однак тих каменів з підмурку не вийняв. Ти їх можеш побачити... Попервах спорудили першу частину будівлі, самий низ. Другу третину надбудували через триста років, коли вже й кістки Глібові згнили у Кутеянських печерах. Вежки надбудували ще через двісті років... І ось усе це стоїть: камені на березі ставу, дуби, що втричі молодші за них, і кам'яниця.

— Що це?

— Це могильник Загорських, сину.

Батько повільно відхилив траву від образу пастиря.

— Колись ми, напевно, могли бути великі, але не змогли. Наше політичне буття скінчилося. У нас — тільки могили. Тільки самі могили, розкидані по цій землі. Кургани на березі Дніпра, пагорки на сільських кладовищах, твій і мій могильник, сину... Ось він...

Мовчки, ніби все було сказано, вони пішли до могильника.

Батько відчинив двері. У горішньому приміщенні було тихо, крізь вузькі закурені вікна лилося світло. На стінах висіли старі чекани, дворучні мечі, кольчуги. У нішах, під замком, лежали згорткі якихось документів, книги в дерев'яних об-

кладах. Поміж ними стояли срібні ковчеги для особливо важливих манускриптів.

Батько зняв з гвіздка довгу гнучку кольчугу.

— Бачиш, це про неї сказав Симеон Вежа: «Бог свідок, тоді було горе. Я сам бачив людину, у якої на кожному дрібному кільці була вибита назва місця, де їх робили: сутички і січі, змови і поєдинки... Людина та була моїм батьком». — Кольчуга мінилася в руках пана Юрія. — Бачиш, на грудях і животі ні одного вільного кільця.

По кам'яних плитах підлоги пан Юрій прогрімкотів до однієї брили, у якої було кільце. Паща ями відкрилася перед ними. Східці вели вниз. Батько перший спустився туди. Подав руку Олесю. Потім унизу пихнув трут, а за ним гніт товстої і високої, у зріст хлопця, червоної свічі в низькому свічнику.

Глибоке й вузьке приміщення було всіяне по стінах нішами, подібними до пічних челюстей. Частина їх, не більше третини, замурована — це були місця поховання. Поставець з євангелієм, свіча і ніші — більш нічого. Та ще на столі давня червона фреска: архангел з мечем в одній руці і церквою на долоні у другій.

— Ось, — сказав батько. — Це все вони. Це ніша Якіма Загорського. А тут ще дві порожні. Старого Вежі і моя... — Йому стало важко говорити. — У наступну поклади оце. — Він витяг з-за пояса залізну скриньку, ту саму, в яку клали сьогодні сажу. — Іди, — додав: — Через сто років оце покладуть тобі під голову.

Олесь підійшов до темної ніші й засунув у неї скриньку.

— А тепер іди сюди.

Вони стояли біля свічника. Батько опустив руку на плече синові. Полум'я свічки робило його лице суворим, либонь, величним. Тільки це й давало Олесеві змогу не відчувати огиди й протесту супроти всього, що тут відбувалося, супроти самої думки про третю нішу.

— Повторюй за мною, хлопчику, — сказав батько.

— Гаразд, — пошепки мовив Олесь.

— Я прийшов до вас, — прошепотів батько.

— Я прийшов до вас.

— У мене немає нічого, крім вас.

— У мене немає нічого, крім вас, — уже твердішим голосом повторив молодий Загорський.

— У мене немає нічого, крім могил, бо я ваш син.

— У мене немає нічого, крім могил, бо я ваш син.

Батько випростався, наче від якогось напруження:

— Я клянусь любити вас.

- Я клянусь любити вас.
- Я клянусь обороняти ваші могили мечем і зубами, навіть коли моя могила буде далеко від вас.
- Я клянуся... далеко від вас.
- Бо я все одно буду тут, із вами. Бо мене не можна відділити од вас.
- Бо я... з вами... Бо мене не можна відділити од вас.
- Аж доки скінчиться життя людське на землі.
- Аж доки скінчиться життя людське на землі.
- Амінь!
- Амінь!

VII

Легке бемкання линуло із дзвіниці на цвинтар, на людей, що виходили з церкви, на довголишній парк. Дзвіниця стояла неподалік від стрімкої, мов із світла зведеної церкви, і в мотузках дзвонів бився, як муха в павутинні, клишоногий дзвонар Давид. Калатав і підзеленькував так, що дзвіниця мало не танцювала.

А з церкви назустріч сонячному липневому дню виходили люди. Олесь ішов десь посередині процесії.

— На твоєму постригу буде хлопець, якому дадуть тримати твоє пасмо волосся,— сказав батько.— Потім ти віддячиш йому тим самим. Це означає, що ви вже ніколи не будете ворогами. Не маєте права.

— А якщо й сябрами не будемо?

Батько легковажно засміявся:

— Ніхто не силує. Але я думаю, вам буде добре вкупі. Це вже мати і я постаралися. Це син мого найліпшого друга, небіжчика,— пухом йому земля,— Мстислав Маєвський.

І ось тепер Олесь ішов і напружено чекав, який він, цей невідомий хлопець, з котрим вони тепер не мають права бути ворогами. Те чекання примусило його бути неухважним до церкви і до відправи. Пам'ятав лише суворі, нелюдські великі очі янголів, їхні трішки одутлі обличчя і несмілі, всепрощаючі усмішки. Пам'ятав застигли сплески їхніх крил над його головою та незрозумілі за кольором — чи рожеві крізь блакитне, чи блакитні крізь рожеве,— складки одягу. Пам'ятав мінливий, фіолетовий із золотом фелон попа і те, як спадала вниз його спітрахиль — проста, наче дерев'яна. Страшне рикання диякона погойдувало вогники свічок, примушувало часом дрібно брязкати шибки. Страшне, мовби у лева з печери, рикання...

Усе це було мов сон. Він знав, що фрески їхньої стародавньої церкви були дивом, про яке розказували всі альбоми, навіть видані в Парижі, що їхній протоієрей майстер і за це нагороджений камілавкою, набедреником і золотим наперсним хрестом, що загорщинського диякона давно збиралися за його дивовижний бас перевести до Могильова і зробити іподияконом, аби прислужував лише архієрею, та побоюлися зіпсувати відносини зі старим Загорським. Усе це було як дурман, і Олесь аж зрадів, коли відправа скінчилася.

Ступав зі сходів, скоса поглядаючи на нову особу, яку називали «пострижним батьком». Пострижний ішов збоку від нього, ладний, з червоним обличчям, сивою чуприною і короткими вусами. На червоному засмаглому лиці дивними видавалися наївно-сині дитячі очі. Це був далекий Олесів дядько, Петро Басак-Яроцький, господар невеликого маєтку, колишній кавказький офіцер. На поясі в нього висіли срібні ножиці.

І ось попереду Олесь побачив килим, а біля килима купку людей. Збоку від них стояв хлопчик, якому було, напевно, страшнувато від урочистості церемонії. Білявий, із золотистими, неначе медвяними очима, очевидно, трохи слабкіший за Олесь, худорлявіший, він стояв на килимі, тримаючи в руках медальйон на довгому золотому ланцюжку. Чудесні сонячні очі дивилися трохи вгору.

Олесь не знав, куди йому йти, отож мало не зробив помилки, попрямувавши до купки людей. Та Басак-Яроцький поклав йому руку на плече.

— Правіше фронт, небоже,— ледь чутно сказав він.

Тепер Олесь ішов просто на хлопця: І щойно його ноги ступили на пухнастий великий килим — із дзвіниці знову гримнули, радісно забемкали дзвони.

Хлопцеві очі лагідно дивилися на Олесь.

— Дивитися веселіше,— прошепотів пострижний.— Подайте один одному руки.

Олесь відчув у своїй руці Мстиславову руку.

Тієї ж миті всі інші, окрім цих трьох на килимі, навіть батько, стали на одно коліно.

— Княжий сине Олександрє Загорський, син Георгія, внук Даниїла, правнук Якима і праправнук Петра, схилю останній раз свою голову.

Це оповістив Басак-Яроцький своїм хрипкуватим басом.

Олесь схилю голову.

— Отроче Олександрє,— мовив пострижний,— ти постригався нині в підлітки, як це заповідають звичаї цієї землі.

Бачиш ти свого пострижного брата? Обійміться першими чоловічими обіймами.

Вони обнялися. Олесь відчув на плечі Мстиславову руку.

— Скажіть один одному на вухо декілька братніх слів.

Мстиславові очі сміялися біля Олесевих очей. Потім Олесь почув шепіт.

— Попався? — спитав молодий Маєвський. — Плюнь. Вони вважають, що ми зілля, то давай прикидатися й далі. Хай уже втішаються.

— А я й плюю, — з якимось запалом прошепотів Олесь до цього хлопця.

Дорослі навіть з певним замилюванням дивилися на двох гарних підлітків, що з такою очевидною ніжністю шептали один одному на вухо слова братерства.

— Ти, брате, схожий на того скоч-тер'ера, — Мстислав аж тремтів в Олесевих обіймах від притаєного сміху. — Знаєш, аж їхніх щенят пізнають, чистої породи чи ні?

— Знаю, — посміхнувся Олесь. — Беруть за хвіст і піднімають у повітря. Справжні не вищать. Гонор витримують.

— Ось і ти тримай гонор, постарайся вже не скімлити, як дворняга. Це дурощі. Незручно, зате недовго.

Вони не помітили, що вуса старого Басака якось підозріло посмикуються.

— Поцілуйтеся, — сказав він. — І пам'ятайте, ви казали слова братерства й цілувалися ще тоді, як були дітьми.

Вони поцілувалися. Басак-Яроцький поклав долоню Олесеви на голову.

— Ти носив дитяче довге волосся, з якого сьогодні впаде одне пасмо. Завтра його підкоротять, і таким воно буде, аж поки ти станеш справжнім мужем. А тоді носи його як хочеш, тільки пам'ятай, що люди нашої землі люблять носити довге волосся і вуса, але не люблять і ніколи не носили бороди, якщо вони не попи, не ченці і не мудрі столітні діди. — Він підняв ножиці. — З першим пасмом ти не будеш дитям і зможеш сидіти з чоловіками, бо сам матимеш ім'я чоловіка... Від цієї хвилини запам'ятай, княже, душа твоя належить лише богові і цим полям, шабля — воєводі справедливої війни, життя — усім добрим людям, серце — коханій. Але гонор і честь — вони належать тільки тобі й більше нікому. Тебе постригають у мужі, щоб ти був незалежний з дужими, братній — з рівними, поміркований і добрий з нижчими.

Тепер уже й Мстислав дивився на все серйозно, мовби ці слова зворушували його.

— Щоб ти був добрий до дітей і жінок, вірний друзям і страшний ворогам, бо ти муж і зброю дано тобі для того, щоб ти був мужем і щоб той, хто образить тебе, ніколи не відбувся пустими пробаченнями, а кров'ю платив за образу...

Жжикнули ножиці. Каштанове пасмо впало на долоню дядька Петра. Він повільно простягнув його до Мстислава. І Мстислав також потримав пасмо, а потім сховав його в медальйон, а медальйон — під сорочку.

— Син князя Загорського став мужем,— сказав Басак-Яроцький.— Помолімося за його довгий вік, за його доброту і високо-родність. Помолімося за те, щоб бог послав йому великі дороги й сили на те, аби все, що з ним буде, стало великим звершенням.

Звідкілясь із-за палацу, з того боку, де був могильник, долинув прозорий, як лід, і журливий, як голосіння, спів срібної труби.

VIII

Кирдун мало не луснув від люті за ті дві години, що відбувалося постриження. Здавалося, все йшло добре. Здавалося, почеснішої посади, ніж та, яку відвели на ці години йому, Кирдунові, навіть бути не могло. Сиди собі на пагорку, звідки видно дорогу й поворот із неї на загорщинський «прешпект»; держи в руках підзорну трубу і, тільки-но побачиш карету або кабріолет, які завертають з дороги на алею, давай наказ трьом чоловікам, що нудьгують в улоговині, біля гармат. І одразу залп. Усе добре, усе чинно. Так ні, принесло в останню хвилину німця, щоб на нього пошесть.

Стоїть собі, бісівське черево, якраз біля нього і дивиться на дорогу. І такий спритний, що помічає все раніше за Халимона. І це так образливо, ніби німець у нього хліб відбирає. Із власного, чи ви бачили, бажання приплентався. Добре б уже, якби хто послав. А то ж сам.

Вигляд у бісового німця поважний, поблажливий. Стоїть, як Бонапарт богомерзенний, черево наперед, і щоразу, як вистрілить гармата, то йому, мовби цяцьку хтось дав, таке задоволення на безвусій пиці.

— Einem Löwen gleich...— долинають до Кирдуна окремі слова.— Nicht? ¹

І, косячи оком на Фельдбауха, що спирається на палицю, як на шпагу, Кирдун бубонить собі під ніс:

¹ Як той лев... Чи не так? (Нім.)

— Das ist ihn Wurst... Це йому ковбаса, чи знаєте... І все «нюх» та «нюх». Нюх ти і є нюх. Нюхало німецьке... Щоб тебе на тім світі так чорти нюхали смердючими своїми носами.

Кирдунові зовсім погано. Але справно гуркоче гармата, а то й тричі, зважаючи на те, який гість завертає на алею.

...Це ще хто? Шарабан старенький, кінь ледве переставляє вочевидь порепані копита. І тут селянин, що запалює, відказує:

— Та це ж високородний пан Мнішек їде на своїй Панчосі. Ну, цьому вистачить і одного пострілу.

—...А це? Пара ситих коней. Тарантас лакований. Ага, їде дідич Іван Торкайло. Цьому можна grimнути з двох.

...Карета шестериком. Коні в яблука. Ці, видно, рейнвейн п'ють, як пан Юрій у Кельні, хоч коні і не чистокровні...

— Стріляй... Стріляй з усіх чотирьох. Ходанські котять!

А німець стоїть. А німець чортзна-чого сюди приплуганився.

Міг би стояти серед гостей,— ні, ковінька йому в бік, нюхало-в клятому.

...Кирдун дивиться на терасу, бачить там постать молодого Загорського, і жаль стискає йому серце, примушуючи й про німця забути... Боже мій, нащо це? Дитя цілий день на ногах!.. Морять, вбивають дитину. Пани і є пани. Німець, видно, все-таки не найгірший... Принаймні любить панича, не мучить його, як ті... Те, що він мішком прибитий — це все пусте: без батьківщини так само, бідолашний. А без батьківщини хоч хто опаліє... Так само пожаліти треба... Тим більше зовсім нешкідливий, паскудства нікому не чинить. Тільки й того, що прийде ввечері до економки й попросить: «Гнедзіге фрау... Айн глянс шнапс...»¹ Хильне собі, горопаха, та й піде... І правильно каже, бо в німців усі жінки гніді, а економка — викапана німкеня. Гніда і є... Тільки б тут не стояв, а так зовсім пристойний німець... І панича любить... Дідько з ним, нехай стоїть, коли це йому забавки. Німці, вони німці і є. Геть усі — як діти. Тільки б їм grimіло та блищало... Так би й гралися в солдатиків до сивого волосся... Але ж як там дитя?.. Бідолашне дитя!

Олесеви і справді було важкувато. Він стояв на терасі, відступивши на декілька кроків од дверей у будинок, тож кожен гість мав пройти неподалік від нього. І з кожним треба було розкланюватись. Батьки стояли далі, вони перемовлялися з гістьми кількома словами, посміхалися,— їм не до нього, а він був на зразок форпосту, висунутого в самісіньке розташування ворога,— *enfant perdu*, загублене дитя.

¹ Достойна фрау... Склянку шнапсу... (Нім.)

— Bonjour, madame ¹.

Дамі сто років. На руках у неї огидна кирпата болонка. Дама минула його, і він чує, як вона говорить матері:

— Il est charmant ².

Іноді на хвилинку до нього підходить, щоб допомогти, француз: шепоче, якого гостя він має зустріти зараз, чи має сказати йому декілька слів.

Дехто з гостей викликає в Олеся огиду. Із власного бажання він ніколи б не поїхав до таких у гості. Так і хочеться сказати:

— Il faut que vous récurés la maison de votre présence ³.

Але так не можна. І він поважно схиляє голівку з підплосним на кінцях волоссячком, робить рукою гостинний жест і говорить:

— Bonjour, monsieur.

Батько бачить усе це аж занадто добре. Навіть у спині хлопця невимовна мука. Але й він посміхається й шепоче матері:

— Дивись, що він виробляє... Les merveilles gymnastiques ⁴.

Підходить пан Мнішек... Цього жаль... Така гордість в очах, і таке змучене лице... Каже щось по-польському... Зрозуміти не можна, хоча звуки й деякі слова ніби знайомі...

А ось гармати гримнули тричі. Лакей сповіщає десь під терасою:

— Віце-губернатор, їх ясновельможність граф Ісленьєв.

На терасу сходить гнучкий і ставний дідок у мундирі полковника. У старого сиві бакенбарди й зовсім молоде, без жодної зморшки, рум'яне лице з ясними очима. Про нього Оленьєв знає. Випадково чув розмову батьків. Граф не зробить кар'єри. У нього занадто багато свояків, причетних до тієї нещасної історії,— про неї ніхто до ладу не знає, вона сталася років за тринадцять до Олесевого народження,— коли «ныне здравствующий» цар стріляв з гармат по людях. Невідомо, що хотіли вчинити ті люди... Але дідок приємний. І він не мучить його, Оленьєв. Він лагідно, зі старомодною галантністю киває йому головою й одразу проходить до батьків.

Материн голос, у якому, як завжди, звучать безпомічні інтонації. Вона запитує графа... Щось про переведення у Вільно... Граф стримано сміється:

— Мені добре у вашому домі... Лицарство занепало. Його немає. Ми з вами, як дерева на вирубці. Їх покинули випадково

¹ Добрий день, мадам (фр.).

² Він дуже милий (фр.).

³ Треба, щоб ви звільнили дім від вашої присутності (фр.).

⁴ Чудеса гімнастики (фр.).

поряд, і вони радіють цьому. Чого ще вимагати від життя? Сподіваюся, ваш молодий князь буде, як ви.

— Я сподіваюся, що він буде ліпший за нас,— строго відказує батько.

Їх не може чути ніхто. Їх не чув би й Олесь, якби не його надзвичайний слух, про який вони не відають.

...Іде ціла компанія: огрядний сивий чоловік у бездоганному фраку, стара в чорному мереживі і хлопець, може, років на два старший від Олеса.

— Граф Микита Ходанський!.. Графиня Альжбета Ходанська... Граф Ілля Ходанський...

У старого графа поблажливий,— бо не природний, а набутий вихованням,— вираз на повному, синьому від гоління обличчі, такий вираз можна бачити на старих портретах. Він ні до чого не зобов'язує, цей вираз. Рум'яні вуста завчено посміхаються,— навіть ямочка амура на одній щоці. Мабуть, був свого часу ловелас, знав собі ціну. Коли спитати про таких, доброзичлива людина тільки й скаже: «Il a de l'esprit»¹, тому що більших чеснот люди, подібні графові, не мають.

Графиня блякла, з припухлими очима. Зразу видно, що плаксива. Олесь чув і про неї. Дворові говорили. Говорили, що з «людьми» вередлива, бо все життя оплакує першого сина, котрий помер немовлям.

Зате Ілля Ходанський нічого собі. Такий звірок, рухливий, спритний, пустотливий. Очі сині й дурнуваті, як у кошенят, чуприна золотиста. Такому голубів ганяти.

Вітаються, проходять до батьків... Цікаво було б зараз утекти з цим Іллею і Мстиславом куди-небудь у ліс. Ото пошукали б!

— Пан Торкайло! Панів брат, Тодор Торкайло!

Ці були ще дивовижніші. Обое в добрячих, наче на сто років, сурдутах сірого кольору, обое трохи понурі, обое пишновусі, вони чимось нагадували комічних шляхтичів з картини «Битва під Оршею». Вірніше, нагадували б, оскільки в жодного з них не було в очах добрودушності. Насторожені сірі очі, жорсткий прикус вуст. Старший, Іван, той хоча б намагався посміхатися кутиками вуст, та й узагалі був гладкіший. Зате Тодор, худий, згорблений якоюсь невідомою силою, дивився підозріло й холодно. Стоячи поруч, вони скидалися на число «20». Число «20» in fiocchi², яке повільно посувалося до дверей у дім.

...Батько дивився на них, потім перевів погляд на синову спину. Вона була надто виразна, ця спина. Відтак він посміхнувся й відшукав очима молодого Маєвського.

¹ Він дотепний (фр.).

² У парадному костюмі (іт.).

— Мстиславе, йди до Олеся... Постій з ним трішки, синку... Тепер уже недовго.

Олесеві зразу стало легше, коли він почув кроки Маєвського, а потім дотик його руки. Тепер вони стояли поруч, двом побратимів. А зі сходів, що вели на терасу, плив і плив, назустріч їм і обтікаючи їх, строкатий людський потік, у якому вже, либонь, не можна було розрізнити облич.

— Облич, — сказав Маєвський. — Ти посміхайся, а вони нехай собі йдуть. *Chacun son métier*. З якої тобі причини силкуватися та ніжкою совати? А *propos de vieilles ganaches*?¹ — Мстиславові очі сміялися. — Така пані, як щиросердечність, сьогодні поки що *n'a point paru*². Навіть визнала зайвим *de faire acte de présence ici*³. Нема чого їй тут робити.

— Слухай, — тихо спитав Олесь, — чому це вони всі тут говорять не так?

— Удають усі... Удають із себе гідніших, ніж є насправді.

— Ні, я не в тому розумінні. Чуєш, французька мова... Вона заглушила все. Напевне, тому, що вельми-вельми гарна. Але ж вони не французи, ці Ходанські та інші. А ось звучить польська — досить потужний потік. А ось російська... І ніхто поки що словом не обмовився селянською, окрім тебе...

— А мені все одно... Батька у мене немає. Мати завжди на водах, хворіє. Ніхто не примушує.

— ...Та ще Басак старий, та батьки, коли розмовляють зі мною, то говорять по-селянському. У чому тут річ?

— А хіба це мова для князя? — усміхнувся Мстислав. — Це, брате, так... Селяни говорять, бо їх ніхто не вчив. Хіба їхню мову порівняєш із французькою? Вона бідна і груба.

— Либонь, що й так, — мовив Олесь. — Та чому ж вони не соромляться розмовляти цією грубою мовою, коли велять селянам: «Пошли сьогодні синів з волоком. Пани юшку їстимуть, то, може, яка рибина заблукає?» І тут уже не соромляться таких слів грубих, як «волок», « заблукає ». Щось тут негаразд. Тобі що, також не подобається?

— Мені подобається, — після довгої паузи сказав Мстислав. — Мені навіть здається, що вона м'яка, тільки їхнє вухо не чує... Тут, розумієш, на зразок того співу рога на собачому полюванні. Італієць від нього вуха прищулить, це йому як Бетховен після Белліні, а тим часом для вуха справжнього мисливця нема музики, солодшої за цю. — Помовчав. — Тільки... не нашого це розуму діло. Потім додумаю.

¹ Кожному своє... З причини (появи) цих старих тупаків? (Фр.)

² Зовсім не з'являлася (Фр.).

³ З'явиться тут на короткий час (Фр.).

Саме тоді на «коло гонору» в'їхала стародавня карета шестериком. Спинилася перед сходами.

— Помилвся,— Мстиславові очі сміялися,— з'явилася, нарешті, і щиросердечність. О, брате, веселошів буде.

Лакей сповістив якимось особливо високим голосом:

— Високородна пані Надія Клейна з донькою.

Саженого зросту лакей зіскочив із зап'яток і з виляском відкинув підніжку, розчинив дверцята.

— Прошу...

У кареті щось ворушилося, не бажаючи вилазити.

Інший лакей устиг за цей час допомогти фурманові підняти гальмо (пані, видно, весь час веліла тримати його на колесі, боялася швидкої їзди) та зняв з головного коня хлопчину-форейтора, у якого затерпли ноги, а з карети все ще ніхто не виходив.

— Зараз буде сміх,— повторив Мстислав.

З карети почулося бурчання. Потім хтось передав першому лакеєві на руки моську, вельми гладку й одутлу, але — дивина! — зовсім не огидну. Потім ще одну. Лакей марно пробував притулити їх до грудей однією рукою, щоб подати другу комусь, хто сидів усередині.

— Собачкам незручно,— прозвучало з карети буркотливе старече контральто.— Держи Кадошку краще, дідько безглуздий. А Віолетту відпусти... Ти що, не бачиш, що вона потребу справити хоче?.. Та не сунь ти мені свою руку. Що мені, сто літ?

Знову дивина: повз Олеся квапився до сходів батько. Весело підморгнув синові. Збіг униз і, підійшовши до дверцят, галантно підставив руку.

— І ти ще тут, батечку... Не розсиплюся, певно, ніяк.

І тут з'явилася з карети нарешті й почала повільно спускатися вниз постать старої жінки, така незвична, що Олесь вирячив очі. Стара була зодягнена в коричневі строї з мереживом, такі широкі, що вся її низенька постать скидалася на невеличкий стіжок сїна. На сивих бруклях неприступно височів сніжнобілий високий очіпок. Лице старої видавалося особливо темним під цим очіпком, пергаментно-коричневим. Але ця темність не була безживною, надто вже здоровий бурий рум'янець проступав на щоках.

— Нумо,— прозвучало контральто,— давай поцілуємося, хіба що... Постарів ти, красеню, постарів... Спокій в очах.

— Який там спокій,— посміхнувся батько.

— Я й не кажу, що повний спокій. Просто більш ніж треба його стало. А молодець був. Пригадуєш, як чоловіка-небіжчика з води витяг? Зух був, зух.

Вона подивилася на лакея з іронічною усмішкою, бо той нерозуміюче дивився на Віолетту, мабуть, не знаючи, що йому робити. Віолетта лежала, розчепіривши всі чотири лапи.

— Візьми вже її. Віддай Янці. Нехай лежить у кареті, якщо переїла. Стриматись не могла, тельбух ненаситний... А сам іди в людську... Випий...— Допитливо глянула на батька.— Сподіваюся, не поскупився ти на горілку для людей.

— Не поскупився.

— Ну-ну. Тоді вже, як проїси багатство,— приходь до мене. Офіцини відведу для тебе та й для собак твоїх.— І гукнула в карету:— Вилазь, Ядзю. Не бійся, не скривдять.

З карети інший лакей дістав маленьку й зграбну, мов лялька, дівчинку років дев'яти. Була вона також, як лялька, одягнута в блакитне шовкове платтячко, високо, майже під пахвами, перехоплене тоненьким пояском. Волосся у дівчинки, мишасте, невагоме, лежало в довгій — на грецький кшталт — зачісці.

— О мучениця мала,— лагідно сказав Мстислав.

Олесь не засміявся. Клейна не видалася йому смішною. Дуже добре, протягло, зовсім як сільська бабуса, говорила вона по-селянському. І в її мові було те, чого не було у сільських людей: закінчена мелодійність кожного слова. Як вдих і видих. Скільки набрала повітря в груди, стільки й віддала і проспівала слово, щедро, не залишивши для себе ані крихти повітря, щоб вимовити ще одне слово. А мала Ядвіга взагалі вразила його. Така маленька, як лялечка. І ротик ляльковий. І величезні сині очі дивляться з такою невинністю й добротою.

А стара вже скаржилася батькові:

— Що це за час настав? Що вже за доленька така лиха, остання? Гостинець камінням забрукували ці дурні іроди. Гуркоче й гуркоче під колесами. Раніше як добре було! Пил м'якенький, як та кульбабка, ресорів тобі цих ніяких. А тепер! І брук, і ресори. Неначе камінням мене всю дорогу били, як першомученика Стефана, бог йому нехай за все відплатить добром... Ресорів навігадали. Це вже гірше за корабель, на яким до чоловіка на Кавказ їхала,— так захитувало. Після цих це вже останні наші часи настають. Остання годиночка наша. Мудрують люди!

Ядзя припала ляльковим личком до її руки, і порівняно з темними пальцями старої ще ласкавішою і свіжішою здавалася шкіра на щічках дівчинки.

— Поглянь,— прошепотів Мстислав до Олесья.— Це ще що?

У кареті ще щось заворушилося, а потім з неї виліз хтось такий дивний, що Олесь аж затримав віддих. У цієї десятилітньої людини зовсім не видно було носа. Шкіра чорна, як вакса, тож носа важко було зразу помітити. Чорний, мов

сажа, стояв біля карети хлопчик у блакитній курточці, і тільки волого блищали його білі зуби.

— Це мій мурин, — з гордістю пояснила стара пані. — Співробітник чоловіка-небіжчика привіз як подарунок. Виміняв аж у Туреччині, коли флот туди ходив...

Мстислав підштовхнув Олеся:

— Про цього і я чув. Торкайлів брат побрехеньку пустив, що це вона звичайного хлопчину сажею вимазала... для пихи. Так вона того відлупцювала. Просто так і відлупцювала своїм кийком. Щоб не розп'ятував.

— А наші і не знали...

— Ваші мало з ким зустрічаються. Шляхта каже: гребують, загонорилися... Та й я щойно чув про це. Але ж який чорний! Я й не думав, що можна бути таким чорним.

Стара з дівчинкою і пан Юрій простували вже до сходів.

— Та навіщо він вам? — спитав пан Юрій.

— А я й сама не знаю нащо. Але ж повагу виявила людина, не можна не взяти. — Стара посміхнулася: — Мурин... Різні дива бувають... ой, різні! — І занепокоєно спитала в батька: — Був же, здається, святий з муринів? Чи, може, ні?

— Був, — мовив батько. — Здається, Федір-мурин.

— Ну ось, — зітхнула з полегкістю Клейна. — Я ж і сперечалася, що був. Так само, отже, божі душі. Із собак, скажімо, а чи то з мавп святих не буває, не допустить бог.

— А люди допустять?

— Люди, голубе, за гроші все що хочеш допустять. Люциперові псалми складатимуть, батьківщиною торгуватимуть, та ще і в Біблії відповідне місце відшукають, що бог, мовляв, і це їм дозволив.

— Святих же, здається, на вселенських соборах затверджували? — богохулив батько.

— А там що, не люди? Так само, голубе, люди. Не серафимськими ж крилами вони в Нікеї били у вухо Арія. Звичайнісінькими кулаками... Билися, як мій Марко в корчмі.

— Який це Марко?

— Начебто й не знаєш? Той, що на оброку! А боже ж мій, Марка мого він не знає! Та той самий, що в Суходолі по вулицях хліб без шкоринки возить...

Батько пирснув. Старенька підозріло глянула на нього.

— А ти не блазнюй. Бог усе бачить. І твої смішки, і Марка, і жадібність людську, і нікейські «серафимські крила». — Посміхнулася: — Бувають, значить, із муринів святі. Я ж казала, божі душі. Отже, завтра охрещу, тебе візьму за хрещеного батька...

— Та який я йому хрещений? — зареготав батько.

— А ти мовчи. Це і мені, й тобі зарахується, за багато твоїх гріхів. Дамо йому ім'я в пам'ять мученика Яна... А там я подумаю-подумаю та й у прийми його візьму.

— Кріпака.

— Та який він кріпак? Він же чорний, як чобіт. Такі в кріпаки не придатні. Бог їх, очевидно, за щось кольором відзначив.— І раптом Надія Клейна засміялася так, що затряслося все її опарне тіло.— А потім дам за ним кілька хуторів. Чому ж ні? Раніше у багатьох калмички виховувалися. Годували їх, посаг давали, одружували. І нічого, чимало хто брав їх заміж. Навіть пікантним вважалося. Так от і я Янку оженю. А чому ні?

— Та хто піде?

— Усі підуть,— сказала стара.— Хотіла б я бачити, яка застінкова панянка за нього не пішла б. Це щоб проти мого бажання, коли я свахою буду?! Ого, хотіла б я бачити... А що ж такого? Хлопчик він добрий, сердечний, голівкою пеститься. Жінку шануватиме, цінуватиме і щастя, й добробут. Не те що ці п'янюги та собачники,— пробач, голубе.— Помовчала, стиснула уста.— Усі підуть... А, та якась піде. Добрі та багаті чоловіки для убогих дворянок на дорозі не валяються. Нехай собі й темний. Не забрудниться, певно. Це в нього від природи.— І тихо, один пан Юрій чув, спитала у нього на вухо:— Цікаво тільки, які ж це в них діти будуть? Крий боже, коли як шахова дошка... квадратами... Га?

— Таких не буде.

— Ну тоді гаразд... Буде мені клопіт на старості літ.

Вони наближались до підлітків, котрі стояли окремо. Клейна підійшла зовсім близько і втупилась у хлопців.

— Цей,— після миттєвого роздуму показала вона кийком на Олеся.— Очі матеріні, а погляд твій. Тільки, пробач, без твого теперішнього спокою. Хлопець буде. Буде хлопець, кажу тобі. Не привчай тільки собачником бути.— Зробила різкий рух.— І відпусти. Відпусти звідси. Втіхи в цьому мало, лежати в оці у всіх, як муха в мисці... Антонідо, віншую тебе. Буде хлопець. Поглядай простий, щирий, не те що в цих бісенят його віку... Ну, давай поцілуємось, Антонідо... А ви, діти, марш гулять... І Янку із собою візьміть. Та не ображайте його там. Він сирота.

Дітей і просити не треба було: мов зграя горобців, сипонули по сходах.

— Кого ще немає, Georges? — спитала матінка.

— Равбичів немає. Кроєра нема. Старого Вежі немає.

— Гаразд. Хай ідуть діти,— зітхнула Загорська.

Олесь біг попереду всіх. Вони оббігли палац, гірку, на якій командував гарматами Кирдун, картинний павільйон і спинилися в гущавині парку, де була дернова лавка. Усі сіли. Зелена сітка світла лежала на їхніх обличчях.

— То як же ви живете, Ядзю? — спитав Олесь.

Лялькове обличчя схилилося вниз. Очі, такі невинні й сині, засоромлено дивилися на Олесь.

— Я з мамою живу. І з Янкою. У мене три старші брати... Були три... Та загинули на війні... Один — хто його відає де, мені не кажуть. Я остання. Ніхто вже не чекав мене, а я взяла та й народилася. Усі за мене через те й бояться. Тільки я не боюся. Я люблю, щоб тепло. Люблю, коли співають. Люблю, щоб мені не заважали. А боюся тільки, коли хлопчики злі... І собак.

Олесь слухав з поміркованою усмішкою.

— Ми не будемо злі, — сказав він. — Правда, Мстиславе? І собакам її покривдити не дамо. Що собаки. У мене он двоє коней є.

— Справжні коні? — спитала мала Клейна.

— Атож.

Дівчинка глянула на нього з повагою.

— Ну, а ти, Янко? — спитав Олесь.

— Я зовсім як вона, — винувато посміхнувся хлопець, і всі знову здивувалися, як по-сільському, майже зовсім чисто вимовляє він слова. — Тільки я не знаю, де мої батьки.

— Так зовсім і не знаєш? — спитав Мстислав.

— Пригадую... Лець-лець... Пригадую вогні... Довкола них, на рожнах сушили рибу... І зовсім не пам'ятаю батьків... Тільки одного Кемізі... Напевне, він був моїм братом... Не знаю... І ще пам'ятаю жіночі руки... Одного разу з'явилися крилаті човни... Люди казали — «дав»¹ і показували на них пальцями. Дітей сховали, але нас усе одно знайшли... Усі наші, крім небагатьох, лежали на піску... У Кемізі стирчала у грудях палиця... Потім нас везли морем... Потім був якийсь берег та білий-білий пісок, і печера з джерелом, куди нас заганяли на ніч. Усе це називалося Мангапвані², а вартували нас люди з білими пов'язками на голові... Потім я загубив своїх, їх не стало... Знову було море і тоді велике місто, де мене знов купили... І привезли сюди.

— Янко, — подав голос Мстислав. — Невже це ти од природи такий? Може, це просто тому, що ти вмиваєшся не так, як треба?

— Я вмиваюся, — зітхнув Янка. — Ні, тут уже нічого не вдієш. І пробувати не варто.

¹ Судна торговців рабами.

² Острівець поблизу західного берега Африки. База арабів — торговців рабами.

— Ну й дідько з ним,— сказав Олесь.— Подумаєш, біда велика.

Вони сиділи й говорили про різні цікаві речі досить довго. Потім здалеку, з улоговинки під пагорком, вистрілили чотири гармати. Одним залпом.

— Приїхав хтось,— неохоче підвівся Олесь.— Треба йти.

— Сиди-и,— мовив Мстислав.

— Ні, брате, треба. Може, це дід. Тоді не похвалять.

— Дідові тричі стріляли б... Це або Равбичі, або Кроер.

— Усе одно. Треба йти.

Коли вони підходили до будинку, біля самої тераси двоє чоловіків кидали повіддя на руки слугам. Один, худий і жиливий, дуже похмурий, був незнайомий Олесеві. Цей чоловік злазив з білої кобилки повільно, з підкресленою стриманістю. Вовкувато дивилися очі з-під волохатих брів, довгі, як вила, вуса звисали на зелений мисливський гарнітур.

Зате другого Олесь пізнав оразу. Ні з чим не можна було сплутати оці зеленуваті, як у рисі, очі під бровами пісочного кольору. Ні у кого не було таких чіпких рук і таких котячих спритних рухів. Жандармський поручик Мусатов завітав власною персоною в Загорщину.

Передавши коней слугам, обоє рушили по сходах на терасу — один справа, другий — зліва, мовби не бажаючи ступати ногами на одні й ті самі східці.

Олесь заквапився. Коли діти підійшли до Загорських, Клейни та Ісленьєва, Мусатов уже стояв перед ними. А похмурий чоловік чекав віддалік, тупцяв, наче не наважувався підійти.

— Даруйте, мадам,— сказав Мусатов.— У мене справа до їх ясновельможності.

На обличчі Ісленьєва з'явилася болісна гримаса.

— Ну що ще? — спитав він.

Мати, щоб не заважати віце-губернаторові, звернулася до свого чоловіка:

— Чому ж це Кроер не їде?

— Насмілюся звернутись, мадам,— цокнув підборами поручик.— Пан Кроер не приїде.

— Чому? — спитав Загорський.

— У одному із сіл пана Кроєра бунт,— тихо відказав Мусатов.

— Де?

— У Пивощах.

— З якої причини?

Поручик знизав плечима. Лице Ісленьєва скривилося.

— Яких заходів ви вжили? Сподіваюся, ніякої мерзоти? Старалися умовити?

— Старалися. На жаль, не допомогло. Довелося стріляти. Є поранені.

Свіже лице графа зблідло:

— Знаєте, чим це може скінчитися?

Голос його зірвався. Наступаючи на Мусатова, він потрясав перед його носом білими сухими старечими руками.

— Це чорт... Це чорт знає що таке! Beau monde! Notabilités! ¹ Як ви сміли приїхати до мене після такого?.. Мало було крові? Мало шибениць на верках?

— Заспокойтеся, заспокойтеся, графе, — марно пробував мовити бодай слово батько.

Мусатов обернувся й пішов до сходів, зовні нібито спокійний. І тільки тут граф, глибоко зітхнувши, сказав глухим голосом:

— Стійте... Візьміть із собою лікаря... Сподіваюся, пан Юрій дозволить...

Батько мовчки схилив голову.

— Ось, — сказав Ісленьєв. — Звеліть запрягати коней.. І запам'ятайте, ви ніколи не з'являлися сюди з вашими ганебними звітками. Я нічого не чув... Я нікого не бачив...

Голос його пересів. Граф нагадував тепер розпатланого драча, який з криком робить вартий жалю стрибок, марно прагнучи відвести увагу собаки від чогось дорогого йому. Відтак Ісленьєв пішов у будинок, якимось дивно загрибаючи правою рукою повітря і не звертаючи уваги на гостей, що стояли неподалік, нічого не збагнувши.

— Достукався Костянтин, — хмуро сказала Клейна. — І подумати лишень, що він твій троюрідний брат, Антонідо. Либонь, з одного гнізда чиста горлиця і хижий вовк. Тьху!.. Сподіваюся, ніхто не помре...

— Хто помре? — спитав Олесь у матері. — У кого стріляли?

— Ніхто не помре, синку, — сказав батько. — Стріляли просто солдати... на стрільбищі. Дурниці все... Іди... Іди до дітей. Я тебе скоро покличу.

І як тільки Олесь віддалився, сказав Клейні:

— Чув.

— Чув, але не зрозумів, — суворо сказала стара. — Важко збагнути таке.

— А я ж казав, — мовив пан Юрій.

Материна губка, ніжна губка з мушкою-родимкою тремтіла.

— Боже, — сказала вона, — за що ж це? За що таке? Мені він, зрештою, не більш приемний, ніж тобі!.. Такий грубий, таке бид-

¹ Світ! Високі особи! (Фр.)

ло... І цей бідолашний, такий жалюгідний граф... З його життям, з його молодістю...

— Е,— сказав батько.— Чи мало їх з такою молодістю? Ось колишній наш губернатор, Михайло, граф Муравйов. Починав разом з тими. Братів повісили, а він у чинах ходить, Брати в Сибіру, а він членом Державної ради ось-ось буде, якщо вже не є...

— Georges,— благально мовила мати,— я прошу тебе, ніколи більш не говори про вбивства... Прошу.

— Гаразд,— погодився батько.— Я тільки думаю... Треба оголосити гостям.

— Так, звичайно ж, так,— заквапилася мати.— Одразу ж скажи.

— Ану мовчїть... горобці,— втрутилася Клейна.

— Що? — спитала мати.

— Дурниць не верзїть,— мовила стара.— Свято хлопцеві зіпсує — у чому він винен? Він, чи що, з дурним дядьком сваволив та з поручиком стрїляв?

— Що ж робити? — жалїсно спитала мати.

— Мовчати,— кинула Клейна.

— Це тяжко,— озвався батько.

— А ви тягар у душі носїть... Це вам муки за дурного свояка...— Зїтхнула. Сказала потїм спокїйніше:— Святкуйте, щоб синок ніколи не був такий.

— Я знаю,— небувало серйозно мовив батько.— Я й сам хотїв цього.

— За це я й люблю тебе, князю-гульвісо,— мовила Клейна.

...А в цей час Олесь запитував Мстислава:

— Що там сталося? Нічого не тямлю.

— І я не тямлю,— сказав Мстислав.— Дорослі... Ти ось скажи менї, знаєш ти того довговусого?

— А я знаю,— весело виснула Ядзя, майже догїдливо дивлячись в очї Олесевї. Дївчинка, вдоволена тим, що й вона, нарештї, може бути корисна у такїй чудовїй компанїї, весело засокотїла:— Ми з мамою були якось у старого Вежі... Старий Вежа маму поважає... І цього довговусого ми там бачили... Це Кїндрат, молочний брат старого Вежі. Він наглядає за його лїсами.

...А батько тим часом також помітив довговусого.

— Ось він, Антонїдо,— сказав пан Юрїй.— Напевно, і з Вежею щось негаразд.

Кїндрат наблизився до них. Дивився на Загорських навіть трохи винувато. Але гонористо виступала з-під довгих вусів крута нижня щелепа.

— Що сталося, Кіндрате?— спитала мати.

— Старий пан просить його пробачити,— сухо сказав довговусий.— Він не зможе приїхати... У нього.... гм... подагра...

— Що за біс,— сказав батько,— ніколи у нього ніякої подагри не було.

— Я все розумію, любий,— сумно мовила пані Антоніда. Кіндрат кркнув від співчуття.

— Пан просить пробачення,— скрушно повторив він.— Подарунки княжичеві їдуть. Будуть тут за годину... Пан також посилає пані й синові свою любов. І пані Клейні посилає свою любов...

— Потрібна вона мені дуже, та любов,— сказала Клейна.— І тут не міг, як усі люди, вчинити, старий цап... А я з ним ще менуєт колись танцювала.

— ...і панові графу Ісленьєву — свою любов,— квапився Кіндрат.— А молодому князеві свою непорушну любов і благословіння... А сам просить пробачення...

— Кіндрате,— спитала мати.— Скажи, чому він так вчинив?

— Не можу знати,— опустив очі наглядач.

— І все ж? На нас сердиться?

Наглядач ще нижче опустив голову.

— Він сказав... Він сказав... «Лакизи всі».

Батько лише рукою махнув:

— Ну й гаразд. Лишайся тоді ти замість нього. І на його місце за столом сядеш.

Кіндрат уклонився:

— І він мені так сказав... Сказав, що щасливий був би, якби я міг замінити його... Та тільки даруйте, пане Юрію, даруйте, паніматко, я цього ніяк не можу, бо я, хоч і вільновідпущений, а все одно своєму молочному братові раб, а родині вашій довіку вдячний і шкодити її честі ніяк не згоден.

На обличчі Загорського був такий розгублений вираз, що Клейна непомітно усміхнулася, а в очах її спалахнув пустотливий, майже дитячий, молодий вогник.

— Іди, батечку,— звернулася вона до Загорського.— Іди, познайом сина з Равбичами. Я вже тут якимось сама, може, справлюся... Ану, ходімо зі мною, пане Кіндрате. Походимо між гостей. Ти мене, стару, під руку поводиш — хай шановні гостеньки осудять. Коли Вежа так сказав, то ми зробимо йому приємність.

— Вони не наважаться,— хмуρο сказав Кіндрат.

— Правильно,— погодилася стара.— У тому й біда, що він має рацію, старий цап. Лакизи всі. Хоч би що дужий зробив — змовчат. Свободу у них відібрали — змовчали. Зі старих посе-

лень зігнали — змовчали. Примусили право на шляхетство доводити — і тут вони змовчали.— Міцно стиснула лікоть Кіндратові, довірливо шепнула йому на вухо:— Ти пробач, Кіндрате. Ти йди і вдавай, що тебе ведуть, що тобі незручно... Я придумала — мені й відповідати... Надто вже мені, старій, їх подразнити хочеться.

— А ви подумали, як це мені? — спитав Кіндрат.

— Подумала,— дуже серйозно відповіла Клейна.— Подумала, батечку. Знаю — тяжко. Але ж я тебе, бісового сина, люблю, сам знаєш. То ти поступися, поступися на хвилинку гонором... Невже велика ціна, аби помордаса всім цим хвістміжнужникам дати? Га?

Кіндрат дивився на неї, суворо випнувши круту щелепу. Потім у його очах так само затеплилися іскорки. Він рішуче крехнув, визволив передпліччя з пальців Клейни і делікатно взяв її під лікоть.

Дивовижна пара рушила по терасі. Клейна і Кіндрат простували, поважно про щось розмовляючи, мимо купок гостей, зустрічали там і там здивовані або шоковані міни. Тоді стара зиркала просто на них важко і владно — й очі опускалися.

...А пан Юрій тим часом вів Олеся через танцювальний зал, овальний, з тонкими білими колонами й хорами, на яких уже деренчливо настроював скрипки й баси оркестр.

Гості стояли поміж колон, гомоніли і сміялися. Пан Юрій і Олень підійшли до однієї з групок.

— Знайомтеся,— сказав Загорський.— Це мій син... А це Равбичі, синку, найближчі наші сусіди... Оце пан Ярослав Равбич.

Олень нахилив голову, а потім, може, занадто різко, підвів її. Йому ніяк не хотілося, щоб хтось завважив у його поклоні несміливість. А він побоювався. Все ж це був той самий Равбич, у домі якого горів далекий вогник, такий маленький, мов іскра... Той самий Равбич, якого сільські діти вважали чаклуном. Той Равбич, з підвалу якого тягло сіркою. Той Равбич, про якого говорили, може, й зовсім неправду, нібито він стріляв на роздоріжжі у причастя.

Равбич пильно дивився на Олеся. Був він середній на зріст, але міцно збитий, з короткою шиєю і могутніми опуклими грудьми. Чорна як смола й сива на скронях чуприна утворювала на потилиці добрячу гриву, а спереду спадала на чоло косою скобкою. Обличчя було широкувате у вилицях, але гарно виточене. Брови довгі, химерно зламані й тому гордовиті, а чоло переходило у ніс майже рівно, як на старих статуях. Щільно стиснуті губи великого рота, високе чоло — все це пасувало

до загального вигляду і робило загалом неправильне обличчя якимось по-чоловічому гарним.

Але найдивовижніші були очі: холодні, карі, з такими розширеними зіницями, що білка, здавалося, зовсім не було. Цьому враженню сприяло ще й те, що вії були довгі й густі, зовсім не чоловічі, а на повіках, займаючи всі очниці, лежала обпалена темна тінь. Страшнувато було дивитися в ці очі. І все-таки Олесь дивився. Це обличчя лякало, але водночас чимось і притягало його. Важке, знесилене якоюсь невідчепною думою, змордоване і грізне обличчя.

...Очі без білків дивилися у вічі хлопцеві, ніби випробовуючи. І Олесь, хоча йому було майже фізично важко, не відвів погляду. І тоді, після хвилини цієї німої дуелі, на стиснутих вустах у Равбича з'явилася усмішка.

— Буде справжній князь,— трішки навіть розчулено сказав він.— Не засіб, не іграшка чужої сили... Віншую тебе, господарю Юрію.

Лише коли Равбич одвів очі, Олесь помітив, який на ньому чудовий одяг. Це був сурдут не сурдут, а щось пошите під коротку й широку чугу. Пощите, очевидно, першокласним майстром з вельми дорогого, тонесенького сіро-блакитного сукна. Якби не це, Равбич виглядав би старосвітським дворянином з ведмежого кутка. Усе інше було звичайне: сірі панталони, заправлені в чоботи на високуватих підборах. Усе, крім одного: зап'ястя правої руки, жилаве й засмагле, міцно перехоплював залізний браслет, потьмянілий у заглибинах, блискучий на опуклих поверхнях, зроблений також майстерно. Олесь краєм ока завважив на ньому якісь трилисники, стеблини чортополоху, стилізовану шипшину на пагорку та постать вершника на шаленому коні. Від цих споглядань відволік його м'який жіночий голос: — Яроше, ти поглянь тільки, який він зараз гарненький. Просто хлопчик з портрета Оляшкевича.

Ображений цими словами, Олесь мотнув головою праворуч і зустрів спокійний погляд темно-блакитних очей жінки, що стояла поряд з Равбичем. Жінка була звичайна, з русою короною волосся на голові, з трішки винуватою, вельми жіночною усмішкою на прив'ялих вустах.

— Ось вам і мій старший, пані Евеліно,— сказав батько.— Бачите, який недоросток вигодувався.

— Який він недоросток,— сказала Равбичева.— Він просто хороший хлопчина. Якраз товариш моему Франсові. Познайомтеся, діти...

Франс, чорночубий, матово-блідий, красивий хлопчик, подав Олесеві руку з почуттям власної гідності. Тонкий рот привітно й

трохи завчено посміхався. Молодий Равбич, особливо гарний у своєму бездоганному фракту з чорного тонкого сукна, силів голову:

— Гадаю, ви тепер будете у нас частим гостем, князю,— мовив він по-французькому.— Ваше свято подобається всім, і ви також.

Олесь теж схилив голову. Франсова поведінка його тішила, і він встиг помітити в його манерах те, що рятувало Франса і не робило смішним: якусь внутрішню іронію до того, що говорив.

— Чому ви не привели своєї молодшої? — спитав привітно пан Юрій.— Старшу я бачив. А Наталі немає...

— Що ви,— винувата усмішка Равбичевої робила її лице особливо приемним.— Наталі ж тільки два роки.

— Це дитяче свято,— сказав батько і підкреслив:— Тому я й запрошував усіх. Для таких гостей ми відвели окрему кімнату з іграшками.

— Я гадаю, що наступного разу ми виправимось,— мовила пані Евеліна.— А поки що, справді, де ж старша?

З юрми гостей саме тоді протовпилася дівчинка,— років, може, на два молодша за Олеся,— по-дитячому довгонога, у білому, дзвіночком, платтячку, що відкривало її засмаглі міцні ніжки.

— Notre enfant terrible¹,— з усмішкою сказала Равбичева.

Enfant terrible наближалася до них досить рішуче і майже тягла за руку, як велику ляльку, Ядзю Клейну. Та ледь встигала за своєю мучителькою.

— Ось,— сказала мучителька.— Ось вона, Ядзя. Так і не втекла.

— Вечір добрий, Ядзенько,— мовила Равбичева.— А ти, Михайлино, поведься пристойно. Ось клопчик, якого сьогодні стригли, познайомся.

— Його тільки сьогодні стригли? — скинула брови донька.— Зовсім, як дівчинку... Біденький!

Очі Равбича сміялися. Він скопив їх на пана Юрія і зустрів його веселий погляд.

— Не чіпляйся до слів, Михайлино,— сказала Равбичева.

— Ма-а,— докірливо мовила та,— ти ж знаєш, я не люблю...

— Не чіпляйся до моїх слів, Майко,— поблажливіше додала мати.

— Не буду,— сказала донька,— їй-право, не буду, матусю.

І глянула на Олеся холоднуватими очима:

¹ Наше неможливе дитя (фр.).

— У вас якийсь зовсім селянське ім'я, хлопчику,— поважним пташиним голосом проказала дівчинка.— Чому б це?

Олесь розсердився:

— А чому це у вас таке дивне ім'я, маленька дівчинко?

Біле шовкове її платтячко приємно відтіняло легеньку золотаву смагу на руках. Волосся було зібране у високу зачіску, смішну на дитячій голівці.

«Якби не язик, зовсім непогане було б дівча. Потягати б тебе за волосся. Знала б, як жартувати».

А під бровами глузливо дивляться на нього темно-блакитні, як морська вода, очі.

Дівчинка зітхнула й перша відвела погляд, не витримала. Губки її смикнулися, ніби від невловимої кривди. Але вона стрималась і зовні спокійно поправила довгу мереживну мантилю. Коли вона це робила, її руки оголилися вище ліктів, неспритні, худі, як хворостини, руки з гострими ліктями. І це якось примирило Олеся з нею, бо він відчув себе дужчим.

Батько підморгнув Равбичеві, і дорослі перестали звертати увагу на дітей. Пан Юрій подав знак музикантам, і ті гримнули якусь урочисто-сумну мелодію.

— Кріпосний капельмейстер Вежі написав,— сказав Равбичеві батько.— Спеціально для цього дня...

Музика грала. З якоюсь гордою прихованою силою. Чи то шелестів ситняг на безкрайніх болотах, чи то чулися в темряві стомлено-мужні кроки тисячі ніг? Вони часом переривалися, щоб дати місце чомусь похмурому і важкому, а потім знову звучали. І, пронизуючи все, срібна, ніби із журавлиного горла, вела соло труба.

Олесеві щось мовби стиснуло горло. Він повів оком на Равбича і побачив, що в того опущені свинцево-тяжкі повіки.

— Назва? — спитав Равбич уривано.

— «Курганна шипшина»,— відказав батько.— Либонь, чи не дуже похмура для такого дня. Але Вежа наполог.

— Правильно зробив Вежа,— після паузи мовив Равбич.

Труба змовкла.

Гості стояли трохи одурілі від несподіваного початку. І в цій тиші батько виступив майже на середину залу.

— Шановні дами і панове. Цей день — перший день юні мого сина. Музика, якою ви були такі здивовані, написана задля нього і виконувалась задля нього. Вона не для вас. У цей урочистий вечір ви повинні веселитися.

Батько в цю хвилину був, либонь, неприємний Олесеві. Хлопець зирнув Равбича, зустрів його погляд і зрозумів, що той відчуває те саме.

— Сьогодні свято дітей,— вів далі батько.— І тому перший танець належить дітям... Діти, станьте в пари... Олесю, вибери даму для першої пари.

Невідомо, як це сталося, ще хвилину тому Олесь зовсім не хотів цього,— але він став біля Михайлини і подав цій огидній лихословиці свою руку... За ним, другою парою, Франс із Ядвігою, потім — Мстислав з якоюсь дівчинкою, ще й ще пари...

Радісно гримнув оркестр на хорах, і потекли повільні звуки полонезу.

І тоді Олесь, відчуваючи власну спритність і легку силу, яка раптом налила все тіло, поважно, на пальчиках, рушив, повів даму до дверей у малий зал, які, зовсім по-чарівному, самі прочинилися в другому кінці великого залу.

...Весь вечір вона була мінлива, неначе квітневий вологий вітерець, що за кожним рогом хати дістане. Могла сама шукати його очима і могла не звертати уваги, що він шукає її. Могла завести розмову із Мстиславом про те, які смішні інтонації у мові селян і як вони дивно, незграбно ходять. І хоч це було несправедливо, Мстислав болісно червонів за друга та ще за себе, бо вона з ним заговорила, і йому це було приємно.

Олесь на кожен танець підходив до неї і одразу бачив, як змінюється її капризне личко, стає покірливе і майже безвільне: опущені довгі вії, трішки усміхнений рот. Вона йшла з ним у танці саме так, як хотів він, а в перервах знов розплющувала очі й казала:

— Шкода, що в дітей немає бальних записних книжок... О, як би були?.. На цей бал у ній стояло б двадцять прізвиськ — кожний записував би своє... І я танцювала б весь вечір щоразу з іншим.

І він знову сердився: одного разу навіть пішов підскакувати мазурку з маленькою Ядзєю Клейною. Завважив, як охоче подала вона йому ручку, як зітхнула втішено, що він підійшов, як засяяли її лялькові, великі очі.

...А потім була перерва, коли розносили морозиво. І тут Ядзєю заопікувався Франс. Сам приніс їй вазочку, сам стояв коло неї, сам потім повів до дверей на терасу. Тут і підійшла Майка до Олесья. Він пішов зі злості на веранду і стояв там, дивлячись на різнокольорові китайські ліхтарики, які гарно бігли в темряву алей. А вона відшукала його там, стала поряд, кутаючи плечі в білу мантилю.

— Сумно, коли нема танців,— сказала.— Я танцювала б три дні... А ви?

Він помовчав, а потім усміхнувся:

— Я також. Мені подобається, як ви танцюєте...

— Справді? — спалахнула вона.— Ядзенька ж краще?

— І це так... Але мені подобається, як танцюєте ви.

Розмовляли по-французькому, і йому іноді доводилося добирати слова. Відтак він говорив навмисне повільно, з паузами.

— Давайте втечемо звідси на декілька хвилин, — сказала вона. — Підемо в парк. Тут душно...

У парку освітлені були тільки головні алеї. Попервах тяглися ланцюжки ліхтариків: оранжеві, блакитні, червоні, вони погойдувалися серед листя. Потім почалися звичайні яскраві каганці. Їхне полум'я мигтіло часом від нечутного вітерця, й сітка, сплетена з тіні й світла, бігла по гравію, по гілках, по стовбурах могутніх дерев, по двох маленьких постатях, які йшли в ніч.

Каганці також кінчилися, зовсім неподалік від ставка, над яким схилилися верби. І тут їх огорнула ніч з тихим хлюпанням маленьких хвиль на воді. Над ставком перекочувався в хмарках білий місяць. Якийсь час вони стояли мовчки, дивлячись на місячну доріжку, яскраву біля того берега і зовсім тьмяну коло їхніх ніг.

— Ви повсякчас так мовчите? — спитала вона.

Вона не розуміла, що в тиху годину люди повинні мовчати, що мова в таку годину не звучить. Недосвідчений, він шукав слів, які мали лягти на ноти тиші. Але нові враження у нього були ще короткі й мізерні, він мимохіть звернувся до давніших, міцніших.

— Риба любить темні ночі, — проказав. — Але все одно такої ночі її ловити приємно. Діти одягають тепле... лахміття і йдуть з... топтухою. — Дивно звучало у французькій оповіді слово «топтуха». — Підставляють її під водяні кущі, топчуть... І риба в сітці вся блищить, мов блакитний жар. Міниться, скаче... А місяць пливе...

Він осікся, помітивши, як спогорда опустилися куточки її рота.

— Я цих забав не розумію, — наче навмисне, наче бажаючи його подразнити, сказала вона. — «Топтуха», «лахміття»... Милозвучні слова, нічого не скажеш.

Тут розсердився й він:

— А в чому ж іще по рибу ходити... У цій моїй маскарадній чузї?.. У вашій мантильї? Сміху гідне...

— Чим це вам не сподобалася моя мантилья? — іронічно, зовсім як доросла, спитала вона.

— А тим, що нема чого випинатися. А тим, що ці слова не гірші за ваші, — він сипав це по-селянському, наче крізь бур'ян ліз без дороги. — А тим, що сором вдавати із себе дорослу і сміятися з людей, яких не знаєш.

— Я й не хочу знати,— якимось особливим, дуже неприємним тоном сказала вона.— Звісно, у вас була досі зовсім інша компанія. *La compagnie exceptionnelle*¹,— вона особливо підкреслила слова: *la compagnie exceptionnelle*,— з «топ-ту-хою».

Цієї миті вона видалася йому такою дуренькою, що він зареготав. Це, здавалося, збентежило її. Уже менш упевнено, але все ще з гонором вона сказала:

— *Je n'aime pas le gros rire*².

— Я також не люблю,— зовсім спокійно й знову по-французькому сказав він і додав: — Я гадаю, нам найліпше повернутися.

— Мені не хочеться,— знизала вона плечима.

— А мені не хочеться залишатися тут. І я не можу тут покинути вас одну...

— Або що? — спитала вона.

— Я заведу вас силоміць.

— Ого, спробуйте.

І, перш ніж він устиг простягти до неї руку, вона скочила вбік і, як коза, збігла по нахиленому стовбуру старої верби, стала в її гіллі, невразно біліючи над темною водою.

— Зійдіть звідти,— сказав він.— Верба трухлява.

— І не подумаю.

— Я вам серйозно кажу.

Замість відповіді вона знущально заспівала французьку пісеньку про ведмедика, якого спіймали в лісі і віддали в науку жонглерам. Його прагнули навчити, але жонглерам усе одно нічого не вдалося: занадто він був тупий і неспритний. Так і не навчився стрибати, а коли співав, то співав, як у лісі, навіть жонглери затикали вуха.

Стоячи на вербі, вона погойдувалася в такт смішній пісеньці і глузливо співала, з особливим захопленням виводячи приспів:

Les choses n'iront pas!
*Les choses n'iront pas!*³

Це було навіть не дуже складно. Бозна, у скількох місцевих вустах побувала смішна дитяча пісня, аж доки набрала такого вигляду. Олесь сумно покивав головою:

— Я гадав, ви зовсім інша. А ви просто зле і дуже погано виховане дівчисько.

З цими словами він обернувся і спокійно пішов геть од верби. І раптом за його спиною почулося виразне «крек», а слідом

¹ Добірне коло (фр.).

² Я не люблю грубого сміху (фр.).

³ Діла не буде! Діла не буде! (Фр.)

за тим вигук. Верба справді була трухлява. Олесь озирнувся. Товстий сук надламався і тепер, погойдуючись, бовтався у воді. Стоячи на ньому і тримаючись одною рукою за стовбур,— встигла все-таки зачепитися,— хиталася Майка.

Олесь кинувся назад, збіг по стовбуру верби і, міцно обхопивши лівою рукою товсту розсоху, праву подав Майці.

— Тримайся.

Вона вхопилася. Він хотів підняти її, але однією рукою нічого не міг вдіяти. І тоді сів, обхопивши ногами стовбур, і взяв дівчинку обома руками. Довго силкувався, поки вдалося витягти її на вербу.

Почали спускатися. Уже на березі Олесь обвів її поглядом і побачив, що платтячко навіть не подерлося. Мовби нічого не сталося, Майка помахала рукою.

— Я ж кажу: ведмідь. Хапає за руку, як за сук.

— Дострибалася?

Він відчув щось тепле на зап'ясті лівої руки: з невеликої ранки текла кров. Певно, роздер об надломаний сук.

— А хто вас просив? — спитала вона.— Лізете тут...

Тоді Олесь не стримався. Тремтячи від злості, схопив її лівою рукою за плече, а правою дав плескача по тому місцю, де спина перестає називатися спиною...

Потім мовчки зробив рукою знак, щоб вона йшла.

Майка не рушила. Стояла й дивилася на нього.

— Мене ніколи не били,— швидше з нерозумінням, ніж з образою, мовила вона.

Він помовчав.

— Йй-право, ніколи...

Тут він озвався:

— І даремно. Іди звідси.

Вона вагалася. Навіть зітхнула в темряві. І тут він почув такі слова:

— Може, і є тут правда...— майже з простолюдним придихом сказала вона. Зовсім по-селянському.

— Ти що ж... І говорити можеш? — спитав.— Чого ж удавала?

— Батько зі мною, коли не при гостях, завжди так говорить,— зітхнула.— А вдавала... так просто.

— Ну й капосна,— сердячись, мовив він.— Іди звідси. Ну, чого стоїш? Іди, кажу.

— Я ніколи більше не співатиму пісню про ведмедика...

Він знітився. Узав її долонями за голову.

— Ти не плач... Не треба.

Майка поривчасто притулилася до нього.

— О, пробач, пробач, Олесю,— зітхнула, мов схлипнула.— Я ніколи не буду більше так.

Олесь боявся, що Майка розридається. Можливо, так і сталося б, якби вона не помітила краєм ока кров на його зап'ясті.

— Що це?

— А, дурниці.

— О, пробач, Олесю... Що тепер робити? Ага, знаю. Я зав'яжу тобі руку половиною цієї мантильї. І кров не буде текти, і ніхто не дізнається, що ти поранився. Подумають, що я просто дала тобі пов'язку, як у піснях.

І, перш ніж він встиг сказати щось, вона підхопила тонкими руками білий серпанок, повела гострими ліктями у різні боки, і в темряві пролунав різкий звук.

— А тебе не сваритимуть, що ти порвала? — спитав Олесь.

— Мене ніколи не сварять.

Майка зробила пов'язку з бантом, ніби шаль. Ніхто б і не здогадався, що це пов'язка. І вони рушили до палацу, звідки вже долинала музика: йшли спершу по мереживу тині із світлом від каганців, потім по барвистих плямах від ліхтариків. Біля самого ганку Майка обернулася і, дивлячись йому в очі, сказала:

— Я ніколи не буду... Тільки й ти... менше танцюй з Ядзенькою... Гаразд?

— Гаразд,— пообіцяв він.

...А потім свистіли, летіли кудись над темними верховіттями полум'яні змії, мінливе світло скакало по обличчях людей на терасі, а італійські тополі видавалися то сріблястими, то червоними, як кров. Шалено крутилися вогняні кола, гучно лопалися багатоколірні буряки, палали в небі літери «О» і «З», і Майка мимохіть здригалася, коли новий барвистий дракон злітав у небо.

За столом вона сіла поряд з Олесем. У Ядзі стали такі очі, що Олесь знітився: невже кому-небудь могло бути не так весело, як йому. І тоді Майка притягла «ляльку» за руку й посадовила також поруч з Олесем, тільки з другого, правого боку, і почала з нею розмову, і Ядзі теж стало весело, тим паче що й Франс сів до неї, а Мстислав, з місця, що навпроти неї, жартував так, аж усі тряслися од сміху.

Потім гості лишилися за столами, а діти подалися дотанцювати. Однак танцювати не так уже хотілося, і Олесь, Ядзя, Майка, Мстислав, Янка і Франс розпочали веселу гру: під час танців хто-небудь зникав, тоді інші, спохопившись, починали його шукати в напівтемних і зовсім темних покоях.

І ось, коли Олесеві випало шукати, він випадково став свідком незрозумілої і через те неприємної сцени. Хлопець обійшов уже чотири кімнати й нечутно ступав овальним покоем, де в нішах стояв міцний і приємний запах квіток — зовсім як у тропічному лісі — і де в одній, найбільшій, ніші хлюпотів водограйчик. Тут, у цій самій ніші, він раптом почув чоловічий голос і спинився. Голосів було, власне, два: батьків та графа Ісленьєва. Розуміючи, що підслухувати негарно, Олесь навшпиньки почав повільно відступати назад, до виходу.

— Ténèbres! Ténèbres! ¹ — казав граф з тихим придихом.

— Годі вам, — заспокоював батько. — Усі знають, що ви ні причому.

— Ах, хіба в цьому справа! Як я міг думати, що можна служити і залишатися чесним!

— Що зробиш? Треба ж якось жити.

Граф уривано зітхнув:

— Я так і думав. І все ж ліпше було не жити. Я все частіше думаю про це. Після такої молодої, запальної юності — старість, яка смердить псиною. Змилуйся, боже, над тими, хто служить дияволу, хто бодай словом, бодай мовчанням допомагає йому... Хіба це дворяни?! Ні сорому, ні гонору. Усе одно кого хвалити, все одно перед ким плазувати, все одно кому безсоромно підтакувати. Усе одно перед ким каятися у вчорашніх підлотах, а сьогодні робити нові, щоб завтра було в чому каятися перед іншими. — Знову тяжко зітхнув. — Боже, яке паскудство! Яка гидота! Свіже гублять. Мотузкою, обманом, криводушністю... Чому я був за кордоном того дня... Я знав, це було від страшною відчайдушності... Вони вийшли, pour se faire mitrailler... ²

— Chut! Il ne faut pas parler ³. Їх все одно не вернеш.

— Так, їх не вернеш. А як починали! Пригадую, у домі Лавалю... Суперечки до ранку! Запальні молоді очі, дим, слова від самого серця... Кіндрат Рилєєв, друг, такий світлий, пухом йому люба земля... Так підло його ошукано на допиті!.. Довірливі були, добрі, чисті. Діти!.. Світло було в душах. — Помовчав. — А ті, що є, ліпше б не zostалися.

— Як можна, — сказав батько. — Дорікати за життя не можна, графе.

— А починали ж ми, — з якимось навіть злим смішком сказав граф. — Ми, недобитки. Натерпілися жаху, доки нас було мало, і віддали кермо іншим, які палали, а тепер гасять свій

¹ Темрява! Темрява! (Фр.)

² Щоб підставити себе під кулі (фр.)

³ Тихше! Не треба про це говорити (фр.)

огонь у галадайським піску чи сибірських снігах... Ви ж мали щастя зустрічатися з Михайлом Миколайовичем? ¹ Найрозумніший з усієї цієї комарилі. І ніяк не може забути гріх молодості, Лис Патрикєйович. Кидається в усі боки, слухає кожного вітру, аби тільки собі не зашкодити. Стривайте, він ще дасться всім узнаки, я його знаю... А це ж ми, це ми приймали у вузьке коло перших. Я пригадав Пушкіна... Так ось найближчого його друга приймала в громаду ця свиня з титулом графа. І ось Пущін у Сибіру, напевно, помер, а свиня живе, вдає, що забула молоді сумлінні слова. Та ще, напевне, говорить про «палку молодість», що «ми також були такі», що «все це минеться». А накажуть — вішатиме цю молодь... Немає гіршої свині, ніж відступник. Були фрондери, а тепер один державний муж, а другий — к-кат!!! О боже, боже!

— Заспокойтеся, графе, не треба.

— Жити не треба, коли зрадив жертovníку, коли кадиш катові, ось що я вам скажу, князю... Жити не треба... Не треба ховати голову в пісок. Героїчна епопея! Великий експеримент! Ось чим він скінчився. Трупамі і зрадою. Були юні, чисті серцем люди, а тепер старі мерзотники, які загубили батьківщину.

Наляканий цими словами такої спокійної на вигляд людини, Олесь тихо вийшов з покою. Він ішов темрявою до дуже далекого, майже непомітного світла, що проникало попереду крізь вузьку щілину. Глухо лунали кроки. За вікнами ледь вимальовувалися в темряві ночі погрозливі шати паркових дерев. Там, за освітленими дверима, чекала Майка і друзі, там була радість. Він ішов, а в його вухах все ще звучали приглушені слова:

— Ténèbres! Ténèbres!

IX

У Пивоцях було так.

Село велике, на чотириста ревізьких чоловічих душ, і жило з рибальства — багаті й середні селяни орендували у свого пана рибні тони на незліченних старицях Дніпра — та з візництва. Землі було не так уже й багато, але й та — наполовину врожайний лесовидний суглинок, а решта — пісок та важка глина. Пивоці лежали на піщаних пагорках, оточені з трьох боків старицями та мокрими плавнями.

¹ Муравйовим М. М.

Пивощинцям з цієї причини було легше, ніж селянам Кроєрівщини, другого села пана Костянтина. Там шістсот інших ревізьких душ жили на землі, багатшою за яку була тільки земля Загорського-Вежі, і сповна відробляли оброки. Їм доводилося три дні на тиждень, за домовленістю, працювати від світання до смеркання, а з п'ятнадцятого травня по п'ятнадцяте жовтня — з п'ятої години ранку до заходу сонця.

Працювали багато, ніби пан Кроєр мав не тисячу душ, а якихось жалюгідних сто. Багато ще й тому, що Кроєр у свої сорок п'ять років ходив усе ще в «дівках», а такі, звісно, витрачають менше. Та відомо, нежонатий пан часом більше лихо, ніж той, у якого п'ятеро дітей. А у Кроєра був ще й кепський для селян розгульний характер. Женитися він узагалі не хотів, і ще більше не хотів після смерті збільшувати багатство Загорських, яким лишалися у спадщину через Олесеву матір, «любесеньку тітоньку, святу дурепоньку», його села. Тому-то пан Костянтин й поведився так. Погибелі на нього не було. Тому-то селяни й працювали на нього зайвий день, чого не було заведено в дрібніших панів, і ледве трималися на своїх лічених волоках.

І це тоді, коли по всьому Придніпров'ю звичаєве право передбачало два дні панщини. Два дні по чотирнадцять годин. Вимагати більшого — пани знали — не вигідно. Звичаєве право велося мало не з литовських часів, коли треба було догоджати, щоб тутешні землі не зчинили зради, і за сторіччя це право так в'їлося в плоть і кров жителів, що змінювати його було просто небезпечно: почнуть працювати абияк, не будуть стежити за панським реманентом, переламають його — «хай воно все западеться, коли вже таке діло». А тоді поля заростуть осотом, і дідька лисого вже візьмеш із них. Та й оброки важкуваті на два панські дні. Господар вдома повинен був за день зорати сохою — не менше як на два вершки — півдесятини глинистої землі, або заборонувати морг, або посіяти шість моргів, що вже зовсім важко. А то й — перевезти на двадцять п'ять верст від вісімнадцяти до двадцяти пудів. На оранку та сівбу виходили родиною, бо одному не впоратись. Родину виходили й на панську молотьбу, бо треба було за день панщини обмолотити озимини одну копу, а яровини — дві. А копа — шістдесят снопів, а кожний сніп біля перевесла — аршин по колу.

М'якший, порівняно з центральними губерніями, характер кріпацтва в Західному краї пояснювався ще й тим, що уряд та кож не дуже дозволяв ламати звичаєве право. І не тому, що воно було зручне для селянина — чхати хотів на це Петербург! — а тому, що воно було одним із наріжних каменів

відносного спокою, одним із засобів мати управу на дворянство. А воно все ще не могло забути колишньої шляхетської «вольності» і хижими вовками дивилося в ліс.

Міра ця була, однак, половинчата і нікого не задовольняла.

Уряд не задовольняла тому, що спокою все одно не було: край, як порохова бочка, а прибутку з нього — як кіт наплакав. Дворян це не задовольняло з тих же причин, та ще вони були скривджені недовір'ям до них урядових кіл. А кріпаків це не задовольняло тому, що для них з поділом Польщі нічого не змінилось, та ще додалися рекрутські набори. За давніх порядків, до поділу, служба у війську стосувалася безпосередньо лише дворян, а селянин, який з власного бажання брав зброю та йшов на війну, разом з родиною автоматично переходив у шляхту, ту однодвірну шляхту, яка заселяла убогі пристінки і про яку в'їдливо говорили: «Пани — на двох одні штани, хто раніше встав, той і взяв». До цього вдавалися зрідка, особиста незалежність була значно головнішою: все одно доводилось триматися магната, щоб не згинуть з голоду. Ішли в рекрути переважно ті, хто не поладнав з паном, кому неможливо було терпіти. І ось тепер набори й багаторічна солдатчина висіли над кожним і щохвилини могли впасти на першу-ліпшу хату, забрати годувальника, забрати брата, сина.

Придніпровські селяни завжди були зухвалі, з якимись аж козацькими нахилами. Роль розчину в цій неспокійній діжці відігравали незалежні від панів кола і групи: колишні пастухи королівських черед, скупі нагороджені ґрунтом при поділі; панцирні бояри, або колишня прикордонна варта, перед якою раніше запобігав сам король; населення багатьох заможних міст, у яких остерігалися забрати Магдебурзьке право; могутні, всюдисущі общини баркалабівських та кутеянських старців.

Порушувати звичаєве право, збільшувати дводенну на триденну панщину було небезпечно: могли і червоного півня пустити, та ще так спритно — під щойно застраховані будинки, — що потім господаря по судах затають, а чи не вчинив він це, щоб нажитися.

З цієї причини навіть право згону — право господаря на робочі руки поза панщинними днями, коли гине на корені врожай або несподіваний паводок заливає сіножаті, треба було оплачувати панам: від двадцяти до двадцяти п'яти копійок сріблом за день.

Тож пан Костянтин Кроєр наважився потроху порушувати звичай, непомітно наступаючи селянам на мозолі. Річ у тім, що він рік прожив у Петербурзі, та ще цілий рік їздив по закордонах. Карти, рулетка, ще дідько відає що. Розвіяв там чимало

грошей і тепер поправляв своє становище. Почалося це років три тому. Передовсім він перестав зараховувати візникам дорогу, коли вони поверталися порожняком. Ті побубоніли трохи та й стихли. Потім на цілу годину скоротився обід у зимові панщинні дні. Стерпіли й це, бо пан повинен бути трішки несправедливий, коли вже йдеться про його господарство. Хвалити бога, всього було: і пиячив Кроєр, і полював на селянських озимих сходах, і до дівчат був охочий. Але потім почалося свавілля, зовсім небезпечне. Пан Кроєр додав третій день. А коли дехто спробував бурчати, — тих відлущували на стайні. Тоді хтось підпалив Кроєрову клуню. У відповідь на це Кроєр завів вовкодавів і привіз із Сміловичів десяток татар-охоронців. Це вже було зовсім несподівано.

Кроєр затався. З лютою жвавистю загадав жінкам приносити полотна в церкву більше на одну гібу¹, ніби свята церква жебрачка, а сам він якийсь прошак. Сусіди приїздили урезонювати його, але чхати він хотів на їхню думку. Що вони йому могли зробити? Приймати перестануть? Так йому сина не одружувати, а доньку не вивозити у світ.

Може, нічого й не сталося б, та нашкодив рік.

Вруно з осені добре лягло під сніг, добре вишло з-під снігової ковдри навесні, і на Юрія виросло вже таке високе, що не тільки ворона могла в ньому сховатися, а й водяний бугай, якби він вчинив таку дурість: покинути задля полів свої ситняги. Але тут по всій окрузі випав страшений град, захопивши смугу від Могильова і мало не до Гомеля. Град був такий, що цілі грудки льоду падали на нещасне жито, і воно геть полягло. Улітку довелося скрутно і, може, на людей навіть чекав би страшний зимовий голод, якби не добра городина та непогана ярина. Більш-менш добре було у Загорських, у Вежі, у Равбича, ще в трьох-чотирьох хазяїв, де землю не вибило градом. Селянам інших панів могло вистачити літнього врожаю кіба: що до п'ятого тижня великого посту.

Отоді-то Кроєр запровадив пивощинцям згін — загальний відробіток, крім панщини, бо гаряча пора не чекала. За три дні-жито на його нивах стояло в бабках, а частину навіть звели до панських токів, почали складати в скирти. Люди йшли до роботи охоче, бо родина з п'яти осіб могла заробити за ці дні щонайменше три карбованці, а це означало — як на голодний рік — вісім з половиною пудів жита, — можна якось протри-

¹ Гіба — стародавня мірка полотна, на всю довжину хати, де стоять кросна, від гвіздка до гвіздка. Скільки разів загинають — стільки й гібів. Докладної міри немає, все залежить від того, яка хата. Але приблизно гіба — близько трьох метрів.

матись до щавлю та «гриба убогих» — зморшка та першої риби, як тільки спаде весняна повінь.

... Надвечір третього після початку жнив дня Кроєрів економ оголосив людям, що роботу не буде оплачено, що й надалі таки не платитимуть. Люди стояли на сільському майдані, під общинним дубом, і слухали його. У кожного виник перед очима той місяць з лишком, котрий тепер не буде як прожити. Чоловіки бачили Беркову корчму, де тепер вони сидітимуть вечорами, аби лише втекти від хатніх нарікань, жінки бачили спраглі й вічні, як доля, челюсті печі, яка щоранку потребувала жертв. Але всі мовчали.

Збентежений такою обставиною економ (пан звелів, на випадок чого, вдатися до маленьких поступок), запропонував п'ять копійок за день. І тоді Янка Губа, найстаріший дід на селі, виступив з натовпу:

— Ми не жebraки, щоб нам затикали горлянку шістьма фунтами в день. Ми не по дворах просимо, ми просимо своє, споконвіку установлене.— Очі його були, як у скривдженого спокійного дитяти.— А пан скривдити нас надумав... Що ж, нехай подавиться нашим хлібом... А за сирітські сльози здохне він без покаяння... А ще до того хай знає — не платитиме, як те дідами заведено — ніхто не піде. Панщину одробимо, а зверх того нехай відріє яє удвох із тобою, окономе.

Економ був людиною нерозумною і спалахнув:

— Тоді хрін вам замість хліба. Жеріть землю... Хто ще погрожувати буде? Хто? Холуї безмізкі! Ви ж бачите, який важкий рік. Хіба не пан дає вам позичку?! Хіба не він за ваші недоїмки перед державою відповідає своїми грішми?

— За це ми на нього й працюємо. Але недоїмок за нами не водилося. Позик також. А коли цією весною і доведеться позичати з його панської милості, то в кого хочеш позичатимемо, тільки не в нього, гаспида неситого. Корчмареві образи в заставу оддамо, бо він тільки що нехрист, а все ж ліпший за нього, пашу ненажерну.

— Під зброєю підете,— кинув погрозу економ.

І тут виступив з рядів зовсім ще молодий, років двадцяти восьми, пивощинський селянин, на прізвище Корчак, працюючий батько двох дітей. Щойно повернувся із скирдування (найбільше старався чоловік, бо родина у батька поділена і годувальників, крім нього, не було) й тому був із вилами. Устроїв їх у землю і спокійно сперся на держак:

— Не погрожай, окономе. Бог за погрози невинному не дає.— Стояв перед економом білявий, як льон, дивився чорними колючими очима.— А на згін не підемо. Коли під зброєю

поведуть, то таку й працю матиме пан Кастусь. Хай жовніри багнетами снопи носять.

— Призвідці! — крикнув економ.— Ясно.

І дїстав із кишені книжку й олівець.

— Не дамо писати! Не дамо! — захвилювався натовп.— Дідько його відає, що він там напише... А потім печатку ляпнуть — і пропадай душа.

Обурені люди купчилися довкола старого Губи.

Перший не стримався Василь Горlach, у бідній, але чистій, старанно полатаній свитці:

— Та що ж це таке?! За що?! За нашу кривду та ще й писати.

— Негаразд робиш, окономе,— сказав Корчак.— Дивись, щоб не відригнулося.

— Так ось як? — спалахнув економ.— Гаразд. Ще й погрози. Глядіть, мужики. Усе це вам пригадають. І од згону відмову, і образу пана, і... те, що ікони святі закласти іудеям зібралися... Кубло гадюче! А тобі, Губа, як заводієві, не минути й Сибіру.

Губа глумливо дивився на нього:

— Чого мені боятися? Мені всього життя — з горобині штанці. Ну й Сибір. Нехай. Чи не все одно, звідки до прабатька Авраама на пиво виряджатися...

— Він ще й блазнює, гицель старий... Потрібен ти Авраамові, порохня смердюча,— лютував економ.

Зі старим Губою ніхто так не розмовляв. Авраам Авраамом, а повага потрібна старому навіть тоді, коли він скінчить земні справи. Тож старий Губа образився. Економ побачив мало не під самим своїм носом порепану темну дулю, якусь дуже довгу й через те особливо глузливу. Отоді він розмахнувся і стьобнув діда по закуреній свитці, горбатій на спині.

І тут сталося те, чого ніхто не ждав од завжди покірливого, поважно-мовчазного Корчака. Певно, й він сам не ждав, бо обличчя його лишалося розважливим і майже спокійним. А руки в цей час вихопили із землі вила та жбурнули їх у економа.

Ви́ла просвістїла в повітрі і, здригаючись, устромилися в землю поміж розставлених економових ніг. Той зблід. А на нього вже насувався натовп.

— Геть звідси!

— Порожняк відміни, паскудо!

— Тре-е-етій день!!!

— Плати за згін!

— Вруна кіньми топче, коновка дурна!

Крик сп'янив людей, особливо коли вони побачили, що економ скочив у сідло і рвонув уздовж сільської вулиці. За цариною він кинувся вбік і помчав просто покосами, без дороги.

А збудження все наростало в душах, і над натовпом стояв сміх, гонористі вигуки, свист. Несите було літо, голодна буде весна — дідько з нею! Дідько з нею, аби на хвилину опанували душею співчуття і честь.

— Як це ти наважився, Корчак?! А якби влучив?

— Якби захотів, то влучив би, — збентежено й трішки гордо посміювався Корчак. — Що я, турок, щоб у живого християнина влучати?

— Та який він християнин?! Падло він! Як же... Згін дарма робили. А тепер голод!

І це знову повернуло думки на кривду.

— Слі-ізоньки, — заголосила якась жінка. — Що ж їм треба, пащам ненажерним?!

— У старця кий забрали!

— У дітей голодних кусень із рота вирвали!

Заголосили й інші жінки. І з посиленням їхнього голосіння якийсь тьмянний, лютуватий вогник спалахнув ув очах чоловіків. Наростала нестерпно-болісна, мало не до сліз, образа. Вона потребувала невідкладного виходу. Відтак натовп радісно вибухнув, коли хтось крикнув:

— Спалити Кроєрові скирти... Хай знає.

Натовп заревів. Сподобалося всім.

— Не нам, то й не йому!

— Пали!

Із саморобними смолоскипами рушили знищувати скирти. Молодь відділилася й подалась палити бабки. День почав захлинатися в диму... І дивно — ніхто не взяв ані снопа. Очевидно, тому, що це було не пограбування, а помста...

— Нехай знає!

— Носом натовкти!..

...Спаливши збіжжя, люди повернулися в село і стали чекати, що з того буде.

Чекати довелося недовго. Сонце ще стояло досить високо, коли хлопець на верхівці обцинного дуба помітив на дорозі з Кроєрівщини куряву. Хотіли були кинутися навтьоки, та Корчак переконав, що не варт. Одна людина — що вона без інших? А коли ті, що йшли, наблизилися, усім навіть стало соромно за думку про втечу.

Ішло десять чоловік, а з ними їхав вершник. Коли ці десять наблизилися — люди пізнали в них татар-охоронців, а у вершникові — поручика Мусатова. Економ випадково застав його в Кроєрівщині і, на смерть переляканий, благав, щоб той скавав у Суходіл по допомогу. Але в поручика були свої плани. Бунт — занадто щасливий випадок, щоб випустити ініціативу

з рук, віддати її іншому, лишиться без репутації мужньої та діяльної людини. Зеленуваті очі Мусатова спалахнули передчуттям подій. Небезпека — дурниця: що робиться без небезпеки? Вона надавала навіть гострий відтінок тому, що він збирався вчинити. І тому-то Мусатов прикрикнув на економа:

— Ану, замовкни! Нароблять тут дурниць, а ти виправляй... Скільки охоронців у мастку?

— Десять.

— Давай їх сюди... А сам скачи в Суходіл. Скажеш, що Мусатов сам рушив у Пивоці... Хай не мнутья.

Економ дивився на нього з погано прихованою пошаною і якимсь жахом. І це було добре, адже економ — свідок. У душі поручика все співало від захоплення власною хитрістю. Хай у Суходолі поспішають... Це треба, щоб його не звинуватили в зайвій самовпевненості. Та вони не встигнуть, вони просто не зможуть встигнути. «Молодий і розпорядливий поручик, який випадково виявився на місці», зробіть все і без них... Не треба тільки показувати радості. Тож він спокійно оглядав зброю татар.

— Як же ви? — із жахом спитав економ.

— Служба, — відказав Мусатов.

— Благослови вас бог, — з розчуленим захопленням мовив економ.

— Е, облиште... Ліпше поквалтєся... Все-таки їх чотири сотні одних чоловіків...

— І ви не боїтеся?

— Боюся. Але йду... — Він стримано перехрестився і сказав татарам: — Рушай, браточки.

... І ось тепер загін уступав у Пивоці, і чим далі він просувався вперед, тим більше виростав у розмірах брудно-білий, мовчазний натовп під дубом. Коли до нього лишилося якихось кроків із сорок, Мусатов спинив своїх людей, а сам од'їхав від них до натовпу на довжину корпусу коня. Він знав, що більше наблизитися не можна: стягнуть з коня, і тоді охоронці не встигнуть допомогти, побояться стріляти і, можливо, побіжать геть. А його просто натовчуть у карк — це страшніше за смерть...

Не можна бути смішним. Він обмацав своїми зеленуватими, як у рисі, очима мовчазний натовп, а його руки, чіпкі й приховано нервові, зі сплющеними на кінцях, як долото, пальцями, лежали на сидельній луці.

Поступово Мусатов зрозумів: небезпека є, але дуже маленька. І це підбадьорило його.

— Що тут трапилось? — спитав.

У відповідь — мовчання.

— Чиї бабки горіли?

Мовчання.

— Мовчите, суч-чі діти... Вилами кидаєтесь... Знаєте, чим це може скінчитися?

Дехто опустил голови. Боже, тільки не впали б на коліна!

— Що ж ви, братки? Як це ви наважились? Розходьтесь, не вводьте в гріх християнина... Розходьтесь мирно по хатах...

У його пом'якшеному голосі була поблажливість: так кіт на хвилину відпускає жертву, аби було що доганяти.

— Ви що, спалили панське жито?.. Кепсько.

— А те, що він з нами зробив, добре? — вибухнув у натовп чийсь голос.— Звичай ламає, за згін не заплатив.

— Будете відповідати!

— Ось що,— сказав, виступаючи з рядів, Горлач,— іди звідси, пане офіцер. Ми нарobili — наша й відповідальність. Іди геть... Правда, люди?

— Тоді віддасте ваше збіжжя,— сказав Мусатов.— Зараз же віддасте... І на згін підете завтра, хамські пики.— І звернувся до загону: — Підете до їхніх скирт і поміркуєте, скільки їм треба віддати, щоб за ніч не сховали... До останнього снопа...

Удар був розрахований. Натовп заревів. Погроза була безглузда і саме тому викликала гнів, при якому не зважають ні на що.

— Хай спробують узяти!

— Побачимо, як візьмуть!

Зрештою, з офіцером було всього десять чоловік. І натовп півколом рушив на них.

Мусатов збагнув, що він перегинає. Не хотів бійки, жадав лише обурення, при якому можна стріляти поверх голів. «Розпорядливий молодий поручик залпами поверх голів примусив скоритися заколотників...» Але роздумувати пізно: в руках у селян з'явилося каміння. Треба діяти рішуче, інакше конфуз.

— Ану, спробуйте, візьміть!

— Бий їх, у мою душу!

Натовп насувався грізним півколом і страшенно ревів. І тоді Мусатов майже проспівав:

— Шту-уцери на руку-у!..

Натовп захвилювався і пішов трохи повільніше.

— Братики! — крикнув Горлач.— Не будуть стріляти! Наказу такого нема! На нас хрести! По хрестах не будуть!

— Плі!..

Залп розсік повітря. Усі спинилися, не розуміючи... Пороховий дим ще не встиг розвіятись, як у натовпі пронизливо залементувала жінка:

— А-а-а!!!

І цей пронизливий крик вирішив усе. Натовп, майже шістсот чоловік, кинувся тікати, топчучи тих, хто впав.

... Корчака щось обпекло. Не розуміючи, що це, не помічаючи, що з-під правої ключиці зацебеніла кров, він позадував, із жахом і гнівом дивлячись у розширені, безтямні очі тих, що бігли.

— Братики, куди ж ви?! Братики, отямтеся!

Корчак бачив, як, тримаючись за голову, біг Горлач, як, уривано хекаючи, затискав червону пляму на рукаві дід Губа. Сам же він все ще безладно махав недоречними вилами.

— Братики!..

Другий залп був непотрібний. Селяни кинулись городами врозтіч.

Усе скінчилося.

І тоді Корчак також побіг. Він не відав, куди біжить, знав тільки, що в ситнях над старицею не знайдуть, і тому біг зовсім в інший бік, не в той, куди тікали всі. Не боявся: гнів, якого досі не знав у собі, був сильніший за жах; але він усе-таки тікав. Либонь, був один з усіх, хто не втратив після всього, що сталося, здатності міркувати.

Корчак біг капустяними грядками, потім з розгону кинувся у воду стариці і, перетнувши її, вибрався в лозу, а потім у луги. Довго біг і там, схлипуючи від люті й повторюючи:

— Боягузи... Сволота...

Далі пішов повільно, тільки тоді відчувши, що поранений. Разом з кров'ю із тіла, здається, витікала і сміливість. Йому стало страшно. Рана почала пекти. Заточившись у високий очерет, як зацькований звір, Корчак черпав долонею коричневу воду і поливав рану, та вона боліла все дужче. «Пропадати буду»,— подумав. Водяна курочка з'явилася поблизу нього і зацікавлено дивилася зовсім без остороги. Корчак кинув на неї жменю твані. І тут його охопила лють. Ніхто не боїться селян, навіть водяні кури. Натовп дорослих людей утік від десяти чоловік... Він ледь не заплакав од кривди, та лють зробила його дужчим, підвівся і почвалав очеретами до далекого Дніпра. «А піп Василь казав, що жоден християнин не стрілятиме у знак святого хреста... А ці стріляли...»

Злість наростала і це давало Корчакові сили простувати далі. Він ішов і йшов на тремтячих ногах. Тільки б вижити, тоді він їм покаже... Але як вижити? І раптом згадав, що в Озеріці живе свояк Ципрук Лопата. Певно, той і не знає про події у Пивошах, може, й порятує. Отже, треба йти до Дніпра, постаратися перепливти його і схватися в Озеріці.

У голові йому все частіше темніло. Він ішов очеретами, лугом і знов очеретами, падаючи в коричневу твань і знову підводячись.

...Ципрук Лопата, який затримався на ріці і плив додому, випадково помітив обліпленого багном чоловіка, який повз до води. Чоловік повз, а потім обм'як, став нерухомий. І, кваплячись до нього, Лопата ледь пізнав свояка. Знав уже про події у Пивощах, і тому не здивувався. Однак розумів і те, чого не розумів Корчак: втікачів шукатимуть у свояків і знайомих. Тож, перевізши його через Дніпро і зробивши йому в хаті сяку-таку перев'язку, Лопата, з допомогою сина, поклав пораненого на віз і виїхав з двору: надумав за ніч перевезти на млин жіночого дядька, Гриня Покивача. Млин стояв у лісі за вісім верст від Загорщини. Гринь знав трави і міг допомогти. Окрім того, була ще одна вигода: на Покивачів млин люди старалися не їздити, бо в хазяїна була незavidна слава чаклуна й відьмака.

...Село спало, коли Лопата їхав вулицею. Тільки у віконці Когутів світився вогник: родина допізна працювала й тепер, певно, вечеряла. Лопата дякував богам, що село спить. Але він не був би такий спокійний, якби знав, про що говорили Когуті за вечерею. А надумали вони через декілька днів поїхати на Покивачів млин з першим збіжжям, бо у своєму, озеричанському, було завізно.

Х

Назавтра зранку гості роз'їжджалися. Проводжаючи їх пострілами з гармат, Кирдун знову бурчав на Фельдбауха. І знов Олесеві доводилося стояти на терасі, віддавати прощальні поклони.

Ось зупинився перед ним Басак-Яроцький. Спокійно дивиться у вічі постриженого наївно-синіми очима:

— Бувай, синку... Буде сумно — заїзди лисиць постріляти... Кгм...— І додає пошепки: — А коли буде тяжко, та ще, крий боже, знайдеться ворог — пам'ятай: є дядько Яроцький, який уміє тримати пістолет.

— Дякую вам.

Збирається в дорогу пан Мнішек. Дивиться на Олеся розумними очима. Цей не запрошує, цьому, власне кажучи, нема куди й запрошувати.

— До відзена, млади пане.

— До відзена,— червоніючи, із жахливим акцентом говорить Олесь. Він ніколи не зважився б на таке приниження, якби не бажання зробити старому приємність.

... Віце-губернатор підходить до нього, зовсім не такий рум'яний та свіжий, як учора, хоча старається зберігати гонор.

— Бувайте, князю! Прагніть бути гідним сином Росії. Багато вам дано — багато від вас і чекають.

«Тримайся просто, будь ласкавий, будь величний, старий вояк, але це ти говорив у долоні незрозумілі й страшні слова, і я тепер невизрадно відчуваю, які прірви, які безнадійно-мертві пустелі за кожним спокійним дорослим обличчям, який відчай за кожною квапливою кар'єрою. Та я не покажу тобі цього, у мене також немає нічого, крім могил. Так мене навчали».

Ідуть Ходанські. Поблажлива усмішка старого графа, занадто лагідна, щоб їй можна було щиро вірити. А Ілля нічого собі звірятко. Так і не зійшлися ближче.

Хлопчик проводить очима кожную родину, наче вона зникає навечно, і не знає, що все це — нитки того килима, який йому доведеться ткати все життя, довге чи коротке воно буде. Якесь нитка тягтиметься майже суцільним тлом, сіро-зеленим, як дощовий понеділок. Якесь вплететься смужкою, вузькою, на день праці. Якесь промайне єдиною червоною ниточкою, але через усе життя.

Люди прийшли — люди зникають. І йому видається, що зникають назавжди.

І Майка із Мстиславом сьогодні також зникнуть.

А ось простує до сходів число 20, брати Торкайли.

— Бувай, князю,— басом каже Іван.— Дивись, Тодоре, який хлопець росте. Справжній придніпровський лицар. Як виросте — ліпше з ним не зв'язуйтеся різні там англійці та турки. Дасть — калюжа зостанеться. Го-го-го-гик! — Тодор кислувато посміхається. А Іван басом веде далі: — Наш... Наш... Приїзди, брате, до мене — оженю. Ми такого героя якимось сушеним рибам не дамо...

Ах, забирайтеся ви швидше з вашим лицарством. Бо Майка і Мстислав так само поїдуть.

Батько веде до карети стару Клейну, за нею йдуть Ядзя і Янка.

— Бувай, бейбасе,— каже стара.— Ти дивись у мене. Ранувато починаєш бонвіватувати та ферлакурити.

— Дякую вам, милий Олесику. Усе добре,— сумно, зовсім без докору, каже Ядзя.— Ви тільки не забувайте... нас: мене, і маму... і Янку.

— Бувайте, Ядзенько...

Ось уже й Равбичі виходять з дверей. Равбичі! А за ними поїде Мстислав.

Жовчно-пригоже обличчя Равбича серйозне. Холодні, з розширеними зіницями, страшні і все ж чимось привабливі очі зно-

ву ловлять погляд хлопця, випробовують, пробираються повільно на саме дно душі.

— Бувай, світє ясний,— з несподіваним теплом каже він.

— Бувайте,— каже Олесь і тихо звертається до його доньки: — Бувайте, любя Майко.

— Бувайте, любий Олесю.

— Чи... задоволені ви?

— *Le plus beau bal, gue j'ai vu de longtemps*¹,— відказує за неї поважний, як придворний, Франс.

А вона не відповіла, тільки кивнула головою.

— Майко... За кілька днів я запрошу Когутів. Мені дуже хотілося б... Ми поїдемо дивитися руїни старого замку. Я прошую Мстислава і... вас.

Майка поводить головою без особливого ентузіазму. І це таке несподіване горе, що навіть серце падає кудись.

— Михайлино,— суворо каже Равбич.— Подякуй господареві. І поцілуйтеся, як добрі діти.

— Дякую вам, Олесю,— мовить Майка.— Бувайте.

Вона наближає до нього личко, торкається нерухомими вустами до щоки й подає руку. І в цю мить Олесь відчуває щось у долоні. Він незграбно стискає долоню і дивиться на Майку.

Пішли. Усе. Олесь іде в дім, спокійно — бо на очах в усіх — перетинає зал, а потім... Потім шалено біжить по сходах на хори, а звідти, крученими сходами, на антресолі другого поверху, а далі, приставною драбиною, на відкриту вежку. Ще раз хоче побачити бричку, яка відвозить її.

...Бричка віддалялася. Ряботиння сонячних плям скакало по ній, по конях, по людях, яких уже не можна було відрізнити одне від одного. Усе зникло, і на дорозі вже нічого не було...

Тоді Олесь згадав про річ, яку тримав у руці, і розчепив кулак. На долоні лежав залізний дитячий медальйон, зроблений майже в такій манері, що й браслет старого Равбича. Маленький медальйон зі стилізованою шипшиною та вершником. Він розкрив його і побачив пасмочко попелястого, із золотавістю, волосся і згорнутий папірець. На папірці було декілька слів, написаних латинськими та французькими літерами. Декілька незграбних, певно, з великими розмірковуваннями, написаних слів. І це не здивувало його, бо цього не робив ніхто, бо слова були спробою написати... по-селянському. І він із вдячністю, з якоюсь раптовою надією розібрав: „*Aby ne zabuwaw Pryizdjai*“.

¹ Найчудовіший бал, який я коли-небудь бачив (фр.).

Він розплющив очі, і з темного моря марення почали випливати тьмяні, але стійкі образи. Передовсім пасма трав, що ростуть униз сухими квітками. А їхнє коріння на дереві. Ах, як болить тіло! Воно зовсім чуже: руки й ноги свої й не свої, як свинець, і не важкі, близькі, ось тут і дуже-дуже далеко.

Що це за трави? Ага, це вони не ростуть, це вони просто висять униз сухими квітками, прив'язані до лат. Це, напевне, якийсь омшаник, але який?

Ось тіні чиїхось голів на стіні з колод. Одна чоловіча, інша, певно, якоїсь жінки. Сили немає, щоб повернути свою голову і глянути на ці голови, від яких лягають тіні. І чому тут горить світло, коли за стіною день? Звичайно, день, бо він чує спів денних пташок. Якби була ніч,— кричав би водяний бугай. Де це він кричав нещодавно? На яких плавнях? І що там було?

...Згадав! Вони стріляли. Хекав старий Губа... А потім була ота водяна курочка і безконечний, нестерпний шлях...

Раптом з його горла вихопився такий страшний крик, що він злякався за тих, чиї тіні відпочивали на стіні. Але злякався даремно, бо це страшно було тільки йому: лише здригнулися пальці ніг та з вуст вихопився беззвучний виск,— ті не помітили й не почули. Зрозумівши це, він у відчаї спробував сказати слово, найлегше слово, бо перед очима були шпарини в стіні і те, що між колодами:

— Мо-ох... о-ох...

— Стогне,— почувся жіночий голос.

Хтось темний і великий схилився над ним, і зразу він відчув на губах шорсткий край глиняної коновки.

— Ковтни, чоловіче,— суворо сказала жінка,— це тобі на користь... А кволий же ти який...

Пояснішало в очах. Так, це був бджоляник, тепер порожній, і в ньому горів каганець, хоча за стіною саяв день, і хлюпала десь вода, як на млині.

Ось уже руки й ноги стали не далекі, а, либонь, близькі. І з'явилася змога навіть повернути голову.

Причинені двері. Денний промінь косо падає з них, і в промені сизо й веселково клубочиться дим, переливається, напливає одним завитком на інший. І так усе вище, вище...

Дим тягнеться від купки смоляків, на яких стоїть горщик, та ще від люльки в чоловіка, що сидить біля дверей. Що за чоловік? Вєсь у білому — отже, селянин. Обличчя сухе й майже без-

бороде, вуса рідкі. А очі пронизливі, жовто-бурштинові, наче в коршака, що спіймався в сильце. Коли жінка підходить, він дивиться непримиренно, з тою високою покорою долі, яка буває у звірів та хижих птахів, котрі розуміють, що вже нічого не вдієш.

Коло горщика сіла на колоду жінка, та, що давала пити. Дивна жінка. Уся в чорному, як черниця. На голові довга чорна шаль, що відкриває лише трикутник обличчя. Воно селянське й не селянське, темно-бронзове й сухе, закостеніле в якійсь владності. Зустрівши таку, сполохаєшся, але той, «коршак», тримає себе вільно: очевидно, одного тіста книш.

— Пий, чоловіче,— каже жінка.

Схиляється над ним лице. Очі страшні, глибокі і, дивина, зовсім не старої жінки. Цього разу питво мов з долину і блекоти — шерхнуть піднебіння і язик, тьмяніє в очах.

— Пий, чоловіче. Бунтувати солодше було, дуреломам.

Яка полегкість. Тепер можна вже й говорити. І він питає кволим,— бо рот як після міцної оскоми,— голосом:

— Де я? Чому?

— Лопата привіз. Я Гринь Покивач. А це Марта... Гм, мати божа... І щастя, що ти в нас. Бо здох би, як собака, без причастя... Хто ж такою брудною водою рани поливає, довбне нетямуща?

— Горіли.

— Могли б зовсім згоріти. Поки довели — був у тебе вже антонів огонь. Шкіра довкола рани взялася плямами. Ось воно як, пане Корчак. Панами бути захотіли — от вам шкуру й вичинили.

— Під серцем робиться холодно. Значить, кінець?

Мірошник пускає дим:

— Побачимо,— каже.— Перші два дні смерділа твоя рана. Побачимо, як тепер.

— Не лай його,— сухим голосом каже Марта.

— Як же не лаяти,— говорить Покивач,— якщо в нього в кишках мозок. Забув, що таке пан і що селянин.

Злість знову підкочується під серце Корчакові. І він мовить:

— Ми як вовки і як собаки... Одних щенят нам з ними... ніколи... не плодити.

— Розумний,— каже Мірошник,— та тільки ще ніколи вовк не стеріг покоїв, а собака не вив у нічному лісі. Тож і не лізьте в товариство один до одного, не пнітьсЯ. Вони, бач, справедливості захотіли.

— Кри-ивда.

— Ну, а якби ви панами стали — не кривда була б? Комусь усе одно було б кривдно. Може, ще й гірше. Нема гірш, як з хамом пан, а з гною пироги.

Ці буркотливі слова сердять Корчака, але він мовчить.

— Може, й гірш,— повторює Покивач.— Бо все одно, хто зверху кластиме ноги на чужий карк. Так у цих панів ноги кволіші, ніж твої ступаки. Їхні ноги до скоків та дригів звикли, вони такого штурхана коліном дати не зможуть, як ти в корчмі.

— Їхню делікатність... звідав... У хрести стріляли, нехристи.

— Навчили,— посміхається Покивач.— І правильно зробили, що навчили. Ви ж, боягузи, селом од десятиох тікали. Не з вашими зубами горіхи гризти. Хоч би те подумав, чи нападає в Янову ніч вовк?.. Ні-і. Він жде тієї ночі, яку йому бог призначив, пилипівки чекає, і тоді в сніи влазить, щоб собаку дістати. Тому що бог йому ту ніч дав для владарювання. А до того він мовчить, він до селища не піде, як ви... Полізли — і наклали всім селом у штани. Тому що мовби й разом, а насправді — тваржина череда. Ніщо вас не зв'язує, кожному своя шкура дорожча... Коли не змінитесь — так вам довіку бидлом і бути. Заб'єте часом одного, то зразу над вами буде новий батіг.

— Мовчи, Гриню,— втрутилася Марта.— Ти що, забув, що він поранений, що його сердити не можна.

— Та й ти помовч,— відрубав Гринь.— Давай ось ліпше перев'яжуй.

Марта розгортала білі ганчірки на Корчакових грудях. Поранений відчув, як зболіле тіло дрібним тремтінням відповідає на поштовхи болю: жінка віддирала полотно від рани.

— Тц-тц-тц,— поцмокав Покивач.

— Кепсько? — спитав Корчак, не розплющуючи очей.

— Ліпше,— сказав мірошник.— Але ще не зовсім добре.

Його грубі руки дістали звідкілясь пригорщу сіруватої із зеленню глейкої маси і почали розкладати по рані. Корчак відчув приймний холодок.

— Подякуй своєму богові: три дні не пекли... Літо, коржами обходимось,— сказала Марта.— Це пліснява, що в діжці на розчині виростає, коли не печуть хліба.

— Знаю,— сказав Корчак.— Знімеш, а нижче добрий.

— Ну ось,— додала Марта.— Коли є божа воля — очуняєш.

Запах розчину повернув Корчака до спогадів про хату, про жінку й дітей. Потім він пригадав хату й небіжчицю-матір. Вона збиралася садити хліб у піч. «Іди-но сюди, синку»,— сказала. Він знав і підходив. Материні руки були тоді вище ліктів. «Нахилийся»,— казала мати. І потім її рука з міцним плесканням, різко входила в надуте тісто. Мати виривала руку, і він, ма-

лий хлопчик, припадав носом до ямки в тісті, а звідти — лише на мить — шпигало кислим і різким, аж у вічі кололо і голова паморочилась, неймовірно ситим і добрим духом. І це були найприємніші пахощі, домашні, як піч, як рідна хата, і ліпші за будь-які пахощі на землі — не нанюхався б і за все життя. Тому що це був — хліб...

З приємним тремтінням (це відходив біль) Корчак подумав, що тепер він, певне, може, й не помре...

...Тому що це був хліб, а він вірив хлібу. У хліб можна вірити. У хліб треба вірити. Від хліба життя і від хліба одужання. Від хліба не може не бути одужання. Він несе людину, і людина живе задля нього, помагає йому стати хлібом, а той за це дає людині частку самого себе. І в цьому хліб вищий за людину, бо людина віддає йому всю себе.

І це за хліб лилася в Пивоцях селянська кров.

Корчак, якось одразу й до кінця, зрозумів, що тепер йому ніколи не їсти хліба, який підходив у рідній діжі. Не їсти ні в материній хаті, ні в своїй. Мати померла, її вже ніколи не побачить. А в своїй...

— Гриню,— спитав він,— що в Пивоцях?

Покивачу стало веселіше — хлопець чимось зацікавився, отже, буде жити.

— Пивоці зажили,— сказав він.— Оговтуються селяни. Правда, нікого не взяли, віце-губернатор захистив. Того-сього відшмагали за бабки, та й усе.

— Чому так... обійшлося?

— Кроера сам губернатор, Гамалея, викликав у Могильов. Дали, певне, прочухана, бо повернувся лютий, як собака. Його фурманові губернаторів лакей казав, як курили, що на пана Костянтина кричали. Сам кричав... Мовляв, із самого початку треба було говорити, що згону платити не можете... Лютий прийхав Кроер... Заспіваете ви тепер, пивоцинци...

Покивач замовк.

— Що про мене... кажуть?

— Про тебе... Гм... Твої справи кепські... Одному тобі доведеться спокуюватись за всіх. Я ж говорив, що ви не рій, а череда. Ти втік, може, навіть забитий, тебе немає — тобі й відповідати. Та й татари показали, що ти вила кинув, що з тебе почалося... Та й затятий: кричав, щоб не тікали.

Так, він знав це й сам. Він кидав вила, але не хотів улучити. Який же це спритний селянин не влучить, коли захоче? Та виправдовуватись немає рації. Не повірять. Не захочуть повірити. Тому що вони ніколи не нюхали діжі, в їхніх жилах тече інша кров. Де крові ні ложки, там правди ані трошки... Мати,

коли була молода, часом тихенько співала вночі на призьбі. Місяць такий повний, випливав над садом, і вона починала:

Ой, за-а лісом, за праліс-ом
Зо-ло-та ді-і-і-жа...

Потім вона вже не співала... І хто б ще сказав на місяць: золота діжа? Ті не могли. Вовки, які стріляли. А з вовками — по-вовчому... Відтак ніколи йому вже не доведеться жити біля своєї діжі.

— Ти не того,— ніби виправдовуючись, сказав Гринь Покивач.— Ти не бійся. Ніхто не викаже... Вилікуємо... Поживеш та й підеш у скити, на Ветку... Там збіглих чимало. Старовіри не викажуть, бо вважають, що влада — від диявола. Переправлять ще далі... Аж на Кержанець... Так же воно вік люди й тягнуться: наші — туди, а їхні — до нас.

Корчак мовчав довго.

— Ні,— сказав він врешті-решт.— Я не піду... Тут моя земля... Тут мій хліб... Я не повинен покидати його.

— Дивись,— мовив Гринь.— Можеш і тут, доки не дізналися.

Вони помовчали. Один посмоктавав розпалену люлечку. Інший лежав із заплющеними очима і думав. Раптом темінь під його опущеними віями спалахнула палким золотисто-червоним світлом, і він здогадався: хтось відчинив двері у бджільник. Усвідомив це, але не підвів повіки. Усе одно не зможе поки що боронитися, і, коли це прийшли по нього, він не дивитиметься на них. Хай візьмуть такого. Так і помре із заплющеними очима...

...А Гринь обернувся і побачив у дверях Михала Когута, а за його спиною обличчя Кіндрата й Андрія. Усі дивилися на розпластану постать. Тільки Михал дивився похмуро, а близнюки — здивовано.

Гринь підвівся назустріч, мало не випхав їх і зачинив за собою двері. Сердився на себе: гав ловив, стара макітра, а шум млина заглушив колеса візників.

— Ну? — хмуро спитав Гринь.

— У нашому завізно,— сказав Михал.— Так ми до тебе.

— Ходімо.

Весь час, доки тривав помел, помольці й мірошник не обмовилися й словом. Мовчки тягали лантухи, мовчки засипали, мовчки пускали воду.

Гуркіт, значно гучніший, ніж раніше, долинав і в бджільник і заспокоїв Корчака: отже, не по нього.

А люди біля млина не дивилися один на одного. Та й що було Когутам до мірошника? Мірошник як мірошник. Значно цікавіший був стародавній млин, вузька смужка єдиної доріжки,

яка вела до нього і якою вони приїхали, невеличкий ставок з лілями та непролазні лісові нетрі довкола.

Як не цікавитись? Ставок такий гладенький. Стріха млина зелена від моху. І жолоб увесь оксамитно-зелений. І скельця зелені. А стовбури борових дерев зовсім мідні, бо сонце сідає. Зовсім мідні, мовби тисячі велетенських змії-мідянок стали на хвості. А над ставком товче мак комашня, також зовсім золота від сонця. От і дивись собі, чоловіче. І нічого ти не бачив, і нічого ти не чув... Іж борщ із грибами, а язик тримай за зубами... Хто мовчить, у того дума не біжить... М-ня... Ось воно, значить, і так, чи знаєте ви...

І тільки коли Михал відсипав Покивачу належні гарнці, а діти відійшли до воза, мірошник тихо спитав у Когута: — Бачив?

— Не бачив,— похмуро сказав Михал.— І діти не бачили.

Дикуваті світло-сині й бурштинові, як у коршака, очі зустрілися на хвилину й знову розбіглися. Але Покивачу цього було мало. Йому треба знати, чи правильно зробив він, Покивач.

— А якби у кого іншого побачив?

— І схвалив би, і не схвалив,— із селянською хитрістю проказав Когут.— Я, брате, ніколи нікому нічого ніякого...

— ...Ну, а коли що яке?

— Ну, а коли що яке, то що я тут таке, воно вже...

— Ну, а коли що яке? — наполягав Покивач.

— Та воно ж, тим часом, і в інших не бачив, і в тебе. Я людина покладлива. Та й батько мій, а їхній дід, також не абищо, і всім, звісно, можна, коли вже так, і сказати. Ось воно, тим часом, і так.

— Донесеш? — на чистоту спитав Покивач.— Діти не донесуть, вони прості душі. А ти?

— Ні,— сказав він.— Не донесу.

Коли вони поїхали, мірошник, трішки заспокоєний, пішов до бджільника. Перед дверима зупинився, думаючи про те, що треба буде все-таки перенести пораненого в курінь біля бортного урочища. І не тому, що Когут донесе. Знаючи діда Данила, цього можна було не побоюватися. Просто далі від гріха. А раптом хтось наскочить. Різні бувають люди. Прийде, коли тебе немає, і давай нишпорити. З цими думками він одчинив двері. Марта сиділа над пораненим.

— Знепритомнів,— сказала.

Корчак не був непритомний. Просто йому треба було побути наодинці зі своїми думками, і він не хотів озиватися. Так, для нього більше не було рідної хати і рідної діжі. Тому що його одного гнали, тому що однієї його крові хотіли за події у Пивощах.

А хіба його треба судити? Хіба це він стріляв? Ні, почав стріляти Кроєр. Скінчив той поручик з тисячими очима.

Корчак був спокійний. Він просто міркував.

Карати повинні їх, а карають його. Якщо земний суд такий брехливий, такий несправедливий — чому б не судити кожному, поправляючи його. Чому не губернаторові? Чому не дядькованому шмаркачеві Загорському? Чому не... йому, Корчаку? Чому, справді?

Корчак непомітно посміхнувся новизні й небезпечності цих думок.

Так він і вчинить. Суд так суд. І всім, хто стріляв у хрести, не бути живими. Він заступиться за свого Христа. Усі вони заплатять перед правдою. Тому що не допомагали хлібу рости, не допомагали землі-матері родити. Тільки глумилися з неї, і тому правди у них не було, і вони вовки. А з вовками — по-вовчому...

XII

Вийшли з двору надвечір, коли вздовж вулиці зависла рожева од сонця збита коровами курява. Бекали вівці, розгублено штовхаючись коло воріт, і звідусіль долинали улесливо-байдужі голоси хозяйок:

— Шу-шу-шу.

— Красульо, Красульо... Ах, щоб ти здорова була...

Чулося порипування, тяжкі зітхання, дзвінки жіночі голоси і добрячі плескачі по хребтах худоби — звуки звичайної вечірньої метушні. Але навіть у неспокої був спокій, тому що був вечір. І, ніби підкреслюючи цю втому і спокій, серединою вулиці йшов на вечерю в чергову хату озерищанський пастух Данько, ліниво, знічев'я прикладаючи іноді до вуст берестяну дудку.

Звуки були чисті й гучні: Данько грав на дудці, як ніхто інший. Діти йшли назустріч йому, а пастух ступав, так спокійно загрибаючи шкіряними постоломи пил, що аж задрість брала. Дай боже бути на Великдень попом, узимку котом, а влітку пастухом. Дай боже! Бо нічого нема ліпшого за цей вечір, чисті звуки дудки і потайні погляди дівчат на гоного пастуха.

Підійшовши до дітей, Данько, мовби зовсім і не дивився на них, враз підніс розтруб дудки-берестянки до вуха Кіндратові і ревнув так, що хлопець аж підскочив.

— Данько-о, щоб тобі!..

— А чого, чого ти по середині вулиці йдеш? — блиснув рівними зубами Данько.

— Ти, Данько, облиш,— сказала Янька.— Не можна.

Вона сиділа на запліччі в Андрія: боялася корів. Дивилася на Данька з осудом і повагою. Такий пустун, а корів не боїться.

— Не буду, Янечко,— сказав Данько, усміхаючись.— Йй-право, не буду, хазяєчко. Бо хто ж мене вечерею нагодує, як не ти.

Він цього тижня харчувався у Когутів і був задоволений: їсти давали добре. Кожна господиня улещує пастуха.

— Чекайте, хлопці,— сказав Данько.— Беріть ось.

Він поліз у пазуху і почав діставати дички, зеленуваті, з коричнево-лежалими плямами: кожному по пригорщі.

— Великі які дички,— сказав Павлик, запихаючи в рот.

— М-гу,— мгукнув Данько, соковито чавкаючи чималою дичкою.— Це ж посерки¹. Їх їсти мо-ожна.

Усі їли дички. Данько, пустуючи, давав Яньці одну за одною. Дичок було багато, вони не вміщувалися вже в дитячих долоньках, а пастух, такий спокусник, давав іще й іще. Дівчинка дивилася на нього благально, не відаючи, що робити.

— Кинь, Янечко,— сказав хазяйновитий Павлик.— Злазь із шії, тут корів нема. Ну ось... А тепер дивись...

Він поліз у Данькову пазуху і там закріб долонею, мов ковшем, цілу купу дичок.

— На в поділ. І не дивись на цього антихриста.

Та чого це Когуті сьогодні такі кігтісті? — спитав Данько.— Тільки пера одного в Когутів немає. І куди йдуть такі вбрані Когуті?

— Пастуха зустрічать,— мовив Кіндрат.— Дорогого гостя.

— Ну це ще нічого,— сказав Данько.— Від озерищанців можна ждати й гіршого.— Його вивезли з іншого села, і тому він завжди трохи кпив з Озерища.— Ви люди привітні. Ви не тільки пастуха, ви сіно колись дзвоном зустрічали. Думали — губернатор, бо губернатора вам, за мужицькою вашою темністю, бачити не випадало, а Минко-солдат казав: «Ого! Губернатор! Губернатор, братики, поважний, як порівняти, віз із сіном!» Так ви і втямили. Здогадалися, зустріли.

— Кинь,— сказав Андрій.— Брехня все це.

— А я хіба кажу: правда?.. Куди ви?

— До Загорського в гості,— опустив очі Андрій.— Покликав.

— До дядькованого панича? Г-гаразд. Ви ж там глядіть, хлопці. Не накидайтеся на різні виставлені смачності, як Лопатів кнур на панський маляс. Гонору тримайтеся. Не в них одних він є.

¹ Особливо великі дички, які ростуть поблизу трав'янистих лісових стежок і доріг. У Придніпров'ї колись вірили, що вони вирости з лайна ведмедів та диких свиней і тому були такі великі.

— А ми знаємо,— сказав Павлик.— Ми не з порожніми руками йдемо. Ми ось насіннячко несем, горіхи, мед.

— Та щось пізно йдете?

Діти презирнулися. Потім Андрій мовив спокійно:

— А ми переночуємо. А вранці підемо оглядати все.

— Ну дивіться,— сказав Данько.— Щасливої вам дороги. І він пішов, загрибаючи постоломи пил.

...Діти вийшли за околицю. Іти було приємно. Лагідний і ще теплий пил приємно лоскотав пальці, фонтанчиками спурхував між них.

— Добре, що ти не сказав йому, Андрійку,— мовив нарешті Кіндрат.— Ніхто й не знатиме. Навіть батьки. Тільки ми та Олесь.

— Що я, дурний? Скажу я Данькові, що ми задумали. Одразу б нас на возі в Загорщину завезли. А там збочимо з дороги, пройдемо зайві три версти та й заліземо в Равбичів парк. Роздивимось усе та й підемо своєю дорогою... А то все: Равбич — чаклун, Равбич у причастя стріляв, над Равбичевим маєтком змії літають, до нього болотні пани їздять... А хто бачив? Хто знає? Ось і треба... помацати...

— А якщо нас ті болотні пани зловлять?

— Нічого не зроблять,— відказав Андрій.— Я з-за образів свячену воду взяв.

— А страшно. З одного переляку можна вмерти.

— Страшно,— мовив Андрій.— Ну й що ж?

Сонце сіло, коли вони звернули із загорщинської дороги на вужчу, яка вела на Равбичі. Перейшли вбрід неглибоку Равеку, котра увібрала останню червінь неба, і попростували в луги. Отава відросла того літа така гарна, що на заплавах не кололася, не боляче було йти. Косити почали ще задовго до Янового дня. Минуло понад місяць, як відзвучав останній спів коси, а надворі стояв тільки початок серпня, теплого і лагідного, як усе це літо.

Незліченні стіжки темніли на росяно-сизому просторі, струмував той особливий аромат, який буває в сіна, не змоченого дощем. Такий ото вдалий був того року покіс. Вони були чималі, ті стіжки, і виглядали в темряві навіть трохи зловісно.

Діти йшли й гомоніли. Яньку несли на спині наперемінки, а то пускали тупати своїми ногами. Але розмова потроху глухла, а потім стала чомусь шепітною... Бо зліва, дуже тьмяно, впливли з темряви далекі шати Равбичевого парку. Зовсім як ото в нічне у травні. Вони були далекі, ті шати, не менш як півтори версти сизою заплавою. А над шатами, зовсім як тоді, сяяв ледь помітною іскоркою далекий вогник.

— Знов не спить,— сказав Павлик.

— Ніколи не спить,— зітхнув Андрій.— Жде.

Тепер близнята йшли перші, плече до плеча. Щоб першими, на випадок чого, зустріти біду.

Сявав над заплавами далекий, самотній у темряві вогонь. І діти йшли на нього.

Шати вирости над головою зовсім несподівано. То були все далеко, далеко, а то раптом насунулися на дітей і нависли над головами. І вогонь зник.

Огорожа з товстих залізних прутів тяглася ліворуч і праворуч, і їй не було видно кінця.

— Ходімо направо,— пошепки сказав Андрій.— Не може бути, щоб дірки ніде не було.

Та йти їм довелося досить довго, аж поки Кіндратова рука, якою він весь час вів по прутах, натрапила на пусте місце. Хтось виламав один прут. Можна лізти. Але парк темнів так страшно, що вони мимохіть зволікали. З парку долинув крик, цівкання пташки, яку, видно, заскочив у сонному гнізді якийсь нічний хижак. Може, то куниця хазяйнувала на чужих кубельцях, а може, совка-нічниця. І це цівкання мовби збудило всіх.

— Ну-бо, що ж,— перехрестився Андрій.— Полізли...

Вони перелізли, і темні паркові шати пожадливо накрили їх.

...Кроки були беззвучні. Густа трава глушила їх. Темрява гостро, по-нічному, пахла грибами, вологим листям, міцним духом дубового хмизу і трішки душним, лазневим ароматом беріз.

Непомітна стежка, якою вони йшли, привела до високої зламаної берези над самим схилом. Береза зламалася, але не впала, зачепившись за сусідні дерева, і тепер виразно біліла в темряві своїм мертвим стовбуром.

Звідси було видно досить далеко. Стежка тут роздвоювалась. З лівого боку вона йшла до кучерявого пагорка, на верхівці якого нечітко біліла з двома банями равбицька церква. Другий відрізок стежки спускався зі схилу, вів кудись нижче, видно, до інших білих будинків, які вільно розкинулись у чащоподібній улоговині, що починалася одразу коло підніжжя церкви. І, замикаючи улоговину з другого боку, півколом лежала в низині підкова свинцевого озера.

— Ходімо по правій,— сказав Кіндрат.— Ну її до дідька, церкву. Равбицькі казали, стоїть, як труна.

Стежка спускалася схилом навкоси і незабаром вивела на відкритий з двох боків виступ пагорка. На виступі густо росли дерева, а між дерев сіріла вузька будівля, схожа на церкву без

барабанів¹ і бань. Це була, очевидно, стара кам'яниця, вежа при будинку. Таких веж чимало було розкидано в той час біля придніпровських маєтків. Завжди трохи віддалік од нових будинків, старий захисток роду на випадок війни, тепер уже нікому непотрібний, холодний, як склеп, бо сонце не встигало за літо прогріти й висушити двосажневу товщу мурів, що повільно руйнувалися, гублячи з кладки на траву поточені кам'яним слимаком валуни. З часом кам'яниці почали нагадувати чорно-жовті соти, мертву вощину без бджіл.

Колись були пістоletні постріли, колись були облоги і бджолине гудіння стріл. Тепер — нічого, oprіч руїн.

Діти, повільно просуваючись уздовж одного боку кам'яниці, побачили яр, що розсікав улоговину, а за яром панський дім. Дім був зовсім темний — жодного світлого вікна.

— Звідки ж світло? — пошептом спитав Павлик.

Андрій знизав плечима. І як тільки вони минули ріг кам'яниці, такої, здавалося, неживої, то побачили відбиток цього світла на кроні велета дуба, що ріс побіля стіни...

...Світилося віконце у верхньому поверсі кам'яниці. Світилося неживим, синім, якимось лелючим вогнем: часом дужче, часом слабше.

— Зазирнути б,— сказав Кіндрат.

— Потім на дуб поліземо,— мовив Андрій.— А зараз обідемо кам'яницю. Дідько його знає, де тут двері. Раптом хтось вийде і схопить... Я ж казав, подозріло тут.

Вони рушили далі, повільно обійшли вже три боки будівлі і тепер мали вийти на четвертий бік, що виходив на стрімкий схил. Дверей не було й тут, неначе той, хто палив вогник, залітав сюди. Зате тут було вікно на рівні землі, очевидно, пробите пізніше в глухому мурі, і з цього вікна сіялося на схил червонувате світло. Вони побачили це світло і водночас почули нечасте тихе постукування залізом об залізо, відчули солодкуватий сірчаній сморід. Із завмерлими від цікавості й жаху серцями діти поплазували до цього вікна. Павлик лишився з Янькою у чагарниках, а хлопці поповзли ближче, ближче. Червонуваті спалахи ставали яскравішими, постукування тривожніше й виразніше.

Стук-пих... Стук-стук-пих-х...

Вікно було загратоване, і крізь нього хлопці побачили величезне підземелля з кам'яною підлогою і склепінням. Усі стіни його, крім однієї, танули в мороці, а та одна була освітлена тремтливими спалахами горна, над яким нависав чорним грибом

¹ Барабан — кругла надбудова, яка тримає баню.

ковпак. Біля горна стояли кам'яні столи з дивовижними приладами із скла й металу.

Стук-пих... Стук-стук-пих-х...

У підвалі було четверо чоловіків. Один сидів край столу, біля горна, і тримав над жаровнею щось подібне до сковороди. Це зі сковороди часом пихкав винно-червоний вогонь, і тоді чоловік знову сипав на неї чорний порошок, кивав головою і гарував далі.

Другий сидів віддалеки. Перед ним вібрувала, затиснута одним кінцем у лещата, металічна штаба. Він постукував по ній невеликою шпичастою карбівкою.

Стук-пих... Стук-стук-пих-х..

Двоє інших сиділи, загорнувшись у грубі суконні плащі, і дивилися на вогонь. Всі чотири були чимось подібні: згасав червоний спалах, і тоді навіть у світлі горна можна було помітити порцелянову блідість їхніх облич. І всі мовчали, мовби слова поміж ними були зовсім непотрібні.

Спалахи все частішали. І ось чоловік біля горна зняв з чавуну зовсім круглу пляшку з вузьким рильцем, сколотив якийсь осад і показав чоловікові, що був зі штабою. Той ствердно кивнув головою.

Тріпотіло червоне полум'я.

Чоловік подав штабу одному з тих, що сиділи. Вихопив другу штабу, крутою дугою вигнуту між двома лещатами, і подав іншому чоловіку. Ті скинули плащі і, лишившись у суконних штаних та білих сорочках, почали мовчазну і страшну своєю мовчазністю гру в спалахах червоного світла. Били штабою об штабу, по-різному тримаючи їх, били по черзі. Потім один бив по штабі іншого, котра була застромлена одним кінцем у шпарку поміж брилами підлоги. Тоді другий бив доволі товстою довбнею по штабі першого.

Один з ударів довбні зламав метал. І той, із довбнею, мовчки, з похмурим обличчям, розвів руками.

Саме тоді спалах небувало червоного густого полум'я осяяв підвал. Чоловік над жаровнею стояв і вишкірював зуби в потоках червоного світла, які зміїлися все вище й вище. Руки його були переможно підняті вгору. Це було так страшно, що хлопці кинулися геть і отямилися тільки за рогом будівлі.

— Що бачили? — спитав Павлик.

— Викликали когось, — коротко сказав Андрій.

— Кого?

— Не знаю. Але не на добро. Ходім звідси.

— А вогонь? — нагадав Кіндрат.

— Так, вогонь, — у Андрія сів голос.

Вони звели очі на вікно й побачили, що синій вогник згас. На його місці тепер темніла провалина вікна. Звичайна мертва провалина. Більш нічого. І хлопці одразу відчули, як жах поступився місцем розчаруванню. Вогонь був так близько, такий високий і синій. Хто знає, які дива він освітлював. І ось вони, дурні, покинули його, не дочекалися, поки він згас.

— Йолопи,— сказав Кіндрат.— Бовдури.

Це справді було гірко, якщо забути про страх. Стільки разів бачили іскру над шатами парку, наважилися, зрештою, піти сюди, натерпілися жаху, побачили вогонь зблизька, такий мінливий і синій — і все покинули.

— Ходімо! — мовив Андрій.

Знову стежка, цього разу з уступу, в обхід невеликої підкови озера. Знову пахощі грибниці й холодна роса. Хлопці йшли мовчки, з похнюпленими головами. Було холодно й незатишно під шатами дерев. Добре, що хоч Янька не плакала, бо їй все одно — так хотіла спати. Андрій зняв із себе свитку, і вони підв'язали дівчинку на спину Кіндратові, зробивши щось на зразок мішка, в якому було тепло й затишно. Кіндрат міг тепер звільнити руки, йому стало легше.

— Прийдемо ще сюди? — тихо спитав він Андрія.

— Прийдемо,— подумавши, відказав Андрій.— Треба прийти.

— Кого ж вони все-таки викликали? — спитав Кіндрат.

Андрій не відповів. Та й що можна відповісти?

Темінь. Глухі кроки. Сонне посопування Яньки на спині у Кіндрата. Починає дошкуляти холод, той сонливий холод, коли щелепи роздирає позіхання і людина мріє, як про найвище щастя, про оберемок сина, в яке можна зануритись.

Мужній дух підприємництва і пригод завжди страждає від таких обставин.

Діти минули озеро, з якого тягло вологим холодком і відгонило рибною сирістю. Парк знову став густий,— не парк, а якісь нетрі із завалами та вітробоем, поодинокими глухими стежинками. По одній такій стежині вони йшли досить довго; йшли і майже не сподівалися, що колись їй буде кінець. Але стежина влилася в поперечну стежку, котра була ширша й нагадувала хутчіш вузьку дорогу, якою ледве може проїхати віз. Доріжка ця була як тунель, так сплелися над нею гілки дерев, з лівого боку через якихось п'ять сажнів вона виходила на невеличку галявину. І галявина також була темна, бо над нею схилилися, застуючи небо й утворюючи над нею шатро, верхні гілки могутніх, вигадливо-кряжистих дерев.

А під шатром, займаючи майже всю галявинку, стояла найдивовижніша будівля, яку їм випало бачити у своєму коротенькому житті. Будівлю оточував частокіл із загострених паль. Над частоколом височіли тільки два-три вінці стін та триярусний дах із грубих замшених трісок. На гребені верхнього ярусу нерухомо височів «болотяний чорт», химерна корчага, якій вітри і гнила вода надають часом схожості з потворним ідолом. У вінцях стін подекуди тьмяно блищали малюсінькі сліпі віконця з різьбленою лиштвою. Така ж різьблена брама розривала в одному місці частокіл. Палі його вінчали побілені негодою кінські черепи з темними проваллями очей.

Діти не знали, що це лазня Равбича, споруджена в «казковому» стилі, але, тремтячи, відчували і казковість, і страх. Мабуть, до цієї брами мали заходити, щоб загинути: увечері — світлий день, а перед світанням — чорна ніч.

З темного тунелю дороги долинув стомлений, уриваний стук копит, а потім з'явилася сама ніч, як це їй належить — на чорному коні та в чорному плащі.

Кінь ішов розміреною ступою, а вершник сидів на ньому, схиливши голову, і довгий чорний плащ, схожий на обвислі величезні крила, прикривав круп тварини.

— Ось кого викликали, — прошепотів до Кіндрата Андрій.

Хлопці не здивувалися, пізнавши ніч в лице, пізнавши ці довгі вуса, цю ручку пістолета, що стриміла із саквів.

Вершник під'їхав до частоколу і з хвилину постояв перед ним. Потім, не підводячи голови, повільно зняв рушницю і тричі, з великими перервами, стукнув ложем у дошки воріт.

...Не чекаючи більш ні хвилини, боячись невідомо чого, діти кинулися бігти так, як не бігали ніколи в житті. Вони не пригадували й не знали дороги, не звертали уваги на втому, від якої різало в грудях, не пам'ятали, де перелізли огорожу. А може, її й зовсім не було? Вони бігли і отямилися на знайомому роздоріжжі, від якого до Загорщани лишалося не більше як дві версти.

...Стояла темінь. Пахло березовими віниками. Потім спалахнув вогник. Рука, прикрашена на зап'ясті залізним узористим браслетом, піднесла сріничок до воскової грубої свічки. Потім до другої. До третьої. І тоді друга рука, засмагла аж до гірчичного відтінку, зняла зі столу оздоблений срібними візерунками пістолет. Сховала під стіл.

— Боїшся? — іронічно спитав Равбич, скидаючи на лаву плащ.

— Остерігаюся, — сказав Война.

Равбич вийняв з-під плаща кошик і поставив на стіл.

— Підкріпись.

Усе у страшних шрамах обличчя посміхалося.

— «Правда ль, что Бомарше кого-то отравил?» — спитав Война.

І хазяїн лазні відказав у тон йому:

— «Гений и злодейство — две вещи несовместимые».

— Знаєш класику, — сказав Война.

Вони сиділи за одним столом. Война їв, скося поглядаючи на співрозмовника настороженими й безжальними очима. Його чорні брови були нахмурені.

А Равбич сидів навпроти, і його обличчя оживляла іронічна усмішка. Великі, зовсім без зіниць, темні очі спокійно спостерігали, як пальці Войни ламали курячу ногу.

— Зголоднів ти, голубе. — Химерно вигнуті гордовиті брови Равбича тремтіли. — І так двадцять років, — додав він. — Боже мій, скільки муки! І, головне, марно. Повсякчас спати одним оком. Повсякчас недоїдати.

— Ліпше недоїсти, як яструб, ніж переїсти, як свиня.

— Натякаєш? — спитав Равбич.

— Ти що? — мовив Война. — Ні, куме, тебе це не стосується. Ти так само не тиха горличка, так само «хищный вран» над цим напівживим падлом. Це не про тебе. Це про тих, хто зажерся, хто забув.

Вони дивилися один на одного. Передбанник, освітлений спокійними язичками свічок, був непоганою декорацією, вичовгані до жовтизни колоди стін, пучки м'яги під стелею, широкі лави з м'якими червоними налавниками, стіл, на столі їда і полив'яний дзбан з чорним пивом, а за столом двоє насторожених чоловіків.

— Врешті-решт, хто мене виручив, пораненого, — сказав Война, кінчаючи їсти, — хто підбрав у яру? Хто виходив? Кому ж може більше вірити Чорний Война?

— А ти не гонорися, Богдане, — жорстко сказав Равбич. — Я тоді не знав, що ти Чорний Война. Просто бачив твою перестрілку із земською поліцією. А в мене, кумоньку, з цією публікою свої рахунки. Та й, потім... коли шестеро нападають на одного — правда не на їх боці.

— Лицар, — мовив Война. — Ти ж дивись, лицаре, не забудь попередити «блакитних», що мене бачили в окрузі.

— Попереджу, — спокійно сказав Равбич. — У мене також є те, чого не можна ставити на карту.

Война скручував з грубого тютюну цигарку. Знівечені пальці рухалися невправно.

— Дай-но я, — сказав Равбич.

— Не треба. Принаймні один палець у мене здоровий... Той, що кладу на курок.

— Войно,— мовив Равбич.— Не ризикуй собою, Войно. Почекай трохи. Час наближається. А ти можеш не дожити. Ти будеш потрібен живий, а не мертвий. Пересиди рік-два. Місце я тобі знайду. Відпочинь. А потім я покличу.

Тінь від голови Войни заперечно гойднулася на стіні:

— Ти непогана людина. Але я говорю — ні. Тому, що ти шукаєш друзів. А друзі продадуть. Людина — бидло. У загоні з трьох — один зрадник. І, потім, у мене нема часу. Старі солдати живуть, поки йдуть. Коли я сяду — я вже не підведусь, така втома в моїх кістках. Я подаю тобі знак і приходжу сюди, коли вже зовсім знемагаю. Я сплю тут як людина, але потім мені знов тяжко звикати до насторожених очей, до дощу, до свого барлогу... як двадцять років тому.— Він опустив повіки.— Сьогодні я розкажу тобі дещо,— не дуже охоче мовив далі.— Ти пам'ятаєш повстання у тридцятому році?

— Атож. Тільки я тоді був інший і не розумів його.

— А я розумів. Мені тоді було дев'ятнадцять, і я вірив у людей. Вірив у наше повстання, у те, що люди йому не зрадять. Вірю я в це тепер чи ні — моя справа. Золото найбрудніший метал, але з нього роблять корону, і її господар з мотком каптенармуса дістає право сидіти на людській піраміді, мучити людей, мозоля яких він не вартий. Горностаї — підлий і хтивий звір, але з нього роблять мантию, і її господар чомусь здобуває право шматувати свій народ і силу-силенну інших.— Война поклав на стіл важку долоню.— Я вірив, що всі думають, як я. Певне, тому, що я любив своє Придніпров'я і вірив, що мої друзі бажають йому добра. А потім почалося. Перший зрадив цей, сволота, Хлапицький¹. Диктатор повстання. Наполеончик... Потім інші. Розгул підлоти й тваринного жаху... Чому дивуватися, що нас розбили, що мужики нам не повірили. Але я вірив. Через рік я прийшов до декого з друзів і сказав, що час починати спочатку. І побачив, що один вирощує капусту, а інший служить столоначальником. Побачив порожні від жаху очі... А вони ж були зовсім як я. І я зрозумів: вони спинилися в ненависті. Що мені було робити? Начальники зрадили. Друзі тремтіли. Народ покірливо тягнув ярмо. Усе, в що я вірив, було, значить, як байка для дурних дітей, а моя мрія — поламана цяцька.— Він посміхнувся: — Я був молодий і запальний. Один то й один. І я вирішив: повстання житиме, доки буду жити я. Повинна ж бути правда! — Тепер у його словах звучала наївна, однак тверда гордість.— І ось воно живе. Вони думають, що придушили його, а воно живе, двадцять років свистять його стріли.

¹ Хлапицький — диктатор у повстанні 1830 року.

Який ще заколот може тривати так довго?! Тому я й сплю одним оком, тому остерігаюся. Повстання повинно жити довго... аж доки підстрелять мене. Мені не можна спинятися. Інакше вийде, що я даремно жив.— Война зітхнув: — Часом мені важко. Я дивлюся здалеку на твого Стася. Дивлюся на твою Наталю. На Франса. На Майку... Я люблю дітей. Іноді думаєш, що опір ні до чого не веде. Можна кинути все й жити... Але потім я пригадую, як метушаться вони всі, починаючи з Мусатова. Я пригадую, що кожний мій постріл — це по тих, з порожніми очима... І ось тому мені з тобою не по дорозі. Я не можу чекати.

— Гарзд,— сказав Равбич,— я піду, бо ти зовсім засинаєш... Спи спокійно, куме.

— Чому ж не спати? Спатиму. Інсургент¹ спить, а інсуреція² триває.

XIII

Коли перша пташка цівкнула в чагарях, до неї ніхто не озвався. І це означало, що був серпень і пташки стали лінивішими. Така, мабуть, холодна роса! Так не хочеться кидати гнізда! Хто це там озвався? Ах, він нетерпеливець!.. Бодай ще хвилину! Хви-ли-ночку!

Роса справді була холодна. Листочки бузку, густо вкриті нею, видавалися сірими. Сіре, туманне, пробивалося крізь листя світло. Струсони гілочку деревця — студений і навіть болючий, як шріт, дощ промочить від голови до ніг.

У сірому світлі вивели коней на темну від роси жорству. Логвин, позіхаючи, дивився, як Кіндрат і Андрій запрягають у маленьку іграшкову бричку двох шотландських поні. А ті запрягали й не переставали дивуватися тваринам. У поні були чубки і очі, такі рахманні.

Худий, підтягнутий Логвин тішився з того, що не доведеться їхати. Він ось постоїть-постоїть, а потім і піде, й доспить годину-другу. Нехай собі їдуть самі. Хто скривдить дітей? Діти — посмішка божа. Їх кривдити не можна. І тому Логвин вдоволено посміхався. Розбудили «дам», кинувши пригорщу піску у вікно першого поверху. Вони вдяглися швиденько і, через капрыз Майки, вилізли у вікно і, звісно, одразу ж промокли. Тож їх, під загальний регіт, довелося з місця садити в бричку і закуту-

¹ Інсургент — повсталець (латин.).

² Інсуреція — повстання (латин.).

вати верблюжою попоною. Так вони й сиділи, як двійнята. І приємно було дивитися на гонористе обличчя Майки і свіженьке личко Яньки.

Жвавий, мов цвіркун, Мстислав одразу ж забрався в бричку, на місце фурмана, щоб бути ближче до дівчаток. Логвин, дивлячись на це, тільки головою покивав: «Спритний, чорт, як ргуть. Такий уже татарин. Просто дивуєшся».

Олесеві підвели Ургу, Андрієві — мишасту Косюньку, Кіндратові та Павликові — спокійних кобилок. Олесь огледів кавалькаду — все готове. І він знову відчув у серці те щастя, яким жив уже другий день.

...Мати в ці дні нездужала й не виходила до них. У неї саме заходив той настрій особливої вразливості, якого пан Юрій завжди побоювався і який тривав зазвичай лише декілька днів на рік. Починалося це з першими жовтими листочками на березі, після Іллі, котрий, як відомо, скинув з кожного дерева по два листки. Дерева ще довго зеленітимуть, але потаємний сум, що розливався в цей час у природі, невловні для ока перші прикмети помирання мовби одразу вбивали сумну й кволу життєрадісність матері, і вона замикалася в собі.

Прискорював усе це той день, коли пан Юрій збирався на перше справжнє полювання. Учорашні лопотуни стали на крило. Крижні ще не почали линяти. Наближався день великої пташиної крові. Звечора вже готувалися. І одразу в матінки почала боліти голова, а очі сумнішали. Знаючи, що нічого не допоможе, що добрий і м'який пан Юрій стає, як тільки починається полювання, справжнім убоїщем і нізачо не послухає її, вона все-таки вдавалася до гідних жалю спроб утримати його.

— Як ви можете це, Georges?

Жорж мовчав, утупившись у тарілку.

— Филимон (так вона називала Халимона) казав, що вчора бачив, як качка вела лопотунів. Їх ще багато. Вони в усіх качок, у яких лисиця розруйнувала перше гніздо.

— Та ми, матінко, лопотунів не стріляємо, — захищався пан Юрій. — Що у нас, розуміння нема? Ми сьогодні на бекасів їдемо.

— Ще гірш. За що таких маленьких?

Пан Юрій мовчав. Що він міг удіяти, коли з лугів та боліт летів такий принадний клич.

І пані Антоніда розуміла, що нічого не вдіє. Тоді вона замикалася у своїх покоях, не пускаючи до себе нікого. Навіть малий Вацлав переходив у ці дні на руки до мамок. То й що ж, коли у нього кволі рожеві пальчики? Вони так само триматимуть рушницю.

Це було якесь сумне взаємне нерозуміння перед початком убивства, котре жило в душах багатьох. Пан Юрій, зустрічаючи сина, казав йому:

— Ти, голубе, не лізь до неї. У неї, знаєш, не те, що в нас...
Материні покої були темні, як і її думки.

Зате з паном Юрієм дітям було легко і просто. Він сів за стіл і найперше запитував у дітей грубим голосом:

— Що, діти, чи лили ви олію в бульбу, чи не лили?

Далі питав іншим голосом:

— Чого ти чилиликаєш?

І відказував знову першим голосом, тільки винуватим:

— Я не чилиликаю. Я питаю.

Діти реготали. А в батька хоч би посмішка, серйозний, навіть похмурий. Тільки в очах таїлися веселі бісики. Діти ще більше полюбили його, коли він погодився відпустити їх самих оглянути старе загорське городище з руїнами кам'яниці.

Гості подалися спати. Батько з сином і гером Фельдбаухом обмірковували це питання втрьох. Коли ж німець за власним бажанням надумав приєднатися до дітей, батько розважливо вказав йому на чимало незручностей, яких зазнають усі довкола від легковажного прагнення пана Фельдбауха до забав.

— Я б і радий, пане Фельдбаух, але я тільки-но подумав, що ви, напевне, забули...

— Was?

— Ви, напевне, забули, що Ходанські готують фейєрверк, аби здивувати отих вискочок з Могильова. Вони просили, щоб гер Фельдбаух доглянув, бо всім відомі його успіхи в піротехніці, яких він досяг, узявши участь у підготовці традиційного студентського фейєрверка ще в Геттінгені...

Гувернер схопився за голову. І справді забув. Було б невдячністю... Та ще фейєрверк, галас, вибухи. Він поспішно пішов збиратися, щоб назавтра раніше виїхати до Ходанських. Батько й син лишилися в курільні. Пан Юрій задумливо пускав дим сигари.

— Батьку,— сказав Олесь,— у мене до тебе справа.

— Ну?

— Відпусти Когутів на волю.

Батько зиркнув на сина здивовано. Той сів у кріслі, й сірі очі його дивилися непримиренно.

— Мені соромно дивитися їм у вічі. Я хочу, щоб вони приходили до мене самі, а не тоді, коли я їх покличу. Їм треба дати волю і... вчити тих дітей, хто цього захоче. Можливо, Павлика, йому якраз час.

Батько не розсердився:

— А ти подумав, чи захочуть вони цього? Уся відповідальність одразу падає на плечі вільного. Відповідальність за неврожай, за можливу пошесть...

Пан Юрій з повагою подивився на сина. «Дорослий,— подумав.— Уміє навіть міркувати. І має переконання». І швидше від замилування цією несподіваною дорослістю, ніж од усвідомлення необхідності волі для когось із Когутів, сказав:

— Гаразд. Через два тижні я поїду в Суходіл і оформлю вольну. А ти не боїшся, що, вільні, вони покинуть тебе?

— Їхнє право,— сказав син.— Та тільки вони не покинуть.

— Гаразд, сину. Я зроблю це для тебе.

— Для себе,— сказав син.

— Ну, для себе. Що ще?

— Учити їх треба.

Батько помовчав.

— А ти подумав, сину, чи веде це до щастя? Зараз у них прості думки й почуття, певність у тому, що корисна їхня праця й вони самі. Чим ти хочеш це замінити? Ти знаєш, які безодні, одна за одну страшніші, розкриваються перед очима освіченого? Які безодні жаху й холоду? Сам я не так далеко пішов — і то часом відчуваю. Людський холод і людську самотність. З кожним питанням усе менш розумієш. Простий бачить тільки злагоджений крок людських когорт. Мудрий чує тупіт юрби, яка біжить до прірви. Він бачить, що ті, хто її веде, ненавидять юрбу і один одного. Він бачить, що увесь наш хвалений світ — рота, яка крокує не в ногу і в якій тільки поручики, тільки уряди імперій крокують у ногу... Щоб довести людей до загальної погибелі...— Він похитав головою: — То чи не ліпше орати землю?.. Полювати?..

Син серйозно дивиться на нього:

— А мені ти хотів би цього?

— Ні...

— То не бажай тоді і їм.

...Пригадуючи тепер цю розмову, Олесь не міг не думати, що вчинив правильно. Усе гаразд. Тепер треба їхати. І він легко заніс ногу в стремено:

— У сідла, хлопці!

Урга легко, брикаючи, дав свічку. Потім опустився на передні ноги і затанцював, косячи на бричку й дівчаток золотим і трохи кривавим по білку оком.

Рушили.

Застояні коні пішли легкою ступою. Вершники, оточивши бричку, їхали мовчки. Аби з дорослих очей.

Обабіч алеї стояли туманно-блакитні дерева. Вони повільно відпливали назад.

А Майці все це було нове. І те, що хлопчики ескортували їх, і те, що всі мовчазно визнавали проводирем цього трохи незграбного хлопця, який їхав попереду всіх, і те, що поряд з нею сиділа ця, зовсім не неприємна, селянська дівчинка з дикуватими синіми очима.

— Він жив у вас,— прошепотіла Майка.— Який він?

— Го-ожий,— сказала Янька.— І смі-іливий. Він од мене бичка-річняка відтягнув. Я відтоді боюся корів.

І Майка чомусь була вдячна їй за добрі слова.

— Олесю,— сказала.

Олесь притримав Ургу, поїхав поряд.

— Ти молодець, що зробив так.

— Як?

— Ну... що ми без дорослих.

Близнята Perezирнулися, помітивши Олесів маневр. Либонь, це не потрібне йому: лишатися з донькою людини, у парку якої вони позавчора були. Але змовчали. Вони взагалі нічого не розказали Олесеві про свої нічні пригоди, коли побачили, що вранці приїхала Равбичева донька. Не варто. Тим більше що вона нічого собі. Бувають же і в чаклуїв добрі доньки — це всі знають, бодай з дідових казок. Приїде королевич, то вони його ще й від лютого батька врятують, звісно, коли закохаються.

Мстислав сидів на місці фурмана, тож Олесь і Майка не обмовилися й словом про медальйон.

Коли виїхали з парку, схід вже добре червонів. Хлопці почали дуріти, ганятися один за одним. Від'їжджали так далеко, що робилися ляльковими, а потім миттю, з дикими вигуками, мчали просто на бричку.

Згодом опинилися в заплавах уздовж річки Папороті. Тут трави ніхто не косив,— занадто далеко було,— і коні ховалися в ній вище черева. Буйно цвів малиновий іван-чай, жовті конуси могутнього царського берла погойдувалися, доки сягало око. Кіндрат на ходу зрізав порожнисте стебло дудника і зробив з нього пістолет, а потім, раптово наскочивши на бричку, спрямував його на Мстислава.

— Хто такий? — спитав Мстислав.

— Розбійник,— вишкіривши зуби, сказав Кіндрат.— Давайте дукати в порожню суму, давайте княгиню — з собою візьму.

І простягав руки до Яньки. Дівчатка вищали, хоча Розбійник був милий і зовсім не страшний, навіть подобався Майці.

Було весело. Андрій заспівав пісню про Розбійника, і йому підтягнув несподівано приємним голосом Мстислав:

Що то за стежка — без краю, без краю?
Що то за коник — ступою, ступою?
Гострий татарник — під копитами,
Сонечко вовче — над головою.

А потім іншу, як молодий Розбійник пішов відбивати у гайдуків батькових волів і не повернувся додому і як ворон на сухому дубі говорив йому, що робить у дворі його батько. А батько заламував руки й примовляв:

Я, живучи, волів наживу,
А тебе, синочку, довік не знайду.

Пісня линула над морем різнотрав'я, і всім було жаль старого батька, але так і кортіло самим піти в ліс, на волю, під вовче сонце.

Потяглися м'які пагорби, зарослі вересом. Сонце сходило за спиною, коли вони виїхали на вершечок одного такого погорба, з іншого боку якого ще лежала тінь і туман. І тут перед очима дітей спалахнула в тумані широка веселка, ледь оранжева зовні, сизо-блакитна всередині. Затим сонце відірвалося од землі, й веселка зникла, і верес ліг перед очима, прикрашений мільйонами павутинок, які сяяли в краплинах роси.

— Що ж це вона? — із жалем спитала Майка. — Чогось зникла.

— Стривай, — сказав Андрій, — зараз буде тобі нагорода.

І нагорода з'явилася. На павутинках, на рясному вересі раптом з'явилася інша райдуга. Вона лежала на траві, мінілася всіма своїми барвами, тікала в безмежність від їхніх ніг.

— Ти звідки знав? — спитала Майка з повагою.

— Знав, — просто відказав Андрій.

Майка втішно зітхнула.

...А потім, як продовження цієї феєрії, над вересом, над пагорбами, зарослими лісом, з'явилася на злитті Папороті й іншої річечки, на високій горі поміж ними, велика руїна: три вежі й рештки мурів.

Убрід перейшли Папороть. Лазили по камінню. Майка, Олесь і Андрій видряпались навіть на одну вежу. Кіндрат і Мстислав з Янькою лишилися внизу.

Майка, Олесь і Андрій стояли вгорі й дивилися на неосяжний світ, який увесь, здавалося, належав їм. Зубці вежі сивіли полином, руді од іржі кавуни ядер були подекуди ніби вмуровані в кладку. А далі тяглася Папороть, луки, ліси, світ.

— Цей замок одного разу взяли селяни, — сказав Олесь.

Майка мимохіть зирнула на Андрія.

— А що ж,— мовив Андрій.— Що ми, безрукі?

А знизу маленький Кіндрат кричав братові:

— Злазь уже, голото! Злазь!

— Прив'язали,— озвався Андрій.

— Злазь! — волав Мстислав.— Злазь, тіуне Пацюче! Тут тебе

Розбійник з білоруким Ладимиром чекають.

Розсердившись за «тіуна Пацюка», Андрій поліз униз.

А вони стояли вдвох і дивилися на землю.

Ти одержав? — спитала вона.

— Одержав.

— Гарно тут?

— Дуже... І... знаєш що, давай будемо, як брат і сестра.

— Давай,— зітхнула вона.— На все життя?

— На все життя.

Після того, як поснідали в тіні однієї вежі, Андрій запропонував податися ще далі в ліс, там, на цій самій Папороті, живе мірошник, відьмар Гринь Покивач.

Сонце підіймалося все вище. Люта куля, кошлата куля над землею. На видноколі вже лягла біла смуга, над якою плавали в повітрі, ні на що не спираючись, верхівіття дерев і вежі загорської кам'яниці.

Ліс зустрів холодом, дзвоном струмочків, сонячними зайчиками на салатових пласких хрестиках заячої капусти.

Скоро Павлик помітив лісове озерце, маленьке, сховане між дерев. І тут всі зрозуміли, що ніякий мірошник їм не потрібний. Розпрягли коней, а самі розляглися в густій траві.

Над озерцем сяяло сонце. Над дзеркальною поверхнею води бабки ганялися за своєю тінню. Завмирили в повітрі, щоб ошукати тінь, а потім кидалися за нею. А нижче від них ковзали поверхнею водомірки. Їхні лапки спиралися на воду й прогинали її, і тому по дну озерця від кожного такого малого ковзаняра бігло тінню по шість маленьких плямок з ореолом довкола кожної.

Олесь і Майка, прихопивши із собою Яню, пішли навколо озерця, щоб подивитися, звідкіля воно бере воду. Натрапили на струмочок, який біг, чистий-чистий, серед свіжого моху, і подалися йому назустріч.

Струмочок біг по дну вологого яру. Тут і дерева були могутні: сонце майже не могло пробити їхнього широколистоного затінку. Подекуди вода утворювала зелені калюжі.

Гулко, мов із гармати, вискочив з трясовинного лежбища вепр. Кинувся в нетрі.

Злякавшись, вони пішли далі, тепер уже не озираючись навсбіч. А на одному з валунів, мало не над їхньою головою, стояли

Корчак і Гринь Покивач, дивилися, як маленькі фігурки продаються все вище й вище по темному дну яру. Коли діти зникли в затінках ліщини, блідий Корчак перевів подих, стискаючи в руках Покивачеву дубельтівку.

— Одного знаю, — пошепки сказав він. — Троюрідний небіж нашого Кроєра. Цього б...

Покивач сполохався:

— Ти що?

У Корчака ходили жовна:

— Їх усіх — під корінь... паненят, княжат...

— Ну й дурень, — кинув Гринь. — З ними селянська дівчинка. Та й самі вони в чому винні, діти? Ти зайву злість із себе відпусти, задушить.

— Зайвої злості не буває... Ходімо звідси.

Густі зарості ліщини й вовчого лика поглинули їх.

А діти тим часом знайшли в самій глибині яру, у розчепіренних шатах горіщини, крізь які падав на лоно води єдиний промінь, джерельце. Воно, спокійне на поверхні, викидало із своєї глибочині піщані фонтанчики. Вічно живі піщинки рухалися, розтікалися по дну од середини жерла, скакали. А поряд інший малий «гейзер» також силкувався народити воду, але у нього не вистачало сили, і він тільки часом випускав із себе ситі бульбашки.

— Водяний батько, — пошептом сказала Майка.

— Батько вод, — поправив Олесь. — Отак і Дніпро починається десь.

— Жива вода, — сказала Яня.

І вона опустила на коліна, і зламала пальчиками кришталеву поверхню.

— Пийте. Житимете сто років...

Вони лягли на животи і довго, часом одриваючись, пили воду, таку холодну, що вона обручем стискала горло.

А довкола був зелений і сірий морок, і тільки один промінь падав поміж їхніми головами на невидиму воду, м'яко золотячи дно.

XIV

Усе минає. Минули й ті щасливі дні, коли всі були поряд, мало спали: прокидалися раніше від пташок, зустрічали схід, проводжали сонце, коли воно, низьке, відбивається в усіх вікнах, і вікна палають розплавленим золотом, і дім наче палає всередині, і вкладалися пізно.

Поїхали. Тільки й лишилося, що спогади та сподівання. Бо недарма ж Майка говорила: «На все життя». Втішало це погано.

Цілими днями сам — Фельдбауха і француза в друзі собі не візьмеш,— мати читає або вишиває, батько цілими днями на полях, а то на полюванні.

І ось одного дня,— стояла середина серпня,— батько й мати щось довго перешіптувалися за вечерею, а обличчя у них були стривожені й урочисті. Врешті-решт, коли прибрали зі столу, мати сказала:

— Дідусь надіслав з посильним листа, синку.

Олесь звів очі.

— Він просить, щоб ти приїхав до нього... Сам.

Батько вийняв з гамана аркуш паперу і прочитав:

— «Мізантропія моя і хандра розгулялися. Мені важко бачити нових людей. Тож і не кликав вас. Лице подібності божої мені обридло, так мало в нім божого. Та оскільки настрої цей все продовжується і кінця йому не видно, а в животі нашому бог має волю щодня, то внукові моєму Олександрові належить знати, у володіння чим він вступить після моєї смерті і поспішного відходу в те, що після неї. Тож нехай приїздить до мене на один-два дні...»

Мати затулила очі рукою, пальці її тремтіли:

— Я знаю, Georges, чому він не хоче бачити тебе. Це через Кросра. Через нього він і мене не любить.

— Недоречність,— сказав пан Юрій.— Ах, дідько старий, сімдесят вісім років, а він блазнює, як недоросток. У нього капризи, як у вагітної! Ти для нього — слабка святениця. Я — собачник, нездатний на діло.

— Georges! При дитині?! Ти що?

— А тому, кохана,— несподівано твердо додав пан Юрій,— що знущатися з себе я нікому не дозволю, хоч би й рідному батькові. Звик, в іншому віці живучи, мудрувати і свої фанаберії понад усе ставити.

— Облиш,— мовила пані Антоніда.— Я, напевне, помилилася. Він, справді, похилого віку людина. Стільки бачив, що йому набридли люди, хочеться спокою.

І тут несподівано втрутився Олесь.

— А в мене ніхто не питає,— сказав.

— А що тут питати? — озвався батько.

— А те, що я не поїду,— вперто додав син.— Я не лялька. Важко йому бачити людей — хай не бачить. Я так само людина, а не кошеня якесь.

Пані Антоніда сполошилась.

— Ти це задля мене зробиш, синку,— лагідно мовила вона.— Ти не звертай уваги.

— Не поїду.

— Може, ти й сподобаєшся йому.

— Не хочу нікому подобатись,— зовсім по-селянському сказав Олесь.— Що я, дівка?

Утрутився пан Юрій.

— Він твій дід, він дав тобі кров. Найдорожче, що є в тебе. Ніхто ще не говорив, що Загорські не поважають пращурів.

— Я також Загорський.

Батько нещиро зітхнув:

— Ні, голубе, ти не Загорський. Загорські не боялися найтяжчих обставин. Вони, ось хоч би й твій дід, з імператорами не ладнали, короля не поважали, коли він був не вартий того.— Ще раз зітхнув.— Ти не з тих... А я думав... Є в Загорських звичай один... Та ти до нього не доріс.

— Який?

— Коли всі бачать, що хлопець став зовсім дорослий, він їде мандрувати. Зовсім один. Сам їде, сам ночує де хоче. По корчах чи просто біля вогнища. І цим доводить, що він дорослий. Ось і я думав, що такою мандрівкою буде тобі дорога до діда. Поїдеш сам, один, озброєний... Урга кінь делікатний, йому догляд потрібен, то ти взяв би Косюньку... І поїхав. А я, знаючи діда, який може будь-кого затримати на скільки захоче...

— Як це?

— Він знає, що ходити пішки дворянинові ганьба. Ось і замкне коня. І людина сидить... Так я, знаючи це, до Довгої Кручі, яка недалеко від маєтку, потім дослав би Логвина і звелів би йому два дні чекати. Коли б ти не захотів лишатися — пройшов би яку версту та й повернувся б додому. Тим більше що на таке сподіватися не доводиться: дід запрошує на один день.— Пан Юрій говорив розважливо.— Але ти, видно, не доріс до такої по-дорожі. Що ж, підождемо.

У Олесь почервоніли щоки. З блискучими очима він сказав:

— Хотів би я побачити, як хтось мене затримає чи прожене. Я поїду. А коли йому важко бачити нових людей, то я йому привезу нового собаку... Алму із собою візьму.

— Як? Ти ж верхи поїдеш?

— Я привчив її сидіти на луці... І коли він тільки мене словом зачепить, ноги моєї більш у нього не буде. Іду на один день.

Батько відвернувся. Очі його сміялися.

...Олесь виїхав удосвіта другого дня, щоб на його схилі дістатися дідового села. Ніхто не вийшов його проваджати.

Батько розтлумачив дорогу і звелів Логвину спорядити сакви і скачати велику хустку. Потім вибрав синові рушницю й сам набив три набой на качок.

...Косюнька смирно стояла біля конов'язі, дихала в руки й лице хлопця теплим і приємним. Сакви укладено добре, рушниця й корд приторочені до сідла. Алма, вся тремтячи від нетерпіння, крутилася під ногами.

— Зоставайся вдома, — з удаваною суворістю сказав Олесь.

Вона притисла довгі у завитках вуха, але тон господаря не полишав сумніву, і тоді сучка впала на черево й, скімлячи, поповзла до ніг хлопця.

— Ну, добре вже. Давай поїдемо, подобришав Олесь.

Кавові очі спалахнули. Собака підскочила у повітрі і, підбавши короткий хвіст, почала гасати по колу Вуха метлялися, як крила. Олесь скочив у сідло.

— Ви ж дивіться, княжичу, — сказав Логвин. — Дорога проста, все берегом. Паромом на той бік, там заплавами, заплавами. А потім, за Довгою Кручею, ще версту — і міст.

— Знаю, — сказав Олесь. — Завтра під'їдеш до Кручі.

— Гарзд.

Олесь нахилився і простягнув руку:

— Гоп!

Сучка підстрибнула, щоб господар міг спіймати її за карк, і хутко вже всілася на луці сідла, поважно озираючи згори весь інший світ.

...Косюнька ступала акуратними копитами. Алма спокійно сиділа на луці, часом тремтячи: коли проїжджали повз кущі — видно, там лишився пташиний запах. А «лицар» був спокійний, готовий до всіляких несподіванок.

Поля. Поля. Поля. Безліч разів омиті селянським потом і мужицькою кров'ю. Немає на них місця, на якому не ступала б нога селянина, над яким не просвистів його серп, не заспівала коса, не стьобнув батіг. «А до межі, женці, до межі. А на межі осавул».

Жовчю селянською, злістю селянською дихаєш ти, заціпенілий просторе полів. Чому це так? Хто закляв тебе? Доки будеш ти рабинею, земле?!

Олесів прадід Яким Загорський, той самий, за якого сталася історія з лазнею Когутів, народився тисяча сімсот тридцять дев'ятого року і до Христових років прожив при королях, сповна зазнавши і анархії останніх років Корони і шляхетську «вольність». Особисто йому було не так уже й погано при вольності: занадто був багатий і дужий. Такого і король не зачепить, і сусіди побоятся не те щоб скривдити, а й глянути косо. Міг

би, здається, жити й жити, втручатися в політику, а з часом, можливо, і впливати на неї. Але чинити так йому було огидно. Підпоювати шляхту, горланити на сеймиках, дивитися, як спітнілі й очманілі люди розв'язують політичні проблеми бійкою і шалено січуться на шаблях, їхати на сейм. Тьху! Ніби воду в ступі товкти. І від усього цього у нього боліла голова, а від люті на людське свинство бували напади антропофобії. Вина він не любив, тютюну терпіти не міг. Лишалися дами, якими він і захоплювався, бо був надто вродливий. І при цьому вигляд мав не улесливого придворного, а радше воїна і соколятника, небезпечного для кожної райської пташки, на яку впало його око.

З Варшави Якіма Загорського вислали за напад на королівську честь — казали, не безуспішний. Та й як ще міг би змагатися з ним навіть король? Не привабливістю ж, не силою. І, напевне, став би Загорський другим де Маранья, коли б не спіткав дівчину, яка покохала його дужче за всіх, але не пішла назустріч йому, бо з дитинства була обціана монастирю.

Загорський повів нерівну боротьбу супроти віри людей і віри самої Дівчини, супроти законів, звичаїв і влади. І переміг. А перемігши, оженився й поселився в Загорщині, де побудував собі й дружині «італійський дім», часом заїжджав у Вежу, де почав будувати палац на честь дружини, замисливши зробити його ліпшим за все, що колись бачило Придніпров'я та обидві столиці. Засмучувало тільки те, що в дружини не було дітей. Тільки це було хмарою на світлому небокраї.

Так тривало довго. П'ять років, аж поки в Загорщині, Вітахмі, Озеричі, Татарській греблі, Вежі, Святому, Драговичах, Милому та інших селах пана заgrimіли, розриваючись, гармати.

Народився син. Спадкоємець. Народився Данило, син Якіма і онук Петра, а правнук Северина і пранащадок Гліба.

Пішов тисяча сімсот сімдесят другий рік. Як довбня на голову, впав на дворян перший поділ Польщі. Росія долучила собі Придніпров'я. Багато хто радів, чимало лялося, дехто спробував протестувати. Але Якимові Загорському до всього цього не було клопоту. У нього був син, син, якому він при народженні подарував Вежу і родовий діамант «Набоб» з двома пудами золота. У нього був син від найкоханішої дружини. Держави зникають і царства зникають, вічне лише кохання, і людина не може померти, не покинувши слід на лиці земному. Не він, то його брат. Так гори воно вогнем, пропадай воно пропадом!..

...Пан Яким прожив з дружиною лише сім років. Вона захворіла й померла, покинувши вдівцеві дворічного сина. Коротке було щастя, вирване у бога.

Треба було якось жити. Заради сина. І князь замкнувся в Загорщині, віддаючи свою увагу тільки йому. Колишній «збиточник і гульвіса» жив тепер мало не суворим ченцем. Полював, ночував у луках, пропах димом вогнищ і вересом. Сина возив із собою, щоб виростав здоровий, бо це було останнє, що в нього лишилося, і він хотів, щоб це останнє жило безмежно.

Від такого життя очі його стали наївні, як світ, і прості, як широке небо над головою. Мовби все просте відбилося в них: смертельний погляд упольованого вовка, широчінь річок, дим нічних вогнищ і волошкове небо з першою зорею.

Жінки були тепер не потрібні йому. Він твердо, не відчуваючи в цьому жертви, вирішив, що їх не буде у нього ніколи.

І тут почалася родинна легенда.

...Весною сімдесят п'ятого року імператриця Катерина надумала відвідати свої нові землі. Вона їхала туди для зустрічі з австрійським імператором Йосифом, який повинен був прибути до Могильова інкогніто, маючи ім'я графа Фалькенштейна. Потьомкін, якому указом від першого січня було даровано губернії Новоросійська й Азовська з укріпленнями Дніпровської лінії, покинув Крим і поскакав у Полоцьк, перший пункт, де мала спинитися самодержиця.

Звідусіль збиралися до Полоцька дворяни. Озброєні магнати їхали зі своїми прапорами, ведучи під ними загони своєї пристінкової шляхти. Від могильовського дворянства для зустрічі імператриці вирядили до Полоцька князя Загорського. Він не відмовився, адже сход виявив йому честь, і вирушив на чолі двох сотень «своїх» шабель.

Катерина їхала до Могильова з новим своїм фаворитом Ланським. Хоч би що там про нього говорили, але він по-справжньому, не через шану й вигоду, кохав її.

...Він боявся. Він знав, що він беззахисний, що від нього, як і од інших, нічого не залежить, що кожної хвилини його, разом з його коханням, можуть кинути у чорну прірву, якою уявлявся йому світ без неї. У цьому була страшенна гіркота, бо він знав: коли його кинуть, то кинуть за заслуги. У нього не було ні мужньої сили і розуму Потьомкіна, ні вроди Зорича. Чим він міг утримати її? У нього було тільки кохання, зворушливе своєю безпосередністю й глибиною.

Усе це робить зрозумілим те, що сталося далі.

...Найстародавніше місто східних слов'ян майоріло стягами, сяяло золотом, гриміло музикою, ряхтіло всіма барвами вбрання. Береги Полоті і Двіни захилялися від біло-рожевого квіту яблунь і вишень.

...Земля дрижала від гулу дзвонів. Дві сяючі процесії текли містом. Імператриця йшла в православний, Потьомкін — в уніатський собор. Але героєм цих днів не був жоден із них.

Героєм була людина тридцяти шести років у простому з вигляду, широкому місцевому одязі, який коштував, коли брати разом із шаблею, більше за одяг усіх. Тільки його погляд не виявляв ні чекання, ні іронії, ні мук, а був простий, привітно-відданий погляд. Простий, як вільне небо над цією рікою. І володарка помітила цей погляд. Помітила ще тоді, коли він невимушено й природно подав їй руку, щоб звести на килим, який вів до собору.

Бемкали дзвони. Квітли дерева. І на мить їй здалося, що ось він — той, що визволить її від безнадійного кохання одного і від іронії іншого.

А він ішов збоку й ні про що не думав. Він і шаблю трохи оголив не з поваги до цариці, бо ніколи не думав, добрий чи поганий він володар, а з поваги до жінки. Він не знав, чи подобаються йому ці легкі й трохи напудрені золотистою пудрою коси, яскраво-сині очі, ямочки на щоках і приємна повнота. Вона була звичайна жінка, а він поважав справжніх жінок, усе одно, добрі чи погані вони були.

І вона відчувала цей особливий, просто-величний склад душі невідомого їй князя, і на мить її охопило таке бажання при всіх прихилити до нього голову, що вона тільки великим зусиллям волі стримала себе.

...Ілюмінація заливала місто, нібито це палав Рим. П'ять пірамід височило над будинком езуїтського колегіуму, а ще злітали ракети, шалено крутилися колеса з вогню... І весь час, весь вечір, вона — на пристойній віддалі — бачила просте, щире і зовсім не кривдно байдуже до неї обличчя дивовижної вродливості. Коли князь випадково спинився поруч, вона не стрималась.

— Як гарно! — сказала. — Признатися, навіть я ніколи не бачила таких високих пірамід.

— Що дивного, — просто мовив він, — їх зробив я.

І це не було вихвалянням.

— Чому?

— Якби це було не тут, а в столиці, де всього більше, я зробив би втричі вищі. Для вас.

Це було занадто просто і віддано як для комплімента.

Він був найпритягальнішою й найпривабливішою істотою, яку їй випадало зустрічати в житті. І першою істотою, котру вона ніяк не розуміла.

— Сподіваюся, ви не покинете мене в цій подорожі, князю?

— Я супроводжуватиму вас до самого Могильова. Наказ дворянства.

Легкою ногою він віддано йшов із нею, трохи оголивши шаблю, як тоді, коли читають євангеліс, і нічого не хотів.

Співали солов'ї.

Через цікавість до нього вона майже не запам'ятала перших днів подорожі, не звернула уваги на шкловську розкіш Зорича. А він про дива Зорича сказав тільки

— Смаку малувато. Багатий римський вільновідпущеник. Зухвалістю це знов-таки не було — тон був не той.

— А що б зробили ви? — не без кокетства спитала вона.

— Цього я не зроблю вам. І не тому, що не можу, а тому, що не хочу. Я просто поставлю вам шатра, государине.

Шатра він справді поставив. Під час одного днювання великого кортежу. Поставив на високому березі Дніпра, звідки видно на тридцять верст, поставив у сивому пишному поліні й вересі, не зачепивши й билинки.

Чимало шатер, біло-шовкових, із золотими маківками, і одне, найвище, з багряного шовку. А в поліні, неподалік, паслися білі як сніг коні, мовби так завжди було. І ніяких розваг. Цілий день пропливали річкою човни, у яких люди грали на рогах сумну мелодію. Після галасливих марнотратницьких свят це було найліпше, що доводилося переживати, це був той спокій, за який вона вдячна йому.

...Вона стояла з ним над урвищем. Почет сидів у шатрах, такий був її наказ. І що їй було до болісного погляду Ланського?

— Ви кохали коли-небудь, князю?

— Кохав, государине.

— Ну, а я вам подобаюся? — пожартувала вона.

— Я в захопленні од вас, — просто сказав він.

— Сподіваюся, ви захоплюєтесь мною не як державною особою? — посварилася вона.

— Я не думав про вас у цьому розумінні, — просто сказав він.

Ні, вона не розуміла його. Але ні до кого ще її не вабило так.

— Я чекаю вас сьогодні увечері, князю, — тихо мовила вона.

Він мовчки й просто схилив голову.

.....
Вони зустрілися ще раз. Через десять років.

Усі ці роки Загорський жив у своєму маєтку, виховував сина, будував палац у Вежі. Усіх дивувало, що він нічого не одержав за той фавор. Це було дивно, бо всі пам'ятали очі імператриці, якими вона дивилася на нього при прощанні.

Улітку тисяча сімсот вісімдесят п'ятого року імператриця їхала до Криму. За рік до цього помер Олександр Ланської,

помер від зловживання збуджуючими настояями. Вона звиклася, зжилася з ним. Що вдієш, коли справжнього немає? Шість місяців вона була невтішна. І ось чекала дорога. Чекали в Києві вбрані галери, чекали потьомкінські села...

Весь час вона не могла позбутися думки, чи зустрине він? Чи вийде назустріч? Який він?

І ось, коли відкрився очам Дніпро, на крутий схил протилежного берега вимчали вершники. Коні по саме черево тонули в розквітлих травах. Подорожні все ще міркували, хто б це міг бути, і тільки вона одна знала: «Він».

Флотилія човнів мчала з того боку, на широких плотах везли коней, плямистих дрикгантів, якими славилася ця земля. Кипіла під веслами вода, лунали вигуки. А на носі переднього човна стояв з веслом у руці той, якого не могло забути серце, бо він був не невідомим фаворитом, що загубився десь поміж Ланським і Мамоновим, а відродженою на одну, останню ніч молодістю, гіркими пахощами долину за шовком шатра.

Не дочекавшись, поки човен удариться в берег, він скочив майже по коліна у воду і розміреним легким кроком почав сходити по спадистому схилу до її карети. Він був той самий, тільки густа сивизна вплелася в чуприну та спокійніші стали очі. І він просто кинув їй до ніг скриньку із землею, шкуру сріблястої лисиці і золотий зливочок. А спокійні очі доказали: «Пам'ятаю». — «І я не можу забути», — відповіли її очі.

І раптом біль стиснув їй серце. Ось знову біжить ріка, знову сріблиться полин, як шкура цієї лисиці, знову стоїть Він. Нічого не змінилося. Тільки непоправно постаріла, змінилася вона сама.

— Візьміть цей табун, велика мати, — сказав він. — Таких коней немає більш ніде. Хай вони вірно носять вас, як вірно буде носити вас моя земля.

— Не треба, князю.

І він схилив привітно їй просто сиву голову.

— А де ваш син, князю? Він тут?

— Даниїл! — гримнув князь. — Вийди.

І тут вона побачила, як з веселкового гурту виступив тринадцятирічний юнак, стрункий, схожий і несхожий на батька. Легким кроком підійшов до неї, зграбний, як казковий царевич, у розшитій сріблом блакитній куртці, у блакитних черевиках, з позолоченим кицджалом на боці. Ішов і не знав, що кожний його крок — крок по серцю тієї, що дивилася на нього. Якби такого сина!

Данило підійшов, став і почав без страху дивитися їй у вічі. Це була цариця. Та, якій треба вклонитися. Хлопчик дивився на неї, і вона видавалася йому пригожою, бо все було для неї.

І він спокійно подав їй букет польових квіток, облямований димно-сизим полином. Його ніхто не вчив. Просто він любив полин.

— Маленький литвин,— сумно і з болем сказала вона.— Коли-небудь він замінить цей кинджал на шаблю і рушить на нас. Ви ж нас усіх ненавидите.

Щоки йому спалахнули, він глибоко зітхнув. А потім витягнув лезо з піхов, зламав сталь і кинув уламки до її ніг.

Від'їжджаючи, вона сказала Якимові Загорському:

— Не захотів узяти тоді — візьми тепер. Для нього.

— Для нього — візьму.

Це були землі на півдні. Ті, які через двадцять років були продані за два мільйони. Якимові не дісталось й шеляга.

Данило проводжав її до Києва. Вона сама попросила про це.

Данилові Загорському було двадцять чотири роки, коли померла імператриця. Яким Загорський помер на рік раніше. У якихось п'ятдесят літ. З'їла його, видно, та манера життя, якої він дотримувався останні двадцять років. Натура з надлишком сили не могла змиритися з бездіяльністю. Тільки пам'ять про дружину, та син, та ще полювання. І ось, як тільки син перестав потребувати уваги, почалося згасання.

Пан Яким був у від'їжджому полі ще за два дні до смерті. А на завтра зліг. У горлі щось клекотіло, а потім стихло. Дужі руки нерухомо лежали на єдвабі покривала. Причастившись, він попрощався з сином і змовк. І тільки за п'ять хвилин до смерті, не розплющуючи очей, сказав одне слово, ледь чутно:

— Полин.

І невідомо було, про що це він, про сизий полин чи взагалі про життя.

...Син повідомив у Петербург про кончину батька. Ще тоді, під час подорожі, прощаючися з ним, вона попросила про всі зміни в житті писати безпосередньо їй і дала свою печатку. Він нічого не сказав у той час батькові. І ось тепер написав.

Місяців зо два нічого не було чути. А потім на загорщинське подвір'я восьмерик коней привіз окутий залізом візок. На ньому була суцільна брила малахіту заввишки в два людські зрости, якогось дивовижно димно-зеленого малахіту, в сизих прожилках, — як полин. На брилі було тільки чотири слова: *Vale, principium, finis mei!*¹

Якіма Петровича поховали в могильнику Загорських умовно. Там лежала тільки скринька з його землею. А сам він знайшов спокій у мавзолеї — пам'ятнику дружини, куди брилу втягти

¹ Бувай, початок кінця мого! (Латин.)

було неможливо. Відтак малахіт поставили на курган, який на-сипали зовні. З того боку мавзолея, де лежав він.

За декілька місяців імператриця померла. Та ще до цього, в рік батькової смерті, молодий пан одружився. Батько заповнював усе його життя, і, втративши його, Данило відчув страшенну самотність в холодному порожньому домі.

Батько, до пори жалючі сина, не прищепив йому серйозного напрямку думок, отого, який примушує людину свідомо вибрати собі шлях і потім усе життя триматися його.

Років за чотири до смерті пан Яким кинувся був розбиратися в тім, що діється, читати філософські книги новішого часу, але потім кинув це заняття. Франкмасони здалися йому аж до неможливого нудними, — сидять собі в підпіллі, як щури, зі своїми циркулями та молотками, обтягнули стіни чорним оксамитом, одібрали від світу його фарби. Змовою це папахає, ось що. А коли вже сваритися з тими, хто має владу, то не змовою, не шипінням по закапелках, а заколотом — ось воно як! Та й матуся їх не схвалювала, остання його дружина, а поки вона жила — він не міг фрондувати.

З усієї цієї компанії йому подобався один. Той, що написав книгу такою страшною мовою і якого за цю книгу загнали в Ілім. Книгу цю пан Яким купив за сто карбованців сріблом і прочитав, і не те щоб був у захопленні від ідей автора, а просто так: сподобалася йому людина. Смілива. Приємно було б її бачити поруч.

Отому-то в думках молодого Загорського була велика плутанина: рицарський кодекс і книга, куплена батьком, обожнення цариці і ненависть до Петербурга, роман про гарну пастушку й вірші Війона, пісні, що їх чув на полюванні, і галантні романи, вільні міркування і прихована, не дуже поштива віра.

А над усім цим — вільний дух перших років царювання Катерини: книги Монтеня, Бекона, Руссо у дивному сполученні з куртуазними романами. І при цьому деяка зверхність до книжок узагалі, бо він любив простори, біг коня, спис, що впирається на скаку в шию кабана — поміж черепом і першим хребцем.

Він гордував сусідами. Розбещені жінки! Лакизи! Гордував їхнім терпінням, холопством і плазуванням перед сильними. Гордував їхніми поїздами: карета для дітей, карета для дурнів, карета для хворих собак, карета для кріпосного гарему, хура для музик, хура для буфета й кухарів.

Тьху! Раніше цього не було! І як не розуміють, що сідло у головах зручніше?.. Псарі!!!

Він не пив вина. Ще коли був дитям, учитель одного разу змкнув його в комору за якийсь свавілля. Там він нализався наливком.

Ніхто не лаяв його, та він дав собі слово завжди бути господарем самому собі.

Це був чоловік водночас дуже хороший і дуже поганий. Його добрі якості були природні. Його хиби були хибами століття. І все, хоч би що він робив, свідчило про це.

Уже за рік до батькової смерті його поважали й боялися як вогню. А почалося так. У тисяча сімсот дев'яносто четвертому році новоспечена придніпровська поміщиця Параскева Зубова попросила в імператриці дозволу здавати своїх могильовських селян у рекрути замість селян з її рязанських вотчин, «равным образом и впредь так поступать». Дозвіл дали.

— Несправедливо, — сказав Данило, почувши про це. — Чому повинно вдвічі більше йти в солдати тих, хто ще двадцять два роки тому зовсім не знав рекрутства? Що ж, виходить, ми не рівні діти?

Приклад Зубової видався заманливим. Могильовські селяни були зухвалі. Позбутися декого з них було просто приємно. І ось, одразу після Зубової, про те саме попросили ще троє панів, у яких маєтки були в Придніпров'ї та за його межами — Дмитрієв, Іванов та Суканевич. І тоді почалося незвичайне. Данило не стерпів. Він скористався губернським балом і викликав усіх трьох. Вони спробували виправдовуватись — і тоді Загорський улпив Суканевичу в ухо, а Іванову кинув у лице рукавичку. Друзі урезонювали його, але він цідив кризь зуби:

— Справедливість то справедливість. Що-о це?

— А Зубова?

— Вона жінка, чого ви хочете? Коли таке чинитиме — їй самі селяни червоного півня пустять.

Назавтра він на місці вклав Дмитрієва й Суканевича пострілами з пістолета, а Іванову проколов шпагою груди.

Новий звичай вивітрився одразу. Навіть Зубова змушена була відступитися.

Батько нічого не сказав, почувши про те, що вчора троє чоловіків дали свою останню сатисфакцію його синові. Двоє з них були військові і вміли захищатися. Син ризикував, як і вони.

Данило любив батька. Батько розумів його, як ніхто. І ось тепер мавзолей і малахітова брила біля нього. Хоч би хто поруч!

Через три місяці він заблукав на полюванні, потрапив у маєток небагатого дворянина Богдановського, побачив його доньку, Оксану, і — колишній мрійник, який чекав королеву й тому ставився до інших жінок з легкою погордою, — закохався в неї з першої зустрічі й через тиждень одружився.

Молода була вродлива, як Кутеянська мати божа¹. Продовгувати очі, брови до скронь, жушливий маленький рот. Але вона не встигла покохати чоловіка ще й тому, що вважала все таке за гріх. Одружуються заради дітей і щоб не жити вік самому. А щоб чекати обіймів чоловіка, самій йти назустріч йому — це неможливо. Данило посміювався, але потім махнув рукою. Через рік, тоді померла імператриця, народилася донька. Загорський уже одинадцять місяців служив почесним губернським суддею і мав навіть намір подаватися у верхи: він знав, що працювитості й здібностей у нього вистачить.

І тут на престол зійшов Павло, якого Загорський не поважав і на шеляг, усупереч усьому впевнений, що він не рідний син Тієї.

— Підмінений, — при всіх казав він. — Зозулине яечко.

Почалася вакханалія. Імператор винюхував підозрілих, на Україні рубали голови, зустрічаючи на вулиці. Як найбільшу непристойність, заборонили вальс. Полки марширували з розводу прямим ходом у Сибір. З кулінарних книг викреслювали слова про смажених поросят, яких треба, «не тушкувавши, ставити на вільне повітря».

Загорський відійшов од справ. Демонстративно почав поклонятися тому, що він розумів під катерининським духом і що насправді було якобінством. Не дивно, що на нього хтось настрочив і надіслав до Петербурга донос. І достукався б, певне, Данило до Сибіру, але тут Павла задушили офіцерським шарфом.

— Чи дали б ви, пане Загорський, свого шарфика для такої мети?

— Я у свого коляя, Янки, шило позичив би, яким він свині коле, та й послав би їм. Вони, м'ясники, іншого не варті... Та й він, свиня, також.

На службу він так і не повернувся. Тим паче що і без служби міг одним своїм словом поставити на своєму, коли бачив, що хочуть загубити невинного.

Через чотири роки після смерті Павла він продав у державне відомство та приватним особам свої південні землі, одержавши за них щось близько двох мільйонів, і зразу видаткував триста тисяч на розширення парку та різні побудови у своєму вежинському маєтку.

Чого йому було жадати? Родовитий власник двадцяти тисяч людських душ та безмежних земель на Могильовщині. І, однак, повного щастя не було. Дружина була гарна, добра, але

¹ Ця ікона з Кутейни (під Оршею) вважалася раніше зразком для тих, хто писав ікони: «Краса невимовна».

не кохала його. Чиста до святості, свята до безглуздості. Затятий вольтер'янець змирився б з її вірою, тільки щоб вона кохала його. Він хотів сина від коханої, «сина кохання», вірячи, що такі діти особливо вдалі.

Допоміг випадок. Полюючи на вепрів, мисливці натрапили на їх стадо й кіньми помчали на нього із самими списами. Пан Данило забив ударом списа матку, і тут старий сікач кинувся на коня і звалив його разом з вершником.

...Загорського принесли додому непритомного, з трьома ранами. І тут дружина зрозуміла, що потай, собі не признаючись, кохала його все більше й більше.

— Боже, щоб тільки очуняв! Боже, щоб тільки очуняв!

Вона цілувала йому руки. По декілька разів на день мліла так страшно, що лікарі боялися за її життя. Ночі простоювала на колінах у молитовні, але, зачувши стогін пораненого, була вже біля нього.

— Мати божа, Ісусе найсолодший! За що? Я задля вас його забула! Дайте можливість спокутувати гріх гріхом перед вами.

Пораненому стало гірше. І тоді Загорська почала богохулити.

— Що ви можете! Ви, напевне, просто не можете! Навіть для мене! Для тої, хто через вас убив його. Ліпше вже з дияволом... Аби тільки очуняв! І глянути на вас не глянула б.

Загорський очуняв. Зажили рани. І дружина стримала слово: перестала й заглядати в молитовню, усю пристрасть перенесла на чоловіка, на нього одного.

Пан Данило очуняв. Припинив полювання. Більше йому нічого не треба було від життя. Коли вона сама, уперше після п'яти років, припала до нього, здалося, що серце його розривається. А та, здається, з кожним днем робилася все пестливішою, завжди хотіла бути поруч. Адже він, після її хули на бога, й справді був останнім порятунком, тим, який захистить від темряви вночі та зла вдень.

У щасті збіг рік. Оксана завагітніла. Він був певен, що народиться син, і тримався спокійно. А її мучили жахи, їй видавалося, що вона помре. Вагітність ударила по хворому, змученому сумлінні тієї, яка боялася вірити, бо не чекала милості за свій вчинок. Данило заспокоював, цілував її в очі й казав, що в сина неодмінно будуть такі самі.

У сина, Юрія, справді були її очі. Вежа гуркотіла гарматами (у Загорщині не стріляли, зберігали спокій поріділі). А панові Данилові хотілося обійняти увесь світ.

І тут у масток Богдановського прийшли вночі солдати на чолі з офіцером і заарештували старого пана й синів, Оксаниних бра-

тів, за сепаратизм та участь у змові проти государя-імператора й влади.

Це був кінець. У арешті батька вона бачила перст божий. Марно чоловік говорив, що все природно, що в людей є право повставати, коли їм не подобається уряд, а в уряду є право заарештовувати тих, хто повстає. Марно він говорив, що зробить усе, аби їх випустили.

— Ні,— казала вона,— це Він хоче покарати мене.

І її очі мертво дивилися кудись.

Загорський вчинив неможливе: зв'язками й величезними хабарями добився, що Богдановських випустили на поруки й обіцяли виправдати. Але не сказав дружині, що зробив це він.

— Бачиш, їх випустили. Усе гаразд.

— Так, усе гаразд,— мовила вона.— Він милостивий. Це Він попередив мене, щоб я готувалася.

Назавтра у неї почалося щось на кшталт запізнилої родильної гарячки. Жінка танула, як віск.

— Отямся,— благав він.— Не покидай мене.

— Що ти,— говорила вона.— Він милостивий. Я спокутую все муками. А якщо ні — попереджу тебе, де я, щоб ти... потім зі мною...

— Не покидай,— провадив він.— Як же мені тоді вірити у людей і бога?

— А ти вір,— тихо говорила вона.— Ти знаєш, я вдячна Йому. Бо Він дав мені согрішити супроти себе самої. Інакше я так і прожила б без твого кохання. А Він дав мені два роки. Нехай тоді вже й пекло.

— Вона ще й дякує,— без сліз ридав він.— Та що ж це? Та що ж це та-аке-е-е?!

Пласка, підтала, вона все глибше опускалася в перини, в шовк простирадл. Коли її уста не лишили ніякої, навіть маленької, плями на люстерку, він посидів трішки, подумав, а потім пішов у молитовню і став там перед родинним образом Спаси Темні Очниці. Молитовня була сімейна, і на стінах висіла зброя, за обітницю покладена тими із Загорських, що йшли в монастирі.

— Слухай,— сказав Загорський спокійно, як рівному.— Вона ж вірила в тебе. Набогохулила з гарячки, але все-таки вірила. Вона вірила, а ти її так, га?

Образ мовчав, розкинувши по плечах золоте волосся. Дивився темними очницями, на яких не було видно очей.

Поговоривши, пан Данило пішов знову в опочивальню і сів коло неї. Він сидів так і ждав, аж поки стара нянька Явдоха підійшла до нього:

— Звелите покликати обмивальницю, пане?

Він підвів очі і, ніби тільки тепер щось зрозумівши, махнув рукою:

— Клич.

Потім вернувся в молитовню, став перед Спасом і просто, як небіжчик-батько, спитав:

— Пекло? Ну нехай бере двох, коли не хотів...

У руках його з'явилася стара бойова сокира — гізабра. І він раптом пустив її просто в темні очниці з такою силою, що лезо на три вершки вп'ялося в дерево і затремтіло там.

— Тремтиш? — спитав. — Ну, тремти.

І вийшов, зачинивши за собою двері.

І весь час, поки Загорський, зовні спокійний, ховав її, приймав співчувальників і носив жалобу, в його душі жив нестерпний гнів і одне запитання: «За що?» Вона нічого не зробила тому, вона була святішою, ніж свята Ольга, яка валила людей у яму, а зверху кидала човен, який трощив їх кістки... Тій кладуть вінчик на знак сподівання одержати вінець на небесах, — а його дружині байдужливо обіцяли пекло. За що? Ось після панахиди гасять свічки на знак того, що «життя наше, палаюче, як свіча, повинне згаснути, найчастіше не догорівши до кінця». Але хто ж думає про кінець у тридцять три роки? Ти, чия ікона в її змучених прозорих руках? Ти міг, ти мужчина, ти за всіх. А за кого вона? За що?.. Ось служать відправу, і її обличчя звернуте до вівтаря. За життя ти не пускав її у вівтар... За що? Вона жінка. А твоя мати не була жінкою?.. А тепер непустиш у царство небесне. За що? За те, що вона богохулила, знемагаючи від горя і від любові до чоловіка, од тієї любові, за яку загинув ти? «І в землю одійдеш...» Але не перестанеш бути «образом слави божої». Якщо вже така слава, то до диявола її...

«Господня земля і ісполненіє її, сусвет і всі живуці на нїм...»

Нещасний колос! Нещасний колос під невідомим серпом. Та й хіба під одним?.. За що?..

І оскільки на одне це запитання, тільки на одне, не було відповіді, гнів дедалі наростає. У пекло, то в пекло. І западись ти зі своєю хваленою милостивістю, коли ти не міг змилостивитися над однією, одною-єдиною своєю вівцею. Може ж бути так, що й вівця, рятуючись, спробує вкусити? Адже вовкам дозволено кусати безліч разів, а вона спробувала один раз, і її за це — косяю по горлу.

...Молитовню було забито, попа вигнано в Миле, в стару церкву-кріпость, зовсім незатишну й вологішу поміж інших церков, що були в його володіннях. Хутко туди ж спорядили й попів з Вежі, Святого та Вітахма.

— Платитиму вам удвічі більше, аби духом вашим не смерділо ближче ніж за двадцять верст.

Загорський ненавидів попів, ненавидів тепер бога, ненавидів солдатів і жандармів, тих, від яких тхнуло потом, доносом і кров'ю, тих, які заарештовують людей за настрої і цим зводять у могилу створіння, що нікому не завдавало зла. Він ненавидів молодого царя, котрий учинив так, що людей, дворян, які мають свої політичні погляди, хапають у їхній фортеці. Він закам'янів. Пестив доньку, обдаровував грішми, вбранням, коштовностями. І зовсім не цікавився, що вона там робить на своїх балах. Він знав, що їй належить дві тисячі душ і що знайдеться пристойний чоловік, який кохатиме її. Що може знайтися і непристойний, він не подумав. Донька втекла з молодим офіцером розташованого в Суходолі полку...

Пан Данило спав тепер удень, а вночі читав, мовчки гуляв по парку або слухав у музичному павільйоні «Реквієм» Моцарта. Завжди одну й ту саму частину, «Лакримоза». Грав, сидячи за глухою ширмою, органіст, якого привезли із Суходолу. Пан слухав із сухими очима. Порушувати його спокій боялися й тому сповістили про втечу доньки пізно. Напад гніву у нього був страшний. Досі спокійний, стримано-дужий, пан був лютий, ніби хотів вихлюпнути свій гнів зразу. Вона! З ким?! З офіцером! І це переповнило чашу його гніву.

— Де?!

— У греко-російському монастирі у Липичах,— відказав Кіндрат, юнак, молочний брат, єдиний, хто не злякався його.

Зрозуміло. Ченці завжди раді напаскудити йому. Чорні божі пацюки!

— Напевне, вже повінчали,— мовив Кіндрат.— Пізно.

— Пізно?! — крик був такий, що палац завмер від жаху.— Я їм дам, пізно. Людей! Шляхту!!! Мужиків озброїти!!!

— Не підуть,— сказав Кіндрат.— Побоятся!

— А мене вони не побоятся? — кричав пан.— Не підуть — шляхту вижену, і нехай здихає з голоду! Не підуть — кожного десятого у рудні продажі! Кіндрате, пляшку горілки кожному! Мужикам по три карбованці! Шляхті по п'ять! Сім'ям убитих пенсії! Коней!!! Гармати!!!

Кавалькада з шестисот чоловік ринула на Липичі. Гуркотіли, підскакуючи на камінні, гармати, вітер рвав полум'я смолоскипів. І в п'яних людей, які скакали за паном, усе зростав безцільний гнів, наливалися кров'ю очі.

Монастир оточили опівночі. Ченці з мурів побачили смолоскипи, полум'я підпалених стогів, яке рвалося в небо, почули іржання коней. Вони чекали на гнів, але не такий. Ігумен вийшов

на мур і побачив перед самою брамою розхристаного пана із скляними очима.

— Донька...— мовив він.

— Тут,— не збрехав ігумен.

— Одмикай браму, собако.

— Не поганьте обителі,— сказав ігумен.— Монастир не може відмовити рабам божим, які благають про притулок.

— А горіти твій монастир може?

— А в Соловки на заслання хочеш? — спитав ігумен.

Він відчував за собою силу держави, силу мурів, чотирьохсот ченців і десяти гармат. Не відучилася ще братія захищатись відтоді, коли монастир був прикордонною кріпостою.

— Блюдолизе! — гримнув пан.— Лакизо петербурзький!

— Анафему накладуть,— сказав келар.— Ти, бидло. Дзявкало недобите.

— А я ось дам вам анафему. Звідники! По скільки копійок за ліжко берете?

— Не зневажай бога, дожидало соловецьке,— не здавався ігумен.

— Це хто бог? Ти? Цап ти!

У відповідь з мурів ригнула гармата.

— Г-гаразд,— сказав пан.— Т-так. Добре вам буде з небес на мене в Соловках дивитися.

Наляканий цим спокійним тоном, ігумен хотів притримати шаленого Данила, але той уже подався в криваво-чорний морок. А через п'ять хвилин звідти заревіли гармати... Сорок штук. Стріляли годину, не по людях, а по стіні. Економ хунався за голову. Нехай би били в браму, її відновити легко. Ні, б'ють у мур.

...А пан із закам'янілим обличчям наказував гармашам сипати подвійний пороховий заряд:

— Пусте, не розірве! Сип! Бий... І ось що, розпалить ядра. Бийте ними по дахах! По дахах!

Ченці спочатку стріляли, а потім перестали. Видно було, як вони здіймали до неба руки, стоячи на мурах. У багряній заграві стало жахливим панове лице...

Палали дерев'яні дахи... І ось зі страшним гуркотом зруйнувалася, упала в хмарах червоного диму кутня вежа.

Обложники увірвалися в охопленій полум'ям монастир. Ченці не захищалися. Економ рвав на собі волосся. Отця келара, що сховався на амвоні, за таку образу товкли носом у кінський гній.

Перед брамою, на голій землі, двоє селян виявляли ініціативу — періщили отця ігумена, попередньо скинувши з нього рясу.

Доньку та її чоловіка витягли за мури, скрутили й кинули в різні вози.

Панові було мало. Гнів душив його, той гнів, якого не міг позбутися стільки часу.

Страшна кавалькада вирушила назад. Дорогою взяли без бою, тільки виламали браму, католицький кляштор і за добу випили в ньому всі вина та лікери. Святкували. І з горя також.

Монахи, зраділі ганьбі конкурентів, самі частували вояків. Дідько з ними, з лікерами! Будуть ще. Але ж пан схизматів потовк. Відтак столи аж ломилися.

Підступали потім, п'яні, і до монастиря черниць-візиток і погрожували взяти, але пожаліли жінок. Виску багато!

... Молоду, коли приїхали додому, пан звелів замкнути в далеких покоях. Молодого — кинути до хатнього ведмеда.

Пан сів і думав години зо дві. Потім звелів привести молодого. Того визволили з м'яких обіймів ведмеда всього облизаного, рожевого.

Пан Данило зустрів його, сидячи за столом, на якому стояв бокатий зелений штоф.

— Випий. Стане легше.

Той випив.

— Як же це ви? І не спитали.

— Вона сказала, що все одно за військового не віддасте.

— Правильно, — грізно сказав Загорський. — Од військових, котрі жандарів слухають, усе зло на землі. Вони в гарматки граються, вони на світанні приходять по добрих людей... Чому зброю не склав перед сватанням!

— Честь.

— А ти знаєш, що їхню породу коли-небудь на парапетах цитаделей розстрілюватимуть? Як собак! За все горе!

Молодий схлипнув.

— Ти чий?

— Полоцький.

— Пий ще, — пом'якшав Данило. — Православний?

— Православний.

— Маєтки є?

— Одне село.

— І те непогано. Ставай на коліна!

Той став. Пан відважив йому три гучні ляпаси.

— Не служи кур'янові¹. Не сватайся за спиною. Не шукай у церковних пацюків порятунку... Устань... Сядь... Пий... Голодний?

¹ Кур'яні — курка, яка кричить півнем.

— Атож.

— Кіндрате, курку зятеві. Каплуна! Щоб пам'ятав, що каплунові служив.

Мовчали. Пан Данило пив горілку, лице його було страшне.

— Службу кинеш сьогодні ж... Перейдеш в уніатство...

— Ви ж православні...

— Я не православний. Я ніякий. А ти перейдеш, щоб ніколи з тими не стикатися, у кого захисту шукав.— Помовчав.— Одержите дві тисячі душ. І рушайте у своє село. З очей геть. У Вежу й Загорщину їй — ніколи. Гроші будете одержувати акуратно. Коли побачу, що виконав моє веління, що не служитимеш цій тронній б... з тендітними рученьками та із сліпучою посмішкою, коли дізнаюся, що донька вагітна — одержите на всі душі дарчу Усе. Можеш брати і їхати.

І, знявши його з крісла, мов ляльку, поцілував у чоло.

— Іди... сину.

— Невже ви з нею попрощатися не хочете? Вона ж вас любить.

— І я її люблю,— сказав пан.— Але за те, що вона забула, од чїх рук її мати загинула,— нема їй прощення... мого.

— Я винен,— насмілився молодий.— З мене й спитайте.

— Твоя провина — у городі хрін. На те мужики і є, щоб шкодити... А вона повинна була знати... Усе я тобі простив... За сміливість, що не побоявся зі мною зв'язатися. Таких людей, сину, мало на світі... Чи, мо', не відав, що це таке?

— Відав,— щиро сказав зять.

— Ну ось. Може, я полюбив би тебе, якби не побачилися ми сьогодні перший і останній раз... Зрештою, коли тільки все обійдеться, можеш приїхати... Сам.

— Сам не приїду.

— Воно й ліпше,— сказав пан.— Це вам тільки зашкодить. Тому що я смертник.

— Чому?

— Не народилася ще людина, яка мене голими руками взяла б. Та й потім... розстріляним бути — це ще нічого. Але мене за блюзнірство можуть у Соловки відправити... до церковних пацюків. А я ліпше зі зміями та гаспидами сидів би. Тож досить загоновим моїм хліб задарма їсти... Хай разом зі мною лють кров. Я не на Соловках помру. Я помру тут. На моїй землі, у моїх мурах. Іди. Перекажи доньці моє благословення.

Молоді поїхали. А пан Данило заходився укріплювати Вежу. Довкола кам'яниці, збоку від палацу, день і ніч насипали вали, витягали гармати на стіни, під натужний крик котили бочки з порохом. Під палац таємно підвели гноти, щоб, на випадок чого, висадити його в повітря разом з гістьми, які, звісно, розташую-

ться в ньому під час облоги. Пан не хотів нікому віддавати свого дива. Він знав: смерть могла прийти кожного ранку. Але він не шкодував.

...Сина відправили в Загорщину і, скінчивши все, стали чекати. Це було в травні, а в червні Наполеон перейшов Німан. Загорським не було кому займатися, як і всією придніпровською землею, котру здали ворогові.

— Що ж, — сказав Загорський друзям. — Гуляйте. Присуд віддали на оскарження.

Він ждав, приглядався. Бої вже гриміли за Дніпром. Наполеон був йому дечим трохи симпатичний. Принаймні сміливий. Воїн. І, потім, все ж ліпше, ніж віддали б у лапи тому, хто наказував хапати людей. Тому, хто відправляв людей у монастирі.

Проте, з іншого боку, занадто вже втішалася Варшава. Пан Данило нічого не мав проти поляків. Їхній гонор був близький йому, і він визнавав їхнє право на кривду. Але до чого тут він, Загорський? Батька вислали з Варшави, а тепер Варшава сама йде до нього на французьких багнетах. Затичкою бути? Ні, годі. Досить з нього і православної сволоти в рясцях. Єзуїтів — на ліхтар!

Загорський недаремно був вольтер'янцем. Роздушити гадину! Роздушити інквизиторів — усе одно, попів чи ксьондзів. Обое рябос. Відтак на запитання сусідів одказував ухильно:

— А що корсіканець? Корсіканською потворою я його називати не хочу. Але й від Августа у нього — пшик. Я сам, можливо, не гірший, тільки революція мене не підсадила до консулів, армії не дала.

Потім Наполеон намірився обмежити прагнення Варшави, створивши литовсько-кревську державу. Варшавське панство образилося. Місцеві дворяни запалилися необгрунтованим ентузіазмом, запропонували Загорському очолити похід. Він відмовився.

— Чому? Ви не схвалюєте думку?

— Я не підтримую вас, хоча я дякую за довір'я.

Ті не розуміли.

— Це не боротьба за батьківщину, панове, — сказав князь. — Він побачив вашу силу і вирішив скористатися з неї. Цей спритнюга має свій розрахунок. Бо він хоче водити вас за ніс, панове, і ви, придніпровські дворяни, зараз в незavidній ролі kota, який витягає мавпі з вогню каштани. — Загорський опутив повіки: — І ще, панове... Народ не з вами. Він ненавидить Кур'яна, шпіцрутени, набори. Та француз прийшов у його дім, забрав його сіно, розстріляв батька, осиротив дітей... Пазуром зачепив за серце. А ви знаєте, що таке наш народ, коли його — пазуром за серце... Так ось, я не великий аматор кулаги, личаків, народних

пахощів. Але супроти народу я не піду...— Підвів повіки і подивився просто у вічі делегації: — Якби я був боязливий — я, рятуючи свою шкуру, очолив би ваш похід, щоб віддалити розплату особисто зі мною... Скільки вас? Тільки на Могильовщині близько тридцяти тисяч. Скільки пішло б дворян з усієї території можливої — гм! — держави? Шістдесят тисяч відчайдушних голів. Більше, ніж корсіканець втратив під Бородіном. Корсіканець у Москві. Шальки терезів дрижать... Скажімо, якби була надія на успіх, — боягуз у карти не грає. Що тоді? Маріонетки в руках людини, яку ненавидить мій народ? Велика держава Шлезвіг-Суходольська... «Іх, гляубе, гер Кеніг...» — і руки по швах.— Він сумно посміхнувся: — Це не цяцьки, панове. Не чини іншому те, що тобі не мило. Не сунь пальці поміж двері. Мій Янка створив з цих приказок одну: не сунь пальці, де тобі не мило. Не будь гарматним м'ясом через чужі примхи. Ви не слуги Кур'яна і не слуги маленького капрала. Тепер ви тільки метал під молотом... Ви ще не раз ковтатимете жовч... Але ті, білі, внизу, не з вами, і не з Капралом, і не з Кур'яном... Ось тому я не буду захищати свою шкуру, їхню, і вашу, і всяку іншу кров'ю, а просто почекаю. Почекаю серед вашої можливої погорди, аж поки прийде Кур'ян, щоб якомога дорожче продати своє життя... Усе.

Частина дворян все-таки вирушила, озброївши своїх селян і шляхту. Почувши про це, він знизав плечима:

— Les sal-lariés¹.

Він вимовив це так, що в слові виразно прозвучало сполучення «sal»².

«Ах, маленький капрале, спритнюга, маленький оббивачу груш чужими руками! Чому ж ти тоді не збив з дерева і нас? Це ж так легко. У Франції немає кріпацтва. Зроби, щоб його не було й тут, і в Росії. Як одразу загримить Кур'ян! Та ні, куди тобі. У тебе є сила — і то не завжди,— щоб зіткнути лобами людей з різними славолюбствами й різними пристрастями, але ти не можеш приборкати море. Ти боїшся, що воно розбушується. І це доказ того, що ти великий полководець, але не велика людина. Великий не зляквся б моря. А ти зляквся. Тобі так дорого обійшлося загнuzдати це море там, у себе. Ти занадто добре пам'ятаєш, як кошки під гільйотиною робилися слизькими від крові. Ти боїшся того ж і у нас. А чому? Нащо тобі жаліти мою голову? Ти ж не пожалів би підставити її під кулю на одному з незліченних редутів. Отже, справа не в моїй голові... Просто ти

¹ Н-наймити (фр.).

² Бруд (за співзвучністю) (фр.).

лялькар, що смикає нитки маріонеток, як кожний тиран, у котрого завжди є щось від лакизи. Лялькар, а не Ладимир із казки, той самий, що зорав лемешем море.

Ну й дідько з тобою! Ти дав мені тільки одну добру пораду. Буду відбиватися, коли по мене прийдуть. Але я спробую так само посмикати за ниточки, якщо до мене прийдуть з хитрощами. Посмикаю просто з цікавості, аби поглянути, як ще низько може впасти людина. Я знаю, що Кур'ян душитель, але я не знаю, чи падлюка він. Я випробую це на його лакизах. Який хазяїн, такі й слуги.

А даремно ти не спробував розгнуздати море, корсіканський пестунчику. Йй-право, цікавіше загинути від місцевого Робесп'єра, кривавого і з вилами (на гільйотину він не видаткуватиметься, тримай кишеню), ніж од Кур'яна з мізерною сідницею, зтягнутою в лосини. Янка-Робесп'єр, то це бодай цікаво. А ти не забажав. І ось за це накладуть тобі аж по саме... І зануришся ти рилом у свій же гній. І почнуть же тебе по зámках тягати, ім'я брудом обливати, звеличувати, знову обливати, аж доки дійдуть висновку, що́ було позитивне, а що́ й негативне, і тільки невідомо, що переважає, та й узагалі, чи варто цим цікавитись, тим паче що вся твоя справа давно потонула у темряві століть і, через непотрібність, її занесло на антресолі архіву матері-історії. Кісткам і то спокою не буде. Мав би знати історію маленького Наварця¹. Прийшов з півдня, поміняв Париж на месу, помер, забальзамували італійським способом, на віки. Поклали в якесь там абатство... Сен-Дені, чи що? А тут Робесп'єр... Санкюлоти подумали-подумали. Добрий, здається, був король, пісеньки про нього співають. «Vive Henri quatre...»² Та й роботи людської шкода. А потім, далі від гріха, у вогонь, разом з Людовіком Одинадцятим, Окаянним... Так і тобі буде. Твою Вандомську колону неодмінно хтось скине рано чи пізно. Твій прах, який, ти міркуєш, покладуть у Дім інвалідів,— хтось викине.

Ну ось, знаєш, а пнешся.

А даремно ти не спробував розгнуздати море!..»

Такі думки полонили Данила Загорського, який усе ще зміцнював кам'яницю, готуючи ще одну хитрість і п'ючи, мовби в пустелі. А потім, коли Корсіканець справді загримів, з Петербурга приїхав ревізор, щоб розслідувати справу про монастир, генерал-ад'ютант Баранов...

«Еге, силою брати не будеш,— подумав пан.— Справа за часом трохи прихолола і видається вже не такою важливою. Треба ризикнути».

¹ Генріх IV.

² Віват Генріх четвертий... (Фр.)

І він ризикнув: запросив генерал-ад'ютанта у Вежу. А там на вечерю. А там — у кам'яницю.

Баранов побачив вали, порох, гармати, озброєних людей, а в кам'яниці неоціненні гобелени, антики, картини.

— Чого це тут? — Баранов згадав бочки з порохом у підвалах і здригнувся. — Життя вам, сподіваюся, не набридло?

— Я фаталіст. Влучить то влучить.

— А колекції?

— Я не хочу, щоб ними втішався хтось іще. Зрештою, вам можу подарувати цього фавна.

Фавн із часом набув високородної темної патини, втертої в мрамур. Вона не знижувала його білості, а тільки надавала йому рельєфності й пригожості живого тіла. Фавн в'їдливо усміхався до Баранова. Генерал не тямив себе від радощів. Це було коштовніше, ніж «Нерон» Юсупова, звичайний офіційний бюст римських часів. У Юсупова була тільки одна «ступа» з такою ось патиною. А це... Еллада! У нього, Баранова, є вже погруддя Агрипіни. Тепер він переплюне і Юсупова з його «ступою», і Шереметьєва з його славетною помпейською «Козачкою».

— Беріть, генерале. Я визволюю цього фавна від приреченості.

Загорський побачив, що клюнуло. Декілька таких пасток, для кожного типу людей, було розставлено у нього.

— Пожалійте, князю, — взявся благи́ти ревізор. — Вибух — і...

— Усе одно живемо на вулкані. Не я, то хтось інший.

Баранов зрозумів натяк. Та пропадай воно пропадом, щоб через вежу якогось ідіотського монастиря загинуло таке. Але йому було страшно, а раптом і на нього донос?

— Ви знаєте, що на вас є анонімний донос, князю?

— Можливо. У мене чимало ворогів.

— Про монастир.

— Чув і таке. Сподіваюся, не ігумен скаржився.

— Ні, він якраз мовчить.

«Іще б він кричав, — подумав князь. — Хто його, коли кричати, битого на місці залишить».

— Бачите, вітру з монастиря... мені боятися не доводиться. Я ж кажу: плітка ворогів.

— А донька?

— Та що донька. Ви ліпше спитайте її та зятя. Живуть. Посаг — дві тисячі душ. Чого їм ще?

Баранов став спокійніший:

— А хто ж монастир спалив?

— Французи, любий генерале, французи. Усе вони, фармазони. Буонапарте...

— А кляштор?

— Але,— сказав Загорський,— частували нас там, частували. Такі гостинні люди! — І спохопився: — Невже вони скаржаться?

— Що ви. Навпаки, хвалять.

— От бачите, генерале, як можна звертати увагу на донос без підпису... Та й узагалі, що говорити про це... Давайте ліпше у фараона зіграємо.

«Сволота,— подумав Баранов.— Ще й дражнить. Ну, я ж тобі зараз за фавна гроші програю. Відмовитись не можу, з нещасної слабості моєї до антиків, то я ж зроблю так, що я в тебе цього фавна куплю. І руки будуть вільні».

— Будь ласка, князю.

«Дурень,— думав Загорський.— Ти ж не тільки дурень, ти ще й сволота. Подивимось, хто програє. Щоб програти вчасно й уміло, на це ліпша голова потрібна, ніж у тебе...»

Перед світанком Загорський встав з-за столу в страшному програванні: прогуляв Загорщину. Баранов, не розуміючи, як же це сталося, що він узяв хабара, благав його не вважати гру всерйоз.

— Родовий масток, князю. Його ж не можна програвати.

— Не можна. Але карти. Нещасна слабкість!

— Давайте не вважати!

— А честь, генерале? Ні, картярські борги треба платити.

Баранов і вірив у хабар і не вірив. Але якщо й не хабар, хто повірить, що не хабар. Родовий масток того, кого ревізуєш. Та й не дозволять! Опіка над «умственно несостоятельным» князем. Жаж! Свідки поряд.

— Облиште, генерале... Загорщину, звичайно, жаль. То давайте я під розписку віддам вам за неї гроші. Га? І незручно не буде. На імперіалах печатки немає, звідки вони.

«Заплутав, згубив, окаянный... Однією петлею тепер зв'язані. Він на дно, і я на дно, за ним. Гроші, звісно, не скажуть, звідки вони. А розписку він не покаже. Боже, тільки б голову з петлі, та давай бог ноги».

І, внутрішньо змирившись з усім, махнув рукою.

А Загорський, відлічивши гроші за третину маєтку,— «Вистачить і цього, та й фавн доповнить»,— гостинно сказав:

— То я статую до вас відправляю зі своїми.

Баранов нажлуктився в маєтку до синіх чортів. Його посадили в карету і «еле можаху» відправили в Суходіл. Звідти він надіслав до Петербурга депешу, що «монастырь сгорел от неизвестной причины и, предпочтительно, едва ли не от руки злодея-корсиканца. Дальнейшее же дело за давностью и неотысканием следов, князя Загорского обеля, следует предать забвению».

Загорський переміг. Але це не принесло радощів. Гидко! Низький світ! І він пустився в розгул так, що самому страшно

робилося. Загорщину записав на сина. Мільйон ще до війни було переказано за кордон і покладено рівними частками, під три складні проценти річних, наполовину у швейцарський і наполовину в англійський банк.

Нащадкам нічого дорікати йому за розгул. Він нікого не збіднює. Він пропиває південні землі. Пийте, люди! Пийте! Гуляйте всі!

Скакали коні, захилялися дзвіночками, стріляли гармати, лилося вино, купувалися статуї і картини. Щомісяця хтось обпивався до святих дарів.

Потроху це набридло йому. З небагатьма друзями він замкнувся в маєтку, створивши щось на зразок братерства, філософом якого був Епікур, а релігією — Вольтер. Музика. Вистави кріпосної опери. Усе, що може дати мистецтво і вишуканість, природа і кохання.

І порожнеча.

Поступово відходили вірні друзі. І тільки він зі своїм залізним здоров'ям жив, усе глибше занурюючись у меланхолію та мізантропію. Померла донька — і до всього цього (з літами він став м'якший) додалася туга, муки сумління.

Йому було п'ятдесят чотири, коли він остаточно втратив віру в сумління і честь влади, у корисність держави, у те, що світ іде до ліпшого. Того року цар стріляв у людей з гармат. Ті люди були хоробрі, брати по духу, безкорисливі, чесні. Не кур'яни, не баранови — цвіт землі! І що ж зробили з ними? Вішати дворян! І хто?! Фельдфебель!..

Одружився син, народився Олесь. Ніщо не змінило дідової великопишної самотності. Тільки од сина віддалився, — невістка знову завела в Загорщині попа. Він бачився з ними зрідка, раз на рік — два. Коли ж народився другий онук — поживавішав. Йому здалася кумедною нова ідея. Батьківською владою звелів, щоб онука охрестили в костьолі.

— Народ розділили цією вірою. Сваряться, наче не одної матері діти. І кожен вважає, що має рацію, коли гиркає. То нехай хоч двоє братів будуть іншої віри.

Змушені були виконати його волю і внукові дали ім'я Вацлав. Але нічого не змінилося.

Пишний уламок старосвітності, він згасав, оточений мистецтвом, парками, чудовою скульптурою і музикою. Йому нічого не треба було. Він знав людей. Він знав світ.

.....

До цієї людини тепер їхав Олесь.

На тому березі тяглася й тяглася Довга Круча.

Дніпро в цьому місці був рівний, як стріла, і, як стріла, мчав поміж берегами — високими та низькими. А круча на тому березі була найбільшим дивом, яке він коли-небудь свавільно витворював. Довжиною з версту і заввишки сажнів на п'ятдесят, рівна, мовби під лінійку проведена в довжину і вгору, вона була з криваво-червоної глини, твердої, мов камінь, неприступної ні для негоди, ні для води. І на цьому урвищі корінням догори подекуди висіли сосни із золотистими стовбурами і свіжою глищею, висіли поміж небом і землею скарлючені, перевиті, як в'язанка змій, нескорені у своєму бажанні жити там, де не зміг і не захотів жити ніхто. За кручею Дніпро ширшав, розливаючись. Круча стримувала його, не давала змити все на своєму шляху.

Косюнька ступала втомлено, але все ще грайливо. І ось за кручею, за невеликим розливом, перед Олесевими очима виникли пагорки, на яких, скільки око сягало, густо зеленів неозорий парк. А в парку, на гребені високого пасма, мерехтіло щось блакитне й золоте. Біле, блакитне й золоте в ряхтінні веселкових водяних струменів.

За мостом дорога завертала й вела вздовж Дніпра. Сажнів за п'ятдесят Олесь побачив позолочену паркову огорожу, ніби звиту зі стебел і трав, просту й красиву. Огорожа тяглася праворуч і ліворуч, гублячись у зелені. А там, де до неї наближалася дорога, була брама, широко розчинена в зелений морок алеї. Людей не було. Тільки десь далеко, в шатах, м'яко звучали якісь струни, як Еолова арфа. Олесь не знав, що за ним стежать і що тепер на нього непомітно дивляться дві пари очей.

Постоявши перед брамою, погладивши Алму, яка трохи підвелася на луці сідла, топчучи лапами хвосту двох качок, молодий вершник низав плечима і спрямував коня в морок алеї. Сонце стояло ще доволі високо.

Схил, зарослий віковими деревами, тягнувся з лівого боку. В одному місці на нього збігали витким серпантинном мармурові сходи з широкими приступками. Але це вочевидь не для коня. Далі алея завершила в широкий яр, де буяло різнотрав'я. Олесь не знав, що через те «велике сидіння в кам'яниці» перестали доглядати за парком. Коли ж сидіння скінчилося, дідові так сподобалося чарівне сполучення праці садівника, який розпланував і до часу доглядав дерева, та свавільності природи, яка визволила їх від гніту ножиць, що він звелів не займати парк. І ось тепер парк бував, у ньому було на диво хороше. Серед

буйного лісу, ледь очищеного од вітробою й пустозілля та від кущового сміття, траплялися зрідка, аби тільки показати, що це не ліс, що це не навмисне, то два-три дикі камені над входом у печеру, то зелений амур, весь у штучно вирощеному на ньому моху. Амур дивився на вершника, приклавши палець до вуст, а біля його ніг було викарбувано на камені: «Chut»¹.

Алея забирала по незримій дузі все лівіше й лівіше, і ось очам відкрився боковий двір палацу, наче клешнями краба, охоплений подвійною колонадою. У тому місці, де колони розступалися, сяла золотом огорожа розчиненої великої брами. І тут мертва тиша. Пісок подвір'я рівний, на ньому жодного сліду, наче він так і лежить сто років.

Посередині двору стоїть мармурова, в натуральну величину, копія з флорентійського Давида. Олень зліз із коня і почав одв'язувати качок, спиною відчуваючи безлюддя і мертву тишу.

Він не здригнувся, він весь час ждав цього і, все ще стоячи спиною до голосу і відв'язуючи качок, відказав:

— День добрий!

Потім, тримаючи качок у руці, обернувся на голос. На верхній приступці низького ганку стояв, невідомо як і звідки з'явившись, чоловік. Він був, либонь, трохи менш як сажневого зросту, могутній, але видавався маленьким і самотнім серед цього мертвого двору. Цей чоловік стояв і дивився на нього згори спокійно, трішки іронічно й допитливо.

Олень простягнув чоловікові качок:

— Це вам.

— Сподіваюся, що за день більше не з'їси? — холодно спитав той.

— Сподіваюся.

Чоловік оцінював його. У чоловіка була сива чуприна, яка, всупереч звичаям віку, не знала перуки. Нерухомо він усе дивився на Олеся й оцінював: «До чого схожий на прадіда, на Якіма. Навіть жести. Навіть манери. Навіть голос. Волосся, щоправда, і в невістки каштанове, але це не від неї... Таке ось у Якіма було... І не спещений... Соколятник, як прадід... Манери тільки гірші: величі мало... Це вже од проклятої доби... Усе Якимове... Ні, не все... У того були сині очі, а у цього сірі, материні... Отже, кепський онук, бо це жінці добре, а чоловікові, та ще Загорському — н-ні... Буде як синок: ні теплий, ні холодний... Та ще, крий боже, у церкву потягнеться... До пацюків, до Кур'янового племінничка-капрала...»

¹ Пс-cl (Фр.)

І, ніби втративши одразу всяку цікавість до Олесь, чоловік сказав:

— Так тому й бути... Ходімо, князю...

Це «князь» прозвучало рівно, спокійно.

Вежа кинув качок на гарматний ствол і пішов попереду, витираючи долоні. Ішов, не цікавлячись, іде за ним хтось чи ні.

Косюнька лишилася серед двору, і тільки Алма побігла за дідом, зрідка озираючись на внука, мовби не розуміючи, що зв'язує його зі старим і що взагалі треба робити: кусати за литки чи підгортати хвоста...

— Собака?.. Хто дозволив?

— Ніхто,— сказав Олесь, дивлячись просто йому в очі.— Я подумав, що коли ви не хочете бачити людей, то, може, собака зробить бодай трохи різноманітнішим ваше гаяння часу?

— Маєш рацію,— мовив старий князь.— Собача низькість не так ріже око. Вона природжена... Досить милий собачка.

Вийшли з тунелю, і тут очам відкрився партерний фасад палацу, величезний, триповерховий, з круглим бельведером, що був укритий золотом.

— З південного фасаду є каскад,— суворо сказав князь.— Сотня статуй. Декотрі з механізмами. Не доглядатимеш, загубиш — шеляг тобі ціна.

Олесь мовчав. Йому не хотілося розмовляти з цим чоловіком. А князь, здавалося, не помічав.

Четверта балюстрада обривалася над схилом. Униз вели сходи, повз які проїжджав Олесь. А далі алея, берег Дніпра, далина. Без кінця.

...Князь квапився. Він уже шкодував, що надумав ознайомити цю чужу людину з її майбутніми володіннями. Це було втомливо.

— Надумаєш приїхати... у невідкладній справі — одразу ж їдь,— сухо сказав князь.

— Навряд чи надумаю приїхати.

— Чому це?

— Дома веселіше.

— Можливо. Але тебе забавляти мені, літній людині, не до лиця. У мій час дворяни твого віку валили вепрів... У вас замість цього, здається, церква?.. Є вона?

— Є.

— Тобі, звісно, там цікавіше. Приїдеш — постав там за мене свічки Кур'яновим святим, Кукші, та Сергію, та ще якій-небудь святій Мотроні Мокроподолиці.

— Поставлю,— сухо відказав Олесь.— Чому не зробити по-слугу тому, хто вірує.

Удар був несправедливий, під самісіньке серце, але хлопець не знав цього.

Князь, стиснувши вуста, поглянув на нього, проте не сказав нічого.

Строгий будинок з вузькими вікнами стояв у парку, примикаючи до майданчика, оточеного муром.

— Мій арсенал,— сказав Вежа.— Зброя, як кажуть, з часів Гостромисла і до наших днів. Тут її чистять, бережуть... Тут навчають,— у тому дворі за муром,— коней, щоб не боялися пострілів... Усе це нікому непотрібне... Як усе на землі.

...У арсенальному залі відбулася сутичка.

Князь показав шаблі, старі мечі, кинджали, корди. І ось одна шабля, легка навіть на вигляд, з піхвами, інкрустованими червоною яшмою і медовим бурштином, здалася Олесеві такою привабливою, що він потягнувся до неї й почав обмацувати інкрустацію руками. Князь терпіти не міг цієї звички — мацати.

— Віншую,— сказав він.— Це тебе на дядкуванні навчили таким робом, щоб усе терти? Може, ще поплювавши, полою свитки?

Олесь зашарівся. Зачіпати можна було все, крім його селянського минулого. Він підвів очі:

— А чому б і не взяти в руки?

— Це інкрустація.

— Це — сталь,— мовив Олесь.— Усе інше тільки додаток до неї. А його може й не бути.

— Це парадна зброя,— сухо пояснив старий.— Прикраса.

— Зброя не може бути прикрасою.

— Ого,— сказав князь.— Де ж це ти вчився повазі до зброї?

Олесь дивився просто у вічі цьому чоловікові, якого він, здається, починав ненавидіти.

— У селян,— сказав.— У тих, у кого її мало, але вся вона при ділі.

— При ді-ілі,— проказав князь.— Панські дрова рубас.

— Мало що вона може рубати...

Холодна лють аж дзвеніла в Олесевих вухах. А князь додав жару:

— Якби вона при ділі була, як ти говориш, не сиділи б ми тут із тобою. Так що ти мені своїх чорноп'ятих не хвали.— Скрушно похитав головою: — Віддали, називається. Одне цікаво було б знати: чому тебе там для душі навчили? У що ти віриш, окрім «лясне пан по щоці — підстав другу»?

— Я вірю в коня святого Миколи,— пополотнівши, сказав Олесь.— І я піду при цьому коневі...

— Я чимало бачив молодих людей, сміливих на язик, — сказав дід. — Вони, на жаль, не були сміливі на діло... Він «при коні»... А ти не боїшся, що цей кінь тебе вбрикне?

— Він знає своїх.

— Він знає тих, хто вміє їздити...

Вони вийшли з арсеналу у внутрішній двір і спинилися біля входу на круглий манеж. Жердки відгороджували їх од арени. Саме тоді кілька конюхів вивели зі стайні коня. Вони натягували вірьовки, не даючи тварині можливості кинутися вбік або повернути голову й схопити кого-небудь зубами. Кінь тремтів од люті. Маленькі вуха притиснуті, білі ніздрі роздуті. Він виривався, але ті, що так образливо принижували його, міцно натягували вірьовки.

— Тромбе! Тромбе! — лагідно прошепотів дід.

Один конюх здалеку звернувся до пана:

— Збив усіх і в стайню скочив. Як почує постріл — скаженіє.

— Спробуйте кілька днів стріляти майже невпинно, аж поки отупіє.

— Пробували, княже.

— Спробуйте ще раз. Інакше який же з нього кінь? Ні на полювання, нікуди. Татарам хіба на махан...

Почулися постріли. Тварина присіла на задні ноги. Високородний білий дриггант, весь у дрібних чорних плямах і смугах, як леопард.

— Пустить! — несподівано крикнув Олесь. — Ви що ж, не бачите? Він не хоче.

— Помовчав би ти, — сухо сказав князь, — християнине.

— Та він же не хоче. Він протестує! А вони не можуть!

— А ти можеш? — спитав князь.

Олесь опустил голову. Всьому кінець. Приниження нещасного Тромба завершило все. Він ненавидів цього чоловіка всією силою своєї дитячої ненависті. Так, він не міг. Але чим винуватий Тромб?..

Тромб раптом кинувся вбік, дав свічку — і люди попадали. Вони кинулися врозтіч — той на мур, той у стайню, тільки ворота грюкнули.

Поле битви вмить лишилося за конем. А він то бив передніми копитами у ворота, то бігав по манежі.

Князь відчув якусь порожнечу і обернувся...

Олеся не було поряд. Хлопець підліз під жердки. Він був уже майже на середині манежу. Ішов до коня, тоненький, дуже маленький на безлюдному, сліпучо-білому крузі. Пізно було

крикнути. Пізно кинутись на допомогу. І Вежа тільки вчепився пальцями у волосся.

Розлючений кінь завважив нового ворога, стрілою помчав до нього і підкинув у повітря страшні передні копита. Князь не заплющив повіки — просто у нього на мить потемніло в очах. Зараз опустяться копита. Він сам не пам'ятав, як ноги перенесли його через жердки, на допомогу, на безглузду допомогу.

Кінь опустив копита... на тирсу. Хлопець стояв майже поміж його ніг. Шия коня була випростана, очі дивилися зверху на людину, і ошкірена паща була за кілька вершків од Олесєвого обличчя.

Над манежем висіла гостра тиша. Крикни — і все зірветься. І в цій тиші пестливий, журливий хлопчачий голосок проспівав лагідні слова:

— Не треба... Не треба... Тромбе...

Важко сказати, як це сталося. Може, кінь стомився, може, він розумів, що не можна зачіпати слабкого дитяти. Але він одвів храп і гучно пирхнув.

Рука простягла йому на долоні грудочку цукру. Він знову притис вуха — у людей за цукром завжди буває батіг.

— Візьми, Тромбе,— спокійно мовив чоловічок, і в голосі його тепер не було журби.— Візьми... Ну.

Кінь покосив оком. Хлопчина був маленький і нестрашний: і це було на долоні...

Тромб потягнувся і взяв цукор. І Олесь відчув, як щось у ньому впало, відчув слабість.

Князь підходив до нього, і Олесь сказав глухим, щоб не розплакатись, голосом:

— Звеліть привести мені мою кобилку... Я хочу додому.

Їхні очі зустрілися. І одним цим поглядом старий збагнув душу дитини.

— Даруй мені, синку,— сказав.— Даруй.

XVI

Вони йшли рука в руці. Нічого не змінилося. Тільки хлопчик повсякчас питав, а старий повсякчас відповідав тим самим стриманим тоном. Навіть мова була та сама, французька, тільки тепер князь частіше вживав селянські слова, не натискаючи на акцент, не огрубляючи їх, спокійно і природно.

Конюхи, коли старий і молодий відходили од стайні, збентежилися: не було ніякого наказу щодо Тромба. А Тромб, наче боячись лишитися один, пішов обережно за хлопцем, косячи оком на людей, і тоді князь обернувся.

— Коня — у стайню, — сухо кинув він, — подвійну частку вівса й фунт цукру щоденно... До речі, — додав князь, — я не проти покуштувати качатину. Звели, щоб засмажили в іспанській підливці, з гвоздику.

Усі здивувалися: князь терпіти не міг ні качатини, ні гвоздики. Він любив з дичини лише куликів, та й то під місцевою підливкою.

Усе було, як і раніше. Тільки ненависть хлопця зникла, давши місце настороженості. Він не розумів цього чоловіка.

А князь ішов і, не помічаючи хлопцевого настрою, говорив:

— Любиш коней? Це добре... Що, батько все із своєю винокурнею?.. Ага... хвалив, кажеш, своє господарство? Даремно... Погибель ці броварі, ось що.

Ішли тим часом запущеним парком, де тільки поодинокі статуї нагадували, що це парк. Натрапили на озерце, оточене високими штучними скелями, і тому тихе й похмуре, мов озеро мертвих. Дід узяв з гроту дві рушниці.

— Бачиш на тому боці білий камінь?

— Ну.

— Поціль.

Олесь улучив двома кулями з трьох — видно було, як розсипалися камінні скалки.

— Непогано, — сказав дід. — Ану я.

І почав цілитися. Мертво лежала гладінь глибокої, спокійної та прозорої води. І тут Олесь завважив, що дуло дідової рушниці неухильно і твердо опускається й тепер дивиться просто у воду, в якій нерухомо стоять відбитки чорних скель та біле коло каменя-мішені.

— Куди ви? — спитав Олесь.

Замість відповіді старий натис на курок. Так і є, нижче, бо пирснула вода. Але водночас — Олесь аж здивувався — від каменя полетіли скалки. Другий постріл. Третій. Четвертий. Те саме.

— Тобі треба навчитися, — сказав дід. — Я цілюся у відбиток на воді, а куля влучає у справжню ціль, рикошетом, одскочивши від поверхні¹.

— Нащо це? — здивувався Олесь.

— А на те, що той поганий стрілець, хто добре стріляє тільки вдень. Вчися стріляти і вночі. У сутінках ти часто не бачиш

¹ Колись стрілянина по відбитках у спокійній воді була мало не народним спортом у Придніпров'ї. Ще сто п'ятдесят років тому рідко яке мисливське свято обходилося без неї.

Потім, коли через повстання почали відбирати зброю, звичай зникав, але ще за сто років до нас часом зустрічався...

ворога, який на тому березі, а відбиток добре видно. Гукни, а потім стріляй.

У невеликому просторі між листям Олесь побачив над парком — і найвище за все довкола — пагорок з голою верховиною, а на ньому щось рожево-оранжеве, що стриміло просто в небо своїми колонадами.

— Храм сонця,— сказав дід.— Він найдовше за всю навколишність бачить сонце. Але туди ми не підемо. Там могила мого найліпшого коня. Звали його — Еол. Та тільки всі його діти і внуки не те. Наче він усю свою сміливість за один свій рік прожив.

— Може, не знали, як і за Тромба, взятися?

— Може, й так... Хочеш — собі візьми. І... до пострілів усе-таки привчи...

— Не знаю. Коли ж я за це візьмуся? — сухо запитав Олесь.

Князь мовчки пішов поряд з онуком. Вуста його були стиснуті, лице, як завжди, спокійне. І ніхто не знав, не міг би побачити, що від самої пригоди з Тромбом у душі князя співала радість.

«Мій... Гордий, кривди не дарує... Не сінів, не Кроєрової крові... Мій».

А вголос мовив байдужно:

— Ну дивись, як хочеш... Там, за Жаролицею, березовий гай... Там, ближче додому, так само над річечкою, мій театр... Ну, а зараз підемо вечеряти, потім подивимось трагедію. Ти ніколи не бачив театру?

У Олесья сильно закалатало серце. Про театр йому розказували. Батько й мати бували в театрі багато разів, у великих містах: у Могильові, Вільні, Петербурзі.

— Треба тільки хутчіш... бо... завтра ж мені рано від'їздити.

— Ти завтра не поїдеш,— сказав старий.

— Чому це? — Олесеві зразу пригадався звичай князя замирати коней.— Мені треба.

— Коли треба, то добре,— байдужно сказав князь.— Але діло найперш. Завтра треба ще покої оглянути, картинний павільйон. І найголовніше — секретар мій на тиждень від'їхав одружуватись; чужим мої справи довіряти не можна, і я думав, ти зможеш мені допомогти. Почерк у тебе гарний?

— Кепський.

— Тим ліпше... Терпіти не можу людей з гарним почерком. Та зрештою, що я... Ти ж мені допомогти не можеш.

— У чому?

— Та я, чи знаєш, так би мовити... складаю «Записки про владу... земну й небесну. Досвід... роздумів невірнопідданого... про вірнопідданих».

Ніхто на світі не міг би помітити, що князь дурить, такий сухий був тон.

— Це цікаво,— люб'язно сказав Олесь.

— Ну от. Я думав, ти зміг би мене виручити... днів на — гм! — чотири... Я знаю, тобі буде сумно зі мною. Але діло є діло. Три години на день — йому. У інший час — що хочеш.

Князь обмахувався хусточкою, непомітно притискаючи її до вуст, йому не вистачало терпеливості.

— І ще,— брехав він.— Тепер підуть дні репетицій. Треба переглянути весь репертуар цього року. Завтра йде «Федра». Післязавтра опера — «Чарівна флейта»,— іще щось на зразок додатку до неї, «Мітлиця весняної ночі», це балет. Наступного вечора має йти «Дубина, польський розбійник, або Дива забутого млина», потім «Сід», «Річард Третій», або історія про те, як лихий король утопив брата в бочці з мальвазією і вбив... Ну, одне слово, довго, довго. Ще п'ять п'єс.— Князь навмисне додав до назви славетної трагедії довгу тираду, щоб було цікавіше. Потім провадив далі: — Зрештою, як хочеш... Якщо тобі дуже треба в Загорщину, я не триматиму тебе. Завтра ж звелю осідлати твою кобилку — і їдь.

Олесеве серце розривалося поміж гонором і можливістю подивитися все, чого він ще не бачив. Гонор врешті-решт не так і мучив тепер, бо тон князя змінився і з сухувато-знущального став майже миролюбним. І хлопець зітхнув:

— Я думаю... Батьки пробачать мені, коли дізнаються, що я лишився.

Князь удав, що лічить на пальцях.

— Сьогодні... «Федра»... «Флейта»... так... Ого, чотирнадцять днів! Певне, ти стільки не витримаєш?.. Та й мені... Ах-ах! От невдача яка! Але повернеться секретар — буде легше. І обіцяю тобі — після двох тижнів — роби що хочеш... А хочеш — і раніше...

— Я думаю... я зможу лишитися на стільки. Треба ж допомогти...

«Чи ти бач,— думав князь,— який стригунець гордий!.. Ну, я вже тебе загнуждаю, коли буде треба... Це ж подумати, скільки він мене примушує довкола себе скакати!..»

За столом, опріч них, сиділа ще жінка років під сорок, певне, та сама, яку дійшлий Карпо, не помітивши присутності Олесья, назвав колись «останньою метрескою» пана. У слові «метреска» було щось таємно-недобре, але — дивина! — Олесь одразу й думати про це забув, як тільки побачив «метреску» на власні очі.

Такий спокій був у її руках, такою миловидністю світилося це добре, бездумне обличчя. Тільки й подумав, як це добре, що жінка така проста.

— Поїжте, батечку, досхочу,— співучим голосом мовила вона замість молитви.— І ви, княженьку, їжте без сумніву.

Князь випив зелену чарку — вона загойдалася на столі круглим денцем, зовсім як Іван-покиван,— і закусив рижиками свіжого засолу.

— Т-так,— сказав він.— Христос по душі босоніж пройшов. Чуєш, Єфросиніє Глібівно! Ми сьогодні до театру йдемо... до дівчат.

Косо поглядав хитрим оком.

— То й добре,— з усмішкою сказала вона.— Тоді я вже звелю, щоб вам святкове убрання підготували. Дівчата люблять, коли кавалери добре зодягнуті.

— Підемо, може, разом, Єфросиніє Глібівно?

— Що ти, батечку! — підняла вона руки.— Гріх такий! Та й страшно. Люди ножами ріжуться. Перун гримить. А я грози боюся.

Князь здвигнув плечима.

...У приміщенні театру було напівтемно: рідко-рідко де безмежні коридори освітлювалися свічками в жирандолях. Фойє з мармуровими погруддями і статуями муз пахло парфумами та ще чимось таємним. Крізь двері видно темний зал, завису, освітлену знизу і через те як живу, чулися звуки скрипок. Готувалася в темряві і незнайомих пахощах якась таємничість, бо все напруженіше звучали, а потім раптом змовкли скрипки й віолончелі. І це називалося «Горислава і Людомир».

Підняли завісу. За нею лежав «стародавній Могильов» з храмами й колонадами. І це тяглося метрів на п'ятдесят, такою глибокою була сцена. А далі, вже намальований, височів міський мур і за ним — Дніпро, схожий на море. На кону стояли воїни і про щось сперечалися, розмахуючи мечами. І так гарно вони говорили віршем про те, що до міста наближається ворог — війська на чолі з князем Людомиром. А донька могильовського князя, Горислава, всі останні дні сумна і плаче.

І все ж Олесь чекав чогось іще ліпшого.

...На сцену у довгому мерехтливому плащі вийшла дівчина років вісімнадцяти. У неї було бліде лице з великими очима. Очі були більші, ніж в усіх людей на землі...

Олесь не знав, що він присутній на диві, великому навіть на тлі цього доброго театру, на тлі виняткової гри кріпаків. Він просто відчув, як від перших звуків її голосу мурашки пробігли по спині.

А ніч іде, і котяться все зорі,
Як безліч кораблів у темнім морі,
Чужинських кораблів. Ах, бачу, бачу я:
Вона пливе сюди, погибель та моя!

Нерівні, то добрі, то жахливо бездарні слова — це не мало вже значення... Вони були з її вуст, і ця дівчина у своєму мерехтливому плащі була вищою за всіх.

Вітром повіяло зі сцени, таким вітром, що волосся на голові підіймалося дибом.

Була битва. Страшно й безупинно гукотів грім. Спалахували блискавиці, освітлюючи на сцені тужливу постать.

А дід косив оком на онука, на бліде обличчя, на руки, що вчепилися в оксамит бар'єру, і тільки кивав головою.

...Гуркотіло. А за мурами йшла битва. І Людомир, якого він ще не бачив, але знав, що він хороший, тимчасово відступав. А потім була їхня таємна зустріч. А потім звивався, як черв'як, розказуючи про зраду, і сичав, як змія, перед могильовським князем огидний дружинник Щур.

У темному залі несподівано дзвінко, уривано від кривди й обурення, вибухнув дитячий голос:

— Як же тобі не соромно?! Погань ти! Люта людина!

Актори стрепенулися.

І тут... Вона забула і глянула на нього. Князь із прикрості крекнув, вирішив відзначити цю хибу.

— Вона поглянула на мене, — пошепки сказав Олесь. — Погляну-ула.

Олесів крик, здавалося, примусив її грати ще ліпше. У рисах обличчя був смертельний біль. А голос зривався, нестерпно стискалося серце.

О рабство наше зле! О доле люта!
Страшніш за смерть кайданова покута!
Згасать, згасать у клітці золотій
Нікому непотрібній сироті.
Кайдани рабства на руках, як змії,
А теплий вітрик поза муром віс.
А поза муром світ! Сади! Поля!

Голос її упав, і тут старий князь відчув, як затряслося від ридань тіло поруч із ним.

— Хлопчику мій!.. Це ж вигадка! Хочеш — вона прийде і вішить тебе?

— Ні! Ні! — і невідомо було, чи він не хоче, щоб його втішали, чи просто не вірить, що це вигадка.

Благородний Людомир, дізнавшись про покуту коханої, з'явився в місто, покинувши флот, щоб визволити її або розділити

її долю. Обох розривали пристрасті: любов до батьківщини і кохання. Закохані стояли на високих вогнищах.

О любий мій, година це сконання!

Яскраві язики полум'я охопили її. А над полум'ям яскріли її очі.

...Дід сам заніс його в покій поряд із своїм, сам, разом з Глібівною, роздягнув його.

Олесь лежав, безсонно дивлячись на вогник нічника. Спати не міг. Що ж робити потім? Як жити без цього?.. Він допоможе дідові й стане непотрібним йому. І тоді знов... бачити його раз на рік, як батьки. Саме в ту хвилину він почув у коридорі голос діда, який кінчав наставляти кухаря:

— Коптити фазана будеш, як завжди, на дерев'яних дровах, з цукром. І щоб тушки не доторкалися одна до одної! А індика, перш ніж різати, напій — за півгодини влий в горло горілки: м'ясо буде смачніше...

Двері в спальню відчинилися. Дід зайшов і сів коло ліжка.

— Не спиш? — спитав.

— Ні-і.

— Усе мучишся?

Дід замовк, і тінь від його голови хилилася все нижче.

— Хочеш лишитися зі мною?..

— А батьки?

— Ну, приїздити, коли захочеш...

— Хочу.

— Ну ось. А я став лінивий на добро... Усе думаєш: може, іншим разом. А цього не можна!.. За годину я обміркував. На всіх акторів заповіт, що вони будуть вільні після моєї смерті. А їй — ось він — і дід показав жовтуватий аркуш паперу. — Завтра вона може йти, куди хоче.

— І вона може?..

— Тут сказано: хоче — нехай іде. Хоче — нехай лишається в моєму театрі, грає вже як вільна.

Олесь трохи підвівся і схопив дідові руки.

— А тепер іди, занеси сам...

...Він летів нічним коридором — аж луна котилася. Кинувся в двері й побіг переходом над аркою. Загуркотіли кручені сходи на антресолі.

Несподівано тихо постукав у двері..

Двері відчинилися, і він побачив жіночу постать у довгому нічному халаті, коси, зібрані стрічкою; і очі. У цих очах і тепер жив сум, але вони трішки потепліли.

— Заходьте, — сказала вона.

Простенький туалетний столик, дві свічки на ньому Розгорнута книжка на кріслі.

— Сідайте

Усе було звичайне. І все-таки за цією кімнатою він бачив в'язницю й полум'я вогнища. Зашарівшись, простягнув їй згорток паперу.

— Що це?

— Прочитайте. І не бійтеся тюрми. Я вас захищу.

Вона з усмішкою глянула на нього, такого наївного у своїй вірі. Що міг зробити він?

Після того розгорнула згорток і з тією самою поміркованою усмішкою почала читати.

Усмішка зникла.

Страшенно бліда, вона дивилася на нього:

— Старий пан пише, що він визволяє мене за вашим бажанням.

— Коли він пише так, — значить, він добрий до мене.

І тут він побачив її очі. Що це було, він не знав, але це були зовсім інші очі, не ті, що ось тільки-но, не ті, що на сцені.

Мовчання панувало в кімнаті. А за півкруглим вікном лежала глибока ніч.

— Дякую вам! — мовила вона. — Я цього ніколи не забуду Ніколи не забуду.

Це було зайве. І він, відчуваючи, що сльози ось-ось знову порснуть з очей від захоплення й жалю, обернувся й кинувся з кімнати.

XVII

Уранці сонце проникало через пліуц на величезну верхню терасу, що з фасадного боку У вольєрах сварилися й шалено кричали папуги.

Дід сидів у кріслі. Перед ним парувала чашка шоколаду і стояла пляшка білого вина. Збоку сиділа з кокалюшками Глібівна.

А перед Олесем, крім шоколаду, лежали аркуші жовтого слонового паперу, стояла чорнильниця з китайською тушшю. Дід щодо цього був великий сноб, — писати, то писати так, щоб була насолода: лискучим чорним по гладенькому жовтуватому, тоді пишеться щось розумне. «Сучасні писаки тому й пишуть абияк, без стилю, бо перед ними цупкий папір і, дідько відає, які пера: шкребуть та риплять».

А пера були особливі: гусячі, тонко загострені, м'які, завжди з лівого крила, щоб зручно лежали в руці.

Дід пригублював вино і починав, мовби грався в нову забавку, але так, що цього не можна було помітити:

— Міркування про злочин і кару...

Олесеве перо починало бігати.

— Не квапся,— казав дід.— Вислухай і записуй найголовніше... Так ось, ми спинилися на невідповідностях між людськими законами і натуральним законом природи...— Дід думав хвилину.— Людина дотримується законів природи тільки в гіршому. Вона карає смертю навіть за те, за що природа пробачає в милості й жорстокості своїй... А тим часом, безумовно, підлягає смерті лише одне злочинство — знущання з людської душі, катування людського тіла... Сюди треба віднести й гвалтування жінки...

— Батечку,— з докором мовила Глібівна.— Йому рано.

— Мовчи... Завтра я, можливо, помру, так і не дочекавшись, коли йому буде «час». Хай слухає. Він не зрозуміє цього бруду...

— Тобі ліпше знати,— примирилася вона.

— Ви говорили, що у Пивощах стріляли,— сказав Олесь.— Що отаман Пройдисвіт вбивав з голоду... Тоді і... нас.

— Можливо, синку.

— Ба-атечку мій,— зітхнула Глібівна.— Ви ж не вдарили нікого за все життя.

— Він міркує розумно, матінко,— мовив князь.— Я не вдарив, але моє становище таке, що я можу вдарити людину, яка не може «віддячити». Отже — різниця не велика.

— Ви пан милостивий.

— У милості вся справа. Милостивий. Ощасливив. А його син, скажімо, буде немилостивий. Або ми загинемо під час грози на Дніпрі. Усі.

— Свят-свят,— перехрестилася Глібівна.— Ви щось жахливе говорите.

— Так, дідусю,— озвався Олесь.— Я й сам про це думав. А потім прийде якийсь Кроєр.

— Ось,— підходив дід.— І тому ми, незалежно від наших добрих якостей, беремо участь в одному величезному злочині, ім'я якому... Російська імперія.

Старий вольтер'янець посміхнувся. Зелена й сонячна тінь лежала на його обличчі, а у вольєрах далеко й приглушено кричали пташки.

— Чому ж не змінити цього? Є розуміння, є воля, є зброя.

— З ким змінити, синку? Якби було з ким — я перший благословив би тебе на це,— сумно посміхнувся старий.— Немає

з ким. Погони, ордени, привілеї розбестили майже усіх. Це підло. Це замасковані хабарі, якими купують охочих до пошани і просто нечистих людей. І ось тому я кажу тобі це щоб ти не був схожий на них. Ніколи не бери принади. ніколи не бери слави і влади — хоча б тебе силою тягли до них. Ніколи не йди на раду нечестивих, блажен муж.

Сяяло сонце, заливалися пташки в шатах дерев і вольєрах. А старий маленькими ковтками, тільки вмочуючи вуса, пив вино, і лице його було надзвичайне, гірке і в'їдливе, й від цього пріємне.

— Немає з ким, синку... Часи... Ровесник Шекспіра мав можливість бачити більшість славетних англійських драматургів. А ровесник Фельдфебеля — ледь не всіх славетних мерзотників і поганців світу, бо і в тому, і в іншому випадках були умови, які сприяли їх появі й розвитку. Або простіше: яка доба, такі й таланти.

— А ми? — спитав Олесь.

— А що ми? Історію Придніпров'я мав би писати кат. У нього була можливість стежити за кінцем усіх скільки-небудь значних людей твоєї і моєї батьківщини. І він був би найдосвідченіший, бо тільки він один міг знати, скільки тасмних заповітів переказали вони пласі своїми знекровленими вустами... Більш ніхто не знав. Більш ніхто не чув...

Олесь давно покинув записувати. Але старий не зважав на це.

— Ось, скажімо, славетна цар-гармата і цар-дзвін... Це — погорда до законів природи і механіки, погорда свідомо, погорда в ім'я царського дурного гонору, в ім'я варварського прагнення дивувати всіх розмірами, вагою... Сотні людей мучаться, добуваючи залізо й мідь, задихаючись димом біля форм... І все задля того, щоб гармата не стріляла, а дзвін лежав на землі, не витримуючи своєї ваги, і не дзвонив...

Олесь, трохи зачарований цією жовчною логікою, починав ледь-ледь опиратися.

— Є ж зброя, щоб воювати. Можна переконувати, сперечатися, збирати друзів...

— Це означає — політика? — безжально запитував старий.

— Хоч би як називалося.

— Політика — брудна справа. Ти знаєш, у чому вона, політика?

— Мабуть, є і добра політика.

— Хто це тобі сказав? Ті, хто вбирає свої дільця в павичеві пера? А самі вони, говорячи гарні слова, що роблять? Ти на їхні діла дивись. — вовки. Mon fils, il n'y a qu'une politique, c'est

de tenir le pot de chambre à l'homme au pouvoir, et de le lui verser sur la tête quand il n'y est plus !

І князь відсовував келех. Стомлювався.

Потім разом ішли гуляти. Оглядали покої, зали для балів, малих прийомів, грецький зал для античних статуй, єгипетський для монет, далі найбільший, версальський — для фарфору й нових картин. Версальський зал видавався безмежним: верхнє світло холоднувато лилося сюди, відбиваючись у люстрах. Мармур височених колон з капітелями трохи пожовтів, нагадуючи слонову кістку:

Оглядали жилі покої, вдвічі нижчі, ніж парадні, оглядали бібліотеку з безліччю шаф, у яких чорніли стародавніми дошками й золотилися новим тисненням незліченні книги. І всього цього було так багато, що ставало незатишно. Нащо це? Одрозу зрозуміло, чому в них майже не живуть, чому віддають перевагу кімнаткам, удвічі нижчим і затишнішим.

Увечері Олесь ішов до театру і там сміявся та обливався слізьми над гіркою долею Аглаї з «Поліського розбійника» і тремтів од жалю й туги, коли в «Річарді III» почвара король, вбивши її чоловіка, з диявольською хитрістю ошукував її. Вона стояла, горда у своїй ненависті, і потроху той, горбатий, збуджував у неї гонор жінки, яку кохають. На очах у Олеся народжувалося кохання, про яке він тільки невиразно чув... У її мокрих очах, тьмяно освітлених ненавистю, народжувався звідкілясь цілий світ: довіра, біль, а за ними світло самих небес. Він ще не міг стримуватись, і тому в залі часто звучали його ридання. І люди на кону відчували, що один вдячний глядач замінює їм цілий зал. Коли через багато років славетну актрису запитали, чи пам'ятає вона дні, коли грала найліпше і хто це бачив, вона відказала:

— Пам'ятаю. Але цього ніхто не бачив. Тільки один. Усе інше моє — тільки підробка під ті дні. Лише для одного й могла так грати.

— Де він, цей щасливець?

Щасливець?.. Ні...

Вона більше нічого не говорила. І невідомий «один» став легендою.

Не можна сказати, що в нього не було засмучень. Якось дід розказував, що два роки тому декількох «фалангістів» загорнули в саван і, прив'язавши до стовпів, тримали, з мішками на головах, довгий час під дулами, а потім загнали в Сибір. Це було

Мій сину, є лише одна політика: тримати вічну вазу перед тим, хто при владі, і викинути цю вазу йому на голову, коли він позбудеться влади (фр

в Петербурзі, і серед «фалангістів» був письменник. Як не прочитати творів такого? У діда відшукався часопис із його повістю. Вона називалася «Бідні люди», і Олесь, із труднощами долаючи мову, прочитав повість за два дні...

У ці дні саме скінчився термін, який визначив дід. Олесеві треба було від'їздити. Дід ходив похмурий, та й Олесь місця собі не знаходив. Дід, пізнавши онука за ці дні, тепер жахався, що міг відштовхнути його в перший же день. Усі свої риси, усі риси людей, яких поважав, він передчував у цьому хлопцеві. Вежа бачив в онукові самого себе, тільки безмірно поліпшеного, і пишався цим. Напередодні старий не втримався:

— Ідеш? Напевне, радий?

— Дідусю...— з докором сказав Олесь.

— Ідеш тільки на декілька днів... Звісно, батьки... Але за наукою твоєю буду стежити я. Принаймні рік-два, аж поки мені стане важко. І коли я захочу тебе бачити — на перше ж моє слово ти повинен летіти сюди й жити стільки, скільки я захочу.

— Я зроблю так,— сказав онук.

Він попросив діда дати йому із собою часопис, аби показати повість матері.

— Тут усе твоє,— похмуро мовив старий.— Зроби ласку ніколи не просити дозволу.

... У Загорщині хлопця зустріли радісно, навіть з гордістю, що він зміг здобути серце старого. Сині батькові очі сяяли теплом, мати посміхалася до сина лагідно й сумно, як завжди. Вона прочитала повість і зажурилася. Потім сиділа в загорщинському архіві й щось розшукувала в «Привілеях», «Оksamитній книзі», «Срібній книзі Загорських» та грамотах і з'явилася на вечерю трішки заспокоєна, ніби щось зрозумівши...

— Убили генія,— сказала вона.

Олесь мовчав.

— Навіть коли повернеться, то повернеться знівечений,— мовила мати.— Що ж це за підлий вік?! Людина такої вразливості — хіба він витримає?

Вона відійшла від балюстради й почала дивитися в темний парк.

— Убили не тільки генія,— сказала врешті,— вбили людину однієї крові з нами і нашого далекого свояка.

— Своєвка? — Олесь підхопився.— Як своєвка? Усі говорили, що він син лікаря.

— З наших,— сказала мати.— Рід давній, але вельми занепалий. Я думала, що й не лишилося з них нікого. Аж є. Їхній майорат — Достоево під Пінськом, і вони покинули його, збіднівши, років сто тому. Вони — від «сина кохання» одного із

Загорських, молодша, бокова гілка наша. А герб їхній — «Радван».

— Не може бути.

— Дивись, — мати розгорнула аркуш із виписками. — Занадто знайоме прізвище. Дивись: шістнадцяте століття, відгалуження «Радвана». Дивись: 1607 рік — процес Марини Достоевської-Карлович... Дивись: ось її брат Ярош сидить в Мозирі. 1630-й — Достоево має вже трьох господарів. Того ж року суддя Достоевський розбирає справу про чаклунство. 1649-й — селянин на копному суді признався в пограбуванні, вчиненому в маєтку Романа Достоевського. А ось березень тисяча шістсот шістдесятого року, справа про пропажу речей, закопаних у землю під час нашестя ворога. Підписався Ян Достоевський. Перший і єдиний підпис по-польськи.

— Оце так-так, — сказав Олесь.

— Значить, кінець «Радвана». Обірвався рід. Скільки вже їх, відсічених гілок. Та хіба сокира жаліє? А молодий чоловік був би світочем людства.

... Спокій у Загорщині порушило тільки весілля старшого сина Когутів, Стефана. Мати за два дні до весілля відпустила Олесья в Озериче.

Веселощів було — хоч захлилися. Усі раділи Олесеві. Знову жартував Кіндрат, знову лагідними, трішки жіночними очима дивився Андрій. Михал і Марія дихнути боялися на хлопця. Павлик, хазяйновитий Павлик, показав йому все, що придбав за той час, відколи вони не бачилися: справжню шкіряну пращу, лосиний череп з рогами й печеру, яку він відшукав у яру, на березі Дніпра. Яня хотіла сидіти тільки у нього на колінах. Юрась показав йому два найліпші грибні місця. Це була проста, невимоглива любов. І він занурився в неї, сам платячи тим же, наче поринув у пісні, що їх почав його навчати дід Данило Когут. Так само Данило, як і той дід. Та й у чому, зрештою, різниця? Цей дід нерідний, але близький і простий. А пісні його — чудо! І мова його легка, звична. Старий Вежа часом говорив по-селянському, але як неприродно це було! А тут просто, наче задимлена клуня, просто, як зірки крізь діряву стріху сінника.

Виганяли й настоювали «тричі по дев'ять»¹, варили пиво, збирали гриби на весільний квасний борщ. Янька ходила вся в борошні і поправляла хусточку тильним боком долоні, як мати. Кіндрат лизнув ще теплого пива і вдавав, що він такий п'яний — просто жах, не знає, де в нього що, і все хотів сісти на голову, як це роблять зовсім дурні щенята.

¹ Горілка, настояна на двадцяти семи корисних травах.

Напередодні весілля надумали їхати на риболовлю, щоб і риба була на весільному столі. Юрась і Павлик мали ловити вудками, близнята — позиченою у Лопати топтухою, Олесь і Стефан — волоком. Душогубок напозичали у сусідів аж п'ять штук (Павлик і Юрась мали пливти в одній) і вирушили рибалити в затоку біля Лисої Гори.

Оце була воля!

І хіба він сам, Олесь, не був усі ці дні вільний серед вільних? Хіба не міг він відповісти такою самою піснею на пісню, яку співав хто-небудь в лугах, на березі стариці? Хіба не було і в ньому чогось від цієї ріки, від лету буслів? Думка була така несподівана, що він — наче виріс, народивши її.

... Човни пливали понад самим берегом. А на березі стояли дівчата. Ні, не всі дівчата: у одної на голові поверх хустки був жіночий білий наголовок, що лежить очіпком і спускається на шию й плечі, лишаючи відкритим тільки лице.

Олесь аж здивувався, такі вони всі були гарні і чомусь не такі, як завжди. Сьогодні він не міг би запхнути кому-небудь з них хруща за комір, щоб послухати, як вищать. Він бачив їх якимись іншими очима. Усі в строкатих андарках-плахтах, у барвистих корсетках, які так туго і зовсім по-новому стягували їхні... постаті.

Павлик, який веслував з Олесем, сказав тихо:

— Озерицянська тільки одна. А то вітахмовські. Видно, на фест ідуть у Миле. А то з ними Владька, солдатська вдова. Певно, до парому не хочуть іти.

Дівчата справді махали руками:

— Дядечки, перевезіть!

Кіндрат, який веслував перший, пропустив наперед Стефана. Зуби у веселого близнюка блищали: передчував жарти.

— Не можна, дівки, — сказав Стефан. — Бачите, душогубки. Солдатська вдова хмикнула:

— А може, я й хотіла б з тобою душу загубити, соколе?

— Раніше б... — сказав Стефан. — Тепер... пізно.

— Ну й сокіл ти. Пізно йому, бідолашному.

— А дядечки, перевезіть. Чи ж нам на кручі ночувати?

— Потонемо, дівки, — розважливо сказав Стефан.

— Не потоне, хто висіти має, — сказала вдова.

Нешвидкий на язик Стефан тільки головою похитав.

— А то перевіз би, — не вгавала Владька. — Під дубом посиділи б. Жолудів пошукали.

— Що я, свиня? — знайшовся Стефан.

— Свиня не свиня, а так, підсвинок, — мовила вдова.

— Надсвинок, — додав свої три гроші Кіндрат.

— Ти вже мовчи,— відказала Владька.— Ворушиться там у своїй гоптусі, як горобець у віниках.

На Кіндрата посипався град незлих кпинів.

— А які ж усі вдалі хлопці... Батькові... Особливо цей, з підковою на лобі.

— Це, дівки, щоб знали, за кого в темряві битиметеся,— ошкірив зуби Кіндрат.

— Дуже ти кому потрібен, Копша¹

— Від Копші ще ніхто не втік, ні королева, ні свята дїва.

— Ні, дівки, ви на нього даремно,— сказала Владька.— Дивіться, який гарненький. Голівка, як маківка. Правду кажуть, на дурня і бог милостивий...

— Милостивий біг, та тобі не поміг. Зі мною звів. Добра пара: він голий, як бубон, та гострий, як меч, а в неї очі по яблуку а голова з горіх.

Дівчата побачили, що хлопці затялися.

— Облиш ти, Владько, нічого тому богові кланятись, який на нас не дивиться.

Та й подалися на пагорок. Їхні кольорові тіні гоїдалися у воді біля самісіньких човнів.

— Так не перевезете, мужики? — спитала Владька.

— Ні. Сама бачиш,— сказав уже здалеку Стефан.

Владька розсердилась:

— Ех ви! Так спіймати вам того в'язя, що кудись лазе...

Ніхто нічого не збагнув, крім старших. Зате Кіндрат зареготав так, що відкинувся вбік. І тут душогубка крутнулася і стала догори дном, а Кіндрат гулькнув під неї, просто головою у воду.

Хлопці реготали тепер усі. Реготав і Кіндрат, випірнувши. Реготали дівчата на березі... Мокрого Кіндрата посадили знов у довбанку, попливли далі.

Андрій плив останній і помітив, що не всі дівки зійшли на косогір. Одна стоїть на тому самому місці, великоока, скромна, Кахнова Галина.

— Чого ж ти стоїш? — лагідно посміхнувся Андрій.

— Не хочу на паром. Там, певне, Лопатів Янук.

Янука Лопату не любив Андрій. Йоршистий, злий чоловік.

Що ж, так і стоятимеш?

— Може, хтось поїде,— зітхнула вона.— Жаль, що у вас душогубки.

Андрій посміхнувся. Гарна голова, опущена, як квітка сон-трави, підвелася.

— А може... спробуємо?

¹ Могиальний дух або гробар.

— Перекинемось.

— Постараюся не перекинути.

Вона ступила крок. Надто вже не хотілося на паром.

— Г-гаразд, — зітхнула.

— Сідай, Галинко, — сказав Андрій, майже поставивши човен на пісок. — Давай руку і сідай спиною до мене... Отак.

Одіпхнувся і обережно, наче миску з водою ніс, погнав душогубку на той берег. Вода несла їх рівно-рівно, зелена коло берегів, бездонно-блакитна на середині. Галинка сиділа нерухомо, але Андрій бачив: боялася.

— Ти тільки птруньки не справляй, Кахнова Галинко, — м'яко сказав він.

— Я... не буду, — мовила тихо.

— Ну от і добре. Ти ліпше на світ дивись.

Він поміг їй вилізти з човна.

— Дякую, — сказала вона.

— Пусте, — мовив Андрій, і тому, що шкода було відпустити її, не сказавши більше жодного слова, спитав: — Як у вас там горох сьогодні?

— Сьогодні у нас горох нічого, — відказала вона. — Підсох — аж дзвенить.

— І у нас нині нічого, — сказав він. — Як бубон.

Помовчали.

— А пісні у вас там на виселках співають?

— Співають.

— Треба буде зайти.

— Заходьте, коли час буде... Це ж ви дядьковані брати нашого пана?

— Еге ж, ось і він там у човні їхав.

— Не знали дівки, — сказала Галинка. — Мовчати треба було.

— Чог-го? Він хороший хлопчина. Може, й разом коли заїдемо. Він пісні любить.

— Про вас кажуть: добре співаєте.

— Ге, вигадки.

Він сидів у човні, дивлячись на неї.

— То, кажете, добрий горох... Це добре... Ну, будьте вже. Доброго вам свята.

Олесь здалеку дивився, як вони гомоніли і як потім Андрій човна їхнього доганяв по спокійній воді. І все це було як продовження його власних думок. Він не здивувався б, якби за першим же пагорбом відкрилося очам містечко за частоколом, зовсім як в одній дідовій книжці. І щоб було у ньому свято, і щоб палали димні вогнища, щоб були діви, схожі на ту, і парубчачи, схожі на Андрія. Це ж була така сама ріка, що й тисячу

літ до їхніх днів, ті ж береги й ті ж дуби на ній. Він плутає своїх пращурів, а його далекі нащадки плутатимуть його з Андрієм, а їх — з тими, що жили на цих берегах давно-давно. Бо спливуть такі великі тисячі років, що всім буде все одно...

І це якось страшнувато наблизило його, Олеся, до всіх людей, навіть до тих, чиї могили-кургани стоять ось уже скільки століть по берегах великої ріки. Його курган сплутають з їхніми. Спливуть великі тисячі літ, і людям буде все одно. Тому, видно, й треба триматися за тих, кому не все одно, і любити їх.

Він думав, що це тільки продовження того незмірного щастя, яке життя любовно дарувало йому, зв'язок його, щасливого, з усім живим. Він мовби відчув усю недоречність часу і визволився з його кайданів.

У цьому новому настрої Олесь був ніби всеосяжний.

... У Вежі сталися зміни: дід знайшов учителя, сухорлявого і дуже розумного юнака. Учитель почав викладати Олесеві рідну історію, літературу й цивільне право. Він робив це добре, але хлопчика мовби ніщо не обходило. Настрій всеосяжності зробив те, що Олесь тепер вельми часто літав уві сні, під самою стелею, потім випливав з вікна і плыв над землею. Дух захоплювало. Одного разу він спитав про це у нового вчителя і той відповів:

— Атавізм.

— А це не від віршів?

І прикусив язика. Не варто було говорити про те, що жило в нім.

— Вірші — дурниця, — сказав учитель, поправляючи довге волосся. — Це добре для ситих, а довкола стільки убогих людей. Їм потрібна освіта. Учителі. Медики.

Убогих людей було справді чимало, і вірші їм були непотрібні. Але ж він питав не про ті вірші, які в книжках. Він питав про ті, які піднімають людину над землею і дозволяють водночас бути з усіма.

Олесь замкнувся, нікого не пускаючи у свій світ. Він слухав суперечки нового вчителя з Вежею і почувався в чомусь вищим за них. Вони не знали його таємниці, яка давала змогу йому, Олесеві, любити всіх людей, як самого себе, бо все було одне, і над цим одним не було влади часу. Учитель і дід не розуміли цього. Вони сперечалися.

— Нащадки слов'янофілів, — провадив учитель. — Захід для них розпуста, злість, крамола. «А ось ми — непорушна єдність православного блаженненького народу з православним білим царем. Носії величі! Третій Рим! Сила, яка врятує гнилий світ. Хрест на Софії, госу́дар-батечко, слов'яни богобоязливі, душа...

смиреномудра! Світ величі і правди — не те, що безбожні західні гаспиди...» А за цими їхніми ідеями — бруд. Ми — нащадки інших людей, ми несемо батьківщині заперечення, свіжий струмінь води в її трясовину.

Дід велично посміхнувся:

— Я поважаю ваші думки,— сказав він.— Але не ви та й не ваші апостоли перші мовили про це. Ще якийсь боярин бубонів про «богомерзенних німців з їхньою геометрією». А інший різав йому бороду. Це було і це буде через десять і через п'ятдесят років. Повториться давня казка про західників і слов'янофілів. І тільки підстави будуть інші, а зовнішні вияви подібні і страшенно смішні.

— Що ж ви, заперечуєте погляди лицарів духу? — аж полотнів учитель.— Тих, хто в Петропавлівську мало не потрапив?

— Я також мало не потрапив в Петропавлівську,— казав дід.— Що ж я, по-вашому, людина поступу і світла?.. Я не гуджу західників. Вони були потрібні й необхідні. А нащадки, узявши від них усе гірше, перетворилися на їхню карикатуру... Слов'янофіли ж, які були, такі й лишилися, тільки що не витирають засмальцьованих рук об чуприну, розчісану гребенем, і не сякаються в руку, хоча схильні схвалювати і те, й те.

— А ви що ж?

— Я вважаю, що людям потрібне нове вбрання... Але сам якось доходжу в старому. Якщо, звичайно, не потраплю у вашу різанину.

— Хто кого різатиме?

— Одні одних. Велика війна за шкаралупу виїденого яйця. Князівство, як тепер мудровані гегелісти говорять, «і-де-о-логічних» личаків проти герцогства «те-о-ре-тичних» манишок. Абсолют дурості! Різатимете «тупокінцевих» — не сподівайтесь на мене.

... Навіть неможливе належало Олесеві. Він був хазяїном часу, століть, просторів, бо всі люди великої ріки і всі Люди, весь *Pig* — це він, а він — вони.

Остаточо він зрозумів безмірне й бездонне щастя, розлите для нього, одного вечора, коли заблукав у глухий куток саду, неподалік від урвища кохання. Там росла маленька ще груша, а довкола було золотаво-серпанкове повітря кінця серпня. Він сів на камінь, підвів очі й завмер: груша цвіла великими золотими квітками.

Бульба «золотої кулі» невідомим чином потрапила під грушу і, вирісши скільки могла, викинула пишний букет жовтих квіток, серед яких висіли соковиті рум'яні плоди. Здалеку здавалося, що це груша розквітла казковими золотими вогнями. І він

не здивувався, бо все було для нього, і це було тільки першим здійсненням неможливого.

Груші цвіли для нього золотими вогнями.

XVIII

Осінь була гарна й помірковано туманна. Стомлена, лагідна земля лежала кожного ранку неначе під теплою сірою ковдрою. І тільки години за дві до полудня промінець білого, неяскового сонця пробивав покривало й радісно падав у пожовклу траву. Тоді повсюди починалося панування веселок: миготіло павутиння на траві, на плотах, укритих підвісками крапель, на вовчках і перекопаних городах, на блискучих боках гарбузів у підстрішках.

Це були маленькі веселки. А великі сяяли вище: між кущів, між придорожніх верб, між найвищих дерев над лісовими стежками. І кожна красувалася з трох сумною радістю, показуючи, яка вона схожа на маленьке сонячне галó¹. А господарі «веселок» ловили в них останніх осінніх мушок, — на радість собі, — й золотисті вузькі листочки верб — на радість кожному, хто мав бажання спинитися й подивитися, на радість усім добрим людям.

Пізніше сонце розганяло туман, і світ тоді лежав перед очима далекий, покірливий, неясковий — так само показуючи, яка в ньому може бути далечінь, який простір. «Поглянь, людино. Бачиш сухий полин на далекій межі? Так, до нього рівно півтори версти. А оте, сіреньке, бачиш? Ну, там, де ще руді коні на стерні? Такі руді-руді на жовтому-жовтому. Так, це Вітахмо. Ніколи ти його не побачиш, окрім цього дня, який я щедро дав тобі. Дивися. Дихай!»

... Одного такого дня Олесь прокинувся, побачив теплий туман за вікном, поріділе листя італійської тополі і зрозумів, що сьогодні полювання буде неодмінно. Хто всидить такого дня вдома? І справді, не встиг він одягтися, як батько пройшов коридором до мисливського покою, грюкнув у Олесеві двері й подався далі, співаючи свіжим після сну голосом:

Та-та-ці, та-та-ці,
Ріг співає у руці:
Зранку ра-но —
До ракити,

¹ Галó — оптичні явища в атмосфері, що виникають внаслідок заломлення світла; світлове коло навкруги Сонця і Місяця. — *Рег.*

Сакви згрунто,
Карбачі підвито,
Підви-то,
Підви-то.

Це було, справді, таке подібне до виспівування рогу, грайливого виспівування бадьорого рогу в тумані, що Олесь за-сміявся.

У кожного мисливця були такі приспівки, під звуки рогу і на кожний випадок мисливського щастя. Хто цілий вік не бачив віршів, і той повинен був придумати таке для себе, добре, коли вдало. А це залежало від уміння і можливостей. У батька приспівки добрі. Треба ще й собі придумати... Отже, слідуючи за піснею, сьогодні за рушницю битимуть, а то ще й зламають зброю, аби не робив ганьби і не порушував звичаю. Тільки пси і карбачі зі свинцем на кінці... Добре. Боже, який добрий і щасливий чекає день! Ще тільки п'ята година ранку!

... Виїхали з двору «малим полюванням»: тільки батько, Олесь, незворушний довгозубий Кребс, із самої спокійний Логвин, трішки похмурий старший доїжджачий Карпо, коричневий і обкурений, мов козацька люлька, п'ятеро псарів та Халимон Кирдун. Олесь був на Урзі, Кребс — на Б'янці (виїхав виганяти її), пан Юрій на грудастому й легкому вогненному Дубі, псарі — на різних конях.

Із собою взяли двох хортів, яких міцно тримали на шворці, аж доки виїдуть на широкі рівні поля, — звір затятий, може й розбитися; та п'яťох гончаків: Знайду, Стиная, Анчара, Стрілку і Зміюку. На трьох інших псарів було три собаки-п'явки, може, виженуть з Банадикових Криниць одинця¹.

Кирдуну не дали нічого — аби тільки з коня не впав.

Їхали у вранішньому тумані, мовчали. Не брязкала припасована збруя, тільки кінь часом трапляв копитом у вимочину, і тоді відлунювало, зразу глухнучи в тумані, гучне чавкання. Вершники видавалися в тумані величезними, кожний ледь не з дерево на ріст.

Олесь їхав поруч із Логвином, майже стремено в стремено, бачив Карпову спину, обтягнуту зеленою, бляклою від імлі, угоркою, бачив дуло рушниці — зброю все-таки взяли, мали завтра, після ночівлі в котрогось із сусідів, спробувати обкла-

¹ Оди нець — сікач, який тримається неподалік од диких свиней, змаюючи й заводячи до лісу свійських. Восени зазвичай приводить їх до околиць села, мовби розуміючи, що їм без щетини лісової зими не витримати. Поросята від одинців вельми живучі й ніколи не хворіють, але погано нагуляні. Придніпровські селяни одинців не любили, бо свиня за літо, блукаючи повсюди, не нагуляє великого жиру — невитідно.

сти оленя, а під час сьогоднішнього полювання покинути її десь під копицею та наглядом Кирдуна.

Батько озирнувся — Олесь побачив його очі, дуже сині й простодушно-хитрі.

— Кребс замість карбача мотузочку взяв, — прошепотів батько. — Тільки-но вовк на нього, а він його мотузочкою по пащі — плясь-плясь. «О ноу, містер вовк. Ноу! Англійців не можна».

— Ноу, — зовсім несподівано сказав Кребс (а їхав же, здається, далеко). — Англійців можна. Не можна дюрних і злих жартівників, які вважають англійців дюр-ни-ми. Від них у вовка бр-рум у животі.

Батько жартома втягнув голову в плечі.

— Заскочили, голубе, нас із тобою в горосі, — сказав.

Олесь засміявся. І знову тихо, глухі кроки та зрідка, бадьоре у свіжому повітрі, пирхання коня.

... Їхали садом. Напливали несподівано і зникали за спиною вологі яблуни. Олесь помітив у поріділому бурому листі два забуті яблука. Зірвав, розламав, наділив Кребса, батька. Помітив суворий погляд Карпа. Простягнув половинку йому.

— Не треба, паничу, — сказав Карпо своїм дзвінким, трішки зірваним голосом. — Їжте вже на здоров'ячко. Це — не бульба.

Яблуко було студене, в холодних дощових краплинах, і Олесь відкусив з хрустом та проковтнув, наче саме здоров'я спожив.

Село відкрилося за садом верхівками журавлів, які пливли над туманом і часом зникали в ньому, щоб знову випірнути з глухим брязканням невидимого в тумані відра.

— Панське полювання, — сказав чийсь нереальний, наче крізь дримоту, голос. — Вола з'їдять, а зайцем закусять.

Потім щось насунуло з обох боків: по грибному запаху прилого листя можна було здогадатися — ліс. Вологим здоровим холодом пробирало до кісток.

Над стежкою висіли червоні плахти горобин.

Ліс почав рідшати. Трави, гілки, свіжі розпростерті кущі плакали чорною росицею. І кольори всього довкола — мухоморів, червоно-гарячих кленів і багряних молодих осик — були неяскраві в тумані, зате глибші од вологи. А коли мисливці виїхали з лісу на верховину пасма — їхнім очам, уся в білому молочному сонці, відкрилася земля.

Вона лежала скільки сягало око, ще неяскрава, але потроху неначе вбирала від сонця барви, кольори, відтінки. Рожевою робилася роса, веселковим — верес. І в небі, ще білястому, як збиране молоко, все яснішав прозорий блакитний колір.

І тут несподівано заспівав Карпів рір:

Сон-це, сон-це,
Уста-вай, уста-вай,
З денця, з денця, з денця
Тум-ман вил-ливай,
Звірів,
Зві-рів давай,
Вов-ків,
Веп-рів
Да-авай.

Це був сигнал переставити шворки карабінів «на ривок», коли зграю собак відпускають одним рухом руки. Звір міг вискочити ледь не з-під самих копитів.

Далі прямували по жорсткій стерні. А день усе блакитнішав, і сонце, вже трішки тепле, почало ряхтіти на стволах. Олесеві раптом стало так радісно, що він неголосно, і так само на мотив і голос рога, сам собі проспівав:

Рядком вони їдуть у ранній імлі,
І сонце гуляє на кожному стволі.

Батько підозріло глянув на нього.

— Що це таке гарне? — спитав.

Олесь засоромився.

— Ану, дай риг, — мовив батько.

Приклав новий срібний Олесів риг до вуст, попробував, перебравши декілька звуків, і раптово, мовби подарував холодному світлу прозору трель:

Та-дри-ці-тта!

І, вже впевнено, послав білому сонцю всю срібну мелодію:

Рядко-ом вони ї-їдуть у ра-анній імлі,
І со-онце гуля-ає на ко-ожнім стволі,
Та-ці-ці-та, та-та-ці-та-а-а.

— Гарно, — сказав він. — Слова ж — це не головне. Головне, щоб клалося на риг і настрої... Це ти сам?

— Сам, — признався Олесь.

— Ну ось бачиш, нічого важкого. Ось і твоя перша приспівка... Це, коли радісно їхати на полювання.

— На полювання, по-моєму, завжди радісно їхати.

— Не кажи, голубе, — мовив батько. — Часом так тяжко — місця собі не знаходиш. Щастя твое, що сьогодні їдемо на хижака і перший прокинеться у твоїм серці азарт, а не жаль. Цей азарт — душа полювання. Справжній мисливець не проп'є, в карти не програє — йому це не треба. Картьярі ті, варті жалю, не знають, який він, справжній азарт.

День був дійсно чудовий. Останній туман зник з безмежних полів, стерні та лу́гів, і світ лежав цілком блакитний та прозорий. Подекуди сріблилося ще бабине літо. І далеко, далеко, дале-еко стояли на м'яких пагорбах червоні й золоті дерева, на яких можна розрізнити кожну гілочку. Повітря мовби зовсім не було, тільки щось зажурене й синє огортало все на землі, і груди радісно відчували його бадьорий і свіжий холодок.

Іхали стернею до Чорного рову — глибокого й довгого яру в полі версти на три. Він був такий глибокий, що чагарі й високуваті деревця на його дні не показували нагору навіть маківок. Там водилися і туди приходили на день вовки.

Логвина зі зброєю і хортами залишили під ожередом, оглянули карбачі з прилетеним на кінцях свинцем. Потім люди з собаками попрямували до найближчого спуску в яр (там одна група мала посуватися дном, а інша — бровкою), а батько, Карпо, Олесь і Кребс поїхали до сусіднього відрогу, звідки міг вискочити звір.

— Бити знаєш як, — на ходу навчав батько сина. — Однією рукою за луку, нахилиєшся і, коли наздоженеш, бий, щоб улучити по кінчику носа. Тоді удар убиває одразу. Коня старайся вести легко, не силувати, бо вовк, коли його приперти, може кинутись і випустити тварині тельбухи. А з попущенням повід-дям вона врятується сама.

Вершники зупинилися, щоб не сполохати звіра, й почали чекати. Олесь напружено дивився на вихід з відрогу — круглий лаз в ожиннику й дубняку. Довгий час нічого не було чути, але ось далеко дзяккнув, ніби випробовуючи голос, собака. За ним гавкнув інший, уже впевненіше. А йому тоненько, наче пробачення просила, — Змійка. І ось уже заповзялася, пере-гукуючись, уся згряя.

— Підняли, — сказав батько.

— Дух почули, — похмуро мовив Карпо.

Брехання, все ще нерівне, подужчало.

— Ось тепер підняли, — озвався Карпо. — Попереду Змійка, бреше з пересторогою...

— А-я-яй! А-я-яй! А-я-яй!

Згряя аж захлиналася. І все це, у синьому повітрі, у жовтих чагарниках, у срібному павутинні, зливалося в дикувату, далеку, неповторну музику.

Вовк вискочив раптово, і не з лазу, а з високої сухої трави сажнів за три від нього. Ніхто не чекав його звідати, і тому в перші дві-три хвилини не помітили. А він біг розмашистим підтюпцем, так, що злітала зі стегон зваляна шерсть.

— ... нуй! — перший крикнув Карпо і кинувся за ним.

Батько крутонув свого Дуба і рвонув з місця так шалено, що врізнобіч розлетівся верес, перебитий копитами коня. Олесь спохопився пізно, вершники були уже далеко. Урга стелився понад землею. Вітер свистів у вухах.

— А-я-яй! А-я-яй! — дзвеніли за спиною собаки.

Перша згряя вигнала з яру іншого вовка, за ним погнався Кребс і двоє псарів. Але Карпові, батькові й Олесеві не було до цього ніякого діла. Навіть якби зараз вискочила з ожинника ціла згряя вовків, вони б не звернули на неї уваги. Вони гналися тільки за тим, одним.

— А-я-яй! А-я-яй! — віддаляючись, дзвеніло за спиною.

— Гав-гав! Гав-гав! — з перепадами й так само далеко гуло, розлягалось на дні яру.

А вони мчали шалено, і білий кінь усе наздоганяв і не міг догнати вогненного і чалого. Відстань між ними скорочувалась, однак Олесь з відчаєм бачив, що вони наздоженуть вовка раніше, ніж він, Олесь, доскаче до них.

Батько мчав лівіше, Карпо — правіше. Вони неухильно наближались, і карбачі крутилися в їхніх піднятих руках важко і грізно. Кожний мимохіть перепустив іншого: пан Юрій тому, що Карпові бити було не з руки, а Карпо тому, що він слуга. Коні майже зіткнулися, і в цю мить трапилося несподіване: звір осів. Він просто раптово зрив усіма чотирма лапами землю і повалився назад та ледь набік. Мить він сидів так, настовбурчивши шерсть, а потім, — від Олесь до нього було не більше трьох сажнів — мелькнув у відріг яру, маленький, зовсім непомітний, якого Карпо бачив, але вважав, що не пустити його туди повинен батько, бо скакав з того боку, а батько вважав, що не пустити мусить Карпо. Олесь трохи не рвав на собі волосся, коли вершники промчали над звіром, що осів, і їхні важкі карбачі схрестилися там, де мав бути вовк. Схрестилися, звислися, смикнулися і почали розкручуватись.

Нарешті вершники розгледіли: вовка не було. На їхніх обличчях вималювались відчай і лють. Хто заступив, хто не заступив відрогу, хто затримав карбача?

— А-ах, — простогнав батько.

І несподівано з усієї сили оперезав Карпа карбачем по спині.

А той, подумавши, батька! А той знову йог-го!

Декілька хвилин вони сопіли і міряли один одного очима. Перший отямився батько.

— Гаразд, — сказав він і ніяково огледівся. Ніхто не бачив, крім сина, і пан раптом налився червінню: — До другого відрогу!.. Карпе, ходу!.. Олесю, за мною!.. Не жалій голови!

Це вже було зайве — Олесь пустив Ургу галопом.

Рівно, корпус до корпусу, ковтали простір Дуб і Урга. Потім Олесь почав надавати, випереджаючи батька. Через калюжі, ями, колоди...

«Ні, не тут... Ні, не тут... Усе ще попереду...» Над байраками Олесь підводився ще трохи вище на стременах, наче зовсім відриваючись від сідла, коли кінь проскакував над рівчаком.

Дерева скінчилися. Знову безмежна бровка яру, знову відріжки й сивий молодий полин між сухими стеблами старого.

... Вовк вискочив з яру далеко попереду, той самий, сумніву бути не могло, і тим же підтюпцем, здавалося б, неквапливим, почав скорочувати відстань до великого острова чагарів. Це був мудрий старий вовчисько. Він навіть один раз, на невловну мить, став і обернувся усім тулубом на вершників, щоб поглянути, чи варто бігти.

Бігти було варто: вони наближалися, особливо той, на білому. І звір знову поринув у свій одвічний гонористий біг, із звіриним запалом рятуючи цей синій день, павутинки, які він рвав грудьми, і останню зваляну шерсть, яку мав сьогодні віддерти в тихому гушакку, на лежбищі.

Урга мчав так, що вітром забивало рот. І звір наближався — Олесь відчув це з шаленою радістю. Ближче, ближче, ось, ось майже біля самих копитів. І він відкинув своє вже легке тіло й зі свистом опустив карбача. Удар улучив у голову. Звір зарив носом, але, підхопившись, скочив убік. І тут повз Олесь на останніх Дубових жилах вирвався батько. Він мелькнув навперейми забарному тепер вовкові. Два тіла, велике сіре й довге вогненне, навскоси наближалися. Злилися. Фігура чоловіка нахилилася. Вовк упав.

Він лежав за якихось два сажні від чагарів, і очі його тьмяно відбивали небо, стерню і срібне павутиння, що де-де тремтіло на ній.

Пан Юрій узяв риг і приклав його до вуст, примруживши очі. Риг заспівав так раптово, так зраділо-сумно, що навіть червоні й жовті чагарі синьої землі перестали шурхотіти листям. І це було б у пісні про Розбійника, який забив білого вовка вересових пустель.

Я не беріг тоді голови,
Я заскочив тебе уві сні.
Досить неба і досить трави.
Сьогодні — тобі,
Завтра — мені.

А вовк так само лежав спокійно і ніби слухав, довгий, неприємно випростаний, з сивизною, що просвічувала в щетині

карку, з розсіченими в боях молодості вухами й гонористо зціпленою пащею.

Пан Юрій підняв звіра і з напруженням перекинув його через високу луку Олесевого сідла. Лисчуча шкіра Урги задрожала. Пан погладив коня.

— Твій,— сказав батько.— Без твого удару я не встиг би. Він спокійно сховався б у чагарях.

— Я ж не влучив.

— Пусте. Наступного разу не будеш гарячкувати. Усе одно без твого удару він подався б у чагарі.

І батько скочив у сідло.

— Поїхали,— на ходу додав: — А їдиш добре. Ліпше, ніж я у твої роки. Стоїш у сідлі як влитий, не те що який-небудь телепень, котрий тремтить сидючи, та ще й підскакує, ноги звісивши, не тримаючи рівноваги, як воеводська корова на запарканні.

Олесь зашарівся, це була похвала за те, за що хотілося, аби хвалили.

Батько знову приклав риг до вуст, і звуки, срібні й тонкі, полинули в холодному повітрі.

Хлопцева рука, занурившись у сіре, ще тепле хутро, притримувала на луці важке тіло. Урга мчав просто у синій день. А вовчі очі тьмяно й мудро відбивали стерню, небо й срібну пряжу матері божої — усе те, що вовк сьогодні не зберіг.

... Пообідали під ожередом. Двос вовків лежало на поживлій траві, і собаки сиділи довкола нерухомо, як статуї, та пильно дивилися на них.

Виймали із саков і їли криваво-червону від селітри домашню шинку, сірий ніздрюватий хліб та копчені ковбаси. Статут полювання передбачав, щоб люди були ситі, а собаки голодні, аж до самого пізнього вечора, коли розкладуть їм полотняні годівниці. Пан узяв велику, на цілу квартиру, пляшку, налив з неї в срібну дорожню скляночку, на денце, і подав синові.

— З полем, синку, з першим твоїм вовком.

Олесь ковтнув та так і сів з відкритим ротом. Усі зареготали.

— Почерк, голубе, у тебе хороший,— сказав батько, перекидаючи порожню скляночку.— Ну ось, тепер до сімнадцяти років — ані.— І, вдаючи старого Данила Когута,— просто не відрізниш! — розважливо замумотів: — Це ж бо ми, чи відаєте, з дядькованим небожем юшку варили, чи відаєте ви вже.— Плямкнув ротом і по-старечому похитав головою: — Юшка рожева, добра. Собаці на хвіст хлюпни — неодмінно він здуріє. А перцю зосліпу стільки насипав, що небіж ковтнув, і — до

грюх полічити не встигли — а він од Турейки вже у Радзькові був. І там уже... вив.

Усі сміялися.

Батько випив чарку й передав пляшку Карпові. Сказав із сумлінням, в якому проглядалася винуватість і сором перед сином за те, що сталося.

— Пий!

— Дякуємо,— сказав Карпо і кркнув, також досить винувато.

Зрештою, перший докинув слово пан Юрій:

— Ти, голубе, того... не вельми.

— Та я й, пане... не того,— похнюпився Карпо.— Не цього, значить.

Ніхто нічого так і не зрозумів. Збагнули тільки, що Карпо в чомусь винен.

...І знову м'яко ступали по стерні коні. А довкола лежала блякло-жовта земля. Години о четвертій помітили двох вершників на пагорку, які повільно їхали назустріч.

— Хто такі? — спитав Кребс.

— Равбич,— відказав Карпо.— Равбич і ще хтось... Дивіться ви, чого це той, другий, марудить. О, назад скаче.

Другий вершник на вороному коні, справді, зник. А Равбич повільно їхав до них.

— Його мені й треба,— мовив батько.

Вершник наблизився. І Олесь знову з цікавістю побачив чорну, як смола, чуприну, вуса над гордовитим ротом і темні, мов провалля, очі під густими віями.

Равбич підняв руку із залізним браслетом. Плащ розгорнувся, і всі побачили за поясом пана два великі пістолети, оздоблені тьмяним сріблом.

— Невдалого вам полювання,— сказав Равбич.— Вовки — у ліски.

— Дякуємо,— відказав пан Юрій.

І знову Олесь зустрів погляд пана. Очі без зіниць дивилися у вічі хлопцеві, ніби випробовуючи. І знову Олесь не опустив очей, хоча йому було майже фізично важко.

— Не зіпсувався твій синок,— сказав Равбич.— Що ж, задля доброго, задля вільного життя живеш... Дякую тобі, молодий князю, за Михайлину. Тільки про тебе й розмова. Як ти все добре зробив для гостей. А чому не приїдиш?

Олесь відчув, що залізний медальйон на його грудях став гарячий.

— Яроше,— мовив батько,— ану, від'їдьмо на хвилинку

— Давай,— погодився Равбич.

Вони від'їхали сажнів на п'ятдесят, до підніжжя високого кургану.

— Ну? — спитав Равбич.

Батько зволював.

— Ти пробач, це не моя справа, — сказав він зрештою. — Але довкола розп'якують, наче циганські батоги... Усе про... Равбичеве чаклунство.

— Ти ж знаєш, я виписав аж із столиці людину, щоб відновити мозаїку у моїй церкві, — в очах Равбича нічого не можна було вгадати. — Він варить смальту, випробовує склад, підганяє за кольором під ті шматки, що не осипалися ще... От і все.

Батько роздивлявся плетений карбач:

— Звичайно, я ж кажу, що тобі нема чого боятися... Але зацікавились блакитні... Поручик... Пробач, який там вищий чин, не пам'ятаю... Мусатов просив дворянського маршалка Загорського, щоб той не зчиняв зайвого галасу, коли пдвалами пана Равбича зацікавиться жандармерія.

— І що вчинив маршалок Загорський? — з усмішкою спитав Равбич.

— Маршалок Загорський не обіцяв задовольнити його просьбу, бо це образить почуття дворян.

— Хіба почуття наших дворян ще може щось образити?

— Так... Псам нема чого робити у наших домівках. Їхнє місце на псарні, біля почов з вівсянкою. Але ти стережися, бо на маршалка так само можуть не звернути уваги і обійтися без нього.

— Хай обходяться, — тепліше сказав Равбич. — Мені нічого боятися. Однак за благородство принаймні дякую маршалкові Загорському... Дворянинові Загорському.

— Нема за що, — відказав Загорський. — Бо сказав тобі про це не маршалок, а громадянин.

Обидва замовкли. Курган над їхніми головами золотився від сонця.

— Той же громадянин Загорський просить тебе, громадянине Равбич, щоб ти був обережний, щоб ти ще раз подумав.

— Не збагну, про що це ти?

— Дворянський заколот — страшна штука, — просто в чорноту очей Равбича зиркнули сині очі пана Юрія. — Треба бути благородним і пам'ятати, що ім'я нашому вироdkу — Микола, що одна наша колотнеча скінчилася гулом гармат, що фронтдерство й довгий язик скінчатся зграями шалених псів та горем для нещасного краю.

Равбичеве лице здригнулося всіма м'язами.

— Нещасного краю... Я не розумію, про що ти говориш... Але дихати, дихати важко від ганьби й сорому за людей.

— Саме сорому,— підтвердив пан Юрій.— Сподіватися на людей, за яких соромно, яких ненавидять за знуцання й грабування власні мужики, «жалюгідний народ»...

— Будь на губернському з'їзді дворянства,— несподівано сказав Равбич.— Неодмінно будь.

Пан Юрій зацікавлено глянув на нього:

— Щось відбудеться?

— Відбудеться,— відказав Равбич.

— Ви?

— Ні, не ми, але нам на руку.

— Буду,— мовив пан Юрій.— І тільки ще раз прошу: не займайся своїм... чаклунством, не кричи. Не носи серце на долоні — знай собі ціну. Нещодавно вислали з Петербурга людину тільки за фразу, кинуту в театрі.

— Яку?

— Ішло «Життя за царя». Хор співав: «После битвы молодецкой получили мы царя». І якийсь юнак кинув уголос: «Говорил же я вам, что драка до добра не доводит».

— Молодець,— зрадів Равбич.

Величезний мовчазний курган височів над ними, сизий від долину, ліловий од вересу, сивий од павутиння, спокійно-гонористий і високий у сяйві вільного синього дня. Вільне покриття над вільною смертю. І м'язиста безволоса Равбичева рука, прикрашена залізним браслетом, повільно показала на нього.

— Цьому легше,— сказав.— Щасливець!

XIX

Зал губернського дворянського зібрання нагадував море в негоду. Весь цей напівкруглий зал, місця за колонами, подіум та амфітеатр хорів — усе це було забито людьми.

Голова Басак-Яроцький, у своєму кавказькому офіцерському мундірі та при регаліях, стомився бити молоточком у гонг і тільки докірливо похитував головою:

— Чортзна-що. Дворяни ще називаються. Гірше за малих дітей.

— Дай їм викричатися, Петре,— спокійно сказав Юрій Загорський.

Він височів у першому ряду почесних крісел на подіумі. Поряд з ним влаштувався старий граф Ходанський. На си-

ньому від гоління обличчі, як завжди, гуляла поблажлива усмішка.

Трохи далі, відсунувшись од Торкайла, сидів Ісленьєв. Рум'яне, мов яблуко, його обличчя було невдоволене, трохи навіть погордливе: розмови, розмови, розмови — набридло.

У кінці столу, побіля урни, поодаль від усіх, по-панському, з м'яко-старечою грацією розвалився в кріслі старий Вежа. Рукою прикрив рот. Людям у залі видно було поверх руки хитре, з іскрою око.

Пан Юрій, маршалок Юрій — бо тут він був зовсім інший, — невідомо звідкіля й велич узявся, — обводив очима зал.

...Усі знайомі, кожне лице, кожна постать. Онде сидить єдина серед усіх жінка, Надія Клейна (у неї в домі немає дорослих чоловіків, і їздить вона на зібрання принципово). А ось там хвилюється пан Мнішек з його замученим обличчям і стриманим гонором ув очах. Біля нього Юліан Раткевич, голова молодшого роду Загорських, людина з нервовим жовтуватим обличчям. Він розмовляє про щось із Мнішеком. Часом до них нахиляється із заднього ряду голова Миколи Браніборського, також свояка з молодшого роду. Неприємна голова, з жадібним, хапальним, як у голівня, ротом. Цей, очевидно, заправляє справами у своєму кутку і зараз щось готує.

У першому ряду жовчне, знесилене якоюсь невідчепною думою лице Яроша Равбича. На підлокітнику крісла важко лежить безволоса рука із залізним браслетом. Очі-провалля іноді зустрічаються з очима пана Юрія і примружуються, як у стомленої пташки.

Пан Іван Торкайло з братом. Ці, видно, щось прочули, бо сидять насторожено. Обидва пишновусі, обидва в добрячих, на сто років, сурдутах.

«Ох, щось буде. Йй-право, буде», — думає пан Юрій.

Тим більше що в задньому ряду сидить далекий братик дружини, любенький пан Кастусь Кроєр, розпатланий, як завжди напідпитку, з ошалілими сірими очима, такими божевільними, що треба перехреститися, зазирнувши у них випадково. Кажуть, після заколоту в Пивоцях братик зовсім розперезався: п'є, як очманілий, живе розпусно, марнує набуते. По селах стоїть лайка, плач, мордобій. Подружив, сволота, з Мусатовим, дав йому, подекують, куку в руку, тільки щоб той допоміг йому спіймати того втікача, що кинув вила... Як же його? Кошик?.. Корчак?..

І ось загоніві, разом з блакитними, гасають по лісах, ловлять. Та тільки трясцю ви його без зради спіймаєте... Скільки років гуляють славетні розбійники? А скільки пощастить.

Пройдисвіт гуляв декілька літ. Чортів Батько — шістнадцять і ще одне літо, поки аж товариші по чарці сп'яну дали довбнею, та влучили, видать, по голому місцю. А Чорний Война гуляє вже двадцять років. Ліси неміряні, стежки знайомі.

Пан Юрій майже бажав, щоб в одному із сіл Кроера відбулося що-небудь дике. Тоді дворянська громада, під його, пана Юрія керівництвом, мала б право і можливість взяти опіку над цим розлюченим собакою. Відібрати, за нездатність і п'яну придуркуватість, право керувати живими людьми, маєтки в опіку, а пана Костянтина під домашній арешт, грати з нянькою в дурня та читати Четы-Мінеї. Хай одного знівечили б, зате тисяча душ зітхнула б з подегкістю. І нічого, нічого не можна з ним вдіяти, поки він бандитським бароном сидить у своїх селах.

«Мій дім...» І йдять ви, мовляв, під три чорти з вашими радами, пане маршалок і пане губернатор.

Старий Вежа дивиться на сина і посміхається. Усе-таки чогось вартий. Навіть усі ці *soi disant gros bonnets*¹ дивляться на нього не без поваги. Врешті-решт повагу у них здобути нелегко.

Вежа нахилився до Ісленьєва, прошепотів до нього:

— Дивись, як мій буде вгамовувати «совет нечестивых».

— Ви буркотун, князю,— сказав Ісленьєв.— Ви знову лаєте цих людей, і уряд, і віру. Просто дивуюся.

Вони посміхнулися. З усього цього зборища Вежа поважав тільки одного Ісленьєва. Поважав за чистоту, хоча і ставився до нього з якоюсь дивною поблажливістю, бо Ісленьєв м'яко-тіло служив.

...Загорському вдалося навести тишу. Він подав Басаку-Яроцькому знак говорити далі. Той для порядку ще раз ударив у маленький гонг. Бронзовий звук якимось жалісливо полинув величезним затихлим залом, прогучав під склепінням і змовк.

— Тихо, панове дворяни,— сказав Яроцький.— Ми навмисне лишили час на те, щоб обговорити записку, подану дворянському губернському з'їзду й підписану вісьмома дворянами... Браніборським, Вітахмовичем, Вірським, Панафідінім, Яновським... Радкевичем...

— Сім пар чистих,— гукнув Кроєр, і всі глянули на нього.

— Ямонтом...

— Сім пар нечистих,— знову гукнув Кроєр, але вже тихіше.

— І Мнішеком... До того ж пан Мнішек поставив підпис лише вчора... А пан Раткевич, хоча ідея записки була

¹ Так звані тузи (фр.).

Його, зняв свій підпис, не погоджуючись із доповненнями, внесеними Браніборським, і погодився знов поставити тільки сьогодні, вимагаючи, проте, можливості висловити окрему думку.

-- ...в ополонці,— додав Кроер.

— Пане Браніборський,— вів далі Яроцький,— ідіть сюди, читайте.

Браніборський підвівся, карбуючи крок, пішов на подіум. Червона сап'янова папка із золотими шнурками затиснута під пахвою, голова підведена.

...Діставши з папки аркуші блакитного паперу, Браніборський заходився читати, тримаючи лорнет.

Усі слухали. Це були звичайні відомості про убоге становище губернії, про град, про нечувану хворобу картоплі, коли її бульби майже не можна відрізнити од гумусу, про платежі по закладах, про недобори... Усі знали це, але відомості, зібрані докупи, звучали тепер як важкі і навіть загрозливі.

Становище було справді страшне.

Скінчивши вступну частину, Браніборський обвів усіх поглядом, змовк на хвилину — у залі не було чути розмов — і підвищив голос:

— «Для отвращения гибельных последствий несостоятельности владельцев, происходивших от постигших губернию в минувших годах неурожая, прибегнуть к чрезвычайным средствам, а именно...» — Зал мовчав. — «А именно: изъявить готовность отказаться от крепостного права над людьми, и при представлении высшему правительству о нуждах дворянства просить о дозволении составить комитет для начертания на вышеизложенном основании будущих прав и обязанностей как владельцев, так и крестьян»¹.

Мовчання було свинцеве, і в цьому мовчанні прозвучав голос:

— Рація!

І у відповідь йому полинуло з різних кінців:

— Правильно!

— Досить уже!

— І вони голодують, і ми!

Раптом підхопився із свого крісла пан Кроер:

— Ні!

Його божевільні сірі очі, розширені, осклілі, обводили людей.

¹ Справжній документ.

— Ні й ще раз ні! Хто придумав? Голодранці придумали! У яких своїх душ нема. Заздрість їх бере! Мнішеки придумали, Вірські! Люди з двома двораками. Жебраки!

— Я не жебрак і не голодранець,— сказав довжелезний, як колядна свіча, Юліан Раткевич: жовтувате обличчя його було нервово-злісне.— Я не голодранець. А моя окрема думка — ось вона. Браніборський пропонує відступити од місцевого принципу: «Селяни не наші, а земля наша» і од принципу центральних губерній: «Селяни наші, а земля — їхня» в ім'я принципу: «Мужики не належать нам — земля не належить їм». Це, я вважаю, не по совісті, це позбавляє селян набутку, робить їх жебраками. А мені, та й усім тут, не потрібні робітники-жебраки, помічники-жебраки. Я шкодую, що пустив Браніборського і дозволив йому доповнювати мою записку. Шкодую, що я тепер лишився в меншості з паном Мнішеком. Я вважаю правильним принцип: «Вони — не наші, а земля — наполовину». А то вишло, що я почав цю справу, бо мені особисто кріпацтво не вигідне. А це не так. Усе.

— Ти почав цю справу, бо ти яacobінець! — Кроєр кричав з круглими од гніву очима.— Бо від тебе смердить французятину. Дивіться, дворяни! Це початок вашого кінця!

Галас зчинився довкола нього. Товариші по чарці тягли пана на місце. Раткевич поривався до Кроєра.

— Мужицькі добродії! — горлав Кроєр.— Яcobінци! Князівствами їм володіти набридло! Вони у босяки захотіли, у старці.

Ісленьєв нахилився до Вежі й тихо спитав у нього:

— Ну? Чекали ви цього?

— Давно чекав,— Вежа дивився на вирування юрми.— Та тільки трохи не так чекав.

— Чим ви все це пояснюєте?

— Підлістю,— спокійно сказав Вежа.

— Чому-у?

— Дурень Кроєр не має рації,— почав Вежа.— Вони не в яcobінци захотіли і не в старці. Таких серед них — Мнішек та Раткевич. Це — святі йолопи. Нібито їм хтось дозволить бути святими у цьому притоні. А інші? Чуєте, як на Кроєра кричать? Хіба тільки ті, що підписали? Ні, більшість. Більшість проти кріпацтва. І вони не в лимарі захотіли, а в багатії. І ось тому я не за те, щоб відмінити кріпацтво у їхніх маєтках.

— Н-не розумію вас,— сказав Ісленьєв.

— Відкараскатись, відкрутитися захотіли від своїх мужиків,— сказав Вежа.— У голод кинути... Мені, графе, звісно, не хочеться задля онука, щоб кріпацтво давило... Якби вирішили сумлінно відмінити — я перший оформив би. Грішна, зла справа. Застаріла. Непотрібна.— Вуста його були гіркі: — Як дівку...

цілували, то сержки обіцяли, а як дівка родити, то вони її ганьбити... Було: вони наші, тому що земля наша. А тут виходить, усе наше: і гроші за заклад, і земля,— тільки вони не наші. Нащо вони нам з голим черевом? Хай у старці йдуть. Хай самі за себе платять недоїмки, які досі платили за них ми. А недоїмок у цих ось господарів набралось ледь не від часів Гороха... Люди голодні — де вже їм платити? Уряд погодився на деяке відстрочення, щоб останньої шкури з мужика не злупити. А ви запитайте господарів — чи забули вони бодай хоч один рік мужика постригти? Ось... Ось воно і є.

— Що б ви запропонували?

— Почуєте,— сказав Вежа.— Вони у мене мають спитати. І я відповім.

Галас усе наростав.

— Вилупки! — кричав Кроер.— Соціалісти!

— Кроер, я обірву вам вуха,— вигукнув Раткевич.— Я гадаю, ви ще не заклали в корчмі вашої шпаги?

Кроер заревів. І тут перед ним стала Надія Клейна.

— Ну,— сказала вона.— Ну! Що ти збираєшся робити, гаспиде, дай я гляну.

— Жінко, відійди!

І тут Клейна спритно, мов кішка, схопила його пухлою ручкою за вухо.

— Не смикайся, батечку... Я тобі тепер не жінка. Я на зібранні. Така, як усі. Сядь, батечку. Сядь тихенько. І слухай, що розумні люди говорять.

Зал рготав. І регіт зробив те, чого не зробили б оголені шпаги. Кроер сів. І одразу вдарив у гонг Басак-Яроцький.

— Я полагаю, краще всего решити этот вопрос, ввиду расходившихся страстей и резкого размежевания собравшихся, путем баллотировки. Но раньше, думается мне, надо опросить нескольких, известных своим состоянием, возрастом или умом, дворян.

— Атож,— загули голоси.

— Тоді я починаю,— сказав Яроцький.— Пане граф Ходанський.

Ходанський підвівся. Поблажлива завчена усмішенка лежала на вустах.

— Не розумію причини суперечки,— сказав він по-французькому.— Серед Янків поки що не помічено ні Лавуазьє, ні Мормантелів. Пан Раткевич, звісно, виступає за народ, а не за свою кишеню. Він сам знав, що чинить це не через вигоду.

— Дурень,— тихо сказав Вежа.— Завжди думав, що Ходанський дурень. І злісний. Людину хоче зганьбити.

— Так от,— вів далі Ходанський.— Я заступився б за пана Раткевича, але нащо мені заступатися за мужика, який не відчуває аніякої потреби в переміні свого становища? Він ще не доріс до волі. Йому ще триста років буде потрібен сатрап із багатом. Коли покинемо його ми, культурні, він знайде на себе іншого журавля. Гіршого.— Ходанський схилив голову.— Я закликаю усіх дворян, які хочуть орати землю, хочуть, щоб у кріслах цього зібрання сиділи Захари та Юхими, а на місці маршалка — кривавий кат... я заклинаю всіх дворян класти білу кулю за мужицьку волю.

І сів. Частина залу схвально загомонила.

— Зрозуміло,— сказав Яроцький.— Пані Клейна.

— Не знаю, батечку,— сказала стара.— По-давньому мені зручніше. Але як подумаю, що на зібранні замість галабурдника Кроера сидітиме мій дід Захар, як те зараз пообіцяв Ходанський, то мені аж одразу веселіше робиться.— Махнула рукою.— Біла куля.

Усі мовчали. Потім Яроцький зітхнув:

— Пане Равбич.

Равбич дивився на Загорського. І Загорський, остерігаючи його, заперечно похитав головою.

— Я відповім балотуванням,— глухо сказав Равбич.

Загорський кивнув.

— Ваша справа,— мовив Яроцький.— Пане маршалок.

— Волю,— сказав пан Юрій.— Я з Раткевичем.

— Пане Ваневич.

— Волю.

— І нарешті, найвпливовіший із дворян губернії — князь Загорський-Вежа.

Той підвівся.

— Волю,— сказав він.— Волю в тих маєтках, де немає недоїмок і де заплачено проценти по закладних.

Слова впали в насторожену тишу залу, мов картеч. Ті, в кого влучило, загаласували. Приблизно третя частина залу, на тому боці, де сидів Браніборський.

— Чому ви кричите, панове? — звизивши очі, спитав Вежа.— Хіба я сказав щось несподіване, щось таке, про що ви не думали?

— Нісенітниця! — крикнув Іван Торкайло.— Я даю мужикам позики, я відповідаю за недоїмки, за неплатіж податків, що лежать на мужиках. Вони не варті того самі, ось що.

— Сядьте, християнине Торкайло,— зневажливо сказав Вежа.

— Що б ви запропонували? — зовні спокійно спитав Браніборський.

— Продайте предмети розкоші,— мовив Вежа.— Заплатіть закладні. Заплатіть недоїмки: разом наживали їх, разом і відповідайте. А там, чисті, будете думати.— Суворі брови старого розлетілися.— Розорення? Можливо. Але ж ви жили з їхньої праці на їхній землі. Так ось, коли ви всі будете чисті — вивольте їх. Віддайте їм половину землі і, вільні, вони підуть і на вашу землю також. За гроші. І ця половина вашого ґрунту дасть вам утричі більше, ніж тепер уся земля.

Панувала тиша. Потім хтось із гурту Кроєра спробував зашвицтати.

— Чому ж ви так? — спитав Вежа.— Я ж, здається, не відміну кріпацтва обстоюю? Я ж пропоную залишити на рік усе як воно є.

І тут куток Браніборського і Кроєра вибухнув вигуками: — Соціаліст! Гверильєра!

Вежа з удаваним нерозумінням знизав плечима.

— Карбонарій! Кинджальник! Лувель! Якобінець!

Яроцький марно бив у гонг. І тоді Вежа, подавши йому знак спинитися, подався наперед.

— Ну,— майже прошепотів він.

Він обводив ряди очима, і вигляд у старого був такий, що ті, до кому пробігав його погляд, одразу змовкали. Запанувала тиша.

— Ось так ліпше,— сказав Вежа і додав: — А для себе... для себе я стою за білу кулю.— І різко кинув: — Воля!

Сів, одразу втративши всіляку цікавість до того, що відбувалося в залі. Він міркував правильно, він зрозумів їх і тому зумів зіткнутися лобами. О-одна сволота! Що ж, тепер лишилося тільки опустити свою білу кулю та їхати додому, до внука. Добре, що хлопчик не серед оцих потвор, що він не бачить розгулу низьких людських пристрастей.

— «На основанні сто десятої статті устава о службі по виборам,— читав Петро Яроцький,— третій том, и сто двадцать восьмой статті девятого тома свода законов Российской империи (издание сорок второго года) — постановления дворянства производятся посредством баллотировки и признаются обязательными, если они приняты единогласно или не менее как двумя третями голосов всех присутствующих дворян».— Він кашлянув.— Тепер, після того як я нагадав вам це, ми можемо почати балотування, панове. Прошу брати кулі.

Вежа взяв кулю перший. Повагався і, схиливши сиву голову, опустив її в білу половину урни.

Куля гучно вдарилась об чисте дно.

А потім кулі почали падати частіше й частіше, і удари ставали все глухішими й глухішими.

...Підраховували кулі пізно увечері, коли за вікнами вже давно горіли міські вогні.

Маршалок Юрій підійшов до батька. Старий Вежа чекав, стоячи біля вікна і дивлячись на тьмяну стрічку Дніпра. Пан Юрій сперся на підвіконня поряд із ним.

— Ці кулі грюкали страшенно,— сказав Вежа.— Мов камені по труні.

— Справді, батьку,— підтвердив пан Юрій.— Поховали ми цими кулями записку Раткевича. Усе.

— А що, хіба поховали?

— Поховали, батьку. На зібранні було чотириста двадцять вісім дворян. Щоб записка про відміну пройшла — треба було не менш як двісті шістдесят два голоси. І ось.

— Скільки?

— За відміну двісті шість, проти — сто вісімдесят сім.

Вежа рушив був до виходу, але потім спинився. Обличчя його було жорстке, коли він сказав синові:

— Ти, маршалку, повинен був із шкури вилізти, а дізнатися про намір Раткевича. Певне, не одні ці вісім чоловік знали?

— Не одні.

Старий свердлив сина очима.

— Равбич знав?

— Звідкілясь знав. Раткевич до нього досить близький.

— Ну от. Ти повинен був знати. Повинен був сказати мені.

— Чим би ти допоміг?

— Грішми. Я привіз би на зібрання всю дрібну шляхту, у якої є голоси, але немає мужиків, немає навіть грошей, щоб поїхати до губернії, де, зрештою, їм, скривдженим, нема чого робити. А вони голосували б, як ти, як я... Я привіз би тільки сто чоловік — і Кроєр полетів би рилом.

— Нащо це тобі?

Вежа посміхнувся:

— Так просто. Клейні приємно сидіти поруч із Захаром, мені — зіткнути цю сволоту, примусити їх битися. Врешті-решт мені просто забавно було б подивитися, а що з цього буде. І я не люблю Кроєра.

XX

Я пишу ці рядки на папері, солоному від морського вітру. Море, темно-синє, зрідка у білих мережках, розбивається об великий камінь, на якому я лежу, схлюпує піною і потрапляє

мені на ноги, а коли пощастить — тільки одними бризками,— падає мені на спину.

Холодні, опікаючі поцілунки солоної морської води.

А земля навколо суха, порепана, мовби мавпяча долоня, попелясто-сіра або блакитна. І серед цієї сухості величезний, аж до Туреччини, і глибокий, аж до самого дна, наскрізь синій прозорий кришталь — найчистішої води. Море пахне йодом і водоростями, земля — пилом, сухою колючкою, нагрітим мармуром, корицею й перцем, овечим кізьяком.

Глядою!

Я прикриваю папір своїм тілом. А вода мчить справа і зліва од мене, рветься в бухту, розбивається об скелі, несе із собою, як тисячі тисяч років, димні агати, зеленуваті халцедони і вино-прозорі (як молоде тутешнє вино) сердоліки.

Часом у глибинах мелькає синя вервечка скумбрії, по розпечених, пахучих боках каміння бігають цікаві краби, а море наступає і відступає, і мій камінь, здається, гойдається у воді, то виростаючи, то опускаючись, дзвінкий, як бронзовий корабель аргонавтів, невмирущий «Арго».

Підводжу очі і помічаю — далеко! — прозоре деревце гледичії. Величезні сухі стручки на ньому — наче в'язки скручених темних змій. Підводжу очі ще вище — і тоді бачу, як на верховині Карадагу, на шпилі Святої гори, спокійно спочивають дві маленькі прозорі хмарки. Уночі над Карадагом зійде місяць, освітить їх, і кожна засяє прозорим, ледь рожевим і винним, перлистим світлом — як сердолік.

А головне — море!

Це те самісіньке море, в яке впадає мій Дніпро.

І він, і ще тисячі, тисячі річок, струмків і просто струмочків віддають морю воду, відбитки берегів, які вони бачили на всьому своєму шляху, каламуть, колір води, гілки, листя своїх лісів і трав і, нарешті, самих себе, своє життя.

Ми несемо в це море все добре і зле, що ми бачили, ми несемо у нього своє життя, навіть більше — свою душу.

І кожен впадає по-своєму. Одна ріка з давніх давен знає, у яке море вона пливе, інша — з труднощами пробиває собі шлях. Одна бачить море з самих своїх витоків, інша — болісно і довго, вельми довго, шукає його. Ще інша губиться в пісках, пересихає і гниє, так і не побачивши морських хвиль. А якась несподівано, за хвилину ще не знаючи нічого, впадає в нього, як струмінь води в сердолікову бухту.

Я лежу на гарячому зморшкуватому камені і думаю, чи не годі мені водити без дороги тонкий, дитячий струмінь життя мого дорогого хлопця. Попереду, звісно, ще скелі, поміж яких

треба пробити собі дорогу, піски, в яких треба не всохнути, зграбні, як дівчата, верби, коріння яких треба напоїти, і поля битв, з яких треба милосердно змити кров.

Та нехай він бодай здалеку, бодай з дощовою краплею на листочку дніпровського явора, краплею, яка через хвилину впаде в джерело, побачить далеке-далеке море, до якого лежить його шлях. Йому так буде легше. І нестерпно важче. Бо, побачивши море, людина перестає бути дитиною, людина стає людиною.

Не треба відмовляти. Час. Хай швидше побіжить вода. Годі зволікати. Інакше довго, занадто довго доведеться бігти.

А море жде. І нехай струмочок побачить його несподівано, бо так було тоді з кожним струмочком, бо вони не знали, яке море жде їх, і впадали туди, ще не знаючи про існування моря, кожен окремо, зриваючись із замшілих скель, як дзвінкий струмінь у сердоликову бухту.

Іноді так буває і тепер. Тоді це траплялося тільки так. Поспішай, цівко води! Море жде! Море шумить піді мною!

Дід повернувся з губернського зібрання розлючений.

Усі три дні, що його не було, Олесь привчав Тромба до пострілів і ще читав початки генеалогії та геральдики. Дід перед від'їздом дістав і поклав йому на стіл «Парчеву книгу Загорських», «Книгу молодших родин», «Хроніку Суходолу і Зборова», «Оksamитну книгу», «Государів родословець», «Городів привілей» і «Статут Литовський». У цих книгах було відзначене найважливіше, бо всі вони, окрім двох, були рукописні копії.

А вдень Олесь привчав Тромба. Він якось згадав, що ляскання пастухового батога дуже нагадує постріл. І ляскав, частуючи коня цукром після кожного «пострілу». Цього Тромб не боявся, він пам'ятав, як ляскали батоги на випасі чистокровних коней, де він був стригунцем. І він любив маленького господаря. Наприкінці другого дня Олесь, одночасно із стьобанням батога, вистрілив з пістоleta негучним холостим набосем. І зразу побачив, як дрібно затремтіла, переливаючись, лискуча плямиста шкіра коня. Перезаряджаючи пістолет, Олесь говорив з Тромбом лагідним, журливим голосом.

Знову постріл. Цього разу трохи гучніший за батіг. Кінь не стримався і кинувся навскач. Але ніхто його не тримав, не було страшних вірьовок. Відбігши, кінь глянув здалеку на господаря і побачив, що той навіть не дивиться в його бік, що у нього нічого немає в руках, окрім грудочки цукру. І він здалеку легенько заіржав.

Олесь ступив декілька кроків назустріч, дав коню цукор, сів на нього і, заспокоюючи, об'їхав велике коло по жовтому манежу.

І знову постріл. І знову те саме.

Дід, під'їждючи увечері до парку, ще здалеку завважив дикого маленького кентавра. Кентавр галопом мчав йому назустріч і ще здалеку вистрелив з пістолета в повітря. А потім ще й ще — переможно і гордо. І кінь навіть не здригнувся, тільки косив шаленим оком.

...Увечері вони сиділи в бібліотеці. Світло місяця проникало крізь кольорові шибки, падало на довгі корінці книг.

Сиділи втрьох. Єфросинія Глібівна плела мереживо. Дід сидів у кріслі й попивав. А Олесь був за своїм столом, заваленим книгами. Панувала тиша. Тільки гудів та іноді пострілював іскрами камін.

— Що було на виборах? — спитав Олесь.

Дід аж почервонів, пригадавши:

— А! — і сердито додав: — Тюхтії. Вискочки

— Кривдик ти, батечку, — сказала Глібівна.

— А що у них за душею? — гірко сказав князь. Росія у них за душею? Польща у них за душею? Своя земля?! Польщу вони пропили. Росія для них — чорнолапацонниця, своя земля їм — ма-чуха. Сволота пан, кругом сволота... Васька Воцили на них мало, Ємельки Пугачова, Ромки Ракутовича на їхні паскудні шиї!

Дрова в каміні часом спалахували, і тоді на книги, освітлені свічками, падали легкі барви.

— Діду, — сказав Олесь, — я отут хотів спитати у тебе про царський титул.

— А нащо це тобі? — іронічно спитав Вежа. — Плюнь. Читай те, що про нас.

Олесь згорнув величезний том і почав дивитися на вогонь. Через парк, через голі шати, через негоду долинув бій годинника «готичної каплиці». Дев'ята година.

— Ішов би ти спати, Олесю.

— Постривай, діду, погріюся.

Дід поворушив дрова і сказав:

— То що це ти там хотів спитати про титул цього покидька? Не кажучи, звісно, уголос і при чужих.

Олесь знову розгорнув книгу.

— Розумієш, нащо такий великий і незбагненний титул?

— Для поважності. Щоб знали, скільки землі государ на-грабував. А що там тобі незрозуміле?

— Ну ось: «Самодержец всероссийский... царь польский... великий князь финляндский»... Це все зрозуміло... А чому

в давньому титулі такі дивовижні слова: «всєя Великие и Малыє и... Бєлыя Руси»? Це ще що за глупство? Чому не «зелєнья»? Не «широкія»?

— Це назви такі.

— Чого назви? Ну, «Вєликая Русь» — це зрозуміло. Імперія справді велика.

— Не туди гнєш,— сказав старий.— Велика Русь — це все, що від витоків Дніпра і Сожу і аж до східного краю, до пустель, до гір... Мала...

— Це ще хто?

— Живє на півдні такий народ. Це там, де Київ, і Полтава, і Миргород. Як я їздив до Києва з імператрицею, то надивився. Народ цікавий, на наші очі — незвичний, але хороший.

— «Бєлая» — це що?

— А це Придніпров'я, Полісся, Мінщина — усе, аж під саме Підляшшя.

Олєсь покусував перо:

— Що ж, тоді виходить, що ми жителі Білої Русі?

— Ще чого. Ми — придніпровці. А слово це «Бєлая Русь» — остаточно застаріле, вельми давнє слово, чимало років ніде ти його не зустрінєш.

— Ну, а чого ж так?

— А тому, що нікому до цього клопоту нема. Про інше треба думати.

— Про що?

— Ну, хоча б про те, що придніпровські дворяни стали лаказами, що немає більше у Придніпров'ї ні сили, ні розуму, ні гонору. Що ми вимираємо.

— Що ти, батечку,— жажнулася Глїбівна.— Їсти нам хїба нема чого? Та крий боже!

— Помовч хвилинку,— м'яко сказав старий князь.— Вимираємо, Олєсю. Це — правда. Не дай боже тільки дожити. Ні тобі, моєму внукові, ні твоєму внукові. Візьми ти Могильов. Було багатє великє місто. Візьми Полоцьк... Загорськ став великим селом. Друцьк — маленьким і старцюватим. У Суходолі два роки тому було чоловіків дві тисячі без двохсот, жінок — півтори тисячі та сотня. Перша ознака! І в цьому році народилося сто п'ятдесят дев'ять чоловік, а померло двісті сімдесят сім. На сто вісімнадцять чоловік стало менше. І так майже щороку. З року в рік, сину..

Поворушив щипцями. Сніп іскор шугонув угору.

Олєсь мовчав, дивлячись на яскравє полум'я. Багрець тріпотів на його обличчі, і воно здавалося облитим густою кров'ю.

— Я не розумію,— сказав він нарешті глухим голосом.— Не розумію, чому так говорив у могильнику батько: «У інших є ім'я — у нас нема нічого, окрім могили»? — вузька рука зламала перо.— Та ні, ні. Є ім'я. Не самі могили. Ім'я також є, забудьте, постаріле. Але ж є.

— Можливо,— сказав дід.— Тільки усе це не те. Іди ліпше спати, внучку. Пізно тобі тут сидіти й думати.

Підводячись, Олесь із якимось дивним почуттям погладив пальцями аркуш титулу. Цей сумний, нікому непотрібний аркуш з довгим написом.

...Я спускався з верховини Святої гори. Було пізно, і сонце давно закотилося за гори. Ламаючи дубняк, ступаючи на жорсткі подушки каменоломні, я йшов нижче й нижче, туди, де над бухтою горіли неймовірно сині вогні.

Почалася суха чорна трава. Праворуч від мене, на кручі, рвалося в небо Чорне Копито. Я вибрався на дорогу і швидко попростував униз. Повзли по схилах сірі плями, і приглушено долидало звідти «глок-глок» дзвіночків овечих отар.

Тепер я спустився низько, і довкола були одні зморшкуваті гори. Щось тьмяне з'явилося побік мене: легенька ще, невиразна на сірому тінь. Моя тінь. І я подумав, які вони були бідні, незважаючи на багатство, ті, що відродилися під моїм пером. Які варті жалю! Як тінь.

А тінь з'явилася і тепер усе густішала і густішала, бо місяць, сходячи над світом, яскравішав і палився світлом.

В улоговині пустували кам'яні коробки якихось низьких будівель, що заросли шипшиною і колючками. І це було як на Марсі, де піски засипають руїни давніх міст. А місяць на роджував між будівлями тіні й робив зморшкуватий ґрунт узгір'їв зовсім блакитним.

І раптом велике щастя народилося в серці. Я жив і я йшов поміж руїн під цим блакитним місяцем, я продирався крізь колючки, котрі аж порипували під вітром од мертвої сухості. І я йшов назустріч тому, про що знав у цьому міжгір'ї один я. Тільки один.

Я проминув міжгір'я, і після пахоців сухої землі, колючок і долину, теплі, розкішні, безмежні пахоці моря, його неспинний шум наповнили мені вуха й серце. Море горіло місячним вогнем між сухих скель.

...І всі ці дні й ночі я жив ним, навіть коли не бачив його. Жив у скелях, жив у степах, жив серед міжгір'їв. І часом, прокинувшись уночі і безсонно лежачи з розплющеними очима, або пізнього вечора пишучи за своїм столом, я здригався від

несподіваного відчуття холоду дикої осінньої самотності. Тому що за вікнами стояв глухий шум, який буває у нас тільки пізньої осені, коли пориви вітру біжать по голих верховіттях незатишних дерев. А потім мені одразу робилося тепло, і я згадував і посміхався сам до себе в темряві, бо це було — Море!

XXI

Різдво відзначив свіжий і пухнастий сніг. Він був на всьому: на стовпах огорож, на стріхах, на деревах, на кожусі нічного сторожа і у відрах з водою, що їх тільки-но принесли від колодязя до хати.

Земля помолодшала.

Майка Равбич, прокинувшись перед різдвяним ранком, одразу зрозуміла, що надворі сніг, так світло було в покої. І вона вискочила з ліжка, закинула на подушку ковдру, щоб не вивітрилося тепло, і боса підбігла до вікна. За вікном було біле й чорне: сніг і галуззя дерев. Ноги трохи мерзли на підлозі, і дівчинка кинулася знову в ліжку, яке не встигло завдяки їй хитрощам охолонути, і аж засміялася від щастя, що тепло, що надворі сніг. А потім задумалась, не знаючи, здалося їй те, що бачила минулого вечора, чи воно було насправді...

Напередодні нянька Текля лякала її, що ось надходить Різдво, і тепер саме простір для різних бісенят, які квапляться перед божим народженням нахапати собі якомога більше пустотливих і неслухняних дівчаток.

— Лазник ось... Як ві-ізьме за бік, та я-як потягне під приполлок, та як почне лоскотати — тут уже молися як хочеш — не допоможе. Бо не слухала батьків і няньки Теклі.

— А який він, Лазник?

— Страшний, — відрубала Текля. — Одяг у нього з віників; замість вусів — двоє банних ошпарювачів. А сам увесь крутиться, як пара. І гарячий такий, лоскітливий.

— Не вірю я тобі, бабуню. Он казали на святі Огню¹, що Паляндра страшна. А то був Тодорко-водовіз. І смішив дітей. І зовсім він не страшний.

¹ Свято, яке в середині минулого століття стало дитячим, але в середні віки відзначали його на честь порятунку від «чорної смерті». Головною особою на святі була Паляндра, уособлення смерті й чуми, людина в лахмітті й масці. Чемер (перець) приводив Паляндру до людей (чорну смерть завезли зі східними товарами). Люди водили Паляндру між вогнів, штовхали її, врешті-решт проганяли геть.

— А ось побачиш, побачиш,— лякала стара.

І тоді Майка вирішила подивитися. Після вечері вона, замість того щоб іти до бібліотеки, накинула шубку і крадькома пішла похмурим парком до лазні. Вона не боялася, що їй перешкодять: батько завжди дозволяв їй робити те, що хоче.

Провіяний вітром, дзвінкий від морозу парк, поодинокі холодні зорі між гілля. Рипнула хвіртка в частоколі, високому, страшному в темряві, з кінськими черепами, що невиразно білили в мороці.

Вона справді побачила Лазника. У лазні світився жовтий бляклий вогник, і дівчинка, припавши знадвору до восьмикутничків товстого прозорого скла у свинцевій рамі, побачила віниковий передбанник, схожий на печеру, захаращений сотнею віників, а на дзиглику — Його. Він був подібний і не подібний. Віники були не на ньому, а довкруг. Певне, роздягнувся і скинув їх. Але навіть без віників він був страшний, хоча зовсім не курився: такий чорноволосий, темний і невиразний крізь скло. Тремтячи від страху, вона розплющила ніс на склі і круглими очима стежила за ним.

Лазник, очевидно, почув щось. Він підвів очі та глянув на віконце.

Вона відсахнулася від шибки, скотилася вниз по східцях з галерейки і кинулася бігти так, як не бігала ніколи в житті. Лець не згубила в чагарях шубку, подряпала руки в живоплоті, боляче вдарилася ногою об камінь...

А тепер ось лежала й думала, було це чи ні.

Опалювальник у коридорі грюкнув дровами об залізний лист біля грубки, і вона уявила, як добре ці дрова пахнуть: свіжістю, ароматом морозного дерева, розталим сніжком.

Ярош Равбич, зайшовши до покою, також приніс пахощі снігу й чистоти. Сів на краєчок ліжка.

— Що ж ти лежиш, доню? Сороки сніг принесли.

— Я ще трішечки-трішечки,— сказала вона.

Равбичеве обличчя, коли на нього не глядів ніхто з чужих, було зовсім не жовчним. І очі дивилися без допитливості, не тягли душу з чужих віч. Було в них навіть щось винувате, щось на зразок вічного усвідомлення якоїсь хибі в тому, що він робить.

Майка гралася браслетом, крутячи його на батьковому зап'ясті.

— Шипшина, у-у, як колеться... Курган, у-у, як височить... А ото «бу-у» — страшний рогатий бугай. Гам — і з'їсть.

— Бугай? Це зубр.

— А зубр хіба не бугай?

— Нехай так. Але ж зубри нікого не їдять... Одного разу шляхтич у міцний мороз їхав пушею, намостивши в гринджоли сіна. Зуброві захотілося сіна. Він підійшов, обережно підчепив сонного шляхтича на роги і поклав його на сніг.

— Неправда, татку. А коні?

— А коні думали, що це корова. Коні ж не бояться корів. Майка засміялася.

— А потім зубр пішов за гринджолами, і їв сіно, аж поки докінчив усе. А шляхтич лаявся: «Корова ти бридка! Бугай ти холерний. Щоб тебе так вовки докінчили, як ти моє сіно, щоб...»

Дівчинка, сміючись, притулилася щічкою до залізного браслета.

— А зубр?

— З'їв і пішов геть. Вони добрі. Вони страшні тільки для ворогів, зубри.

— Ласий зубр. Хороший зубр. У, який залізний!

Равбич погладив її по голові.

— Годі, дитинко. Не варто тобі гратися цією штукаю. Це іграшка для дорослих.— Підняв її разом з ковдрою.— А я тобі секрет скажу. Хочеш?

— Хочу.

— Олесь прислав по тебе коней. Хочеш з мамою з'їздити до нього на Різдво?

— А ти?

— Я не можу,— серйозно, як дорослий, сказав Равбич.— Мені треба поїхати на інший край губернії. Розумієш, чоловічі дворянські справи. Це тобі нецікаво... Так хочеш?

— Хочу, татку,— зітхнула вона.— Тільки тебе жаль.

— Тоді вдягайся. Сама. Як доросла. Вдягайся, Михайлинко. І сам розгорнув довкола її ліжка та умивальника японську ширму.

— Тату,— спитала з-за ширми Майка.— Лазник є?

— Який Лазник? А-а. Ні, дитинко. Нікого такого немає. Ні лазників, ні водяників— нікого. Це тільки буркотливі бабусі полохають дівчаток. Але ти не вір, і нікого-нікого не бійся. Страшні бувають лише злі люди.

Майка пирскала в долоньки під умивальником.

— А кого ж я тоді вчора ба-ачила в нашій лазні? Крізь шибку. Сидить, чорний такий. І од віників роздягнувся.

Равбич осікся:

— Ну, один, може, лишився,— зрештою сказав він.— Тільки він старий, він, напевне, скоро піде в ліс і засне там назавжди в березах. А поки що ходить з лазні в лазню. Носить дітям подарунки перед Різдвом. І тобі приніс. І золотий медальйон приніс

замість того, що ти... загубила. Ти ж тепер майже доросла дівчина. Отже, можеш носити золото.

— Тату, хіба ми убогі, що носим залізо?

— Це не просто іржаве залізо. Це залізо навіть без порошокки іншого металу...— Помовчав.— Ні, дитинко, ми не убогі. Ми ще тримаємося за давній-давній звичай, який став нашим родинним. Ми, чоловіки з Равбичів, носимо тільки залізо, бо золото дуже брудний метал. Найбрудніший з усіх, які є на землі.

— А як же мені його носити?

— Дівчаткам можна. І потім, це давнє золото. Його добули діди... залізом. Таке — можна.

Майка, вже зовсім зодягнута, вибігла з-за ширми й кинулась Ярошеві на шию. Він підхопив її, легеньку, теплу,— найдорожчий тягар на землі.

«Боже,— думав він,— що ж це я роблю всі останні роки?! А вони що? Що вона робитиме, маленька?»

Але він знав, що все лишиться, як і раніше, тож нічого не сказав, тільки поцілував темно-блакитні очі.

— Слухай,— сказав він,— слухай мене, лапонько. Будь розумною, не кривдь Олесья, не несися високо з ним, як ви, діти, кажете.

Він, звісно, розумів цю сумну тінь, це далеке обіцяння «дорослого» коханій доньці. Але говорити про це не можна. Рано.

— Я найменше за всіх інших хотіла б кривдити його,— зітхнувши, відказала вона.— Та що зробиш, коли він таке ведмежа? То спритний і веселий, а то тюхтій тюхтієм.

— Ти все-таки постарайся,— мовив Равбич.

— Я постараюся.

...Вийхали в зимовому візку вп'ятьох. Мати, Франс, Майка, молодша сестра Наталя і Стась, найменший з усіх. Крізь шибки візка було видно балки, засніжені ліси, пташок-посміток, що прилітають з далекої Лапландії і зимують у нас, бо тут для них тепло, схили над білим Дніпром і лілові чагарі на горбах.

Фурман співав щось сумне й розлоге, погойдував у такт співам головою.

Дзвінко вищали під полоззями морозні колії.

Вітер приніс далеке виття і поодинокі постріли льоду на Дніпрі.

Від нерухомості у візку було всім трохи холоднувато.

А потім з пасма пагорбів помітили далекі вогні у снігах. Коні побігли швидше. Візок спинився, різко звернувши, біля парадного ганку.

...Висипали назустріч люди, хутчіш несли дітей у дім, розкутували їх, пахучих з морозу, садовили на довгу гарячу

лежанку в гардеробній, давали по ковтку підігрітого вина з корицею.

Олесь то потискав руку Франсові, то схилявся до Майки, то цілував маленьку Наталку (Майку цілувати соромився).

А потім у двері сипнув справжній дитячий гурт: Мстислав, Ядзенька Клейна, Янка, чорний, як чобіт, і невтримно веселий. Ноги, руки, посмішки, виск, сміх...

— Що вже що, а галасу таки буде. І не кажи, кумо,— мовив пан Юрій.

Він був щасливий. На Різдво в Загорщину несподівано приїхав старий Вежа.

Вежа зустрів дітей на горішніх приступках сходів, великий, з гарною сивою гривовою волосся. Брав дітей на руки, дивився їм у вічі.

— Це чия ж така? Твоя, пані Надіє?

— Моя.

— Гарна яка! А це? Ого, ну, це я сам розумію. Новий придніпровський дворянин, усиновлений Ян Клейна. Бачиш ти, який, братику! Маєш від мене шаблю.

— Дякую вам,— серйозно сказав мурин.— У Ріки багато ворогів.

Дід несподівано зітхнув і поцілував Янку:

— Настане час — сам знайду тобі дружину і зброю. Олеся хоч любиш? Будь йому другом. Як нитка за голкою. Ти, брате, дивись. Тобі ще доведеться всім життям доводити... що ти наш.

Узяв за скроні Мстислава.

— Пустіть мене, будь ласка,— серйозно сказав Мстислав.

— Чому це?

— Ми вже дорослі.

— Правильно,— погодився дід.— Ви дорослі. Так, отже, ти найліпший друг мого онука?

Нарешті черга дійшла до Майки. І тут дід зробив ласку сісти на підставлене сином крісло.

— Равбичева. Ану, дай поглянути на тебе.

Довго роздивлявся попелясті, із золотистим відтінком коси, бужкову сукню з короткими рукавами, темно-блакитні, вдавано наївні очі.

— Бісик? — спитав він.— Чого тобі не вистачає задля того, щоб стати хорошим і добрим, бісику?

Майка посміхнулася високим краечком рота. Її сердили ці оглядини, вона відчувала в них щось незручне, і сама собі вирішила відігратися за них на єдиній людині, яку було чомусь приємно дражнити: на Олесеві.

— Дорослості,— додав дід.— Життя тобі дозволяє все, капризний бісику. А ось коли воно почне опиратися, почне м'яти,— тоді ти збегнеш і станеш хорошим, бісику з чудовими очима.— Погладив її ручку.— Будь добрий з... людьми, бісику. Так чи не так? Будеш?

— Спробую,— зробила вона кніксен.

Пішла далі. Дід дивився на неї і думав: «Найкраща пара буде для Олеся. Сумлінна родина. Одна з небагатьох справжніх. Та хто знає, що буде з дівчинки через сім років?»

І після розмови з дітьми Вежа став особливо в'їдливий з гостями, шокував їх усіх селянською мовою упереміш із найвтонченішою французькою, навмисне накидався на те, що було дороге співбесідникові — одне слово — розклеївся. На нього дивилися з подивом, чудуючись кострубатим селянським висловом, які він вимовляв з особливим смаком. Поки що на людях це дозволяла тільки Клейна. Вони просто забули, що Вежа й раніше вирізнявся цим. Забути було легко: старий не з'являвся поміж них цілих десять років.

А він попрямував до дітей. Сам відчинив їм двері в зал, де стояло щось тьмаве, таємниче розчепіривши лапи. Сам звелів запалити свічки, стріляв разом з усіма з ляпавок, помагав розбирати подарунки, перший повів за руку дитячий таночок.

Просто анфіладою, з покою в покій, сунула строката вервечка, а попереду легко переставляв ногами сивий чоловік чи не саженого зросту і наспівував:

Антін козу веде,
Тпру та ну — коза не йде.

У блакитній вітальні хоровод, розгулявшись, налетів на підставку з китайською вазою. Черепки з синіми рибами розсипалися навсебіч. Дід почухав потилицю і раптом з легкої ходи перейшов на скоки. Ніхто не бачив, що Клейна стоїть у дверях і спостерігає все. І раптом усі замовкли. А Клейна сказала:

— А ось пані Антоніда помітить та перцю вам дасть, лайдаки. За цим старим дурнем то й ви брикатися.

— Це ми святкуємо,— сказав дід і крикнув: — Касяне, підбери черепки! Уранці роздаси дітям по одному в коробочці. Це буде «Товариство розбитої вази». Років через сорок склеїте. Один одного не губити!

Батько дивився з порога на таночок довкола розбитої вази й реготав:

— Ану, за мною!

Крикнув і повів дітей знову до ялинки.

Вона сяяла в напівтемряві, велика, уся в таємничих тінях, пахуча. Червоним світлом падала на її верхівці віфлеємська зірка. А в гілках, наче в зеленій печері, стояли іграшкові вівці, і волхви в чудовому вбранні йшли до ясел.

...А потім відвідали палац ряджені з козою. З обличчями, нашмарованими сажею, у вивернутих кожухах, у дивовижних «турецьких шапках» — вони принесли із собою мороз, звуки дудки, цимбалів та бубна.

Коза була в сірому овечому кожусі з мачульним хвостом, у висушеній овечій масці. Замість бороди у неї був жмут колосся. Коза мекала і співала пустотливим голосом. Це вже була не забава, а важлива справа. Бо від кози залежав майбутній урожай. Усім відомо, що душа ниви, кому пощастило її побачити, схожа на спритну козу, яка бігає на задніх ніжках. Така вже істота. Попервах їй добре живеться, але потім жнуть жито — і все менше й менше лишається місця, де могла б сховатися душа ниви. У відчаї вона ховається в останній жмут колосся, — це і є козина борода. Останній жмут зрізають обережно. Він лежить під образами і полишає хату аж на Різдво, прив'язаний до голови «кози». Тут вона радіє і вирішує зробити, щоб людям було добре. І люди не кидають її. Люди тримають «душу» до весни, а весною виносять і обережно «відпускають», кладуть у височенькі зелені сходи.

І знову душа населяє своє царство, не даючи загинути жодній рослині, а сама вільно ходить на задніх ніжках по всіх обширах придніпровських нив.

Уривано подавала голос дудка. Співали:

Де коза ходить, там жито родить;
Де коза хвостом, там жито ростком;
Де коза ступою, там жито купою;
Де коза рогом, там жито стогом.

Розпашілі від танців, Олесь і Майка вибігли з покоїв і спинилися в холоднуватій лоджії. У великі вікна світили морозні зорі. Дві маленькі постаті стали коло вікна і притулилися одна до одної, бо стало трішки страшно. Відчуваючи під рукою її плече, Олесь мовив:

— Зорі. Учителю говорить, що на них також є люди.

— А ми їх ніколи не побачимо, — сказала вона. — Олесю, а може там бути, як у Загорщині? Є там такі, як ми?

— На одній нема, на другій нема, — почав Олесь. — А на тисячній, може, і є. Стоять десь, як ми, такі ж хлопчик і дівчинка, та дивляться на нас і думають: а чи є там хто?

— Так само не побачать ніколи, — зітхнула Майка.

Зорі мерехтіли над парком.

— Олесю, — спитала вона, — може народиться людина з такими очима, що побачить їх?

— Не знаю, — відказав Олесь. — Очі в усіх різні. Бачиш Ківш?

— Бачу.

— А онде інша зірка в його ручці. Поглянь, що ти бачиш коло неї?

— Ой, — прошепотіла Майка. — Ще одна зірочка.

— Це Митар і Алькор, — проказав Олесь. — У тебе добрий зір. А оту зірку як ти бачиш?

— Ніяк, зірка як зірка.

— А я знаю, що вона подвійна. Це Альфа Вагів. Учитель дивується, які в мене очі. Він перевіряв. Він бачить лише в трубу те, що я добре бачу й так. Знаєш, Вечорниця має серпи, як місяць. А коли на ній серп, то часом можна помітити, що інша її частина попеляста... Я помічаю навіть ще більше. Біля Вовчого Ока¹ є дві зовсім малюсінькі зірочки. Але я їх бачу тільки в присмерку, коли на небі зовсім мало зірок. Тоді жодна не забиває їх своїм сяйвом. — Помовчав. — Може, й народиться людина з таким зором, що побачить на зірках людей.

— Слухай, — сказала Майка. — Давай зробимо... знаєш що?

— Знаю, — урвав він, якимось шостим почуттям вгадавши, що думає вона. — Треба назвати ці дві зірки біля Вовчого Ока. Їх же ніхто не бачить. Так ми дамо одній твоє ім'я, а другій — моє. І це буде наша тасмниця. І наші імена будуть вічні, як ті зірки. Завжди.

— Завжди-завжди, — мовила вона. — Навіть коли нас не буде... через тисячу років... Зоря — Майка і зоря — Олесь.

Свято тривало: у танцях, переодяганнях, ворожінні, у леті санчат, огорнутих веселковим сніговим пилом. А біля Вовчого Ока жили і світилися, нікому невідомі, зоря — Майка і зоря — Олесь. Їм було добре і весело разом з усіма, але ще ліпше одне з одним. Вони розмовляли й розмовляли. Олесь розказав їй про зустріч на заправі з Чорним Войною. Майка аж похолола, почувши, який він схожий на її Лазника. Але вона нічого не сказала.

...Одного разу, на четвертий день Різдва, вони втекли од усіх і подалися в далекі, нежилі покої дому «шукати цікавого». Цікаве було повсюди. Зокрема, «скринька Пандори», яку знайшли на столику в кутньому покої. Довго не могли відкрити її, а потім випадково натисли блискучу пластинку, і зі скриньки,

¹ Юпітер.

одразу за відкинутим віком, виресли кавалер і дама з бісквіту¹. Вони повільно кружляли в якомусь невідомому танці, а довкола них, жваво погойдуючись, крутився чорт.

Цікаві були також давні портрети, бо ні Майка, ні Олесь не могли прочитати латинських і в'язевих написів на них. Цікавий був калейдоскоп, який вони знайшли в порожньому покої. Калейдоскоп лежав у скриньці, разом з різноколірними скельцями. Діти сіли на канапу і заходилися крізь ці скельця дивитися у вікно, на дерева та хмари.

Вони поглянули крізь сине скельце — і світ за вікном став синій і неживий.

— Я не хочу такої землі,— сказала Майка.

— Я теж. На тобі жовте скло.

Жовте було веселе й радісне. Світ лежав перед Майкою жовтенький, і вона сміялася.

А потім трапило під руку червоне скельце. Страшне багряне небо, важкі криваві хмари, такі повільні, жахливі.

— Страшно,— сказала вона.— Забери швидше.

Вони сиділи мовчки, пригнічені страшним видовищем. Майка була дуже вражена... Олесь сам не знав, як це у нього вийшло. Він обійняв її зовсім легенько і невміло поцілував у нерухомі уста. На якусь мить Майка розсердилась, та потім тільки встала з канапи й сіла на маленький стільчик під стіною. Вона сиділа мовчазна і така тоненька у своїй бузковій сукенці, що йому стало жаль її. Та він не знав, як випросити пробачення. Просто дивився на неї великими благальними очима. А Майка навіть повік не підвела на нього. Тоді Олесь одвів очі на стіну і помітив дивину. Призахідне сонце лежало на стіні покою. І там же, на стіні, він побачив чорнолицю Майку з фіалковими косами і в сукенці оранжево-багряного кольору. Чорну-чорну Майку з фіолетовим волоссям.

— Майко! — гукнув Олесь таким голосом, що налякав її.— Майко, поглянь на мене. Довго-довго дивись.

Спантеличена, вона все-таки скорилася. Захід лежав на стіні покою. Вона дивилася на хлопчика, на його зелену куртку, бачила його благальні й налякані очі й розуміла, що даремно по-кривдилася.

— А тепер глянь на стіну.

Майка відвела очі й побачила чорну Олесеву тінь, зодягнену в пурпур.

— Ти,— сказала вона,— ти... зовсім чорний, ти зливаєшся з тінню, тебе не видно. Тільки одяг багрянний... плаває.

¹ Неполита, матова порцеляна.

— А ти в оранжево-багряному... Твої коси лілові. .

Вони повторювали й повторювали дослід, налякані до глибини душі.

...Чорний хлопчик у пурпурі. Майка не дарма читала романи.

— Наче... голову тобі відрубали.— Наче... привид багряної людини.

Він пильно дивився на неї. І тоді вона спохопилася:

— Ой, я щось не те сказала. Даруй мені, Олесю.

Підвівшись з місця, вона хутенько підійшла до канапи, схилилася над ним і, охопивши його за шию, сама легенько й чисто поцілувала його у гарні уста.

XXII

Олесь читав, сидючи у заскленій терасі. Шибки були старі і тому мали легкий фіолетовий відтінок. За садом пливло сонце, світлячи просто Олесеві в лице, і літери в книзі видавалися червоними.

Він знайшов у дідовій бібліотеці Яна Барщевського. Книга називалася «Шляхтич Завальня, або Білорусь у фантастичних оповіданнях». Він вже закінчував четвертий том. І це було перше підтвердження, що не він один відкрив Море, і тому багато що міг дарувати авторові.

Просто-таки чудово. Перед ним поставала симпатична людина, яка щовесни, мов перелітна пташка, не могла всидіти в Петербурзі й пішки, з костуром у руці, ішла на батьківщину, в Білорусь. Ішла і слухала співи жайворонків у спекотній високості. А в душі у неї народжувались рядки... Поставала людина, яка в метелицю прилаштовувала у вікні свічку, щоб подорожні йшли до неї. Вона годувала й поїла людей, тільки щоб вони оповідали їй історії та легенди.

Викликало жаль, що написано по-польському, лише з білоруськими діалогами. У своїй мові автор міг би стати великим. У чужій став тільки вищим за середнього.

Ян Барщевський, здібна й добра людина, багато в чому близький до Гоголя, називав себе білорусом, а батьківщину — Білорусією, можливо, навіть занадто настійливо. Він пестливо любив край, його легенди, його людей.

«Ну, а я?» — подумав Олесь.

І саме тоді прийшли в Загорщину, до нього, Кіндрат і Андрій. Кирдун привів їх на терасу, і ось вони сиділи перед ним, такі схожі, що аж сміятися хотілось, і водночас такі несхожі. Хто вмів так жартувати, як Кіндрат, і хто співав такі пісні, як Андрій?

Найдорожчі були їхні усмішки: хитрувата — у Кіндрата і лагідна, майже жіноча, у Андрія. Правильно вчинив батько, що відпустив їх та віддав Павлика з Юрасем до школи. І Олесь без жалю відклав книгу людини, яка відкрила Море на шість років раніше за нього, Олеся, навіть устигла написати про це, але не розуміла хвиль, з яких це Море складається.

— Слухай, Олесю, сказав нарешті Кіндрат.— У нас до тебе справа.

— Ну? — мовив Олесь.

— Але спершу ти даси нам слово, що про це ніхто не дізнається, навіть батьки...

— Ми тут думали, аж голови попухли,— додав Андрій.— Але тепер Масниця. Усі їздять. У гості. А Кроєр... твій далекий свояк...

— Стривайте, хлопці,— втрутився Олесь,— нічого не збагну. Та ми й не їздимо туди ніколи. Мої не люблять Кроєра.

— Тим краще,— сказав Кіндрат, з полегкістю усміхнувшись.— А ми думали... Значить, усе гаразд.— І засміявся:— Юрасеві батько аж два ляпаси відважив. Прийшов хлопець із церкви, в кишені у нього аж чотири гривні. Батько питає: звідки? А той каже: «А там, де всі брали, то і я взяв. З таці». Ми аж присіли од сміху.

Андрій дивився убік. Та й Кіндратів сміх був нещирий. Олесь з боєм спостерігав це, бачив, що хлопці мало не сказали йому про щось і ось тепер переводять мову на інше.

— Як хочете, хлопці,— сухо мовив він.— Але я думав, що ви мені вірите, що я для вас zostався братом. Навіть тепер. Що ж, нехай...

— Та ми нічого,— сказав Кіндрат.— Ми тільки хотіли просити, щоб не їздив до Кроєра... Не люблять його...

— Сам знаю,— все ще сухо мовив Олесь.

Помовчали. Олесь знав: дружбі й відвертості кінець. А тут ще Кіндрат несподівано, тільки аби не мовчати, почав чергову побрехеньку.

— У Лопати гості були. Поклали їх, п'яленьких, у чистій половині. А діти взяли та присунули до дверей стола. Уночі встає чоловік, шукає куди вийти. Хоч як мацає — нема дверей... Аж зубами скреготів.

Андрій раптово кркнув з прикrostі за брата. Строго підвелися вії.

— Верзеш бозна-що, бовдуре,— сказав він.— Ану, давай, кажи все. Олесь наш, мужик. Не скажеш — усьому кінець. Де віри немає, то яка вже дружба?

— Що ви,— захопився Олесь.— Чому кінець? Та я й не хочу.

— Бачиш? — сказав Андрій.

Кіндрат усе вагався. І тоді Андрієві очі спалахнули.

— Не скажеш? Тоді я сам. Тільки ти, Олесю, знай: на тебе вся надія. Мовчи в ім'я матері й пана Єзуса.

— Це вже даремно, хлопці.

— Не даремно, — сказав Андрій. — Кожен за своїх: дворяни за дворян, мужики за мужиків. А коли дізнаються — тоді нам кінець. Бо знали, а не сказали. Діда старого добре, якщо відшмагають. А нам, і Лопатам, і Кахновим людям, може, й Сибір.

— Тоді й говорити не треба, — сказав Олесь уже серйозно.

— Треба, — строго заперечив Андрій. — Ми дядьковані брати. Раз промовчимо, два — і кінець братерству. — Він передихнув. — Кроєра хочуть убити. А маєток його спалити. Корчак. Той самий, що вила кинув. У нього кров у серці запеклася на пана Кастуся. Корчаків діти торби пошили і в старці подалися. За самим Корчаком ганяються, як за звіром. І він надумав: убити. Той, хто вбив, — це вже не людина, він гірший за божевільного. Він заражений убивством. За змію бог сто гріхів прощає. І він уб'є одного дня на Масницю. Щоб не в піст грішити. Так що не їдь і своїх відмов.

— Ми ніколи не їздимо, — сказав Олесь. — Ми — вороги. Я нікому не скажу, можете мені вірити. Тільки ж його спіймають. Мусатов за ним повсюди ганяється. Жаль сміливої людини!.. А хто це вам сказав про вбивство?

— Петрок Кахно чув од Лопати. А ті до Покивача їдять, де Корчак ховався.

— Базіка ваш Петрок, — сказав Олесь. — На radoщах, що цю брудну свиню вбити збираються, розпустив язика.

— Він нікому більш не сказав, — зашарівся Андрій. — Не думав я, що ти, Олесю, дорікатимеш нам.

Тепер соромно стало Олесеві:

— Я не дорікаю. І я нікому більш не скажу. Могила!!!

Це було найстрашніше присягання на мовчанку. Хлопці повірили й пішли спокійно.

...Уранці наступного дня в Загорщину прискакав з Кроєрвіччини гонець, селянин років під сорок. Пан Юрій і Олесь якраз виходили з дому, коли селянин важко сповз зі свого миршавого коника. Той одразу мов заснув, тупо розставивши свої ноги. Селянин стояв коло нього, м'яв у руках брудну діряву магерку — повстяного капелюха — і дивився не на панів, а на мокрий сніг, у якому танули його розкислі сліди.

— Накрий голову, — сказав пан Юрій. — Не люблю.

Дикуваті світлі очі селянина на мить підвелися.

— Високородний пан Костянтин Кроєр померли. Вони просять, щоб дворяни стояли... біля труни.

— Як це він просить? — ще не вірячи, спитав пан Юрій. — Мертвий просить?

— Ще як... живі були.

— Як трапилось?

— Моментально... майже. Кажуть, жила лопнула. Уже і в труну поклали.

Пан Юрій перехрестився і побачив білу голову селянина, на якій розтавали мокрі лапаті сніжинки.

— Накрий голову, кажу тобі. Іди в челядну. Попроси там горілки. Та вівса коневі.

— Ні,— сказав селянин.— Загадали ще сповістити...

Загорський розсердився:

— Іди, кажу, шкапо ти затуркана. Інакше я сам тебе батогом почастую. Логвине, Карпе, візьміть його, дайте сухі личаки, горілки — одне слово, що треба.

Селянин пішов поміж слугами, покійно похнюпившись.

— Збирайся, Олесю,— мовив пан Юрій, збігаючи по приступках.

Не їхати не можна було. Батько так і сказав матері. Несподівано вона відмовилась:

— Ти можеш їхати з Олесем. Тобі треба. А я не можу. Я не любила його.

Вирушили вдвох. Верхи. По настеленій лозі переїхали товстий, але вже слабкий, як мокрий цукор, дніпровський лід. Дорога тяглася спочатку заплавами, потім засніженим узвишсям, яке переходило десь далеко в Чорну гору. Невдовзі мала відкритися їхнім очам Кроєрівщина.

Мокрий, подекуди вже брудний сніг покривав поля, а на снігу сиділи вугільно-чорні ворони. Часом вони злітали, і тоді одразу ставало зрозуміло, як важко їм летіти проти вогкого, сильного вітру. На полі наздогнав Загорських особистий ворог Кроєра, також верхи, Януш Біскупович. Привіталися. Олесь із цікавістю розглядав подорожного, його жваве гарне лице з оксамитно-темними очима. Біскупович був для нього не байдужий і з тієї причини, що його вважали найплодовитішим добувачем «пісень рогу» на Придніпров'ї. Він складав не лише їх, а ще й вірші: серйозні й чутливі — по-польському, жартівливі — по-тутешньому. Кроєр мало не викликав його на дуель за вірш про пивощинський заколот. Там, між іншим, були такі рядки:

Пан жандар його цілує,
Хоч він дулею глядить.

Батько ставився до Біскуповича з повагою, але був вочевидь здивований, що той теж іде.

— Як же це ви?

— Кожен повинен сподіватися на останню милість.

— А суперечку ви з ним затіяли даремно,— сказав пан Юрій.

— Грізний рак, та в с... очі,— посміхнувся Біскупович.

— Ну, пророків немає.

— Є пророки,— сказав Біскупович.— Можливо, на добре, а можливо — і на лихе, але моя епіграма несподівано швидко справдилася.

— Яка?

— А та, якою я відповів на його погрози.

Пан Юрій згадав і весело зареготав. Цю епіграму пам'ятали всі і знали, що Кроєр не прощає її. Бо ніщо не клало на його існування такої плями, як ці два рядки:

Śmierć Krojera w Krojerówszczyźnie zrobi zmianą:
Panowie pić przestaną, chłopi zaś jeść zaczną¹.

І ось Кроєр помер. Тепер справді не буде кому поїти покидьків, а селянам стане легше жити.

...Кроєрівщина здивувала Олеся. Величезне село розповзлося на багатому лесовидному суглинку по берегах ярів, по схилах, по кручах над річкою. Ніде ані деревця, ані кущика. Громадський віковий дуб на вигоні обрубаний весь, крім однієї гілляки, але й та стирчала в небо, наче людина, лементуючи, підняла одну руку. Селяни, що траплялися пазустріч, зацьковано дивилися в землю.

Величезний панський будинок стояв так само на пустому місці, незатишний і страшний. Будинок був просто великою кам'яницею, і страшне запустіння панувало довкола. Невеличка напівкругла брама, глухий нижній поверх, два крила ганку.

Те саме було і в покоях. Стара занедбана розкіш, мовчазні слуги, примовклі купки гостей, що з'їхалися віддати останню шану небіжчикові.

А колись була багата домівка, навіть вельми багата.

Пан лежав у парадному залі, вікна якого починалися на рівні людського зросту. У залі стояв стіл. Поряд з ним пюпітр, за яким читала псалтир людина в чернечому одязі. Каптур закривав її обличчя. На столі, в дубовій домовині, лежав Кроєр. Дві грубі — з руку — воскові свічки кидали жовтувато-рожеві відблиски на нерухоме лице.

— Відгуляв,— сказав батько.

¹ Смерть Кроєра викличе зміну значну:

Панство пить перестане, селяни їсти почнуть (пол.).

А в сутінках залу звучали страшенно монотонні слова псалму «На втіху сумуючим». У високі вікна ледь проникало світло дня, запилюжене, наче у підвалі, грифельно-сіре. І світляна пляма — це тільки лице Кроєра, руки, складені на грудях, та червонувата парча, що закриває тіло до самісіньких рук.

Люди йшли повз домовину й прощалися. Дехто з очевидною насолодою і з удавано журливою міною на обличчі. Пан Юрій з Олесем опинилися у ногах небіжчика.

— Бувай, швагरे,— сказав Загорський.— Хай бог буде милостивий до тебе, як прощає він будь-яку провину.

Олесеві очі трохи сполохано оглядали троюрідного материного брата. І раптом хлопчик здригнувся: крізь приплющені повіки виглядала жовтувата смужка білка. Кроєр дивився.

— Іди,— сказав пан Юрій.— Рано тобі. Іди і не дивись.

Вони рушили повз домовину.

— Швагер прибув,— почув пан Юрій тихий голос.— День добрий, швагере.

Не розуміючи, звідки голос, пан Юрій озирнувся. І раптом по залу, як вітер по нічних гілках, пробігло зітхання жаху:

— О-о-ох-х!

Вони оглянулися. Натовп хитнувся од домовини, як жито під вітром. Мертвяк сидів. Олесь стис щелепи, щоб не закричати. А небіжчик сидів і дивився на людей. Потім дістав з-під червоної парчі пляшку шампанського. Корок вистрелив у стелю — по пляшці полилися білі струмочки. І водночас широко розчинилися двері в їдальню, і всі побачили там море вогню від свічок, бочки з вином біля стін, серветки, білість скатертин, столи, обтяжені їдою, яка громадилася на них. У залі гримів хор товаришів по чарці пана. Співали хвалу:

«Янгол вопіяша благодатніше: чиста Діво, радуйся! І паки реку: радуйся! Твій син воскресє тридневен од гроба, і мертвії воздвигнуї: люди, веселітеся!»

Пан Юрій незрозуміло дивився на все це.

— Свиня,— сказав Біскупович.— Матір божу не пожалів, блюзнір.

І тоді пан Юрій плюнув. А небіжчик, подаючи чашу з шампанським, вів:

— «Зі страхом божиім і вірою приступіте...»

Пан Юрій тягнув Олеся до дверей.

— «Не перешкоджайте дітям приходити до мене»,— співав мертвець.— І простягаючи чашу, виголошував: — Пийте од неї всі.

— «Відзехом світло справжнєє,— співали голоси,— прияхом духа небесного... Ти-бо нас урятувала єсть».

Пан Юрій не йшов, а летів до дверей. І тут дорогу йому переродили озброєні загоніві.

— Швагре,— сказав Кроєр.— Троюрідний швагре, куди ж ти? Послухай мене.

Загорський спинився.

— Пробачте, панове, за жарт,— вів далі Кроєр.— Інакше ніхто не приїхав би.

— І правильно,— сказав Біскупович.— Бо в цьому домі від кожної п'янки хтось та помре.

— Забудьмо сварки,— провадив Кроєр.— Мені набридло одному. Забудьмо суперечки бодай на кільका днів. Я нічого не шкодую. А ти куди, швагре?

У пана Юрія тремтіли ніздрі. Він ступив крок до дверей — загоніві зімкнулися. Загорський, Олесь і Біскупович поклали руки на ефеси кордів.

Кроєр дивився на все це божевільними, у червоних мішках, очима. І, мабуть, не побажав псувати свята.

— Пустить їх,— кинув він.— А ти, швагре, почекай моєї смерті ще років з двадцять.

Він мав на увазі спадщину. Але Загорський розсунув руками загонівих і пішов не оглядаючись. Ця людина не могла образити його.

— І пробач,— сказав Кроєр. Потім він став у домовині.— Інших прошу не скаржитись. Дорога довга, мокра — живіть отут.

Люди роззиралися. В усіх вікнах височіли вже озброєні загоніві. Чоловік з тридцять, пропустивши Біскуповича й Загорських, зімкнулися і стояли у дверях. Люди опустили голови, бо всі знали, яка важка чаша Кроєрової гостинності. Але ніхто не протестував. Великих дворян, з якими Кроєр побоявся б сваритися, у залі не було. І люди рушили в їдальню. Важко зачинилися за ними двері.

Кроєр накинув парчу на плече, як плаща, і скочив на підлогу. Його трохи похитувало, він був знесилений щоденною п'янкою, але силвся стояти рівно.

Один загонівий підійшов до нього і щось проказав, у Кроєра вищирилися зуби.

— Де? — страшним тихим голосом спитав.

— Біля ганку, пане.

Кроєр, тягнучи за собою край парчі, кинувся до дверей. На ходу спинився.

— Усі од вікон. Усі до дверей і не відходити. Інакше — зарубаю... Стежте, щоб ніхто з гостей не втік... щоб трупами лежали до ранку

І майже вибіг із парадного залу.

Він випередив Загорських і Біскуповича, коли ті виходили на ганок. І не звернув на них ніякої уваги, кинувшись по приступках униз.

Пан Юрій гукнув одному загоновому, що супроводив їх:

— Коней!

— Зараз.

Вони чекали коней, стоячи на нижніх східцях, і дивилися на те, що відбувалося нижче, на майданчику, вкритому бруднуватим витоптаним снігом.

На майданчику стояв в оточенні трьох «блакитних» і десятка земських білявий селянин у розхристаному кожусі. Рукав кожуха був одірваний: з великої дірки, як стріпки еполета, падали на плече косми овчини. Звичайнісінький селянин років під тридцять, обвітрений, дужий. Незвичайні були тільки очі. Чорні, глибокі, вони з неприхованою ненавистю дивилися на пана Кроєра, що наближався до купки людей беззвучними котячими кроками.

Збоку цієї купки людей стояв Мусатов. Дивився мовби в інший бік, погладжував щетинисті бакенбарди. Зеленуваті, як у рисі, очі пробігли по обличчях Олесья, пана Юрія, Біскуповича і байдужно почали розглядати, ніби перший раз бачили, лискучі од вологості дикі камені будинку, високі вікна, подушки зеленого моху біля ринв.

Мусатов знав шалений норсв Кроєра, знав, що той може зопалу вчинити таке, чого потім і докупи не згребеш, тим паче що свідком буде сам маршалок. І Мусатов пішов повз Кроєра до сходів. Проходячи, зробив йому вітальний жест. Кроєр посміхнувся. Він зрозумів це так, що Мусатов розв'язує йому руки. «Що ж, гаразд. І яке, справді, кому може бути діло до рахунків господаря зі своїм рабом».

Мусатов зник у домі. І Кроєр, дочекавшись цього, підійшов і спинився кроків за три від селянина.

— Що, Корчак, недовго довелось ходити? Погуляв — плати.— Шалені очі дивилися з усмішкою.

Корчак мовчав.

Трое чоловіків на ганку підвели голови, почувши прізвище.

— Батьку, чого це він? — спитав Олесь.

— Гнида, — сказав пан Юрій. — Ти не слухай, сину, ми не маємо право втручатися.

Кроєр ступав то крок праворуч, то крок ліворуч: розглядав.

— То пан Корчак уже й еполет придбав? У генерали панові Корчаку захотілося? Може, господар Корчак і в імператори митить?

Корчак мовчав.

— Мітить, — з удаваним жалем сказав Кроер. — Неписьменний, сердега. Не читав. Не знає, чим цар Мурашка прикінчив ¹.

— Чому не знаю? — сказав раптом Корчак з якимось молодецьким відчаєм. — Дуже добре навіть знаю:

Голівонька бідная од жару тріщить,
Сидить у червонім у залізнім сідлі.

У відповідь пан Кроер ударив Корчака, мабуть, не вельми сильно через те, що був змучений п'ятикою.

Олесь дивився на це розгубленими очима: він уперше бачив, як б'ють зв'язаного.

Голова у Корчака не хитнулася від удару. З якоюсь злою радістю він сказав:

— Кепсько б'єш... А жаль, паночку, що мене дорогою до своїх схопили. Ух, як би з цього кубла димком рвонуло! — Корчак ковтнув повітря. — Жаль... Одного жаль: розрахуватися не встиг...

Кроер відпочивав, і очі його були каламутні од гніву.

— Так у тебе ще й свої були? — тихо спитав він.

— Аякже. Не святим же я духом жив від жнив до масниці. Переховували, помагали.

— Де переховували? Хто?

— А це вже ти сам дізнайся.

Кроер плюнув і знов, якимось навскоси посовуючи свою довгу постать, рушив по брудному снігу до зв'язаного.

— Де? — він ударив знову, цього разу під нижню щелепу.

Корчак сплюнув кров'ю в сніг.

— Уцілив-таки, — сказав він. — Звісно. Над пішим орлом і ворона з кілком.

Це було вже занадто. Кроер відчув свою п'яну квалість і заходився нишпорити очима, шукаючи щось важке. Саме тоді конюх привів панам коней. Пан Юрій розбирав повіддя. І тут Кроер помітив у руках конюха карбача. Рвонув його з рук дворового і підбігцем, зігнувшись, ударив Корчака по обличчю. Карбач не був підплетений свинцем — тільки підвитий гнучким мідним дротом, — і це врятувало Корчака від смерті. Обличчя у нього залилося кров'ю. Вуста у пана тряслися. На щоках плямами з'являвся і зникав рум'янець. Десять, двадцять, сорок ударів...

¹ Під час великої селянської війни сімнадцятого сторіччя повстанцями — селянами Мінщини — керував Мурашко. Згідно з легендою, смертельно пораненого в битві «мужицького царя» посадили на розжарений до червоного залізний трон.

Олесь дивився на розправу шаленими очима. Били зв'язаного чоловіка, який не міг захищатися...

Корчак не міг уже стояти. Він сів на сніг, залитий кров'ю, хапав ротом повітря.

— До-бий,— тільки й зміг сказати він.

І повалився лицем у снігову кашу.

— Аз-зіят,— зовні спокійно сказав пан Юрій і додав: — Олександр, в сідло!

Олесь не міг одвести очей... Удар... Ще... Ще удар. Вони падали, мов по серцю.

Чоловік у снігу випростався.

І тоді сам не розуміючи, що він чинить, підліток кинувся до Кроера і підставив руку. Карбач розсік одним махом одяг і шкіру, закрутився довкола зап'ястя. І тут Олесь перехопив його і щосили смикнув на себе. Йому вдалося вирвати закритавлений батіг з рук дорослого. Блідий, з червоними плямами на щоках, Кроер незрозуміло дивився на Олеся.

— Сволота,— у дитячому горлі щось клекотало.— Ница, зла людина.

Отямившись, Кроер загрозливо посунув на нього.

І тоді Олесь, тіпаючись від люті, знаючи, що цей може ударити його, щосили, вперше в житті, зацідив... просто в перекошене лице.

Кроер схопився за щелепу. Потім підняв кулаки.

...Але тут дужа рука пана Юрія одкинула його від сина. Метнувся повз них Біскупович, схопив карбача і жбурнув його в сніг.

— Слухай, ти,— сказав пан Юрій.— Гнидь! Гниль! Коли ти зачепиш його, ти жовцю ригатимеш...

— Стривайте, Загорські,— спокійно сказав Біскупович.— Не брудніть рук.

— В-варта! — ледь видушив із себе Кроер, і це прозвучало тихо, але гнівно.

Руки пана Юрія і Біскуповича лягли на ефеси кордів.

— Ви пожалієте, Кроер,— спокійно мовив Біскупович.— Щоб проломити вам голову, вистачить хвилини.

Кроер озирнувся. Але жандарі вочевидь боялися втручатися у сварку високих панів. Стояли мовчки.

Пан Юрій спокійно посадив Олеся на Ургу й підвів Біскуповичу його коня. Скочили в сідла. З місця,— тільки брудні сніжні бризки полетіли,— навскач.

Верст через п'ять, коли стало зрозуміло, що погоні не буде, пустили розігрітих коней рессю. Олесь заголив рукав, розглядаючи кривавий рубець.

— Він мене вдарив, — не розуміючи, сказав.

Батько з жалем дивився на сина.

— Ти погарячкував, — мовив. — Тому що троє чоловіків могли накласти головою за одного, якого все одно чекає Сибір, смерть у руднях... А як би тужила твоя мати... Або пана Біскуповича дружина... Обіцяй мені, що ти...

Олесь не вельми ввічливо сказав:

— Цього я не можу обіцяти.

— Правильно! — сказав Біскупович.

... Корчака справді чекав Сибір. Коли Мусатов, почувши Кроєрів крик до варті, вибіг з дому, Корчак, залитий кров'ю, але все ще живий лежав непритомний у снігу. Мусатову вдалося умовити розлюченого пана від погоні. Корчака він оддав жандармам і наказав везти його в Суходіл.

А Кроєр приклав до щелепи сніг і попрямував у дім.

— Горілки, — тільки й зміг сказати загоновим.

Почався нестримний, страшний розгул. Три дні Кроєрівщина захилялася у вині. Галас стояв над тими, хто впився, пісні, лайка.

На п'ятий день на ногах лишився тільки Кроєр та Іван Торкайло. Сиділи при світлі свічки в домашній молитовні, цокалися один з одним, осоловілими очима стежили, щоб кожен випив до краплі. Кроєр почав був уже проціджувати вино з пляшки крізь пальці, бо в кожній пляшці сидів чорт, дуже схожий на морського коника, — але все якось обійшлося. Щоб не лаятись, вирішили весь вечір розмовляти по-французькому. Іван цієї мови не знав, а п'яний язик Кроєра і на своїй з труднощами сплітав два-три слова.

— Лягали б спати, чорти, — грубіянив Петро, Торкайлів лакей.

— О, мон дийо... нон... Алон!.. Перепити — кураж! — теревин бозна-що Торкайло.

Петро сміявся. Кроєр дивився на нього тьмяними очима:

— А ти чого регочеш, Петре? Розумієш нас?

— Він з-зна, — казав Торкайло.

— Знаєш французький язик?

Петро образився:

— А негоже.

— Ну то який він?

— Червоний, — сказав Петро. — Як... собачий...

— Пр-равильно, — підтвердив Торкайло. — Златоуст!

Залишивши очманілих панів з вином, Петро зачинив їх (могло бути погано, коли надумують освіжитися в ополонці або скакати на конях), а сам прийшов у людську і сказав кухарці:

— Останні часи. І живуть не по-людському, і п'ють, як перед загибеллю.

— Диво яке,— сказала кухарка.— Тепер ще, кажуть, у Петербурзі змія пустили по залізних колях... Змій, розумієш, біжить по дорогах. Це вже кінець світу.

— Атож,— погодився Петро.— Цей не пожаліє. Цей зжере всіх.

XXIII

Спершу випустили свої котики верби. Потім, перед Великоднем, почали сльозитися прозорим соком пні зрубаних берез. Опісля бруньки стали зелені, а ліси — темні. Пізніше заплакали перед Купалою трави: мали назавтра загинути. А там надійшла черга полягти колоссю.

Рік не потішив. Він багато обіцяв дружною доброю весною і частими, теплими та рясними дощами. А потім нічого не дав. І вже вкотре!..

Дощі почалися безнастанні. Паростки заклиналися у глибокому холодному багні, жовкли і гнили. А наприкінці квітня налягли холоди і міцно тримали ниви аж до середини червня. Земля, коли засунути в неї руку, була не тепла, а студена і липка, як глей, викинутий із самого дна могили.

Дні й ночі стали теплі лише в кінці червня. Голод мовби підготовляв ґрунт під своє зимове жниво і щедро кинув людям непотрібне тепер тепло.

На озимих не вернули й насіння, тим паче що довелося рятуватись: переорювати поля і засівати їх під ярові. І цю пізню сівбу ледь закінчили на Купали, а це означало, що осінні вруна напевне поб'ють ранні приморозки.

І все ще, третій рік, хворіла картопля, і плоди її були, як багно: не відрізниш од землі.

Пан Юрій і старий Вежа наприкінці липня наполовину спустошили гамазеї, даючи селянам позики, розуміючи, що сподіватися немає на що, відпустили їх на оброк. Хай ідуть з плотами, хай виряджаються на возовицю, хай дістаються до будівництва залізниці, аби не голод, аби не спустошити гамазеї до дна. Бо невідомо, що буде наступного року.

Наприкінці липня крик про допомогу долинув з містечка Свіслоч, де жила далека своячка пані Антоніди, стрична¹ сестра її матері, Тетяна Галицька. Пан Юрій надумав надіслати

¹ Стричний — двоюрідний (gial.).— Рег.

туди валку насінного збіжжя: на наступний рік. Передали ще й триста карбованців грішми, щоб був заклад на випадок справжнього голоду, аби хоч раз на день годувати гарячим дітей, жінок і кволих (у тітки було десь близько вісімдесяти душ, жила вона одна, просила тільки насіння — можливо, якимось перетерпить з людьми).

Супроводжувати валку мав Олесь. По-перше, люди з контори були в розгоні, по-друге, хай зникає до діла, час хлопцеві взагалі подивитися світ. Цілу зиму ще сидіти йому в Загорщині та у Вежі, перш ніж піде до гімназії. Цілу зиму вчитися, цілу зиму практикувати мови, слухати Фельдбауха, monsieur Jannot та інших. Батько і той дивувався синовим успіхам і довготерпливості... Хай їде, хай подивиться світ.

І почалася далека дорога...

Рипіли колеса возів, ішли поряд з ними селяни. А молодий Загорський то їхав біля валки на мишастій Косюньці, то звертав з дороги і скавав путівцями, проїжджаючи села й хутори, то лежав на возі, високо-високо, і дивився на золоті хмари.

Які безмежні дороги! Які заплутані роздоріжжя з десятками стежок, що вливаються в них! Які похилі дерев'яні хрести, сірі і в глибоких тріщинах, стоять на розпутьях шляхів.

Тягнуться повз них вози, йдуть подорожні з тригранними гострими костурами та клунками за спиною. Ідуть барколабівські старці із синьоокими хлопчиками ясної іконописної краси.

Жінки несуть за спиною поклажу, вузлом зав'язавши на грудях краї хусток. І вузькими, якимись особливо жіночними і похиленими вперед видаються їхні плечі, стиснуті цупкою тканиною, у якій лежить нерухомих тягар.

Співає ліра під придорожнім в'язом. Іноді сонце заступає димно-агатова завіса короткочасного дощу і тоді ноги місяць дорожнє багно, — тисячі ніг, — і куці стають особливо темними, а полова шкіра коней робиться гнідою.

І на все це — скільки вже років! — дивиться обведеними синьою очима, весь у патьоках, пофарбований охрою і мідяною, розп'ятий Христос.

... Свіслоч, про яку Олесь досі навіть не чув, була маленьким містечком. Серед споруд чи не найбільшою здавалася прогімназія. Але й вона запущена, як майже всі інші будинки містечка. Там, де колись були майданчики для гри в м'яча, куртини і баскетні огорожі, тепер, — і на дворах, і на вулиці, — тяглися зарості пахучих дрібних ромашок та подорожника, серед яких губилися стежки.

Містечко готувалося до річного ярмарку, який мав початися післязавтра, п'ятнадцятого серпня, тож на майдані було вже

людно. Стояли запаковані вози, тюками лежала вовна, ремигали воли.

Тітчина домівка була за якихось півверсти од містечка: великий дерев'яний будинок під стріхою — на галереях і під гонтою — над житловими покоями. Великий сад спускався у вологий, дзвінкий від багатьох струмків, тінявий яр. Старосвітські затишні кімнати з низькою стелею.

На вікнах, окрім перших рам, були й другі, з кольоровими щибамі. Вони замінювали віконниці. А в самих кімнатах стояли давні меблі: пузаті горіхові секретери, дубові різьблені скрині під стінами і кутні,— одна на чотири покої,— дуже теплі грубки, викладені голландськими кахлями. На кожній білій плитці пливли під усіма вітрилами сині кораблі.

Тітка, маленька, рухлива жінка в окулярах, зустріла Олесю обіймами.

— Приїхав, синку... Ну, ось і добре, що приїхав... Ярмарок починається, наїдуть навколишні з хлопцями й дівчатами... Буде і в нас весело.

Насіння звеліла перемеряти і зсипати в гамазеї, а від грошей відмовилася:

— Дякувати богові, голодувати не доведеться. Обнасінімося вашим збіжжям, а решту можна пустити на хліб. Мені що? Їда своя, наливки свої, одягу — повні скрині. І нічого мені не треба, хіба що колода карт — одна на три місяці: у «хобаля» зіграти та часом пас'янець розкласти.

Метушилася, збираючи на стіл разом з дівчиною:

— Дякую панові Юрію. Таке вже нещастя! Просто хоч сідай на землю та співай «Ой ви гроби, гроби, весвітні доми...» — Посерйознішала: — Хай пан Юрій не думає. Насіння на ту осінь віддам. Задля спокійного сну. Не хочу, щоб мені вночі чорти снилися та ще, крий боже, язичники солдати.

— Змилюється, тітонько,— засміявся Олесь,— які ж солдати язичники?

— Язичники,— впевнено сказала Тетяна Галицька.— Хто ж це, крім язичника, стрілятиме в людей, тільки через це зброю носить та ще й клястися нечистою клятвою, що стрілятиме і не буде опиратися, коли накажуть... Язичники і є!.. Ну, а якби Христос другий раз прийшов? Ото ж бо! Так би вони й стояли зі своєю клятвою другий раз біля хреста як, не рівняючи, римські голоногі бандюги.

Тітка Олесеві сподобалася. Показувала господарство: четверо коней, двоє з яких були для виїзду, трьох голландських корів, пекінських качок і курей-леггорнів. Показувала квітник з «розбитим серцем» і «пантофельками матері божої», з матіолою

і золотим царським берлом. У найглухішому кутку саду — щоб, крий боже, не наїлася домашня птиця — лежали на траві викинуті з наливки багряні вишні. Гарний махаон сидів на них і наче дихав опалово-синіми крилами. Пив. П'яний-п'яний, такий щасливий махаон.

А ввечері сиділи на терасі, пили каву з маслянистими холодними тістечками й гомоніли про се, про те.

— То ви так і живете одна, тітонько?

— Зовсім одна. Та мені ніхто й не потрібний після смерті небіжчика Євгена.

— Він хто був?

— Він у дванадцятому році згуртував купку людей: десять шляхтичів та три десятки своїх селян. Ну й пішов. Спалили вони одного разу підвісний міст, попалили французьке сіно. Потім ловили та вбивали цих... як-бо їх?... Мародерів? Фуражирів? Ну, все одно. А потім улани прийшли їх ловити, так вони й уланів перебили.

— І свояків інших не було? Зовсім-зовсім?

— Тепер нема. Тільки твоя мати. А ще раніше, до смерті чоловіка, був у нього стриччий брат, Богдан. Але той ще, дай боже пам'яті, вісімнадцять... ні, двадцять років тому зник...

— Як зник?

— А так... Зв'язався із бунтарями, коли тут у нас дворяни бунтували. А коли вони не бунтують? Завжди гризуться, мов собаки якісь, а дружинам — лий сльози. Ото ж і він пішов зі зброєю, та так і зник. Нічого після того про нього не чули. Кістки, напевне, дощик мочить, вітер сушить. Так що ти тепер мій спадкоємець. Нехай буде так. Тут полювання добре. Видри цієї самої — так зранку по берегах, як гуси ходили. Лапи великі, з перетинками.

Пішла і принесла пожовклу кістяну шкатулку. Сидячи в кріслі, розбирала її вміст.

— О,— сказала нарешті,— це єдине, що від Євгенового брата зосталося. Чоловіків у домі немає. Собі візьми.

Це був амулет із стародавнього дутого золота, мабуть, дешевий за матеріалом, але дорогий за своїми роками. Розміром з долоньку немовляти, він таємно і тьмяно сявав на руці в Олеся. А на ньому Білий вершник з дитячим, ніби припухлим, обличчям боронив Вівцю од Лева, Змія і Орла.

— Дякую, тітонько,— Олесь знав: людина не повинна маніжитись, коли їй щось дарують.— Тільки як же його?

— Привісь до медальйона,— сказала тітка.— Бачу ж я ланцюжок. І носи. Помагає, кажуть. Хто носить — ніколи не потрапить у руки ворогові. Тричі по три рази уникне неминучої смерті.

І всі його любитимуть, бо він боронить Вівцю од Лева, тобто влади, Змія, тобто хитрощів, і Орла, тобто хижості... Може, й Богдан врятувався б, та от, ідучи до лісу, забув.

Олесь прив'язав золотий амулет до сталевого Майчиного ланцюжка. Сам до себе він посміювався. Ну яка неминуча смерть може йому загрожувати? Які такі у нього можуть бути вороги?

...Через день по тому розпочався світлощкий ярмарок. Пречиста. Торговельні ряди вихлюпнулися далеко за межі майдану. Гендлярі спритно мотали на мідній аршин вишневе та біле сукно. Свистів, по-зміїному розвиваючись у повітрі, шовк. Повзла шерстянка, і весело бігла бавовнянка.

— А-а глечики-глечики-глечики! Дзвенять, як дзвони, дзвенять, як війтова голова!..

— За-лізо, за-лізо,— це басом.— Ко-са на економа, безмін — на тещу!

Злітали, мов корабель на хвилях, строкаті орелі. Там чувся нещирий дівочий виск.

— Ось налітай! Ось налітай! Усе дороге — моє дешево. Усе дорожче — моє дешевше. Дешево мило, дешевшають віршовки.

Катеринщик-італієць співав сухотним голосом про невідоме. Мавпа в зеленому платтячку простягала долоню, стрибала біля господаря і дивилася у вічі людям сумно-нерозуміючими дитячими очима.

Торгував тканинами гарний перс із полум'яною бородою. Водив Михайла циган:

— Батьку, підходь — пожартуємо!

Запально сперечався з білявим селянином кінський перекупник. Гучно, певне, аж пальці боліли, бив у коричневу, як земля, долоню, гучно кусав оброть на знак того, що не обманює.

Вузькоокий караїм, схожий водночас на дикого хазара і на великого рабина Якова Леві, лаявся з горбоносим євреєм, коло якого шеренгою стояли горілчані кухлі, кварти, півкварти та інше щастя п'яниць.

Олесь ходив серед цього різноголосого строкатого моря трішки очманілий і мовби сонний, але радісно-зворушений. Сонні були очі, зворушене було серце.

Висіли золоті бороди льону, приємно пахло рибою і кисло — шкірами.

Громадилися пірамідами яблука, над сизими, ніби затуманеними подихом, сливами співали золоті оси. Сапеженки, урянтівки, слуцькі бери пахли так, що солодко робилося в роті. А поряд — рябчики, крижні, дупелі для панського столу. Кадубці лісового меду і жовтуваті круги воску. Шкури диких звірів.

Країна була багата. Країну чекав голод.

...Біля сліпого старця з лірою майже не було людей: не дати — гріх, а дати не було чого. Старий співав: темне провалля рота в срібній бороді. Лірник був такий старий, що борода його прикрашала. А коло нього, oprіч двох жінок, які плакали, стояв хлопець, може, на який рік старший за Олеся, невисокий, кремезний, з темно-русою гарною чуприною. Риси у хлопця були неправильні, але крупні і навіть у чомусь гарні. Важкувате підборіддя, великий твердий рот. Жорсткуватий неправильний ніс. Із тисяч і тисяч людей, за однією тільки формою носа з крутими ніздрами, Олень завжди пізнав би у ньому місцевого, тутешнього. Невеликі, сині із золотими іскорками, очі хлопця були тепер задумливі і м'які. Пасмо чуба падало на високий чистий лоб. Він слухав. Слухав, нахмуривши тонкі й чорні, ніби тушшою наведені, брови.

Олень, поряд із ним, також почав слухати під тужливі зітхан-ня жінок.

Ой, то не чорна хмара підступає,
То турецький король наступає.

Турецький король наступав, щоб узяти за себе Андрієву доньку. І не тільки її:

Сватать ниви, бори й перелogi,
І луги, і правдивого бога.
Сватать дим у закуреній хаті,
Землю всю нашу бідную сватать.

І не витримало дівоче серце. Андрієва донька втекла до лісу і, сидячи у верхів'ї дуба, готувала подарунки королеві, веліла подругам гострити ножі, щоб кроїти ними для нього рушники. І ось король підступив з усією своєю чорною силою. І тоді...

Не влучила вона у полотна,
А у ворога — жабу болотну —
І коню під підкови упала.
Помираючи ж, так промовляла.

Страшно гули струни:

Ой, не будеш ти мати у бога
Ні багатств, ані раю земного,
Ні борів, ні дівчат, ані щастя,
Лише в кожному домі — прокляття.
Як діткнешся до нашого серця, —
Доведеться сконати у герці.
Попелищем обернуться хати
І землячка, яку ти посватав.

Жебрак замовк. Хлопець важко, мовби відходячи од сну, зітхнув і кинув на ліру три мідні копійки. Нерозуміюче глянув на Олесь. І раптом очі стали іронічні й трохи злі: побачив, що гарний підліток із сірими очима хоче покласти на ліру срібний півкарбованець.

— Здурів, чи що? — спитав він гучним глузливим голосом.

Олесь терпіти не міг, щоб його брали на глузи незнайомі.

— Тебе не спитали, — сказав він.

— Воно й видно, що із золотих жупанів. Голівка, як маківка, а розуму — як...

Загорський знав, що закінчення приказки люте й трохи непристойне.

— Ти б закінчив, — погрозово сказав Олесь.

— А я не глухому кажу, — відказав хлопець.

— Воно й видно, що скнара. За таку пісню півкарбованця йому жаль.

— За таку пісню мені мільйона не жаль. Та тільки не з твоїх рук.

— А що мої руки?

— А те, що інша доброта гірша за глупоту. А доброта багача...

— Зате ти, видно, з багатих. Сім кіп личаків...

Олесь сказав це з великої кривди. Але підліток, одягнутий справді скромно, здавалося, не образився.

— Люблю Сірка за звичку, — показав він сліпучі білі зуби. — Та тільки не ті пани, що гроші мають, а ті, що бога знають. Забери свої безбожні гроші.

— Чим це вони гірші? — спитав Олесь. — Чого ти до мене присікався?!

— А тим, що їх дурна голова дала, ці гроші.

Олесь зміряв хлопця очима. Так, той був, певне, дужчий, але у нього було менше гнучкості і спритності.

— А я ось дам, то ти й ногами накриєшся, — сказав Олесь.

— Ану, дай. Сам п'яти задереш.

За хвилину вони молотили один одного з усім завзяттям підлітків. Аж курява знялася над місцем бійки. Зрештою стомилися і, сопучи, стояли, насторожено стежачи один за одним.

— Наївся? — спитав хлопець.

— Та й ти наївся.

У хлопця і справді розпухла і без того пухла нижня губа; у Олесь вуха було червоне й пекло.

— Ну й що? — спитав хлопець.

— А те, що дурень, — уже не так сердито сказав Олесь.

Вони все ще пильнували один одного, але видно було, що бійка згасне.

— Це ти дурень,— сказав хлопець.— Старого за твого півкарбованця могли до поліції повести. У бідарів бувають лише мідні гроші.

— А папірців немає? — буркнув Олесь.

— Не в старців, йолопе хвоцівський.

Олесь розумів, що хлопець говорить правду, але вухо пекло, а незнайомиць ще й лаявся. Ворожість знову почала наростати.

— Ти хто такий? — не дуже привітно спитав він.

— А тобі що?

— Ну хто? Поляк? Мазур?

І тут він почув таке, що аж очі стали круглі від здивування.

— Білорус,— спокійно сказав хлопець.

— Що-о?

Олесь не міг зрозуміти, звідки цьому хлопцеві стала відома його таємниця, його відкриття. Але хлопець, очевидно, зрозумів запитання як знак погорди.

Олесь не втримався:

— Звідкіля це ти дізнався? Це ж я відкрив. Це я — білорус.

— Один Гаврило в Полоцьку,— посміхнувся хлопець.— Тут усі білоруси. А він відкриття зробив... Перший... Знайшовся тут мені ще — Копернік.

— Але я знаю лише трьох, які відповіли мені так. У інших нема імені...

Олесь тепер тягло до цього хлопця. Тому, що він, не знаючи Олесевих думок, здобувся на те саме.

А хлопець раптом сказав:

— Мені прикро, що я тебе стукнув.

— І мені теж,— Олесь подав хлопцеві руку.

Той ступив крок, і підлітки міцно потиснули один одному руки.

— Ти звідкіля такий? — спитав хлопець.

— З Дніпра. А ти?

— Я тутешній. Батько привіз товар, а я з ним.

— Твій батько купець?

— Ні, дворянин. Але у нього є маленька фабрика. Обруси, серветки, все таке, одне слово.

— Значить, ви небагаті?

— Небагаті. У нас велика родина. Самих дітей лічиш-лічиш та й зіб'єшся.

— Ти вчишся де?

— Тут і вчуся,— відказав хлопець,— у прогімназії.— Через п'ятнадцять якихось днів кінець волі. Зубріння оте. А ти любиш учитися?

— Люблю. Тільки я вдома вчуся. Мене готують до четвертого класу.

— Маєш щастя. Я теж вчитися люблю, та тільки вчителі у нас гидота.— Зітхнув.— Скінчу, подамся в університет. Уроками зароблятиму, а виб'юся. З нашої землі не проживеш: батько всіх не прогодує.— Доторкнувся до розпухлої губи.— Б'єшся ти здорово,— засміявся.— Приклав руку, то, не порівнюючи, як становий пристав... Давай знайомитись, чи що?

Олесь подав йому руку:

— Давай. Я — Олесь Загорський.

— Кастусь Калиновський,— сказав хлопець.

Вони стояли й роздивлялися один одного.

— Давай втечемо, чи що,— сказав хлопець.— Поки крамарі батьків товар беруть, походимо, послухаємо.

— Давай... Тільки півкарбованець оцей дідові все-таки віддамо. Розміняємо на мідь і віддамо. Хай пам'ятає, як ми билися тут та мирилися.

— Звісно,— сказав Кастусь.

Розміняли гроші, всипали старому в шапку цілу пригорщу міді й рушили в людський натовп.

— Чого це ти, братику, так на мене накинувся? — спитав Олесь.

— Та стоїть, дивлюся, такий павич, тільки що хвоста віялом не розпускає. Стоїть і через гриб плює... Срібла йому не шкода убогому чоловікові.

— Ну й що?

— Коли б ти знав, як страшно б'ють таких людей, ти б так легко не поставився до цього. Тим більше лірників. Цих кожна сита пика вважає за непійманих злодіїв та злочинців.

— За що?

— Підозрілі люди. Приїде звідкілясь із Пітера мордаста паскуда. Такий уже магнат, такий нобель — дулею носа не дістанеш: «Дикуни брудні, тубільці». Ярмарком іде, як чума, ти скажи, йде — безлюдніє ярмарок. А старці — вони ж сліпі. Підійде, слухає, слухає. «Це ж бо що ти, па-дло, співаєш? Який це турецький король?! Натяк!!! На якій це-е собачій говірці, пр-ро якого це Ваську Вошилу?! Пр-ро якого це свинячого Михася Кричевського?!» Ну, старий виправдовується: «Він, паночку, найтихішому цареві сприяв, Олексієві...» — «Що?! Поганець, бидло, черв'як міг цареві сприяти?!» Та старому — у вухо. А на діру — ногою.

— Ліру навіщо?

— Книг позбавили — хочуть і ліри позбавити. Знають: поки слухають люди бодай одного лірника, не померла воля.

Ішли в людському морі. Довкола стояли сміх, божіння, несердиті прокльони.

— Знаєш,— сказав Олесь,— я дуже був здивований. Стоїть собі людина — і раптом говорить про заповітне, про те, про що я сам думав.

— Але ж і вони,— рука хлопцева зробила коло в повітрі,— теж такі, як ти, тільки не здобулися себе назвати.— І потім повторив, мабуть, чужі слова: — Безголосе море.

— Як це вони такі? — спитав Олесь.— Ми, звісно, всі од Адама. Один народ. Але ж ми дворяни.

— Ну й що? Було ж у нас колись так, що селянин, коли він охоче йшов на війну, робився дворянином. Так, певне, і всі. Твої предки раніше — і тому вони аристократи. Мої — пізніше, і тому я просто з небагатих дворян. А є ще шляхта, яка сама землю оре. Ті зовсім учорашні селяни.

— Наші дворяни цареві також небезпечні.

— Є й такі.

— Недарма ж після останнього повстання багато тисяч з них, найнебезпечніших, у однодвірці перевели. Зганьбили людей. Голодувати примусили.

— Ми теж із таких,— з певним викликом сказав Кастусь.

— То й ви однодвірці?

— Атож. Сенат не затвердив.

— Дід казав, це вони навмисне,— мовив Олесь.— Ну, у володаря грамоти за століття згоріти чи струхлявіти могли. Так пошукайте ж у королівських архівах, у списках, у книгах старих... Ні. Хочуть, якнайбільше людей принизити.

Кастусь кусав довгу соломинку, що висмикнув з воза.

— Батько мій ніяк примиритися не хоче. Їздить, старається, стільки грошей марнує. Сказали: буде маєток — будемо шукати. То він прицінюється до кожного фільварку. Купить, мабуть, цього літа чи трохи пізніше. А мені то все одно. Я знаю, звідки йдемо і предків знаю. Я не нижчий за хама, що мною керує. А назва що — горщиком назви, але в піч не став. Коли захочу — мурином назвуся. Останній наш селянин сумлінніший за першого із жандармів.

Хлопець говорив це поважно, але, вочевидь, завчено.

— Звідки це ти такого набрався?

— Брат казав,— з якимось враз просвітлілим обличчям мовив Кастусь.— А ти звідки?

— А у мене дід.

— Ясно,— сказав Кастусь.— От і знаємо вже найперший заповіт. Брата і діда не зачіпати. І панством не пишатися.

— І тут твоя правда,— погодився Олесь.— А то зовсім виїде за приказкою: «Шуми-гуди, діброво, їде князь по дрова».

Кастусь хороше сміявся. Білі зуби вельми прикрашали обличчя. І посмішка була щира, чиста. І ще Олесеві подобалося, що очі у Кастуся не зовсім симетричні: одне трохи вище за друге. Це надавало його обличчю якоїсь незвичайної, владної і дужої характерності.

Гомонячи, вони йшли безкраїм ярмарком, а навколо них захиналися глиняні свищики, шалено крутилися наполовину порожні каруселі, закликав до свого балагану дід з кужільною бородою:

— Заходьте, брати-сестрички рідні, заходьте чоловіки-дружини зведені! Дива на колесах: хлопчик із саженим носом! Морська царівна! Янка-велет, жере саме тільки сире м'ясо — по сім фунтів на день. Вигодувала його ведмедиця! Є ще дивовижні звірі... морська свинка і крокодил. Той самий, що проковтнув пророка Йону. По-біблейському кит, по-нашому крокодил... Страшний звір... До нас!.. До нас!!!

Вигравав на горлачах гончар, і у відповідь йому линув співучий передзвін кришталю, по якому водив скляною паличкою торговець-угорець.

Купці-мстиславці тицjali під ніс перехожим книжки та малянки.

— Який багатий ярмарок! — сказав Олесь.

— Багатий,— відказав Кастусь.— Тільки втратний. Батько казав, що торік продали тільки п'яту частку всього завезеного. А цього літа ще гірше буде. Бідніємо.

— Чому так?

— Нема ні грошей, ні хліба. Земля збідніла. Ліси вирубали. У річках вивелася риба, у пущах — звір. Раніше, кажуть, усього було: і звіра, і птаства, і дикого меду. Іди собі, чоловіче, в ліс, розчищай корчівки. Сам ти собі господар. А тепер один порятунок — місто. Та й там. Ну кому тут потрібні свічки? Мило? Ось цей чай? Або цукор? Чаю селянин не п'є, париться віником, увечері сидить при скішці.

...Олесь пробув у Свіслочі ще три дні. І всі ці дні хлопці не губили один одного з очей. Ходили по ярмарку, забиралися в підземелля зруйнованого косяулу. Кастусь навіть зводив свого нового знайомого на вечорниці з піснями та на гуляння, присвячене середині ярмарку, після якого все йде на спад. А Олесь зводив його в балагани, бо з грішми у того, мабуть, було негусто. Хлопець не маніжився, але, як те і належить справж-

ньому хлопцеві, приймав кожний знак поваги до себе з почуттям незворушної власної гідності.

І, непомітно для самих себе, вони подружили за ці дні. Подружили тією швидкою дружбою підлітків, що виникає несподівано, а лишається надовго. Іноді на все життя.

Перед прощанням хлопці вирішили, що писатимуть один одному. І це було чудово: знати, що вперше в житті тобі є кому писати, є для кого заливати сургучем конверт, є для кого зважувати унції та золотники листа, є для кого врешті-решт зовсім по-дорослому ставити в кінці постскрипту, так собі, між іншим, мовби щось забув, та раптом згадав.

XXIV

Через рік після поїздки у Свіслоч, також у серпні, Олесь вирядився разом з молочним братом старого Вежі на останнє в тому році полювання. За тиждень треба було їхати у Віленську гімназію. Він склав іспити і вступив одразу до четвертого класу.

Дитинство кінчалося. Наставало нове життя. Жаль було кидати вільну Загорщину, простори заплав і лісів, свист качиних крил... Жаль було міняти все це на міську тисняву, на гімназійну муштру та зубріння, на казенні мури, на сірий сніг в осінньому холодному місті.

Батько вибрав Віленську гімназію тому, що й сам захотів прожити зиму у великому місті:

— Так і здичавіти можна. У ведмежій глушині.

Тринадцятирічний хлопець ішов тепер з Кіндратом на полювання, відчуваючи, що він прощається з цим сонячним днем, з пагорбами серед озер і боліт, із хмарами.

Пагорби тяглися один за одним. Кіндратові та Олесеві треба було пройти по них версти зо три, а потім заглибитись у ліс. З одного, правого, боку до пасма пагорбів підходили стариці Дніпра. Зліва тяглися залиті водою болота (Равка вийшла з берегів), зарослі косариками, або мечниками, як звать їх у Придніпров'ї, лепехою і високими ситнягами. Там, розкошуючи, годувалися, покрякували і часом цілими зграями злітали качки.

Смуга пагорбів подекуди, у тих місцях, де зайва вода переливалася в Дніпро, розтиралася протоками з чистою водою і піщаним дном. Там можна було нагледіти куликів-коловодників. А можна було і просто збочити в болото та йти, набираючи

воду через халяви, відчуваючи, як тепло у ній ногам, полохаючи качок, що ліниво здіймаються в повітря.

«Який це бандюга тут ходить?.. Рап-рап... Посидіти спокійно не дають... Рап... Рап...»

Кіндрат і Олесь ішли, розділені верховиною пасма, не бачачи один одного. Олесь тримав рушницю напоготові, ступав по травах назустріч великим білим хмара́м, тіні од яких часом спокійно проповзали по ситнягах, по брижах синьої води, по гірках, по ньому самому. Зрідка зустрічалися низькорослі дубки, кучерявилася чіпка шипшина, унизана оранжевими ягодами. А потім знову були трави та вода, вода та трави.

Вересові улоговини, залиті сонцем, так цвіли, що повільні хмари, відбиваючи їхнє несамовите цвітіння, були забарвлені знизу в легенький пурпур.

Алма бігла попереду, іноді озиралася на Олеся. Цей клубок кошлатої плоті аж тремтів від мисливської пристрасті. А шагреневий чорний ніс уловлював тисячі запахів: води, трави, а серед усього цього — хатній запах качки, дикуватий — дупеля і гострий — аж млосний — сморід водяного бугая.

Олесеві не хотілося пострілами порушувати велично-ласкаву тишу. І коли почувся Кіндратів постріл, він зрозумів, що треба починати і йому. Алма саме злякала в ситнягах чирка, і Олесь дістав його. Потім він збочив у залите водою болото, навіть не болото, — ноги тепер відчували це, — а мокру заплаву, на половину сажня залиту високою ілівською водою.

Собака плив, а там, де було мілко, стрибав, роблячи іноді особливо високі підскоки над ситнягами, щоб побачити, де хазяїн. А потім знову тільки непомітною змією вороушився мечник та долидало з нього характерне брехання — черевом по воді — спанієля. І раптом воно стихло. Твердо знаючи, що якби це був підранок, Алма на мокрому місці спіймала б його і принесла хазяїнові, а не просто крутила задом над здобиччю, як це роблять спанієлі на суші, — Олесь пішов туди, де завмер у мечнику собачий біг. І спинився вражений. Алма стояла і дивилася у чагарник, затоплений водою.

На гілці, пригнувши її своєю вагою, висіли над самою водою розшиті сакви, які носять вівчарі, гарні сакви з чорного войлоку, мережаного білою вовною. З однієї сакви стирчала ручка пістолета, видно, дорогого, оздобленого старим матовим сріблом. Несхоже було, щоб сакви хтось повісив: занадто недбало, на один бік, вони звисали. Якби схилилася гілка ще трохи — і пістолет випав би у воду. Певне, хтось просто квапився вночі через болото і, загубивши сакви, не мав часу вернутися й відшукати їх у темряві.

Олесь зняв сакви і, перекинувши їх через ліву руку, став міряти очима: куди найближче було невідомій людині вибратися на суше. Пагорки кінчалися трохи віддалік, а за ними, над протокою, багряніли в густій зелені плями вже червоних осик. Не думаючи про те, що Кіндрат шукатиме його, Олесь перейшов убрід протоку і заглибився в ліс. Алма вела, нишпорячи в траві. І ось біг її прискорився, а потім вона зупинилася і насторожено нап'ялася спинкою.

— Туба, Алмо,— пошепки сказав Олесь.

Розсунувши гілки, він побачив чоловіка. Той лежав ницьма, і ноги його вище колін були обліплені багном, коричневою шкіркою висохлого багна. Розпростерті руки обіймали землю. Густою гривою лежало на траві чорне волосся, перевите цілими жмутиками сивого павутиння. Олесь присів над чоловіком навпочіпки і торкнув його за плече. Торкнув і сполохався, бо той з раптовим болісним стогоном смикнувся вбік, і під його тілом з'явилася рушниця з прикладом, залитим кров'ю. Олесь простягнув чоловікові сакви.

— Твої? — спитав.

І осікся, побачивши знайоме обличчя: Война.

Чоловікова рука схопила сакви і потягла їх до себе.

— Чого ти хапаєш? — сказав Олесь.— Ти бери. Відбирати не буду.

Очі Войни розглядали його з цікавістю, наче пригадуючи.

— А хто ж це тобі дозволив бути таким непривітним зі старшими?

— Ти сам.

— Ого. Чому це?

— Зброю згубив,— з гордістю сказав Олесь.

— Це ти правду говориш,— несподівано погодився Война.— Мужчина раніше губить голову, а потім зброю.— Стогнути, сів.— Але я поранений. Кепсько мені довелося. Ніколи так погано не було. Коня я покинув...

— Що це ви мені... розкажете?

— Я пригадав тебе,— сказав стримано Война.— Хлопчик у полоні. Дядькований хлопчик з панського гнізда.

— Ну то й що?

— А те,— мовив Война.— Те, що родина, де притримуються давніх звичаїв, не може виховати юду.— На гонористих, бундючно стиснутих вустах Войни з'явилася раптом невміла посмішка.— І ще пісня. Там, де співають,— іди спокійно.— Война дістав із сакви маленький клуночок. Почав порпатися в ньому.— Ти мною не гордуй, хлопче. Ішов болотом і не пам'ятаю, як ішов. У очах темніло. Певне, тоді й стягла з мене гілка останню мою

надію. А шукати в темряві не міг. Та й вони ішли, наступуючи мені на п'яти. Зі смолоскипами, з собаками.

— Хіба собаки знайдуть у воді?

— Добрий собака знайде. Ти на човні зі своїм собакою полював?

— Полював.

— Чує він, де качка?

— Хвилюється. І я завжди дивлюсь у той бік.

— Ну от,— посміхнувся Война.— Останнє робить постріл. А їм мене зловити необов'язково. За мене — живого чи мертвого — нагорода тисяча карбованців... Якби у мене дві голови було — одну б неодмінно продав. Засипався б грішми.— Довге пасмо трави лежало на його долоні. Прив'ялої, але ще зеленої трави.— Кривавка,— сказав він і почав жувати траву.

Виплюнувши зелену кашу на пальці, він оголив ногу. На стегні кривавилася широка рана. Война поклав на неї кашу й почав утирати. Шкіра йому на обличчі з гірчичної стала зеленувата.— Пече,— глухо сказав він.— Значить, добре. Значить, антонів вогонь не поиняв.

Діставши з картуза чорного порошу, він змочив його слиною і поклав на рану зверху. Потім перев'язав ногу чистою білою ганчіркою.

Одесь дивився трохи гидливо. І Война завважив це.

— Гидко,— сказав він.— А ти не гидуй. Без цього жодний справжній мужчина не проживе. Може, і тобі доведеться колись, крий боже.

— Мені не доведеться.

— Не зарікайся. Ти що ж, любиш жандарів?

— Ні.

— Бачиш. Батько твій їх не любить. Дід. Прадід не любив. Усі... Клітки не любить ніхто. Кожний, крім боягуза, хоче її зламати. А вільного чекають пастки, рани, смерть.— Знесилений, він приліг на бік.— І все одно це ліпше,— промурмотів він.— Забитись кудись і... здохнути. Аби не висіти в торбі, як гусак на відгодівлі... Щоб не ліз тобі кожен брудним пальцем у дзьоб, не пхав туди горішків... Як їхні горішки — то ліпше... своя ряска в болоті.— Заплющив очі.— Ти один? — спитав він.

— Ні, там, на пагорках, молочний дідів брат.

— Умгу,— хмикнув Война.— Цей теж мовчатиме. Ти йди до нього. Я полежу, очуняю... Мені треба бути спокійним. І хитрим.

— Може, привести вам коня?

— Го! Це далеко... Дуже далеко. Тепер мені треба добувати іншого, щоб дістатися свого.

Одесь підвівся.

— Я піду. Я... не скажу нікому.

— Знаю,— просто сказав Война.

Він замовк. Олесь обвів очима постать, покликав Алму і рушив з нею до узлісся.

Ліс рідшав. Олесь бачив, як промені сонця все частіше пробивали своїми списками листя, як вони продиралися в гущарі, як назустріч їм парувала земля. Поміж ним і сонцем клубочилися в повітрі рої мошок, мовби тисячі до червоного розпечених веселих іскринок, які вели й вели свій тривожний і радісний танок.

...Історія з болотною погонею скінчилася зовсім несподівано. Война не міг знати, що на нього полював цього разу не сам Мусатов. Мусатову прислали за помічника чоловіка з губернії. Начальству набридла невловимість Чорного Войни. З цим уламком минулого повстання треба було кінчати. Начальство не гнівалося на Аполлона Мусатова: воно знало, що злочинцеві у власному домі і стіни допомагають, що Мусатов розпорядливий та діяльний, і не його вина в тому, що бандит гуляє по волі. Збирати чутки— це не його справа. Стежити, розпитувати селян, ловити краєм вуха їхні розмови повинен нишпорка.

Так з'явився в околиці Суходолу Микола Буланцов, знавець своєї почесної і потрібної державі професії, справний чоловік років двадцяти. Йому треба було піднятися ще вище, ніж Мусатову. Останній уже досяг дечого, а цей тільки робив перші кроки. Мусатов усе-таки мав дворянство, нехай жебрацьке й занепале, а Буланцов походив із кантоністів, із парій, вивчених за мідні гроші, з тих, нижче за кого на всіх просторах Російської імперії були тільки військові поселенці та ще кріпаки-селяни у дуже поганих панів. Син битого різками батька, людина, дитячим світом якої була казарма, а розвагою — дні, коли втікачів проганяли «зеленою вулицею», він прагнув кар'єри як єдиного засобу позбутися довколишніх жахів, зуботичин, стояння з повною вилкладкою під «ружжом».

Начальство завжди мало рацію. А коли підлеглим і не дуже солодко під його грізною рукою — тим гірше для підлеглих. Тож треба зростати, щоб не страждати від рукоприкладства. Треба стати незамінним,— тоді сам одержиш право бити, сам примусиш інших боятися й витягуватися струною.

Такі були його нехитрі міркування. Такі самісінькі, як і в усієї породи кар'єристів, якою вона була і якою буде.

Нервовий і жовчний у душі, але зовні дисциплінований і розважливий, Микола Буланцов збагнув, що Мусатов береться за справу не з того кінця. Треба докладно знати, де буває бандит,

а ганятися — діло останнє. І він згадав про сповідь, про таємницю сповіді. А оскільки жоден піп, який поважає себе, не викаже цієї таємниці, він подумав, що піп може поділитися цікавою новиною з дияконом своєї церкви. А в диякона, звісно, є дружина, якій немає резону особливо триматися за чужий секрет. Це, звісно, не стосувалося звичайних пліток, але могло стосуватися серйозних випадків.

Усі церкви, окрім церкви у Равбичах і Загорщині, були закриті з веління старого Вежі. Служили тільки у церкві в Милому. І там Буланцову поталанило. Йому вдалося втертися в довір'я до дияконихи і одержати звістку, що Война допомагає грішми селянам глухого села Янушполе й часом поновлює там запаси вівса для свого коня.

З губернії та з повітової поліції викликали людей, із псарні Кроєра взяли собак і непомітно оточили село. Войну підстерегли на дванадцятую добу. Вийшов з пущі просто під кулі. Тут би почекати і брати його, але погарячкували земські і відкрили стрілянину, коли до сторожкого чоловіка було сажнів із сорок. Побоялися підпускати ближче.

Поранений Война втік. За ним гналися три години і, вже вночі, загнали його в болото, залите водою. Мокнути нікому не хотілося, тим більше що йшли по кривавих слідах, які тягнув Война по росичці та сивцю. Тому рекувізували три плоскодонки й зі смолоскипами рушили за ним. Верхи поїхав тільки Мусатов на своєму чалому.

Прочесали все, і марно: чи то не побачили в темряві, чи то чоловік захлинувся, чи встиг прошмигнути з болота в ліс, на щастя, не такий уже й великий.

Буланцов за наказом Мусатова оточив лісовий острів. Сам Мусатов лишився біля болота, знаючи, що вовк завжди кидається від загоничів туди, де, як йому здається, нікого немає і де його саме й чекає мисливець. Він думав — і цілком резонно, що Война квапиться якомога далі втекти від болота. Мусатов не міг припустити, що рана занадто тяжка для дальньої втечі, що поранено в ногу, що тільки з останніми зусиллями, з останніх сил утікав од них так довго чоловік, який найвище цінував волю. І Мусатов лишився. Зліз із коня і присів на купину, знаючи, що ждати йому ніяк не менше години.

Война бачив це. Він лежав на тому самому місці, де раніше знайшов його Олесь, сажнів за тридцять од Мусатова. А оскільки для Войни це був єдиний шлях до порятунку, він діяв обережніше і чутливіше, ніж його ворог. Він поповз. Поповз неквапливо, знаючи, що кожний поспішливий рух — це його, Войнова, смерть. Йому поталанило. Мусатов озирнувся тільки два рази.

Жандар знав, звір ніколи не тікає з лігва, аж доки не почує голос загоничів.

Война не хотів стріляти. Шум до добра не веде. Крім того, йому потрібен спокій на тих кілька тижнів, поки він вилежиться й оклигає. Він знав, коли уб'є — власті наженуть в окілля стільки нишпорок, що тоді буде кінець. Він поповз до коня Мусатова. І коли до чалого лишилося якихось три кроки, різко підвівся і з останньої сили обхопив коня за шию. Кінь пирхнув і подався трохи вбік. Мусатов почув пирхання і обернувся. Заслонений кінським тілом, стояв зовсім неподалік од нього той, за ким він гнався. І пістолети були в обох руках Войни. Перший постріл жандарма неминуче звалив би коня, і перший постріл міг бути смертельним для нього, Мусатова, коли у відповідь гримнуть пістолети Войни. Цей не схибить. Мусатов, на жаль, занадто добре знав його вправність.

— Мусатов,— сказав Война,— покажи свої козири.

Зеленуваті очі жандарма не бігали. Вони з повним усвідомленням смертельної небезпеки дивились на Войну. Мусатов першою ж миттю тверезо оцінив становище, зрозумів, що Война не стрілятиме, коли не вистрілить він, Мусатов, і отже — не доведеться платити за гру життям. Тому він одразу зрозумів: програш. І з твердою усмішкою поклав руку на руків'я пістоleta.

— Козирний король,— сказав він.

— У мене туз і дама,— озвався Война.— Кидай карти.

— Я знаю,— мовив Мусатов.— У тебе дві битки, у мене — одна.

— На щастя.

— На жаль.

— Кидай,— повторив Война.

— Зараз,— відповів Мусатов.

— Викрути креміль.

— Чому ні, коли ласкавий пан просить?

Руки Мусатова викрутили креміль і відкинули його. Война знав тепер: щоб поставити новий, треба дві хвилини, і доки він не рушить, Мусатов не почне. Отже, щонайменше сто вісімдесят сажнів. Скрегочучи зубами, він спробував сісти на коня, зірвався, відчуваючи, як із скронь стікає холодний піт, і знову, майже самими тільки руками, викинув у сідло своє зболіле обважніле тіло. І одразу скерував коня у шалений скач, просто по воді, що заливала заплаву, туди, до далеких пасом пагорбів, у бризках води, у піні. Тепер йому, Войні, аж ніяк не можна було програти. Упаде від пострілу, звалиться на цій рівнині — візьмуть голими руками! Так далеко! Так далеко ще до пасом, до рятівних ста-

риць за ними, до плавнів, зарослих високими ситнягами, до берегів з непролазним жостером і обвитих хмелем, до Дніпра, за яким яри і ліси!

Постріл гримнув далеко за спиною. Мусатов справився за якихось півтори хвилини, навіть менше. Усе одно: поміж ним і пістолем добрячих сто шістдесят сажнів. Він недосяжний. У душі Война дав собі слово ніколи більш не жартувати. Варто було чалому спіткнутися — і в Суходіл привезли б на гнійних барках «труп відомого бандита». Але в душі він пишався, бо знав: з Мусатова реготатимуть навіть Войнові вороги. Тому що він, Война, кволий і тяжко поранений, перехитрив двадцять загоничів і вирвався з оточення на коні їхнього начальника, того, хто ще декілька хвилин тому був певний перемоги.

Чалий виніс вершника на гребінь пасма, і звідти, з високості, Война побачив за собою залитий луг, порошок людей на другому його краї, а перед собою зарості й довгу-довгу стрічку Дніпра.

XXV

Це був страшний і тяжкий час.

Уся неосяжна імперія німіла й дубіла від жахливого політичного морозу, який ось уже двадцять шість років висів над її просторами і тиснув. Кожен, хто спробував дихати на повні груди, відморожував легені. Говорити дозволялося тільки брехню, любити — тільки православ'я та імператора, ненавидіти — тільки вільнодумців (яких ніхто не бачив, так їх було мало).

Література трималася на якомусь десятку сміливців, які ганили й розпинали все, починаючи від всеросійського квартального і кінчаючи квартальним звичайним. Та й сміливці говорили найчастіше приглушеним голосом, бо на кожного відносно сумлінного було по двадцять цепних псів, здатних на все. Більшість не витримували і, сказавши сміливе слово, одразу починали шаркати ногою і просити пробачення, жахатися своїх колишніх переконань. «Мертві душі» назвали «тричі брехнею, наклепом на російську дійсність і ганьбленням основ».

Великі здобутки людства імперія оголосила брехнею, правду — злісним підкопом, інакомислячих — злочинцями, що не хочуть величі вітчизни. Бог був подібний до будочника, а будочники — до розбійників. Шпіцрутени і смугасті будки стали символами. Щасливих не було. Усе приносили в жертву ідолові державної моці.

Тож Олесь, який досі жив в іншому світі, особливо болісно сприйняв гімназичні обставини. Тісно, задушливо, убогі думкою, обмежені вчителі. У будинку довгі, вельми похмурі коридори із склепінчастою стелею. Підлоги коридорів і приступки сходів викладено чавунними плитами з візерунками. Плити відполіровані до блиску посередині, а під стінами чорні, з важким, як чавунний головний біль, відтінком.

Деренчить дзвінок. Вийдеш у коридор, а за єдиним вікном не Дніпро, а казенні міські мури, усі пофарбовані в однакові-сінький «єрусалимський», а по-простому, по-малярському, — жовтий колір. Усе місто нагадує казарму або лікарню. І від цієї казармено-лікарняної дійсності хоч вовком вий. Він хотів попросити батьків забрати його звідси, відправити в інше місце або за кордон. Туди пускали неохоче, але Вежа міг добитися дозволу.

Попервах цьому завадив гонор. А потім Олесь навіть зрадив, що не втік. Тому що Мстислав привів до нього друзів: Петра Ясюкевича, Всеслава Гриму і Матея Біскуповича, сина того пана Януша, з яким Загорські їздили на Кроєрові «похорони». Матей схожий на батька як дві краплі води. Ясюкевич гарний, мов дівчинка: волоокій, із зубом, мов золоте павутиння. А Грима просто теля, але найрозумніший з усієї компанії. Це видно хоча б із того, що голова у нього велика і вся гуляста, «розум пре нагору».

З місяць хлопці придивлялися до Олеся, а потім Грима зайшов до нього і сказав, що вони складають одну громаду, що ця громада ставить собі за мету виховувати корисних людей і що вони пропонують Олесеві стати їхнім товаришем, коли він того захоче. Олесь погодився, і хлопці урочисто прийняли його п'ятим членом у «Братство чортополоху і шипшини». Члени його читали заборонене і сперечалися до піни на вустах. І все одно це було цікаво, бо Грима діставав звідкілясь такі книжки, самий вигляд яких дихав недозволеністю й небезпекою. Діставав найчастіше на одну ніч, тож читали вголос і сперечалися аж до зимового світанку. Це було зручно робити у квартири Загорських або в невеликій кімнатці Грими, де той жив сам.

Читали польські нелегально поширювані листи і переписані від руки вірші Міцкевича, читали раннього Пушкіна й «Лист до Гоголя», читали, майже не розуміючи, Фур'є (захоплювала у ньому сміливість, а не думки) та книги «Современника». Одного разу потрапив їм до рук каліграфічно переписаний рукопис «Тараса на Парнасі», — його також сприйняли як заборонену річ і за одну ніч переписали, регочучи до болю в животі, щоб кожний мав по примірнику.

Та це було попервах. Питання, порушене перед кожним, потребувало відповіді. Юнакам, майже дітям, невідкладно треба було знати, хто вони такі. І тоді столи завалилися книжками з географії та історії. Олесь шукав усе, що тільки було можливо, з історії. На різдвяні вакації він спустошив частину дідової бібліотеки.

За місяць до того Російський флот ураганим бомбуванням послав страшний вогонь на турецький порт Сіноп. Небо, кораблі, саме море палали нестримно і довго. Почалася війна, яка мала привести імперію на грань краху. Але хлопцям майже не було до неї діла, бо вони відкривали себе, плакали над долею Вітра, Дубини і Мурашка, слухали про подвиги князя Вячка, Михайла Кричевського і князя Давида з Городка, стискали кулаки, переживаючи битву на крутогірських полях або січу на Іванських гривах.

Перед очима підлітків, наче невідомий, поставав їхній рідний край. Безмежні мохові болота, пущі, забуті стародавні містечка на трясинних острівцях, де й досі висять на гілках трьохсотрічних дубів дзвони. Той похмурий, лісовий, тужливий, але найрідніший світ, де вони народилися: Волхове болото, на дев'яностоверстій гладіні якого горять болотні вогні, а по берегах знаходять рештки кораблів та скам'янілі колоди безмежних доріг, засмоктаних у трисажневу глибочінь, Прип'ять і сивовусий Німан, і багаті подніпровські міста. Вони бачили широкі повені, які часом несуть на своїй воді дерев'яні каплиці; осінні ліси, що палають, як свічки, на стрічення, і чисті джерела, у яких плавають луб'яні корці. І кривдно ставало за спустошення, забуті могили й забутих людей, за гноблення, за свист шпіцрутенів на Лукишках, за обридливі смугасті шлагбауми, що закривали всі дороги і, здавалося, навіть шлях до щастя. Вони ще не знали, що слава людства не в минулому і що боротися треба не за минуле, але їхні поривання були сумнінні й чисті.

П'ятдесят третій рік знову приніс неврожай. Плохенька вродила озимина, погана була і ярина, бо під час жнив лили дощі і проростало в полі незжате жито. Люди голодували і їли хліб, схожий на торф. Більш-менш чистий хліб давали тільки зовсім маленьким дітям. Цар не міг не знати цього — всі чули про донесення генерал-губернатора могильовського, вітебського і смоленського Ігнат'єва. Він писав про страшні речі, про жебрацтво одних і несумнінні розкоші інших. Цар знав це, але не хотів нічим допомогти землі, населення якої зазнавало останнього ступеня убогства і приниження.

І хлопці збагнули, що це не батько, а вітчим. Вітчима можна ненавидіти, і вони тепер ненавиділи його всією силою знепа-

висті, яку тільки могли вмістити їхні дитячі душі. Олесь зробив і перший висновок із цієї ненависті, коли вони із Мстиславом їхали додому на різдвяні вакації у присланій Вежею кибитці.

Сніжне поле куріло. Білі змії повзли по горбах до кибитки і перетинали сліди полозів. Привидами метлялися в зеленуватому світлі місяця чорні полини край дороги, фурман співав щось собі під ніс, тихо-тихо. Юнакам було трохи холоднувато, і вони щільніше куталися у ведмежу запону. Неяскраве світло місяця падало у віконце кибитки.

— Знаєш, Мстиславе,— сказав раптом Олесь,— серце не витримує, коли дивишся на все довкола. Так жаль цих бідолашних людей, цю сироту землю.

— Сказав ще. Кому не жаль. А що робити?

— Лишається одне,— мовив Олесь глухо.

— Що?

— Зброя.

Мстислав ворухнувся під запоною:

— Розумна голова думала аж дві хвилини. Хто її візьме? Ти? Я? Грима? П'ятеро гімназистів. Ти ж знаєш: і у нас, і в шостому, і в сьомому класі більше не знайдеться нікого.

— Може, і є, та мовчать.

— Так мовчатимуть і тоді.

— Воцила почав з трьома друзями,— сказав Олесь.— А потім довкола них зібралось військо.

— Ну і скінчив як почав.

— Але ж чотири роки тряс державу.

— Тоді народ був сміливий.

— А тепер? Тепер йому ще гірше. Ліпше смерть, ніж таке життя. Усі розуміють. І це пекельне, образливе рабство...

Мстислав дивився у віконце, завія повзла і повзла по слідах від полозів.

— Ні,— сказав він нарешті.— Ти знаєш, я не боягуз. Але скільки нас. Ми тільки почали усвідомлювати себе. Навіть коли ми знайдемо ще сотню-другу людей, усе скінчиться страатами й гоніннями. Наша маленька думка просто не витримає, згасне, ми загинемо, а з нами перші паростки. І тоді нам кінець.

Діти серйозно говорили про повстання і зброю, і це було б навіть смішно, якби не їхні розширені очі, гарячковий рум'янець щік і уривані голоси.

— Ні,— повторив Мстислав.— Ми втратимо все, що надбали з такими труднощами.

— Ти мене не зрозумів,— сказав Олесь.— Я не говорю про заколот сепаратистів, я кажу про заколот незадоволених, хоч би

хто вони були. Поляки... росіяни... литовці... населення інфлянтів¹.

— Тим більше,— заперечив Мстислав.— Останнім що?! У них багато що лишиться, коли розстріляють навіть тисячі. А у нас не лишиться нічого, навіть коли розстріляють сто чоловік. Ми маленький вогник, який ледь почав горіти.

— Знайдуться ще.

— Через сто років? — іронічно спитав Мстислав.— Це ти добре придумав.

— Нехай,— уперто доводив Олесь.— А зброю брати все одно доведеться. До того часу знайдемо людей... Зрозумій, треба... У рабстві гине дух.

Кибитка їхала тепер зовсім чистим полем, лишаючи за собою одинокий звивистий слід. І все повзли, повзли на цей слід білі змії.

...Дід був усе той самий. Зустрів обох з легкою іронією і погано прихованою лагідністю у старечих очах. За вечерею говорили про незначне: про полювання на зайців, про те, що Кроєр ще раз повторив свої похорони, цього разу набагато віртуозніше, і знову багато хто потрапив у його пастку; про те, що в Москві згорів Великий театр.

— Це він од сорому,— зауважив Вежа.— Бо щодня співали «Життя за царя».

А після вечері Мстислав, певне, вирішив трохи випробувати старого на радикалізм:

— Дістав би ти, Олесю, те, що в тебе в кишені, та почитав панові Данилові.

Олесь пополотнів. У кишені у нього лежав список «Поем на малоросійській говірці». Поеми називалися «Кавказ» і «Сон». Прізвища автора не було, але його пошепки переказували одне одному: Шев-чен-ко.

Олесь глянув на друга з таким докором, що той знітився. Але дід удав, що нічого не розуміє.

— Ану, давай,— сказав він.

І тоді Олесь почав читати. Дід слухав суворо, а коли онук закінчив, довго мовчав.

— Бережіться, хлопці,— сказав він нарешті дзвінким од хвилювання голосом.— Я не заборонятиму: бачу, чого ви там нахпалися, знаю, що пізно, ви не послухаете. Але бережіться. Повагою вашою до мене прошу. Мені буде... прикро, коли з вами щось трапиться.

¹ І н ф л я н т и — польська назва Лівонії (Ліфляндії), яка в 1772 р. була приєднана до Росії.— *Рег.*

Хлопці, пригнічені страшною силою цього «бережіться», мовчали, ніби вперше самим серцем відчули небезпеку. І тоді старий, жалюючи їх, раптом сумно посміхнувся:

— А propos de ¹ віршів. Я б цього поета не в пустелю, а міністром освіти замість дурня Уварова зробив. Нічого, хлопці. Усе нічого.

І прикрив великими долонями руки юнаків.

XXVI

Над Вільном повільно пливло бамкання дзвонів. Дзвонили у православних церквах, дзвонили в усіх костьолах від Гострої Брами до Антоколя. Під цей дзвін, який зовсім не пасував до прозорого весняного листа, покидала місто бричка, у якій, затиснуті валізами та кофрами, сиділо двоє — тепер уже шестикласників — хлопців. Пан Юрій, збираючись їхати з Вільна на довгий час, домігся від попечителя учбової округи дозволу, аби син і Мстислав склали екзамени достроково. Вони й склали. З найвищими оцінками з усіх дисциплін.

В останню мить пан Юрій, лаючись, повідомив хлопцям, що губернські дворянські справи примушують його на тиждень затриматись у Вільні і що їм доведеться, щоб не мозолити очей друзям, які все ще пріли над вокабулами у святоянському гімназичному подвір'ї, їхати самим під наглядом Халимона Кирдуна. Прикро, але друзі зраділи і обставинам пана Юрія, і подорожі.

Загорський бачив це, але виправдовував хлопців. Що зробиш, найбільше у світі молодь любить самостійність.

Бричка торохтіла по бруку, і Олесь бачив на тротуарі батькову постать. Потім тройка завершила на Домініканську. Коні нервували, з дзвіниці собору домініканців падало густе чорне бамкання.

Над усім Вільном промовляли дзвони.

Домініканцям через якихось сто сажнів басовито відповів Святий Ян. Зліва потяглися святоянські мури, де була гімназія. На другому поверсі, певне, якраз годину тому, сіли за твір молодший Біскупович, Ясюкевич і незграбний Грима.

Бамкання супроводжувало бричку на всьому її шляху через місто. Дзвонив Ян, дзвонив костюл базиліанів, плакала Свята Тереза. І навіть коли опинилися за містом, вітер часом доносив ще до вух юнаків далекий відгомін дзвонів. Дзвони плакали.

¹ До речі, щодо (фр.).

Плакати було чого, хоча власті в цьому не признавалися, даючи наказ про месо. Наближався час розплати за сліпоту, за сорокарічну впевненість у своїй непереможності. Першого квітня союзники засипали Одесу бомбами, розлили по її вулицях, садах і причалах море вогню. Чорноморський флот майже одразу втратив ініціативу, а потім зовсім осів у Севастопольській бухті, і його потопили.

...На південь, де воювали, пішло із суходольського окілля зовсім небагато людей, і серед них молодий граф Ілля Ходанський. Сталося все несподівано. Ще напередодні він не думав, але тут приїхав — дорогою до Севастополя — у свій маєток Куриловичі вісімнадцятилітній красень гусар Мишко Якубович, єдиний спадкоємець батька-вдівця, що недавно відійшов «у лоно Авраамове». Щасливий спадкоємець, не сподіваючись на ліпше в тій костоломці, куди мав потрапити, загуляв з усією самовідданістю гвардійця і потягнув із собою Іллю. Однолітки почали пити і сваволити. Могильовські камелії, жінки з не зовсім пристойної вулиці в Суходолі, корчми, ресторації, гостювання в су-сідів, де було багато молоді, — нічого не проминули.

Насваволили вони з Іллею понад міру. П'яні намагалися зажадати сатисфакції у губернського скарбника (у того була молода коханка, і вони вирішили, що нехай навіть один із друзів накладе головою, зате другому буде добре). Скарбник під маркою переговорів про дуель ледь не здійснив підступний план: заманити друзів до себе у двір і там силами кріпаків відшмагати обох, як паршивих собак. Друзі ледве вирвалися на волю зі зброєю в руках, а потім — у гніві на хамство і неделікатність скарбника — лаяли його пошехонським графом і з компанією приятелів три ночі підряд рвали біля його дому петарди. Потім, саме на судний день, пустили в синагогу спійману десь сову, а двері міцно підперли грубим кілком.

Поліцмейстер спробував був угомонити їх — вони, заплативши завдаток, прислали до нього на подвір'я труну, обиту газетами, і могильну плиту з гранітним хрестом, на якому було вже викарбувано все, що треба, крім року смерті. Поліцмейстер з горя залив, а всі «дарунки» склав під навіс на своєму подвір'ї: все дешевше обійдеться.

У Суходолі добре розгулялися. Була велика потреба випити з офіцерами на гауптвахті. Захопили приміщення, спаливши з підвітряного боку пуд і чотири фунти сірки. Коли варта розбіглася — витягли очманілих колег з будинку і підхопили їх у Куриловичі, де й пили три дні. Там і настиг їх Ісленьєв, що їхав у гості до Вежі, і, прочувши про їхнє свавільство, почав урезонювати шибайголів. Прочухана дав добрячого і порадив, коли не

хочуть заслання, кинути швидше ідилічне прощання з «милою батьківщиною» та їхати далі. Ілля Ходанський, якому все одно не було куди подітися, подався з Якубовичем добровільно воювати за віру, царя і вітчизну.

Тим усе й скінчилося.

А Ісленьєв після неприємної цієї розмови поїхав до Вежі. Старий зрадів.

Олесь посидів трохи у їхній компанії. Тільки ті сиділи за столом, попивали каву й вино, а він забрався в найзручніший куточок, поклав собі на коліна «Дафніса і Хлоу» (такі речі останнім часом почали цікавити його) і то слухав, а то читав.

А довкола на вітражах пливли химерні пташки, риби й крилаті жінки. Вони світилися наскрізь, як ніколи не світяться звичайні фарби. Світилися гранатовим, жовтим, апельсиновим кольором, як світяться на сонці келихи з вином.

— Пройдисвіти,— посміхався Вежа.— Ну що вони, скажіть ви мені, графе, зроблять з тими французами та англійцями?

— Анічогісінько,— рум'яне, мов яблуко, лице графа з ясними очима і свіжими зубами стало гидливим.— Що у їхній голові, окрім цієї гидоти із совою та п'янки?

— Ото і я кажу... Скажіть ви мені, хто тут має рацію, ті, що йдуть битися, чи ті, що чекають?

Ісленьєв скосив оком на Олеся. Дід удав обуреного.

— Тут я й сам не відаю,— мовив граф, поглажуючи сиві бакенбарди.— Скажу тільки, що нас поб'ють усе одно, неодмінно. Погана, пуста людина добровільно під кулі не піде, підуть кращі й загинуть. А їх і без того не густо.

— Б'ють, ой,— сказав дід,— б'ють. Натовкли нас носом.

— Це всі розуміють. Дозволили їм під Євпаторією висадити десант, такий плацдарм віддати... І ця злочасна поразка під Альмою... Що мене дивує, так це те, що, їй-право, нема їм чого особливо гоноритися. Солдат наш сміливий, безвідмовний, розумний. Більш за їхніх витривалий, терпеливий, дужий. Та й генерали у них не ліпші. Оцей їхній Сент-Арно, він хто? Шудер у минулому, акторчик, з усіма поганими рисами цього фаху.

— То в чому ж справа?

— А в тому, що найдужчий солдат без хліба, без зброї, без відпочинку, без... волі робиться дохлою шкапою. І найліпша голова, коли на неї сто дурнів, нічого не може. Нахімов, сердега, як покутує. Людина з мужністю, з любов'ю до батьківщини. А різні покидьки, яких усе життя виховували в надії на наказ начальства, на старшого дядька,— вони з нього насміхаються. Знайшли у людині «хибу», «млоїть» його в морі, хоч і адмірал. Що

зробиш, коли організм такий. Його «млоїть», але з містка не зійде, справу до кінця доведе.

— Нельсона також «млоїло»,— сказав Олесь.

— Правда?— зрадів граф.— Ну, втішив! Я солдат,— після паузи сказав граф.— Я йду, куди мені наказують... Але з власного бажання я туди б не просився.

— Чому?— спитав дід.

— Кожна зайва людина — це відтягування кінця.

— Гірше, думаєш, не буде?— спитав Вежа.

— Гірше бути не може,— відказав граф.— Хоча б тому, що кожне нове царювання спочатку на декілька років відпускає гайки, заробляє собі добре ім'я.

— Щоб потім стати ще гіршим. Чули ми це.

— Але ж декілька років,— сказав Ісленьєв.— Це вельми важливо. І потім майже обов'язково амністія. Значить, ті, хто живий ще — вернуться. І я зустрінуся зі своєю молодістю.

Вежа обережно піддив графові вина. Вуста старого сумно посміхалися.

— Я сьогодні чув пророцтво,— сказав він.— Пророкував тут один личаковий Іеремія: «Просвістять вони Свистополь».

— Нічого дивного. Сорокарічне погане становище в армії. Майже тридцятирічне замовчування загальної продажності, слабості, жорстокості до простих, рабство.

— Усе було добре,— підгакував Вежа.— Так уже добре, що, з'ясувалося, пороху не було. Уміли ходити на парадах і не вміли по багнюці. Запишалися. Усю історію думали наполеонівським капіталом жити...

XXVII

І знову осінь. Знову гімназія. Потім зима із засніженими вербами над Вілією, з пахощами березових полін. Тільки тепер Олесь жив із Кирдуном і Логвином. Було б зовсім погано, якби не «Братство чортополоху і шипшини» та зрідка, дуже зрідка, листи від Кастуся і ще втішніші, стримані й сухуваті, цидулки від Майки. Улітку майже не бачилися: Равбич повіз доньку на кислі води. А розлука і не в такі роки зрідка веде до кращого. Забуваєш голос, жести, риси і, зрештою, навіть те, що найліпше свідчить про дружбу: неповторне відчуття всієї людини поруч із тобою. У неї, звісно, нові знайомі, нові люди навколо, нові думки.

... Це було болісно.

А потім знову настала весна. Осів ніздрюватий сніг. Чудово синіло над містом чистеньке з обрідними праглими хмарами небо. Хмари мчали з-за гори, з-за короткої, ніби навмисне обрубаної зверху, Гедимінової вежі: два поверхи, на яких примостився і недоречно, як жук-плавунець, махав у повітрі лапками оптичний телеграф. Передавав погані звістки. Увесь березень і весь травень тривало ураганне бомбування Севастополя, не вистачало зброї, гарнізон знесилів і тримався лише на твердих людських душах — без допомоги, без укріплень, без провіанту, без обозів. І ще про те, що загинули Істомін та Нахімов, що влада над людьми в руках тих, які нездатні керувати навіть собою. Усе частіше біля вітрин, де вивішували повідомлення з театру війни, можна було почути похмуре:

— Начальники, трясця їм...

Головного, на голову якого треба було накликати трясцю, вже не було. Бомби падали на будинки Севастополя, могили тисяч простих щасть. Бомби — увесь березень і травень! — висаджували в повітря поверхню бухти, могили флоту. Але навіть луна від них не докочувалася до собору в далекому північному місті, де лежав у могилі труп людини з гренадерським зростом і розумом обозника.

...Учитель Гедимін після жалобного молебну зібрав гімназистів у великій холодній залі й довгий час мовчав, погладжуючи свої бакенбарди. З розрізу фалд форменого сурдута стирчав носовичок, якого він вважав за ліпше витягти заздалегідь, ще перед початком промови.

— Плакатиме зараз... Свидригайло, — як завжди, занадто голосно сказав неухважливий Грима.

Найближчі ряди гримнули сміхом. І це було добре, бо заглушило зміст Гриминих слів. Гедиміна дражнили Свидригайлом за в'їдливість і дрібну склочність. Чи не забагато честі було йому в його справжньому прізвищі? То той, то інший казав, що і Свидригайла йому забагато: крамольний князь мав бодай власну думку і не боявся боротися за неї, а цей був вірнопідданий з вірнопідданих і повсякчас пишався тим, що він «істинно руський і всіх цих полячків, хохлів-задрипанців, жабників, ковбасників, жидів та інших іногородців терпіти не може».

— Знову Грима? — погрозово спитав Гедимін.

І тоді, розуміючи, що в таку мить гнів цього падлюки може обійтися Всеславові трійкою за поведінку, Петрок Ясюкевич підвищив свій милозвучний голос, наче музична скринька заграла:

— Пробачте, пане вчителю. Це я.

— Що таке? — блідо-блакитні очі Гедиміна допитливо дивилися в невинні, щирі очі Петрока. Очі в Ясюкевича не вмiли бре-

хати. Хоч би як він сваволив, вони були прості й сумлінні, очі. Такому хлопцеві могли б повірити і пустити його в дім навіть найбагатші з костьольних служок.

— Ну? — трохи м'якше сказав Гедимін.

— Я випадково наступив йому на мозоль, — відказав Яскевич.

— Що він сказав?

— Плакатиме зараз... Недбайло, — віддано і просто мовив Петрок.

— Г-гаразд, — пом'якшав Гедимін. — Маєте щастя, Грима. — Подумав. — А за те, що вживаєте мужицьку говірку — матимете клопіт. П'ятсот разів переписете це по-французькому, російському та німецькому.

— По сто шістдесят шість і дві треті разу кожною мовою, — прикинувши, пошепки сказав Матей Біскупович. — Як із двома третіми бути, га?

— Дякую, Петрок, — цього разу пошепки сказав Грима. — Легко вискочив.

Сашко Волгін, Олесів тезко, підморгнув Грими:

— Пусте. Виручимо.

Сашко вирізнявся з усіх феноменальними здібностями підробляти руку кожного так, що той і сам не відрізняв би.

— Гімназисти славетної нашої гімназії, — тихим і проникливим голосом, який аж тремтів од хвилювання, почав Гедимін. — Велике горе спіткало нашу країну. У бозі почив наш імператор, наш полководець, господар Російської землі, Микола Павлович, людина великої духовної сили, добродій усьому нашому народові, будівничий світлого храму нашого майбутнього і поки що найсвітліша особа нашої історії після Петра Великого.

— «Поки що», — бовкнув Грима.

— Лис, — з ненавистю дивлячись на Гедиміна світлими очима, мовив Сашко. — На кожний випадок таке говори — не помилишся.

Голос у Гедиміна зірвався:

— Російський народ у журбі й тузі...

— Сашко, — прошепотів Олесь, — ти в журбі чи, може, в тузі, га?!

— У великій, — схлипнув Сашко. — Просто ридаю. Хороша була людина. Християнин. Борги за Пушкіна пообіцяв заплатити, коли той на ложі смерті висповідається і святі дари візьме... Заплатив...

Гедимін дивився кудись угору очима, у яких аж тріпотіли сердечне замилювання і скруха.

— Він тужить безмірно... наш... російський... народ...

— А щоб ти пропав! — тихо сказав Сашко.

Грима штурхнув його під ребро:

— Тс-с, посадять у карцер — хто тоді pomoже?

Одесь тихо сміявся. Він знав, що це Волгін був заводієм в історії з Гедиміноюю родовідною. Зібралось декілька хлопців і склали жартівливе «дерево гідності» вчителя, де щонайменше сім пращурів були всі хто хочеш, тільки не росіяни, а батько — поляк. Потім Сашко написав лист почерком Гедиміна. А в листі було покаяння в тому, що ось до цього часу він, Гедимін, тільки зовні дотримувався православного обряду, а сам вважав його за ересь і схизму й не хоче більше губити свою невмирущу душу. Тим паче що його, Гедимінів, батько був поляк і все життя боровся з неправедною справою литовського митрополита Йосипа Семашка, який злочинно і підступно винищив унію. І що він, Гедимін, у цьому гідний син свого батька і просить вважати його надалі католиком, тим більше що в його, Гедиміновому, дворянському гербі є хрест. А, всім відомо, коли в гербі є хрест — це означає, що пращур був вихрестом.

Лист з родовідною направили віленському попечителеві і стали ждати, що з цього буде. Попечитель повірив. Йому здалося, що Гедимін з'їхав з глузду. Він викликав «римського католика і нащадка вихрестів» до себе, і там, за щільно зачиненими дверима, відбулася бурхлива розмова із з'ясуванням стосунків і тлумаченнями, спершу тільки Гедиміновими, а потім взаємними. Гедиміна ледь не вхопив удар. Заводіїв свавільства шукали, але не знайшли.

...Учитель тим часом добрався до «останніх хвилин християнина». Голос тремтів, руки, підведені на рівень обличчя, долонями до нього, тряслися, ніби ось-ось могли впасти на очі, щоб ніхто не побачив сліз, та тільки страшенне зусилля волі стримувало їх.

— Він керував, як справжній володар, він жив, як людина, він любив дружину, як християнин... А відходив до предків, — Гедимін зробив безпорадний жест руками, — мовби сполучивши у своєму останньому слові всі свої якості. Я не побоюся навіть сказати іпостасі. Слухайте ці слова... На ложі смерті він сказав синові і спадкоємцеві, своєму... «Служи Росії, сину мій! Я хотів узяти на свої плечі всі труднощі, щоб лишити тобі велику державу, спокійну, налагоджену, щасливу. Але вища воля розпорядилася інакше». — Гедимін поклав руку на горло. — Він лежав на своєму просторому ложі, накритий солдатським плащем... Ви знаєте, він завжди спав, як простий воїн. Він усе життя не накривався нічим іншим. І цей плащ увійде в історію нарівні — ні, вище! — з трикутником Наполеона, з його сірим

похідним сурдутом, із простим києм великого Петра, із сідлом, яке клав під голову Святослав... Плащ... простого... солдата! — Ридання роздерло горло вчителя.— І він сказав своєму синові останні слова... «Учися помирати...» — Гедимін зробив довгу паузу.— Ви чуєте ці слова?! Історія запише їх на свої скрижалі!.. «Учи-ся по-ми-ра-ти!» «Учися помирати»,— ось який останній заповіт він лишив нам, панове.

Сльози проступали крізь картинно притиснуті до обличчя руки вчителя.

Три місяці минуло відтоді. Далеко від північної могили «людини і християнина», не долинаючи до неї навіть відгомном, густо-густо падали бомби на бухту, могилу флоту, і місто, могилу величі. І ще на численні могили людей. Бо хтось навчав помирати, а не жити.

Здали Малахів курган. Відступили із Севастополя. Розплатилися за всі десятиріччя, у котрі розпинали все молоде, сміливе, гідне.

А тим часом останніх слів імператора, про які розпиналися тисячі гедимінів, зовсім не було. Їх придумали потім, аби люди вчилися гинути, не нарікаючи.

XXVIII

У серпні тисяча вісімсот п'ятдесят п'ятого року до Олеся, який тоді жив у Вежі, прискакав із Загорщини Логвин, привіз листа у цупкому пакеті з сірого паперу.

«Друже,— писав Калиновський.— Я скінчив свою мачуху-прогімназію. Їду вступати до альма-матері. У Москву. Хотілось би побачитися з тобою, та тільки знаю: неможливо. Трохи трохи підробив, одержав у начальника губернії паспорт і подорожню за номером п'ятдесят шостим. А в ній — усе. Двоголова курка, карбованець сріблом гербових внесків, прикмети (обличчя — овальне, важке, років — сімнадцять, зріст — середній, волосся — темно-русяве, брови — чорні, очі — сині, ніс і рот — звичайні, трохи великуваті, підборіддя — звичайне,— розписали, хоч ти на Ветку, до розкольників, утечи — і то знайдуть). Така дурниця! Починається подорожня, як з'ясувалося, словами: «За указом його Величності Государя Імператора Олександра Миколайовича...» Аж ось як! Наче кожного з подорожніх він поплескує по плечу: «Їдь, голубе, щасливої тобі дороги».

Отож я і їду. У Мінську зробив зупинку на чотири дні і звідси пишу. Місто велике і добряче-таки брудне. Тільки дуже уподобав Золоту гірку з каплицею старого Роха. Дереву навколо;

і так гарно поблискує звіддалік Свіслоч, і будинки за нею, і церкви. Добре сидіти і мріяти.

Подорож поки що подобається. Їдеш собі, ні про що не думаєш, дзвоник не дзвонить, попереду — воля, бачиш людей та інші місцини. Десятого потраплю, коли вірити подорожній, в Оршу. Буду там години чотири і зовсім близько від тебе, якусь сотню з лишнім і докладно не лічив — верст. Але це так само далеко, тож не побачимося й цього разу. І дорого. Мені прогонних за двох коней з провідником випало десь близько семи карбованців, тобі буде — у два кінці — карбованців два з половиною. Чого вже тут. То в цей час просто подумай, що я близько, і я неодмінно відчую.

А коли закінчиш наступного року гімназію — що думаєш робити? Сидіти ведмедем у своєму лігві чи їхати вчитися далі? Якщо друге, їдь туди, де я. Поговоримо про все-все. Є чимало цікавих новин».

Олесь пішов до старого Вежі. Той сидів на своїй улюбленій терасі. Онук спинився, не бажаючи його турбувати.

— Я почув тебе ще за п'ять покоїв, — не підводячи повік, сказав дід. — Що в тебе там?

Олесь подав йому листа. Старий пан розплющив очі.

— Твій Кастусь, — сказав він. — Ти даєш мені, щоб я прочитав?

— Атож.

Пан Данило далеко відставив руку з листом і почав читати.

— У нього добрий, рівний почерк, — сказав. — Він часом не з «поміrkованих і акуратних»?

Його очі, певне, побачили слова «двоглова курка», і він усміхнувся.

— Даруй, сам бачу, що це не зовсім те. Ну, а що, коли десь у Бобруйську сидить поштмейстер Шпекін?

Зашарівшись, Олесь стелує плечима.

— Печатка, — сказав.

— Печатка, — передражнив дід. — Печатку можна зняти гарячою бритвою, а потім посадити на місце.

Дочитав до кінця.

— З небагатих, — мовив дід.

— Я казав вам це, діусю.

— Ви і надалі маєте намір користуватися послугами державної пошти для передачі один одному свіжих порівнянь і щирих висловлювань почуттів, схожих на ці?

— Ми інакше не можемо говорити. Ми далеко один від одного.

— Нащо ти показав мені це?

— Я хотів ще раз показати вам, який... який він.

— Коли ти хотів показати мені, який він розумний, то ти не міг би досягнути своєї мети ліпшим чином. Я в захопленні від його розумового рівня і... гм... обережності.— Він простягнув руку по цигарку.— Я на сьомому небі од його високородного захоплення батьківщиною. Mais il faut aussi guelae intelligence ¹.

Дід, ані слова більше не кажучи, пускав пахучий дим і писав цигаркою у повітрі якісь димні ієрогліфи, котрі розплавалися раніше, ніж хтось міг би їх прочитати. Він робив це довго, вельми довго. Дідові думки прочитати було трудніше, ніж ці сірі живі знаки у повітрі. Несподівано у дверях з'явився Кіндрат.

— Що,— спитав Вежа,— нікого не було більше?

— Я був найближче,— відказав Кіндрат.

Олесь збагнув, що весь цей час Вежа тримав ногу на дзвінку під столом.

— Слухай, молочний брате,— сказав Вежа.— Я знаю, ти сам відчув, нібито щось трапалося в домі. Можливо, хотів дізнатися, що привіз Логвин.

— Дуже треба,— буркнув Кіндрат.

— Але ти все ж не хлопчик, щоб з'являтися на кожному дзвінок. Ти — брат і наглядач лісів. Твоя дружина — друга господиня в домі після Єфросинії.

— Та вже,— мовив Кіндрат.— Ніхто не заборонить моїй жінці помити підлогу, коли вона захоче. Пані яка!

Дід осікся.

— Що треба пану-брату Данилові?

— Тройку для панича,— сказав дід.— Зараз.

Кіндрат вийшов. Якийсь час панувало мовчання.

— Діду,— тихо сказав Олесь.— Я цього ніколи не забуду.

— Не варте подяки,— мовив дід.— Я егоїст, ти ж знаєш. Я хочу, щоб у державної пошти було бодай на два докази менше. Мені не хотілося б, щоб тебе з твоїм Кастусем за дурницю заслали кудись на Орську лінію.

— Я розумію...

Вежа зітхнув:

— Сьогодні яке?

— Дев'яте.

— Одна доба. Коли поквапишся, можеш зустріти.

— Тоді ліпше верхи.

Дід помовчав:

— Так що хапай його на «ямі» і тягни сюди. Перекажи: не приїде — тобі буде боляче, а я за тебе ображуся. Ці-

¹ Але треба також мати бодай трохи глузду (фр.).

каво подивитися, що то за пташка, з якою ділитися доводиться.

...З вудил у коня падало вже мило, коли Олесь, минувши алею, що вела до білих мурів і сліпучих маківок Кутеянського монастиря, вихопився врешті-решт на край високого плато і побачив стрімкий спуск дороги, синю стрічку неширокого тут Дніпра, а за нею містечко, що затишно притулилося між Дніпром і невеличкою річечкою.

Кінь, осідаючи назад, спускався до плавного мосту, який незграбно лежав на воді. Олесь не мав часу розглядати все. На станції ждав і міг ось-ось поїхати Кастусь.

Кінь загрюкав підковами по примістку. Віз із сіном їхав якраз посередині — і вода залила бабки коневі. Кінь потягнувся до води, Олесь підвів цуглями його голову.

Праворуч стирчали з води могутні, напівзруйновані арки кам'яного мосту, колись, певне, такого широкого, що три вози з сіном могли проїхати поряд і ще лишилося місце двом вершиникам. Це були руїни «моста на крові», на якому раніше вирішували свої богословські питання задніпровські ченці з їхніми прихильниками та горожани з католиками, очолені школярами з єзуїтського колегіуму. А оскільки на довгі диспути ні в кого не вистачало ні часу, ні розуму, то переконували один одного у справедливості «свого» Христа засобом, у якому було мало толерантності і ще менше гуманізму. Не останніми доказами в цій суперечці були ляпаса, різної сили удари Біблією чи ковчезком по голові, стусани. До числа невідпорних доказів, які доводили неслухняність опонента і з якими вже не було як боротися, належали удар безміном по голові та скидання з мосту у воду. І так тривало двісті років, невідомо на чию користь.

Вибравшись на другий берег, Олесь знову погнав коня. Промайнули з лівого боку руїни замку, миколаївська церква і два костьоли. Звіддалік легко підносилися в небо дві дзвіниці Покрово-Гуменної церкви.

Замковою вулицею кінь вихопився на Петербурзьку, висікаючи підковами іскри з кам'яних плит.

Біля одноповерхового мурованого будинку ямської станції стояла запилена — хоч ти пальцем на ній пиши — поштова карета, і люди стояли на приступках, а фурман з поштарем уже прив'язали кофри й саквояжі.

Олесь осадив коня й зіскочив з нього, кинувши повіддя.

Якісь не ті люди. Старий чиновник з клучочком... Жінка у чепці, мабуть, його дружина... Семінарист... Двоє шляхтичів із середніх...

— Скажіть, диліжанс по Смоленській лінії рушив уже?

Тієї ж миті, як спитав це у семінариста, з радістю побачив, що не запізнився. Кастусь сидів під стіною, на лавочці. Сидів, поклавши підборіддя на згин руки, і дивився своїми синіми очима, як запрягають коней. Дивився похмуро і з очевидною нудьгою.

Це був той і не той Кастусь. Чуприна, як і раніше, спадала назад, відкриваючи високий і чистий лоб, але була довша. Ледь помітно пробивалися вуса, і рот здавався ще більш владним через тінь, яка на нього впала. Зодягнений хлопець був у сурдуг, у бежеві китайкові панталони і запилені півчобітки. На гарній м'язистій шиї стягувала комір білої сорочки червона краватка.

Калиновський підвів голову і довгим нерозуміючим поглядом, ніби не пізнаючи, обвів темного від смаги юнака.

— Олесько...

— Кастусь!..

— Панове,— сказав пропитим голосом станційний наглядач.— Прошу сідати.

— Я... їду зараз,— ще тихіше мовив Кастусь.— Ось і диліжанс.

— Пішли вони зі своїм диліжансом! — вигукнув Загорський.

Кастусь збентежено тупцяв. І тоді Олесь простягнув йому руки.

— Кастусю!.. От так Кастусь.

— Олеську! Братику! Олеську!

Вони кинулися один одному в обійми.

...Вершники неквапливим труськом виїхали з дрімучого затінку вікової пущі й побачили під страшним стрімким урвищем Дніпро. Він спокійно і зрідка саяв дрібними хвильками, як синє срібло. Вершники їхали одні, далеко попереду від усіх інших. Логвина з припряжними було видно мало не за версту.

...Ніч переспали у візку, а біля Дощиці зустріли третю заміну і знову пересіли у сідла, хоча з Кастуся був і не зовсім добрий їздець. Він їхав на сніжному Урзі, той був спокійніший. Олесь — на Тромбі, який нікого не хотів знати, oprіч господаря.

— Якої дивовижної краси коні,— сказав Калиновський.

Олесь посміхнувся:

— Знаєш, мені одного разу, ще в дитинстві, приснився дивовижний сон. Розумієш, була ніч і туман. І коні. Білі, чарівної краси. Я лежав біля згаслого вогнища, а коні схиляли голови й тепло дихали. А поміж кіньми стояв мокрий жеребчик. Сніжний весь, а хвіст смішний, товстий... І туман зникає, а всюди білі коні.

— Ти, Олесю, часом віршів не пишеш?

— Пробую,— червоніючи, відказав Олесь.

І тут почув щось таке, чого ніяк не чекав од Кастуся.

— І я часом... також,— природно й просто сказав друг.

— І... гарні вірші?

— Де там,— зітхнув Кастусь.— Щоб писати гарні, треба весь час працювати. А я... Мені здається, не в цьому тепер наше покликання.

Олесь здивувався, так спохмурніло раптом обличчя друга. Щось болісне з'явилося в його очах. Він був зовсім несхожий на Яроша Равбича, його друга, але вираз очей, вуст, зсунутих брів зробив їх на хвилину дуже схожими.

— Тебе щось гнітить? — спитав Загорський.

— Потім, Олесю.

— Бачу,— сказав Олесь.— Ти не хочеш, але...

— Я не хочу, але це вище за мене.

— І тому ти не хочеш писати вірші? Але ж доля поета — найщасливіша доля.

— Хто хазяїн своїй долі? Хто відає, скільки йому дано життя і коли прийде смерть?

Коні йшли мало не над самісіньким урвищем. Солодкий, потужний вітер линув з-за Дніпра, ніс із собою пахощі стогів, зів'ялого листя, яким прикрили їх зверху, аромат вологи і болотних квітів зі стариць.

— За таку землю все віддати можна,— тихо сказав Кастусь.— Усе.— І повернувся до попередньої думки: — А відносно того, що твій дід так накинувся на тебе за мій лист, то тут я вчинив, як останній йолоп. Він, очевидно, все розуміє.

— Що все?

— А те. Те, що раніше душили і з чого насміхалися, а тепер... тепер потроху витискають. Забери в людини за один день свояків, хліб, волю, мову. Вона ж повстане. Вона зброю візьме. А тут витискають потроху, по зернині, по слівцю, по людині, по пісні — непомітно відбирають.

— Атож,— Олесь хитнув головою.— І все-таки поки що тягне теплим вітром. Весною... Післясевастопольською весною, якщо вже так називати.

— Постривай, дасться вона нам ще знаки, та весна... Вони завжди так попервах. Відпустять нібито, а потім грабують та скубують... Но-о, не брикайся! Відпустили ж.

Урга скосив на вершника первовим оком.

— Новий цар, здається мені, добріший,— мовив Олесь.

— Побачимо,— сказав Кастусь.— Побачимо, який він буде, як припече.

...Вони сиділи втрюх у бібліотеці, за кавою. Дід у своєму кріслі, юнаки, підібгавши ноги, на канапі. Крізь прочинені вікна лилося тепле вечірнє повітря і сяйво місяця. Дві свічки в кутому залізному підсвічнику освітлювали — високо над столом — сухе обличчя старого Вежі, його зсутулені могутні плечі, сплетені пальці зморшкуватих рук.

Дід з прихованою цікавістю раз у раз поглядав на Кастуся. Хлопець і подобався, і не подобався старому. Він і розумний, очевидно, і щирий, але звідкіля у нього така самовпевненість, почуття таке свого гасіо?

А Кастусь розглядав сиву кучму волосся, хвилю білого мережива на ще випнутих грудях і думав. «Також ще... вкопний. Просто «сей остальной из стаи славной екатерининских орлов». Ніби законсервували його тут. І на тобі ще, розглядає». При зустрічі дід майже нічого не сказав йому, крім незначних слів привітання. Потім хлопці обідали. І ось тепер сидять, мацають один одного очима.

— Так це ти, значить, і є Кастусь?

— Кастусь... Симонів син... Калиновський.

— Дворянин? — спитав дід.

— Тепер знову дворянин, — відповів Кастусь.

— Як це? Хіба можна бути сьогодні дворянином, завтра купцем, а післязавтра знов у дворяни піти?

— При такому уряді, як наш, усе можна, — зробив Кастусь перший випад. — Сьогодні людина — сміття, завтра — дворянин, післязавтра — знову сміття.

Одесь посміхнувся, завваживши, як одна з крилатих брів Вежі трохи підвелася з непомітним для сторонніх здивуванням.

— Гм... То як же це вийшло, може, ти вже розкажеш мені?

— Можу!

Вежа зручніше вмовстився у кріслі і поверх кубка глянув на юнака допитливим хитрим оком.

— У сімнадцятому сторіччі мій предок, Амбросій Самійлів Калиновський, купив маєток у бельській землі.

— І непогано вчинив, — утрутився Вежа.

— Ми там не пробули й сотні років. Рівно через дев'яносто, у тисяча сімсот шістдесят дев'ятому, прадід продав маєток. Борги притиснули, сильні сусіди помогли.

— Як же називали його високородність?

— Матеєм... А далі почали жити так. Щоправда, у шляхетстві нам не відмовляли. Підтвердили його тридцять три роки тому на білостоцькому губернському зібранні. А через десять років, після повстання, почали нас усіх гнати в однодвірці. Тисячі людей опинилися в податковому стані. Батько бився,

як той лін об лід. Через чотири роки після повстання він (а йому йшов уже сорок перший рік, і пізнавато було починати «діло», але з голоду здихати — рано) позичив у фабриканта з Астраленки, Ігната Бонди, гроші, та сам доклав, та й відкрив у Мостовлянах своє «діло». Пан Родовицький дозволив. Жалів безземельних. Та й пиha «споспешествовала промыслам в крає». Попервах було на фабриці чотири верстатн. У рік мого народження, у тридцять восьмому, вже дев'ять, з сімнадцятьма робітниками. А в сороковому році, коли Бонда поступився своєю часткою, стало вже дванадцять верстатів і двадцять робітників.

Вежа слухав цю сумну історію болісної битви за добробут, шматок хліба і незалежність без усмішки. Очі його були ласкаві й сумні.

— Пнувся, як віл у борозні,— провадив далі Кастусь.— Ще б пак! Така родина. Треба було все збільшувати кількість верстатів. Стягнувся вже на п'ятнадцятий, а тут мало не крах. Полотно почало виходити з моди.

— Звісно,— знову повертаючись до улюбленої іронії, сказав Вежа.— Куди вже нашим доробковичам на полотняних обрусах їсти, на полотняній ряднині спати, полотняною серветкою витирати вуста... А що, полотно виробляли протесте?

— І протесте, і картате. Але все ледь не обернулося прахом. Виручила лібавська філія данцігської фірми «Ленке і Берг». У них на полотно завжди попит, а в нашому посвідченні сказано, що наші серветки і обруси не гірші, а полотно ліпше від закордонного.

— Сподобався пан Симон,— сказав Вежа.

— Сподобався, та не дуже,— мовив Кастусь.— Бо саме померла мати.

— Ти її пам'ятаєш? — спитав Олесь.

— Погано,— відказав Кастусь.— Майже не пам'ятаю. Знаю тільки: шукаєш у жіночих рисах материні. Мо', така була. А мо', й не така. Не пригадую. Знаю тільки: молодою була надзвичайно красива.

— Якого роду? — спитав Вежа.

— Вероніка з Рибінських.

— Н-не знаю,— цього разу вже серйозно сказав старий.

— Я погано її пам'ятаю. Тільки руки. І ще очі. Та пісню, яку співала. Захворіла задовго до смерті. Розказували, саме хрестили мене. Привезли в Ялівський костьол. Був пізній вечір. Поки на бабинці готувалися, купіль ставили — матуся з кумою та мною пішли пройтися цвинтарем. Цвинтар там великий. Наблизилися до могили Леокадії Купчевської, швагерки ялів-

ського пана (вона молодою померла, і всі говорили, що матуся чимось на неї схожа була, тільки красивіша, тож мама завжди там спинялася). Стоять. А з-за надгробка, з-за барельєфа пані Лейошки — раптом пика. Та страхолюдна, та заросла. Поки зрозуміли, що це місцевий юродивий, Якубко Кот, — ноги обом зомліли. А той суне за ними до костьола, пританцюває та каже щось на зразок: «Куми дитя хрестили, горло кропили, у кожушаний рукав поклали, по дорезі згубили... Лежить дитя на морозі, свічечки довкруг. Пальчиком ворухне — перуни гримлять, кулачок стисне — громи б'ють. У «чорного!» У «чорного!» Мати кроку наддає, а той плаче: «Підберіть дитя, добрі люди. Чи довго йому, холодному, пальчиком ворухити? А люди мимо йдуть, а громи слабшають. Вох-вох!!!» Юродивого, звісно, прогнали. Ледь почали хрестити — гримить за цвинтарем. А це сусід. Ципрук Лазаревич, зібрав хлопців і говорить: «Погримімо на щастя кугикалу». Ну, й стріляли в небо. А всім спершу здалося — гримить. Після слів юродивого жінки аж помліли: грім узимку. Хрещена мати казала: від цього дня у матусі й почалося. Стала марніти, чахнути. Роботи багато. Дітей одних дванадцятєро. А ще молода. Мене чомусь вельми жаліла, кажуть.

— «Чим же ви багаті, панове? — згадав дід. — Дітьми, та сміхом, та дніпровою водою».

А Кастусь провадив далі:

— Померла. Батькові треба думати, як бути з дітьми. Без матері не покинеш. А в того Ципрука Лазаревича, що на моїх хрестинах у небо стріляв, — своячка. Трохи з тих років виросла, коли свати біля воріт отираються, і краси не першої, але добра жінка. Так і з'явилася в мене мачуха Ізабела, та ще семеро братів та сестер. Дев'ятнадцять було б усіх, але двоє померло. — Кастусь помовчав. — У мачухи знайшлися сякі-такі гроші, батько нашкріб, і купили ми фільварок, а при ньому дві сотні тридцять десятин ґрунту. По тринадцять десятин на кожного. Фабрику перевезли, жити стало — як однією купою — то й непогано. Ну й що? Поділиш — знову безглуздя. Гірше за інших селян. Батько старших синів — у науку, на свій хліб. І, користуючись, що земля є, — пороги оббивати. «Куку в руку» давати. І ось цього року, нарешті, вшанували, дали сенатську постанову: вважати власника фільварку Якушівка, Симона Стефановича Калиновського, років шістдесяті одного, віросповідування римсько-католицького, як і нащадків його, дворянином. Двадцять чотири роки потрібно було для вирішення. Почав добиватися молодим, у тридцять п'ять років, мати була молода, здорова, а добився — руїною. Ненавиджу я все це.

На щелепах у Кастуся ходили вперті жовна. Палали на щоках дві червоні плями.

— Нічого, голубе,— сказав Вежа.— Вивчишся ось, голова у тебе розумна, дійдеш до великих начальників — тільки пір'я з «менших» та з «молодших» братів полетить.

— А що,— усміхнувся Кастусь.— Я тариф над головою повішу, як зелвенський писар: за підпис — три карбованці та пиріг з в'язигою, за підтвердження дворянської гідності — тисячу карбованців та дружині сім аршинів оксамиту. А я сам — у сенаті дуже велике цабе. Заходить государ імператор випадково: «Гнати його,— каже,— за таку таксу».

— Правильно,— буркнув Вежа.— «Бо він нам усім ціну збиває,— скаже імператор.— Мені он за концесією на будівництво залізниці скільки платять, та й то мало. А тут... пи-ріг з в'язигою. У дурня і пісня дурна»¹.

Лилося крізь вікна у покой місячне світло і змішувалося з рожевим світлом свічок.

— То що, Кастусю,— спитав Вежа,— ти, виходить, поляк?

— Ні, я тутешній,— обережно сказав Калиновський.

— Він білорус, діду,— втрутився Олесь.

— А це що таке? — не розуміючи, спитав дід.

І тільки тут уперше помітив, як юнак напружився, ніби його вдарили, зиркнув на Вежу похмурими очима.

— Він же вам сказав, пане Вежа,— мовив Калиновський.

— Я казав тобі,— підтвердив Олесь.

— А,— нібито пригадав Вежа,— пригадую. І ви вірите у ці жарты?

Тут спалахнув і Олесь. І Вежа зрозумів, що зайшов далеку-ваго. Але біс усе ще сидів у ньому.

— Як же не поляк,— сказав він.— Хрестили тебе в костьолі. Віросповідання ти — римського.

— Ну й що,— важко рухаючи щелепами, сказав Кастусь.— Прошу пробачення, завтра я охрещу вас у костьолі — і ви не станете з цієї причини поляком. А я перейду у магометанство і не стану турком. Буде білорус магометанського віросповідання і білорус віросповідання католицького.

— Непогано для початку,— сказав дід.

— І для кінця непогано. Тим паче що ваш молодший онук — католик. За вашим велінням.

¹ Продажність вищих кіл досягла небувалих розмірів. Незважаючи на багато процесів, крали всі, і винуватих не було. Концесія на будівництво залізниці коштувала стільки, скільки коштує, плюс мільйон-півтора карбованців хабаря. Коли після вбивства Олександра II оцінювали його маєтність, то лише «добренабута» ним самим сума досягла майже шістдесяті мільйонів.

Вежа аж охнув. Бісеня било просто під дихало.

— Але ж місцевість, звідки ти родом, це Польща.

— Можливо,— сказав Кастусь,— але тепер це Гродненська губернія.

— А завтра наш... гм... Август... приєднає до Гродненської губернії Варшаву.

— А жителі, які називають себе литвинами, а свій край Литвою?

Розмова і подобалася, і не подобалася Вежі. Подобалася, бо бісеня знало, чого хоче. Не подобалася, бо ці знання загрожували і онукові, і самому бісеняті небезпекою.

— А ти вмієш розмовляти по-литовському? — з усмішкою спитав він.— Це ж, здається, не слов'янська мова?

— Я маю на увазі не Литву-жмудь,— уперто, кусаючи губи, сказав юнак.— Я маю на увазі Литву-Білорусь... І потім, ви ж добре знаєте, звідки виросла та помилка.

— Я-то знаю, а от звідки знаєш ти?

— У мене брат історик. І потім — я не глухий. Сімнадцять років я чую слово Литва. А до мене його вживали ще триста років.

І тут Вежа зробив останню спробу повернути веретено, на якому ткаля-парка ткала долю цих юнаків. Завдав останнього і, справді, страшного удару. Зовні це виглядало як милий жарт. Дід налив собі ще кубок кави.

— І все ж ніякий ти, хлопче, не білорус. Ти — поляк. Правильніше кажучи, мазур.

Калиновський стривожився.

— Бо твій Амброзій Самійлів син Калиновський був з Візьської землі... «Мечник Візьської землі. Син мечника Візьської землі. Онук мечника Візьської землі...» А Візьська земля — це Мазовія.

— То ви все знали самі,— розгублено сказав Кастусь.— Нащо ж тоді...

— Ти поляк, хлопче,— сказав Вежа.— Я знаю, тобі важко розпрощатися з ухвалою, яку ухвалив ти сам. Але це великий народ, котрий значно більше знає про себе, ніж ми всі. Цим треба пишатися, а інших «тутешніх» лишити їхній долі, коли вже вони нічого не хочуть... Головне — бути людиною, синку.

І раптом тишу порушив дивний приглушений звук. Кастусь сміявся. Сміявся гірко, трохи в'їдливо і глухо:

— Так, Амброзій був мечником Візьської землі. Але там живуть і жмудини, і німці, і поляки, і білоруси. Ви навели непевний доказ, князю... Але нехай, нехай навіть і так... Після

нього мої предки сто сімдесят років жили на цій землі, їли її хліб, розмовляли її говіркою, умивалися її водою, співали її пісні... Та хіба ж не все одно, коли я сам вважаю себе «литвином», білорусом, тутешнім — назвіть це, як хочете. Хіба не все одно, коли вдома у мене розмовляють селянською говіркою, коли тільки один батько — «для дітей» — знає те, що у нас називають «польською» і якої не розуміють поляки, бо це перекручені наші слова.— Очі в Кастуся блищали.— І хіба не все одно, коли небіжчиця-мати не знала іншої мови, і брати мої, і сам я не знав до прогімназії іншої... Ви знаєте, яка та єдина пісня, що я запам'ятав від матері?

Білі берези
Побілів мороз.
Плакав би я, плакав,
Та не довелось.

Вежа мовчав.

— Білорус,— з глухою іронією сказав він.— Друг марень мого онука. Що ж... Бог з тобою, сину. Хай тобі доля дає щастя.— І додав: — Психопати... Нерозумні... Мамині синки, що пахнуть молоком... Що ж це з вами буде, га? ¹

...Того року знову вразив Придніпров'я страшний літній паводок. Мов наслання якесь: вода стояла на рівні середньої весняної повені. Дніпро залив заплави, яруги, болота. Старорічища перетворилися на протоки, на довгі озера. Вода спадала

¹ Плутанина з походженням Кастуся Калиновського, здається мені, уявна. Почнемо спочатку. У Мостовлянах, де народився Кастусь, не було іншої церкви, ніж уніатська. Уніатства серед корінного польського населення не було. Уніатами в цій місцевості могли бути лише білоруси. Калиновські ходили в костюл. Вони могли бути або звіддавна католиками, або навернутими в католицтво уніатами. Зважаючи на те, що навіть Гейштер, який входив разом з Кастусем (до розгрому білого уряду) до «комітету керівництва», називає Кастуся «Litwin-separatysta», ми маємо право вірити і тому, й іншому. Гейштер, правда, говорить про «старопольське серце» нашого героя, але чи можна вірити ворогові Калиновського, шовіністові, прихильникові білого жонду у Варшаві.

І, на противагу його словам, про таких, як він, Калиновський говорить: «Такий дурній довбешці, як Варшава, не можна доручати будучу долю Литви».

Дивно було б, щоб Гейштер та інші «історики» його напряму говорили, що він — білорус. Країна ж героя була напівмертва після розгрому і не могла захистити ім'я сина. Книжки білоруські конфіскували й палили, друкування їх, навіть вживання слова «Білорусь» було заборонене під страхом кари... Тим часом паролем Кастуся і його друзів були слова: «Кого любиш?» — «Люблю Білорусь!» — «То взаємно».

Але навіть якщо не було цього, лишався б ще один, непорушний факт: мова людини. Нею написані передсмертні вірші Калиновського.

«Мужыцкую праўду» Кастусь видавав також по-білоруському.

потроху, і видно було, що Дніпро увійде в береги тільки на початку вересня. На стовбурах дерев, які визволилися з-під води, був тонкий пучок корінців, так довго стояв паводок. На пагорках коричнева кірка висхлої драгви лежала як повсть, і ноги людини ламали її, залишаючи дірки, у яких було видно чахлу, жовтаво-зелену, наче в погребі, траву. Стало зрозуміло: сіножаті на низьких місцях загинули.

Кастусь із Олесем, тримаючи в руках волок, ішли заплавою. І волок, розгорнута подвійна рама, обтягнута сіткою, нагадував величезного, більшого за хлопців, прозорого мотиля. Ступати було важко. Брели по коліно у воді. Доводилося грудьми прокладати собі дорогу в траві. Малиновий зніт доскотав розпалене обличчя, повій чіплявся за ноги. Усе довкруг червоніло, біліло, жовтіло. Здавалося, зацвіло безмежне мілке море. Бо трави стояли у воді, засипані барвистим квітковим пилом.

Спинилися хлопці на краечку яруги, довгої неглибокої улоговини. Квіти мовби завмерли на її берегах, відкриваючи люстерко чистої блискучої води.

Кастусь одним оком глянув у мішок, причеплений мотузкою за шию. У ньому яскріли тьмяно-золоті лини, холодні густерки і блакитно-зелені щупачки.

— А непогано ми набрали,— сказав Кастусь.

— Це ще мало,— Олесь розчервонівся й трохи впрів.— Висока вода заважає. Зазвичай по старицях разів у чотири стільки натрясеш, а тут півдня ходимо.

— Усе одно цікаво. Навіть краще, що багато ходимо.

— Нічого,— мовив Олесь.— Зараз дістанемось городища — відпочинемо на сухому... А то тут і сісти нема де.

— Як це нема де? — спитав Кастусь.

І сів аж по самі груди у воду. Сидів і сміявся. Торбина спливла, і почала в ній ворухитися риба.

— Зручно,— сказав Кастусь.— Ніби в теплій ванні сидиш. Тільки щоб рак за якийсь місце не хапонув.

— Тут їх немає,— мовив Олесь.— Вони під корчами та під берегом. І потім, мало стало раків. Років три тому пошесть якась на них була. Береги аж кишали воронням.

— Це вони, мабуть, з горя подошли. Знайшовся на них якийсь свій Олексашка,— показав Кастусь свої білі гарні зуби.

— А що тобі цей Олексашка?

— А дідько його знає. Обіцяє багато. А в самого, коли що й добре, то це чуприна й баки, та ще вуса. Як списи. Але це вже від цирульника швидше залежить,— і додав: — Підборіддя у

нього безвладне. А безвладні люди — ох, які вони часом бувають уперті та люті! Через кожен свій каприз можуть сусідові в'язи скрутити. Наче доводить, що і в нього твердість є.— Кастусь бовтнув ногами у воді.— Справедливості, видно, й тут не буде. У нас, узагалі, справедливості цю своєрідно розуміють. Чорного імені Семашко-біскуп сам унію покинув і силою почав паству у православ'я навертати. Тут уже все, що хочеш, буває: і страшне, і смішне. Сміх у нас, звісно, так само не дай боже! У петлю хочеться від такого сміху. То зрізають людям бороди, а з тих, хто не хоче, мито за бороду беруть. А тут примусили колишніх уніатських попів бороди відрощувати та одяг міняти. Усі забороділи, як цапи. І тут Семашку донос: піп такого й такого села бороду навмисне не хоче відпускати, а значить, і надалі перебуває у мерзенній ересі, такий він і такий. Марить про автокефалію білоруської церкви, спить і бачить, щоб государ ноги відкинув... Попа сюди, попа туди, попа на допит... «Що, бидло, зловмисні ідеї в чорнім серці виношуєш?! Автокефалії захотів?! А в монастир на хліб і воду?!» І, головне, він, холера, ні в чому не признається. Декілька місяців тягали. Мало й справді за грати не трапив. Уже й припис був. І тільки потім з'ясувалося, що борода у попа від природи не росте.

Хлопці широко розгорнули волок і підставили його під куц, залитий водою. Олесь спиною, щоб очей не наразити, поліз у чагарі й заходився бовтати там ногами. За хвилину Кастусь смикнув мотузок, і крила зімкнулися. Загорський підскочив до друга й допоміг йому підняти волока над водою. У ньому лежав, видно, зомлівши од жаху, досить великий щупак, а поряд з ним колотилися три тьмяно-зелені лини.

Ставлячи раз по раз волока, вони повільно посувалися до городища.

— І чому це так, друже. Звичайна риба мужньо, я б сказав, поводить, а щупак, великий, дужий, хижий, коли ж витягнеш із води, так і зомліє,— мовив Кастусь.

— Я гадаю так. Звичайна риба, вона — трудівник. Живе собі, б'ється, «щоденний» свій хліб тяжко заробляє. А цей — хапуга, гаспид хижий. Зла людина не буває мужня. Так і тут. Він — острашка річки, а коли його на розплату, то як у всіх таких, кишка тонка.

Кастусь вихопив з води волока, і вони в струменях мілкоого срібла води побачили ще одного нерухомого щупачка й зареготали...

Коли всілися біля підніжжя величезного городища й розклали сушитися одяг, Кастусь, обводячи широкими очима море квітів у воді, мовив:

— Ну й земля! Боже ти мій, яка земля! Так бодай за красу неже вона крапельки щастя не заслужила? Скубуть і скубуть, душать і душать.

— Це правда,— погодився Олесь.

Калиновський ліг долічерева й дивився тепер на гігантську зрізану піраміду городища, на сліди ровів, на заляклі схили, де шелестіла тирса, на самотній дубок, що якимось притулився на краєчку верхнього майданчика, здобував корінням убогу поживу з твердої, мов камінь, землі.

— Тримаємось, як отой он дубок,— сказав Кастусь.— На руїнах.

— Слухай,— спитав Олесь,— чому ти останні два дні сумний?

— Ти не думай, друже,— після паузи сказав Калиновський.— Мені добре у вас, хоча й незвично, бо танцюють коло тебе і Логвин, і Кирдун із жінкою, і Карпо з Анежкою, і Кіндрат, і інші.

— То що?

— Скажи, тобі ніколи не було погано від думки, що на тебе працює багато тисяч людей? Коли б їх оселити в одному місці, мали б велике місто. А вас шестеро...

— Мені тут поки що нічого не належить... А домашні — люди традиції, хоча й розуміють необхідність змін,— стримано відказав Олесь.— На зібранні чотири, здається, роки тому, подали голоси про скасування кріпацтва.

— Ну, а ти сам як думаєш?

— Коли стану господарем, люди матимуть свободу. У цьому моє слово. Знаю, може, мені навіть хребет зламають. Але інакше не могу.

Над головами у хлопців мчали на городище, ніби штурмуючи його, сонячні, сіпучо-білі хмари.

...Уночі, коли хлопці вже лежали у своїх ліжках, до них навідався на хвилину старий Вежа. Сів на красчок Кастусевого ліжка, уважно дивився на гостя.

— Ну, як тобі тут?

— Мені тут добре.

— Слухай, Кастусю, могу тобі запропонувати дещо.

— Прошу.

— Почекай до університету тут. Разом з Олесем на літо поїдеш. А цей час вчитимеш дітей у моїй сільській школі. І підробиш за рік на два роки, щоб по уроках не бігати... Га?

Кастусь заперечно похитав головою:

— Ні. Я розумію вас, пане Вежа. Я вам вдячний. Але тут справа складніша. Мені треба потім тягти братів. І до того ж...—

Він змовк.— І до того ж мені треба швидше вивчитися. Я не маю права ризикувати ще одним роком.

— Я знаю, ти ніколи не візьмеш од мене грошей.

— Ніколи,— потвердив Кастусь.

— То й дурень. Підробив би. А то сидітимеш на каві з хлібом.

М'язи на щоках у Кастуся обтяглися шкірою.

— Кава і хліб,— сказав він.— Вода і хліб. Кров і хліб.

— Ну, цією дорогою мало кому дано йти.

Кастусь уперто замотав головою:

— А коли дано, то не можна збочувати. Народ наш без багатства, без землі, без мови... Тож варто жити і боротися з ворогом. Швидше.

— Що ж,— погодився Вежа.— Либонь, маєш рацію...

Він вийшов. Хлопці лежали і мовчки слухали свіжий шелест паркового листа. Спати не хотілося. Був найліпший час для розмови.

— Кастусю, що ти сьогодні такими очима на Галинку Кахнову дивився?

— Гарна,— після паузи сказав Калиновський.

— Закохався, сердего?

Кастусь мовчав. Потім зітхнув:

— Ні. Я-то влюбливий. Я навіть дуже влюбливий. Але я, певне, не маю права. Життя не моє.

— Як це не твоє?

— А так. Зазвичай у людей так. Перше — це я, друге — родина, рідний дім, третє — рідне місто, четверте — рідна країна, п'яте — рідна Земля, рідне Людство. І кожен любить сам себе, майже всі — родину, більшість — рідне місто, частина — батьківщину. І тільки одиниці люблять людство. По-справжньому, а не на словах...— Він сів і обхопив мускулястими руками коліна.— Ми навіть до любові батьківщини не доросли. Відтак тут найбільше потрібні люди, які пройшли всі ступені. Бувають такі, багаті на любов і ненависть. У них весь світ зірваний і перекинаний. Вони люблять людство більше, ніж батьківщину, батьківщину більше, ніж рідний дім, а все це разом — більше за самих себе. Вони — розумієш, вільно віддають життя і дім, і все — для країни і людства.

— І ти хочеш бути таким?

— Буду дуже старатися... Що ж, самого себе я віддам. А кого я маю право віддати, крім себе? Дружину? Дітей? — У темряві блищали його очі.— Ні, якщо віддавати, то тільки себе. Брат Віктор каже: кохання не повинне висіти у нас на ногах... Наш народ співучий, талановитий, гордий. І ось йому весь час

дякують за добрість, сидючи на його спині.— Ударив себе кулаком у груди: — Пісні наші затовкли в бруд, талант розп'яли, гордість облювали. Усе забрали: землю, воду, небо, свободу, історію, силу... А я все це люблю...

Шепотіло листя. Мовби тисячі тисяч зітхань линули у відчинене вікно.

— Не можна більше. Не можна більше. Не можна більше терпіти, інакше втратимо останнє: душу свою живу.

— Я також давно про це думаю,— сказав Олесь.— Зброєю треба відродити повагу до себе й до селянина. І волю відродити також зброєю. Я говорив про це з друзями.

— Із Мстиславом?

— І з ним також.

— Мстислав — хороший хлопець. Він мені сподобався. І Майка твоя мені сподобалася. Але як тобі з нею бути, коли діло дійде до зброї?

— Не знаю.

— А хто ще?

— У нас у гімназії є спілка. «Братство чортополоху й шипшини». Щоправда, майже дитяча вигадка. Мстислав, Петрок Ясюкевич, Всеслав Грима, Матей Біскупович і я.

— Знайдуться, мабуть, також інші,— стримано мовив Кастусь.

— Останнім часом ми трохи затихли,— Олесь також сів.— Усе ж таки не фельдфебель над головою. Легше стало жити.

— Брехня,— сказав Кастусь.— Легше стало жити! На це мені недавно дав відповідь де Таквіль.

— Француз цей? Історик?

— Атож. Віктор звідкілясь дістав виписки з його нової, ще недрукованої книги. Спробую пригадати докладніше... Ага: «...не завжди приводить до революції перехід від поганого становища до гіршого. Частіше трапляється, що народ, який терпів без скарг і значно страшніші умови, силою скидає із себе те ярмо саме тоді, коли воно стає легше. Стан речей, котрий викликає революцію, буває майже завжди ліпший за той, який був безпосередньо до нього, і досвід вчить, що для поганого уряду найзагрозливіша та хвилина, коли він, уряд, починає трохи виправлятися. Зло, яке зносили терпляче, як щось неминуче, робиться нестерпним при думці, що можна від нього визволитися...»

Кастусь став на коліна і, говорячи, дивився у парк, де билося й тужливо зітхало листя.

— Так, очевидно, і в нашому становищі. Тим паче що царьок нічого великого не чинить, а так, ніби медом легенько по губах

маститъ. Усе, як і раніше. Держава — поліцейська дільниця. Держава — тюрма.

На Кастусевому обличчі знову з'явилось щось болісне, тинь незвичної і, по молодості років, страшною, небажаною думки.

— Ти раптом зробився схожий на Равбича. Тільки молодший.

— Мені ніяково, — зітхнув Кастусь. — І мені дуже страшно. Здається, я безповоротно вирішив. Іншої дороги для мене немає.

Олесь розвів руками:

— Якби ж можна було бодай щось зробити! Школи на своїй мові, поступове визволення — тоді ще так-сяк. Але ж не дають. Не повстанеш — будеш жити, як усі: їсти, напиватись, помовати, отиратися біля спідниць. Сумління втратиш. А повстанеш — також страшно. Це, можливо, і плаха. — Голос його зірвався: — Головне, мало нас, мало! Одиниці!

Кастусь ліг на спину. Тривалий час мовчав, дивився в темряву блискучими очима. Потім сказав глухим, але твердим голосом, ніби остаточно вирішив усе:

— Не треба тисячі, щоб почати. І не треба ста, щоб почати. І не треба... двох, щоб почати...

XXIX

Олесь і Всеслав Грима йшли Домініканською вулицею до святоянських мурів. Обос переодяглися з гімназичної форми у цивільне і старалися триматись далі од ліхтарів. Хоча гімназістам старшого класу й дозволялося не дуже пильнувати годину, після якої учні повинні сидіти вдома, все ж вони йшли в дім, відвідання якого могло не сподобатися начальству. Та й прогулянки без форми не заохочувались. А інакше не можна було. Дивитимуться, як на щенят.

Йшли до Адама Гонорія Кіркора, редактора «Кур'єра віленського». У нього збиралося цікаве товариство, і можна було говорити про життя. Бувала і музика, а вже суперечки — завжди. Господар був з ліберальних, просвітянин і не більше, та ще з поміркованих. Одного разу хтось із демократів у запалі суперечки назвав його навіть «колабораціоністом», але цього не підтримали й недруги. Просто жив за принципом: «аби тихо було», часом запобігав перед властями та іменем імператора, однак подекуди і його проривало злістю. Він дозволяв збиратися в його квартирі різним людям, навіть із крайніми політичними поглядами.

Початок березня плакав капежем і вночі. З дахів раз у раз сповзав і ляпав важкий розталий сніг. Світло ліхтарів весело

грало на сотнях крижинок. Вів Олеся знайомитись із товариством Всеслав Грима.

— Кричатимуть там сьогодні,— сказав він.

— Усі кричать,— озвався Олень.

Протягом лютого відбувся у Парижі міжнародний конгрес, який приліпив на чоло імперії ярлик слабості й непотрібності і завершив, зрештою, ганебну, розгромну війну не менш ганебним миром.

— Набили пику,— бубонів неповороткий Грима.— Ось вам. На возах харчі везуть, гармати розриваються. Воювати розучилися. Шпіцрутени — це ми вміємо.

Кіркор мешкав у будинку колишнього університету. Хлопці роззиралися. Глянули в бік губернаторського палацу, кинули оком у темну арку двору Сарберіуса. Наглядач Цезар Георгійович, за класним прізвиськом Цербер Горгонович, міг з'явитися. Вони перебігли вулицю й пірнули у під'їзд. Піднялися сходами, постукали у двері. Зустріла їх покоївка, взяла пальта. Крізь щілину дверей долинали голоси.

Господар, побачивши Гриму, розкинув руки, мовби хотів обійняти. Одутле, засмагле, дарма що зима минула, обличчя його ніби потепліло від усмішки.

— Зміна молода! Надія милої батьківщини! То що, Всеславе, це і є твій князь?

— Атож. Тільки він не мій, а свій.

— Хвалю, хвалю, князю. Реферат ваш про народні пісні сподобався. Винятково. Вірте слову битого етнографа. Прошу, прошу до мене.

У невеличкій вітальні з м'якими меблями й синіми стінами, прикрашеними медальйонами з емалі та ідилічними гравюрами з народного побуту, було повнісінько людей. Курили, пили каву біля кутнього столика, сперечалися. Лунали вигуки, сміх, оплески — певне, нагорода комусь за влучне слово. Змішалися польська, французька, білоруська мови.

— Дав-вайте, молоді люди, будьте як вдома,— гостинно запросив Кіркор, роблячи, можливо, занадто виразні рухи маленькою гарною рукою.

Видно було, що він — не без славолюбства — пишається і цим зібранням, і вітальнею, і атмосферою дотепності, легкої гри мозкових звивин, суперечок та всього іншого.

На великий свій смуток, хлопці майже одразу побачили однокласника, графа Ігната Лизогуба. Він стояв з якимось худорлявим, сухотним на вигляд чоловіком і ледь відповів на привітання. У чорному бездоганному сурдугі, вельми стриманий, вельми вихований. Він говорив і посміхався білими зубами, а посмішка

була холодна, байдужа. Волосся блискуче від брильянтину, наче корова йому голову лизала. Очі тютюнового кольору, байдужно-уважні. Ніби не сімнадцять йому, а всі п'ятдесят, такий коректний.

— Вам поталанило, молоді люди,— м'яко сокотів Кіркор.— Сьогодні у мене якраз найцікавіші гості. Рідко буває так, щоб у кожного знайшовся вільний вечір. Та сьогодні ви побачите квіт нової віленської громади. Прошу бути як вдома.

І побіг до інших гостей, залагоджувати, змішувати людський плин: там кинути дотеп, там іронічне слово, ніби відро води на занадто яскраве полум'я. Хлопці лишилися наодинці.

— А ти знаєш,— сказав Олесь,— мені він не подобається.

— Трохи правди в цьому є,— покрутив важкою головою Грима.— Якби ж то всі були один до одного святі та божі. Бачиш, он Ігнат Ходзько сидить. Тезка поета за прізвисьцем. Богатир! З ним він про золотий вік поговорить. А той — граф Тишкевич, людина добра, освічена. Археологічні розкопки проводить. З цим погомонить про те, як тяжко було жити нашим предкам.

— А що тут Лизогуб робить?

— Праве крило спілки зміну собі готує.

— Кого ти ще знаєш?

— Он той, бачиш? З нервовим, тонким обличчям?

У кутку, окремо від усіх, сидів худий, високочолоий чоловік у пляшкового кольору сурдуті й широкому білому галстуку. Руки з довгими пальцями нервово гралися брелоками годинника, перебирали їх, мов пелюстки ружі. Коли суперечка виникала раптом огрубілими від запалу голосами — чоловік морщився, як морщиться меломан з абсолютним слухом, почувши тертя цеглини об цеглину. Лагідне, виразно білоруське лице чоловіка було тонке і жовчне. Продовгуваті, трохи близько одне до одного посажені очі дивилися сумно й зосереджено. І великими добрими хвилями падало на плечі русяве волосся.

— Хто такий? — спитав Олесь.

— Сирокомля. Поет.

— По-польському пише?

— І по-білоруському теж.

— А той? — Олесь показав на невеличкого чоловіка, який пив каву біля кутнього столика і, здається, був найбільше заклопотаний тим, щоб не показати своєї ніяковості перед усіма цими людьми, щоб узяти й поставити чашечку з належною гідністю. Дуже інтелігентне широкувате обличчя з добрими, мабуть, короткозорими очима. Такому б сидіти в хаті, такому б замість сурдута, навіть тут, більше пасував би шлафрок.

— Стривай,— додав Олесь.— Цього я часто бачу на вулиці. Він що, також живе на Німецькій?

— У домі на розі Німецької та Домініканської. Ні, у другому від рогу. А на розі Сирокомля живе.

— Він хто?

— Я його кепсько знаю. Знаю, що працює органістом у Святоянському костьолі. Дивно, чому він тут буває? Але тут, узагалі, досить різноманітне товариство.

— І прізвища не знаєш?

— Воно тобі нічого не скаже. Монюшко.

Олесь посміхнувся:

— Справді, смішне прізвище. Ніби маленький обманюка.

І раптом спливла в пам'яті розмова двох жінок, яку він випадково почув краєчком вуха на вулиці. Жінки були у глибокій жалобі, і це — а також їхні заплакані очі, і молодість, і краса — примусили Олеся прислухатись і зупинитись.

— Грима, я чув нещодавно, як святоянського органіста назвала богом.

— Певне, костьольні дівичі,— буркнув Грима.

— Ні, не кажи. Кожне місто — це, друже, місто казок. Іде, скажімо, артилерійський поручик, а в потенції він — Наполеон. Помирає в богадільні старий, викидають з-під його сінника списаний папір. Потім частина цих паперів, разом з газетами, потрапляє між двері і клейонку, якою їх оббили. А через сто років замінюють клейонку і випадково знаходять папірці, і тоді виявляється, що у богадільні помер найбільший поет того часу. Природа любить ховати діаманти й золото у тлінний глей та смішну оболонку.

— Розходився,— бовкнув Грима.

— А може, й справді у Святого Яна грає сам бог? Треба було б сходити.

— А з гімназії вилетіти хочеш? За відвідання католицьких мольбнів.

Господар тим часом уже котився до них:

— Відлюдьки! Відлюдьки! Вови! Не можуть самі піти туди, де їм цікаво. То ходімо! — підвів їх до купки людей: — Знайомтеся. Пан Грима, князь Загорський.

У середині гурту сиділо на канапі двоє чоловіків. Один, селяк з вигляду, відлюдний, ще молодий, дивився на хлопців з якимось викликом, ніби саме від нього залежало — прийняти новачків до розмови чи ні. Та головним у розмові був, очевидно, не він.

На краєчку канапи, в кутку, сидів, зручно вмовившись на м'якій подушці, наче потонувши в ній круглуватою статурою,

маленький добродушний горбань. Горб у нього був невеличкий і нагадував би легку сутулість, якби тільки праве плече не було вище за ліве. Ця обставина не зробила, певне, ніякого поганого впливу на психічний стан горбаня. На круглому м'якому обличчі блукала всепрощаюча, розчулена посмішка. Горбаневі було років сорок п'ять, але простуваті блакитні очі, світло-русе волосся, в якому важко було помітити сивину, рум'яний усмішливий рот надавали його обличчю доброго, наївного, у чомусь дитинного виразу. Глянувши на нього, не можна було не сказати: «Ах, яка добра людина!»

— А оце наших двоє Вінцуків,— знайомив господар.— Обидва поети. Обидва добрі громадяни. Обидва добрі чоловіки.

— Ну, просто хоч ікону з мене малюй,— бовкнув селяк.

— Обидва добрі патріоти. Люблять батьківщину. Люблять. Знайомтеся.

— Каратинський,— знов-таки з викликом подав Олесеві руку селяк.

І Олень подумав, що цей підкреслений виклик — від необхідності утверджувати свою гідність. Мабуть, бідного роду. Може, навіть із селяків.

— Дунін-Марцинкевич,— подаючи пухлу руку, м'яким голосом сказав горбань.— Прошу не плутати з Марцинкевичами-Асановичами та Марцинкевичами-Мустафами. Я поки що не татарин. Хоча? — І він засміявся.— Татаринцем тутешнім бути, їй-право, непогано. Мова одна. І «Кітаб» нічим не гірший за блаженного Августина. І дружин можна аж семеро мати.

Його кругленьке тіло погойдувалося від добродушного сміху.

— Та він ще й вольтер'янець,— завважив з коректним гумором Ходзько.— Відповідатимете на тому світі, пане Вінцук.

— Не буду. І зовсім не буду,— погойдувався горбань.— У жартах гріха немає. І що ж, що татарин. Усіляке дихання хвалить пана бога.

Кіркорові, певне, замало було рекомендацій, хоча для Олесь обидва поети, як люди, були вже зрозумілі.

— Обоє говіркою пишуть. Литовсько-мужицькою.

Олень звів брови:

— Білоруською, виходить?

Ходзько спохмурнів. А Марцинкевичеві очі раптом, на одну мить, перестали бути усмішливими, глянули на хлопця доброчливо, твердо.

«Еге,— подумав Олень.— Не такий ти, як видно, простачок, не така божа душа. Ти, голубе, де треба, і характер можеш

показати». І заспокоївся, що знайшов зрозумілу й близьку людину.

— Бачите,— сказав Ходзько.— Ось він — перший наслідок вашої праці. З'явився вже білорус, та ще й князь. Дивіться, щоб невдовзі не з'явилася ще, замість мужицької говірки, якась білоруська мова.

— Я не читав творів пана Марцинкевича,— мовив Олесь.— Але існування білоруської мови не залежить від наших з вами бажань, пане Ходзько. Я її не визначаю, вона просто існує.

Неввічливий Грима, як завжди, різонував просто в Ходзькові очі:

— Міркуєте ви, шановний пане, як з багатої магнатської дзвіниці. Ці слова про «говірку» нам у зубах нав'язли. Ви тутешні, але пробачте, чим тоді ці ваші міркування відрізняються од міркувань небіжчика-імператора?

Кіркор озирнувся. Зовсім непомітно для інших. І одразу заспокоївся, завваживши, що ніхто не звернув уваги, що всі свої, що всі з цікавістю чекають на суперечку. Ходзько холодно сказав:

— Я — поляк білоруського походження. Пам'ятаючи це, ви не можете дорікати мені за чужу кров, за нелюбов до землі, на якій я народився, за незнання говірки, якою розмовляють її мужики. Я повинен її знати, бо як тоді інакше вести господарство. Вийде щось на зразок неприємності з вавилонською вежею. Але, я вважаю, ця говірка віджила своє, як пережила себе ще декілька століть тому білоруська ідея. Нічого не зробили, опріч воєн і чвар...

— Тільки Біблію одні з перших надрукували,— мовив Олесь.— Перші серед східних слов'ян.

В очах Марцинкевича Олесь помітив пильну цікавість.

— Може, ви не будете мене перебивати? — сказав Ходзько.

— Будь ласка,— погодився Олесь.— Я просто уточнив деякі не зовсім... точні постулати пана.

— Так ось,— сказав Ходзько.— Ідея скомпрометувала себе.

— Або ви її скомпрометували,— буркнув Грима.

— Оживляти небіжчиків — це не справа історії. Ми просто відгалуження польського племені, кволе, хирляве, яке суне дорогою ополячення. І хоча цією говіркою розмовляє п'ять мільйонів, вона просто «робоча мова», щоб робочі різного походження розуміли один одного.

— П'ять мільйонів!.. Чи не занадто багато для «робочої говірки»? — знову втрутився Олесь.

— Я поважаю ваші почуття,— сказав Ходзько.— Але чи не занадто ви молодий, щоб...

— Стривайте,— озвався зі свого кутка Сирокомля,— це заборонений удар.

— Чому заборонений? — утрутився вже Лизогуб.— Ми справді ще мало знаємо порівняно з паном Ходзьком.

— Молодий чоловіче,— мовив Сирокомля,— знання і віра в батьківщину — різні речі.

— Можливо, пане Кондратович,— у голосі Лизогуба зазвучала неприязна нотка.— Я просто кажу, що некоректно перепиняти старшого гостя.

Ходзько кинув на нього схвальний погляд:

— Я вдячний вам. Не турбуйтеся. У мене ще немає старечого маразму.

— Поважаю пана,— сказав Лизогуб.— Але додам тільки одне. Гидко, коли освічена людина, князь, починає носити личаки через якісь там міркування. Ця говірка для людей вашої культури — те саме, що личаки замість черевиків.

— Дурощі,— раптом мовив Марцінкевич.— Виходить, що я личаковий поет? І пан Кондратович також?

— Не звертайте уваги,— нервово прохопився Сирокомля.— Я не хочу скривдити пана Лизогуба, сказавши, що його слова — виявлення злочинної байдужості до переконань.

І замкнувся, нервово перебираючи брелоки. Лизогуб, на знак згоди із словами поета, схилив голову. Усім стало трохи ніяково. Олесь бачив, що всі дивляться на нього. Навіть Монюшко відставив свою каву і пильно дивився, мружачи добрі очі.

— Я відповім спершу панові Марцінкевичу,— сказав Ходзько.— Ні, я не кажу, що ваша поезія личакова. Я з приємністю слухаю ваші ідилії. Ваша «Селянка» — це добре.

— Коли-небудь я напишу таку ідилію, що ви не знатимете, куди заховатися від людського сміху,— буркнув горбань.

— Ні, вона не личакова. Вона недоречна. Пишучи білоруською говіркою, ви насаджуєте серед місцевого люду, серед мужиків і навіть серед декотрих дворян, як ми бачимо, провінціалізм.

Дунін-Марцінкевич засмутився. Розвів руками.

— Я не хочу чвар,— глухо сказав він.— Я хочу і намагаюся переконати всіх у потрібності цього... Я хочу, щоб усім було добре, щоб на землі панувала гармонія і радість. Досить уже витримав вогню цей нещасний край. І що ж, мене кусають звідусіль. Немає такого собаки, який не вважав би за свій обов'язок ухопити мене за литку. А я не хочу давати стусани людям. Навіть погані, вони — люди.

— Гуманізм, котрий б'ють справа і зліва,— буркнув Грима.— Знов те саме.

Але горбань, мабуть, не завжди дотримувався того правила, що людям треба дарувати, навіть коли вони кусають за дитку. На його вуста сповзла повільна розумна посмішка.

— Найдивовижніше, що ніхто не виступив проти моєї поезії в королівстві, у Польщі. Лають лише ті, кому ця справа мала б стати близькою, наші пани. Більше воюють за Польщу, ніж самі поляки. Очевидно, тому, що ніколи їм не бути ні білорусами, ні поляками, ані німцями, хоча вони схильні бути і тими, і другими, й третіми...

— Зрозумійте, пане Марцинкевич,— сказав Ходзько.— Я не прсти цього як рідкості, як своєрідного раритету. Але ж це наслідування незграбних тутешніх пісень... Чи варто повторювати те, що помре.

І тут Олесь побачив, як ревно затремтіли вуста інтелігентного короткозорого чоловіка, котрий марно намагався приховати свою розгубленість і сором'язливість.

— Я теж gente albarutenus natione polonus¹,— сказав Монюшко.— Гадаю, непоганий поляк. Мені добре бути поляком. Але я ніколи не дійду думки, що бути поляком — означає душити інших. Бути поляком — це, швидше, змагатися за щастя інших. І ви погано розумієтесь на музиці, пане Ходзько, коли ганите тутешні пісні... Це вже я можу вам заявити.

На його обличчі на мить з'явилися риси вищої натхненної краси.

«А мо', справді бог?» — подумав Олесь.

— Вони, пісні, не хочуть бути раритетами. Вони дзвенять, сміються, плачуть. Навіть уночі, уві сні, я чую їхні голоси. Я від Польщі, я і од них.

І наче зів'яв. Знову сів, не знаючи, куди подіти руки. Перезирнувся в Дуніним-Марцинкевичем. Той посміхнувся, схилиючи голову.

— Що ж,— спитав Ходзько,— замість Чемерози смердючий мужик?

— Я з мужиків,— утрутився Каратинський,— будете зловживати цим — закінчиться погано.

— Що ж,— повторив Ходзько.— Шлях природний. Замість культурного, поміркованого господаря — п'яний кат з нагайкою.

— Ми не хочемо ні ката, ні господаря,— підхопив Грима.— Ми хочемо волі.

— А матимете нагайку... Вам дали можливість тимчасово розвивати свою говірку. Бо ви — наш форпост. Але те, що

¹ Походження білоруського, нації польської (латин.).

діється тут,— це вже занадто. Писати нею? Називати себе бидлячим іменем? Коли ми дозволимо таке — нас зімнуть.

Олесь відчув, що у нього дзвенить у голові од гніву:

— Ми, здається, починали суперечку з вами?

Ходзько з цікавістю дивився на сіроокого юнака.

— Говоріть далі,— помірковано дозволив він.

— Нам не треба нічийого дозволу на те, щоб дихати,— перехопленим горлом сказав Олесь.— А писати й розмовляти своєю мовою так само природно, як і дихати.— Він підвищив голос: — Ми не хочемо бути нічийим форпостом. Чим слово «магнат» ліпше за слово «барин»? Досить, понюхали.

І тут Ходзько посміхнувся, ніби намацав в обороні хлопця тріщину.

Олесь бачив очі горбаня, органіста, Сирокомлі. В усіх цих очах жила тривога. А Ходзько подався головою вперед і тихо процідив:

— Хіба не стало нашому мужикові гірше жити після приєднання до Росії? Одразу солдатчина, підвищення податків...

Сирокомля нетерпляче урвав його:

— Ходзько, це занадто!.. У молодого чоловіка не стільки знань... І його переконання...

Олесь підняв руку:

— Не треба, пане Кондратович,— і посміхнувся.— Те, що мені треба, я знаю добре. І переконання у мене тверді і... обгрунтовані, на відміну од пана Ходзька.

— То стало гірше? — наполягав магнат.

— Стало гірше,— спокійно відказав Олесь.— Окрім давніх панів, у нас із вами з'явилися нові. Причина цього зубожіння в тому, що на всі давні кайдани повісили ще один, новий — гроші. А грошей у селянина за теперішнього стану бути не може. У нього відбирає їх те, що страшніше од чуми, війни, страшніше од усього на світі.

Червоні плями поповзли по щоках Ходзька.

— Що ж це таке, страшніше од усього? — тихо спитав він.

Олесь побілів од хвилювання. А потім у тишу впало одне тільки слово:

— Кріпацтво!

Лизогубові очі звузилися.

Запанувала тиша. Олесь поквапився договорити.

— Ми ніколи...— голос його задзвенів: — Чуєте? Ми ніколи не піддамося ні вам, ні німцям, нікому. І не тому, що ми не любимо вас, а тому, що кожна людина має право на рівне щастя з іншою, а щастя лише у своєму домі.

— Панове,— урвав Кіркор,— панове, владою господаря забороняю вам цю суперечку.

Горбань поклав руку на плече Олесеві, потиснув.

— У мене є донька, Каміла,— сказав він.— Боже ти мій, які ви схожі!

У довгій паузі прозвучав самотній голос Сирокомлі:

— Яка ж це незвідана парость росте!

...Він і Монюшко ішли в один бік з Олесем і Всеславом. Лизогуб і Ходзько подалися окремо, хоч певний час їм було й по дорозі.

На розі Святоянської та Університетської Монюшко притримав Олеся і показав йому ліворуч, на костьол.

— Музику любиш?

— Атож.

— То приходить сюди. Я знаю, тобі не можна. Але онде там двері на хори. Приходить під час меси і просто так. Я там часто. Музика, князю, не знає різниці між віруваннями.

Сирокомля мовчав усю дорогу. Його молоде, ще тонке обличчя видавалося хворим. Він мовчки кутався в хутро і нагадував худу змерзлу пташку. І тільки на роздоріжжі, де обом старшим треба було звернути ліворуч, поет поклав руку на Олесеве плече:

— Я, певне, не доживу. Але вам... Дай вам боже удачі...

XXX

Із самісінького ранку наступного дня, вже сходячи на другий поверх, Олесь відчув щось негаразд. Може, тому, що здоровило Циприян Дембовецький, Олесів однокласник, усупереч звичці, одірвався від їди і, коли Олесь проходив повз нього, обвів каламутним, ніби неживим, поглядом. Це здивувало, бо Олесь, скільки був у гімназії, завжди бачив Циприяна з бутербродом у роті. А може, недоладність була в тому, що інший однокласник, Альберт Фан дер Фліт, ледь відповів на поклін.

Усе це дрібниці. І Циприяну ж не всякчас жувати, і Фан дер Фліт, хлопець холодний і заглиблений у свої думки, завжди дивиться мовби крізь співбесідника. А проте, щось начебто висіло в повітрі.

Першим уроком була література. Викладач красного письменства, перед тим як скінчити гімназичний курс, робив огляд сучасної літератури, той, що не входив у програму. І це добре. Бо він говорив, між іншим, і про улюбленого Тютчева. Пушкін — це, звісно, Еллада поезії. Ніби вся гармонія майбутніх сторіч

уособлювалася в одному. І він любив його. Але треба мати й щось потаємне, що любиш ти один. І він любив Тютчева.

І ці, такі різні, імена сучасників, і таке розмаїте звучання їхніх рядків, схоже то на мед, то на шалену піну прибою, то на отруту, примусили Олеся забути те, підсвідоме, що попереджувало його. Він беріг для себе ім'я Тютчева довго. У старих дідових часописах відшукав колись і відзначив у пам'яті ці незвичайні рядки. І «Весняну грозу» з «Галатеї», і «Ціцерона» з «Останнім катаклізмом» в альманаху «Денниця»... Іноді він пізнавав поета і у віршах, уміщених під ініціалами, і це було так — наче пізнати близького друга під маскою.

Дивно, Олесь ще не народився, а поет уже відповів на ті питання, які починають мучити його, Загорського, тільки тепер.

Оратор римский говорил
Средь бурь гражданских и тревоги:
«Я поздно встал — и на дороге
Застигнут ночью Рима был!»

Тут усе так. Справді, докруг ніч країни. Справді, всі вони народилися занадто пізно. І все ж...

Счастлив, кто посетил сей мир
В его минуты роковые —
Его призвали всеблагие
Как собеседника на пир.

І це чудово. Які чудові рядки «Mal'aria», що списав звідкілясь Мстислав. І рядки «Останнього кохання». Учитель читав їх, трохи наспівуючи, як ніколи не читав Державіна. І обкладинка журналу, з котрого він читав, була старанно загорнута в папір. Бо це був «Современник», що його боялися, мов чуми, і не підпускали до гімназичних мурів.

Олесеві було смішно. Невже вчитель думає, що вони — діти і читають лише те, що передбачено програмою. Цей номер журналу члени «Братства чортополоху і шипшини» зачитали до дірок два роки тому.

О, как на склоне наших лет
Нежней мы любим и суеверней...
Сияй, сияй, прощальный свет
Любви последней, зари вечерней!

Це було незнане, неймовірне на землі щастя.

Полнеба обхватила тень,
Лишь там, на западе, бродит сиянье,—
Помедли, помедли, вечерний день,
Продлись, продлись, очарованье.

У тому сумному і водночас лагідному настрої, що завжди охоплював його після гарних віршів, Олесь просидів наступний урок, географію. Мстислав збоку поглядав на нього. І в очах була іскра кепкування та іронії. «Повело»,— думав Мстислав. А Олесь не помічав. Як не помічав і того, що Циприян Дембовецький, крадькома жуючи щось, раз чи два озирнувся на нього.

Почалася велика рекреація. Гімназисти, користуючись тридцятьма хвилинами перепочинку, висипали на сонячний двір, де на осонні, біля муру, було вже зовсім тепло, брук нагрівся, а останній чорний сніг лежав тільки у вічній тіні протилежної аркади подвір'я. Олесь вийшов повільно, останній, і зразу побачив, що на повороті до сходів стоїть група «аристократів з лакейської», як охрестив їх Сашко Волгін. «Аристократи з лакейської» трималися завжди купкою і дуже криво дивилися на Олесь та Мстислава за те, що ті цураються їх і дружать з Гримою та Ясюкевичем.

Вони стояли купкою й тепер. Прилизаний і коректний Ігнат Лизогуб. Поруч з ним Альберт Фан дер Фліт з холодними очима, які, незважаючи на світлий колір, були тьмяні, як сутінки. А за ними стояв Дембовецький. Ще один член їхнього гурту, Альгерд Корвід, підпирав стіну й дивився вбік. Гарне, жорстке Альгердове обличчя було байдуже. І, побачивши його, Олесь зрозумів, що справа кепська. Альгерд Корвід відзначався тим, що міг одним непомітним ударом під дихало або ще кудись повернути людину в непритомність і вивести з бійки на тривалий час.

Як на гріх — нікого не було довкола. Ні друзів, ні просто приязних гімназистів, котрі могли б їх покликати. У Олесь народилося раптом бридке й холодне почуття безпорадності й огиди. Його ніколи не били отак. Траплялися, звичайно, дружні або ворожі бійки десь у вбиральні чи на вілійському льоду, але це були чесні бійки: один на одного чи стінка на стінку.

Те, що бійки не уникнути, він зрозумів одразу. Інакше на якого дідька їм потрібний Корвід?

— Стривайте, князю,— сказав Лизогуб.

Олесь зупинився.

Лизогуб м'яко, майже по-дружньому, так, що смішно було вивратися, взяв Олесь під руку і одвів од сходів.

— Мені хотілось би одержати від вас деякі пояснення щодо ваших учорашніх слів.

— Я нікому не хочу давати їх,— відказав Олесь.— Що сказано, те сказано.

— Пробачте, не пояснення, а продовження суперечки і, можливо, розв'язати деяке нерозуміння й збентеженість від вашої поведінки.

Лизогуб устиг довести його до самого вікна в глухому куті коридора, і тільки тут Олесь визволив лікоть.

— Ваше нерозуміння мене мало турбує. Збентеженість — так само. Учора я сказав те, що хотів.

Олесь надумав іти, а коли затримують — пробитися, відкинувши когось із дороги. Тут не могло бути й мови, щоб тікати — ганьба!

І враз відчинилися двері вбиральні, і з неї з'явилися, мов чорти з табакерки, ще трое. Перші ступали Язеп і Гальяш Целковські. Брати. Не близнюки. Просто обоє мали звичку по два роки сидіти в кожному класі. Гальяш одного разу вчинив подвиг: не лишився. І таким чином наздогнав брата. Вони стали плече до плеча. Здоровенні, з фільварковими відгодованими пиками. Напівдіоти.

За ними вислизнув Воронов, маленький, безбарвний, як біла миша, син впливового акцизного чиновника.

Побачивши цих трьох, Олесь зрозумів: прорватися не вдасться. І одразу — від люті на те, що його так спритно ошукали, — страх кудись зник, а в серці народився гнів. Вони не мали права нападати на одного. Ну що ж, тоді треба битися. Збігло, очевидно, хвилин із десять великої рекреації. Треба ще бодай стільки ж протягнути розмовою про все те, що стоїть між ними, а потім ще десять хвилин протриматися. Одному проти сімох. Не впасти, не дати їм робити із собою все, що їм заманеться.

— Будь ласка,— сказав він, ставши спиною до теплої грубки і відчуваючи потилицею мідний люфт...— Що ви маєте мені сказати, графе Лизогуб?

— Я хочу спитати, з якого такого права ви вчора ганьбили Польщу, князю Загорський? Ви ж знаєте, це не дуже благородно — лаяти те, що в цю мить лає уряд.

Нахабна брехня обурила Олеся. Але він стримався.

— Я не ганьбив Польщу,— можливо, занадто зарозуміло, аби не подумали, що злякався, сказав він.— Вам варто було б ближче триматися істини.

Олесь лише тепер згадав, що від Кіркора Лизогуб і Ходзько пішли разом. Не може бути, звісно, й мови, щоб доросла людина нацькувала юнака на юнака. Певно, просто висловив роздратування, обурився «мужицьким сепаратизмом зрадника». Цього й вистачило. Знайшов собі охочого цепного пса. А може, й не в «мужицькім сепаратизмі» корінь зла, а в його необережних словах про кріпацтво. Напевне, так.

— Я не кручу перед вами хвостом,— вів далі Олесь.— Але я далекий від думки взагалі ганьбити чи взагалі хвалити якийсь народ. Я, коли хочете пояснення, скажу, що я люблю і поважаю Польщу, співчуваю її нещастям і глибоко шаную поляків...

— Закрутився, як в'юн на пательні,— втрутився Дембовецький.

— ...Окрім, звичайно, таких поляків, як наш Дембовецький. Що вдієш, бувають сумні винятки,— закінчив Олесь.

Корвід приступив ближче.

— Але,— знову почав Олесь,— я не розумію, яке відношення до Польщі має німець Фан дер Фліт, росіянин Воронов, литовець Корвід, білоруси Целковські і ви, графе Лизогуб? Мені здається, це справа пана Циприяна Дембовецького. Я ладен погомоніти з ним на цю тему. З ним одним.

— Я поляк,— сказав Лизогуб.

— За скільки? — спитав Олесь.— З якого часу?

— З того часу, коли мої батьки зрозуміли, що від дворянина, який називає себе білорусом, смердить стайнею і гноєм.

— Не зрадою принаймні,— мовив Олесь.— Не собачим хвостом.

— Гноєм,— повторив Лизогуб.— І ви, кня-азю, ще наважуєтесь ляяти порядок, заведений славними дідами! Кричати щось про «кріпацтво».

Олесь засміявся:

— Ось воно що,— почав він.— Я так і знав, що не в нації тут справа, що я вдарив вас не по національній честі, а по кишені.— Тепер йому все було зрозуміло. І він, з невимовною гордістю, сказав: — Кріпосник.

— Чуєте? — спитав Лизогуб.

— Чуємо,— похмуро озвався Гальяш Целковський.— Я думав — ти брехав.

— Я також думав про перебільшення,— додав Фан дер Фліт.— Пробачте, графе.

— Ясно,— похмуро сказав Корвід.

Запанувала мовчанка. Потім Лизогуб прошепотів, весь тремтячи від люті:

— І ти ще хочеш, щоб я назвав себе твоїм бидлячим ім'ям, хаме з титулом?

— Ні. Для тебе це занадто велика честь.

— Хто вас сприймає серйозно? — схилив голову Лизогуб.— Хто вас поважає, байдужі до себе люди? Правильно сказав пан Ходзько: ми вас терпимо як форпост супроти варварів. Усі вам висловлюють лагідність, опікаючи та приєднуючи. Просто шко-

да, що пропадете. І даремно, бо тільки зайвий клопіт з вами. Керуй, по-батьківському опікуй, годуй...

— Сволота! — Олесеві уста побіліли. — Грабували, жерли та ще...

— Що у вас грабувати? — глузував Лизогуб.

Олесеве обличчя стало страшне. Напад жахливого дідівського шаленства підступив звідкілясь ізсередини.

— Облиш,— злякався Фан дер Фліт. — Вони небезпечні.

Але Ігнат не зважав.

— Ласку! Ласку вам усі роблять! Що б ви були без нас?

Відчуваючи, що тепер він не стримається від гніву, Олесь розмахнувся і, вклавши всю свою силу, влупив Лизогуба по щоді лівою рукою, піддавши знизу під щелепу правою.

Той виснув, падаючи.

Очі, уста, увесь Олесів вигляд були такі страшні, що ватага стрималася кинутись на нього. Один тільки Корвід майнув десь збоку, наносячи, певне, один із своїх страшних ударів.

Бив по голові.

Але в Загорського реакція проти шпаги, проти кулака була миттєва. І він не дарма став потилицею до люфту. Смикнув головою — і Альгердів кулак з розгону налетів на мідну, гостру заціпку каглянки. Корвід відскочив, зігнувшись. Він сичав від болю. З долоні цівкою лилася на підлогу кров.

Відіпхнувши ногою Язєпа Целковського, Олесь став у куток і підготувався. Накинувся Фан дер Фліт — по мармизі і його, по мармизі гарячково. Ногою в пах Гальяшеві Целковському... Наближається Лизогуб... Знов у щелепу.

Все ж його виштовхали з кутка, оточили. Хтось — мабуть, Фан дер Фліт — ударив ззаду по голові. Лизогуб штурхнув у груди...

І раптом все стихло. Двері вбиральні відчинилися, і звідти вийшов учитель гімнастики, відставний офіцер з молодих, підтягнутий і широкогрудий чоловік з дивним прізвиськом Хрест. Його більшість гімназистів любила, бо він не задавався, не вдавав із себе наставника, а, оскільки спорт ледь-ледь починав входити в моду і ніхто не вважав його за серйозну дисципліну, а викладача — за повноцінного, Хрест тримався з гімназистами просто й рівно, швидше не як з учнями, а як з молодшими друзями. Це виявлялося багато в чому. Між іншим, і в тому, що він ніколи не користувався вбиральною для учителів.

Усі відскочили. Хрест стояв, витираючи вологі руки хустинкою, й білозуба посмішка лежала на його рожевому обличчі.

— Курите у вбиральні, бовдури? — звернувся він до Целковських. — Усі курять, халдеї ви? Матимете курячі груди... Ось що.

Усі, хто нападав, похнюпили голови, тільки Олесь дивився просто у вічі Хресту. Бачив, як плавала на поважному обличчі вчителя лагідна посмішка.

— Пробачте, джентльмени,— сказав Хрест,— я випадково чув усе. Я не хотів би заважати вам. Інакше мені довелось би просидіти у вбиральні до кінця рекреації. Не звертайте уваги.

Подався геть. Потім прихильно спинився біля Лизогуба. Доброзичливо порадив:

— Хіба так б'ють? Коли б'єш — бий у живіт.

Хрест завернув за ріг, і довкруг Олеся знову завирувало. Він розкидав тих, що чіплялися до нього, як міг, одержуючи за кожний удар — чотири. У грудях свистіло. І раптом майнув перед очима Лизогуб, а потім в очах спалахнула гостра темрява...

Ігнат скористався з поради.

Тримаючись за сонячне сплетіння, Олесь хитався на ногах і не міг дихнути. Усе довкола то теміло, то світліло. Лизогуб стояв перед ним і цідив крізь зуби слова, які також то зникали, то долинали звідкись іздалеку, то раптом дзижчали ніби в самінькому вусі:

— Слухай, ти, погань... Ти, мужицька зозуля... Ти, брудне білоруське бидло... Ми тебе для твоєї ж користі трохи потопчемо ногами, повчимо... А перед цим ти запам'ятай мої слова... Облиш...

Загорського зрештою відпустило. Ще мить — і він задихнувся б. Неймовірно солодке повітря увірвалося в груди. Почало світлішати перед очима.

— Юда! — схлипуючи, хапав повітря Олесь.— Нікчема!

В очах стало зовсім світло. І тут Олесь побачив за спиною Лизогуба, у дверях вбиральні, світлоокого Сашка Волгіна. Той стояв, поправляючи ремінь і дивлячись на те, що чинилося, з нерозумінням.

— Ти слухай,— гавкотів Лизогуб.— Запам'ятовуй. Ти запам'ятаєш, бо потім ми тебе... Для пам'яті...

— За-пам'ята-ю,— уперше видихнув повітря Олесь.— Запам'ятаю.

— Запам'ятаєш... Не дзявкай про це своє «кріпацтво»... Не дзявкай про цю свою «Білорусь»... Знай, хто тебе терпить... Знай, кому ти раб... Великій Польщі, а не Москві.

Лють вибухнула раптом таким полум'ям, що в Олеся побіліли очі. Вона прибула нібито з повітрям, яке вдихнув він і яким помилково дихала ця погань.

— Сашко,— сказав він.— Що ж ти стоїш?! Бий сволоту!

Але він не встиг викрикнути до кінця. Сашко несподівано підняв ногу і міцно, як страус, дав підощвою у поясницю Ли-

зогубу. Ніби зламавшись, Ігнат подався черевом наперед, і тут Олесь, остаточно очунявши, вдарив його під нижню щелепу.

У долоні Гальяша Целковського блиснув великий мідний круг: бовдур натягав на руку каучуковий тяж накладки. Не даючи йому отямитись, Олесь зацідив Гальяшеві правою у вилицю, і той покотився по підлозі.

І тоді інші з вигуками кинулись на них. Дубасили, хрипіли, прагли дістатися ближче. Було зовсім погано, хоча Олесь і Волгін стояли спиною до стіни. Олесь помітив, як Корвід гамселив Сашка. Побачивши, що очі в усіх шалені і що в запалі можуть когось і вбити, він схопив плювальницю і, — з розмаху — пошпурив її у вікно. Скло з брязкотом посипалося на подвір'я. Сашко підскачів ближче до вікна і — в два пальці — свиснув розбійницьким потужним свистом. Над подвір'ям, над майданчиком для гилки різко, як ніж, пролунав гімназичний клич про допомогу.

Внизу, на подвір'ї, а потім на сходах народився й став дужчати гуркіт сотень ніг. Ближче. Ближче.

Перше увірвалося в дункий коридор, побігло на галас бійки «Братство чортополоху і шипшини». Летів, мов скажений, Мстислав.

— Олесю! Брате! Сашко! Тримайтеся!

Мчали за ним, нога в ногу, Петрок Ясюкевич і Матей Біскупович. Важко чалапав пеповороткий Всеслав Грима. З розгону вони вдарили ззаду. Олесь побачив поруч ясні очі Мстислава. Той розкидав «аристократів лакейської»... Грима наскочив на Дембовецького, влупив по шиї.

— На одного?! На двох?!

Коридор уже гуркотів від бігу, гучно вибухав голосами. Прибігли «мазунчики», Лизогубові друзі з сьомого й шостого класів. Їх було чимало. Тоді братство стало стіною. Бігли й бігли нові гімназисти. У коридорі стало тіснувато, відтак бійка на мить стихла, як полум'я, в котре поклали забагато дров.

— Друзі, що сталося?

— Панове, що?

— Хто кого?

Сашко скинув із себе Корвіда і зразу одержав у зуби від Лизогуба. Крикнув:

— Били білоруса за те, що білорус!!!

Натовп пропоров худим жилавим тілом шестикласник Рафал Ржашевський. Виборсався з місива. Став. Зиркнув на Олеся нестямно-спокійними синіми очима.

— Тебе?

— І я також,— посміхнувся розпухлими губами Олесь,— потерпів за ідею великої Польщі.

Щоки в Рафала мовби висохли. Він обвів очима сусідніх гімназистів. Сині очі зустрілися з тютюновими очима Лизогуба.

— Цей,— наче ствердив Рафал.— Звісно. Хто ж іще? — І наблизився до графа: — Що ж ти наробив, смердючко?! Холуй! Паскудник!

Бійка вибухнула в різних кінцях коридору, який дрижав, ніби в ньому гриміла канонада. Учителі й наглядачі метушилися десь в кінці і не могли прорватися до тих, що билися. Хрест спробував щось зробити, швидко, як горох, розкидаючи задніх, але потік юнаків зі сходів і верхнього поверху плив і плив.

Перед Олесевими очима мигтіли обличчя. Він, мов у калейдоскопі, побачив, як замахнувся накладкою на нього, Олеся, Гальяш і як Мстислав перехопив руку Целковського і нею, з накладкою разом, мазнув того по носі... Потім дивний звук уразив Олеся. Він роззирнувся. Плакав самим горлом Петрок Ясюкевич. Олесь усім серцем відчув, що вони присутні на великому диві, коли тобі здавалося, що ти і твій друг самотні, а з'ясувалося, що всі, більшість думала так, як ти, але мовчала, бо кожен вважав, що він один зі своїми сміху вартими думками.

Враз Рафал підняв кулак і опустив його на голову Дембовецького.

— Учися, йолопе,— уриваним від захоплення голосом кричав Ржашевський.— Учися, сліпий! Учися, довбне!

— Литвини! Білоруси! В ім'я Канарського!

Крики линули з усіх боків. Стінка кинулась на стінку.

За п'ять хвилин билася вже вся гімназія. Усі поверхи будинку ревели, стогнали, тупотіли ногами, ляскали. Настав час зводити рахунки за всі колишні кривди. За пихатість. За в'їдливі слова. За все.

Ще за якихось п'ять хвилин мазунчики похитнулися і подалися назад, по сходах...

Загорський важко зітхнув і, ніби крізь туман, побачив, що сходами спускаються директор, Гедимін і Хрест.

— Що це? — спитав директор. Худий перст показував на нерухомого Лизогуба.— Дикуні. Папуаси... П'яні нігілісти.— І звернувся до Олеся: — Це, здається, з вас почалося?

Начальницький гнів ось-ось мав прохопитися в його голосі.

— Так,— просто сказав Олесь.— Учитель Хрест був цьому свідком.

Директор мовив:

— Я знаю.

— То ви, певне, знаєте також, що бійки не було б, якби пан Хрест спинив її ще тоді?

— Не ваша справа займатися критиканством, молодий чоловіче,— сказав Гедимін.

— Я знаю це. Але, напевне, вчитель Хрест не відмовиться підтвердити, що напав не я. Що вони напали на мене. Семеро на одного. Я змушений був захищатися.

Хрест трохи ніяково розвів руками.

— Це так,— сказав він.

— Ви знаєте, що це пахне виключенням, мій юний друже? — додав Гедимін.

— Знаю. Для всієї гімназії. І, в усякому разі, я попрошу батьків, щоб вони простежили за тим, аби мене виключили восьмим. Зразу за цими, що лежать отут.

Директор з прикрістю зиркнув на Хреста. Справді, восьмим. Справді, батьки з їхніми зв'язками простежать за цим. Бійка! Який рік минає без бійки, загальної бійки в гімназії. Ох, це треба залагодити! Самих виженуть, як дізнаються!

— Ви чули, за що вони хотіли його побити? — спитав директор у Хреста.

— На жаль, ні,— сказав Хрест.

— За що ви його? І за що вони?

Олесь підвів на директора тверді глибокі очі:

— Я не можу сказати вам цього.

Він згадав, що коли за «кріпацтво» не похвалять його, то за лайку Лизогуба на уряд та інші милі штучки не похвалять не тільки Лизогуба. Попечитель, а за ним і всі інші, напевне, причепляться до слів дурня, щоб ще дужче прищемити хвіст полякам.

— Я не можу сказати вам цього,— повторив Олесь.— Але повірте, слово дворянина: варто було.

Директор знизав плечима. Хто, справді, розбереться в рахунках цих юних вандалів? Він покосив оком на Хреста. Але той також мовчав. Утопити Загорського йому нічого не варт, але тоді до попечителя дійшло б, що в гімназії засуджують кріпацтво і уряд, що сьогодні змели й викинули з будинку половину тих, котрі обстоювали все це. І перший відповідатиме він, Хрест, бо це за його потурання вибухнула бійка. Ось тобі й «дав можливість провчити». Тому-го Хрест мовчав.

Звертаючись до «вовчєняти», директор показав на Лизогуба:

— Ви вважаєте, що побити до півсмерті — гідний вчинок? Бити дворянина?

— Ще раз кажу,— мовив Олесь,— варто було.

— Ви не розкаюєтесь? — спитав Гедимін.

- Я зробив би це завтра. І післязавтра.
— Гм,— гмикнув директор.

Олесь сидів у кріслі, закутаний у ковдру і три пледи. Обличчя його було червоне, світлі очі блищали. Навпроти, біля тонконогого столика, сидів старий Вежа. Дід думав. Не дивився ні на онука, ні на Халимона Кирдуна, що стояв під стіною. Халимон, також переодягнутий у все сухе, був червоний, як із лазні: випив три чарки горілки. Рятувався домашнім методом.

Вихованець і дядько ледь не втопилися сьогодні. Їхали з Вільна мовби назустріч весні, розводдям, весняним льодком. А всіма ярами вже свистіло — вода не вода, а снігова каша, набубнявіла, зрадницька.

Яри ревли так, що навіть збоку, здаля страшно було чути їхнє ричання. Перший яр проїхали. І другий проїхали. А третім ледь не спливли в Дніпро. Мало не засмоктала їх прозора крижана вода, що струмочками стікала крізь снігову кашу, ревла, кружляла, перемішувала сама себе, тягла все стороннє на трисажневу глибочинь.

З труднощами витягли їх дригівчанські селяни...

— Т-так,— сухо сказав дід.— Заплатив ти, виходить, першу данину своєму божевіллю. Скінчили їх високість курс наук.

— Я ж розказував вам, діду.

— Схвалюю. Гаразд. І по-рицарському. Але мені не легше. Батькам теж. Та ще в яри поліз. Щоб швидше назустріч небезпеці?

— Ні.

— Що ж робити?

— Нічого,— відказав Олесь.— Я не розумію, чого ви напали, діду. Ніхто, крім мене, не постраждав. Ну, добре, ну, я тиждень вважав, що виключили. А потім просто, «зважаючи на небезпеку», не дали мені повернутися до друзів, примусили сидіти під домашнім наглядом. За згодою попечителя примусили скласти екзамен і випхнули з Вільна. Дали ж закінчити.

— Не вони дали,— сказав дід.— Ім'я твоє дало.

— Не ім'я,— заперечив Олесь.— Боязнь. Боялися комісії. Боялися, що Лизогубові слова впливуть.

На вустах Вежі з'явилася іронічна усмішка:

— Ну й що? Ну, й випхнули б Лизогуба в Пензу, а тебе в Арзамас. Його — за ненависть до росіян, тебе — за ненависть до імперії, до кріпацтва. Легше б це було?

Онукові очі гарячково блищали:

— А ви хотіли б, щоб мене семеро били за те, що я — це я, а я не одбивався б, а дав себе бити?

Вежа глянув на Кирдуна.

Похмурий, добрий Кирдун стояв під стіною і червонів усе більше. Чи від горілки, чи, може, від сорому. І раптом Кирдун, а на прізвисько Халява, замість того щоб виправдовуватися, пояснювати, одне слово, робити все те, що освячено традицією, раптом загув на повний голос і перейшов у наступ:

— У гімназію анахтемську віддали. А там усімох панича бити хотіли... Дякувати богові, не дали добрі люди.

Дід збирався був нагримати, але спинити Халимона було неможливо.

— Карактеристика кепську дали...— гудів Кирдун.— Задля чого? Задля смердючки тої. Майбутній, бачите, царський злочинець знайшовся. Невідомо ще, хто з них злочинець, паничик чи цар.

— Іди, Кирдун,— несподівано м'яко сказав Вежа.— Іди, вищий ще. За любов — матимеш від мене.

Кирдун, схлипуючи, рушив до дверей.

Одесь дивився, як Вежа невидючими очима втупився в чорний, мокрий парк, у голі дерева, в латки снігу і в синій здутий Дніпро.

Тривожно кричали в гіллі граки.

І раптом дід грубо вилаявся. Уперше за весь час, що знав його Олень.

— Матір їхню так... Матір їхню так і перетак... Не пустять в університет — в Оксфорд відвезу. Загорський, бачите, потенціальний царський злочинець... Плював я на них...

XXXI

«Майка — май, Майка — май», — дзвеніли за вікнами краплі. І Майка Равбич, розсміявшись від щастя й світлого передчуття, притулилася до шибки. Зеленкуваті, як морська вода, очі дівчини прагло дивилися на мокрі дерева, на білісінський сад, на чорні куртини, біля яких уже цвіли оксамитні братки. Присмерк насувався на сад. М'який, вологий, травневий. Щойно відгриміла перша гроза. Нестрашна, громохко-радісна, травнева гроза. І тепер під вікнами старого теплого дому аж шаленів ліловий і синій бузок.

Мокрий і солодкий вітер летів у вікна.

Весь цей день великий будинок у Равбичах вирував у сум'ятті й колотнечі. Готувалися їхати на бал у Загорщину. Підшивали, прасували, милися. Нитки аж свистіли в руках швачок. Гамір стих лише годину тому.

Михайлина стояла край вікна, поклавши руки на підвіконня, ніби віддавши їх пестливим поцілункам свіжого повітря. Усе це щастя. Щастя першого «дорослого» балу, щастя першого «дорослого» бального плаття, білого, у майже білому, тільки трохи блакитному мереживному чохла. І соромно. І трішки гордовито дивитися на оголені плечі й руки, ще тонкі, але вже не дитячі, на біло-рожеву троянду в мишастих з невловимо золотистим відтінком косах.

Вона не знала, чи гарне все це: матово-біле, з прозорим глибинним рум'янцем обличчя, рот — одним краєчком трохи вгору, брови — довгі й примхливо зламані і тому трішки гордовиті.

Та вона бачила себе ніби новою, чужою, і ця чужа шістнадцятирічна дівчина подобалася їй. Великі, зеленкуваті, як морська вода, очі дивилися на неї з люстерка насторожено, допитливо й щасливо. І це було таке щастя, що вона засміялася.

А в сусідньому покої дурна нянька Текля розштурхувала Наталю. Не могла почекати, доки пойдуть старші.

— Уставай... Уставай, ласочко... Заснула, не помолившись... Не можна спати без молитви...

Наталія мурмотіла щось і одпихала руки старої. Боже мій, ну що це. От дурна нянька. Заради молитви будити дитину. Нічого не скажеш, резон.

— Треба ж боженькові сказати... Інакше вовчєня за бочок ухопить.

А хай йому грець... Пильна потреба яка...

— Та я не хоч-чу,— марудила Наталія.— Я... спати.

— Читай-читай.

Майка прислухалася. Сонний голосок читав у сусідньому покої:

Среди ужасного тумана
Скиталась дева по скалам.
Кляня жестокого тирана,
Хотела жизнь предать волнам.

— Так-так,— хвалила її Текля.

І знову шепотів сонний голосок:

Теперь куда я покажуся,
Родные прочь меня бегут.
Нет, лучше в море погружуся,
Пускай оно меня пожрет.

Майка пирснула.

— Усе,— зітхнувши, сказала Наталія.

І раптом добрий жаль охопив Майчине серце. Вона квапливо пройшла в сестрин покій. Наталя, заспана й рожева від сну, уткнулася чорнявою голівкою в подушку. Дівчина, відчуваючи якусь дуже близьку, зовсім не сестринську, приязнь до Наталі, підійшла до неї і взяла на руки, навіть не боячись, що зімне своє плаття. Наталка розплющила чорні очі, обхопила Майчину шию теплими тоненькими ручками.

— Майко,— сказала за спиною дівчини пані Евеліна.— Зараз же поклади. Помнеш сукенку.

Наталя пригорнулася дужче, мов шукаючи порятунку. У Майки стислося серце:

— Мамуню, візьмімо Наталю, візьмімо Стася... Загорські кривдяться, коли не беремо...

Темно-блакитні очі пані Евеліни дивилися на сестер. Потім посмішка торкнула її вуста:

— Н-ну...

— Ідемо, ідемо... Наталочко, ідемо...— і Майка заскакала докруг матері.

Виїхали всі разом, у дідівській кареті, яку тримали спеціально для таких випадків.

Майка почувалася дивно. Серце захлиналися від чекання. Чого вона чекала — не знала й сама. Найшвидше — безпричинного, молодого, такого великого, що аж серце спиняється, щастя. З Олесем вони мало бачилися всі ці роки. Разів зо два. Бо вона була в інституті. Він — у гімназії. А влітку, коли він жив у Загорщині, батько возив її то на води, то в гості до тіток. За ці роки мимохіть з'явилася якась дивна відчуженість. Чужим і чомусь молодшим за неї видавався їй сусідський хлопець, якому колись подарувала свій залізний медальйон.

І все-таки вона чекала.

У неї був такий щасливий вигляд, що Ярош Равбич схилювся до неї. Очі без зіниць винувато посміхнулися:

— Що з тобою, доню?

— Нічого,— ніяково відказала вона.— Мені здається, щось має трапитись.

— У тебе завжди має щось трапитись,— поважно мовив Франс.

А пан Равбич дивився на дітей і думав, що Франс уже дорослий хлопець. Та й Майка майже доросла панянка... Він думав і з болісною посмішкою, ніби каторжанин свої кайдани, крутив навколо зап'ястя руки залізний браслет з трилисником, вершиником і шипшиною.

...Італійські аркади білого палацу, перекреслені чорними стрілами тополь, відкрилися в кінці алеї. Палали всі вікна. По

колу повільно під'їздили до сходів карети й брички. Плив приступками вгору строкатий натовп.

Майка зійшла на землю і, поряд з Франсом, рушила назустріч музиці, світлу, духмяному теплу. Музика грала щось весняне, таке м'яке і пристрасне, що сльози просилися на очі.

На верхніх сходах стояв Вежа з паном Юрієм і панею Антонідою.

— Равбич,— тихо сказав Вежа.— Радість, радість мені... А ти чув, що царьок сказав на прийомі московських дворянських маршалків?¹— Він підняв палець:— «Существующий порядок владения душами не может остаться неизменным...» О! Як думаєш, радість?

Вилицювате лице Равбича заграло жорсткими м'язами. Тінь лягла на його очниці.

— Якби це від щирого серця — радість була б. А так це, по-моєму, щось на зразок пропозиції Браніборського. Говорить про радість, а у самого щелепи, як у головня, жадібні.

— І я думаю,— іронічно посміхнувся дід.— У лібералізм грається. Як його дядько. Ну й закінчить так само... Відповідно... Гра все... *Les merveilles gymnastiques*².

Вузька, до смішного маленька ручка пані Антоніди торкнула діда за лікоть.

— Батьку, тут діти.

Дід замовк. Потім зиркнув на невістку і досить лагідно посміхнувся. Він дуже пом'якшав до неї за ці роки: був вдячний за онука.

— Пані Евеліно,— посміхнувся Юрій,— радість райська, що приїхали... Франс, ви поважний, як магістр масонів... А Сгах... Ні, дивіться ви, який наш Сгах... А ти, Наталочко, усе молодієш. Що ж із тобою далі буде, оленятко? — Сміялися сніжні зуби.— І Майка,— несподівано серйозно сказав він.— Ви сьогодні надзвичайна, Майко... Олесь зараз приїде. Він пішов улаштувати хлопців.

Вежа дивився на Майку.

— Ти? — спитав він.— Скільки ж це?

— Шістнадцять,— утрутилася пані Евеліна.

— Та-ак. Либонь, тепер вже тебе не назвеш бісеням...

— Що дивного,— сказав Равбич.— Скінчила інститут.

Дітей одвели в їхній зал, у той самий, де колись вони розбили вазу. Майка пригадала: черепок із хвостом синьої рибки й досі лежить у шкатулочці.

¹ 30 березня 1856 року.

² Дива гімнастики (фр.).

У залі лакеї шкребли воскові свічки на дубові паркетини підлоги. Діти потім, танцюючи, рознесуть все ногами. Буде ліпше, ніж натирати.

Майка зразу подумала: «А нам тепер сюди, в цей покій, уже не можна. Ми тепер дорослі». На хвилину засмутилась. А потім знову зраділа. Вона вступала до залу з тим самим почуттям, що й раніше. Бачила, як од дверей дивляться на неї очі пана Юрія і пані Антоніди. Дивляться з якимось обережним чеканням. І в серці народився неусвідомлений протест: «Нащо вони так дивляться на мене?» Ця думка відразу ж зникла, бо Майка опинилася у строкатому гурті людей.

— Це хто? Боже мій! Ядзя! Ядзенька!

Ядзенька стояла все така самісінька, так само подібна до ляльки. Але вона була... Вона була ледь не Майчиного зросту. Тоненька, зграбна...

— Майенько! Майенько! — сміються сині очі.

А потім почалося. Чорний усміхнений Янка і його руки, що міцно стискають її долоньки.

— Майка! Майка! — дивиться у вічі, ніби не вірить. — Які ми раді! Як зрадіє Олесь!

— Тобі добре, Янко?

— Мені добре. Я тепер син, названий Ян Клейна.

...Куди це дивиться повз неї цибатий, такий «постарілий» Янка?

Михайлина глянула туди, і тієї ж миті на хорах заспівали скрипки. Наче навмисне. І од їхнього задумливого співу знову глибоко впало серце. За п'ять кроків од неї стояв Олесь і дивно, ніби злякано, ніби не пізнав, дивився їй у вічі. Вона також не зразу пізнала його. Зовсім дорослий. Витягнувся майже з пана Юрія і, очевидно, буде вищий. І такий же засмаглий. Обличчя аж оливкове, і на ньому особливо світлі — аж світяться — темно-сірі очі. Але чому він так розгубився? Наче побачив диво? І що це в нім таке нове? Ага, очі стали не такі м'які. І в постаті немає нічого од ведмежати: струнка, гнучка постать.

Олесь нахилився й поцілував їй руку.

— Я дуже радий, — голос чомусь осікся. — Ми так давно не бачилися.

— Дуже давно. І хоча б... один лист.

— Це ви, Ма... Михайлино, не відповіли мені.

— Я, як і раніше, Майка.

Пауза.

— Сходимо до Вацлава. Я з Вежі. Ледь устиг переодягнутися.

У «залі розбитої вази» Стась, Вацлав і Наталя гралися в піжмурки.

— Спіймав!

— Ні, друже, це я тебе піймав,— сказав Олесь. І підняв Вацєка високо-високо.

— Олеську! Братику! — крикнув Вацєк, метляючи ногами в повітрі.

— А показати тобі, як борсук дітей гладить? — спитав Олесь, пригортаючи брата до грудей.

— Ні-і,— малий затулив голову руками.— Проти шерсті гладитимеш.

— Ти в мене розумний,— засміявся Олесь.

Майка задивилася на нього. Гінкий, широкий у плечах, він стояв, тримаючи брата, як пір'інку.

Наталя тихо підійшла до Майки і потерлася щокою об її долоню. Михайлина присіла і, зашарівшись, провела носом по щоці сестри. Саме тоді Олесь, підхопивши на руки ще й Стася, зирнув на дівчину. Щось розгублене майнуло в його зіницях.

— Ну, добре вже, хлопчики,— глухувато сказав він.— Добре.

— Олесью,— пропищав Вацєк, якого він уже спустив на підлогу.— А Наталя хороша. А Наталя казала, що її не брали, а потім Майка взяла. Вона розуміє, що мені без Стася і Наталі сумно. Вона хороша.

— Дуже хороша,— мовив Олесь.— Гуляйте, хлопці.

Підвів, підптовхнув їх до Наталі, обняв усіх трьох. І тут його рука випадково торкнулася до Майчиної руки.

Майка раптом відчула: сталося щось незнане. Глянула на Олесь і впевнилася, що він також відчув, затримав на її плечах і руках чужий погляд.

Сталося непоправне.

А в залі лагідно дзвеніла музика, кличучи їх до друзів.

...Вони разом танцювали вальс, і це була мука. Доводилось триматися якнайдалі одне від одного. І він став чужий. І вони стали чужі. І неможливо було більше танцювати разом. Тому, що всі дивилися і все-все бачили. Відтак Михайлина навіть зраділа, коли перед мазуркою побачила двох друзів біля колони. Вона не любила Ходанського, але тут він здався їй своїм, пустотливим. Стояв собі, покручував золотистого чуба. Ось помітив її, нахилився до Мишка Якубовича і щось прошепотів йому на вухо. Гусар засміявся, показуючи білі зуби. І видно, що дурень, але приємний дурень, також свій. І нема в ньому того, що так її лякає в Олєсєвих очах. Просто зух у блискучій формі. Білозубий і зухвалий, щедрий п'яничка.

Коли Ходанський перейшов у зал і запросив її на мазурку, вона погодилася танцювати, навіть не глянувши на Олесь. І ще раз із Ходанським. А потім із Якубовичем. А потім ще з Ходан-

ським. І навмисне не дивилася на Олеся. Раз тільки випадково зіткнулася з ним очима і побачила суворий погляд і нещасне, глибоко засмучене обличчя.

Нарешті Олесь уздрів, як вона непомітно вислизнула на терасу, і рішуче вийшов за нею.

Над темною огорожею тремтіли десь далекі зірничі. У свіжому від дощу повітрі стояв вологий запах бузку. Олесь пройшов у самісінький кінець тераси, куди не падало світло з вікна, і там, біля билець, побачив тонку Майчину постать. Майка не обернулася на кроки, а коли він покликав її, косо звела на нього дикуваті й наче розгнівані очі.

— Що з тобою?

— Так,— опустила вона віі.

— Ти завдаєш мені біль. А я пам'ятаю тебе.

— Хіба?

У відповідь він попустив краватку і потягнув з м'язистої і стрункої шиї ланцюжок.

— Ось твій медальйон.

Разом із залізним ланцюжком потягнувся і золотий. Він був припасований до залізного. Коли Загорський узяв Майчин медальйон на долоню, золотий вислизнув з руки і загойдався в повітрі, звисаючи між великим і вказівним пальцями. Амулет із старого дутого золота, тьмяний і мерехтливий. А на ньому вершник, з дитячим, ніби припухлим обличчям, захищає Вівцю од Лева, Змія і Орла.

— Усе як раніше,— мовив Олесь.— Благородне залізо, а в ньому пасмо твого волосся і напис по-білоруському... Твій... Перший... Ти пам'ятаєш вербу?

— Ні,— сказала Майка раптом якимось жорстким, наче не своїм голосом. — Не все, як раніше.

Першої хвилини вона мовби зраділа, а потім у радість закрався біль. Сама не знала, що з нею.

— У тебе ще один,— проказала Майка.— Чисте наше залізо замінив на золото.— Їй чомусь хотілося ще раз уразити його. Вона не могла інакше, так з ним було тепер непросто.— Звісно,— вела далі,— хто ж буде триматися звичайного заліза? Кому воно тепер потрібне?

— Я...

— Не треба мені твого «я». Захищай свою Вівцю, яка першому-ліпшому дарує трьохсотлітні родинні медальйони.

— Михайлино,— мовив він,— коли ти будеш так...

Вона не озвалася. Крутнула. Пішла терасою. Усе швидше й швидше. Ніч і світло з вікон, чергуючись, бігли по тоненькій постаті.

І почалося знущення.

...Гралися в загадки. Вела Майка. Той, хто відгадає, мав право поцілувати ту панночку, яка загадувала. Франс Равбич і неприродно жвавий Мстислав так і стежили за вустами Ядзеньки, коли надходила її черга.

— Ядзенька питає, що росте без кореня, а люди не бачать. Мовчання.

— А головні вороги — слимак і порох,— додала Михайлина.

Франс і Мстислав аж ногами тупали. Олесь давно здогадався, але не хотів перешкоджати їм. Майка залилася сміхом. Він звучав весело і трохи глузливо, особливо після того, як вона глянула на Олесь.

— Панове,— сказала Майка,— що ж ви, панове? Декотрі майже закінчили гімназію.

Дивлячись їй у вічі, Олесь недбало кинув:

— Камінь. Камінь росте без кореня. Порох розбиває його зовні, а камінний слимак руйнує зсередини.

Ядзенька підставила йому вуста. Молодим людям накрили голови вуалю. Заграла на хорах скрипка. І в сніжному присмерку Олесь побачив, як опустилися вії колишньої ляльки, і зрозумів, що він не байдужий для неї.

Коли вуаль із шурхотом сповзла з їхніх голів, Олесь завважив насторожені очі Франса, сумно-усміхнений погляд Мстислава і ще вуста Михайлини. Куточок Майчиного рота піднявся вище, ніж звичайно. Олесь глипнув у вічі Мстиславові і повільно опустил повіки на знак того, що він усе зрозумів.

— Загадка про людину,— сказала Майка.— Загадую я. Загорський бачив звужені, чимось недобрі очі.

— Боженьки льонок,— почала Майка, з ходу в'яжучи словесну в'язь,— звив з ланцюжком ланцюжок. Зміняв залізо на золото. Золотою шаблею хоче невідому вівцю захищати.

Це була дурість. Нескладна, недобра. Ніхто, звичайно, нічого не зрозумів і не міг відгадати.

— Гм,— сказав Мишко Якубович, сміючися чорними очима.— Боженьки льонок — це, відомо ж, я.— Зареготав: — І залізо на золото я зміняв, узявши на рік відпустку. І вівці од мене захищати треба.

Олесь дивився просто у Майчині очі.

— Я,— сказав він.— Пояснювати не буду, але я. Сподіваюся, панна Равбич не відмовиться, коли в серцях земних дівчат лишилася іскра щирості.

...На їхні голови накиннули вуаль. Вежа здалеку дивився на всю цю гру вельми несхвально.

Олесеві очі втупилися в Майчині очі. Між ними легко міг би стати третій, так далеко був Олесь.

— Дякую вам, Михайлино Ярославівно,— тихо мовив Олесь.— Не бійтеся. Я просто скористався останньою можливістю лишитися вдвох. І потім, я ж повинен був відгадати. Просто, аби ви знали, що я нічого не боюся і ні про що не жалкую.

— За що дякуєте? — тихо спитала вона.

— За чесність. За те, що нікого не пустили в нашу дитячу таємницю.

Побачив розгублені очі і скинув вуаль з голови. Усі, напевне, дивилися з нерозумінням на дві постаті, що так і не в рухнулися під флером. Ну, й нехай.

Вуаль сповзла на підлогу. Олесь підійшов до Мнішекової Ане-лі й нахилив голову. І, ніби у відповідь, з гонором і повагою, схилив коло стіни голову старий Вежа.

...Весь залишок вечора вони танцювали окремо.

Попервах Майку душив гнів і глибока кривда. Але потім вона згадала, що сама домагалася цього, згадала той страх, який відчувала, коли Загорський був поруч, згадала, з якою радістю, мов збавлення від смерті, прийняла запрошення Якубовича. І тоді Майка повеселішала.

Вечір був короткий. Вона сто разів до цього бачила його у сні. Снила цей біль, і музику, і зірничі за вікнами, і нестерпне щастя від танців та власної молодості. Усьому цьому неможливо було ставити межу. А Загорський був такою межею. Нехай привабливою, але й страшною у своїй беззастережності.

Майка танцювала, і їй хотілося танцювати, як часом хочеться спати уві сні. Відтак, коли танці раптом скінчилися, коли запросили на вечерю, сльози з'явилися на Майчиних очах. Так не хотілося цієї непотрібної вечері, так не хотілося витратити час.

За вечерею цей стан минув. Вона завважила, що Олесь так і не прийшов, не сів до столу. А до кінця вечері зникла з-за столу Ядзенька. Потім непомітно, ніби їх і зовсім тут не було, зуміли втекти Мстислав і Франс.

Мишко Якубович сидів навпроти, жартував, шкірив білі зуби. Чорні очі нахабно й зухвало сміялися. І раптом Майка відчула, як народжується десь у душі тривога. Дівчина не знала, звідкіль вона, тривога. Здавалося тільки, ніби втрачала щось важливе. Нарешті не втрималась і, під благальним поглядом очей молодого Іллі Ходанського, підвелася з місця й покинула застілля. Вийшла на терасу — нікого. Обкладений хмарами, наче в мішку, глухо стояв загорщинський парк. Зірничі стали яскравішими. Вони шугали й шугали. Це, мабуть, від них робилася нестерпною тривога.

Майка обійшла круг палацу. Легенько шурхотів під ногами гравій. Від майданчика з гойдалками долинав голос Ядзеньки:

— Олесю! Де це ти зник? Ходи до нас. Ми гойдаємось.

— Ну й добре,— озвався Олесь.— Чого це ви, як малеча, з балу та на орелі? Сукенку помнеш.

— Олесю, дорогенький, дивись, яка ніч! Які зірниці! Тільки й гойдатися.

Зарипіли в тиші канати: певне, Олесь міцно наліг ногами на дошку орелі.

Майка підійшла зовсім близько. Саме тоді спалахнула зірниця, і дівчина побачила Олеся, який дістав головою сяиво. Він, здавалося, був вищий за дерева, вищий за стовпи орелі, вищий за все на землі.

Знову спалах. І знову він високо. Він один, бо Франс за його спиною: очевидно, опинявся на нижній точці лету, штовхаючи човника.

— Олесю! Олесю! Ну, ти просто як архангел! І голова у хмарах! — лунав Ядзин голос.

— Архангел з рижками і хвостиком,— глузливо сказав Мстислав.

Майка сперлася долонею на стовбур липи. Серце у неї падало від передчуття непоправності того, що сьогодні сталося..

Зірниця розітнула темряву, і в похливно-яскравому світлі Майка побачила, як звідкись, із заграви, падав просто на неї хтось із розставленими руками, погрозово темними очницями і волоссям, що стояло дибом на голові.

— Дивіться,— рипіння вплелось в слова Франса: він, видно, наліг на гальма,— Майка тут. Майка прийшла.

— Сидиш ти тут, Ядзенько, як квітка в кропиві,— сказала Майка.

— Це хто кропива? Ми? — з погрозою спитав Франс.

Майка розуміла, що їм із Мстиславом кепсько. З незбагненою ворожістю і за себе, і за брата, і за Мстислава вона відчувала, що Ядзенька дорого дала б, аби бути на орелях удвох із Олесем, що дівчинка тягнеться до нього. А братові кепсько. І Мстиславові з його сонячними очима — кепсько. Їй здавалося, що вона мучиться головним чином за них. І ще знала, що Мстислав подарує Олесеві ненавмисну кривду. Просто тому, що любить його непорушною братньою любов'ю, тому, що їм, пострижним братам, ніколи не можна сваритись. А Франс не подарує ніколи. І ця настороженість може зашкодити їй як ніщо інше.

— Злазь, Франсе,— сказала вона.— Поступись мені, будь ласка.

— А я куди?

— Перейди до... Мстислава.

Червоний спалах слянув над майданчиком, і вона побачила, що Олесь дивиться на неї.

— Я злізу,— мовив він.— Гойдатиме Франс.

Від стрибка під його ногами зашурхотів гравій.

— Вирішили втекти? — майже пошепки спитала вона.— Гідний вчинок. Злякалися моїх дотепів?

— Ні, Михайлино...— так само пошепки відказав він.— Просто...

І, підсадивши її, пішов геть.

...За годину вона стояла в тому самому темному кутку тераси і дивилася в парк. Дощ легенько покропив траву й квітки, лише зачепивши Загорщину. Спалахи шугали десь далеко-далеко.

Пані Антоніда помітила Майку коло билець і підійшла до неї.

— Ну що? Що з тобою, дівчино?

У Майки перехопило горло від несподіваної ласки цієї жінки.

— Не знаю... Але мені щось так тяжко! Я така нещасна!

— Я розумію... Розумію...— і ласкаво-тонка рука її лягла на Майчину руку.

— Цього не треба робити, дівчинко. У цьому немає правди... І ти нічого, нічого не вдієш...

— Чому не вдію,— з нотками протесту питала Майка.

— Так. Такий уже закон,— і, посміхнувшись винуватою посмішкою, Антоніда відійшла.

Майка йшла через зал до покоїв, сама не знаючи, куди вона йде. Біля самісінького виходу в зимову лоджію назустріч їй трапилися батько і пан Юрій. Пан Юрій тільки посміхнувся до неї.

— Молитва діви,— весело сказав він.— Вище голову, панно Михайлино.

Батько відстав од нього і, дочекавшись, поки пан Юрій віддаляється, тихо звернувся до доньки:

— Ми з ним трохи випили в буфетній... Йому неприємно... Хоча він і не каже.

— Ах, батьку, що мені до цього? — несподівано пристрасно мовила вона.

— Не муч хлопця,— жорстко сказав пан Ярош.— Не грайся людьми в цьому домі. Тримай себе, як належить дівчині. Не подобається, то й мовчи. Ніби зраділа, що можеш все робити... А душа людини не в людській, вона — в божій руді.

Уперше в житті Майка бачила батьків гнів.

— Більше ти сюди — ні ногою. Вистачить мені сорому. І коли ще побачу оці твої гулі — поїдеш на Пінщину, у Боево, материним посагом управляти. Під наглядом Теклі.

Крутнувся. Подався наздоганяти пана Юрія.

Михайлина вийшла в лоджію. Небо очистилося, і за непомірно високими вікнами мерехтіли незліченні зірки.

— Ах, та що вони всі причепилися? — вихопилося з грудей.

Вихопилося разом з плачем. І вона, спершись на підвіконня, заплакала. Що вони знали? Що вони знали про неї, і про медальйон, і про хлопця, який підносився головою в зірниці? Що вони знали про те почуття ганебної приреченості, яке весь вечір володіло нею? Наче й боронитися не можна? Наче все давно вирішено за неї на небі, а вона просто безпомічне кошеня, з яким доля чинить усе, що захоче. Ніхто не думає, що вона людина. Ні бог, ні дорослі, ні Олесь, ні... вона сама. Але ніколи не скаже цього. Ніколи.

Майка знала, що й надалі буде в'їдливою і недоброю. Просто тому, що не можна, аби приреченість ламала тобі руки. Та хай їй пробачать усі, вона не хотіла втратити юнака, який літав між зірниць...

Майже втратила його. І за хвилину погорди піде хвиля покірності і, можливо, приниження. І так буде завжди. Борсайся в пазурах долі, як спіймана пташка.

«Я не хочу! Не хочу! Боже, як я хочу цього!»

Разом із слізьми мовби зникало щось. На місце рішучості приходила безнадійна покора. Зорі за вікном райдужно розпливалися в її очах. Серед них, десь біля Вовчого Ока, були їхні зірки. Де вони були зараз, зірка Майка і зірка Олесь?

І раптом жаль і незатишна, гостра, ніколи в житті ще не відчута пестливість поїняли її. Вона вже нічого не боялася, ні про що не думала, нічого не збиралася стверджувати. Вона просто пройшла лоджією і спустилася сходами в парк.

Зорі сяяли над головою. Майка йшла і йшла алеями, ніби уві сні, не в змозі дати собі відповідь на запитання, куди і чого вона йде.

Зорі сяяли над головою. Раптом ніби хтось висипав їх у траву. Бляклі, зеленуваті, вони мерехтіли в ній, майже під ногами. Це були світлячки. Цілком необачно вона брала холодні вогники в руку. Врешті-решт рука засяяла, наче в ній жеврів зелений жар. Вона заходилася спритно перебирати їх пальцями, плести. Робила це, не відаючи, що сотні поколінь жінок чинили це до неї. Робила, ніби уві сні. Потім підняла готову діадему й пов'язала її довкола голови. У мороці над її чолом спалахнув німб із зелених холодних зірок.

...Алея за алеєю. Майку чомусь тягло до ставка, де стояла суха верба. Але не встигла дістатися до неї. Коли до ставка лишалось вже зовсім мало і звідти дихнуло вологою, вона побачила тінь, що посувалася їй назустріч.

— Ти? — спитала тінь.

— Я.

Ніколи ще йому не здавалося таким потрібним бути з нею. І ніколи ще він так не гнівався.

— Візьми свій медальйон,— мовив Олесь.— Я не думав, що це буде так. Але, видно, правда, що на землі немає нічого вічного.

Зорі сяяли над її головою. Зорі сяяли в косах.

— І ти можеш? — глухо спитала вона.

— Пусте, у мене зостанеться ще один. Це тітчин медальйон. Він, як вона казала, тричі по три рази врятує мене. Дурничці. Шкода, що вона не дала мені нічого від дрібних жіночих вчинків. Зрештою, пусте. Справлюся сам.— І простягнув ланцюжок.— Візьми.

Вона раптово ступила ще крок. Безвільно й покірно впала йому на груди. Він стояв, простягнувши руки вздовж тулуба.

— Олесю,— мовила вона.— Олесю...

Була ніч і верба. Був схід. А потім було сонце. І коли воно здійнялося над деревами, від круглих листків латаття лягли на дно тіні. І тіні білих водяних лілій на дні ставка були, як завжди, чомусь не круглі, а нагадували розірвані пальмові листки.

XXXII

Літо було літом щастя. Не розуміючи ще до кінця, що таке кохання, Олесь знав, що його кохають і він сам кохає. Майка часто бувала в Загорщині і була така ласкава, така добра з ним, як добре літо, що стояло довкола.

Бував він у Равбичах. І там також усі любили його. Навіть Франс заспокоївся. Особливо після того, як переконався, що Олесь нічим йому не загрожує, а Ядзенька, хоча й сумує, все ж мириться з новим становищем і ставиться до Франса помірковано і м'яко, бо він хороший хлопець і їй добре з ним.

Мстислав місяця з півтора жив у Олесь. Тому всім було весело. Їздили всі гуртом і до Когутів, і до Клейнів, і до Мнішеків. Усюди було весело.

А в Равбичах особливо. Тому що Вацлав і Стась подружили, викидали, вкупі з Наталею, різні коники. До того все було добре,

що навіть Майчина нянька, стара Текля, полюбила Олеся і, коли чула, що він має приїхати, туркотіла:

— Ось і сонечко моє приїде. Бог тому воздасть, хто його любить. А хто такому доньку віддасть — тому бог воздасть удвічі.

Бували і в діда, там було найлегше. Вежа не заважав нічим. Хіба що трохи іронізував з молодих людей. І дивувався сам собі. Чого це він, старий відлюдько, якому мукою було бачити людей, аніж не мучиться з тієї причини, що дім повний молоді, що повсюдно звучать голоси, пісні, сміх, що не можна сісти в улюблене крісло, не сівши при цьому на порттабак Франса, не можна зайти до галереї, щоб не завадити юним, які влаштували там танці. Дивно, це аж ніяк його не обтяжувало. Навпаки, навіть подобалося.

Мучився попервах один Мстислав. Цьому, навіть при його легковажності, доводилося кепсько. Подобається тобі дівчина, а їй подобається твій ліпший друг. Це ще нехай! З другом, тим паче постриженим братом, битися не полізеш. Але пострижений брат поступився. Так що б ви думали? Знайшла іншого друга. Кого хочете, аби не його. Він був легкою людиною, але такої ганьби навіть для нього занадто. Тому-то клопець круто змінив своє життя. Замість веселощів і танців брав собаку та йшов з ним у поля. Блукав там, повний меланхолії, вів розмови із собакою, потім читав сентиментальні романи, які йому зовсім не подобалися. Спробував навіть писати вірші, сповнені туги й сердечних зітхань. Зітхань було чимало, рим — трохи менше, складу й милозвучності — зовсім мало. Плюнув.

Скінчилося це несподівано. Ритуал вимагав, щоб закоханий відвідав ті місця, де бував щасливий. Мстислав мав таких місць небагато, особливо в Озеринці, куди друзі приїхали навідати Когутів. Масвський пішов до великого сінника, де колись він і Олесь лазили по сіну, прориваючи в ньому ходи під стогами й латами стріхи. Прийшов і побачив там дівчат, що саме топтали сіно. Дівчата уздріли хлопця і зраділи можливості подурити.

— Панич прийшов! Ой, та який же гарненький!

Дівчата піймали його, покотили по сіну і скінчили тим, що напхали йому мурави за одяг. Ганьба була страшенна! Дівки!.. Мужчину!.. Коли вони відпустили його, Мстислав виглядав так, ніби його надули. Захищала його тільки дев'ятирічна Янька Когут. Кричала на дівчат, штурхала їх, як могла, і тягла за ноги. Побивалася, що напали на одного.

Мстислав визволився від сіна, а потім став нападати на дівчат по одній. Розкидав і валив, як кіз. Підставляв ногу, скидав із стіжка і не давався, щоб його знову схопили. Врешті-решт зрозумів, що все одно спіймають і разом з Янькою втік

додому. Відтоді ходив з нею на рибу, і по малину, і «дивитися лосів». Жартома називав «нареченою».

— А що? На вісім років молодша. Закінчу ось університет — оженися. Я — дворянин, з невеликих, вона — вільна селянка, Романтика! Карамзін!

Удавав, що заходить у хату. Скидав шапку:

— Здравствуй, добрая старушка. Чувствительное сердце твое не может отказать стрелку. Ибо и старые поселанки любят уметь, под сению дерев пляша. Не можешь ли ты дать мне стакан горячего молока?

Усі реготали. А він відтоді перестав грати розчарованого закоханого.

У серпні Олесь і Вацлава запросили в Равбичі.

Пан Ярош зустрів їх привітно й тепло, але, дивно, Олесеві зразу здалося, що Равбич зрадив би куди більше, якби вони приїхали через день або післязавтра. Щось таке було в його усмішці, у зайвій гостинності, в тому, що він мовби не знав, куди йому подіти очі. Відтак Загорський попросив дозволу залишити Вацка з Наталею і Стасем, а самому взяти Майку і поїздити з нею верхи. До вечора. Він говорив це, не відводячи погляду від очей пана Яроша. І переконався в тому, що й справді йому ліпше зникнути звідси до самісінької ночі. І Майці — теж. Тому що пан Ярош, зовсім непомітно для стороннього ока, зрадив.

— Можливо, ми заїдемо до Басака-Яроцького, — не відводячи очей, сказав Олесь. — Тоді він, звісно, не відпустить нас.

— Ні, синку, — мовив пан Ярош, — цього не треба. Звісно, коли ви захочете лишитися у пана Яроцького, тоді річ інша. Гадаю, у нього може бути цікаво, тим більше що ні Михайлина, ні ти там ще не були. Але тільки в тому випадку, коли вам справді захочеться там лишитися.

— Гаразд, — сказав Олесь. — Ми лишимося, тільки якщо заїдемо туди.

Пан Ярош перший одвів очі. Йому на хвилину стало страшно від недитячої проникливості хлопця.

— Гаразд, — мовив він, — я звелю Майці збиратися. Почекаємо поки на стайні.

У ті часи на Придніпров'ї у багатих дідичів завжди були при стайні, манежі, стійлі та бігових доріжках — одне слово, при всьому, що складало кінний завод — декілька кімнат, щось на зразок чоловічого клубу. Там завжди стояли канапи, аби гості могли відпочити. Гості поцінювали коней, сперечалися, міняли й купляли, укладали угоди, закусували.

У кімнаті, куди Равбич привів Олесь, стояла велика турецька софа, стіл із пляшками й закускою та декілька стільців. Олесь,

зайшовши, страшенно здивувався: у кріслі за столом сидів чоловік, якого йому найменше хотілося бачити і якого він найменше сподівався побачити тут. Легенько засмаглий, з прозоророжевим рум'янцем на тугих щоках, пан Мусатов попивав крижану воду з лимонним соком. Вузькі, зеленуваті, як у рисі, очі пильно і весело дивилися на княжича. Чіпкі, приховано-нервові руки стискали сплющеними на кінцях, мов долото, пальцями вузьку склянку, всю запотіло-димну, у бісеринках крапель.

— Що таке, пане Олександрє? — спитав Мусатов. — Ви не чекали бачити мене тут?

— Чому ні, — сказав Олесь. — Кожний чоловік може приїхати на стайню до пана Равбича.

Це було схоже на ляпас, і Олесь пожалкував, побачивши Равбичеві очі.

— Вони, очевидно, також не чекали, — посміхнувся рожевими устами Мусатов.

Олесь оглянувся і побачив пана Мнішека і Юліана Раткевича, того самого представника молодшого роду, який ото на дворянському зібранні подав записку про необхідність визволення селян. Нервово жовтувате обличчя Раткевича було стримано-сердите.

— Я просив би вас не жартувати так, — спокійно сказав Равбич. — Я, зрештою, сам запросив вас до себе.

— Пробачте, — заперечив Мусатов. — Я приїхав не вчора і не завтра, як ви мене запрошували, а сьогодні. Самі відаєте, справи... Але я від щирого серця вдячний вам за лояльність і за повсякчасну готовність допомагати властям.

— Не варте подяки. Зрештою, кому як не нам турбуватися про порядок в окіллі.

Олесь уже нічого не слухав. Бо за спинами Мнішека й Раткевича він раптом побачив моложаве й наївне лице... пана Вибицького, загорщинського економа. Вибицький ховав винуваті очі й виглядав зніченим, наче пійманий на чомусь. І це зрозуміло, бо йому не належало тут бути, тому що ніхто — від пана Юрія і Олєся до останнього мужика — не думав, що він тут. Оскільки ще вчора пан Адам Вибицький на день відпросився у пана Юрія, щоб з'їздити по закупки в Суходіл.

Недалеко ж він од'їхав від Загорщини.

Варто було б здивуватися цьому, але, зрештою, це його справа...

До того ж тут сидів холоуї, нишпорка, якого не можна допускати до справ своїх людей. Задля якоїсь мети Равбич запросив його сюди, визволивши для себе один день. «Учора» або «взавтра». Погано ж Равбич знав його. Такий завжди з'явиться тоді,

коли його не ждуть, саме «сьогодні». «Сьогодні», а не «вчора» чи «завтра».

Олеся не цікавили справи пана Равбича. Але він бачив, що Мусатов з інтересом наглядає за зустріччю економа й молодого господаря. Пильні зеленуваті очі дивилися з іронічною допитливістю.

Загорський дістав з кишені гаманець і почав копатися в ньому.

— Доброго дня, пане Адаме,— неохоче, ніби сердячись на економа, сказав він і виїняв з гаманця сто карбованців.

— День добрий, пане Олесю,— відказав Вибицький.

— Батько дуже незадоволений вами,— вів далі Олесь і побачив, як сполохано здригнулися вії економа.— Він вважає, що ви могли б закінчити свою справу швидше... Візьміть ось...

Рука Вибицького потяглася до грошей.

— Ви затрималися на зайвий день і за цей день не могли добитися навіть дрібної скидки. Ви знали, що без Шаха нашому заводу — амба, і нічого не домоглися. З вашої ласки ми переплачуємо панові Равбичу сто карбованців на цьому жеребцеві.

Вибицький нарешті зрозумів. Настільки зрозумів, що навіть «обурився».

— Ви ще молодий, князю, щоб читати мені нотації.

— Молодий я чи ні — не вам міркувати. Я — господар і разом з батьком плачу вам гроші... Гадаю, даремно плачу.

— Пробачте, князю,— злякано сказав економ.

Мусатов одвернувся, вочевидь втративши будь-яку цікавість до присутніх.

— Отак-то,— підсумував Олесь.

Він зиркнув на Равбича і вирішив уколоти трохи і його за те, що ось доводиться їхати верхи у близький світ.

— А ви, пане Яроше, чините зовсім не по-сусідському. Користуетесь нашою пильною потребою і торгуєтеся, ніби ми чужі люди. Не скинути якоїсь там сотні!

— Собі дорожче,— зніяковів Равбич.

— Справа тут у принципі. Стосунки не можуть бути добросусідські, коли сусід не поступається сусідові.

Равбичеві очі непомітно сміялися:

— Ну, добре вже, добре,— сказав він.— Ми тут без вас порозумілися з паном Вибицьким. Шах вирушить у Загорщину одразу ж. Я відмовився од прибавки. І... знаєте що, пробачте йому.

— Та я й сам не хотів би,— відказав Олесь.— Я ж знаю його непідкупну сумнінність. Знаю, що він не стане займатися нічим, окрім справ господаря. Просто кривдно було...

Жандарм тепер уже зовсім не слухав. Навпаки, сам завів суперечку з Раткевичем. І базікав щось таке, що можна було прочитати в кожній правій газеті.

Олесь відчував, як сама присутність цієї людини тут, у Равбича, ображає велич його почуття до Майки і навіть повітря улюбленого дому.

— Я просив пана Мусатова про допомогу,— сказав Равбич.— Просто дідько відає що. У моїй Ходановській пущі якісь підозрілі люди. Є вирубки. Днями об'їзник бачив біля вогнища озброєних людей.

— Зробимо,— сказав Мусатов.— Треба зв'язатися із земською поліцією. Ну і, звісно, ви самі повинні допомогти людям.

Він остаточно заспокоївся. А Загорський дивився на Равбича і, сам не відаючи чому, відчував, що той говорить неправду.

«Просто запросив цього блакитного нишпорку,— думав Олесь,— запросив, відвертаючи од чогось увагу. Не ждав, що приїде саме сьогодні. Перестарався, пане Яроше. Так граючись, можна й голову загубити». І раптом одна пустотливість спала йому на думку. Власне, нічого не заважало витурити звідси Мусатова, причому так, що він і не здогадається. «Не випендзам, але бардзо проше». Хай собі побігає. А тим часом повітря в Равбичах стане чистіше.

— Як на мене, ви не туди дивитесь, пане Равбич,— мовив Олесь.

— Щось знаєте? — спитав Мусатов.

— Нічого не знаю,— відказав Олесь.— Але страху сьогодні натерпівся. Щастя, що пістолет був, то я недвозначно висунув його, аби ручка стирчала. Гадаю, тільки тому й обійшлося. А інакше міг би й головою накласти. Принаймні гроші віддав би не Вибицькому, а іншому...

— Хто інший?

— Їду сюди. Тільки-но поминув камінь Видрової греблі — ну, ще там, де ліс край дороги,— перетинає **дорогу** чоловік на вороному коні. Став на обочині й дивиться. Та пильно так, недобре. Очі сині, нещадні. Із саквотки пістолети стирчать. Постояв, посміхнувся на мій демарш із пістолетом, посварився пальцем і зник у напрямку до Дніпра... Подався, очевидно, на Кортовський лісовий острів.

— Чому гадаєте так?

— А тому. Біля Кортова єдиний на весь той поворот Дніпра брід. Зручний. Коли переправлятися та в Янову пущу йти, то тільки там. А якщо вдень переправлятися не ризикне, то й на Кортовському острові пересидіти можна.

— Обличчя не запам'ятали?

— Чому ж ні,— Олесь бив на те, що Мусатов нічого не знав про дві його зустрічі з Войною.— Ніс горбатий. Лице таке засмагле, як гірчиця. Я чому й подумав, що підозрілий, бо не можна звичайній людині, яка під стріхою сидить, ну ось хоч би й вам, пане Мусатов, так засмагнути. Зразу видно, що не сидить, а цілими днями на сонці блукає. Що ще? Ага, чуб чорний і наче хто в нього павутиння вплив. Увесь сивиною перевитий...

Мусатов зблід.

— Ось які справи. Якщо вже шукати, то не в Ходановській пущі, а в Яновій. Та й Кортовський острів помацати не завадило б.

Підвівся й вийшов з кімнати. Равбич, трохи зачекавши, й собі вийшов за Олесем.

— Здорово це в тебе виходить,— сказав він.— Виручив... Зарізав ти мене без ножа!.. Шаха тепер відсилай!.. І брешеш ти все на свою користь.

— А хто на чужу користь бреше? — озвався Олесь.

— Т-так.

— Нічого, дядьку, заплатимо.

Ярошеві очі з раптовою лагідністю глянули на юнака.

— Хочеш — лишайся,— з несподіваним пориванням сказав пан Ярош.— Не їдь.

— Ні,— мовив Олесь,— верхи їздити ліпше, ніж тут сидіти. З Михайлиною розмовляти краще, ніж з власним економом.

— Гордий,— завважив Равбич,— так і не пробачиш?

— За що? У вас свої справи, у мене — свої.

Коли Майка і Олесь вийшли на кінний двір, з-за його брами долинув дикий цокіт копит. Аполлон Мусатов кльонув на Олесе-ву звістку, а на це і розраховував юнак. Жандар виїхав з двору навмисне повільно, зберігаючи гонор, ніби його ніяк не схвилювала чутка про Войну. Але надовго витримки у нього не вистачило, і він припустив так, що тільки курява знялася під копитами коня. У чому вже, у чому, а в сміливості жандареві одмовити не можна було.

Вони прямували пустим равбичівським жнивом, і Олесь навчав Михайлину їздити «по-справжньому».

— Ти сиди в сідлі тільки в час кінської ходи. Коли ж кінь біжить клусом чи галопом — ти вставай у стременах і нахилийся вперед. Галоп буде рівний, людина не стрибатиме в сідлі. Краса в такого лету невимовна і зручність виняткова. Ну, погналі!..

Надумали їхати до загорського замчища, а звідти в ліс. Майка наполягала, хоч Олесь вважав, що це далеко. Та їй хотілося

туди, бо це дорога щастя, де руїни і дно того джерела, в яке вони, діти, заглянули колись.

— Кастусь тобі нічого не пише?

— Надіслав нещодавно листа... Він зі мною.

— Кастусь сподобався мені,— сказала Майка,— він хороший і дуже сумлінний. Найліпший твій здобуток за все життя, якщо не вважати Мстислава.

— Ну й тебе, звичайно,— засміявся Олесь.

— Секретів у листі нема?

— Нема.

Олесь дістав із гаманця листа, списаного рівним дрібним почерком друга.

— Гарно пише,— мовила Майка.

— Головне, розумно пише. Ось послухай... «Дорогий Олесю! Уяви собі, що я пишу вже не з Москви, а з Петербурга, якого колись так не любив і в якому не хотів жити. Але нічого не можна було подіяти. Брат Віктор залишив Московський університет, а ми повинні триматися один одного. Він кваліфіцій фізично, я убогіший. Без взаємної допомоги пропадемо, як руді миші. Одне слово, я «зв'язав ковбасу» — обійшов і назад повернувся, і стільки зайвої дороги прокрутив. Та не жалкую, що в Петербурзі, бо тут життя, як вир, і набагато більше цікавих і наших людей. Звичайно, нагляд суворіший і до «брами під архангелом» аж занадто близько, а начальство часто кричить «ашкир», як на вівці, та люди — диво. І місто — диво! Розмаїте, все сине і золоте. Краса невимовна. Міг би полюбити його найпалкішою любов'ю, якби не виходило звідси стільки лихого й тяжкого. Але, як подумати, люди не винні. Винні нелюди... Бачив, між іншим, нашого «Лобуря». Їхав по Невському. У ньому найцікавіше — зачіска, а підборіддя зовсім нема. Їде собі в ландо така нікчема, свинячий тато, дивиться пихато на світ. Зустрілися поглядами, і я навіть спохопився, а що, як раптом здогадається про почуття однієї з тих мурашок, котрі сновигають біля ніг. Зрозумів: ненавиджу. Катюга, людоїд, кат рідної нашої землі».

— Як це він не боїться? — урвала Майка.

— Він нічого не боїться. А лист з okazjiєю надійшов, з вірною людиною. Так ось... «Якби очі могли спопелити — самий попіл від нього лишився б. Подумати тільки, скільки ж лиха може накоїти один?.. Так ось, дванадцятого липня Віктор залишив університет і ми зразу поїхали «залізним змієм» до Петербурга. Найняли кімнатку на Васильєвському острові. Першого серпня подав ректорові прохання, щоб ласкаво дозволив складати вступні екзамени. Прізвище ректора — Плетньов. Друг Пушкіна, але людина, здається, досить старомодна і до особливих новацій

не схильна. Проситимусь на юридичний, по розряду камеральних наук. Попервах гадав був у медики, як Віктор, але роздумав. Здоров'я людей — це, звичайно, дуже важливо. Але погана та медицина, яка починає з лікування хвороби. Передовсім хворобі треба запобігти. Дати людям людські умови. Щоб жили сито, щоб зодягнуті були добре, щоб жили заможнo і в добрій хаті, щоб не тягалися по судах і правильно вели господарство, щоб були вільні. З камералів виходять найліпші господарі та адміністратори. А це — головне. Бо не можна дозволити, щоб народ вимирав. Он у нас на Гродненщині. Неврожаї декілька років, холера лютує, тиф косить людей, пропасниця звалює.

А вони, собаки, на нас тиснуть. На всю країну одна наукова установа: Горецька академія (це коли не лічити Сморгонської, де ведмедів навчали). Звісно, так їм легше нас у пазурах тримати. Що з білоруса візьмеш? Темна пляшка. Віленський університет закрили, гімназії в Гродні та Білостоку закрили. З нашої, Свіслоцької, зробили училище на сорок учнів. А було ж колись чотириста!

Ну, гаразд! Вчитися буду, як віл. А вивчуся-таки. Не відаю, як буде з платнею за навчання. П'ятдесят карбованців сріблом на рік — це для мене забагато. Може, звільнять від платні за вбогістю. Та ще аби стипендію якусь одержати. Але це раніше, ніж на другім-третім курсі, не вдасться, тож нема чого й думати. Буду давати уроки».

— Ти б запропонував йому допомогу, — урвала знову Майка.

— Не візьме. Та ще й вилає. Він гордий.

— То що робити?

— Просив діда, щоб Ісленьєв потрусив зв'язками.

— Хіба можна?

— А що? Він росіянин, петербуржець. Для кар'єри йому ніякі зв'язки не допоможуть, а заради такого діла знадобляться. Дід під секретом надіслав гроші за навчання на весь термін. А там скажуть — «звільнили». Тільки ти нікому не говори.

— Не скажу.

— Стипендію з часом одержить. А не одержить — зробимо, як із платнею. Ну й уроки. Я полічив. Я полічив. За непогану кімнатку — десять карбованців. Їсти, бодай два рази — вісім. Книжки — п'ятнадцять, форма з двома змінами — двадцять. Отже, за їжу і дах на рік двісті шістнадцять. А разом з одягом та книжками — всього двісті п'ятдесят один карбованець.

— Я не думала, що ти й практичний.

— Я всякий... То слухай далі... «Дуніна-Марцінкевича, про якого ти пишеш, не знати сором. Перший наш справжній поет. У сорок шостому році надрукував у Вільні свою «Ідилію»

(здається, так), а минулого року, в Мінську, «Гапона» та «Вечорниці». «Гапона» з «Вечорницями» висилаю, «Дилію» дістань сам. Це трохи, звісно, занадто добряче і на рожевій водиці з панськими (Пробач, Майко,— сказав Олесь) соплями замішане, але він може бути і злим. Нічого, що він досі кроєрів у нашому житті не помітив. Буде й це. Головне, наша людина. Талановита. Головне — дихнуло наше письменство, з часу загальної панської зради забите, загнане. Сиротина наша з тобою перший свій голос подала. А чистий! А дзвінкий! Золото на кришталі. Волошки в житі! Срібні крапельки. Коли б ти знав, Олеську, як хочеться вірші писати! Але знаєш: доля розгорнутися не дасть. І хапеш сам себе за руку. А Марцинкевич молодець! Я заздрю тобі, що ти його бачив.

З твоєї гімназичної історії і посміялися ми, і задумалися потім. Але мені стало трохи сумно, що ти цього року не вступатимеш до університету і будеш, за дідовою принукою, привчатися до господарювання. Як поїдеш, то, звісно, до Петербурга, а не до Москви. Будемо вкупі. А поки що я тобі докладно про свої справи не писатиму. Так грішки. Папір, сам знаєш.

— Жаль,— сказала Майка.

— «Ти знаєш,— читав Олесь далі,— я тут полюбив російських людей. Благородний, добрий народ. І так само нещасні, як ми. Я раніше їх знав за гіршими зразками, жандарями, що до нас понасилали. Сам відасш, добра людина на таке не піде, сумлінних і щирих у такому середовищі — марно шукати. А тут придивився — це брехню на них наші панки, на зразок твого Лизогуба, верзуть. І те правда, що немає поганого народу. Звичайно, це не вони нас на шматки роздирають, у петлю пхають, вибиваючи дух. Це держава катів, остогидла, страшна, гнила. Тюрма людей, тюрма племен. Жандарі, алілуйники, продажна погань! З тюрми, з тюрми цієї треба вириватися, коли хочемо жити. Треба розуміти, що справа в ронді¹, а не в народі. І якщо відокремлюватися, то від нього, а не від людей, які самі шукають дружби з нами. Чимало добрих хлопців. І серед наших, і серед поляків, і серед росіян.

«Современник» читаю досить регулярно. І, знаєш, у серпневій книжці нове ім'я. Згадаєш моє слово, коли ми не дочекалися нового світила. Він росіянин. Прізвище — Добролюбов. Людина, з усього видно, страшенно розсудлива, запальна і чиста. Наші хлопці пишуться. Навчається він у педагогічному. Це в будинку університету. Під одним дахом. Пригадуєш, у Грибоєдова (за твоїм списком цитую):

¹ В уряді.

Есть в Петербурге институт
Пе-да-го-гический — так, кажется, зовут?
Там упражняются в расколах и в безверьи
Профессоры!

Професори «доупражнялись». Тепер піднесли голос вихованці. Он воно як!

Опісля напишу про все. Перекажуй вітання батькам, дідові, Мстиславові. І, звісно, Майці. Я люблю її. Перекажи:

Де вона сиділа,
Там лавка золотіла.
Золотії сходи,
Де ті ніжки ходять».

Майка зашарілась. Ворухнула вустами:

— Оце кавалер! Не те що ти.

Олесь, ніби не слухаючи, читав далі:

— «Вона справжня білоруська дівчина. І тому, пробач, брате я не хотів би для тебе...»

Майчині щоки стали червоні, вона урвала його читання:

— Що ти написав?

— Написав, що мені дорогий світ і ти. Але батьківщина мені дорожча за все на світі. І коли батьківщині моїй погано — мені також немиле ніщо, крім батьківщини. Не болить нічия біда, крім її біди. Я тут не на те, щоб дригнути ногою та сказати je suis de passage¹. Я тут народився і тут сподіваюся померти.

Вона глянула на нього з повагою.

Урга і Косюнька мчали по світу. Сніжно-білий і мишаста. А світ довкола був жовтий од стерні і кришталево-синій од неба. Подекуди на останніх клаптях поля жінки ще воювали з колосками. Жовті бороди у пригорщах здригалися і безвільно лягали під серпом. І тонко-тонко, високо, дале-еко тремтіли, плакали в чистому повітрі прозорі струмочки голосів:

Перепілко, перелети поле і синє море, перепілко.

Неси звістки од злої свекрухи до рідної мами, неси звістки.

Чого, за що свекруха била осиковим кием, чого, за що?

А чи я їй постельку не слала, чи не роззувала, чи не роззувала?

Постіль слала: кулачок під бочок, камінь під голівку, постіль слала.

Роззувала у темнім куточку, вільховим пруточком роззувала.

— Бідолашна моя,— глухим голосом сказав Олесь.— Бідна моя земля!

Жаль пойняв Майчине серце. Вона пристроїла Косюньку до клусу Урги і лагідно погладила каштанову чуприну хлопця.

¹ Я тут проїздом (фр.)

Вона ніколи не відала, що їй коли від нього ждати. «Несподіваний, як прадід Яким»,— казав Вежа. Справді, несподіваний, мов удар блискавки. І тому-то страшенно привабливий.

— Я тепер знаю,— мовив він.— Ти гадаєш, ти даремно була багряною у тому білому покої? Ні, ти така і є.

Він дивився на неї дивними, зовсім новими, великими сірими очима. І їй раптом стало страшно.

— І коси лілові... Усе в світі таке складне. А ми нічого не відаємо. У троянди, наприклад, блакитні вечірні пахощі. Вони звучать, як струна віолончелі, коли до неї доторкнешся в глухому покої. А в будяка пахощі перисті, джмелині, і він зовсім як басове «до».

Незбагненні очі, здається, бачили її до самісінького дна.

— А твої коси пахнуть дурманом і тому, звісно, лілові.

Коні ковтали широкий, добрий і страшний простір.

...Гурт дворян ішов підземним ходом до Равбичевої кам'яниці. Пан Ярош ступав попереду з канделябром у руці. Кроки глухо звучали під сірим, наче запиленим, склепінням. Химерні чорні тіні кидалися в усі боки на кожному повороті. Ішли в мовчанні, яке навіть гнітило. П'ятнадцять осіб не хотіли промовити бодай слово. Нарешті пан Ярош сказав глухо:

— Приступки, панове.

Стали підніматися вгору. Потім Равбич відчинив залізні двері, і гурт вийшов на денне світло, що сяяло крізь загразоване вікно у велике підземелля з камінною підлогою і склепінчастою стелею.

Гостро вдарило в обличчя солодкуватим сірчаним смородом. На столах стояли колби, палав у чавунах вогонь. Легенький димок клубочився під витяжний ковпак.

Четверо чоловіків підвелось зі своїх місць, коли гурт увійшов у підземелля. Дивилися, ніби чекаючи, насторожено й недобре. Суконні плащі. Бліді, наче пофарбовані, обличчя людей, які зрідка бачать сонце. Бліді, мов паростки бульби в погребі.

— Спокійно, панове,— сказав Равбич.— Це свої. І звернувся до гостей:— Сподіваюся, прізвищ ви не спитаєте. Але вони теж свої. І їм ніяк не можна вийти звідси. Усі вже думають, що вони за кордоном. А вони туди не можуть. Зненависть не дозволяє. Відтак свідомо жертвують собою.

— Група Зенкевича? — спитав Мнішек.

— Атож¹. Ці двоє друзів — хіміки. Мучилися стільки ро-

¹ 1846 року на Могильовщині викрили групу «Карбонаріів», яка готувала заколот. Донос горацького студента Білоуса своєчасно став відомий, і група самоліквідувалася. Не арештували нікого.

ків — і все-таки винайшли такий гарт сталі, що вона надійніша за златоустівську. Не ламається від удару молотом. На льоту розкає хустинку. Маємо таких шабель уже триста сорок і дві.

— Малувато, — сказав Раткевич.

— Одразу нічого не буває, — Равбич прочинив вузькі дверцята. — Там ще хід. В інше підземелля. І в ньому десь близько п'ятисот пудів пороху. Саморобного, але не гіршого за фабричний.

— Порох і вогонь? — спитав Мнішек.

— Нічого, це надійно. Хід тягнеться на тридцять сажнів. А зрештою, у житті і смерті наш хазяїн — бог. Я покликав вас через те, що все це тримати в кам'яниці стало небезпечно. На мене можуть зліпити ще одного доноса. Блакитні активізувалися... Вам доведеться добряче попращувати цієї ночі, панове. Горбом.

— Вони не можуть, — посміхнувся оксамитними очима в'идливий Януш Біскупович, той самий поет, Матеїв батько, з яким Олень і пан Юрій їздили до Кроера. — У них панська хвороба. Як це горбом? У них нема горба.

Посміялися. Янушеві все дарували. Боялися його язика.

Равбич звернувся до «хіміків»:

— Старанно загасіть вогонь. Залізні речі загорніть у тканину і покладіть у комору. Підлогу застеліть килимами. (Один із блідолицих схилив голову). А ви ближче до вечора скинете черевики (я тут підготував для вас м'які такі чобітки з овчини, на зразок індіанських мокасинів), виймете і здасте мені все металічне: порттабаки, ключі, кресала, коли хто не довіряє сірничкам, гаманці із срібними грішми.

— Поки ще той заколот, а вже гаманці відбирають, — сказав Біскупович.

— Треба... І за одну ніч, як прості фурмани, завеземо все це до мого Крижицького лісу, в схованку. Там надійно. Люди в лісництві однією вірвочкою зі мною зв'язані. Сховаємо — і все.

Пани схилили голови на знак згоди.

— Вас п'ятнадцять, та я, та їх чотири... Двадцять чоловік. По двадцять п'ять пудів на чоловіка і коня. По одній їзді.

З вогнища, куди «хімік» вилив відро води, вибухнула, засичала пара.

— Нічого собі лазня, — сказав Біскупович. — А де віники?

— Віники тобі Мусатов подарує, — жовчно посміхнувся пан Ярош.

— Равбич — кака,— сказав Біскупович,— Равбич — чаклун, у Равбича з підвалу сіркою тхне. До Равбича нечиста сила по ночах через комин літає.— Помовчав.— А молодець Равбич! Я знав, але не думав, що такий зух.

— Ходімо нагору,— сказав Равбич.— Поговоримо.

Вони йшли крученими сходами досить довго, аж поки добралися до горішнього поверху кам'яниці, великого покою з каміном, у якому ще лишилися гнізда від рожен, а біля віконця були дві старожитні гармати. Вони дивилися жерлами в безмежний парк. На чашоподібну улоговину, на будинки маєтку, на підкову озера, на дві виструнчені дзвіниці равицької церкви, на далеку сіру пляму лазні в гушавині.

Посередині покою стояв стіл, укритий важким парчевим обрусом, і крісла. На столі, на кріслах, просто на підлозі лежали жовтуваті пергаментні та білі паперові згортки карт, сталеві та гусячі пера, чорнильніці з атраментом.

— Сідайте.

Усі посідали.

Жовчне, знесилене невідчепною думою обличчя пана Яроша, його очі-провалля добрішають, коли він дивиться на цих панів. Надійні, свої люди. Навіть на ешафоті будуть такі ж і той непоганий, і ще ось цей. Восьмеро чоловіків, на яких можна покластися, як на себе. Шістьох відає гірше, але їм так само треба вірити. Представники далеких повітів. Двох рекомендував Біскупович, двох Раткевич. По одному — Мнішек і Вибицький. І лише отого охотою не бачив би, хоча це й погано — вкладати в загальну справу особисті почуття. Це — Микола Браніборський. Хтивий, хапкий, як у головня, рот посміхається. Ні, давати волю своїй нелюбові не можна. Кріпацтво ненавидить, селян тоді звільнити сам пропонував, обома руками підписався під Раткевичевою запискою. З Кроєром тоді ж побився. А в діло прийшов сам. Сам запропонував Ярошеві створити змову, сказав, що коли дворяни стали боягузами — він один виступить, бо неможливо більше на такий глум дивитися. Треба примусити себе добре ставитися до нього. Так, як до довготелесого, ніби колядна свічка, Юліана. Так, як до рекомендованого ним Вірського. Як до малознайомого Ваневича. Треба вірити.

— Ось, панове,— почав Равбич.— Мусатов нишпорить довкола. Кмітливстю молодого Загорського спровадили його в Янову пущу, поки вивеземо порох і зброю. Гадаю, всі згодні зі мною? — У відповідь Біскупович схилив голову.— Тоді розпочнемо чергове зібрання підпільної ради. Тут усі.— Важкі Равбичеві очі обвели присутніх.— Усі ви знаєте, що сказав у своїй

промові перед депутатами польського сейму, дворянства й духовенства десятого травня цього року імператор Олександр. Motto його блазенської промови було — ніяких сподівань.

— *Zadnych marzeń*, — тихо переклав Мнішек.

— Ніяких сподівань, панове. Змушений застерегти тих, хто зберігає сповідання... «Добробут Польщі залежить від повного злиття її з іншими народами мого царства». Любельського маршалка Язерського не допустили відповідати цареві. Заборонив голова, Горчаков. Це примус, це нав'язування монархічної системи. «Ніякої автономії, навіть фінансової». «Ніякої самодіяльності, навіть обмеженої». Ось що недвозначно сказав імператор. Коли такий глум учиняє царат у Польщі — чого можна чекати від нього нам? Що він може дати нам, окрім ще гіршого рабства? Загальне обурення панує на наших, на польських, на литовських землях. Трон Романових зжив себе повсюдно. Вони самі розписалися в своїй неспроможності дати щастя і волю підданам і народам. І тому я питаю в представників підпільної ради: покладемо ми край нашим ваганням; будемо терпіти далі або поставимо перед собою ясну мету, скажемо самі собі, що ми живемо для повстання, для великої змови, для народної війни з усім, що кривдить, ганьбить і зневажає нас?

Запанувало мовчання.

— То як?

— Коли повставати? — спитав Біскупович.

— Повставати, аби тільки пустити кров — це дурість, — сказав Равбич. — Повставати треба з надією на перемогу. Шкода, що в час війни нас було замало, щоб ударити в тил... Але за три роки війни кількість наших поплічників потроїлась. Я підраховував зростання наших організацій. Ми матимемо належну кількість людей через шість років. Отже, приблизно шістдесят другий рік.

Браніборський свиснув:

— Ми повстаємо чи граємося в слимаків?

Усі мовчали. Потім Юліан Раткевич сказав:

— Нескоро.

— Зате напевно, — додав Равбич. — Ти думаєш, Юліане, мені не болять кожен день неволі? Душа запеклася! Зранку перша думка про це. Увечері — остання. Не можу вже жити... Раз на місяць неодмінно настає божевільне бажання: почати. Почати зразу, з тими людьми, що є. Нічого і нікого не чекаючи. Навіть не боюся загинути. — Помовчав. — Та думку ту проганяєш. Ну, почнеш невідготовленим. Ну, загинеш і друзів утратиш. Землю шибеницями заставлять. Ми не маємо, не маємо права

ризикувати. Загинути — гаразд. Загинути — треба. Але так, щоб од цієї загибелі була якась користь.

Вони думали. Потім небувало серйозний Біскупович сказав: — Маеш рацію...

— Пан Ярош підготував якийсь план? — спитав Мнішек.

Замість відповіді Равбич зашарудів великим пергаментом, розгортаючи його на столі. Поклав на один край важку шаблю у піхвах. Два інші ріжки притис срібною чорнильницею і шматком криці.

— Я помітив, пани не курять, — посміхнувся Равбич. — Курить.

Усі розгублено глянули один на одного. Справді, чому не курять? І враз регіт прокотився над головами. Усі сміялися, зрозумівши, що підсвідомо в кожній голові цвяхом сиділа думка про п'ятсот пудів пороху.

— Дурниці, — сказав Равбич. — Це зовсім не під кам'яницею.

— Киньте, хлопці, — додав Біскупович. — Тут і без пороху наче сторч головою.

— Це вони бояться, що від їхніх люльок обурення вибухне, — сказав Раткевич. — Не бійтеся. Не такий уже він вогненебезпечний, наш народ. І не таке вже з нас, із кожного, добре кресало, щоб іскри сипалися.

Запахло тютюновим димком. Закуріли чубуки хазяйських добрих люльок, зачмокали люлечки гостей, заяскріли кінчики сигар.

Усі мовчали, дивлячись на карту. Придніпров'я, порізане синіми стрічками річок, зеленими плямами лісів, темними крапками сіл і міст, лежало перед ним. Відтак усім трохи стиснуло дихання, мов перед першим відчайдушним кроком у крижану воду Дніпра.

— Гадаю, панове не змінили своєї думки про те, що головою підпільної ради і воеводою призначений я? — спитав Равбич.

— Не змінили.

— Тоді слухайте. Обгрунтував я свій план за вашим місцем народження, панове, — проголосив Равбич. — Це місця, в яких ви заходилися збирати ваші групи. Свої майбутні загони. Знання місцевості і людей — ось ваша неоціненна перевага. Відтак я схильний до диспозиції, яку пропоную вашій увазі. Підемо за принципом місця народження: місцеві люди керуватимуть внутрішніми загонами, наводитимуть порядок, допомагатимуть тим, кому буде важко. Будемо тримати осьову лінію Дніпра од Лоева до Дубровини, сто сімдесят — сто вісімдесят верст за пташиним летом. Коли ж урахувати всі закрути Дніпра, то вдвічі більше. Необхідно стежити пильно, щоб не пролетів і піщаник-кулик. Тримати міцно, як тримають власне дитя.

Усі слухали уважно і похмуро.

— Так ось,— вів далі Равбич.— Суходіл — це форпост. Це вузол. Звідси починається осьова лінія Суходіл — Загорщина — Вежа — Дощиця. Її треба тримати, коли прорвуться із заходу чи сходу. Утримувати — будь-якою ціною. Якщо вона впаде — це клин, це меч у ціле повстання. А Суходіл — руків'я цього меча. І тому-то я лишаю його за собою. Друге, що нам треба одразу зробити,— це відбитися од можливих сикурсів, од підкрплень, які неодмінно підуть на допомогу урядовим військам... у той міх, який я, з вашою поміччю, міркую вчинити їм.

— Як? — спитав Мнішек.

— Дивіться. Пан Біскупович з окілля Єланця. Південний край моєї ділянки доходить до вас. Я тримаю цю лінію, і частину осьової лінії Дніпра, і ділянку по Друці. Ви бачите?

— Бачу,— озвався Біскупович.

— Пан Вірський з Довголісся. Ви тримаєте Дніпро на двадцять верст більше на північний захід, де міст по шляху Гомель — Глинна Слобода (вельми важливо), і на південний схід, приблизно до Холмечі та Стародубки.

— Пам'ятаю,— сказав Вірський.

— Пане Якуб Ваневич.

— Слухаю вас,— дебелий, здоровий Ваневич поклав руку на кут між Дніпром і Сожем.

— У вас другий за важливістю вузол. Третина всієї справи залежить від вас. Заволодіти своїм рогом, тримати його залізною рукою — на що матимете мало не найбільшу допомогу людьми і зброєю — та не допускати сикурсів з півдня.— Равбич провів лінію вздовж ріки.— Прошу панство врахувати: ви всі сидите на лівому, переважно низькому березі Дніпра. Відтак нам доведеться оволодіти заздалегідь усіма ключовими висотами цього берега. Я повинен потурбуватися про зміцнення Довгої Кручі, Городища, Червоної Гори, Спаровських висот, Луцьких горбів і далі. Ви, пане Біскупович, володієте Вибовськими і Смицькими. Від Речиці до Лоева особливо важко, бо там п'ятдесятисажневий стрімчак пасма підходить з ворожого боку майже до річки, а у нас місцевість низька й заболочена. Додаткові труднощі для вас, Ваневич, але ви колишній офіцер, та ще із вдалих. На перший раз вам допоможе заболочена місцевість і нетрі. Оскільки розпочнемо весною, а повинь там сягає часом шести верст завширшки,— це дасть вам необхідний спокій на той час, доки ми будемо наводити лад. Подбайте лише про те, щоб стягти під свою руку, на всі висоти, які тоді будуть островами, всі можливі плавучі засоби. Щоб ви мали повну свободу для маневрування, а ворог її не мав. Я розумію, не все на війні вдається так, як на папері.

Але ж в усякому разі, повинен бути план і наше велике прагнення зробити все, що від нас залежить і на що вистачить наших сил, аби наблизити його до дійсності.

— Розумію,— сказав Ваневич.

— Ваш лівий фланг, Ваневич, змикається з правим флангом сусіда біля самого Гомеля. Там якраз край шістдесятисажневого плато підходить до самісінької ріки. Там схрещення доріг, яке треба утримати навіть ціною життя... Пане Яновський з-під Радуги.

Яновський, який нервово й запально обводив усіх густосиніми очима, ледь не скочив з місця, почувши своє прізвище. Він був наймолодший серед присутніх. Йому було двадцять років.

— Знаю,— заспішив він.— Це легше. Високий край плато. І важче. Схрещення шляхів на Студену Гуту — Яриловичі — Чернігів, на Улукаве — Карму над Харапуттю, на Вузу — Кораблище і на Барцівку — Речицю — Пересвяте.

— На останньому шляху вам pomoже Вірський. На Студеногутському — Ваневич, на Кораблищанському шляху — тільки мінімум перестороги. Він лежатиме цілком у нашій зоні... Але вам буде важко.

— Знаю,— повторив Яновський.— Помремо, а не відступимо.

І густо зашарівся. Пошкодував, що мовив останні слова.

— Пане Вітахмович, ви тримаєте ділянку Чечерськ — Карма — Гайшин — Пропойськ. Вона зручна висотами, але незручна лісами.

— Спалимо,— спокійно мовив Вітахмович.— Попереднього літа, у засуху, спелімо.

Змовники дивилися на карту й починали розуміти міркування Равбича.

Він називав і називав ділянки та прізвища й нарешті петля затяглася. Окреслений червоним олівцем, ширший згори й вузьчий знизу, лежав на карті клапоть землі: нерівний крем'яний ніж, спрямований вістрям на південь. Усі мовчки дивилися на об'їжджений, сто разів бачений, але тепер такий незвичайний клапоть землі. У синіх стрічках річок, у зелених плямах пуц, у цятках сіл і міст. Рідний край.

Важка, охоплена залізним браслетом, Равбичева рука лягла на Суходіл і навкілля.

— Тут — центр. Тут початок. Пан Мнішек — це зв'язок і взаємодії між загонами,— Равбич посміхнувся.— Голова кур'єрів, димового зв'язку і вогневих віх. По Дніпру вже створено основи майбутніх загонів, групи Турського, Северина Юденича, Вітахмовича-Драговинського і Ракутовича.

Всі слухали, зосереджено випускаючи дим.

— Ми придбаємо рушниці самі. Скажімо, могильовські склади зброї нам не по зубах. Липаються два арсенали, захопивши які, ми озброїмо себе і роззброїмо ворога. На самісінькій півночі і на півдні. Горки і Суходіл. На Суходіл нападуть я і загони Турського та Вітахмовича-Драговинського. Івицький Лавр разом із Северином Юденичем нападуть на Горки.

— А могильовські полки? — спитав розважливий Есьмон.

— Не думаю, щоб вони ризикнули залишити місто. Пожежа спалахне в різних місцях. Водночас із нападом наші люди зроблять обманний випад у бік Могильова...

— Кого ви хочете поставити на це? — пробасив Сипайло.

— Хто має діяти із заходу від вас, Раткевич? — спитав Ярош.

— Стриєчні брати, Гринкевичі. Всеслав і Тумаш.

— Як вважаєте їх?

— Мало не якобінці. Сплять і бачать різанину.

— Нічого. Різатись на Дніпрі доведеться найбільше... Ось вони й зроблять той випад. Скільки у них зараз людей?

— Згодилося підтримати десь близько п'ятисот чоловік.

— Буде більше. Район придатний. Довгий мох, болота біля Трилісини. На півдні їхньої зони Свержанські ліси. Їм і лякати дядька губернатора. На Горки він, маючи їх у тилу, не піде. А вирушить на південь — вони зустрінуть його перші і не дозволять подати допомогу Суходолу. А потім усі — на Могильов. — Равбич зітхнув. — Ну ось. У деталях потім. Пам'ятайте тільки: на тій території, що ми збираємось підняти, живе близько дев'ятисот тисяч чоловік. Жоден з цих людей не повинен зазнати кривди. Коли міщанин почне зводити рахунки з військовими, розкольник — з католиком, а поляк — з протестантом, — скінчиться все це загибеллю. Тому я пропоную раді сьогодні ж домовитись про те, аби в жодному разі не допустити несправедливості. Усі люди, хоч скільки їх є, Адамові діти. Я прошу в ради одного: суворого покарання за чвари. Ми не повинні наслідувати імперію. Мені здається, ця земля повинна стати землею справедливості для всіх. Ось що я хотів сказати.

Вони мовчали. Придніпров'я лежало перед ними на столі, а над ними плив густий дим...

Одесь сам не розумів, як вони могли заблукати. Але ніч уже давно спустилася на пушу, а вони все ще кружляли потаємними стежками поміж великими, здавалося, до самісінького неба, деревами. По зірках угадати дорогу було неможливо. Небо густо затягли чорні хмари. Так густо й глухо, що в пущі стало тепло, як під ковдрою.

Синя блискавка спалахнула зовсім низько над деревами. Зби-
ралося на грозу. Урга й Косюнька м'яко ступали по глиці.

Майка сиділа на мишастій кобилці стомлена, майже неуваж-
на. Їй хотілося спати.

— Заблукали,— сказав Олень.

— Остаточо?

— До ранку.

— Де влаштуємося?

— Дамо коням волю. У пущу вони не підуть. Будуть вибира-
тися на галявину.

Він спробував, спішившись, мацати стовбури дерев. Північний
бік знаходив, але що це могло дати, коли не можна побачити
пальців руки. Проїдеш кроків десять і знову почнеш кружляти.
Та й коня в пущі «просто на північ» чи «просто на південь» не
поженеш. Це тобі не поле. Нетрища довкола. Відтак, вибравшись
на першу-ліпшу стежку, Олень дав Урзі волю.

Блискавки рвали небо все частіше, але в їхньому світлі очі
бачили одне й те ж саме: чорно-сині стовбури дерев, блакитну
стежку, важкі шати над головою. Їхали так десь біля години.
Треба було кудись ховатися. Під яку-небудь розлогу стару яли-
ну. Олень так і зробив, але наступна могутня блискавка наче
вогнем викресала з темряви маленьку галявину, а на ній —
низьку приземкувату будівлю з грибом стріхи, зсунутої мало не
на землю і з широкою роззявленою пащею темних дверей.
З усього видно, лісовий сінник.

— Майко! Швидше! Пристановище!

Він погнав коня до сінника. Скочив з Урги, взяв на руки
легеньке тіло Майки.

— Біжи туди.

Дощ насунув такою стіною, що, поки Олень заводив коней
у сінник, плечі у нього промокли до рубця.

Чергова блискавка забарвила світ у сині й чорні вертикальні
смуги: стіни сінника були з досить обрідних жердок. По небу
стьобнуло наче великим вогненным батогом. Олень побачив ко-
ней, лежак з березових гілок, які кладуть «під ноги сїну», саме
сіно, що займало половину будівлі, а біля нього — постать
Майки.

— Лізь туди. Закутайся. Накрийся сіном. Тут продимає.

Підсадив її. Кинув коням по оберемку сіна, прив'язав, щоб не
витоптували більше. Потім поліз сам.

Справді, трохи продимало: крізь щілини віяв вологий, тремт-
ливий вітерець. Світ щохвилини забарвлювався в синє й
чорне, смугами. І Майчина постать так само робилася сму-
гастою.

— Холодно тобі?

— Трохи.

Олесь вилаяв себе. Вона ж дівчина. Може застудитися. Вишив у теплому сіні довгу ямку.

— Укладайся.

— Колеться.

— Тоді стань на ноги на хвилинку.

Коли вона встала, він усю її обгорнув плащем з ніг до голови і, взявши на руки, обережно поклав у ямку. Потім почав закидати сінном. Спершу ноги. Потім груди, плечі. Врешті-решт лишилася відкритою тільки голова. Коси і вузьке, блакитне у світлі блискавок обличчя з блискучими очима, що уважно і притаєно дивилися на нього.

— Тобі холодно, — сказала вона. — Укладайся так само сюди.

Він ліг і відчув її поруч. Подих з її вуст часом ніби гладив йому щоку, а поруч, зовсім близько, блищали в мороку її очі. Це було приємно. І водночас страшно.

— Ти накидай на себе сіна. А то давай я розклучуся і дам тобі частину плаща.

— Ні, — мовив він.

Майка нічого не розуміла. Вона просто забула про все у хвилину спільної неприємності. Другові було погано, і вона пропонувала. Але Майчин шепіт здавався йому іншим, не таким, як при сонці, а пропозиція налякала так, що декілька хвилин крижані хвилі страху напливали десь від ніг, заливаючи серце. Це неможливо: лягти з нею поруч, під одним плащем. Це як межа. І невідомо, що тоді робити, як розмовляти, як завтра дивитися в очі? Та й чи буде воно ще, те завтра, після такого найбільшого в світі блюзнірства. Звісно, не буде.

Вітер віяв і віяв у щілини. Свіжий і холодний, він пробирав до кісток.

— Зовсім ти недобрий, — сказала Майка. — І самому холодно, і мені. Сердишся на мене?

— Ні.

— То чому?

Олесь ліг у ямку поруч із нею.

— Бачиш, так тепліше.

Олесь притулювся до неї боком, відчуваючи пахощі її шкіри і пахощі пижма, конюшини й начебто медуниці. Він відчував її тепло й тепло сіна, а вітер тепер лише зрідка гладив його лице. Це було як приреченість, за котрою ступала темрява і все найжахливіше, що могло бути на землі.

— Ну ось тепер добре. Я засну тепер, — сказала Майка. Промуркотіла й затихла. Полишила його на самоті.

Коли він притулювся ближче, вона щось муркотіла у ві сні й довірливо притискала до нього.

І тут Олесь зрозумів, що він не може, не повинен віддатися впливу цього невідомого, за яким кінець усьому. Відчував, що назавжди перестав би поважати себе, що обдунив і розтоптав би найліпше, що кимось дано йому і їй. Але від цього горе його не було менше.

— Боже, звільни мене... Звільни мене... Звільни...

Наслання згасало і не згасало в нестерпному болю. І він тужив за ним, але що, що було робити...

За шпаруватими стінами знову виник незрозумілий шум, а з ним — голоси.

«Звідки?»

Він обережно підповз до стіни.

Наступна синя блискавка вихопила з темряви те, чого вони не бачили за сінником, коли під'їздили до нього. Бо сінник стояв у найвужчому місці галявини, затуляючи все інше.

Олесь побачив маленький ставок, греблю і оксамитну стріху млина. Зовсім недалеко. Сажнів за п'ятдесят. Виходить, шум млинового кола загнула стіна дощу. Стежка, по якій вони виїхали до сінника, протяглася на той бік. Тут одне розгалуження її шло до млина, а друге зникало в лісі. І на розпутьті, він помітив це при іншому спалаху блискавки, стояло двоє людей. Висока жінка в чорній хустці і старий у білому, з усього видно — жебрак.

Вода затопила все між стовбурами, і коли наступна блискавка прорізала темряву, земля поміж дерев і на галявинці спалахнула. Ніби її залили розплавленим сріблом. Старий стояв, прикривши полою свитки ліру. Довгі вуса спадали нижче бороди.

«Де це ми? — подумав Олесь. — Не інакше, це Покивачів млин».

— Підеш цією стежкою, — владно сказала жінка. — Берегом Папороті зараз не можна. Там обидві кладки низькі. Їх залило. Та тут навіть ближче. За годину вийдеш до Дніпра. — І показала рукою в нетрища. — Бувай і пробач. Справа пильна. Лопати тебе і зігріють, і нагодують, і одплатять за все. Та й я не забуду. Не перший раз, дякувати богам, допомагаємо.

— Авжеж.

— Баркалабівським, коли будеш там, перекажи: приходи поки що не треба. Скажи: вовчі квіти в серпні... А Лопатам скажи: на відомій хоромині скоро червоний Будимир заскаче, сіренького Варгана до кучерявих божих овечок пустить.

— Гарзд.

— Тому що, перекажи, той, хто треба, втік. З того місця втік, де люди шишки їдять, а в бочці плавають... Ну, йди.

Жінка тричі поцілувалася з жебраком. Наступний спалах осяяв білу постать, що входила в ліс, і чорну велику постать жінки, яка прямувала до млина..

Олесь повернувся на своє місце і, притулившись до Майки, став думати. Кудись зникли і жах, і наслання. Просто відчував її поряд себе, слухав її тихі зітхання і боявся за неї, бо відчував, довкруг залягла небезпека, що в цьому лісі і в цьому млині живе, панує і крадеться до сінника щось недобре й загрозливе. І він боявся за неї, бо відчував: вона по-новому безмірно дорога йому. Стала такою після цієї ночі жаху і наслання. Але зразу їхати теж не можна. Вони наздоженуть жебрака на лісовій стежині, налякають його і цих людей, котрі готували якусь свою таємну справу. А за стінами дощ. Хочеш не хочеш, а треба лежати. І Олесь лежав, не відчуваючи нічого, крім безмірної ласки й доброти, які аж не вмщалися в серці.

А надворі розколювався, тріпотів у спалахах, народжувався і знов помирав у темряві, борсався світ.

...Дощ, здається, перестав. Олесь розбудив Майку і, закутану, підсадив на Косюньку. Скерував коней на стежку, на якій зник баркалабівський старець.

Вони їхали довго, бо Олесь повсякчас стримував коней. Та кожній дорозі настає край, і нарешті ліс закінчився. Ліворуч дзюркотіла Папороть, а перед ними, далеко, тріпотіли блискавки в чорних глибинах Дніпра. І враз, коли вони вже думали, що врятувалися, неймовірної сили удар розколов небо над їхньою головою. Оглушені, залиті сліпучим світлом, вони не розуміли, де вони і що з ними. А коли розплющили очі — побачили, що Перун кинув свій розжарений молот просто у великий сухий дуб, що стояв край дороги, за якихось двадцять кроків од них.

Суха деревина розкололася від верховіття і майже до кореня, розщепилася трохи й липшлася стояти. А полум'я затопило дерево, ніби лавою, і по розколіні полився вгору потік вогню. Червоний, пласький, прихований у чорній розколіні, він нагадував водоспад, який біжить від підніжжя на верховину скелі...

Ревіло і шугало до хмар. Пливла у небо розпалена вогняна ріка...

СОКИРА БІЛЯ ДЕРЕВА

Уже й сокира біля кореня дерева лежить: кожне дерево, що не приносить доброго плоду, рубають і кидають у вогонь.

Євангеліє
від Луки, 3, 9.

I

Надійшло Різдво. Кутя. Напередодні підкинуло мокрого сніжку, але за ніч підморозило, а вранці нападав інший сніг, глибокий, пухкий і сухий. З вікон загорщинського палацу падали на замети оранжеві плями світла. Ялини стояли в кучугурах, тепло й щільно засипані м'яким білим снігом: нагадували нічних сторожів.

Навпроти тераси стояла снігова баба, виліплена Мстиславом. Вона була вища за людину, і в неї була найсмішніша з усіх снігових баб на землі пихата пика.

Мстислав виліпив сніговій бабі й груди, але прийшов гер Фельдбаух, несхвально подивився на цю вільність, похитав головою і власноручно відредагував снігову бабу.

Сніг. Ялини. Снігова баба. Вогники у вікнах. Це нагадувало б різдвяну картинку, якби не існувало в натурі.

Не знала снігова баба, що згодом крижане небо стане синє і по ньому попливуть інші снігові баби, виліплені невідомо ким. Вони будуть такі сліпучо-білі, аж гарячі. І їй раптом нестерпно, вперше за все довге снігове життя, захочеться не стояти на місці, а злетіти до них і бути такою самою гарячою та білою. І плавати, й громадитися разом з ними. Вона зробить це. Але ніщо не зміниться, і люди, підводячи голови від серпа, казатимуть:

— Які сині снігові баби. Аби тільки не пішов дощ.

Тож вона потягнеться до сестер у небі й відчусь біль і кволість. А потім од неї залишиться тільки купка брудного снігу, ціпок і дві вуглини, колишні очі, що, напевне, простежать її політ угору.

Олесь стояв біля снігової баби без козушка й шапки і дивився на неї. Баба поглядала на Олесь з почуттям погорди, і він засміявся — таке це було щастя: сніги, оранжеві вікна, ялини

й снігова баба. І, звичайно, вогники ялинки у вікні зали. І те, що Майка тут.

Він так стояв довго і вже трохи замерз, коли почув рипіння снігу.

— Ім'я? — спитав голос.

— Олесь.

— Я жартую,— підходячи, сказала Майка.— Ворожити рано. Вона нічого теплого не накинула. Так і була в туфельках, з голими руками й шиєю.

— Дурненька,— ойкнув він.— Застудишся.

— Нічого не станеться,— засміялась вона.

Не знаючи, що робити, Олесь обійняв її і спробував прикрити голі дівочі руки своїми.

— У дім,— сказав він.— Швидше в дім.

— Стривай,— сказала вона.— Стривай. Тут гарно.

Майка притиснулась до нього.

— Баламутне дівчисько,— мовив Олесь.

Тримав її за плечі. А вона зігнула руки, і тепер вони були між нею і ним.

— У дім.

— Ні,— всміхнулася вона.— Йй же не холодно.

— Вона — снігова баба. Навесні піде до небесних снігових бабів. А взимку знову випаде снігом, і з нього знову виліплять бабу. Так вона й ходитиме вік у бабах... А ти людина. Моя людина.

Майка зітхнула і схилила голову йому на плече. Олесь дивився на її обличчя, бліде в синьому світлі зірок, і йому нічого не хотілося бачити, крім цього обличчя, холодного від морозу, але теплого глибоким внутрішнім теплом.

Він відчув це, припавши вустами до її вуст.

Не бачив ні будинку, ні того, що двері на терасу відчинилися і хтось підійшов до поручнів, постояв так хвилину, а потім поспішно вернувся в будинок. Йому це було байдуже.

Коли Олесь на мить відривав уста од її вуст, то бачив тільки одне: яскраву цятку низько над землею, майже одразу за її плечем.

Сяяв над горизонтом крижаний, яскраво-блакитний Сіріус.

Коли вони зайшли до передпокою — юнаки й дівчата вже одягали кошушки, шапки й капори, а ті з хлопців, які мали їхати за фурманів,— високі білі валянці чи унти з вовчої шкури.

Олесь обвів очима веселу компанію і раптом помітив, що дві пари очей дивляться на нього вельми сухо. Біля дверей у гардеробну стояли, одягнені вже, Франс Равбич та Ілля Ходанський.

Ядзенька Клейна одвернулася від усіх і дивилася у вікно. Світло жирандолі тремтіло на її попелястому волоссі, зібраному у високу зачіску. Личко було сумне.

І тоді Олесь, ніби крізь сон, згадав, як відчинилися двері на терасу, коли він з Михайлиною стояв коло балкона. Стало зрозуміло, хто виходив.

Ядзенька, отже, сердилась на нього. А ці двоє теж Ілля — за Майку, Франс — за Ядзеньку.

Сипонули на веранду, а потім униз, сходами, до саней, які стояли вже на колі пошани довгою вервечкою. Мстислав з Анелею і Янкою навперейми з іншими кинулися до першої тройки. Бігли як навіжені.

— Хапай хто що може! — кричав Маєвський.

Він кинувся на козли просто животом, і через хвилину різкий передзвін бубонців розрізав тишу. Віддаляючись, вони співали все шаленіше. Перша тройка зникла в алеї.

Олесь не поспішав. Він посадив Майку в четверті сани, закутав її ноги ведмежою запоною і протягнув віжки на вільне місце поруч із нею: збирався їхати без кучера. І тут, здалеку, він побачив, що в Ядзеньки й Франса сталося щось неприємне. Франс підійшов до її саней, де сидів на козлах далекий гість Всеслав Грима, особливо незграбний у вовчому кожусі, і сказав щось. Вуста лялькового наївного ротика Ядзеньки стиснулися. Вона заперечливо похитала головою.

Франс різко крутнувся і пішов уздовж вервечки саней.

— Братику, до нас, — сказав йому Олесь.

Франс не відповів, навіть не глянув на них невидючими очима. Пройшов, топчучи сніг, до саней у хвості. І хоч він тримався гордо й рівно, як завжди, його матове обличчя ще більше побіліло.

Задзвеніли бубонці. Майка сиділа під запоною, відчуваючи плечем Олесеве плече. Заплющила очі. Напередодні вона з Теклею ворожила в нічній лазні. Текля дивилася у миску з водою, шепотіла щось. Дві свічки відбивались у воді і темному люстерку. Пахло віниками і прив'ялою м'ятою...

А зараз поруч сидить той, про кого вона думала вчора. Зиркнула крізь приплющені повіки. Сидить. Міцно тримає віжки. Пасмо пухнастого каштанового чуба вибилося з-під шапки і встигло вже вкритися інеєм, ніби юнак посивів. Сірі суворі очі дивляться на дорогу. Ось повернув голову, дивиться на неї. Треба заплющитися ще дужче, але не зовсім, а тільки щоб не бачити його.

Попливали, сплелися в очах веселкові нитки. А з ниток його голос:

— Ну, не прикидайся, будь ласка. Он вії тремтять. Не смій заплющувати очей. Дивись на мене.

Засміялася. І, ніби у відповідь, сміх бубонців, бо коні рвонули.

А вчора Текля шепотіла таке химерне і, здається, ніби заборонене.. Лився, застигав у воді перекручений, перевитий віск. Ніби в мисці поставали міста й дивовижні звірі.

А в люстерку, поміж двох вогнів, вона бачила незліченно повторене, наче в довгому, загнутому коридорі, своє бліде обличчя і збуджені тривожні очі.

— Тільки він такий, той, про кого думаєш,— шепотіла Текля.—Тільки з ним. Не відмовляйся, все одно не вийде. А вік до-овгий...

— Роками довгий? — пошепки запитала вона.

— Не знаю. Але на сто років, ясочко, вистачить. Усе тут, і горя зі щастячком повний міх, і забарна пошта та сварки, і все-все... Хто? — голос Теклі трохи осікся.— Це байдуже. Однак одне без одного не зможете.

...Співали бубонці. Пливла перед напівзаплющеними очима рівнина.

Мстислав гнав передню тройку і згадував, як напередодні їздили до Когутів в Озерище, як у просторій новій хаті «женили Терешка» і Янька одягла на нього, всупереч усім звичаям, батькову шапку. Завважило, бісеня, що він не мав наміру одягти їй на голову свою. І обрала його сама.

А перед хатою, на вулиці, яскраво палав смолистий вивертень, корч великої сосни, обкладений дровами. І хоровод крутився біля вогню, який шугав у чорне небо. У багряній заграві здавалися рожевими білі свитки, валянци й мегерки хлопців. Намітки жінок, коли звужувалося коло, раптом наливалися тремтливою червінню. У кожного в очах тріпотіло полум'я, і це було незвичайно і страшнувато. За колом стояли хлопці. Веселий Кіндрат підійшов до Олеся, повагався, а потім, зрозумівши, що Мстислав не збирається лишати друга, видно, наважився і тихо сказав Загорському:

— Новину чув?

— Ні.

— Кроєр вирішив запровадити згінні дні. Змолотити всі скирти горішні.

— Подумаєш, новина... Грошей, видно, на бенкетування не вистачило...

— От йому і влаштували бенкетування,— сказав Кіндрат.

— Що таке?

— Ви ж знаєте, хлопці,— вів далі Кіндрат,— селяни на Кроєра ще з часів пивощинської «маленької війни» держать камінь

за пазухою. Ну от. Прийшли вони на згін, чоловік із сотню. Працюють, як мокре горить. Аж раптом з лісу вигулькнув чоловік. У кожусі вовною наверх, сам зарослий. У руці велика фузія¹. «Працюєте?» — питає. «Працюємо». — «Допомогаєте?» — «Атож». — «Щоб людожер вас ізнову татарами почастивав?» Селяни мовчать... Аж тут до гурту наглядач підбігає: «Чого мнетесь, ледацюги?! Ану до ціпів, лобуряки!» Побачив чоловіка — і аж зблід. Чоловік до нього: «Аля, чу-чу, свиня несмалена!» Наглядач задкувати. А той йому: «Не трусись, убивати поки що не буду. Мені твоя душа не потрібна, свою маю. Тільки щоб — чу-чу! — ноги твоєї тут не було». Наглядач тікати. А чоловік до селян: «Що, мужички? Ворогові допомагаєте? А ваш хліб де? А сльози сирітські вам на серце не впали? Улізли в свою квашу та й сидите, боягузи паршиві». Ті мовчать. Потім дід Груша посмілішав: «Так здохне ж він скоро. Про волю чутки ходять. Кому це охота в бійку встрявати? Щоб знову залізним горохом почастивали? Безглуздя. Собі дорожче. Не всією ж хатою три дні панщину відробляти. Однією душею». Ех, як скипів чоловік. «Якою, — питає, — душею? Твоєю? А чи вона в тебе, порохня стара, є, чи на панщині згнила?!» Селяни в очі йому не дивляться. А він тоді: «Боїтесь? Вали все на мене, мені втрачати нема чого». Та з кресалом під скирти. І тоді хлопці — за ним. Щоб уже одним махом усю панщину скінчити. — Кіндрат посміхнувся. — Так за якусь годину й пошабалили.

Олесь мовчав. Дивився на строкатий хоровод.

— Тобі що, нецікаво? — спитав Кіндрат.

— Чому? Цікаво.

— А хто чоловік — навіть не питаєш.

— Я знаю, — спокійно сказав Олесь. — Навіщо мені питати? Корчак утік з каторги. Пам'ятаєте, як я вам розповідав про Покивачевий сінник? — спитав Олесь. — Ну, коли сухий дуб майже над нашою головою розколело? Ось тоді й чув.

— І нікому не сказав? — здивувався Мстислав. — Такого страху натерпівшись?

По Олесевому обличчю скакала червона заграва од корча. Він подумав, зітхнув і розповів хлопцям про почуту розмову.

— Потім, уже ідучи, я і здогадався, якого Будимира вони по чийсь стрісі пускати хотіли. Той дуб і навів мене на думку. Будимир — той, хто мир, світ будить. Півень.

— А варган? — спитав Мстислав.

¹ Фузія — старовинна гладкоствольна рушниця з кременем. — *Ред.*

— Кіт Варган. Дим. У кожну щілину пролізе. М'який такий, лагідний. Вогонь його випустить — от він і поповзе до божих овечок, до хмар... Я подумав, хто з округи ще в Сибіру шишки їв через безхліб'я? Один Корчак. Виходить, він і втік. — Загорський сумно всміхнувся. — Я селянин, — тихо сказав він. — Я князь, але я і селянин. Можливо, мене тим дядькуванням нещасним зробили. Але я такого нещастя нікому не віддам. У ньому моє щастя. Воно мене видющим зробило. Повернуло мене до мого народу. До гнаного та обтріханого кожним собакою. І я тепер з моїм народом будь-що-будь.

Хоровод плив повз них, чорний з одного боку, ближчого, багряний за корчем.

Хтось підкинув під корч великий оберемок гілля. Полум'я потьмяніло.

— Дивуєшся моєму вчинку з Корчаком? — звернувся Олесь до Кіндрата. — Ти не бачив, а я на власні очі бачив, як Кроєр його вбивав. Але не Кроєр його добив, навіть не кат на суходольському майдані. Добила його вапа, селюки, неправда.

— Верзи...

— А то ні? Що, не звалили пивощинці на Корчака всі провини? Звалили. Ну, гаразд, сталося так. То майте ж совість. Забезпечте жінку з малими дітьми. А пивощинська громада, замість того щоб вчинити так, ніби зраділа, що жінка сама не здужає землю обробити, та й обрізала їй ту загінку вполовину. Шматка тієї землі вашим скупердяям, сірим князям, не вистачало. Не нажерлися. Що, неправду я кажу?

Кіндрат опустив очі.

— Я знаю, через злидні така жадібність. Але за рахунок братньої крові та сліз не розбагатієш. Братньою мізерною землею не налижешся. Отож є і на вашій великій правді свій бруд. І потім Кроєр...

Шалений вогонь злетів вище стріх. Шкіру стягувала гарячинь. Олесь засукав рукав і потер зап'ястя. На ньому виступив ледь помітний шрам.

— Перший раз в житті мене вдарили. Я таких речей не забуваю. Нехай собі Корчак ходить. Його скривдили, не він. Нехай знають: не в усіх ще душа згнила.

Розмову обірвав вереск дівчат. У коло увійшов босоногий, з голими грудьми і в довгому білому кожусі бог холоду, Зюзя. Льяні вуса закинуті за плечі, льяна грива чуприни падає аж нижче лопаток. Зюзя погрозово рикав, сварився на людей пальцем, плював на вогонь, босими ногами підкидав у повітря сніг, ніби хотів зробити завірюху. Очі Зюзі сміялися. Це був

переодягнений озерищанський пастух Данько. Щоб ноги не відчували холоду — хильнув три чарки горілки. Грати вже, так грати. Усім же відомо, що Зюзя босий. Від горілки Данькові було весело.

— Заморозжу,— рикав він.— Як ведмідь, навалюся.

За ним чубата варта несла солом'яне опудало Коляди. Коляда повернулася спиною до вивертня, дивилася в морок плоскими, намальованими очима. Парубки й дівки кидалися на варту, щоб повернути Коляду лицем до вогню, і летіли в сніг, відкинуті нею. Ревів над сум'яттям і колотнечею ансамбль сільських музик. Гули дві скрипки, співуче охкав бас, ведмедем ревла дуда, ніжно виводила жалійка, дзвінко вдаряли цимбали, бухав бубон. В Озерищі був найкращий ансамбль музик. І музика злітала вище хат, аж здавалося, під самі теплі зорі.

Данько притупував ногами по снігу, хапав верескливих дівчат, цілував і запихав кожній за комір жменю снігу.

— Підходьте, з кожної снігову бабу зроблю. З кожної хати — льодовню.

Але тут молодь сипонула на варту, вирвала Коляду з рук і повернула її лицем до вогню. А дівки кинулися до Данька й повалили його в сніг, почали лоскотати.

— Ой дівчаточка, ой любаски,— ведмежим голосом ревів Данько, задираючи червоні п'яти.— Йї-право, не буду. Нехай уже весна, нехай...

Хлопці відбили його, понесли разом з Колядою до хати. Данька — пити горілку, Коляду — сховати, щоб потім, на масницю, коли зима не тільки повернеться до сонця, але й відступить, спалити її на тому самому місці.

...Мстислав усміхався спогадам, думав. Не звертав уваги на те, про що гомонять Мнішекова Анеля і Янка.

— Клейна мене всиновила. Тепер я брат Ядзеньки і, здається, всім рівня. А мене смочче. То щасливий, а то згадую, що чорний як чобіт, і — хоч ти плач.

— Звичайно,— лагідним голосом сказала Анеля.— На батьківщині тобі легше було б, там усі такі. Але що ж поробиш, коли вже сюди потрапив? Ти ж навіть сам не знаєш, де твоя батьківщина.

— Тут,— сказав мурин.— Мені вже там усе було б чужим. Я й мови своєї не пам'ятаю. Кілька слів, може. Тут моя і мова, і земля.

— А ти ніскілечки не побілів відтоді? — поцікавилась вона.

— Ні. Це вже назавжди. Така вже в'їдлива штука.

— Ну й обличч,— втішала Анеля.— Ну й що, що чорний? Ти ж добрий. Ти тепер дворянин. І діти такими будуть.

Вона вмiла заспокоїти і втішити. Від матері в неї була жіночність і особлива лагідність. І ще в неї було таке добре кокетство, яке так уміє підносити співрозмовника у власних очах. Піднести прямим — і прихованим — визнанням його гідності.

— Ти хороший... Он Ходанський. Білий, а очі б на нього не дивилися.

— А дівоче товариство?

— Так ти ж уродливий. По-одумаєш! Безколірні, по-моєму, гірші. Про рудих я вже й не кажу. А вони веселі, і усом не ведуть. І ти будь веселий.

Мчали коні. Низько над землею світив Сіріус.

У санях тихо гомоніли Грима і Ядзенька Клейна.

— І Янці буде щастя,— розгублено казала дівчина.— Одна я, ніби справді клеймом мічена. Навіть прізвище пророче. Де вже тут добра чекати.

Грима, з великого співчуття, сопів:

— Облиш. Не побивайся так. Подумаєш, світ клином зійшовся. Радощів багато.

— Яких?

— Наука. Книги. Щоб усе на світі пам'ятати й бути мудрим.

— Це для чоловіків.

— Що ти жінок ганьбиш! — приглушено вибухав Всеслав Грима.— Тільки для чоловіків, думаєш, мудрість? — Жалісно, по-жіночому зітхав, скося поглядав на сумну, синьооку і таку вже велику ляльку.— А ти Франса навіщо скривдила? Він хороший.

— Знаю. Але не можу я поки що... не можу я Франса бачити. Може, через місяць-два-три минеться, тоді.

— Посвариш ти їх між собою,— бурчав Грима.— Франс через тебе на Олеся ображається. Ілля через Майку на нього вовком дивиться. Нацькуєш.

— Дурник ти,— сумно сказала вона.— Олесь же ні в чому не винен. Франс не може цього не бачити. А Ілля взагалі... Нікого він, крім себе, не любить. Гонор. Він же старший, він добровільно в Севастополі був. У нього воїнський хрест. А тут віддають перевагу майже хлопчикові.

Коні зачепили край замету. М'яким порошком осів на обличчя сніг.

У третіх санях дурів Загорський-junior¹. Вовтузився зі Стасем і Наталею. Фельдбаух на козлах уже кілька разів погрожував покинути їх у снігу.

¹ Молодий (латин.).

Вацлав зі Стасем спустили ноги з саней і скородили ними сніг. Пороша летіла просто в очі коням задньої тройки. Наталя, сміючись і закрючючи очі, плескала долоньками і співала:

...Приморозив лапку.
І заліз на лавку.
Стала лапка грітися —
Ніде котку дітися!

При останніх словах хлопці піднімали ноги, і сніг з їхніх валянців сипався просто в сани, під запону.

Франс та Ілля їхали мовчки. Витримане, ніби привітно-байдуже до всього, обличчя молодшого Равбича скам'яніло. Ілля, скинувши шапку, підставляв рудувату голову снігу.

Деся далеко попереду заливалися дитячі голоси:

Люлі, люлі, люлі,
Пішов кіт на гулі.

— Радіють,— похмуро сказав Ілля.— Пішов кіт на гулі. Є чому радіти... Не треба було нам з тобою, брате, сюди їхати.

Франс незалежно мовчав. Тільки куточок вуст смикнувся на матово-блідому обличчі.

— Я його не терплю,— сказав Ілля.— Подумаєш, улюбленець богів. Не знаю, чи болять йому хоч що-небудь на світі.

Молодший Равбич ворухнув вустами, але нічого не сказав. Знав, що сусід говорить несправедливо, але не хотів заперечувати. Він мовчав довго і раптом, відчувши дивний, колючий колодок у коренях волосся, здивовано подумав, що він, здається, починає ненавидіти молодого Загорського. І, щоб не дати почуттю прорватися, Франс запитав з вихованою привітністю молодого придворного:

— Що ви думаєте про імператора? Я маю на увазі його слова про те, що теперішній порядок володіння душами не може залишатися незмінним.

— Ви пам'ятаєте, коли він виступив? — спитав Ходанський.— Минуло двадцять днів після підписання Паризького договору. Він виголосив цю промову на кістках ветеранів. На солдатській крові.

Йому здавалося, що він сам ветеран, що це на його, Іллі Ходанського, крові цар уперше подумав про селянську реформу. Йому здалося також, що він говорить свої думки, тоді як це були думки Михайла Якубовича і старого графа Микити...

— Ви розумієте... я любив його,— з почуттям промовив Ілля.— Дуже любив... Готовий був віддати за нього життя. Та й віддавав. Нехай його не було поруч. Байдуже... За імперію...

На бастіонах, під ядрами... Варто було боротися... Поруч зі мною Мельгунову одірвало ноги... Ядро іншого разу пробило дах нашої мазанки і влучило в ломберний стіл...— Він зблід, знову згадавши подію.— Прямо в стіл... поміж мною і поручиком Ветерном. Ось як між вами, Франсе, і мною.

Ядро, звісно, не могло влучити, «як між Франсом і ним», тому що вони сиділи пліч-о-пліч, але Ходанський не подумав про це.

— Як між вами і мною... Якби ми тільки знали, який подарунок він нам готує! Варто було воювати за таке?.. На крові ветеранів — така зрада. Я його любив. Я його ненавиджу тепер. Коли він збирається це робити на ділі, а не на словах — нехай не сподівається ні на що, крім бунту. Я й сам, перший, піду на бунт. Мені до крові не звикати.

Франс байдуже, ніби це не він розмовляв з Іллею, дивився вбік.

Коні мчали рівниною. Ілля не знав, як йому ставитись до холодного тону сусіда.

— І, однак, він ліберал, — вкотре вже сказав Франс.

— Дурниці, — сказав Ілля.

— А маніфест 26 серпня? — спитав Франс.

— Що? Повернення декабристів? Збожеволілі старі шептуни. Їх там і варто було залишити. Нічого не вміли, навіть ударити.

Франс мовчав. Ілля теж замовк, приголомшений цим мовчаням.

Знову над горизонтом крижаний, яскраво-блакитний Сіріус.

І тільки під'їжджаючи вже до Загорщини, Франс сказав, ніби вголос подумав:

— Я, здається, почну його ненавидіти.

— Правильно, — палко сказав Ілля і осікся, бо ніяк не міг збагнути, чому Франс, який весь час захищав царя, тепер збирається його ненавидіти. Він не знав, що Франс весь вечір думав про інше.

...Вони бігли засніженою алейкою. Майка, в легенькому кожущку на оголених плечах, і Олесь. Кошлаті, сині стояли дерева. Мовчали. Парк і весь світ довкола були нерухомі. І в цьому непорушному, немов одвічному, спокої дивно було бачити над шатами дерев мерехтливі, живі іскорки зірок.

Майка спритно штурхала стовбури нестарих ялинок, вислизала з-під них і мчала далі. А за нею з шелестом осипалася з гілок іскристо-синя і суха пороша. Осипалася прямо на Олесь, на голову, на плечі, на задерте лице.

Довкола стояв парк, змертвіло-синій, байдужий до життя й тепла. А двоє, незважаючи ні на що, порушували цей сон. Молодо, зухвало й нахабно розбивали тривкий спокій. Зривали савани із змертвілих дерев.

Сипалася й сипалася іскриста пороша. І Олень біг і біг за Майкою зі снігом у чубі, з тривожним захопленням у серці. Він майже наздогнав її, але вона кинулася на бокову стежку, до білої зимової альтанки-павільйону. Доки він повернув за нею, Майка збігла по сходинках і, потягнувши на себе двері, зникла за ними.

І він відчув несміливість перед цими сніговими стінами і сніговою величчю дерев, мимоволі притишив кроки.

В альтанці було холодно й темно. Блідуваті, невиразного кольору плями від шибок лежали на стінах і підлозі. Червоне здавалось ледь рожевим, синє — сірим.

Олень стояв посеред павільйону. Оглядався довкола. Майка, видно, нікуди не відходила, бо опинилась за його спиною і тепер стояла в дверях, готова вискочити з альтанки і знову бігти. Він зробив до неї крок, другий, третій.

Вона вагалася.

Ще, ще один. Майка ніби ворухнулась, але лишилася на місці. Олень підійшов і взяв її руку в свої. Спробувала вивільнити.

— Тихо,— шепнув він.— Тихо.

Здалеку, з тиші засніжених дерев, із синьої тиші, почали долимати ледь чутні голоси. Видно, з села прийшли колядники:

Святої ночі,
Святої ночі тихої,
На м'якому сні,
В божому Бетлемі,
Тихої ночі...

Сніг лежав густими білими заметами. Співали здалеку, від палацу, і здавалось, що це гудуть снігові джмелі.

— Що це? — самими устами спитала Майка.— Звідки?

Олень ступив ще крок і поклав долоні на її плечі, притягнув до себе, притиснувся щочкою, сховав усе обличчя в її теплому волоссі.

Припавши головою до його плеча, вона мовчала. І його руки обняли під козушком її вузькі плечі, відчули їх тепло, їх покірливо-лагідний опір, а потім безпорадність.

Сині дерева, замети, яскраво-сині іскри зірок. Непевні кольори на підлозі й білих стінах. Зі снігів, з обважнілих, як білі ведмеді, дерев долинали і дзвеніли голоси:

Лобаті ягнятка,
Білі козенятка
Сінця не їли,
На хлопця гляділи.

Хтось повільно наблизив до його очей її очі. Вуста лагідно й жалісно ворухнулися під його вустами, припишкли.

— Мамо,— тихо, жалібно й ніби розгублено сказала вона. Знову наблизилися очі. А крізь сніги, крізь сині коси злітали у височінь голоси, і крижаний Сіріус горів у снігах.

Запалала зірка,
Запалала,
Трьох царів до немовляти
Проводжала.
У шапках персидських,
Свитках бурмицьких,
Срібному табіні,
Золотому сап'яні.

А вуста тремтіли. А в снігах під синім Сіріусом тріумфували голоси:

З саком¹ меду,
Свепетом² бджілок.
Мед — це правда,
Бджілки — то люди.

Він гладив легкими руками її плечі.

Зірки в різноколірних вікнах раптом закружляли й попливли. Швидше й швидше. Щоб не впасти, він міцно пригортав її до себе. Цілував її брови, очі, скроні.

— Милий, дорогий мій,— шепотіла вона.— Що ти? Що?

Її голос примусив завмерти зірки на своїх попередніх місцях.

І раптом ринули, злетіли яскраві, мов ялинкові іграшки, малинові, зелені, сині, жовті вогні. Це пускали ракети, але здавалося, що самі зірки закружляли від щастя й жаданої ніжності, пішли в танок над гілками дерев.

Дерева й тіні від них кидалися в різні боки. Обличчя Майки міняло кольори й відтінки. Блакитне, золоте, рожеве, срібне.

Над різноколірними снігами в шаленстві й буянні вогню потьмяніли справжні зірки.

Але зірки вічні.

Ракети згасли. Розсипаючи золоті іскри, майнула вниз остання.

¹ Лубком.

² Бджолиним бортним роєм.

Усе стало на свої місця. Блакитні сніги, сині тіні, чорне небо і на ньому гострі сині зірки. І тінь в очницях, і мійлий рот, з якого він не слухом ловив слова, а скоріше через ніжний дотик дихання до його вуст:

— Милій мій, милий, що ти?

Вона ховалася в його руках, а він з невимовною радістю відчував, яка вона: легка, слабенька, пружна. Уся як сама свіжість і міць. Сумна й ніжна, холодна й жива, як пролісок.

І скоріше не по своїх відчуттях, а по тому, як він дивився на неї, як тремтіли його руки, вона здогадалася, що кохає цього хлопця.

Майка не знала, та й ніколи б не повірила, що після цього дня настануть інші, що вона не віритиме в цей день і захоче забути його.

II

Все почалося з повітових дворянських зібрань у Суходолі.

Дворяни з'їхалися поговорити про зміни у володінні душами, які хутко повинні були відбутися. У неминучості цих змін уже ніхто не сумнівався, і сперечалися лише про те, коли і які вони будуть, а також про те, як усім поводитися. Усі знали, що з третього січня в Петербурзі, під головуванням самого імператора, засідає новий секретний комітет у селянських справах і що цей комітет готує «поступове, без крутих і різких поворотів звільнення селян».

Усе ще було попереду, але сама чутка ніби надламала щось.

Старий Микита Ходанський з одностудцями закликав, коли вже нічого не поробиш і доведеться звільняти, добиватися звільнення душ без землі. Хоч сьогодні. Зараз.

Одесь уперше приїхав з батьком на зібрання і в нього паморочилася голова від почутих суперечок. А батько приходив щовечора до готелю злий як чорт, блідий. Сині веселі очі потьмяніли й дивилися сухо. Князь лаявся:

— Ох, співають! Ох, співають співуни! Старцями задумали народ пустити. У жебраків костур відібрати. Ну, я їм у цій бридкій справі не помічник...

Маленьке чистеньке містечко аж кипіло. У будинку театру, в кам'яниці дворянського зібрання, на цвинтарях трьох церков і собору, в міському саду, де стояла ресторація, і просто на дерев'яних тротуарах — вирували пристрасті. Пили і їли, як не в себе, сперечалися, ніби йшлося про їхні власні душі.

У замку Бони Сфорци, двоверховому кам'яному будинку з могутніми контрфорсами й вузькими, як бійниці, вікнами, в підземеллі, де був тир, збиралися найбільші крикуни. Сперечалися й лаялися, а потім стріляли в мішень з такою люттю, ніби в голову ворогові.

І взагалі все пішло шкереберть: спокій, дружба, звичні людські стосунки. Тихе Придніпров'я від Суходолу до Дощиці немов раптом збігло з розуму. Сходили нанівець прихильність і симпатії, виникала ворожість. Ніби мікроб роздратування вразив людей. Тривога висіла в повітрі.

Це й Олеся привело до найбільшого зрушення в його житті. Привело невідомо з якої причини, привело недоречно, сліпо. Почалося з огидної події, схожою на яку важко було б знайти за останні п'ятдесят років. Придніпров'я завжди вирізнялося відносно м'якшим характером кріпацтва. Причина полягала в тому, що тутешнє звичаєве право говорило тільки про володіння землею і через неї людиною, а не так, як у центральних губерніях,— тілами й душами підданих, які володіють землею. Принципу, що його орловський селянин висловлював так: «ми — ваші, а земля — наша», — тут не було. З поділом Польщі люди ніби мовчки домовилися залишити у звичаєвому праві все, як було, не ламаючи давнього звичаю. Прибулих панів швидко перевчило саме життя: небезпечно мати не такий вигляд, як сусіди, бути білою вороною і першим кандидатом на несподіваний підпал, після якого й кінців не знайдеш.

І ось графиня Альжбета Ходанська утнула таке, що в людей волосся на голові заворушилося. Дівка-покоївка прибирала пані й, прищиплюючи їй току¹, випадково вколола. Вічно роздратовані нерви злісної плакиси не витримали, і вона встромила дівці велику шпильку в груди. Дівка страшенно закричала, вибігла з кімнати, а через якусь годину про це знало вже все місто.

Пан Юрій, довідавшись, кинувся шукати Ходанського. Граф ломберній залі грав з друзями у віст.

— Пан граф грає у віст?

— А чому мені не грати у віст?

— Ти збожеволів,— сказав князь.— Коли в тебе немає жалю, згадай, що тепер треба сидіти тихіше води, ніжче трави. Пугачовщини хочеш? Васько Воцила по твоїй хаті не ходив?

— Князю...

— Що, тиром обходитися набридло? Н-ну добре... Так ось, коли не хочеш, щоб твою жінку — вилами, скажи їй, щоб мовчала... В опіку візьму!

¹ То ка — жіночий головний убір, круглий, без крисів.— *Рег.*

— Це не тільки од вас залежить,— утрутився Ілля Ходанський.

— Я з тобою що, свинею пас, що ти в розмову дорослих встряєш?

З молоддю ніхто так не розмовляв, але князь уже не міг інакше.

— Ось що,— сказав Загорський.— Ось що, графе. Може, я цю подію і замну. Але дівці зараз же волю із землею, та й то — чи простить ще. Зараз же! Інакше щоб ви не пошкодували.

— Дурниці,— сказав граф.

— Ви пошкодуєте тому, що цим займаюся особисто я. Ви розумієте? Особисто я.

Ходанський злякався. Усе було зроблено за наказом пана Юрія.

На тому, здається, все могло б і скінчитися. Але тут ніби чорт уткнув у справу молодшого Загорського.

Олесь прийшов у зібрання. Хотів знайти Мстислава. Перед дверима курильні почув голоси і серед них — Іллі Ходанського. Олесь повернув був до дверей, але прислухався й зупинився. За дверима весело молів щось нахабний голос Михайла Якубовича.

— Не може бути! — з удаваною наївністю сказав Ілля.

— Я тобі кажу. І ось нібито став наш князь перед Михайлиною на коліна та й освідчився в коханні. А та дивиться на нього непорозуміло і ніц не второпає. Він до неї: «Люблю». А вона йому: «Що ти, Олесику, я не можу тебе любити. Я Наташу люблю... і Ядзеньку».

Компанія зареготала. Тон цих нібито Майчиних слів був такий наївний, що стало ясно: дурка дуркою.

Загорський штовхнув двері й зайшов. Компанія притихла.

— Пане Якубович,— сказав Олесь,— хто дав вам право розносити личакову пошту? Хто дав вам право тріпати в брудних корчмах дівоче ім'я? Брехати?

Чорні очі гусара нахабно й зухвало дивилися на Олесь.

— Це що ж, наше високородне зібрання — корчма, та ще й брудна? — спитав, погано володіючи собою, Ілля Ходанський.

— Стривай,— владно перепинив Михайло,— тут моя справа.

Устав і наблизив до Олесь навіжені очі:

— Хто вимагає в мене відповіді? Вісімнадцятилітнє щеня, ти молоко смоктав, коли я носив зброю. Зелень, ти в пелюшки клав, коли я під кулями на бастіоні стояв.

Олесь розмахнувся і дав йому по вуху, Михайло схопився за шаблю.

— Уб'ю! Молокосос, шпак дохий!

Компанія викотилася на вулицю. Друзі тримали Якубовича за руки. У того з губів падала піна. Кричав щось лоте високим тонким голосом.

— Якщо ви так тримали себе на бастіоні — це було в усіх відношеннях гідне видовище,— сказав Олесь.

Кінець міг бути один: дуель. І невідомо, чим би все скінчилося, якби не численні кредитори Михайла Якубовича, що, довідавшись про дуель, наполягали на невідкладному одержанні за своїми векселями суми щось близько п'ятдесяти тисяч. Погрожували ще до дуелі пустити маєток Якубовича з молотка. У тому ж випадку, коли не ризикуватиме життям, чекатимуть, скільки треба, до отримання ним спадщини від бездітної тітки. І навіть надалі давати кредит. Веткінський міняйло Скитов і могольовські банкіри-євреї зробили так, що Якубович змушений був піти на замирення.

Вежа вважав, що у відкладеному двобої, у двобої, який не відбувся, є щось підозріле для гонору. Олесь, за згодою старого Вежі, пропонував Михайлові сплатити його векселі, щоб дуель все-таки відбулася. Михайло подякував і відмовився, навіть виглядав присоромленим і сказав, ніби шкодує, що сталася сварка. Особливо після пропозиції.

Наче все минулося. Але біда немовби тільки на хвилину стихилася, потім як з цепу зірвалася.

Злість Ходанських примусила їх піти на вчинок, який не міг не порушити взаємин між Майкою і Олесем.

Ніхто не знав про сцену в альтанці. Але навмисне пущений плітці багато хто повірив, хоча б тому, що плітки взагалі були рідкістю. І справді, простіше заїхати один одному у вухо і потім стати до бар'єру, ніж пускати таке.

Плітка зводилася до того, що Олесь Загорський переконався в цілковитій обмеженості Михайлини Равбич і тому зайнявся пригодами в інших місцях.

— Молодий, а такий розпусний,— сичала плітка.— Злигався з цією їхньою актрисою, і в них там мало не кожної ночі бенкет і все, що пов'язане з цим...

— Так боже мій... Вона... Це ж одружитися треба. Чи він не шанує дівочу цноту?

— І вона за нього не краща. Шлюб під плотом, а весілля потім.

Знаходилися люди, які не вірили. І тоді з боку палацу Ходанських поповзла на підмогу нова плітка:

— А думаєте, чому старий Вежа їй волю дав? Сам, видно, до певного часу... І чому тепер їй весь час пенсію підвищують,

мов навчають, убрання дають... Ото ж бо... Даремно не зроблять...

Чутка ця докотилася до сім'ї Равбичів, послужливо піднесена пані Евеліні. Пан Ярош не повірив і жалкував тільки, що дружина не казала, від кого чула: тримала слово.

— Ну, бабське кодро,— гарячував Ярош.— Якби мужчина, так до бар'єру...

Од Майки вирішили це приховувати. І може б, воно так і минулося, якби одного разу біля церкви не почула вона за спиною шепіт:

— Заручена того... Розпусника... А акторка та вагітна.

Можливо, вона і не звернула б уваги, якби увечері у той самий день стара Ходанська «виключно з любові до неї» не повторила Михайлині те саме:

— Ви повинні зважити все, люба. У наш час пішли зовсім інші молоді люди... Як би не довелось дізнатися, що у ваших дітей будуть брати...

Обірвала її. Сказала, що не хоче чути.

— Я не розумію вас, люба. Я не зі злості. Наш святий обов'язок попередити недосвідчених. Помітили, як та, Корицька, на нього дивиться?

Майка замовкла. Вона «помітила» це разів зо два за лаштунками сцени у театрі Вежі.

— Повірте, люба, з дівчатами про таке не говорять, але вона ось уже чотири місяці не грає і нікуди не їздить.

Помітила, що Майчині брови здригнулися.

— Тільки для вас я дістала в купця цей рахунок. Бачите? «Доставити пані...» Ну і ось. «Мереживо, оксамит, шовк... кулон... сережки».

Майка не знала, як дбають про актрису старий Вежа й Олень, не знала, що вони вважають за потрібне, аби у Гелени були, як у столичних актрис, свої наряди й коштовності. Вона просто побачила під рахунком підпис Олеся і раптом згадала, як недавно помітила в галереї Вежі відсутність однієї картини, «Хати» Адама Шемета, як спитала в Олеся, де вона, і як той знімаків, а потім сказав:

«Подарував... Гелені... А що, вона й тобі подобається?»

— Це дурниці, пані,— спокійно відказала Майка Ходанській.

І все ж таки вона повірила.

А потім поповзла серед людей уже цілковита мерзота. Нібито молодий Загорський, не добившись взаємності (а Майка, мовби на підтвердження цього, тримала себе з ним розважливо-холодно й сухо), має намір взяти Михайлину Равбич силою. І вже нібито похвалявся про це в ресторації п'яній компанії.

Олесь нічого не міг зрозуміти. Що сталося? Він спробував поговорити з Майкою, але зустрів майже ворожий погляд.

— Ви зробите мені велику ласку, коли не підійдете до мене більше,— сказала вона.— Ніколи!

І пішла. У вбиральні зібрання Майка розридалася перед люстром від гіркоти і кривди. Так її і застала стара Клейна, яка теж «чула про все».

— Що таке?

— Він. Не знаю, навіщо йому...

— Так і до тебе дійшло?

Михайлина зрозуміла це так, що стара все знає і в усе вірить.

А Клейна, проте, знаючи людську натуру, вірила тільки в те, що Олесь, може, бовкнув щось таке, бачачи, як збиткується з нього наречена.

— Догулялася,— сказала Клейна.— Хлопець тебе, з усього видно, кохав, а ти, гульцяйко, збиткувалася з нього, ніби в клопця не серце, а камінчик.

— Але ж я його теж...

— Що «теж»? Що? Видно, вже зовсім була несила, коли на таке зважився.— У доброї Клейни серце боліло і за дочку, і за Майку, і за Олеся.— Зіпсувала життя трьом молодим людям, та й сама нічого не добила, бридке дівчисько. Ось воно до чого збиткування та примхи доводять.

Клейна мовчала, накопичуючи мимовільне роздратування дурістю молодих. Коли ж хтось завів у її присутності розмову про бридкі події і знову вжив слова «взяти силоміць», стара не витримала.

— Ну і взяв би,— іронічно сказала вона.— Подумаєш, біда велика.

Майка після зустрічі з Клейною повірила в усе до кінця. Наступного дня вона попросила батька, щоб Загорських перестали приймати. Пан Ярош остовпів і сказав ніяково:

— І ти чула? Ти почекай, доню, може, омана?

— Це правда,— відрізала вона.— Я прошу тебе, тату, ніколи... ноги його тут...

Ярош шанував дочку, знав, що вона Людина і її не можна мучити допитом. Коли вона говорить — вона, певно, знає і все обміркувала.

— Як хочеш,— сказав він.

І тому, коли Олесь прийшов увечері в міський будинок, найнятий Равбичами, там з ним просто відмовились говорити. Пан Ярош дивився вбік і, видно, йому було шкода й боляче, але гонор змушував триматися саме так, а не інак. Він сказав, немовбито вельми шкодує про те, що молодий чоловік так втратив

почуття реальності, і, незважаючи на запевнення Олеся, додав, що справа з пліткою зайшла далеко і він змушений захищати гонор роду. Тому il fant que vous, Загорський, recuiez la maison de votre présence¹.

А коли Олень пішов з дому,— Майка не вийшла до нього,— побачив Франса, який гуляв з Наталею садовими алеями, і кинувся до нього.

— Франсе, даю тобі слово... Клянуся...

— Я, здається, нічого не вимагаю од вас, навіть пояснення,— сухо сказав Франс. У нього завжди був вигляд молодого придворного.— Я міркую, це не найкращий спосіб дружити з родиною: ганьбити в цій родині одну з дочок.

Олень зблід:

— Франсе... Брате... І ти теж?

І тут Франс дав волю застарілому своєму роздратуванню, неусвідомленій ненависті до цього хлопця, якого після відчуженості Ядзеньки Клейни почав уникати. Франс гнівався на нього за це, але йому здавалося, що він, Франс, гнівається за Майку. Молодий Равбич сам би здивувався і перестав поважати себе, коли б йому сказали, що головна причина — Ядвіга. Хто хоче вбити собаку — звинувачує його у сказі. І тому Франс не відчував своєї несправедливості. Навпаки, йому здавалося, що його вчинок найгідніший, справедливий і щирий.

— Я не брат вам,— сказав Франс.— Навіть коли б ви були мені рідним братом, я б після такого вчинку хотів би, аби такого брата в мене не було, щоб він помер.

Наталя з подивом переводила очі з любого їй Олеся на не менш любого брата, білого від гніву.

— Франсе,— з докором сказав Олень,— я люблю вас усіх. Я не можу без вас. Без тебе. Без Наталі. Без Майки.

Равбич-молодший не хотів нічого слухати. У нього тремтіли вiздрі.

— Хто вам дозволив вимовляти сімейне ім'я моєї сестри?! Я забороняю вам це! Я забороняю вам зустрічатися з нею. Забороняю підходити до неї.— Він зірвався і зробив неможливою будь-яку спробу примирення.— Не смійте, князю. Навіть однією своєю присутністю ви забруднюєте чистих і невинних дівчат.

Це вже було занадто.

— Ви забулися, мосьпане,— сказав Олень.— Не переступайте межі, не змушуйте мене забути про свою любов.

Франс зміряв його погордливим поглядом, узяв Наталю за руку й повів додому.

¹ Треба, щоб ви, Загорський, звільнили дiм од вашої присутності (фр.).

А вдома Наталя вчинила Майці й Франсу скандал. Тупала ногами, плакала й кричала.

— Бридка, зла! — вигукувала Наталя. — І ти бридкий, злий, недобрый!

Її покарали, відправивши спати. Але дівчинка не просила прощення, тупала ногами й пронизливо лементувала:

— Він хороший, хороший! Я знаю, що він хороший!

І цей розпачливий крик був останньою спробою захистити Олеся в домі Равбичів.

Пан Юрій перестав вітатися з Ярошем. Учорашні сусіди, друзі, майже родичі, стали ворогами.

На Олеся ніби щось найшло. Одного березневого дня його приймали до дворянського клубу, а отже, він мав виступити з традиційною вступною промовою. Тема промови була вільна, і він обрав таку: «Значення клубу для суспільства, і як я міркую себе в ньому». І це здивувало, але проти теми не виступають.

Промова була майже підготовлена, коли сталася історія з Майкою. І Олесь поламав уже готову промову, такою вона здалася йому прісною для безмежного гніву, який душив його. Він вирішив не готуватися наново, а сказати просто те, що думає.

...Зала була повна. Панство сиділо за столами, які аж вигналися од вина і страв (старий Вежа ніколи не скупився). Олесь обводив очима зібрання: в кінці великої зали важко було впізнати людей у лице, але він бачив Ходанських, Біскуповичів, Раткевича, батька, діда, Браніборського, Мнішека — увесь цей світ, який він знав і до якого зараз мав промовляти.

У чорному фраку, з келихом у руці, Олесь почекав, доки стихне шум, який викликали слова голови і його ім'я. Нарешті стало тихо.

— Дещо нерозважливо я обрав своїй темі назву «Значення клубу для суспільства». Але чим більше я думав на цю тему, готуючи свій *speech*¹, тим більше було в мене нерозуміння. Річ у тім, що в нас немає клубу в загальноживаному, західному, англійському розумінні цього слова. У них клуб — це зібрання мужчин, об'єднаних спільним походженням, спільними поглядами на політику. Це, зрештою, і зібрання мужчин, об'єднаних патріотизмом, твердим розумінням того, хто вони такі. Може, я ідеалізую, навіть певне так, бо люди всюди люди, але мета існування клубів там саме така.

Він бачив насторожені й зацікавлені обличчя. Тому що саме звучання цих слів було незвичне для вступної промови. Це не

¹ Коротку промову (англ.).

були французькі, польські чи якісь інші слова. Це була та мова, якою всі ці люди говорили зі слугами в домі, з дрібною шляхтою — під час зустрічі, з селянами — в полі і яку, однак, ніхто, крім одинаків, яких вважали диваками, не вживав при спічах.

Під стелею великої зали лунала плавна, як струмок, мелодійна, як голос пташки, гнучка й тверда водночас, лаконічна мова. Лунала вперше за багато років.

Цією мовою і над цим столом говорилися зараз жорсткі слова.

— Клуби існують у нас не для політики, не для мрій про щастя, бо ці дві дами — рідкі гості під нашими дахами. Вони у нас для гри у карти, для розмов про полювання, про те, чий рисак баскіший, чий гончак краще чує. І ще для пиятик, де сперечаються про танцівниць, вино і про тих же собак.

Вежа за звичкою прикрив долонями обличчя. Між розставлених пальців блищало хитре око. Наївне й задержуване обличчя діда ніби запрошувало: «Всип їм, всип». Вежа дуже вболівав за онука. Він теж чув усе і настільки розсердився на Равбичів за небажання розібратися, за те, що одвернувся, а на все панство — за оману, що тепер перший відмовився б миритися.

— Я знаю, більшість із нас глибоко сумує, спостерігаючи таке падіння. Але що з того, коли ми не протидіємо йому?!

Олесь побачив іронічну посмішку старого Ходанського, очі Іллі й зрозумів, що не простить собі, коли справді не «всипле».

— Є, видно, й такі, кому все це подобається. Їхня безпринципність близька до всеїдності, їхнє мовчання — до підлості. Прикладом того можуть бути плітки. Ображатися на них не можна. Тільки через те, що на дрібних людей не ображаються, ними гордують. Але залишається почуття глибокого нерозуміння, як такі слимаки можуть існувати в суспільстві, як воно їх терпить і як вони самі можуть жити такі. Так ось для чого їм клуби. І якщо клуб — зібрання мужчин, то чи мужчины вони?

Ілля стиснув губи. З невольного руху цих губів, з того, що стріла, видно, влучила в ціль, Олесь майже впевнився: він.

— Так ось, клуб — зібрання мужчин, майже однакових за походженням, об'єднаних спільними поглядами на політику, на щастя всіх людей, на те, якими методами треба добиватися цього щастя. Походження в нас одне: придніпровське. Але одні з нас пристосувались, інші мовчать. Що ж тоді з того, що в нас спільне походження?

Мнішек у кутку всміхнувся і подумав, що Равбич — йолоп.

— Політика, — казав Олесь, — чи є вона в нас? Ми навмисне одвернулися від неї, користуючись гордим висловом: «Бруд не

для нас». Але хіба велич і високородність у тому, щоб миритися з брудом, даючи йому можливість бруднити менших братів? Чи не нагадаємо ми Касяна з легенди? Того, який вважав, що для того, щоб прийти на небо, треба чистий мати одяг.

У Раткевичевих очах була гіркота. Біскупович заплаючив очі.

— І якими засобами ми користуємося, щоб досягти мети, того, що ми розуміємо під щастям? Підступні чутки, дуелі і лють, бійки на губернських зібраннях, боротьба перед виборами. Дифамація доходить вже до того, що я дивуюся, як під час виборів приїжджають до нас актори й купці. Напевне, до них не доходять наші слова, інакше вони знали б, що потрапили в розбійницький вертеп. Утратили ми все на світі, аж до людської подобі! Ці пани... волоцюги без батьківщини, мужчини без мужності, люди без совісті! Я не можу дивитися на них. Коли я думаю, що ми однієї крові — мені хочеться випустити з себе цю кров. *Ces messieurs sont un tas de gredins et le seul sentiment lu'ils m'inspirent est la haine de leur cause et le mépris pour mon pays*¹.

Януш Біскупович усміхнувся оксамитно-темними очима. Запал молодого Загорського подобався йому. Факти дифамації справді мали місце дванадцять років тому, коли Кроєр вирішив виставити свою кандидатуру у повітові маршалки. Хотів, видно, потім і в губернські податися, але дворяни й повіту не дали. Досить було з них. Із самого сімсот вісімдесят першого року була на цій посаді династія Галинських. І ось із сорокового року, сімнадцять уже років, маршалком пан Юрій. Тоді йому двадцять дев'ять було, тепер — сорок шість. Нікого іншого їм не треба. Справедливість і поміркованість не на кожному дереві ростуть. Років одинадцять ще послужить. А там, якщо судити із сьогоднішньої промови, синка доведеться обирати. Недалеко яблучко впало, та, видно, стару яблуню переросте. Цей не став би і Михайлові Муравйову давати спуску. А вже як перед ним на задніх лапках ходили маршалки Крушевські та Абданк у ті три страшні літа². А пан Юрій не дав кривдити людей. Трьом губернаторам не дав. Серьожці Енгельгардту — не дав, Миколці Гамалієву — не дав, Миколці Скалону — не дав. І четвертому не дасть, бо, кажуть, Скалон хутко заgrimить — устиг-таки нашкодити за три роки. І ходить поголошка — буде на його місці Олександрко Беклемішев, людина роду старого, але сварлива й важка.

¹ Ці пани — негідники, і єдине почуття, яке вони в мене збуджують, — це ненависть до того, що вони роблять, і жаль до моєї батьківщини (фр.).

² Граф М. Муравйов був могильовським губернатором у 1823—31 рр. Він організував швидко придушення повстання в 1831 р.

І що воно буде — одному богу відомо. Та ще старому Вежі. Той вісімнадцять губернаторів пережив, а тих, кого не хотів, жодного разу не пустив на поріг. Ті потім найгірші були. Ніби він їх наскрізь бачив. А онук його як говорить. Молодчина! А Равбич дурень.

— У чому бачимо щастя, яке потрібне нам, як повітря? Чи ми чекаємо його для себе, чи добиваємося для всіх? На жаль, найчастіше для себе. «Щастя» екіпажів, рабів, величі, грошей, багатих каскадів на мармурових віллах. І, щоб досягти цього, вбиваємо в собі Людину. А Людина той, хто бореться за рівне право на щастя для всіх людей. І я сумую, тужу за такою Людиною. Раніше мені здавалося, що я знайшов таких людей. Але тепер бачу, що я один.

Біскупович схилив голову й подумав ще раз, що Равбич піддався дурному, вузькому, кастовому розумінню гонору. А Браніборський, як не дивно, мав рацію. Не монархом, звичайно, бо все це погань і маразм, а «стягом повстання» хлопець міг би стати. Тим, кого під час ракування¹ запитують останнім, а після перемоги садовлять за стіл вище всіх.

— Тоді, може, наше зібрання — це зібрання патріотів? — сказав Олесь. — Людей, об'єднаних служінням вітчизні? Не думаю. Князь Віцень міг за батьківщину піти на вогнище. Михайло Кричевський міг розбити за неї свою голову. Дубина — сісти на палю, а Мурашко — на розпечений трон. Вогнем і залізом вони довели свою любов. Я питаю вас: чи зможе хтось із нас покласти за неї... руку хоч би на язичок свічки? Ви кажете: лагідність характерів. А по-моєму, — відсутність розуміння того, хто ми такі.

Вежа підвів голову.

— У нас одне походження, але виховання різне. Ми могли б жити в різних кінцях землі... Галломани, полонофіли, англomани та інші. Я питаю в англomана, чому він їсть на сніданок вівсяну кашу і вважає це англійським звичаєм і схвалює його? Чому він не помітив цього звичаю, коли наші селяни їли і їдять вівсянку сотні років? Я думаю, що поки цей звичай був своїм — до нього нікому не було діла, його зневажали. Як же, ми ж не коні, щоб їсти овес! Але прийшла англomанія — і такий англomан може їсти навіть вівсяну соломку. «Ах, як це оригінально! Її їдять коні лорда Норфалька...» Він не помічає, що його край, на кшталт нещасної Ірландії, живе серед болотяних туманів, харчується

¹ Військова або повстанська таємна рада, де останній голос належав наймолодшому, бо він повинен був «тримати стяг» з найвідчайдушнішими, першим увірватися в чужі ряди і бути, таким чином, «вістрям військової стріли».

картоплею і подаваннями й несе золоті яйця тиранам. Мало картоплі й забагато фантазії... І так у всьому. Наш край, моя земля. Багата, красива, лагідна душами людей — вона чужа нам... Спитають: чим? Я скажу: мовою.— Олесь уже не помічав майже нічого. Голос дзвенів од хвилювання, веселковими кольорами розпливалися вогні свічок.— Мова у нас яка хочете, тільки не своя. Своя вона — в середньої частини шляхти та ще в нечисленних представників великої, перед якими я низько схиляю голову. Бо не можна їсти хліб народу й гребувати його мовою. І тому нам або непотрібні зібрання, або їх треба зробити іншими. Справжнім вічем, справжньою копою. Місцем, де кожний віддавав би душу і здібності — народу.— Олесь підняв келих.— Я п'ю, аби лицарі стали лицарями і мужі мужами.

Він випив. Хвилину панувала тиша. Потім — спершу несміливо, з місць Біскуповича і Мнішека, а потім сильніше й сильніше — залунали оплески.

Промова сподобалася. Трохи по-молодечому запальна, але це байдуже. Молодий є молодий. Олесь прийняв одноголосно, хоч дехто довго роздумував. І все-таки віддали кулі й вони. Побоялися громадської думки. Промова була крамольна, і тому, коли б чутки про неї дійшли до сторонніх, до адміністрації — перш за все запідозрили б тих, хто не кинув кулі. А це було небезпечно.

Загальний осуд був безмежний, і тому навіть найпідліший, найзліший не ризикував іти на донос. Тільки цим і можна було пояснити, що за десятиріччя перед повстанням з багатьох тисяч учасників змови не був арештований ніхто.

У розмовах після прийому багато хто не приховував свого роздратування на молодого Загорського. Були суперечки. Була і лайка.

Серед украй правих твердо запанувала думка:

— А Загорського синок... Чули?.. Якобі-інець.

«Якобінець» тим часом найменше думав про свою промову. Оразу після прийняття (бути присутнім того вечора на засіданні новоприйнятому не дозволялося, щоб не чув суперечок про себе) два брати Торкайли перехопили його і чомусь почали запрошувати до себе. Він би далеко з більшою охотою поїхав до когось із друзів, але ніхто не наважився порушити «право першого». Олесь згадав про Майку і з відчаєм махнув рукою:

— Поїхали!

Брати почали ляскати його по плечах, ревти ведмежими головами про те, що сміливий він був, як лев, що так і треба. Закутали в кожух, потягли раба божого до великих саней, схожих на

іконостас: металеві деталі травлені «під мороз», дерев'яні — розмальовані крилатими голівками амурів.

— Мосьпана напоїти треба,— буркотів пишновусий дебелий Іван.— Нашої зубрівки, нашого крупничку... А полинова!

— Я не п'ю... Майже не п'ю.

— Майже — це ще «дай же»,— повчав, згорблений якоюсь невідомою силою, Тодор.

Коні домчали до мастка хутко. І коні були ситі, і масток, видно, заможний. Великий, з дубових колод будинок, укритий гонтою. А за ним, одразу за садом, мало не на півверсти, — господарчі будівлі, скирти збіжжя, млин над річечкою, вітряк, стоси колод під повіткою.

— Сохнуть,— сказав Тодор.— Деякі по шість-вісім років. Хоч ти скрипки роби... Конкуренція тільки псує справу, князю.

— Облиш,— бубонів Іван.— Нічого бога гнівити.

Сани зупинилися. Лакей Петро розкутав панів, повісив кожухи біля лежанки у великому передпокої, відчинив двері до вітальні.

Підлога застелена солом'яними тонкими циновками, на-тертими воском. Меблі біля стін схожі на купу ведмедів.

Наступна кімната — ідальня. Крім звичайних шибок, уставлені ще й інші, з різноколірного скла. Напівморок. І тільки крізь одне вікно несподівано радісно й чисто дивився сніжний день.

Сіли за стіл.

— Спробуй, князю, калганівки та часничком закуси. Ось він, раб божий, маринований. Запаху ніякого, а смак утричі краший. А як щодо тернівочки... Ти її грибками, підлу, грибками... Рижи-ками. Ач які, як копієчка кожний. І не більший...

Олесю цікаво було слухати й думати про те, навіщо все-таки його запросили.

Нарешті всі наїлися.

— Я гадаю, зараз буде головна розмова,— сказав Олесь.

І побачив насторожений погляд чотирьох сірих очей. У них не було добродушності. І взагалі у своїх добрячих, на сто років, сурдутах сірого кольору брати нагадували настовбурчених сірих чапель, що на мілині пильно стежать за мальками.

— Я гадаю,— сказав Олесь,— вам треба порадитися зі мною про щось. Попереджаю: розмова повинна бути відвертою. Лише тоді я перекажу все батькові.— І пояснив: — Я тільки молодший господар, панове.

Міцно стулені Іванові губи зобразили посмішку одним кутиком рота.

— Добре,— сказав дебелий Іван і заокругленим рухом розлив у чарки медівку.— Карти на стіл.

Тодор кислувато всміхнувся і дістав з пузатого бюро аркуш паперу.

— У нас є племінниця,— глухо сказав Іван.— Сирота. Кругла. Ми опікуни. Цього року вона досягла повноліття.

Олесь побачив розгорнутий аркуш нотаріально засвідченої копії заповіту, прочитав прізвище повнолітньої: «Сабіна, дочка Антона з роду Маричів, дворянка, вісімнадцять років». Побачив суму: щось близько ста тисяч без процентів.

— Ясно,— сказав він.— Що залежить від мене?

— Ми хочемо орендувати в пана Юрія ту велику пустку, біля нас. Гроші готівкою, нехай не турбується, гріх кривдити бідну сироту.

— Але?

— Але й нам уже геть набридло опікунство. Йй час господарювати самій. Ми купили ті клинці, що біля пустки. У Браніборського. Зважте, за свої гроші.

— Знаю,— сказав Олесь.— Земля нікудишня. Дешева.

Брати переглянулися. Горішок був твердіший, ніж сподівалися.

— Гадаю, пустка вам потрібна під якусь забудову?

— Гуральня,— сказав кислий Тодор.

— І земля вам потрібна як гарантійний фонд! Під жито й бульбу. Аж доки гуральня придбає сталих, постійних постачальників сировини?

— Атож,— трохи збентежено сказав Тодор.

Олесь думав. Брати з деякою наївністю дивилися на нього.

— Земля там гуляє,— сказав нарешті юнак.— Я думаю, що привезу батькові вигідну угоду. Про суму оренди і термін її домовитися з паном Юрієм.

Брати зітхнули з полегкістю. Але радіти було ранувато. Олесь раптом сказав:

— Як майбутній господар, я зі свого боку доб'юся від батька, щоб в умову внесли тільки один пункт.

— Який? — насторожено спитав Тодор.

— Скажімо, вся пустка — в оренду на десять років.

— Вистачить,— сказав Іван.

— Але дві десятини, біля самих клинців Браніборського, ідуть в оренду без терміну і за зовсім мізерну плату. Зате на цій площі розташовують^{ся} всі сховища сировини для гуральні.

Брати подивилися один на одного: а чи немає пастки.

— А навіщо таке? — спитав Іван.— Це що, аби в кожную мить скасувати оренду?

— Ні,— сказав Олесь.— Оренда скасовується тільки в одному, заздалегідь обумовленому пункті... пробачте, при порушенні його...

— Яка умова? — похмуро запитав Іван.

— Продукція гуральні не йде на потребу округи.

— Так ми ж і думали...— пробасив Іван.

Але Тодор перебив його:

— Стривай, Іване. Чому?

З Олесевого обличчя ні про що не можна було здогадатися:

— По-перше, тому, що торгівля спиртом, скажімо, з Ригого, значно вигідніша для вас,— сказав він.— Одразу є можливість поставити діло на широку ногу... Ви забезпечите вашу родичку значно краще.

— А якщо ми не погодимося? — спитав Іван.

— Пошукайте в іншому місці,— незворушно сказав Олесь.— Але від Могильова і мало не до Гомеля найродючіша на все Придніпров'я земля. І відповідно найдорожча. А я, зі свого боку, обіцяю вам, що доб'юся дешевої оренди.

Торкайло Іван дивився на нього допитливо:

— Нехай Рига. Ми й самі так думали. Вигідніше. Але... Та навіщо це тобі? — спитав він. Біля його рота послабли жорсткуваті м'язи.

— Я не хочу, щоб ваша гуральня нищила здобутки наших людей,— нарешті сказав Олесь.— Не хочу, щоб вона збагачувала одних корчмарів.

— Ну,— сказав Іван.

— Самі знаєте, як навіть дрібний чиновник після роботи йде за п'ять верст од міста, щоб випити в корчмі коло приватної гуральні чарку та вернутися обідати. Бо горілка дешевша. То що казати про селянина.

Здивовані ходом його думки, вони дивилися на нього все ще непорозуміло й насторожено.

— Слухай, князю,— нарешті сказав Іван.— Я тобі все ще не вірю. Не можу повірити. І знаєш чому?

— Ну?

— Мені все здається: пастку якусь ти нам готуєш. Бо яка ж тоді тобі вигода землю нам давати в оренду?

— Вигода? — спитав Олесь.— А ось і вигода. Кому на цю гуральню ближче за всіх буде йти? Моїм. Це промисловість. Заняття для рук і хліб. І ще... куплені лишки хліба... І потім жом ви, напевне, в Ригу не повезете, на чуже лукомор'я. До мене ж прийдете, до наших же селян... Отже — це сита худоба... Отже, це гній і селянський урожай як наслідок... Гадаю, досить?

— Ти, князю, часом у шахи не граєш? — спитав Іван.

— Навіть не люблю.

— А дарма.

Іван довго думав. Потім ляснув долонею по столу.

— Згода! — сказав він.— Перекажи панові Юрію... Одного не знаю, доки ти такий будеш.

Мовчали.

— Ану, медівки! — сказав Іван.— Пийте, князю. Предки пили — сто літ жили. Гостра, солодка, без солодкуватості цієї, прозора. Сльози божі!

Випили.

— Тоді подивись, князю. Подивись на сироту, яку ошчасливиш, твердий хліб даси.

Він вийшов, шепнув щось Петрові, повернувся і налив чарки.

Медівка справді була чудова. Олесь пив дуже мало, але відчував, яка вона духмяна і справді м'яка.

— А ось і вона,— сказав Іван.— Дочка троюрідного брата.

Перед Олесем стояла дівчина. І одразу його уява розбурхалася. Тонка й гнучка в талії, широка в стегнах, висока у грудях. Ноги легко несли тулуб, і гонористо була піднята голівка.

Олесь побачив довгувату шию, золотаве волосся, під невисоким лобом довгі очі зеленавого кольору. Холоднуваті, занадто спокійні й світлі очі. А носик був трохи кирпатий і гостренький.

— Ви кликали мене? — голос теж холоднуватий, як джерецьце.

— Так. Познайомтеся,— буркнув Іван.

Зробила реверанс, і малахітова суценка зашурхотіла.

— Сабіно,— сказав Тодор,— князь пообіцяв, що ми отримаємо в оренду ту пустку.

— Я вам вдячна, князю. Мені приємно, що ви тут.

Торкайли дивилися на неї з гордістю. Олесь — з якимсь невиразним, змішаним почуттям захоплення й холоду.

— Я радий, що зможу зробити для вас цю дрібницю.

Поступаючись їй дорогою до крісла, він потрапив у пляму світла з одного некольорового вікна. Спалахнув іскристий каштановий чуб. Сабіна сіла в крісло і підняла на Олесь очі. Усе такі ж, холодні й занадто спокійні очі. Вії раптом, зовсім непомітно, стрепенулись: роздивилася. Повні уста ворухнулись трохи вперед.

— Я хотів би ще сьогодні увечері поговорити з батьком,— сказав Олесь.

— Але я справді рада, що ви тут,— з дитячою, трохи капризною ноткою в голосі сказала вона.

Олесь побачив очі. Тепер у них жила цікавість. Дівчина вивчала його чи не занадто пильно.

— Я теж. І втішаюся тим, що тепер, ставши зовсім близькими сусідами, ми будемо бачитися.

Вона дивилась на нього, ніби запам'ятовуючи. У цих очах разом із холодом жила якась дивна усмішка, ніби дівчина сама знала, яке двоїсте враження справляє на людей. І Олесь зрозумів це і одразу простив їй внутрішній холод: за розум. А вона зрозуміла, що він розуміє і прощає.

— Дякую вам, — усміхнулася Сабіна. — До зустрічі, князю.

...Він скавав у Загорщину і все обдумував цю подію. Сабіні не треба було дивитися так. Майка ніколи так не дивилася. Ех, та чи не все одно, як дивилася на нього Майка. Цього більше ніколи не буде. Нема навіть Майки. Є Михайлина, дочка Ярослава Равбича, сестра Франса Равбича, дочка й сестра ворогів.

Він пустив коня галопом. Довкола синіли надвечірніми сутінками сніги. На роздоріжжі, на шляху, що вів до Равбичів, біля великого дерев'яного розп'яття Олесь ще здалеку побачив силует маленького вершника. Сумнівів бути не могло. Юний Вацлав Загорський виїжджав на дорогу з равбицького повороту.

— Хто ви такий, лицарю? — жартома кинув Олесь.

— Я не знаю, хто ви, але захищайтеся! — вигукнув Вацлав. Коні пішли поруч.

— Ти звідки це? — спитав Олесь.

— Вигулював коня.

— Один?

— Батько дозволив.

— Так далеко?

Вацлав зніжковів:

— Я он до того повороту.

— Не треба тобі навіть дивитися в той бік, — з гіркою тою сказав Олесь. — Знаєш, стали ворогами. Ти не сумуй, голубе.

Вони мовчки їхали додому. Стремено до стремена. Обидва думали про щось своє.

Олесь у думках прощався з Майкою, згадував ракети за шибками альтанки, дерева, оборіг, що палахкотів синіми й чорними смугами.

Він не знав, що брат зробив розумнішу справу, ніж він. Не знав, що всього годину тому Вацлав, навпрошки пробравшись лісом до Равбичів, став біля огорожі й дочекався щоденної прогулянки Стася й Наталі. Не знав Олесь, що вони годину простояли, розділені огорожею, і потискували одне одному руки. Наталя плакала, а хлопці мовчки зітхали.

— Як навіжені, — сказав Вацлав.

— Дорослі.

Знову мовчанка.

— Не вірю я, що Олесь поганий,— сказав Стась.

— А Майка, думасц, погана?

Білка стрясла на них цілий блакитний снігопад, і Наталя забула про сльози.

— Це просто їхня доросла дурість,— каже Вацлав.

— Про нас і не подумали.

Коли настав час прощатися, Наталя знову почала плакати.

— Ну ось що,— суворо сказав Вацек.— Сльозами горю не поможеш.

— Звісно, так.

— Вони там собі б'ються, а в нас чуби тріщать.

— Ось що,— сказав Наталі Вацлав,— ти не плач... Я вважаю, що нам треба зустрічатися ось так. Скажімо, у кожний четвер. Вони там як собі хочуть, а я їхнім вибрикам потурати не збираюся.

— І я,— хлипала Наталя.

— Вони нехай там сваряться — це ще не привід, щоб нам сваритися,— мовив Стась, і в нього затремтіли губи.

Дитячі руки просунулися крізь холодну бронзу огорожі, лягли одна на одну. Три теплі грудочки серед холодних великих дерев.

III

Останньою зимовою дорогою Торкайли завезли на орендовану землю дерево, цеглу і дикий камінь. Почали будувати сховища, а навпроти, на колишніх клинцях Браніборського — гуральню, бараки й будиночки для винокура й механіка.

Олесь тепер часто їздив туди: спершу саньми, потім, коли існувалася дорога, верхи. Майже щодня приїжджала туди й Сабіна.

Загорський наглядав за виконанням усіх правил, передбачених у контракті, сперечався зі скрупульозним чехом-механіком, а вона із сидла слухала їх. Олесь навіть не підозрював, як загострюється винахідливість у доказах, коли двоє мужчин гострословлять не на життя, а на смерть у присутності дівчини. Він тільки починав ставати мужчиною, і це було перше його передвесіння. Тому він не знав, чому холодні Сабініні очі тепліють, коли вона дивиться на нього, і в такі хвилини відчував себе ніяково.

Усе було скінчено між ним і Майкою, і Олесь утовкмачував сам собі, що не хоче колишнього, що воно непотрібне йому, що він більше не кохає. Обманював сам себе і примушував себе

забути. Але все одно в такі хвилини він, навіть проводячи Сабіну до дому Торкайлів, раптом змовкав і дивився на безмежні ніздрюваті сніги — і крізь них — невидючим широким поглядом.

Їй хотілося спитати: «Де ти?» — але вона тільки внутрішньо стискалася, з боєм розуміючи, що він поруч і не поруч, а поруч ніколи не буде. І тоді, думаючи, що розлука допоможе найкраще, вона відпросилася в дядьків — доки не закінчать у новому селищі будинок для неї — поїхати звідси. У Петербург. Ті змушені були дозволити. І Сабіна на деякий час зникла з Олесевих очей. Несподівано, так, як і з'явилася. Обоє не думали, що життя зіткне їх, та ще й як зіткне.

У переддень від'їзду Сабіни з'явився в Загорщині Мстислав Маєвський, безмежно знервований: дійшли чутки про Олесеві «походеньки».

Пострижні брати сиділи на довгій тахті. Білявий Мстислав з ледь прихованою гримасою страшенної огиди курив батькову сигару. Голос, звичайно такий приємний, зазвучав різко, коли він нарешті кинув перше слово:

— Утішився?

— А чом би й ні,— холодно відповів Олесь.

— Вітаю,— сказав Мстислав.— Пам'ять котяча... Коли ти й з друзями так...

— З друзями не так.

Олесеве серце краялося од жалю. Але вдіяти нічого не міг.

— Зв'язався з Торкайлами,— мовив Мстислав.— А ти знаєш, що про них кажуть? Ці старосвітські, ці святі та божі старозавітні шляхтюки — вони горло за свої гроші перегризти готові. У них замість серця — кашпук, замість мозку — кашпук. Вони з тих страшеньких, що добрі-добрі до людини, просто хоч до рани клади... аж доти, доки справа не дійде до їхніх інтересів. І тоді вони заб'ють учорашнього друга.

— Коли «зв'язався» означає «один раз побував у домі», то я справді «зв'язався».

— Угу,— буркнув Мстислав,— і кожного разу вас верхи на конях бачать. Удвох. Від Браніборських колишніх клинців до Торкайлового повороту. Чорт півсвіту оббігав, поки вас знайшов та одне до одного штговхнув.

Олесь посміхнувся:

— Треба й чорта поважати, коли йому стільки бігати довелось.

— Що ж,— сказав Мстислав,— як собі хочеш. Просто ще й ці чутки дійшли до Равбичів.

— Ну й що? Хіба там ще хтось цікавиться мною?

— Я думаю, до цього вас ще можна було помирити. Равбич теж одійшов був трохи. Зрозумів, що все це не більше як брудні плітки.

— Чому це він раптом такий розумний став?

— З ним Біскупович розмовляв. Правда. Після твоєї промови. А тут Сабіна... Ти поводишся просто як хлопчик. Чутки дійшли до Михайлини. Усе, видно, з того самого джерела знають...

— Що?

— ...що ти нібито віддав пустку за таку дешеву ціну, бо сподіваєшся незабаром породичатися з Торкайлами... І нібито з паном Юрієм домовлено, і є його згода, бо він і словом не заперечив щодо орендної плати, яку тобі запропонували.

Олесь зблід:

— Як?

— «На вічні часи»,— сказав Мстислав.— «З умовою спорудження сховищ...» Тепер навіть ті, хто вірив у те, що ви з Геленою не винні,— мовчать.

У Загорського перехопило дихання. Удар був розрахований і страшний. Він схопився з місця:

— Я ж нічого!.. Вона завтра...

І осікся. Усе одно нічого не можна було пояснити людям, які не вірили йому, а вірили гидкому наклепові.

— Нехай,— тепер гнів бив і його.— Чорт із нею, коли так. Медальйон повернути?

— Ні,— здивувався Мстислав.

— І добре. Я все одно не віддав би. Пліткам про мене повірила. Не хочу я таких... Не хочу!.. Не було в мене нічого із Сабіною... Але якщо вже вони так— я з найбіднішою дівчиною в усьому Придніпров'ї одружуся... Простою, доброю...

Мстислав сидів серйозний: повірив Олесеві.

— Зажди,— глухим голосом сказав він.— Ти спершу дочекайся Майчиного весілля.

Олесь скрипнув зубами й сів:

— З ким?

— З Іллею Ходанським...

— Як із Ходанським?

— Так,— Мстислав казав це, ніби його душив якийсь клубок.— Після цієї звістки про пустку... вона мов дерев'яна ходила з тиждень... Позавчора цей... з'явився... Освідчився в коханні.

— І що?

— Дала згоду. Через тиждень заручини.

Олесь дивився в куток. Потім кров ударила йому в лице. Він відчув, як гаряча млість розлилася по всьому його тілу. На мить здалося, що він божеволіє.

— Ну,— сказав Олесь.— Ну... ну... ну цього я й чекав. Несправедливості... Найогиднішої... У них це завжди так...

— Не смій її!..

Олесь побачив, як пострижний брат тре однією рукою по кисті другої, ніби стягує рукавичку.

— А що?

— Що... хочеш... Кого хочеш... Але її... не смій! Уб'ю!

Мстислав раптом осікся. Побачив обличчя Олеся. Він ще ніколи не бачив, як люди плачуть без сліз.

— Мстиславе, братику! То ти кохав її?!

З хвилину панувала мовчанка. Потім Олесь поклав руки на плечі Мстиславу.

— Прости. Ти йди до неї. Іди. Зруйнуй там усе. Одбий від Ходанського. Іди.

— Ніколи,— сказав Мстислав.

Назавтра Мстислав спробував розповісти Михайлині Равбич про те, як справді жилося Олесеві, про цілеспрямовану зневагу, яку чинив йому невідомий ворог, про те, що краще б помиритися, розірвавши непотрібні заручини, але зустрів образу, приховану за зовнішньою байдужістю. Заручини розривати було нібито «пізно». Розмова закінчилася нічим.

Утішав дід. Коли онук повернувся увечері до Вежі (не міг більше бути в Загорщині), стомлений, посинілий від денної скачки нивами й пущами, голодний, мокрий за коліна,— пан Данило сів біля нього в бібліотеці і, поглядаючи у вогонь, сказав:

— Я знаю, тобі зараз здається, що все минуло, все скінчено.

Олесь ніколи б не вів такої розмови з батьками. А діда не треба було соромитися, від нього не треба було нічого приховувати. Дід знав: тут нічим не допоможеш, і кожен повинен сам пройти це, стати мужчиною, сам знайти вихід. Вежа тільки чекав, щоб саме в потрібний момент — не раніше й не пізніше — дати пораду. Криза, він розумів це, ще не настала.

— А проте ще нічого не скінчено.

— Вони скоро заручаться.

— Скоро,— стомлені дідові очі дивилися в очі хлопцеві.— Заручини — це не весілля. І навіть весілля ще не кінець. Розумієш, на землі існує єдина непоправність, єдина безповоротність. Це смерть. Доки вона не прийшла — все може змінитися твоєю волею або примхою долі.

— Але ж навіщо так мучитися тоді?

У глибоких дідових очах спалахували хитрі іскри:

— А ти що — зручності хотів? Вона ж ненависна справжньому коханню, легкість ця, зручність.— Усмішка, ніби не витримавши, з'явилася на вустах.— Овідій не дурень був, коли давав пораду.

— Яку?

— Заходить через вікно, навіть тоді, коли ніщо не заважає заходити через двері. *Quod datum ex*,— скандував він,— *facili longum male nutrit amorem* — те кохання, яке легко дарують, не триває довго.

І, ставний, гонористо-сильний, схилився до вогню:

— Ось вогонь. Часом він буває далеко. Але все одно, йдучи за метами, радій, що бачиш його. Нехай поки що далеко. Згодом дійдеш... І я тобі кажу, чим більше замерзнеш, тим більшим буде щастя простягти до нього руки.

— А коли зовсім замерзнеш?

— Дурниці! Іди! Мужні не гинуть...

Дід усе розумів. І ставало легше.

Хмари, які день і ніч пливли над рівнинами і ярами, поступово з'їдали сніги. На найвищих пагорбах із сонячного боку зійшов сніг, і в проталинах звисали пасма сухої трави та куріла земля.

Чорніли боки пагорбів. Батьки дихнули теплом із могил.

З полудня і до першої зірки дзвеніли над землею голоси: біля скирт і на пагорбах дівчата й хлопці гукали весну. Стояли обличчями на південь і кидали у прозорий простір пристрасні заклики.

У душу закрадалася дивна знемога й мука.

Олесь ніби одурів за ці дні. З самого ранку, шукаючи розради, часто не снідаючи, сідав на коня і об'їжджав великі простори. Охриплий од вітру, з важкою від сонця головою, він гасав від пущі до пущі, уникаючи сіл і великих доріг, ніби очманілий від першої справжньої весни вовчик-перейрок, який сам не знає, куди його тягне і що йому треба.

Навкруги було сонце, розтавали сірі ніздрюваті замети, біліла далечинь. Дороги ніби піднімалися вище полів. І в цьому великому світі тільки Олесь не було місця.

Перший жайворонок захлинався над снігами, і йому було добре, бо це він щойно приніс і подарував нивам сонце.

Тривожно кричать граки, немов дражнять чимось невідомим.

Ось на вітахмовській стайні ірже жеребець. Дико, не так, як завжди. Таке іржання, що недаремно, видно, повірила жінка

з казки словам свого чоловіка: «А це, любя, нашого пана чорти роздирають, то він і реве».

Котики верби. Котики, котики, котики верби. Зелена на зломі гілочка вишні, яку, їдучи верхи, можна тримати в роті, заплющивши очі, відчувати вологий аромат, свіжу гіркоту і ще щось невідоме. І раптом майже злякано стріпнути віями од голосного кличу:

А вже, дів-ки, ве-есна іде!!!

Здалеку, із села, ніби в тон оклику, відповідає хриплий, дрімотний крик півня.

...Перша зоря у високості. Прозоро-сине небо над густо-зеленою землею. Але лагідна свіжість повітря не приносить спокою. Далечінь тривожить, хвилює, кличе. І куди б ти не повертав коня, назустріч тобі з пагорбів линуть і линуть тривожні голоси:

Дай, Ма-ришко, клю-у-чі!

...Знову лет коня. Але здалеку, з іншого пагорба, озивається інший голос:

Дай, Ула-дику, клю-у-чі!

Болить голова і не щезає знемога, і чекання сповнює груди, і вітер свище у вухах, але скакати нікуди.

Ось із третього пагорба:

Ві-дімкнуть землі-и-цю!

І ще звідкілясь здалеку:

Ви-пустить трави-и-ицю!

Куди тікати, якщо весняними вечорами, прагнучи незнаного, озивається з пагорбів до великого сонця вся рідна земля?!

IV

Я почав цю книгу два роки тому. Позаду було дванадцять років життя нею, думок про неї, ненаписану. Були спогади людей, книги зачитані і книги, до яких майже століття не торкалася нічия рука, крім моєї. Я тримав у руках холодну сталь інсургентських кордів і конфірмації розстрілів, які, здавалося, набубнявіли від крові...

Чому могла навчити книга, якій було сто років і єдиний примірник якої так і лишився з нерозрізаними сторінками? Не знаю. Але це була ніби замурована частка пам'яті цілої епохи.

І мені здавалось, що на кожній обкладинці — варто тільки пильно придивитися — написано: «Хто втратив свою пам'ять — втратив усе...»

Чистий аркуш паперу лежав на столі. За вікнами великої кімнати стояв теплий і темний вечір кінця березня. Пізній вечір був у садку за двома вікнами; пізній вечір був і на тихій вулиці, за іншими вікнами.

І раптом за вікнами з'явилися вогні. Спершу один, потім два, потім маленьке сузір'я, потім два сузір'я, три, п'ять, десять.

Вони рухалися вулицею, здалеку і повз мене. Я не знав, що це таке, я просто бачив, що вночі люди несуть вогонь. Так, як виніс його колись на сходи чоловік у білій сорочці, з мужнім і гірким лицем.

Люди йшли, йшли, прикриваючи долонями тремтливі вогники свічок, які міг погасити навіть слабкий подих ночі. І все-таки люди йшли за першими, і долоні в них були рожеві, тому що їх наскрізь просвічував вогонь. І кожний вогник був слабкий, але разом вони створювали заграву, яка переможно пливла в ніч.

І ніколи потім, хоч як тяжко було, я не говорив слів стародавнього літописця, які записав він на берегах «Апостола»: «Книго-книго, вже мені од тебе моторошно». Завжди вона зоставалася мені улюбленим дитям, бо щоразу я згадував ніч, у якій спочатку з'явилися перші вогні, а потім усе людське море, залите вогнем.

І я пам'ятаю тих людей, що йшли у ніч, прикриваючи рожевими теплими долонями вогонь. Пам'ятаю.

Над березами, що обступили церкву, висіли холодні й прозорі зірки. З вікон і широко розчинених дверей лилося на цвинтар і натовп оранжеве світло. Зрідка, коли голоси півчих злітали особливо високо,— у шатах беріз, у гніздах сонно скрикували і хрипіли граки.

У церкві в Мокрій Діброві, селі, найближчому до Равбичів і Озерища, правили всеношну. Великий натовп тих, хто не протиснувся в храм, стояв на цвинтарі, слухав спів. Дехто часом ставав навшпиньки і, витягнувши шию, заглядав у вогнисту печеру. Бачив одчинені царські ворота, світлі ризи попів, знову опускався, похитуючи головою і всім виглядом показуючи, що все як має бути, як заведено: знаємо, бачили, отож можна постояти і на цвинтарі і нема особливої причини протискуватися в храм.

Подекуди гомоніли: про весну, про те, як заврунилась озимина, і про те, в чому благоліпність літургії великої суботи і чим вона відрізняється од благоліпності літургії великодньої.

Олесь прив'язав коня до огорожі й повільно пішов крізь натовп головною алеєю. Ідучи, він посміхався. Вихований старим Вежею, Олесь ніколи не замислювався над суттю обрядів. У гімназії доводилося їх виконувати. Можна з ними, а можна й без них. І зараз його цікавило скоріше не те, для чого люди зібралися тут, а самі люди й те, що вони зібралися.

Ось один тихо виводить «лиця ангельські», витягуючи шию і блаженно заковуючи очі. Інші стоять і дивляться йому в рот... Ось перекирвлений рот бабусі... Білоголовий чоловік стоїть на колінах, немов перед плахою, безнадійно звисивши голову...

Плаче, гіркими сльозами заливається жінка в намітці.

— Чого ти?

— Та я-як же не плакати... Пла-ащаницю зараз у вітвар понесуть. Сорок днів він, батечку, по землі ходитиме... Бачити буде всіх, усе наше... бачити...

...Зграйка дівчат, і хлопці довкола них. Явно чекають христосування.

...А ось дівчина в синій із золотом стародавній хустці. Стоїть, схрестивши руки. Лицько задерте догори, рот трохи відкритий. Слухає, а у великих очах — сльози... Б'є поклони до землі якийсь шляхтич. Укляк, і таке, видно, нестерпне горе, що трясуться у нього плечі.

... — Не побивайся так. Не треба!

Олесь ішов — і ніби всі люди поставали перед ним. І від раптової любові до них, замилювання й великого жалю у нього щось тремтіло в горлі. Блідий, із змарнілим обличчям і безкровними вустами, він ішов ближче й ближче до відчинених дверей, до склепінчастої оранжевої плями, звідки долинав спів.

... Хтось обережно взяв його за плече. Оглянувся — Кіндрат Когут. Світло-сині, з доброю хитринкою очі.

— Юж по вшистксм,— іронічно сказав Кіндрат,— по мши і по казаню¹.

— Здоров, братику,— зрадів Олесь.

— Здоров. Ходімо зі мною. Там наші.

... Когути-молодші примостилися трохи збоку від алеї, не стали протискатися за батьком і дідом Данилом у церкву. Але ще до того, як Олесь і Кіндрат дійшли до них, із-за дерев виступила тонка, зграбна постать Андрія Когута.

— Ти з ким, Кіндрате? — мовив, ніби проспівав, Андрій.

— Ось,— відказав Кіндрат,— Загорський. Гряде, як жених опівночі.

¹ Уже все... Закінчилася служба і казання (пол.).

— Що я, страшний суд? — відповів жартом Олесь.

Несподівані слова Кіндрата зачепили його. Він справді прийшов, як жених опівночі, хотів побачити Майку.

— Ну, не зовсім страшний, — сказав Андрій. — А трохи є. — Несміло посміхнувся, скромно прикрив довгими віями очі. Олесь не сподобався йому.

І майже одразу Олесь потрапив в обійми. Звідусюди впадало в око одне й те саме: золотисті патлаті чуби, дикуваті сині очі, прості носи, білозубі усмішки. А ось хтось інший: Марта, Стефанова дружина. А ось і сам Стефан, з молодими, але вже густуватими вусами — тихий, води не скаламутить, Стефан:

— З великодньою нічкою вас.

Один Стефан з усіх Когутів перейшов на «ви», коли Олесь скінчив гімназію.

— Ти що, пізніше не міг?

Овва, Павлик, запальний часом, але такий найчастіше солідний Павлик! Павлусь, одноліток, сільський друг! І це за якийсь місяць він став такий, що не пізнаєш, перейшов межу до дорослого хлопця: кучерявляться маленькі золотаві вусики. Свита на одне плече, нібито готується битися навулачки; мегерка хвацько заламана назад.

— Гей, а мене? — розважливий голос позаду.

Хтось смикає за рукав — Юрась.

— Юраську-Юраську, — сміється Олесь. — А хто був голяк чоловічої статі?

— Та ну тебе, — з лагідним докором говорить п'ятнадцятилітній гарний хлопець.

— Що «ну тебе»? — сміється Кіндрат. — А кому ще вчора... Ну що, Олесю?

— Кому ще вчора бондочку¹ давали? — під'юджує Олесь. Регіт.

— Тихо ви, — поважно каже Марта. — Годі вже. От, гріх який. Похристосуємося загодя, Олесю Юрійовичу.

Очі молодиці сміються. Вона витирає хустинкою рот.

— А христосуватися загодя — не гріх? — питає Стефан.

Олесь стоїть серед них і відчуває, що горло йому стиснуло. Олесю так погано було всі останні дні, що, потрапивши раптом у своє, в рідне коло, він тримався з останніх сил.

— Когось ще нема, — глухим голосом сказав Олесь.

— Мене, — і з напівмороку вийшла Янька Когут у біленьких черевичках і синенькій корсетці.

¹ Хвостик ковбаси із зав'язкою. Дають маленьким дітям, щоб не мочилися під себе.

Олесь жартома підняв її,— ого!

Янька дивилася на нього серйозно й строго. Вдалася вона не зовсім у Когутів. Рот маленький, а очі вдвічі більші, ніж у них. Уже тепер у неї була товста коса, ледь не з руку завтовшки.

На стежці почувлися кроки.

— Хто це тут мою наречену чіпає? — пролунав юнацький приемний голос.

— Мстиславе,— виснула Янька й кинулась до нього.

Олесь і Масвський зустрілися поглядами й опустили очі, ніби один одного застали в не зовсім належному місці, але чудово розуміли, чому вони тут.

Мстислав підвів повіки, і на його вустах з'явилася усмішка:

— Великодня ніч?

— Великодня ніч, друже.

І це звучало: «Як і раніше?» — «Давай, як і раніше, друже».

І одразу, ніби скориставшись з цієї можливості і бажаючи зміцнити її, Мстислав сказав з іронією:

— То чого це пан Загорський приїхав до церкви Мокрої Діброви?

— Бо тут Когути,— відказав Олесь.

— От щастя яке,— наївно мовила Янька.— А ми якраз хотіли в Миле їхати, щоб тебе побачити, Олесю.

Кіндрат легенько штурхнув її в бік. Янька не зрозуміла і відповіла братові штурханом, так, що всі помітили, і скромному Андрію стало незручно.

Янька дивилася на Мстислава синіми очима, блискучими, як мокрі камінчики: ловила слова.

Мстислав стояв і сміявся.

— А я це тому,— з удаваною наївністю сказав він.— Я тебе хотів знайти. Я в Загорщину — нема. Я в Миле — нема. Куди, думаю, тепер?

У цю мить удар дзвона прокотився над голими ще, але живими деревами, поплив під свіжі й прозорі зірки.

— Починається,— сказав Андрій.

Вони рушили ближче до церкви. Натопт плив туди ж і скоро відтер Кіндрата з Андрієм і Мстислава з Олесем від інших.

— Ти молодчина,— сказав Мстислав на вухо Олесеві.— Значить, вирішив: мир. Добре, помирилось... Вона тут. Я навмисне протоптився в церкву й подивився.

І тут Олесь відчув, що він справді більше за все на світі жадає миру й злагоди.

— Тепер дзвони загудуть,— сказав Кіндрат.— Обережно, хлопці. Кажуть, іноді з такої причини чорти падають із цвинтарних дерев.

— Брехня! — сказав Мстислав.

— Я й не кажу, що правда.

— Люди вірять, — сказав Андрій. — Тому що нібито, коли люди в чистий четвер свічки додому донесуть і хрести на всіх дверях поставлять, то нечисті з хати тікають. Куди їм подітися? На цвинтарні дерева. Сидять холодні, голодні, бо злізти бояться. Ну, а як бомкне великодній дзвін — падають вони з дерев, як груші. Гуп-гуп! Декотрі носи викручують.

— Ти гляди, — сказав Мстислав, — за такі еретичні забобони матимете ви од попа.

Його очі сміялися, і в тон йому Андрій сказав:

— Байдуже. Усе одно падають. Стеж, Олесю, може, якого за хвіст ухопиш.

— А в нього ходанська пика, — сказав Мстислав.

У Кіндрата заходили жовна:

— Тоді ми вже тобі, Олесю, допоможемо. Ти його тільки в куці із Мстиславом затягни... щоб начальство нас не бачило. А там ми його, щоб вам руки не бруднити, освятимо.

Зорі висіли над головою. Притихли дерева. З цвинтаря спускалася різноколірна вервечка людей. Ніби з розплавленого металу, текли, і сяяли, і мінилися ризи попів. Виблискувала на золоті хрестів червона заграва від сотень свічок. І над усім цим густо плив бас диякона:

«Воскресіння твоє, Христе-спасителю, ангели співають на небесах: і нас на землі сподоби чистим серцем тебе славити».

Під зорями між білосніжних беріз, які стали тепер оранжевими знизу, пливла, огинаючи церкву, процесія: ніби хто повільно розсипав червоний мерехтливий жар.

Олесь знову побачив дівчину в синій із золотом хустці. Вона наче линула до вогнів, як синьо-золотий сумний махаон. Та раптом у нього відлягло од серця: не могло статися нічого поганого, доки на землі є надія.

— Равбичі, — голос Мстислава упав.

І одразу упало Олесеве серце. Він побачив.

Пан Ярош з Евеліною, Франсом, Стасем та Юліаном Раткевичем ішли попереду. Міцна Ярошева рука стискала свічку, похмурі очі дивилися поверх голів: він явно думав про інше. І такий він був могутній серед цього натовпу, і так лягали на його обличчя і обличчя сусідів, на блискучий залізний браслет м'яке світло й морок, що Олесь раптом здригнувся од замилювання ним і всією цією родиною.

Наближалася Майка. Свічка в тонкій руді злегка нахилена — опливає жовтуватий віск. Очі, як і в батька, дивляться поверх

голів — чи на білі, як її руки, гілки беріз, чи на вогники зірок. Маленький рот зараз зовсім не гонористий, а добрий і лагідний.

«Майка. Майка. Майка».

Минають. Зараз спинити незручно. Поруч із нею Стах. (Олеся не знав, що Стах зрадив би). Переливається гаптована сріблом біла кашемірова сукня.

— Хід жінок-мироносиць,— сказав тихо Кіндрат.

І, забувшись, підтримав блюзнірство невгамовний Мстислав. Склав руркою губи і сказав тоном старої ханжі-дівки:

— Лідуха одягла порфирну сукню і пішла до церкви... Меланхолія! — І, зустрівши очі Олеся, раптом зніяковів: — О... даруй, друже!

Андрій міцно схопив Кіндрата за плече й повів трохи далі.

— Недотепа,— сині Андрієві очі звузилися.— Дурний селяк. Ти що, не бачиш?

Вони спинилися віддалік. Кіндрат під поглядом брата опустил голову.

— Бачу,— несподівано серйозно, з гіркотою сказав він.— Не подобається мені це. Закохався, як чорт у суху грушу.

— Не твоє діло,— тихо відказав Андрій.

І раптом Кіндрат ударив ногою березовий стовбур:

— Чорт. Ну, буде вона ще знуцатися — спалю Равбичі... Корчака знайду, і разом спалимо.

— Тьху,— сказав Андрій,— дурний ти.

— А що?

— Якби всі хати дівчатам палили, коли ті збиткуються... Це ж страшно подумати, що було б... по всій землі попіл з вітром гуляв би.

...Процесія тим часом третьої раз обходила церкву. Жовтіли нескінченні вогники, переливалася парча і буркатель¹, дзвеніли голоси.

Ось іде пан Ярош, ідуть інші. Але навіщо дивитися на них, коли ось пливе за ними... Трохи відстала од усіх. Іде. Попелясті, з невловимим золотавим відтінком коси. Під матовою шкірою на щоках глибинний прозорий рум'янець. Добрий рот і очі, які дивляться на берези, на шапки грачаних гнізд, на теплі крижинки зірок.

Мстислав примусив Олеся зійти зі стежки, а сам ступив крок уперед:

— Михайлино, ходіть сюди.

Рука в руці, кілька розгублених кроків стежкою... І ось вона вже тут, а Мстислав зник у натовпі.

¹ Золото- або сріблоткана тканина. Рід дешевої парчі (білорус.)

Вони стояли й дивилися одне на одного. Химерно зламани Майчині брови на хвилину винувато опустилися.

І ще — він міг би поклястися — у цих великих очах на мить промайнула радість, та, яку не сховаєш, яку не підrobiш.

— Майко, — сказав він, — Майко. — І додав, майже владно: — Коли можеш, вір мені.

Вона дивилася на його змарніле обличчя і глибокі очі... Ці очі дивилися так, що в душі з'явилося відчуття, яке одразу переросло у впевненість: не винен. Невже не винен? Певно ж, не винен. Мстислав мав рацію. Як вона могла навіть подумати, що він міг бути винен?! Найкращий, чистий, справжній, той, якого хотілося вічно бачити, якому завжди хотілося покласти на груди свою голову, забути, відчутти себе кволою.

У цей час од бабинця долинув вигук:

— Христос воскрес із мертвих!..

І ще. І ще.

Вони не чули. І тільки коли злетіли вгору голоси півчих — під шати голих беріз, під зорі, — вона ступила крок до нього. Дзвеніли голоси.

Крок, крок. Ще крок.

І він тихо сказав:

— Христос воскрес, Майко.

І простягнув до неї руки.

Крок.

Їхні обличчя раптом залилися винно-червоним багрянцем. Це довкола церкви і довкола цвинтаря водночас запалали смолоскипи й бочки зі смолою, і десь віддалік од церкви почали стріляти з рушниць: старий, ще поганський звичай.

Заграва тремтіла на їхніх обличчях.

Він стояв перед нею, ніби юнак з вогняної печі, і простягав руки.

У неї впало серце. Якби гнівався, якби навіть грубо, помужицьки вдарив її — було б легше.

Отже, винна була вона. Без виправдання.

Вона була не з тих, які прощають собі. Такого вдарити! Що наробила?!

І раптом її охопив страшний переполох:

«Ну добре, були перші чутки. Їх треба було перевірити. Але та, остання... Що ж було в тій плітці? Чому я розгнівалася на неї, коли я сама весь час, і вдень і вночі, сама хотіла цього і мріяла про це.

Погань. Мало не штовхнула на дуель, заборонила зустрічі, віддала його на наругу, зробила воротами йому брата й батька. Обдурювала сама себе і злякалася, коли... І потім ще сміла

вимагати від нього чогось. І зраділа, коли нова брехня нібито виправдовувала мене таку, як я є... «Здав в оренду...», «Іздив з іншою...», Але та поїхала звідси... І хіба я не розкраяла йому серце і душу згодою на ганебні заручини? Убити себе мало за все це. Але хіба вб'єш? Значить, покарати так, щоб потім мучитися й побиватися все життя».

Вона не думала, що це замучить і його. Жорстока, занурена в себе молодість, яка тільки собі не прощає нічого, керувала нею.

«Убити. Стратити. Як? Віддати себе найнелюбимішому, народжувати йому нелюбих дітей. Тому, кого зневажаєш. Тому, хто,— а напевне, напевне він, вона тепер майже певна цього,— з ворожості до пана Юрія, до нього, Олеся, і склеїв ту гидоту. Що ж це я наробила?!»

Усі ці думки пробігли в її голові за якусь хвилину. Він усе ще простягав руки, договорюючи свою фразу:

— ...Майко.

Вона дивилася в його очі й відчувала, що в неї підгинаються коліна від тепла й жалю. Зробити ще крок, і...

Це був би поцілунок. Просте «христосування» для інших. Але вона знала, що це буде для неї.

«Полон. Навіки визнати для себе (бо він не знатиме) свою підлість. Знати, що за шкурою щасливої пані сидить розпутна (так, розпутна, бо такою піти за такого — це розпуста!), розважлива гадина».

Вона могла жорстоко засуджувати. Він простягав руки... Вона не могла... Вона знала — не витримає.

— Ні,— сказала Майка.— Ні.— І закінчила майже беззвучно: — Цього не буде.

І кинулася в натопт.

Він опустив руки й повільно пішов до виходу. Свого обличчя він не бачив і здивувався б, що Мстислав, проходячи повз братів, які розмовляли з Галинкою Кахно, поклав руку на Кіндратове плече:

— Кіндрате... Ану... Скоріше.

Вони свердлували натопт за Олесем.

Загорський, вибравшись на більш-менш вільне місце, спинився й кинув останній погляд на гурт людей перед бабинцем.

Он вони стоять. Ярош, стрижений під скобку і з залізним браслетом. Юліан Раткевич дивиться на Майку і Франс, здається, розуміє, що сталося щось. І її обличчя, таке, що на хвилину стає жаль.

Йому спала на думку дурна думка...

Перед ним — між ними й Олесем — палали смолоскипи й бочки зі смолою. У Равбича були щільно стиснуті губи. Рука із

залізним браслетом стискала свічку. І від заграви падав кривавий відбиток на важке, знесилене якоюсь невідступною думкою, змучене лице.

Усі інші тисно стояли довкола нього. Дурна думка... Стоять... Скаче заграва... Як ті пани, що після змови Глинського йшли на плаху разом із сім'ями, щоб не лишалося й роду.

Франс оглянувся на сестру і злякався:

— Що з тобою?

Він обвів очима натовп, і йому здалося, що десь за смолоскипами майнуло лице Олесья Загорського. А може, здалося?

І раптом він з подивом подумав, що поряд з ненавистю в ньому весь час жило якесь тепле почуття до Олесья. Чому?

Олесь, зустрівшись на мить з поглядом Франса, зітхнув і опустив очі. Треба було йти. На відміну од Франса, він зараз відчував тільки погорду.

Олесь попростував од світла просто в темряву алеї.

Відмовити в примиренні. Нехай, коли не вірять. З цим можна примиритися. Хоч і тяжко, але можна. Не кохає — що ж Байдуже навіть те, що вся сім'я покривдила і кривдить далі. Але відмовити великодньої ночі в поцілунку?! Так чинили лише тоді, коли між людьми була кров родича або найкращого друга. Таке робили тільки донощику або батьковбивці.

Відмовити в поцілунку у великодню ніч — такого не бувало. І він вирішив мовчати. Вона, звичайно, була в безпеці. І саме тому розплачуватися довелося б двом: Равбичу і Франсу. Звичайно, їм. Бо Загорщина майже нічим не ризикує. На всю суходільську округу він, Олесь, найкращий стрілець серед молодих. Навіть коли б і невдача. Докінчив би пан Юрій, теж кращий стрілець. Зрозуміло, помста. А навіщо? Навіщо, коли всі вони — раби кодексу гонору. Глупство. І він теж дуже розумний, ледь не вчинив так, мов якийсь там дурний дідич.

Його наздогнали суворий Мстислав і Кіндрат. Пішли поруч.

Кіндрат радів, що він один стояв лицем до Михайлини й Олесья, що Галинка й Андрій не бачили нічого. Мстислав радів, що бачив усю бридку і незрозумілу сцену один він. І кожний намагався тримати себе вільно.

Олесь скоса глянув на безтурботні обличчя друзів.

— Ану їх, обридло, — сказав Кіндрат.

— Попівська дикість, — озвався Мстислав. — Тільки й доброго, що паски. Давайте, хлопці, спробуємо напиться.

— Чом ні? — озвався Олесь.

«Здається, не бачили. І то добре».

Олесь ішов і бачив людей. Чоловіка, що стояв як перед плахою, дівчину в синій із золотом хустці, жінку в намітці, яка

через дурість і темноту підспіває півчим замість «І сушим во гробах живот дарував» — «І сухий горобець перелаз поламав», — усе це море, яке називалося його народом.

Друзі сіли на коней. Мстислав кинув поводи підмінного коня Кіндратові.

Кіндрат скочив у сідло останній, і, коли подивився на просту постать дядькованого брата, руки в нього самі стиснулися на поводах: «Д-добре».

З місця рвонули галопом. Просто в ніч, під зорі...

Вони не бачили сум'яття, яке раптом почалося серед натовпу, коли люди почали заходити до церкви.

Михайлина Равбич упала непритомна.

Палала смола. І просто під високі зорі злітали голоси. Співали канон Дамаскіна «Воскресіння день».

...Коні летіли в ніч.

Цієї ночі друзі добряче випили в найубогішій, найбіднішій придорожній корчмі... А вранці пан Ярош нарешті зміг добитися від дочки пояснення того, яка була причина млості. Він похолов від думки, що на роду тепер можна поставити хрест.

— Ти розумієш, що ти наробила? Навіть ворогові... Це тільки обряд, дівчисько ти!

Вона не сказала більше жодного слова. Два дні Равбичі чекали. Посильний із Загорщини так і не з'явився. Виклика на дуель не було.

І тоді пан Ярош і Франс розцінили це, як «помсту погордою», з боку Загорських і те, що Олесь насправді був винен. Провина не налякала їх. Помста погордою — дуже. Їм треба було мовчати про це. Тільки їм двом, які знали.

Примирення вже було неможливе. На землях, які лежали поруч, на водах, які пливли поруч, сиділи тепер смертельні, непримиренні вороги.

...На проводи всі довідалися, що Михайлина Равбич заручилася з графом Іллею Ходанським.

V

Ніхто не знав, що, вирішивши до кінця зневажити себе, Михайлина навмисне дозволяє собі не вельми, а краще сказати, зовсім не високородні витівки, знаходячи навіть у цьому якусь мстиву насолоду. Тому всі дивувалися з її чудернацьких вчинків, які не можна було ні зрозуміти, ні розтлумачити.

Вона, наприклад, запросила Мстислава на заручини.

— Триматимете корд молодого,— лагідно схилила голову.— Або мій шлейф. І в тому, і в іншому випадку — друг дому... Назавжди... І потім, я знаю, що кращого свідка такої важливої для мене події не буде. Він повсюди розповідатиме про неї правдиво... докладно... цікаво.

Мстислав дивився на трохи піднятий куточок гарних губів, на невинні очі, на весь образ цієї дівчини, і йому робилося страшно, що він міг бути закоханий у таку. Він, однак, не дав зрозуміти своїх почуттів. Схилив золотисту голову і привітно сказав:

— Я в такому ділі вам не друг, Михайлино Ярославівно.

Назвав по батькові, чого Придніпров'я майже не знало. І в голосі був такий прихований глибокий осуд, що Майка опустила вії. А теж був закоханий...

— Приємно хоч, що у вас лишилися деякі рештки сорому за вчинене,— сказав Мстислав.— Гадаю, вони вам ще знадобляться. Як і рештки мук сумління.

Вона звела брови. Сполохано.

— Хоча, думаю, що справа не зайде так далеко. Нема через що.

Після цієї розмови Михайлина раптом, уперше за всі тижні, подумала про Олеся. Досі вона карала й мучила себе, не думаючи про інших. І тільки тут вона вперше подумала, як жити йому.

Олесь жив. Іншим здавалося, навіть спокійно. В усякому разі, замість передчуття страшного прийшов спокій. Спокійно розпоряджався в ділових гамазях, готував коней на бусловицький «безсінний» ярмарок¹. Доводилося багато вибраковувати, бо економисти намагалися спихнути різну здохлятину.

Онук працював до знемоги, і пан Данило радів: менше поганих думок полізе в голову, і коли вже журитиметься, то від справжньої тути. І все-таки спокій Олеся лякав його.

Приїжджав червоний од ранньої засмаги, такий брудний, що в кам'яній ванні тричі доводилося міняти воду, їв що трапиться і потім увесь вечір сидів біля вогню, перемовляючись з дідом незначними фразами.

Єфросинія Глібівна бачила криву усмішку, яка з'являлася на Олесевих устах, коли дивився на жінок. Більше мовчала, але крадькома вивільнила від усякої роботи двох хлопців, щоб ночами чергували біля Олесевої спальні: «А раптом щось заподіє собі, голубчик».

¹ «Безсінним» називалися ярмарки кінця квітня — початку травня. Туди йшли ті, в кого кінь дох узимку, або ті, в кого не було насіння.

Вставав він о третій годині ночі, сів у крижану ванну, їв з челяддю густо посолену картоплю з кисляком і, не чекаючи каші з бараниною, виїжджав на Коскюньці з двору.

Вежі подобався чіпкий, хазяйновитий і в усьому добрий онуків розум. А якби й не подобався, він згодився б з усім, хай би що той пропонував, з усяким, навіть найбезглуздішим вчинком, навіть з найнедоречнішою пропозицією. Усе б роздав, аби він став здоровий і спокійний.

Пан Данило дивувався із самого себе. Тридцять вісім років жив самотньо, нічого не вимагаючи від життя. Такий собі поблажливий од величі розуміння людей старий цинік і не позбавлений гумору чоловік. Вовгузяться десь віддалік мурашки — нехай собі вовгузяться. Мурашник роблять, глицю тягають'— дуже цікаво. І раптом з'явилася грудочка плоті, владно полонила, примусила любити невістку, цікавитися сином, зустрічатися з цими самими мурашками, встрявати в гамірне життя, мучитися й радіти.

«Хто він? Що мені в ньому, коли мені ось-ось лягай та вмирай, а за чорною ризкою — яма?»

Але ось онук виріс, став гожий і сильний, і невдало покохав. І так болить серце за нього, як ніколи не боліло за себе.

Та цього мало. Ну, виріс, ну, звісно, зовсім інший, ніж люди мого покоління. Ну, і дай ти мені спокій, нехай я буду такий, як є. Ні, вчить. Із землею не так, з людьми не так, з батьківщиною не так.

Мало йому, що я з природженого спротиву розмовляю по-селянському. Ні, подавай йому усвідомлення того, хто я такий і хто він такий, яка причина загальної байдужості, і чому нас у Криму носом натовкли, і чому того малороса, що вірші писав, загнали туди, де козам роги правлять.

Ну що мені було б колись до того малороса? Пожалкував би трохи — і все. Ні, вчить. Мовляв, своя людина, без компромісів».

Тепер Вежа потерпав за онука. Здається, хазяйнує, гасає, свариться, а очі пусті...

— Та в чому справа, пане?

— Він що вам підсунув? І де ваші очі були? Вони товсті, але ж це насінники, переспілі. Вони як вата. Набрякне водою, підгниє. Він кого підманути надумав? Які колоди потрібні, ну?

Економ муляється. Селяни з прихованими усмішечками слухають прочуханку.

— Із зими...

— Що із зими?

— З весни, тобто...

— Що?

— Туго перетягують живе дерево тросом, щоб за літо воно... міцніше...

— Чому?

— Смолою набрякає... А взимку — рубай.

— От. Смолою набрякає. Жовте, аж дзвенить. Не гниє... Ось які колоди давай. А в Мухи спитай, скільки він на цих насінниках куртажу в кишеню поклав? Не питаєш,— сам спитаю.

Голос як неживий. Економові од цього навіть страшніше. А Вежі страшніше за економа.

І все-таки Вежа нікому не виказав би свого побоювання і своїх думок. Глібівна спробувала була дорікнути «за черствість» — обірвав.

Не знав про те і сам Олесь, не знали син із невісткою, не знали сусіди. Вежа боронив свою таємницю, мовчав про неї, як мовчать про ганебну хворобу.

Коли хто-небудь доброзичливий запитував, як з онуком, пан Данило відповідав із звичайною іронічною усмішкою, від якої дехто дрожем било:

— Думав оженитися, та оговтався.

Часом і в присутності онука.

Тільки одного разу вони посварилися.

Був травень. Дерева вже одяглися в молоде клейке листя, і сторічний каштан біля тераси викинув до неба тисячі білих конусів — свічок. Ніби кадив і дякував небу за теплі дні. Ночі ще були, однак, холоднуваті, а вода у ставках зовсім крижана. Ставки майже не заростали: сильні джерела били з дна.

Дід і онук сиділи на терасі. З нетрів віяло бальзамним ароматом молодого листя, вільгістю від ставків і Дніпра, чистотою прибраної, вкритої вже травною землею.

Солов'ї заливалися, дзвеніли й тьохкали так, що здавалося, на землі існують тільки вони.

— Ягайло,— раптом сказав дід.

Онук стрепенувся:

— Що Ягайло?

— Ягайло любив слухати солов'їв. Одружився він із Ядвігою, продав Білорусь із Литвою, права першородства — за жінку. Ті, при жінчиному дворі, були набагато тонші, цивілізовані. Кепкували з нього нишком: варвар, ведмедів йому душити, на коні гасати та ведмежу шинку руками їсти. А цей варвар, що коня спиняв на повному скаку, піде в сад та й солов'їв слухає, а в самого сльози на очах... То хто, я питаю, тут варвар? — Дзвеніли солов'ї.— І що таке взагалі жінка, шлюб без рівності, дружби?

С саксонским герцогом в карете золотой
Промчалась Помпадур, блистая красотой.
Фелон сказал, чету окинув взглядом:
«Вот королевский меч, а вот ножны с ним рядом».

Чи варто задля такого щось втрачати в житті? Навіть одну крихту? Ні. Не варто.

— Віршами заговорили, діду,— сказав Олесь.— Це що, натяк? Вежа здивувався. І справді вийшов натяк.

— Я не хотів. Але коли вже так вийшло... Не терплю я в мужчинах жіночності... Коли весілля?

— Не цікавився. Хіба я дав якусь підставу жаліти мене? Провисив співчуття?

— Ні,— сказав дід,— але вигляд у тебе часом такий.

— За вигляд не відповідають, діду.

— А я згадую Халимона Кирдуна. Йому б жінці дати добру прочуханку, щоб хвостом перед чужими не крутила. А він її жаліс. А та його за це святим та добрим вважає, а поваги ані на шеляг. «Біжить гайня¹ — побіжу і я». А на завтра йде корову доїти, а Кирдун за нею, тримати коров'ячого хвоста, щоб часом не стьобнула...

— Що ви мені накажете зробити? — почав злитися Олесь.

— Одружився б з Ядзенькою Клейною. Кохає тебе. Вродлива. І роду доброго.

— Я піду,— сказав Олесь.

Вийшов.

Від солов'їного співу пробирав аж до самого серця лагідний холодок захоплення. Мокра ліщина простягала широкі лапи на стежку. Деревя стояли нерухомі, розкошували.

З потаємних нетрів — ніби ніжний гострий струмочок — долинав часом гіркуватий запах конвалій.

І, сховавшись у конвалії, кричав звідкілясь із ярів та густих чагарників ніколи ніким не бачений, таємничий, як хохлик², дрімлюга. Кричав гортанно, пристрасно, захлинаючись:

— Ма-уа, ма-уа, люа-ля, люа-ля!

Іноді він з незрозумілих слів збивався на зовсім людські:

— Ліу-блю-ліу-блю!

Але все глушив, заповнював, пронизував солов'їний спів. Солов'ї щебетали і тут, біля ставків. І навіть з-за Дніпра, не менш як за дві версти звідси. Він пробрався до ставка мокрий, оглушений. Його мало не хитало від могутнього, співучого, перемож-

¹ Зграя собак (білорус.).

² У білоруській міфології таємнича, казкова істота. Щось на зразок гнома або пака в ірландців.

ного тріумфу життя, який панував над усім, що дихало й жило довкола.

Ставок тьмяно мінився, як луска. Над ним звисала одним боком велика близька хмара — заповітний, мабуть, шестисотлітній дуб.

Хлопець прихилився до зашкарублого стовбура і замислився. Довкола було добре. Довкола було так добре, що ніякий чарівник не придумав би краще. А ще навіть найлютіший відьмак не придумав би нічого гіршого за це. Таке в усьому цьому було нелюдське знуцання.

Не було її. Якби вона була — знуцання не було б. Була б тоді земля, і ставки, і солов'їний спів.

Яка ж це нікчемна брехня зруйнувала все оце? Як можна було брехати, коли на світі є солов'ї?! Як можна було брехати і, головне, вірити брехні, коли вони тут, поруч?!

Він почав пригадувати її обличчя. Вона зраділа спершу там, біля церкви, в цьому не могло бути сумніву. Але чого вона потім злякалася? Так злякалася, що навіть обличчя стало сіре? І навіть вона так зробила, що ось він зараз відчуває всю цю дивовижну красу як знуцання.

Звідкілясь із глибини ества виплила, затопила все лють. Він ненавидів тепер самі спогади.

Даремно він простив образу.

Місце поєдинку можна було б призначити на озерищанських заплавах, трохи далі від того місця, де дітьми на нічлігуванні вони зустрілися з Войною. Пістолетний постріл було б чути... Ранок... Роса. Не більше п'ятнадцяти кроків...

Равбич стоїть на бар'єрі... Секунданти... У руці з браслетом опущений пістолет... Треба підняти свій... Ага, він прикрився рукою... Чудово! Цілитися треба трохи нижче браслета. Якщо віддача буде менша, ніж звичайно, — рана в сонячне сплетіння...

А потім Франс. Цей через хвастливість закриватися не буде. Тут простіше. Просто в цей високий блідий лоб. Просто туди. І тоді вже, коли впаде і знатимеш, що його повезуть, а через залиті водою канали понесуть на руках — тоді пістолет собі до серця і одним натиском курка, з насолодою...

Одесь отямився і злякався. Що це було? Божевілля починалося? У вісімнадцять? Нічого не скажеш, добре... Він похапцем скинув куртку, черевики, штани, сорочку, підскочив, і, вкопившись за гілку, закинув на неї своє тіло.

Товстезна гілка простягалася над самою водою. Дуб ніби витягнув одну руку, щоб вічно ловити нею місячне й сонячне світло.

Олесь ішов, твердо ставлячи ноги. Гілка незабаром потоншала і почала пружинити під ногами, доводилося балансувати. Він ішов, доки було можливо, і зупинився мало не на самому кінці гілки, остигаючи під вітерцем.

Йому почувся шурхіт і якийсь приглушений звук на березі. Оглянувся — темрява. Нікого.

І тоді він завмер, притиснувши руки до тіла, і підвів угору обличчя. Під ногами погойдувалася гілка. Прямо в очі світили зорі.

Він опустив очі — під ногами теж не було нічого, крім зірок. Глибока синя чаша, повна зірок.

Ніби висидиш у центрі нескінченної синьої кулі. Зорі під ногами. Зорі над головою.

Закинувши руки за голову, він довго стояв так, погойдуючись у зоряній безодні.

Гілка погойдувалася. А він був між небом і землею. І зорі були довкола.

Потім він розбив синю чашу під ногами. І сполохані зорі побігли до берегів.

І він плив у холодній воді, доки вистачало повітря. Бачив у глибокій напівтемряві корчі, пасма молодих водоростей і ще щось, воно стояло нерухомо в придонні, ніби колодочка, яка затонула, але так і не дійшла до дна.

Одна... А он друга... А там далі третя.

Це спали, теж між своїм «небом і землею», щуки.

..Одягнувшись, він ліг на спину і став дивитися на темну хмару дуба і ще на зорі. Було дуже холодно, але він не відчував цього.

Чиясь рука лягла йому на плече. Не хотілося повертати голову, і тоді та сама рука, холоднувата, але тепла внутрішнім теплом, взяла його за підборіддя і відхилила його очі од зірок.

Він побачив темну сукню, мереживну маңтилью накинута на голову. У темряві невизначно біліло обличчя. Воно схилилося до нього.

— Що з вами?

Лише по голосу Олесь пізнав у густій тіні Гелену Корицьку.

— Ви?

— Атож, — посміхнулася вона. — А ви як тут?

Замість відповіді Олесь знизав плечима:

— «А ніч іде і котяться сузір'я», — тихо сказав він.

Гелена дивилась на нього пильно, дуже пильно. У темряві біліло обличчя. Як туман.

— Устаньте.

— Ідіть, — майже попросив він. — Я ще трохи побуду тут.

— Будь ласка,— сказала вона.— І мені, й вам буде не так самотньо йти до палацу.

Олесь зітхнув і підвівся.

Вони пішли алесю. На нерівному схилі Гелена похитнулася, видно, наступивши на камінь.

— Я можу запропонувати вам руку?

Вони мало розмовляли останнім часом. Спочатку гімназія, а потім господарчі справи якось віддалили Олесья від Корицької. Та й вона трималася віддалік, навіть коли Олесь влаштував для акторів гулянки. Майже не приходила. Вежа збільшив їй платню, платив тепер сто карбованців, аби не переманили в губернський театр.

Було тепер не так весело, як раніше. Правда, з'їжджалися на вистави з усієї губернії, але самі вистави тепер були рідше. Дід найняв на прохання Олесья балетмейстера, учителя співів і ще постановника, він же був учителем французької та італійської мов. Гелена одного разу спитала в Олесья:

— Як ви цього добилися?

— Гм,— сказав Олесь,— просто сказав, що нікого не здивує театр-кагорга, як у Юсупова. І що коли вже театр, то треба зробити кращий, ніж у Шереметьєва.

Іноді вони зустрічалися на репетиціях або під час перегляду постановок. Не дуже часто. Олесь був не тим зайнятий.

...Вони йшли алесю і мовчали. Коли б хтось глянув на них збоку, то подумав би, що це напрочуд гарна пара.

— Вам ще тут не стало сумно? — нарешті спитав він.

— Чому ж сумно,— схилила вона голову.— Ніколи сумувати. Ви знаєте, я вже непогано розмовляю по-французьки й по-італійськи...

— Мені здається, ви завжди знали ці мови.

— Дивно, щось ніби тримає мене тут, не дає піти. Щось незавершене.

Довкола дзвеніли голосами куці. Кожний по-своєму. Далекі й близькі співи зливалися в одну могутню й високу, аж до неба, мелодію.

— Чому ви підійшли до мене?

— Хіба можна залишити когось у такому холодному світі? Мокрі лапи ліщини. Гіркуватий запах конвалій.

— Знаєте, про що я подумав на тій гілці? Я подумав, що нема на світі самотнішої істоти, ніж людина.

— Як рано це спало вам на думку...

Гелена тепер мовчала. Тому що все знала.

З самого початку вона з тривогою стежила з алеї, як він ішов по гілляці, легенько погойдувався над водою.

Ніч лишила замість його постаті тільки тінь, що знялася в небо. І в усьому цьому була така самотність, така безмежна відчуженість, що вона зрозуміла все. І дріб'язковими були перед цим усі правила.

Гелена справді не підійшла б, якби він не ліг на траву. Але цей звичайний, людський порух нагадав їй, що цей юнак молодший за неї на сім років.

Коли вони підійшли до палацу, було пізно. Ніде ані вогника. Каскади вимкнуті, крім «Переможеного Левіафана», і цілковиту тишу порушував тільки його шелест та ще солов'иний хорал.

— Прощавайте,— сказав Олесь, як другові, по-англійськи подаючи руку, й осікся. Він був майже наляканий своїм вільним поведженням... Ніби тій, іншій, подав руку.

Але вона спокійно простягла йому свою, і він відчув дотик її пальців.

— Боже мій,— сказала Гелена,— які холодні руки! — Вона дивилась на нього уважно. Дуже уважно.— Світ як знущання? — спитала.

— Схоже на те.

— А хто казав мені, що чудеса повинні завжди збуватися?

— Ну,— невесело засміявся він.— Не я. Хтось інший. Якийсь одинадцятилітній хлопчисько.

— Ви пам'ятаєте, як це було?

— Пам'ятаю,— раптом згадав Олесь.

— Ну ось...

Мовчанка.

— Знаєте що,— голос її осів.— Не йдіть нікуди. Якщо вам не буде сумно зі мною— зайдіть. Я запалю вогонь... Не можна одному блукати в такий холод.

Кинувши ці слова, вона сама злякалася їх. Але він сказав «добре» так невимушено, ні про що не думаючи, крім згоди, що вона замовкла. У нього було таке обличчя! Темне, змарніле, схоже на живу трагічну маску.

І з почуттям, схожим на занурення в крижану воду, зрозуміла, що настав її час. Той, єдиний.

Гелена подала йому руку, бо за дверима, на сходах, було темно.

— Ходімо.

...Загорілася свічка.

Олесь не був у цій кімнаті давно. Минуло сім років. Але за цей час, здавалося, тут не змінилося нічого.

Простенький туалетний столик. Більший стіл, біля якого крісло і козетка. Камін, у якому задалегідь підготовлені дрова й берест. Полиця книжок. За напівкруглим вікном — ніч.

Змінилося тільки одне: двері до сусідньої кімнати були відчинені, бо вона тепер теж належала їй. Та ще на стіні висіла картина «Хата» Адама Шемеша. Його, Олесів, подарунок після вистави «Медея». Звичайна білоруська хата під корячкуватою у цвітінні грушею, і старі, вельми старі дідусь і бабуся в білому, вони сидять на призьбі і в чеканні дивляться на дорогу. А над усім цим остання заграва на небі. Тисячу років їм чекати й не дочекатися.

— Сідайте в крісло,— тихо сказала Гелена.

Олесь сів.

— І скиньте черевики. Роса... Ось вам пантофлі. Відтопчіть задник — інакше не налізуть.

Вона стала на коліна й свічкою підпалила берест у каміні. Поповз угору димок, потім жовтенький вогник. Яскравий, синьо-червоний вогонь вирвався з полону й охопив дрова. Полум'я заскакало по її обличчю. Тому, а може, через щось інше, очі в неї були сумні.

На стінах бігали червоні відблиски. Вона сіла навпроти нього.

— Ну ось, давайте будемо дивитися на вогонь.

Олесь раптом побачив, що її туфельки теж темні від роси. Протягнув руку — це здавалося йому натуральним — і доторкнувся пальцями до ступні.

— І ви ще дасте мені поради? Ану, візьміть назад свої пантофлі.

— Я до вогню.

Олесь пошукав очима й побачив на килимі чорно-червоний плед.

— Підніміть трохи ноги... Ось так... І так...

Він підвів очі і зустрівся поглядом з її очима. Найбільші очі на землі, вони уважно, ніби вперше бачили, дивилися на нього. Краска залила йому щоки. Він зрозумів, що зробив щось таке, після чого ні йому, ні їй не можна буде навіть здалеку глянути одне на одного, а не те що розмовляти, як усі інші люди.

Гелена взяла його за руку:

— Що з вами сталося? Що?

Їй важко далися ці слова і цей порух. Але вона бачила бо-лісний рум'янець і те, як Олесь потім пополотнів.

— Не знаю,— сказав він.

Його справді трусило.

Приклала нерухомі губи до його лоба.

— Нічого. Це просто у теплому з вас виходить холод.

Рука хлопця лежала в руці жінки. Він наважився, і про-стягнувши другу руку, взяв долоньку і сховав її у своїх долонях.

— Дурниці,— сказав Олесь.— У мене в селі була вивірка. Коли, бувало, зробиш з долонь «хатку» з круглим входом, то вона одразу залізе туди, накриється хвостиком і спить. Ось так і зараз.

Вона поворушила великим пальцем схованої долоньки:

— Ось і хвіст... Справді, дурниці.

— Звісно, дурниці.

Скавав вогонь. Червоні відблиски бігали по її обличчю. Воно було бліде, з ніжною і дивовижно гарною шкірою.

— Добре? — спитала вона.

— Добре,— сказав він.

— А навіщо було йти в ніч? Людині не можна бути самотньою.

— Людині, яка ненавидить, не можна бути з людьми. Її треба цуратися, як заразної. І я не маю права на поблажливість людей.

— Чому?

— Я сьогодні вбив двох чоловіків... Тобто я не вбив... Але я уявив собі, як я це робитиму.

— Такий злочин є в кожного.

— Невже? І у вас?

— Звичайно. Пам'ятаєте, як ми на масницю влаштували гулянку в «дикій залі»? Актори і ви. Пам'ятаєте, крила були довкола, і лики, і жести покори і гніву?

— Пам'ятаю,— сказав Олесь.

— І пісні пам'ятаєте?

Звуки «Коханого» залунали у вухах Олесья. Кликали і немов обіцяли щось голоси. І він знову плакав біля ніг гранітної фіванської мавпи: «Боже, віддали од мене».

— Пам'ятаю,— зблід він.

— Ну ось. Я зрозуміла тоді. Вони теж зробили щось на кшталт убивства.

— Ви не співали,— сказав Олесь.

— Я не співала.

— Я не можу ненавидіти,— сказав він.— Не можу вбивати. Не можу, щоб світ був як знуцання. Не можу, щоб холод. Я хочу, щоб поміж людьми було завжди... ось так.

— Так буде,— сказала Гелена.

— Коли?

— Хіба я знаю коли? Напевне, тоді, коли ось ці старенькі дочекаються дітей. Усіх. Тих, які забули і які зрадили, і тих, що в кайданах, і вбитих. І, головне, тих, що кожного дня робили для інших хоч маленьке чудо. Коли людина, кожна людина, дуже захоче зробити іншій маленьке чудо — світ стане світом чудес.

Він схилився і приник головою до її рук.

Вона тихо встала, підійшла до вікна й розчинила його. У вікно увірвалося солов'їне щебетання.

Потім Гелена сіла знову на своє місце. З пташиною пісню ніби владно увійшло сюди, в тиху кімнату, те, що він залишив на березі ставка: гортанний крик дрімлюги, сп'яніння купців і краса, схожа на знуцання.

Олесь підвів на неї очі і все зрозумів.

— Не йди,— глухо сказала Гелена.— Зостанься.. Будь ласка, скоріше, скоріше поцілуй мене.

Нестерпно колотилося серце. Його удари були грізні, як удари молота. Розпластаний на спині, наче повалений чимось могутнім і загрозливим, Олесь бачив крізь відчинені двері яскраве полум'я каміна — і це було схоже на те, немов його збираються катувати вогнем.

Полум'я. Полум'я. Жаринки в каміні ніби хутко міняються місцями. З вікна пливе синя прохолодна ніч. У ній аромат листя і вологий запах ставків, вода яких настояна на вербовій корі, корчах і водоростях.

Але все це покриває, глушить шалений солов'їний спів. Ніби тільки одна, остання ніч лишилася їм для пісень і життя.

Розпливається, відходить кудись сліпа ненависть. З кожним ударом серця росте і заповнює все ество спокій, замилювання, чистота й біль. І ще величний, до самого краю землі, і суцільний, ніби з одного серця, спів маленьких пташок у вологих кущах.

Золота головешка впала в каміні, сяйнувши полум'ям і розсипавши іскри. У її світлі він побачив довге іскристе волосся і очі, які зараз були тільки чорні й дивилися на нього, ніби просячи пощади і водночас відмовляючись од неї..

Вони лежали поруч, він — на спині, вона, пригорнувшись до нього, на боці, і дивилися в ніч.

— Чуєш, це вербова кора,— сказав Олесь.— А ось конвалії... А там, видно, з найглибшого яру, де тане останній клаптик снігу... бо крижані джерела... чуєш?

— Ні. Кору чую, конвалії чую... А що?

— Остання анемона... А ось пагінци вампір-трави.

— Чого?

— Ну, ще називають гадюче зілля... Знову конвалії... І ось медуниця.

Мовчанка.

— Не чую. Нічого більше не чую.

Солов'ї гриміли, як перед погибеллю. І від цієї пісні, і від дотику руки розпирало груди й темніло в очах...

...Біля своїх очей він бачив її очі.

Вони були найбільші на землі.

...Погрозливо схилене обличчя ближче й ближче.

...Заграва на ньому.

...Губи шукають її губів.

Солов'їний грім.

Очі, найбільші на землі.

І в полоні міцних, невмолимо злитих об'ємів він здивовано, з тремтінням і боєм, не вірячи собі, всім еством своїм, од бронзового замка рук до очей, що дивилися в її очі, і до похолоділих від здогадки пальців ніг, відчув, як сполохано тріпоче її серце, віддане неминучому, і небу, й солов'їному грому, і йому, серце цнотливої.

У цій здогадці раптом злилися тьохкання солов'їв, гіркувато-холодний запах конвалій, крик дрімлюги, зорі над головою і під ногами.

А потім усе зникло. Був світ і в ньому людина.

Голова жінки лежала на грудях чоловіка. Обоє мовчали, ніби боялися розхлюпати те, що несли в собі.

Одесь обережно тримав її біля себе, сам не розуміючи, що з ним. Іншою стала ніч. Іншими стали солов'ї і запах вербової кори. Зникла кудись шалена, страшна несамовитість. Розбурханий світ, який ще годину тому лежав у руїнах, почав збиратися до купи і, ніби сам по собі, вибудовувався у щось злагоджене. І саме почуття цієї гармонії після руйнації і закурених руїн було щасливе й велике.

Він нікого не ненавидів. Для цього нового, для сорому й честі, для величі й безмежної глибини нового були доброзичливо-байдужі усі вороги на землі.

Вона теж лежала нерухомо. У її серці зливалися гордість і водночас тверде розуміння того, що вона зробила.

Усе почалося із вдячності, у ту хвилину, коли одинадцятирічний хлопчик у марному — хіба марному? — протесті, який нічого не зміг змінити, крикнув Щурові гнівні слова. Це було зворушливо й смішно. Вона вже знала: чудес не буває на землі.

І раптом ці руки зламали карк долі. Такі ще тоді кволі, а тепер такі сильні руки.

Почалося з цього. І він, молодший, став всемогутній і наче старший за неї і дорожчий за батьків, бо вони дали тільки життя, а разом з ним рабство, а цей — волю.

А потім прийшло інше. Років зо три як прийшло. Почалося з цієї ось картини. Грали «Медею». Після першого ж спектаклю приїжджа трупа відмовилася грати. «Пробачте, це просто образ-

ливо для нас», — сказав директор... Вона зраділа. Усі ці римляни, греки, іспанці давно вже обридли їй. Чому нема у п'єсах звичайних людей, які довкола? Селян у хаті, вечорниць на покрову, весіль, сварок, похоронів? Чому немає міщан, панів, корчмарів? Чому на сцені рухаються quasi-іспанці й на кожному кроці гримить грім? Хіба такий бідний на трагізм і смішне цей край? У чім річ?

Він, той, що зараз поруч, зустрів її біля каскаду: видно, чекав...

— Ось. Це вам.

У кімнаті вона розгорнула цупкий папір і побачила хату з корячкуватою білою грушею і багрянець заходу на обличчях старих. Старі чекали. Як тисячі на її землі. Як її старі, до яких вона не вернеться, бо вони померли. А ті, які ще чекають, не знають, що ніхто ще не вертався до рідного порогу й рідної пісні...

Плакала цілу ніч, дивлячись на цвітіння, призьбу і чекання в очах старих. А потім зрозуміла, що кохає. Тому що ніхто так не розумів її. Вона знала різницю в роках, у походженні, в усьому... Але вона не хотіла дивитися ні на кого, крім цього хлопця, хоч і знала всю неприродність того, що вона береже себе для людини, котра ніколи до неї не прийде... Треба було втікати, але вона не йшла звідси, чекаючи якоїсь подяки, якогось служіння йому.

Серце боліло через те, що з ним зробили. А може, знову була доля? Інакше вона не могла...

А він лежав і думав, що йому тепер нема іншого виходу, як одружитися з нею, бо дівчина довірилася йому.

Нехай лементує вся округа — він їм заткне пельки.

На хвилину в його серці ворухнувся майже фізичний біль і нестерпний жаль, але він вгамував їх. Розуміння між ним і тією, що була поруч, вдячність за відроджений світ, де все було в ньому і він був усім, вдячність за жертву немовби змели мінудле. Вони були сильніші.

У нього буде найкраща і найвродливіша на світі дружина.

Соковите, добре щебетання солов'їв, здається, змушувало тремтіти землю. Воно було таке свіже й холодне, це щебетання.

— Я, напевне, дуже погана...

— Чому? — спитав він.

— Так не роблять, так не можна... я знаю. Але ти все ж обійми мене.

— Я хотів сказати тобі те саме... Але так само думав, що так не можна.

Їхні усмішки були поруч.

Спершись на лікоть, вона дивилася на нього.

Не за віком могутні плечі, широкі, як на грецьких статуях, рівні груди. Досконала закинута голова.

Він теж дивився. Руки ніжні й тонкі. Волосся іскриться. Очі втемряві великі-великі.

Гелена перебирала хвилясті пасма його чуба:

— «В багряноперому шоломі і крилатім...»

— Ти пам'ятаєш? — спитав він.

— Звичайно.

— І я. Ти була така... Раптом вийшла, маючи плащем,— аж волосся на голові заворушилося. Мені здавалося, що ти тоді була вдвоє вища за інших. Це, звичайно, не так, але очі в тебе і зараз найбільші на землі.

— А тебе я спочатку не бачила. Сидить хтось поруч із старим паном. І раптом крик. Боже мій, який! Аж соромно стало, що хтось так вірить. Я забулася й глянула... Вежа чомусь потім нічого мені не сказав.

— Я навіть не помітив тоді, що цей семінарист-автор підвів до Могильова... море,— посміхнувся Олесь.

— Ні, не те... Я глянула і побачила хлопчика — я і сама була дитя. А потім ти прийшов увечері і сказав, що чудеса повинні завжди здійснюватися. І я всміхалась, а потім перестала всміхатися.

Він поцілував їй руки:

— Я дуже жалів тебе. І цей жаль був, як кохання. І ще було щось вище. Я його і зараз не можу позбутися... Не вірю, що ти тут, що моя... Це як найбільше чудо.

— Дурненький, я звичайна.

— Не вірю. Мені й зараз здається, ніби ти прийшла до мене, а потім запалає зоря — і ти піднімешся туди.

— Так і буде. Тільки не туди, а в нетрі. Де навіть опівдні — тінь.

— Що таке? — непорозуміло спитав він.

— Потім.. І ось ти прийшов.. Я зрозуміла це як приреченість.— Усміхнулася: — Для інших досить банальна історія: були собі пан і його колишня актриса. Але ти ніколи не був паном. Жодної хвилини.

— Один вечір. І не паном, а рабом того, що ти робила зі мною. Соловейко співав. Відповідали йому інші.

— Слухай,— сказала вона, і він не помітив за її зовні спокійним тоном чогось глибоко прихованого.— Ти прекрасно читаєш. Пам'ятаєш, ти читав нам, коли ми попросили, англійські вірші? Краще, що я коли-небудь чула.

— А, пам'ятаю... «Енабел Лі» Едгара По.

І північний вітер дихнув і відняв
У мене Енабел Лі.
Та небесні ангели й духи землі
До кінця не могли, не могли
Одірвати душу мою й роздучить
З душею Енабел Лі.

Він обіймав її, а десь за вікном тяглася до зірок вампір-трава.

У могилі, де край землі,
Там, біля моря, де край землі.

— Дякую тобі,— дивним голосом сказала вона.

Гелена майже заспокоїлася. Вона все-таки почула від нього слова кохання, хоч і звернені до іншої.

...У її мові був легкий акцент, з яким говорять у Дреговичах. Трохи дитячий акцент, який породжував легкий жаль, бажання захистити її.

Олесь лежав на спині, відчуваючи, що якась невідома сила ось зараз підніме його, і він без жодного руху так і попливе над шатами дерев, над кручами Дніпра. І раптом щось штурхнуло його, ніби обірвавши політ:

— Чому ти казала про нетрі, де навіть опівдні — тінь?

Вона відчула: настав час. Більше мовчати не можна. З кожного хвилиною вони все більше й більше прив'язувались одне до одного. Особливо він. Бо в нього не було її думок і її твердого рішення.

— Ти не повинен,— сказала вона.— Не повинен.

— Я хочу, я кохаю тебе.

— Не мене,— сказала вона.— Тобі потрібна інша. Ти кохаєш її. Ти ще не розумієш цього, але ти кохаєш її.

— Ні,— сказав він.— Ні.

— Так,— сказала вона.— Ця ненависть — це просто ваша молодість. Неврівноваженість.

— То як же тоді?!

— Ти хочеш спитати «навіщо»? — вона гірко засміялася.— Тобі потрібні були віра й сила... Велика мужність і впевненість. Твердість. Хлопчику мій, дорогий,— вона гладила його чуб.— Ти дай мені слово... Тобі не треба більше ніколи бути зі мною.

— Коли?! — нарешті, під страшне падіння серця, повірив він. У його голосі жив холодний розпач.

— Скоро,— змилювалася вона.— Я скажу тобі.

— І ти могла?..

— Боже мій. Це так мало.

— А звівечене життя?

— Я не збираюсь пропонувати його кому-небудь ще... І потім, хто мені його дав?

Він повірив: переконати її не можна.

— Будь мужчиною, — тихо сказала вона. — Поряд чи далеко — я завжди пам'ятатиму тебе і стежитиму за тобою. Коли тобі буде ось так і нікого не буде поруч — я прийду. Я даю тобі слово, перший мій і останній.

Він сів, спираючись на одну руку, й почав дивитися в ніч за вікном. Мовчав, хоч йому було погано. Але став інший за ці кілька годин. Він не знав, що це якості справжнього чоловіка. Але тепер нізачо не погодився б мучитися на очах в інших. Знав, що ніколи в житті не заплаче, лише через безповоротну втрату, якою є смерть. Знав, що ніколи не втратить себе, віднайшовши тверду рішучість. Нізачо не згодився б упрошувати себе, бо це принижує.

У його болю жила повага до слів цієї жінки. Вона каже правду.

Він дивився в нічний парк, де завмирили останні солов'ї.

Був біль і було мужнє примирення. Усе одно, усе одно зорі стали зорями, світ — світлом, а людина — людиною.

VI

На Дніпрі була могутня повінь. Вище Суходолу велика ріка розлилася на дванадцять верст. Сонце гуляло в ній, і поряд з цим величним сяйвом мізерними здавалися відблиски монастирських бань на тому березі.

На зораних городах земля чорніла, масна на відвалах, а сліпучо-білі яблуні стояли на чорному, як наречені. Ось-ось мав зацвісти бузок.

Золотими підкриллями тріпотіли на кониках дахів та біля шпаківень торішні шпаки. Це була їхня перша справжня весна.

І містечко, і села довкола, коли вилізли на коника високого даху, ближче до шпаків, здавалися букетами сніжно-білих квітів.

І тільки звичне око бачило сірий колір у цьому білому розливі. Бо це було цвітіння. Брунато-біле від тишинок цвітіння яблуневих садів.

На заплавах, серед могутніх дубів, що стояли по пояс у воді, приткнулись один до одного кілька човнів. На верхівці одного із зелених велетнів ворухився маленький здалеку чоловічок, голуватий Лявон Кахно.

Його старші брати — широковидий, добродушний Петрок, сивий, аж білий Іван, сухорлявий і спритний, наче в'юн, Ципрук

і буркотливий телепень Макар — сиділи в одному з човнів. Різні і схожі. З великими очима. Губи рожеві, носи з легкого горбинкою:

Інший човен — інші люди. На стерні сидів Ципрук Лопата з Озерища, голова великого роду, що складався із синів, дочок і годованців. Великий, як ведмідь, похмурий, оченята маленькі, сонні. Розглядав весло, ніби нічого цікавішого не могло бути. У його байдаку, між мокрих сіток, риби й лотків, у ідко-зеленому од води сіні сиділи три сини, дивилися на батька, щоб знати, що робити.

Старший, Юліан, тримав на колінах — як батько весло — кременну рушницю з гранчастою цівкою і темним пудовим прикладом. На прикладі в'юнився врізаний в деревину і розплесканий молотком мідний дріт. Для краси... Широконосе обличчя Юліана, з дуже широким, але гарним ротом і міцними щелепами, було бліде.

Перед ним сидів другий син, Явтух. Чистенька біла сорочка. На ній кожух без рукавів, овчиною наверх. Білий довгий чуб скуйовджений, спадав пасмами мало не до плечей і прикривав лоб. У ньому за верству відчувалася поміркована сила. Випуклі, як бочечки, груди, повні руки. А лице худе, хоч і вилицювате, і все у м'язах біля щелеп, рота й щік.

На носі байдака лежав, спершися ліктями на вологі лотки, молодший із присутніх Лопат — Янук. Чуб теж скуйовджений, рот теж великий і жорсткий. А очі більші, ніж в усіх братів, задумливі, трохи колючі.

Андрій і Кіндрат Когути з третього човна дивилися на Янука насторожено й трохи іронічно. Пам'ятали, що це через нього Кахнова Галинка змушена була проситися колись у Андріїв човен. І ще знали, що рано чи пізно, а їм з Януком доведеться зіткнутися.

У четвертому човні, що пристав до самого дуба, сиділи мірошник Гринь Покивач і, змужнілий за ці роки, увесь ніби збитий сіверком і сонцем, Корчак. Білявий чуб вицвів, гострі очі дивилися пильно. Під бруднуватою білою світкою, за червоним поясом, були два пістолети і довгий, дюймів на чотири довший, ніж в усіх, корд.

Покивач на кормі тримав весло, не зводячи очей з хлопця на верхівці дуба. Очей гострих, жовто-бурштинових, немов у спійманого коршака. Сухе, безбороде лице з обридними вусами ніби ще більше підсохло від настороженості й чекання. Біля його ніг лежали дві рушниці, прикриті світкою.

— Той, хто од вас поїхав, це хто? — спитав Корчак.

— Молодий Загорський, — відповів Андрій.

— Гм,— Корчак примружив очі.— А з ним?

— Кирдун Халява.

— Шкода,— сказав Корчак.— Чого вони тут?

— А що, Дніпро для тебе тільки? — спитав Кіндрат.— Він уже третій день у нас. Не можна було не взяти. Ось ми вчора навмисне сітку біля трьох верб поставили, а сьогодні погнали його знімати. Час є... Ти не гарячкуй, Корчак, він людина хороша.

— Значить, поспішаймо,— сказав Корчак.— А ти, Кіндрате, гляди. Ризикуєш скрутити в'язи. Щоб не пожалкував.

Кіндрат усміхнувся одними зубами:

— Ти ще не пануй. Ти селян не знаєш. Коли хтось і піде до тебе — ти не задавайся, отамане. Ти з ними — як із братами. Вони натерпілися. Їм нового пана, та ще з хамів — не треба.

— Що верзеш? — спитав вовкуватий Юліан.

— А те, що твоя спина, видно, за новим сідлом плаче, Юліане. Не дай боже свині роги, а мужику — панство.

Покивач несподівано згодився:

— Я тобі це, Корчак, сім років тому казав.

Корчак стримано відповів:

— Гаразд. Погарячкував я.

— І я кажу,— мовив Кіндрат.— А будеш гарячкувати — діла не буде. Не до шмиги тобі — ніхто не тримає. Повертай та веслуй від нас. А хочеш лишитися — нас поважай. Ми тобі друзі, а не наймити. Панщина — вона на всіх лежить. Тому й наважилися бунтувати.

Корчак засміявся:

— Ну годі, годі. Сам розумію. Селяни-и. Одна ми кров. На одній воді замішані.— І він показав на безмежну повінь: — На його ось.

— Розкажуй,— кинув Кіндрат.

— Я деяким панкам під Дощицею утнув-таки,— сказав Корчак.— У ніч під чисту п'ятницю. Два маєтки спалили хлопці...

— Замість божих свічок та смолоскипів,— з похмурою веселістю сказав Ципрук Лопата.— Та що з того? Це сто верст Дніпром. До нас і димком не пахнуло.

— Тепер вас тут чекають,— буркнув вовкуватий Юліан Лопата.— Чого вас туди понесло, коли вороги — тут. Кроєр — тут. Мусатов — тут. Потовпешки ці, Торкайли — тут.

Батько іронічно дивився на сина:

— Не думав я, що ти такий. Знав, що дурень, але що такий-ий...

— Батько каже правду, Юліане,— утрутився Корчак.— Звідси починати — кінець був би. Кроєр пронюхав. Він з осені сотню

черкесів у маєтку тримає. Без крові не обійшлося б... Та ще в округу «блакитних» нагнали — солдат, жандармів. Виходить, ти мене на смерть запрошуєш, а пика така — ніби на чарку.

— Віслоук,— сказав Янук.

І осікся. Явтух поклав йому на плече долоню, стиснув.

— Не варнякай... Наше діло... маленьке. Слухай... ось.

Неприємні люди були Лопати. Андрій і Кіндрат, презирнувшись, зрозуміли, що подумали одне й те ж.

— Вони нас тут чекають,— сказав Корчак,— а я піду в інше місце. Куди — почувете. Ви залишаєтесь. Передавайте мені звістки. Людей готуйте, хто захоче. Ти, Явтуше, одразу, як тільки довідаєшся, що солдатні поменшало,— до мене. Я тоді скоро прийду! Ну, хто тоді зі мною піде?.. Лопати — це ясно. А хто з Кахнів?

— Я,— несподівано з верхівки дуба озвався Лявон.— Ви там тихіше. По воді далеко чути.

— Добре,— притих Корчак.— Ще. Сміливіше, хлопці. Допомагати ж ви тут усі допомагали. І їдло збирали... і порох... і переховували, коли треба. А ось підете разом, коли повернуся? Коли глитаїв цих труситимем?

— Мабуть, я,— сказав Іван.

Кіндрат і Андрій презирнулися. Іван був любимий брат Галинки.

— І я,— сказав Петрок Кахно.— Я — з Лявоном.

— А ви?

— Ми — ні,— відповів Макар за себе й Ципрука.— Не випадає. Землю тоді кому орати?

— Як хочете,— сказав Корчак.— Проспите царство небесне.

Чорні гострі очі зустрілися з очима Когутів:

— А ви?

Кіндрат зиркнув на Івана, а той хвацько підморгнув йому.

— Що ж,— зітхнув Кіндрат,— мабуть, що й ми. Чого тут. Бунт так бунт. Щороку бунти.

Придніпров'я справді бунтувало часто.

— Добре,— сказав Корчак.

— Ти не сердься,— мовив Ципрук Кахно.— Ми не донощики. Допомагатимемо.

— І на тому спасибі,— схилив голову Покивач.— Вольному воля.

— Ти обіцяв Данька-пастуха привести,— сказав Кіндратові Корчак.— Що там?

— Не спокушається, каже: обман усе. Що мені, каже, дівок мало чи їжі? Годують, каже, люди і в торбу кладуть, і на зиму дають.

Кіндрат так передражнив Данькову інтонацію і міміку, що всі зареготали.

— Досить,— раптом урвав Корчак.— Тепер, хлопці-козаки, кажіть, кого тут першого палитимем, коли прийду.

Усі трохи примовкли. Одне — бунтувати «десь там», а зовсім інше — у своїй окрузі, де всі один одного знають. Одна справа — пускати червоного півня десь під Дощицею, а інша — прирікати на «вогонь і потік» людей, яких знали.

— Землі Загорських нам не по зубах,— підохотив людей Корчак.— Ці хоч і спокійні, але відчайдушні. Так захищатимуться — пір'я од нас полетить.

Добродушний Петрок Кахно раптом розсердився:

— На таких нападати — ми тобі, Корчак, не друзі, ось що.

— Що, телята?

— Телята не телята, а проти таких іти — душу занাপастити. На злих підемо, так що треба буде стримувати нас. А добрих — не руш.

— А панщина?

— Не вони її завели.

— Панщина...

— Тьху! Ти йди подивись, як у Могильові лупалівські кожум'яки живуть?! Як гребінники в Підуспенні?! Кров'ю харкають, а вільні люди.

Лагідний Андрій змінився на лиці. Ніжний глибокий рум'янець залив обличчя.

— І то правда,— сказав раптом Явтух.— З добрих почнемо, а як за злих візьмемося — то захищати їх солдатів наженуть.

Батько здивувався. Глянув на сина навіть з якоюсь повагою. А слова Явтуха змусили замислитися навіть Корчака.

— Чого сперечаємось? — уперто сказав Корчак.— Я не згоден. Але я й кажу: не по зубах. То з кого?

— З Кроєра,— озвався з дуба Лявон Кахно.

— З нього,— сказав Петрок,— з нього, собаки.

— І то правда,— погодився Корчак.— Я сам казати не хотів. Подумали б: через себе. Згода, Кроєр. Ще хто?

— Браніборський,— сказав Юліан Лопата.

Явтух заширхав, мов їжак:

— Навіщо? Він, кажуть, волю хотів дати.

— А ти спитав селян? — очі Покивача блиснули.— Не хочуть вони такої поганої волі, без землі.

— Нам, хлопці, взагалі важко буде,— раптом сказав Іван.— Час трохи не той,— він сором'язливо всміхнувся.— Я не боюся, але просто... чутки ці, що ось-ось волю дадуть. Із землею. Кому охота, чекаючи на таке, в'язи скручувати? Кожна громада —

як брила кам'яна. Не зрушиш. Лежить на своєму клаптику поля і мовчить.

Іван ніби висловив думки кожного. Бо всі тут боялися і підсвідомо знали: великої громади тепер не підняти. Але й чекати було гірше за смерть.

А Корчак усе знав краще за інших. Не підняти громаду. Усі чекають. Не підняти. Хіба що потім, коли воля вийде якась не така, якої чекали.

Але йому було несила чекати. Ще й ще чекати. Як сім років уже чекав. Мовчати. Ховатися й переховуватись. Можливо, знову три-чотири-сім років.

Не треба було виказувати їм своїх думок. І він трохи з удаваною рішучістю сказав:

— Піднімемо, не піднімемо. Це тоді ясно буде. Не піднімемо, то зачекаємо. Під нами не горить. А спробувати треба. Бидло вже ми, а не люди — ось до чого довели. Кроєр грабує, Мусатов стріляє в людей... Захисту темній людині нема. Прийдеш у суд — що доведеш, коли мови їхньої не розумієш?.. Вовки. А з вовками — по-вовчому. — І урвав самого себе: — Отже, вирішили і Браніборського... Ще кого?

Запанувала мовчанка.

— Равбича, — сказав раптом Кіндрат.

— Ти що? — спробував був спинити брата Андрій. Але Кіндрат обернувся до нього й самими вустами кинув:

— Помовч!

Обличчя було таке грізне, що Андрій замовк.

— Равбича, — повторив Кіндрат.

— Нащо? — спитав хтось.

Над човнами повисла ніякова мовчанка. Ніхто, крім Андрія, не розумів, чому Кіндрат Когут віддає майбутньому розгрому і вогню суворого на вигляд, але поміркованого пана Яроша.

Андрій сидів і тільки молився подумки, щоб ніхто не здогадався про причину, про ганьбу Загорських. Але ніхто, видно, нічого не знав.

— У Равбича можна розжитися на зброю, — сказав Кіндрат. — Можна і в інших багатих родів, але ті стережуться.

— Недобре, — сказав Петрок.

— То й помри через своє сумління, як стріляти почнуть, — сказав Кіндрат.

— А й справді, — мовив Явтух Лопата. — Я не чув, щоб Равбич... щось таке... Але, певно, під доброю личиною — погань.

— Це чому? — спитав Петрок.

— Куди дочку... віддає? — сказав сонний Явтух. — З ким... поріднитися хоче?

Андрій болісно почервонів. Розмова весь час крутилася довкола небезпечного: Ходанські — Равбичі — пропозиція дядькованого брата... Ось-ось...

— Вовка до вовка тягне,— похмуро сказав Корчак.— Згода, пускаємо півня.

Кіндратове обличчя сяяло гнівною радістю.

— Равбича,— ніби не міг одірватися від цього прізвища, повторив він.— Вужа ганяти зібралися, а про гадюку ніхто не згадав. Ходанських палити треба.

— Хіба тільки палити? — це сказав усмішливий Лявон з верхівки дуба.

— Винищити,— сказав старий Лопата.

— Значить, так,— підсумував Корчак.— Як тільки тут заспокояться — хай навіть через рік,— збираємось і виступаємо. Спочатку ділимося на дві групи. Одна — до Кроера. Друга — на Ходанських, звіди...

— На Равбича,— сказав Кіндрат.

— ...на Равбича, а потім, Браніборського за вітром пустивши, на допомогу тим, що в Кроєрівщині.

— Чому так? — спитав Янук.

— Дуже просто, хлопче,— сказав Корчак.— Ти не був там, а я мав щастя. У нього цих горілчаних братів, загонових пняк, сотня, та й черкесів він навряд чи відпустить. Знає. Малою кров'ю не обійдеться. Тож одні обкладуть, щоб сорока не пролетіла, підмогу не покликала. А інші діло своє зроблять та й прийдуть.

Синє море повені лежало довкола. Скакали по ньому золоті брижі. З верхівки дуба почувся раптом голос Лявона:

— Човен із цими двома.

Люди почали збиратися, відв'язувати човни. Лявон спритно, мов кунія, спускався з дерева.

— Поговорили,— сказав Корчак.— А жаль, не можна... Мужик поруч. Підпливти б та відправити пана латаття вирощувати.

І тут Андрій з подивом побачив, як страшно — ніколи такого в житті не бачив — змінився на лиці брат.

Кіндрат Когут спритно, як кішка, не спираючись руками, став на ноги: душогубка майже не загойдалася.

— Ти пожалкуєш, коли зачепиш його чи когось із Загорських.

Корчак почервонів. І відразу на цьому засмаглому обличчі виступили два, хрест-навхрест, шрами: сліди Кроєрового карбача. Вони були ледь помітні, але здогадатися — хто знав — можна.

— Ого,— сказав Корчак.— Ану.

Під свиткою, біля ніг Покивача, ворухнулася цівка рушничі. Андрій узяв до рук свою острогу.

Корчак обвів настовбурчених противників очима і стримався:

— Пояснюй.

— Він мій брат. І цього досить.

— Воно й видно, що панські лизунчики,— сказав Янук.— Панську землю панськими кіньми орете. На панські гроші Павлик з Юрасем школу закінчили...

Він змовк. Широкий, гострий тризубець остроги гойдався на рівні його очей.

— Лизунчики...— сказав Кіндрат.— Ми, Янучку, не лизунчики, а дурні, коли з такою наволоччю, як ти, разом голови складати збираємося. Не варто було б. А ти ж, певно, чув, чиею волею та дівка Ходанських землю і волю отримала? Не твоєю. І чиею волею панщини на цих полях майже нема, теж чув. І що сам ти ні насилля, ні згону не знаєш... І на кого з цієї причини сусіди зуби гострять.

Замахнувся острогою. Андрій, знаючи брата, тільки зітхнув: пронесло.

— Та тобі цього, губа несіта, мало. Ти не про всіх дбаєш. Ти сам би тільки все, що навкруги, під себе згріб та й сидів би, поки... аж до серця згнив би. Сірий князь, пика твоя паскудна.— Задохнувся.— А той — простий. З нами, усіма сіромахами, як рівний. Якби тобі його силу — ми б через тиждень заплакали б. Кров'ю спливли.— Повернувся до Корчака.— Гинути з тобою згодні. Але цьому роду коли буде щось — Озерище тобі буде ворог, Вітахмо — ворог, Загорщина — ворог, Татарська Гребля — ворог, Холодний Яр — ворог.

Андрій теж підвівся:

— Святе — ворог,— сказав він, наче пробачення просив.— І Ведричі — ворог... Та інші, сорок сіл,— вороги.

Кіндрат криво усміхнувся:

— Хапати та видавати ми не будемо,— мовив він,— крий боже. Просто не буде тобі ні хліба, ні стріхи. Через тиждень сам до Мусатова приповзеш, якщо не візьмуть. Тому що нами, простими, тримається кожний «лісовий брат»... Нами, Корчак.

Корчак підняв руку:

— Годі, Кіндрате,— глянув на Янука і на ходу зірвав злість: — Через твій язик, гавкун, діло могли б завалити. Більше ти мені язика не висолоплюй.— І знову до Кіндрата: — Облиш. Через дурницю мало не перегризлися, як згряя собак.

— Це не дурниця.

— Добре. Ти заспокойся. Віри в мене нема. Але, шануючи тебе, не сперечатимусь. Будь-що ці люди, і, звісно, твій брат

залишаться живі. Навіть у темному лісі. Навіть коли на наш табір натраплять... Ну? Тепер згода?

— Згода, — прохолов Кіндрат.

— Друзі?

— Друзі.

— Ну, тоді прощайте. Залишимо їх, хлопці, та й самі прощаємось.

Захлопала під веслами вода. Три човни почали спішно віддалятися. Спочатку їх закрили ближні рідкі кущі, потім дальні. Через кілька хвилин усі вони зникли за шапкою великого дуба... Когути лишилися самі.

— Ти, брате, бачу я, горя-ачий, — сказав Андрій.

— Буває.

— А ти чому не сказав, що це Олесь карбача з Кроєрових рук вирвав?

— Зашкодило б. Корчак гонористий. Досі всім каже, що смертельні Кроєрові побої витримав завдяки тільки своїй живучості. І раптом — на тобі, панська ласка. — Кіндрат засміявся: — Однак слово вирвали... Попливемо назустріч, чи що?

Замість відповіді Андрій сильно повернув човна. Кіндрат похитнувся, але спромігся сісти:

— Здурів, сало дурне! Чого ти?!

— Просто хотів подивитися, як ти, такий довгий, як кінський щавель, гейнеш.

— Сам такий, — сказав Кіндрат.

— І то правда.

Човен повільно плив між поодиноких дубів. Сліпуче сонце з високості дивилося у воду. Брати мовчали.

— Кіндратику, — тихо мовив Андрій, — навіщо ти це зробив... з Равбичами?

— Ти біля церкви на Галинку дивився, — підкусив Кіндрат, — і Олесевого обличчя не бачив... Ненавиджу я це підле плем'я, що вони з ним зробили... Не має права ніхто таке робити та ще на милість сподіватися. Обплювали, а потім... та... на Великдень.

— Вона мені здавалася доброю дівкою.

— Мені теж... здавалася.

— Він простив.

Кіндрат спалахнув:

— Ну, знаєш!.. Мовчить пан бог, та не мовчать люди.

— Тс-с, — цитькнув Андрій.

Неподалік показався човен з Олесем і Кирдуном.

— Гей! — крикнув Олесь. — Бачите? — І підняв з човна великого лісового сома. Тримав із зусиллям, бо голова рибини була

на рівні його грудей, а хвіст згинався на дні човна.— Отаман,— додав.

— Тванню тхнугиме,— сказав Андрій.

— Вимочимо,— заперечив Олесь.— От отаман, так отаман.

— Щось ти, Кирдуне, весь час із хати тікаєш,— ухопився за першу-ліпшу тему, що спала на думку, Кіндрат.— Що, жінка не гріє?

Кирдун з доброю лагідною усмішкою знизав плечима:

— Та що... Тут живеш, як вільний козак. Пливеш собі, сонце навкрути. А дома... Жінки ці. Шкода ж їх бити, кволі... Лаяти-ся— собі дорожче. Та й хвалити нема за що.— І з дурного розуму ляпнув: — Жінки ці — ну їх к бісу! Ось і панич Олесь зі мною згоден.

Андрій лупнув очима.

Кіндрат, ніби тільки тепер помітив сома, поспішно сказав:

— Правда твоя, Олесю, отаман... Скільки йому років може бути?

— А дідько його знає. Багато.

Човни мчали за течією зовсім поруч, поміж зелених дерев.

— З цієї рибою біда,— заливався Кіндрат.— З великою. Діда Більського знаєш, Олесю?

— Ну. Заїка?

— Ага. І в штанях холоші різноколірні. Іду якомсь, а він велику щуку спіймав. І панизус, хоче під лозу прив'язати, щоб жила. І так ніжненько приказує: «Р-р-ри-ибчино м-моя, р-ри-ибчино. Завтра свреям тебе прод-дам». А та раптом— бовть! І пішла. То Більський як завівся: «А туди т-т-т-т...» І так до самого Суходола.

Човни випливали на синій простір. Рівний на багато верст, швидкоплинний і спокійний, Дніпро мчав до далекого моря і весь сявав золотим сонцем.

Життя було спокійне, але радості не дарувало. І тому Олесь майже зрадів, отримавши «з вірною okazією» листа від Кастуся. Лист обіцяв тривогу і напружену працю.

Кастусь писав:

«Усе на світі плине швидко. Мені здавалося, що недавно писав тобі. А минуло майже сім місяців. Не виправдовуюсь. Закрутився я тут. Та й ти, видно, бо відповів на одній сторінці... Що ж у тебе? Панночка Михайлина?.. І, напевне, вже й весілля скоро?

У жовтні я став студентом імператорського Санкт-Петербурзького університету, а через одинадцять днів мене звільнили

від плати за навчання. Чи ти бачив? Чудеса! В усякому разі, спасибі їм. Можу жити... Я взагалі «щасливець безрідний». Маю уроки, що дають близько трьохсот карбованців на рік. Цього досить.

Можна було б жити. І все ж я, мабуть, віддам перевагу пустому шлунку, бо не хочу бувати в цьому домі... Уяви собі істоту на кшталт вашого пана Мусатова, тільки розбагатіло го і з усякими титулами. Це жах — людина без переконань чи то з тими «переконаннями», яких сьогодні дотримується Державна рада. І сина, непоганого хлопчика, встиг зіпсувати й розбестити. Часом господар приходить, сідає в рекреаційній і годинами доводить, що наш край православний і що я, наприклад, католик помилково. Нехай навіть і так. Я знаю, що предки Міцкевича були православні, але в усіх цих розмірковуваннях стільки пересяченого свинства, вони викликають таку огиду, що я в сектанти пішов би, шамана слухав би — тільки не його. Бо тих переслідують, а за цим — тупа сила, яка сприяє тільки добрій роботі шлунка і вважає за краще душити.

Дикість!

Олесю, я знаю, це дуроці — відмахуватись од можливості жити не в злиднях. Скажуть: «Дитиниться, дурень. Ну, послухав би якусь годину. Зате решту часу жив би легше». Але це не дуроці. Я не можу поступатися навіть у дрібницях. Мені здається, коли я буду себе силувати, коли буду вдавати, що не чую, — я не почую і коли народ почне кричати від болю. Стерплю, коли плюватимуть на мене і на нього. Кожний падлюка коли-небудь робив перший крок до підлості. Я не хочу його робити. Я не поступлюся ні на йоту. Мене не на те породили.

І потім, ми й так занадто терпимо, і так ідемо на компроміси, та ще кожен з них пояснюємо необхідністю. Я не хочу.

Справжнім людям влада жити не дає. Дає тільки таким, як мій генерал, тим, що «взялися за розум», тобто жеруть, п'ють, сілять із законними жінками чи з рабіннями, коли жінка не знає, і не думають ні про що, крім просування по службі та про власну кишеню.

І вони живуть, вірнопіддані: плодять виродків, падлючать, крадуть, і лижуть сідницю начальству, і моляться за «царствующу фамілію».

Таким, і лише таким, дають жити.

Сидить, павич, і дає сучасну літературу: «Яке це красне письменство? Де ж тут витонченість? Чому це вчить народ?»

Словом, можеш красти і вбивати, аби тільки проповідував при цьому високу мораль. Можеш щодня ходити до Фрин на

Ліговку, аби проповідувати законну любов до бога, імператора й власної дружини.

Ніхто не хоче правди. Ніхто навіть не подумає, що все це — колос на глиняних ногах, який ось-ось повалиться.

І така погань керує нами та ще й кричить усюди, що майбутнє за православ'єм (братня любов з батогами у руці), народністю (право сякати в руку, лаяти іновірців і отримувати по вуху) і самодержавством (рівність усіх сумлінних і чистих перед плахом). Інквізитори!

І така погань лає молодих хлопців, які йдуть за Чернишевським. Вони нібито західники, соціалісти, розпутні жовторотики, чубаті бомбісти. У них не шлюб, а статева розпушта. Їхні стрижені дівки тельбушать мерців, замість того щоб сумлінно торгувати собою у шлюбному ліжку. Їхня література, замість того щоб показувати сумлінних дворян та турботу імператора про народний добробут, змальовує лахміття і нещасну голоду, і таких самих якобінців, як вони. А що їм змальовувати?.. Високородність донощика Фадея Булгаріна? Фадей вистачає і не в книгах... Моральність імператора, який перебирає пеліньєрок¹ зі Смольного, а потім дає їм посаг та спихає заміж за своїх холоуїв? Справді морально: міг би просто вигнати на вулицю... Чи слід захоплюватися високою освіченістю громадянства, яке все ще не може розсюрбати спадщини Миколи-душителя та Сергія-затемнителя, на прізвище Уваров?

Ні, ті хлопці чисті. Вони знають серцем, що краще нехай не буде ніякої держави, ніж така імперія. Краще — ніякої величі, ніж велич на кістках народів.

Але їм тяжко. Їм майже неможливо дихати.

Недавно через загальне пожвавлення надій, через чутки про звільнення селян (не дуже ясні) і чутки про судову реформу (ще більше неясні), а в основному через діяльність «Современника» — праві зчинили галас. Пожвавлення літератури їм ненависне. Вони б усе життя письменників у рекреаційній тримали та частували за доноси цукерками. Ранній Тургенев — скандал, дискредитація панства в очах народу! Некрасов — жах, безпека, порохований заряд під могутніми бастіонами держави.

Молодий Толстой, якого ти, напевне, читав — і той їм не подобається. А він, поки що, нічим особливим і не допик. Бай-дуже, допече, по почерку видно. Не був ворогом, так буде. Зроблять.

¹ Пеліньєрка — у царській Росії дівчина, яку після закінчення закритого жіночого навчального закладу залишено при ньому для педагогічного стажування. — *Рег.*

І, головне, через власну дурість вони не можуть навіть довести, чим ворожий їм той чи інший письменник. Бачать чистоту, ясність, сумління, доброту до людей — значить, потенціальний ворог.

Це схоже на те, як пам'ятаєш, коли я був у вас, Когути знайшли десь пізні вовчєня і принесли тобі. І ми вирішили, щоб сучка вигодувала його разом із цуценятами. Сучку замкнули, а вовчєня поклали разом із сосунцями, щоб пропахло їхнім духом. Пам'ятаєш, як вони повелися? Сліпі, дурні, а почали вищати та підсакувати.

Так і ці. Нічого не розуміють, а нюхом чують.

А оскільки всі вони на кшталт того генерала і думають готовими категоріями, то головний їхній доказ у суперечці зі справжніми письменниками, що така творчість ганьбить батьківщину (ніби ми не зобов'язані батьківщині насамперед істиною), що вони розхитують підвалини батьківщини, що вони не люблять її, бо, пишучи свою сатиру і сповнені страждання елегії, дискредитують батьківщину в очах іноземців.

І хочеться відповісти їм словами Гоголя:

«Спокойно сидят себе по углам и занимаются совершенно посторонними делами, накопляют себе капиталы, устраивают судьбу свою за счет других; но как только случится что-нибудь, по мнению их, оскорбительное для отечества, появится какая-нибудь книга, в которой скажется иногда горькая правда, — они выбегут из всех углов, как пауки, увидевшие, что запуталась в паутине муха, и подымут вдруг крики: «Да хорошо ли выводит это на свет, провозглашая об этом? Ведь это все, что ни описано здесь, это все наше — хорошо ли это? А что скажут иностранцы? Разве весело слышать дурное мнение о себе?»

Тактика злодіїв. Кричать на інших: «Тримай його!» — щоб менше звертали уваги на їхні брудні дільця, на те, що перші вороги батьківщини — вони.

Я більше не можу серед них. Навіть хвилини. Нехай надголось. Нехай бурчить у животі. Хтось сказав, краще недоісти, як яструб, ніж переісти, як свиня.

Ніяких компромісів!

Мій тутешній приятель, один з найрозумніших людей, яких мені довелося бачити, одного разу сказав, що ми, білоруси, занадто любимо хоробрих дядечків. Мовляв, краще нехай дядечко полається із сильним або хоч дулю йому покаже, а ми плескати мемо з-за його спини в долоні, а то й просто тихо радітимемо.

Має рацію. Щось таке є. Але якщо ми ненавидимо цю рабську, гнійну частку крові нашого народу — ми самі повинні стати «хоробрими дядечками», а не тихо радіти з-за чужої спини...

Кров — з краплин. І, щоб не загнити від сусідства з нездоровими, здорові краплини повинні рухатися й нападати на заразу, виганяти її з організму, навіть ризикуючи власним життям. Інакше — гангрена і смерть.

Друже! Листа цього передасть тобі надійний чоловік. Провезти, передати, знищити на випадок обшуку — це краще за нього не зробить ніхто. Тому я й довірився. Але це буде останній такий лист. По-перше, восени ми зустрінемося. По-друге, конспірація є конспірація, а у нас, здається, кінчаються дитячі ігри в цурки й починається серйозне життя. Тому цього листа одразу після прочитання спали. Сподіваюся на твоє сумління. Надалі покладатимемося лише на пам'ять.

Пишу тобі для того, щоб ти відновив зв'язок із хлопцями з «Чортополоху і щипшини», перевірів, хто з цих романтиків не ожирів, та й збив із них ядро, яке потім могло б обрости новими людьми. Можеш сказати найнадійнішим, що це не гра і не марний ризик, що нас багато і кількість своїх людей зростає.

Сподіваюся, що за цей час ти не змінився. Якщо це так, напиши мені звичайного листа, хоча б про своє здоров'я, про Мстислава і добру Майку і запечатай його не родовою, а своєю печаткою. Я знатиму, що ти згодний зі мною і почав готувати друзів. Постарайся також згадати, хто з хлопців, які під час славної гімназичної баталії стали на ваш бік, живуть у Придніпров'ї, неподалік од Суходола. З ними теж треба поговорити, хоч і обережніше, бо їхній учинок, можливо, йде не від широкого демократизму, а тільки від почуття ображеного національного гонору, од афекту, викликаного ним.

Дій, товаришу. Дій, друже мій.

Р. С. Від генерала пішов. Бігатиму по копійчаних уроках у чесних людей. Віктор знайшов роботу в Публічній бібліотеці. Яюсь проживемо. Завдяки своїй роботі і зв'язкам, він познайомився з багатьма пристойними людьми. Ну, а через нього і я. Один із них — особа найчудовіша, яку тільки можна уявити. Це поляк, нашого поля ягода. Багато відсидів і одмарширував у тих краях, де замість передмість усе «форштати» і де над землею лунає непомітний дух Ємельяна Пугачова. Там він, між іншим, близько подружив із твоїм улюбленим Тарасом, який усе ще, бідолаха, мучиться серед бурбонів, п'янюг та Іванів Непомнящих. Звати поляка — Зигмунт (а по-нашому Цикмун) Сераковський. Уяви собі струнку сильну постать, розумне лице, стримано-тверду ходу. Білявий. І сяючі сині, найсвятішої чистоти і твердості очі. Познайомився я з ним недавно, але вже зачарований і його логікою, і патріотизмом, і волею, і мужністю, і тією найвищою душевною красою, яка завжди притаманна

скромній величі справжньої людини. Ви повинні були б сподобатись один одному... Кидай ти все скоріше. Їдь сюди. І мені буде веселіше, і тобі не так спадатиме на думку твоя придніпровська дурість».

Листа було спалено. Відповідь було надіслано з особистою печаткою.

У своєму неживому спокої, у плині життя, яке, здається, нічого не обіцяло, він зрадив листу Калиновського.

Добре було усвідомлювати, що має він дотерпіти лише до осені, а там хай горить воно все білим полум'ям. Восени він поїде до Петербурга, зустрінеться з Кастусем і друзями. Буде вир суперечок, учинків — усього, що називається життям.

І, якщо буде треба, він віддасть це життя братам.

Усе гаразд. Хоч хтось є на світі, кому воно потрібне.

Батьківщина.

Рідна земля.

Білорусія.

У травні буйно цвіла понад шляхами жовта купальниця: знала, що вік у неї короткий і хутко її почнуть уплітати у вінки.

Наближався час, коли русалки особливо шкодять людям, і треба знайти хоч який день-два, щоб угамувати їх, а водночас посміятися, поспівати біля вогнища і вдосталь націлуватися де-небудь у синіх від надмірної зелені житах.

Настав русальний тиждень.

Озерищанські дівчата плели вінки й вішали їх на березах. А хлопці несли на зелених ношах у березовий гай обрану всіма русалку: найкращу дівчинку, яка була в Озерищі, тринадцятилітню Яньку Когут.

У білому рубку¹ до литок, з довгими, мало не до самих колін, розплетеними косами, вона погойдувалася в синьому небі вище за всіх. І свіже, ніжне личко дівчини всміхалося сонцю, нивам і зеленим гаєм.

А за нею ішла у вінках її пригожа свита.

Палили вогнища. Кидали в них вінки. Дівчата тікали од Яньки, а вона ловила їх і лоскотала. Дівки в парі гуляли з хлопцями.

Не обійшлося і без бійки. Зіткнулися за Кахнову Галинку Янук Лопата й Когутіві близнюки. Ведмідкуватий Явтух заступився за брата і почав валяти Кіндрата з Андрієм. У бійку втрутився Олень і, на загальний подив, дав Явтухові такого стусана, що той навіть кинувся тікати. Утекти Олень йому не дав.

¹ Рубок — тонкий жіночий одяг, на зразок довгої сорочки.

Нарешті їх помирили, хоч Янук і дивився вовком... Пили пиво й танцювали біля вогнищ.

І було весело, але веселість була затьмарена легким відтінком смутку. Можливо, тому, що наближалось свято Івана Купайла, і хоч літо тільки-но починалося — усім було зрозуміло: сонце ось-ось поверне на схід.

Спалять зібрані на подвір'ях старі борони, розбиті сани, голоблі. Кожен дасть трохи тепла зі свого двору, але все одно не підтримає цим сонця. І, наче сонце, скотиться з гори охоплене полум'ям колесо. Котитиметься нижче й нижче, а потім кане в Дніпро і згасне.

Смуток, майже непомітний, жив у всьому, і передусім у травах, які знали, що після Купайлового дня їм не ховати у своїх нетрях Іванових ліхтариків, що настане їхній час і їх постинають дзвінкою косою.

...Шаленство цвітіння, пісень і поцілунків скінчилося. На його місце прийшло задумливе чекання плодів. І тому на квітках, на вербових косах, на стежках, що заблудилися в полях, панував спокій і легкий сум. Усе було віддано. Усе виконано на землі.

Вони стояли біля храму бога вод. Сонячні, зеленуваті плями світла бігли по їхніх обличчях, а просто од ніг ішов у мохнату, як ведмідь, темно-зелену темряву довгий схил, що весь сточився водою. Від густої зелені живе срібло струмків видавалося зеленуватим. Журливим дзвінким холодком повівало з яру.

Рідна земля — це джерела. І тут було одне з незліченних місць їхнього народження.

Вихід джерел. Вода. Струмочки, ручаї, ріка, море. Зелений дзвін під ногами.

— Чому ти уникаєш мене, Гелено? — спитав Олесь.

— Я не уникаю.

Очі дивилися вбік, вище Нептуна, де зеленуватий від тіні струмочок вибивався із землі.

У неї було змарніле і ясне обличчя. Нове, нічим не схоже на ті всі інші її обличчя.

— Сядь, — він посадив її на кам'яну лаву. — Ти... не треба так... Ти знаєш, я жалію тебе, як нікого. І я не хочу бути ні з ким, окрім тебе.

Вона заперечливо похитала головою. Струмочки дзвінко стрибали в яр.

— У мене буде дитина, Олесю.

Він мовчав, серце раптом упало від несподіванки й дивного передчуття, схожого до передчуття біди. Цього не могло бути. Він — і дитина.

— Я гадала спочатку, що це помилка. І ось переконалася. Буде.

Блдий від розгубленості, він дивився на неї. Ці очі, й іскристе волосся, і тонка постать — це тепер не просто вона. Це вже й він, і те, про що ніхто ще нічого не знає. Троє в одній.

— Правда?

Зовсім несподівано народилася десь глибоко під серцем, почала рости, рости, зростати, затопила нарешті все на світі, все ество і все, що довкола, несамовита, дурна, шалена радість. Йому перехопило подих. Відчуття щастя і власної значимості було таке велике, що він тремтів, захлинаючись повітрям.

— Не може бути... Гелено, правда? Гелено, любя... мила... Голосом, сповненим безмежної ніжності, вона спитала:

— Ти справді радий?

— Я не знаю. Це схоже... Ні, це не радість, — він винувато сміхнувся. — Я ж іще не знаю, як... І ще, я кохаю тебе... Як воду і небо... Як життя.

Коли вони виходили з парку, Олесь, трохи вже заспокоєний, але, як і раніше, з просвітленим лицем і тією самою усмішкою на вустах, раптом затряс головою.

— Не вірю.

— Хома невірний.

Він вів її так обережно, ніби до пологів лишалися лічені дні.

— Ось і все, — сказав він. — Зараз підемо до діда й розповімо про все. Потім до батьків. Весілля в перший дозволений день. І поїдемо. Кудись далеко-далеко. Щоб море. Дуже жалітиму тебе.

— Олесю, — раптом мовила вона, — а ти не задумався на хвилину про те, що сказав «кохаю» не мені, а дитині.

Загорський, протестуючи, підняв угору руки. Але вона спинила готові вихопитися слова. Сказала з ніжністю:

— І добре. Вельми добре. Значить, ти батько, захисник. Так і треба.

Відчувши раптом, що до бажаного кінця, який відсік би минуле, ще далеко, він сказав:

— Вінчаємося в Загорщині.

І побачив, як вона, немовби з силою відриваючи щось від себе, похитала головою.

— Ні, Олесю, на це я ніколи не піду!

— Чому? — вперто спитав він.

— Та зрозумійте ж ви, — ніби чужому, сказала вона, — все добре як є.

— Кому добре? — голос звучав жорстко.

— Вам.

— Мені погано. Без тебе і без дитини. Удвічі.

Вона сплеснула долонями:

— Любий, любий ви мій! Повірте мені, ви собі брешете. Ви не бачите, а я добре бачу, як ви загнали своє почуття в кам'яний мішок, замкнули. Ви не відчуваєте цього, вам здається, що ви спокійні, але ви увесь час слухаєте, як воно рветься на волю, грюкає у двері.

— Ні!

— Так, — сказала вона. — І в цьому для мене немає образи. Ви думаєте, я не знала про це із самого початку? Знала.

Ніколи він ще не бачив її такою гарною. І чужою. Лихоманкові, ніжні очі, на вустах гірка й тепла усмішка.

— Тільки ви не забувайте іноді побачити дитину. Добре?

— Ти страшна людина, — сказав він. — Позбавляєш дитину батька, мене. — радості. Мені ніхто не потрібен, — він боровся сам із собою, і голос його був глухий.

— Омана, — сказала жінка.

Олесь подумав про те, що сам він і всі, хто довкола, і Майка, усі вони — нічого не варті у порівнянні з цією жінкою. Було в ній щось вище за них, звичайних. І він подумав, що Гелена відчуває цю несумірність себе і його, Олесья.

Вона дивилася на нього й розуміла, про що він думає.

— Олесью, — сказала вона, — це неправда, що ти думаєш. Невже ти гадаєш, я зробила б таке, якби не кохала тебе? Я тому й рблю, що кохаю.

Він підкинув її в повітря і з силою поставив на ноги.

— Обманюєш.

Але він дивився на її обличчя і вірив. Вірив щодалі більше й більше.

— Дуже. Тому і тікаю.

— А дитина? — майже благально сказав він. — Її ім'я?

— Нехай. Вона буде чесною людиною.

— Але навіщо?

У її очах були сльози. І очі крізь сльози аж сяяли, як сонце крізь дощ. Той дощ, про який навколишні селяни кажуть: «Царівна плаче».

— Вийшло, що я нічим не пожертвувала, — сказала вона. — Навпаки, придбала. І недорогою ціною. Ти не думай про неї. Просто бог не хоче моєї жертви. Буде дитина. Це таке щастя. Думала віддати, і ось знову в боргу. І, значить, можу, коли потрібно буде, платити й платити.

— Це все? — спитав він.

— Усе. Ти про це не говори зі мною більше,— вона витерла сльози і всміхнулася.— Це даремно, любий. Через два дні я їду в Суходіл, а звідти в губернію. Мені пропонували.

— Це остаточно?

— Так. Батьківськими могилами клянуся.

Цим не жартують, і в Олеся упало серце.

Він дивився й дивився на неї. І суворі очі поступово м'якшали.

— Лишайтеся тут,— сказав він.— Вам не треба в Суходіл... Я клянуся вам не згадувати нічого, не нагадувати ні про що, поки дитина не народиться. А потім... потім ви самі побачите, як я любитиму її.

— Я знаю. Усе знаю. І тому їду.

На хвилину він пошкодував, що вона вільна, що того далекого вечора він сам приніс їй волю... І одразу подумав, що, якби не той вечір, нічого не було б... А потім пекучий сором за самого себе примусив почервоніти обличчя і ніби позбавив права чогось вимагати. Ось вона, панська кість, панська кров, панський дух. Кастусів друг, уболівальник за долю меншого брата, завзятий патріот, з мужиками кумається. Наволоч! Мізерна погань! Кроєр!

— Гаразд,— глухо сказав він.— Буде так, як хочеш.

До кімнати крізь очеретяні плетені циновки ледь пробивалися смужки сонячного світла. Поодинокі пилінки зависли в них.

— Вийди, кажу тобі,— наполягала Текля.— Вийди, дурна ти.

Нянька, сама трохи дурнувата, вважала, однак, що розум усіх інших людей і в порівняння не може йти з її, Теклиним, розумом.

— Я нікого не приймаю,— сказала Майка.

— То ти б краще Іллюка не прийняла,— взялася руками в боки Текля.— Так би йому, баламутові, і сказала: «Не виганем, але проше вон».

Текля утверджувала себе, між іншим, і тим, що знала десятків зо два польських та російських висловів і часом вела так розмову, аби використати те-се із цього запасу.

Бліде Майчине обличчя перекривилося:

— Я не сказала, що не приймаю нікого. Але я нікого не приймаю з Вежі й Загорщини.

— І-і, і-і,— обурилася Текля.— Ось що: чого це ти, дівко, крутиш? Думаєш, одну таку цяцю бог створив?

— Текле!

— Ну, звісно. Як годувала Текля, то добра була. Тоді мамка була мила, коли ззаду мила.

— Не треба, няню...

— І чого ти з собою таке робиш? Перевелася вся. Третій місяць тільки як до того круктуна виходиш — сонце бачиш. У темряві сидиш. Що тут тобі, монастир? Серпень надворі стоїть, дурко. Дівки в полі так пісні горляють — сама б знову дівкою стала, хоча, звичайно, в натурі...

— Я прошу вас, прошу...

— Які гріхи замолюєш? Один гріх маєш. Панича сусідського з домом посварила. Чим він тобі не вдався?

— Я і без вас знаю...

— То тому й сидиш? — збагнула Текля.

— Тому й сиджу, — уперше за весь час призналася Михайлина.

— Ду-урка! — Теклине лице перекривилося від подиву й жалю. — То нащо ж?!

— Я завдала йому болю. Я сама знаю, що не варта його. У Теклі з'явилися сльози на очах:

— І так себе мучити? Ах-х ти! Скребло, яким коней чистять, узяти б та шкуру зі спини твоєї, щоб не сіла.

— Текле, — мовила Майка, — мені дуже погано...

— Се-ердешна ти моя! Та як же ти?

— Ніяк. Вийду за Ходанського.

Нянька схопила Михайлину за плечі:

— За нього? Та плюнь ти, хай він утопиться! Навіщо тобі в ту нечисть лізти? За Вибицького — і то краще, байдуже, що він саморобні шкарпетки носить. — І раптом поцілувала дівчину: — Дівко, кинь! Дівко, нехай він лопне! Нехай він, жорстокий чоловік, на череві повзе та сідницю волочить. Ой, поплачеш! Хлопця якого на чортзна-що міняєш! Ото б і я з ним оджила. Майечко, дитинко, не йди ти за того! Люди Христом-богом молять, щоб ти йому не дісталася! Подумай про них...

Майка здивувалася. Текля говорила зараз, як зрілого розуму жінка. Можливо, не свої слова.

— Такий уже вовк — тільки ним відра з колодязя діставати. Коли навіть підеш — залиш, дитинко, людей у своєму володінні. Нехай окрема від мужа доброта в тебе буде. — Текля заплакала: — А краще у-ті-кай ти від нього. Іди до Загорського, панича, повинися. На колінах приповзи та повинися. Напевне, не з'їсть. Ну, дасть, може, по вуху раз-другий, як, не рівняючи, мені за дурість небіжчик Михайло. Ну, по спині разок протягне, та й простить. Я тобі кажу, простить. Зате вік горя не знатимеш. А добре як із ним буде! Що в церкві, що в ліжку. Та я б, молодою, на край світу за ним побігла, щоб хвилину на мене дивився. Він, знаєш, немов у пісні: «Як він мене поцілує — три дні в губі цукор чую».

Стара гладила Майчині плечі й відчувала, як вони тремтять під її рукою.

— Попроси прощення. Ти не думай, це не страшно. Навпаки, солодко й легко, ясочко моя. Нічого ж не зробиш, доля наша така. Я й то іноді Михайла просила: «Набий же ти мене, дорогенький, може, я вже тоді менше тебе, змія, кохатиму».

І під ці плутані докірливі слова Майка заплакала. Уперше за вісім місяців.

— Нічого... Нічого не зробиш, Текле. Пізно.

— З труни тільки пізно... Ти просто віддай себе на його милість... під його захист.

Ніби маленькій, Текля витирала Майці обличчя намоченим рушником.

— Ти йди. Прийми, коли прийшла людина. Поговори, нічого не станеться.

...Нарочито просто тримаючись, вона вийшла на терасу і побачила коло балюстради високу жінку в золотавій сукні. Очі мимоволі відзначили зграбність постані, просту елегантність убрання, капелюшок з тоненької золотистої соломки.

Лице гості ховала темна, з мушками, дуже густа вуаль.

— Пробачте, я примусила вас чекати,— по-французьки сказала Майка.

Гостя відповіла також по-французьки. І хоч помилок у вимові не було — надмірна правильність краще за помилки свідчила про скутість людини у володінні мовою.

— Що ви,— сказала гостя.— Я просто не звернула уваги. Задивилася на таку красу.

Тераса висіла над стрімкою кручею. Унизу був схил з деревами й озеро. Ліворуч дві сніжно-білі дзвіниці. Ще далі — стрічка Дніпра, а за нею жовті од жита пагорбки. Далеко-далеко.

— Сідайте, будь ласка,— вперто тримаючись французької, мовила Михайлина.

Якусь тривогу викликала в неї ця жінка. Вона не бачила поки що її обличчя, але тривога зростала.

— Дякую вам.

Вони сиділи одна проти одної і мовчали. Довго. Гостя, здавалося, слухала. І не просто слухала, а заслухалася. Голівка схилилася набік. З-за темної вуалі, ще темніші за неї, волого дивилися, не моргаючи, очі.

Із-за шат дерев, з-за Дніпра тонко-тонко, високо-високо звучали жнива. Ніби по склу легким срібним молоточком, ніби в тонкий скляний посуд, на межі слуху, так лунали голоси. А може, це дзвеніла тремтлива скляна смуга гарячого повітря над нивами?

Ой закрапав дрібненький дощик.
По чистому полю закрапав.
Ой заплакав мій татусь у хаті.
По мені, молодій, заплакав.

З одвічною пісенною тугою, з перепадами і злетами, коли здається, що ось зараз людина вся, до останку, перелетється в пісню, дзвеніли голоси.

Це не була скарга. Це співала сама земля.

Ой не крапай, дрібненький дощику,
На чистеє поле не лийся.
Не журися, мій тату, у хаті,
Через мене, бідную, не журися.

Майка раптом побачила, що очі незнайомки великі, мов озера, дивляться вже на неї і крізь неї, не розглядають, а просто бачать її наскрізь. А з далини дзвеніли голоси:

Не ти дав мені доленьку лиху,
Лихе заміжжя не ти мені дав.
Бог же мені дав доленьку лиху,
Лихе заміжжя бог же мені дав.

— Чуєте? — спитала раптом жінка.

Майка здригнулася. Тому що незнайомка сказала це по-селянському. Природно, ніби інакше й бути не могло, співучою придніпровською говіркою, яку ще більше відтінював якийсь дивний, трохи дитячий акцент.

«Олесь говорив завжди по-селянському. З жінками й чоловіками, на полі і в зібранні. І тому всі ті, хто вживав селянську мову там, де її не заведено вживати, мали відношення до нього».

— Чуєте? Жіноча доля. Однакова і в пані, і в кріпачки.

Майка відповіла теж по-селянському — прийняла виклик:

— Зволте розцінити це як розмову про всіх жінок чи тільки про мене?

Жінка всміхнулася:

— Байдуже як, — звичним, пластичним жестом вона підняла й закріпила на капелюшку вуаль. — Я була кріпосною актрисою пана Вежі. Гелена, а за новим прізвищем — Корицька.

Михайлина пізнала її... Але... Що ж сталося?

Майчині очі пробігли по всій постаті актриси, з голови до ніг. «Брехня, — мимоволі подумала Михайлина. — Те, що говорили про них, теж було брехнею. Хтось сказав підлість, зробив підлість, а я пішла в нього на повідку».

Немов зрозумівши її, Гелена всміхнулася. Усмішка була така, що Майка збагнула: тільки ласкою і поблажливістю цієї жінки можна пояснити сам факт розмови. Вона робила ласку, але нікто

не наважився б зробити ласку їй. Михайлина пильно дивилася на гостю.

Сонце на лиці. Оксамитові дзвіночки кручених паничів кидають на її плаття й лице бузкові й рожеві відблиски. Очі великі.

А плечі тонкі, але, одразу, видно, витримують усе.

Незвичайна, погрозлива краса. Захоче — відбере.

І через те, що тільки в бажанні цієї жінки була справа, дівчина вся настобурчилась, як перепілка, що захищає своє гніздо. Вона не знала, що Гелена приблизно на це й розраховувала, їдучи сюди, і тому Майка здивувалася, побачивши на її вустах ту саму посмішку.

Корицька теж оцінювала співрозмовницю, від попелястого волосся до настороженої усмішки, до гострого носка черевичка, який висунувся з-під плаття. І оцінила. «Вродлива. Навіть надзвичайно вродлива й жіночна. Оговтається трохи, позбавившись норовистості,— буде жінка.. Виходить, ось кого.. Що ж, хіба вона краща за мене?..»

Ні. Не краща. Просто інша. І ось таку, іншу, він її і кохає.

На мить у її серці спалахнула ревнива жіноча злість, але вона одразу схаменулася.

Для того, що вона, Гелена, зробила, це мале горобеня нічого не значило. Олесь, звичайно, кохатиме Майку. І тільки. А її, Гелену, він не забуде.

Від горобеняти нічого не залежало, і тому з ним треба бути доброзичливою.

Гелена всміхнулася.

Михайлина дивилась на неї строго й насторожено:

— Ви знаєте, що я порушила всі зв'язки з цими домами? Навіщо ви прийшли?

— Дізнатися чи остаточне це рішення? — спокійно сказала Гелена.

— Вибачайте, будь ласка, але я не розумію, який інтерес це може мати для вас?

З нив долиналио далеке:

Бог же мені дав доленьку лиху,
Лихе заміжжя бог же мені дав.

— Хіба для мене? — спокійно сказала Гелена.

Майка не розуміла її. Але спокій актриси, її впевненість, породжували неспокій, почуття страху й тривогу.

«Відбере. Захоче і відбере. Ця зможе».

Майка пам'ятала її на сцені.

«Усе. Кінець. Догралася. За кого себе мала, варте жалю горобеня? Ходанська брехала. Але брехня може стати правдою».

Корицька дивилася на панночку й розуміла її.

— Хочете, щоб я сказала, про що думаєте?

— Ви можете? — іронічно спитала Михайлина.

— Можу.

— Не треба.

— Але не треба і вам так думати. Не хвилюйтеся. Я прийшла сюди не для того. — І, ніби рятуючись од чогось, трохи поспішно сказала: — Ви знаєте, що стараннями цього чоловіка, тоді ще зовсім дитини, я отримала волю і деякі незалежні кошти, які мені видаються багатством.

Тон цей був бридкий, але Гелена знала: тільки діловитістю й зовнішньою сухістю можна не зіпсувати справи, не насторожити, перекопати в тому, в чому хочеш... І ще — трішки — впевнити і саму себе. Щоб відчувала, що ніхто його не відбирає і не відбирає, але є така людина, яка... може відібрати кожної хвилини.

— Поздоровляю вас.

— Як ви думаєте, що я можу відчувати до людини, яка безкорисливо дала мені все це?

Майчині зіниці здригнулися:

— Гадаю... вдячність.

— Звісно, вдячність. І найглибшу повагу. І... любов, бо людину такої моральної чистоти мені ще не доводилося бачити.

Серце Михайлини стиснулося від думки, що співрозмовниця теж може кохати його. Теж? А хто ще? Хіба вона? Хіба їй не байдуже? І вона сказала навмисне сухо:

— Йому ще не було де втратити мораль.

— Ми не судимо людей за майбутнє, — мовила Гелена, ніби не помітивши, що краска вступила Майці в лице від цих слів. — Як ви гадаєте, повинна я в свою чергу, в міру моїх сил допомогти йому?

— Напевне.

— Не знаю, може, я перешкоджу, але інакше не можу. Кілька останніх місяців я помітила, що він мучиться. І не знала причини, але зрештою здогадалася, що ця причина — ви.

— Пробачте, але я про це не хочу розмовляти.

Тон був різкий, однак Гелена бачила просвітлені очі дівчини і зрозуміла, що та раптом перейшла від безнадійності й відчаю до найвищої тремтливої радості. Гелена знала, що Михайлина тепер простить їй навіть слова, які вона мала намір вимовити, відмовиться від дівочого гребування її словами, звільниться од ревності й, можливо, навіть любитиме її, Гелену, за те, що вона принесла їй цю іскорку світла. Гелена знала, що кращий засіб підбадьорити людину, яка перебуває в такому стані, — це

допомогти усвідомити, що, незважаючи ні на що, хтось усе-таки кохає її.

— У мене буде дитина,— сказала Гелена.— Від кого, сподіваюсь, не має значення. Цей чоловік зв'язаний з іншою, і розрубити цей вузол може тільки бог

Майка не відчувала презирства. Навпаки, болючий жаль.

— Смерть? — спитала вона.

— Бог. Сподіваюся, ви не осудите мене, коли довідаєтесь, що я кохала, кохаю і завжди кохатиму його.

— Це було б блюзнірство... Що ж робити, коли земні закони проти?

— Божі.

— І нехай... нехай. Усе одно. Це все одно щастя.

— Що ж тоді сказати про тих, хто через свої примхи руйнує щастя?.. І коли бути з коханим не гріх, то що тоді гріх?

Майка опустила вії.

— Якимось чином базікання челяді про мою пригоду дійшло до пана Олеся. Він завжди ставився до мене добре. Я думаю, йому стало несила жити. Ви знаєте, ці огидні плітки... Одна з них, найбрехливіша, зо два тижні тому дійшла до нього. Тільки цим та його добротою я можу пояснити те, що він мені запропонував,— Гелена зробила паузу. Дзвеніли за рікою жнива.— А запропонував він мені ні більш ні менш, як прикрити мій «гріх». Я прощаю йому, він же нічого не знав, а потім йому було чи не все одно... І ось тому я й прийшла до вас. Мені здається, те, що сталося, це вже занадто.— Гелена притиснула руку до грудей:— Сьогодні він зробив це. Завтра підставить голову під кулю. І ось я запитую у вас,— у голосі була неприхована погроза,— чи справді ви вирішили порвати всі зв'язки з цією сім'єю?

— Я... не знаю.

— Вирішуйте.

Майка справді не знала, що їй робити.

— Він помре, Михайлино Ярославно,— ніби відчужено, сказала Гелена.— Не можна так жорстоко.

І цей майже благальний тон повернув Михайлині впевненість:

— Я все-таки до кінця не розумію вас. Мені здається, жінка здатна на благородні вчинки тільки в ім'я особистої прихильності.

Корицька зрозуміла: дівчина загорилася. Треба одразу ж осадити її.

— Ви вважаєте, що в ім'я особистої прихильності жінка може піти і на такий благородний вчинок? Мені здається, до такого ступеня жіноче кохання не доходить.

Майка не дивилася на неї. Вона мало не колотилася від суперечливих почуттів: кривди на цю жінку й захоплення нею. І ще Майка подумала про те, що вона потрібна йому і добра, і погана, всяка. Інакше б це не було коханням.

Гелена встала й опустила на лице темну з мушками вуаль:

— Ось і все, що я хотіла сказати. В усякому разі, раджу поспішати, коли ви не хочете назавжди втратити його.

Майка дивилася на неї, і, ніби відповідаючи на її думки, жінка сказала:

— Звідки я знаю? Може статися все. І потім, завтра вранці він їде до Петербурга. Можливо, на кілька років... Що йому тут? — Скидає голову. — Бувайте.

Майка дивилася, як гостя спускається зі сходів на коло пошани, і невідома тривога росла в її душі:

«Як їде... Яка вродлива... У сто разів уродливіша за мене». Вона не знала, що робити...

— Чого вона приходила? — спитала Текля.

— Так. Накажи, щоб запрягли коней.

Коли Текля повернулася, Майка сиділа коло балюстради й стискала пальцями голову.

— Зачіску зіпсуєш, — піддала жару Текля. — Їдь уже.

— Добре.

— А Ілля?

— Скажи йому, що я не прийму його сьогодні. Ні завтра, ні післязавтра.

...Коні, запряжені в легку бричку, мчали до гостинця. Ліворуч — Загорщина. І завтра він їде. На роки...

Вона сиділа, трохи подавшись наперед. Тонке лице було трохи бліде.

На перехресті вона ледь затрималася. Біль зростав, але росло й почуття приниження. І, однак, треба їхати.

Вона раптом стьобнула коней і несподівано рвучко звернула праворуч.

— Но! Но! — голос її зривався.

І щоб уже ні про що не думати, ні на що не звертати уваги, забутись, вона погнала коней гостинцем. Пріч од Загорщини. Далі! Далі!

Усе було закінчено і в Загорщині, і у Вежі. Чекала дорога. Чекав Петербург, Кастусь, університет. Останнього вечора, власне кажучи, Олесеві нічого було робити. Хіба що попрощатися з околицями.

Пан Данило, який приїхав з онуком у Загорщину, весь день ходив злий, чіплявся до всіх і мало не лаявся, а потім розсердився на Олесь за співчутливі очі й прогнав геть.

Олесь зайшов до pana Юрія і нагадав, щоб той Павлика і Юрся влаштував у Горецьку академію. Обидва любили землю і мали добрі голови.

Очі pana Юрія були сумні і тепер зовсім не нагадували очей молодого чорта. Він невесело посміхався і підтакував синові:

— Атож. Звичайно. Не збідніємо. Зате обумовимо, щоб повернулися сюди. Два свої агрономи. Один — у Вежу, другий — до нас. І сусідам допоможуть. Я знаю... Агрокультура!

...Олесь ішов берегом Дніпра. Мчав, біг кудись широкий потік. Сині погрозливі хмари стояли нерухомо над великою рікою. Краплями пролітої крові червонів татарник.

Проминув високі могили — їх було тут десятків зо три, різних — видно, якесь старожитнє племінне кладовище, — і пішов угору пологим схилом. І на могилах, і тут, але рідше й рідше, могутньо й соковито настовбурчували свої списи бійці-будяки. Олесь знав, усе це, що оточувало його, він ніколи не зможе забути. Уявив собі, як завтра вранці мати триматиметься з усіх сил, батько невесело жартуватиме, а дід із властивою йому постійною іронічною усмішкою скаже, передражняючи семінарський латино-російський жаргон:

— Іди, риторе, уже там по тебе *sub aqua*¹ приїхала.

Сто років так дражнили самовпевнених бовдурів, що вчать ся невідомо нащо, не маючи й наперстка розуму.

Стиснуло горло. Не хотілося кидати все це.

І все ж простір, і велична течія, і березовий гай, у який він зайшов, дивно заспокоїли його. На світі ще могло бути щастя.

Гай був білий-білий. Зелена трава, зелені крони, а все інше біле, як мармур, як цукор, як сніг.

Матові стовбури беріз були вкриті чорним мереживом. Медовий свист невідомого птаха — для іволги було пізно — доливав звідкись із сонячного листа.

Сонце схилилося і лагідно заглядало під листя. Немов хотіло перевірити, що там сталося за день.

Було тихо. Був мир.

...Він ішов додому, а над ним, угорі, пливли зелені, пурпурово-червоні й сині хмари, які сяяли своїм світлом.

На подвір'ї, біля упакованих возів, Халимон Кирдун лаявся з Фельдбаухом. Кирдун із дружиною мали їхати разом

¹ Довільний переклад латинською мовою розділеного на частини слова «підвода»: *sub* — під, *aqua* — вода.

з Олесем. І тому Халява був сповнений нестерпного для всіх гонору.

— Але ж такий плед панич оцінить,— казав Фельдбах.— Плед цей є практичний. Не брудниться він. Nüch?

— Понюхай ти знаєш що...— сердився Халимон.— Цією ганчіркою небіжчиків укривають.— Халимон сміливо говорив, що хотів, бо знав — німець погано розуміє скоромовку.— А йому треба яскравий, веселий. До нас із паничем, можливо, молодіці ходитимуть. Гляне якась на цю підстилку та ще, крий боже, посивіє... Годі вже твоєї влади над хлопцем!

— Хам Халимон,— сумно сказав Фельдбах.— Дерев'яна голова Халимон. Хвалько Халимон.— І одвернувся.— Нема вже ні твоя, ні моя влада,— сказав він по паузі.— Горілку нам з тобою тільки влада дудлити. Пий сам... Наг-бом... Вайсрусіше свин-ня!

Кирдун раптом із силою вдарив шапкою об землю.

Та що ти до мене вчепився, перечниці німецька?! Мало ми з тобою, ти, нежонатий, та я, при жінці парубок, тієї горілки попили та в дурня пограли? —на очах Кирдуна виступила волога.— Мені, думаєш, легко? Буду там дідько знає з ким ту горілку дудлити.

— Я теж є бусурман.

— Ти свій бусурман,— гарячкував Халява.— Наш. Білоруський. Ой, та йди ти!

Схопив німця за плечі й потряс. А той його. З хвилину вони тузали один одного. Усе повільніше й повільніше. І нарешті перестали.

— Сумно,— сказав Кирдун.

— Сумно.

— Клади цю ганчірку Знадобиться. Ходімо краще вип'ємо.

Олесь посміхнувся й подумав, що йому, звичайно, треба зробити ще щось. Ага, треба попрощатися із самим собою, молодим. Бо коли він повернеться, можливо, не скоро, то буде вже зовсім інший, несхожий, а Урга може зістарітися чи навіть здохнути.

Він обминув будинок, пройшов під срібними фонтанами італійських тополь і попрямував до картинного павільйону, баня якого темніла під крислатими деревами.

...Мовчки, ніби запам'ятовуючи, він сидів перед картиною в потемнілій від часу рамі.

Знову, ніби в дитинстві, вона сяjala своїм світлом. І під гілками яблуні, темна зелень якої ховала видноколо, юнак вів за оброть білого коня. Ніби сотні золотих сонць, сяjali в листі плоди. І білий кінь, трепетний і спокійний, мов у казці, був Урга. А юнак у круглій шапочці — він, Олесь.

У павільйоні було темно. Горіла тільки одна свічка перед картиною. Він так задумався, що не одразу почув, як його хтось кличе.

Побачив темряву, а в ній, як на картинах Рембрандта, оранжеве обличчя й кисті рук. Розповніла й добра Анежка, дружина суворого Карпа, стояла перед ним.

— Паничу,— сказала вона.— А боже ж мій. І не докличешся.

— Що, Анежечко? Треба йти, чи що?

— Ні,— сказала вона.— Ось.

Він не помітив, як вона зникла. Тепер у темряві, на тому місці, де була Анежка, стояла інша.

У довгій шалі вона зливалася з темрявою. Видно було тільки одну руку і трохи підняте обличчя.

— Ти? — спитав він.

Легкий дзвін, ніби вода лилась у вузькогорлий жбан, наповнив Олесеві вуха. Силою волі він стримався. Але в ту саму мить зрозумів, що Гелена мала рацію, не погоджуючись на шлюб із ним. Ніщо не забуто. Самогіпнозом була ненависть, дурістю була погорда, брехнею — байдужість. І всі кривди, і все, що було, і чутки про Ходанського, і образа Франса, і зустріч біля церкви — усе було брехня.

І спокій, і глибока повага до Гелени, і щира до останку вдячність їй ніби потьмяніли перед простим фактом цієї появи. Гелена була мудріша. Вона знала й бачила все.

— Чому ти тут? — спитав він.

Олесь відчував, що кохає її до нестямного замилювання, але вже не міг, як раніше, вдати, що нічого не було.

— Сьогодні до мене приходила Гелена.

Збиваючись, захилинаючись словами, вона розповіла про їх розмову, і Олесь зрозумів, що Гелена домоглася свого, зробила неможливим будь-який його крок до неї. Усе було скінчено, навіть коли б він вирішив пожертвувати зрадливим коханням в ім'я сумління й високородності, як він думав.

Не можна було, щоб Гелену, матір його майбутнього дитяти, вважали брехливою. Та й вона сама домогалася одного — його мовчання.

Сталося.

Цьому вже не можна було зарадити.

Зрозумівши раптом усю прірву між благородством однієї і примхами іншої, він дивився у Майчине лице.

— Може, ти поясниш мені, як це сталося?

Майка почала розповідати. І про плітку, і про те, як вона переконалася в її брехливості, і як зрозуміла біля церкви, що зневажатиме себе, коли вона, така, стане поруч із ним, і як вирі-

шила сама себе затоптати за свою помилку. І як не подумала тоді про нього, і як навмисне робила найдикіші вчинки, щоб навіть самій не сумніватися в своїй підлості.

Він мовчав.

— Я знаю... знаю, як я винна. Із самого початку знала, тому й не йшла. І заплутувалася все більше... більше... Я знаю, мені не можна простити, і ми не можемо бути колишніми одне для одного... Я прийшла тільки сказати й піти. Але мені буде важко... важко кинути тебе, не знаючи, що ти хоч трішки зрозумів і трішечки простив мені.

І раптом вона впала перед ним, ніби присіла боком на зігнуті ноги, і сховала лице в його колінах.

Він ніжно погладив її по голові:

— Як же ти змордувала себе, нерозумне дівчисько! — Сів поруч на підлогу. — Ану, кинь ревети. Подумаємо, що робити, коли вже так сталося.

Майка розридалася ще дужче, гірко й невтішно.

— Ну ось, — сказав Олесю. — Багато солоної води. А все через тих мерзотників. Мені чомусь дуже хочеться, щоб сім'ї Ходанських сьогодні на вечерю подали собачий послід.

— Олесю... Олесю... — колотилася вона.

— Я кохаю тебе, — сказав він. — Я не знаю за що, але я кохаю тебе. Я не знаю ще, як нам розірвати тенета цих старих, дурних забобонів... Ну, то що робитимемо, посваривши два роди? Новий Шекспір? Ромео і Джульєтта для бідних?

— Я знаю... що... Я... пі-ду... Тільки ти прости. Коли я подумаю, як я... теб-бе... я не мо-жу-у. Коли це може... коли це тільки може тебе заспокоїти і змусить трішки простити мені — я можу сказати, що я завжди, завжди... кохала тебе... що нікого зі мною не було б... Що нікого... ніколи зі мною не буде — ось так я покараю себе за твої муки.

— Ти кохаєш мене?

Вона мовчки, кризь плач, затрясла головою.

— Підеш зі мною?

Хлипаючи, вона заперечливо похитала головою.

— Чому?

— Я така... така!.. Олесю, Олесю, прости мені. Я так кохала тебе. І кохаю. Одного. Коли ти простиш — я ніколи більше не робитиму так. Я даю тобі слово. Я завжди буду добра.

— Вважай, що почала, — сказав він і погладив її по голові. — Чекатимеш мене?

— На... навіть коли скажуть, що ти мертвий. Навіть коли сама побачу, що ти мертвий. Не повірю.

— Ну, ось і все.

— Правда? Правда? — навіть у темряві було видно, які променисті стали її очі.

— Правда,— суворо сказав він.— Кинь плакати. Уже нема причини.

Але вона плакала. Тільки сльози були інші.

VII

Дорога... Дорога...

Дзвенять бубонці. Співає на козлах фурман. Їхати ще довго-довго. Навіть не на перекладних, а на своїх. Коні відпочиватимуть уночі, а вдень люди спинятимуть їх на тригодинний відпочинок, поїтимуть і годуватимуть вівсом. Везуть припаси на всю зиму, килими, книги. Обоз приїде до столиці, а потім, розмістивши все, рушить назад.

Можна було б, звичайно, доїхати інакше і швидше. Ну, хоча б до Динабурга кіньми, а потім — поїздом. Але він не хоче сам. Що побачиш з вікна вагона? Навіть з підводи бачиш мало, і краще б іти пішки. Йому дуже, йому жадібно хотілося жити. Бачити, слухати, пити повітря, усміхатися на ямських станціях пригожим дівчатам.

О, як хочеться жити!

Дурниці все. Сповнює серце любов і впевненість. Він простив усім, навіть Ходанському. Жалюгідний дурень! Що він знає про широкий плин життя?

...Павлик на коні проводжав його... А потім він звернув з дороги, заїхав у гай і повернувся з Михайлиною.

...Майка ніби боялася доторкнутися до нього і тільки прощаючись, видно, не витримала. Заплющила очі.

— Embrassez moi,— глухо сказала вона.— Et ne doutez jamais de moi¹.

Він обійняв її і побачив, що вона зовсім нерухома, а з опущених повік падають сльози. І він поцілував її в очі. Розумів, що їй було просто соромно сказати це по-своєму. По-французькому легше.

Він схилився і поцілував її в нерухомих теплий рот.

— Олесю,— сказала вона цього разу по-селянському.— Ти мені вір. Я тебе не ошукаю.

Попрощалися. Павлик дивився похмуро:

— Ну от. І на кілька років.

— Ні,— сказав Олесь.— Я повинен бути тут. Десь у лютому.

¹ Обійміть мене... І ніколи в мені не сумнівайтесь (фр.).

— Я тоді буду в Горках,— засмучено сказав Когут. І раптом крізь постійну — не за віком — поважність несподівано, як завжди з нього, прохопилося: — Чортзна-що! Наука! Ідеш невідомо куди, мучишся. За шматок кишки сім верст пішки. Своєї мудрості нема, чи що?

Тільки тут Олесь боляче відчув утрату. Там, куди він їде, так ніхто не скаже. Дома, хоч куди підеш — усюди чуєш: «День добрий, господарю». І Когуту це кажуть, і Халимону, і йому. А там хто скаже?

— Нічого,— мовив Олесь.— Повернуся.— Поцілувалися. Павлик сидів на коні похмурій.— Цілуй там усіх.

— Д-добре. І подумати тільки: коли закінчиш, Янька вже на виданні буде. А може, й заміж вийде...

— Кинь,— урвав його Олесь.— Дитя нерозумне? Ти їй перекажи ось що...

— Ну.

— Кожух кажав: у лісі лежав, жайців ж вовками налякав. Павлик сумно всміхнувся.

...Олесь згадає це й заплющує очі.

Час, коли молодий Загорський збирався і їхав у Петербург, а потім влаштувався на новому місці, був складний і важкий.

Ще в липні 1858 року член Державної ради й міністр внутрішніх справ граф Сергій Ланської подав государеві записку про основні початки майбутньої реформи.

Це була людина непевна, тими ж якостями відзначалася і записка. Власне кажучи, сам він про звільнення селян не думав. Як більшість таких, йому хотілося зайвий раз звернути на себе увагу государя, і він узявся за справу, на виконання якої в нього вже не було ні розуму, ні сили. І навіть його прихильники казали, що він хотів «исполнения государевой мысли», але «был не в силах ее осуществить». Вічна трагедія холоуїв без волі, без власної думки, без гордості.

Через брак здорового глузду він занадто спирався на своїх підлеглих і відкрив другорядним діячам шляхи до впливу на рух і напрямок справи. У тих, однак, був розум, неперебірливість у засобах і тверде розуміння своєї — станової і особистої — вигоди. Земля була дорога. Робочі руки без землі дешеві. А гроші прив'язували навіть міцніше за ланцюги, і вони, самі будучи утриманцями кожного, хто мав силу й гроші, добре це розуміли.

Ланської пропонував — вони відредагували.

Головним у записці було дарування селянинові особистої волі, за умови, якщо він викупить садибу (за десять-п'ятнадцять

років). При цьому збільшувалась і винагорода поміщику за втрату влади над особою.

Влада над особою! Ніхто й не думав, чи варта чогось особа, яка дозволяє, щоб хтось над нею панував; і чи велика це втрата — втрата влади над такою особою.

Цікавила не особа, а руки.

Саме через ті легенди, які розповсюджували про Ланського і праві, й ліві, про нього треба поговорити більш-менш докладно. Одні називали його добрим генієм великої реформи і людиною, яка хотіла примирити панів і селян, безсоромно-нахабну сатрапію Романових та інтереси західних околиць. Інші лаяли його на всі заставки й інтригували проти нього.

А він не був вартий ні того, ні того. Це був звичайний кар'єрист, що на старості літ вижив з розуму. Інтригувати проти нього теж було марно. Інтригувати можна проти особи, а він давно вже не був ні особою, ні державним мужем. Тільки вірний, до низькопоклонства, слуга.

Він ніколи не був ангелом миру. Умиротворення було властиве йому навіть менше, ніж його наступнику на посаді Валуєву. І не від розуму, як у того, а через нестачу глузду й вірнопідданість.

Цей чоловік завжди був прихильником застосування крайніх заходів щодо Польщі, вже стільки років розп'ятій на мученицькому хресті, обстріханій, залитій кров'ю синів.

Становище Польщі, Литви, Білорусії було таке нестерпне, що навіть у найвищих колах подумували про якісь пільги, навіть у гуртку великої княгині Олени Павлівни розмірковували про якісь м'які заходи, про необхідність змінити бодай систему управління.

Ланської «найдідданіше» наважився перечити їй, вимагаючи жорстокості й жорстокості. Один із небагатьох. Навіжений монархіст, він боровся за абсолютизм влади упертіше, ніж самі володарі.

Це був чоловік, який міг розгубитися з найнесподіваніших причин. На відомому засіданні ради міністрів 13 березня 1861 року, на якому розглядалося питання про варшавські маніфестації і проект Велепольського щодо часткової автономії Польщі, він мовчав і наважився виступити тільки після барона Меєндорфа, котрий говорив про небезпеку існування польської верхньої ради і взагалі національного представництва.

Тільки тоді він одчепився від інших кількома *monosyllabes d'adhésions* — односкладовими вигуками, що виявляли згоду, забарвлену легким відтінком сумніву.

І такому доручили сформулювати основи майбутнього звільнення.

Нема чого дивуватися, що з цього не вийшло нічого путнього. Він просто не міг думати по-новому. Усе, що він міг висидіти, — це кілька туманних істин, схожих на галюцинації мозку, розм'якшеного старечою флксеною. Його самого треба було колисати на схилі віку в колисці, а він замість того заколисував у ній Російську імперію, щоб не просила молока й каші.

«Записка» була гірш, ніж просто грабунок. Це був навіть не розбій.

Це був старечий маразм.

І, однак, цей чоловік служив своєму «принципу», який він погано зрозумів і ще гірше застосовував, віддано й до кінця. Треба віддати йому належне: там, де він бачив часткове й тимчасове співпадання інтересів селянина й держави, — він служив цій випадковій єдності, навіть коли інтереси дворянства зазнавали втрат.

Уряд! Уряд! Уряд! Його сила. Усе, що проти цього, — від диявола.

За це йому віддячили. Сам не бажаючи того, він своєю запискою викликав невдоволення крайніх обскурантистів і консерваторів. Інтриги особливо набули широкого розмаху після 19 лютого. Цар, як завжди, тримався за «исполнителя его мысли» доти, поки особа виконавця була потрібна для доведення селянської справи до куцого кінця, а потім видав його з головою. Цар сам сказав йому, *qu'il désirait que Lanskoï se retirât*, що він хоче, аби Ланської пішов у відставку. І це в той час, коли міністр не просив звільнення.

Так закінчилася діяльність на політичній ниві чоловіка, який випустив «першу ластівку визволення».

30 січня 1862 року «добраго генія великої реформи» ховали. Але ця сумна й звичайна подія відбулася значно пізніше. А поки що всі сушили голови над секретною запискою Ланської. Вирішивши, очевидно, що дороги назад нема, перший ударив у дзвін віленський губернатор, генерал-ад'ютант Назимов. Чоловік безвольний, який більш за все на світі прагнув спокою (і чинів), він перший поставив своє прізвище під історією визволення, подавши цареві адрес про необхідність скасування кріпацтва. Це здивувало всіх, хто його знав. Ніхто не чекав від нього такої спритності. Звалився у «велику реформу», як п'яний у канаву, вискочив несподівано, як Пилип з конопель.

Наприкінці листопада імператор відповів Назимову рескриптом, і це було початком публічної підготовки реформи.

Після цього решта губернаторів теж наввипередки почали «виявляти ініціативу». Рескрипт пропонував створити всюди губернські комітети на чолі з дворянським маршалком губернії, до яких входитимуть члени, по одному від кожного повіту. До них, як додаток, повинні були приєднатися два «обізнаних» дідачі, що їх призначав губернатор¹. Завданням комітетів було розроблення проекту визволення на таких засадах.

Панові залишалася земля, а селянинові — садиба, яку він повинен був викупити, і мінімум землі, необхідний для того, щоб жити. За цей клаптик він, як і раніше, платив оброк або відбував панщину.

Селяни розподілялися по сільських общинах, і вотчинна поліція, безпосередньо підпорядкована панові, стежила за порядком у кожному селі.

Члени комітету забезпечували на час владнання майбутніх відносин сплату державних і земських податків, а також грошових зборів.

Три кити рескрипту: нахабний грабунок, тиранія, викачування грошей — якнайкраще відповідали тій великій ідеї, що ґрунтувалася на них. Ідеї визволення селян.

Рескрипт, власне кажучи, не давав права ні на яку самодіяльність, крім більших чи менших розмірів грабунку. І через ці розміри майже одразу почалася гризня комітетів між собою.

Ліберальничали переважно нечорноземні губернії. Земля коштувала мало, а руки були дорогі. Безземелля, а отже, пов'язане з ним відхідництво, могли обезлюднити землі, оголити село й маєток, укрити поля буйною повинню бур'янів.

Найбільшою серед усіх лівизною визначалися Тверська губернія та Придніпров'я.

Проект тверського предводителя Унковського, а головне, настрій тверських дворян, спричинився пізніше до того, що реформу 19 лютого вони оголосили «ворожою для суспільства». Обидва члени губернського комітету, призначені урядом, Микола Бакунін та Олексій Толстой, подали у відставку. Тринадцять чоловік, у тому числі два повітових предводителі, Олексій Бакунін і Сергій Балкашин, та їхній друг, згаданий уже Микола Бакунін, кілька посередників і кандидатів зібралися разом і вирішили діяти. Вони подали губернській установі й розіслали в повіти оголошення, що «Положення» 19 лютого є обманом суспільства і що вони надалі керуватимуться у своїх діях тільки переконан-

¹ Губернські комітети наприкінці 1858 року були вже в усіх губерніях європейської частини Росії. На початку 1858 року, в лютому, із секретних комітетів у Петербурзі був створений Головний комітет у селянській справі, який і повинен був підготувати реформу.

нями громадськості аж до скликання загального земського зібрання, про яке просило царя дворянство.

Головних заводіїв вирішили арештувати, посадити в петербурзьку цитадель і віддати під суд сенату. Схопили і привезли двох: Миколу Бакуніна й Максима Лазарева. Губернія насторожено мовчала. Лаяв арештованих тільки вишневолоцький дворянський з'їзд, але від цих зубрів, від цього гнізда мракобісся ніхто нічого іншого й не чекав...

Петербург почав цькувати тверських. Ще б пак, вони вимагали обов'язкового викупу селянами землі, вимагали реформи.

Мирові посередники після п'яти місяців Петропавловки були засуджені до ув'язнення в утихомирювальному домі (їх принизити хотіли якнайпідліше!). Їм дали від двох років до двох і чотирьох місяців утихомирівки і, крім того, позбавили прав і привілеїв.

Генерал-губернатор Петербурга Олександр Аркадійович Суворов, онук полководця і людина добра й лагідна, схопився за голову, довідавшись про нечувану образу. Утихомирювальний дім! Як для злочинців! Безмежна підлість цього присуду так вразила його, що він стрімголов кинувся до імператора: заступитися. Государ був настільки упертий — де не треба, — що зламати його впертість практично було неможливо.

Суворов зробив неймовірне: добився скасування ганебного присуду. Скуштувати «утихомирівки» посередникам не вдалося. Але багато хто з них так і не був відновлений у правах до кінця життя.

Діяльність тверського комітету закінчилася розгромом і розправою. Діяльність придніпровських комітетів, через шість років після їхньої організації, вибухнула великою пожежею спочатку шляхетського, а потім селянсько-шляхетського повстання. Одні пішли на заслання, другі — на ешафот і під картеч. Одні не добилися нічого, крім слави високородних мучеників, другі — власною кров'ю купили своєму народові негайне скасування грабницьких тимчасових обов'язків, викуп землі і збільшення наділів.

Але поки що до цього було далеко.

Поки що губернський комітет, яким керував пан Юрій і в складі якого був делегатом від Суходольського повіту старий Вежа (вперше за п'ятдесят з гаком років пішов на громадську посаду), лаявся, воював і штовхав дворянську масу на щораз лівіший і лівіший шлях. Це вдавалося робити тому, що пан Данило із сином особисто розбурхали дрібну шляхту, яка мала право голосу, але ніколи досі ним не користувалася, не мала кріпаків і тому могла голосувати за якомога вигідне визволення чужих селян.

Підтримували Загорських і великі землевласники.

Середина чортихалася, але, стиснута з обох боків, нічого не могла вдіяти. Пан Юрій одержав несподівану допомогу дружини. Пані Антоніда була обурена царським рескриптом.

...На просторах імперії справді йшла битва.

Середні й дрібні власники душ люто кричали проти скасування панщини. Зв'язані з ринком багатії вимагали негайного скасування рабства.

Цілком у дусі рескрипту виступив петербурзький комітет. Проект Петра Шувалова підняли на щит найогидніші праві елементи. Залишити селянинові тільки присадибну ділянку, примусити його орендувати землю на тих умовах, які продиктує хазяїн. Залишити за собою всю повноту економічної влади і значну частину юридичної.

Проектові Шувалова певною мірою підтакували поміщики України і чорноземного півдня. Полтавський проект вимагав, щоб уся земля після закінчення перехідного періоду була відчужена од селян і знову була віддана в руки поміщиків. Коли ж селянин захоче купити землю у свого колишнього пана, в іншого пана чи в казни — нехай сам уряд дає йому кредит. Знали, що за убогства казни, спустошеної пенсіями і марнотратством верхів, за численності знедолених, які проситимуть кредиту, сума позики може бути тільки мізерна.

Таким чином селянська сім'я з купленої землі не проживе. І до колишнього господаря прийде просити роботи і хліба. Біда навчить коржі з маком їсти.

Проти цього загального, з півночі й півдня, виску притиснутих і через те розлючених власників, проти цього збаламученого моря треба було боротися.

Пан Юрій розумів, піддається цьому — і кінець, крах.

І він вирішив боротися за землю для селян, доки буде живий. Піднімати на це людей, термосити їх, лаятися, тиснути на непокірних грошима і владою.

Проект Унковського був для нього теж занадто правий.

Унковському не треба було битися за громадськість, якій три чисниці до смерті. Він міг собі дозволити дати селянинові і землю за викуп, котрий допоможе йому Унковському, і тисячам таких, як він, зібрати капітал на нове господарство. Він міг кричати про те, що за землю нехай селяни платять самі, а за селянську волю поміщиків має винагороджувати держава.

Порадившись, Вежа і пан Юрій вирішили поступово, але твердо, не зчиняючи зайвого галасу не гребуючи нічим, навіть

грошовим пресом, добиватися від якомога більшої частини придніпровського панства здійснення їхнього проекту.

Дві третини землі, якою володів до визволення селянин, переходить до нього без викупу. Мало, але прожити можна. Відрізана третина забезпечить приплив робочої сили у великі господарства. Вкуп за душу мінімальний, аби тільки не гавкали Шувалови та Позени, аби на перехідний період трохи притримати людей і дати їм можливість улаштуватися.

Це була єдина поступка, яку вони змушені були зробити всій цій коданській наволочі.

Енергійно готувалися свої люди на всі посади в комітетах. Через Ісленьєва вдалося одурманити губернатора Беклемішева до такої міри, що він призначив «своїми» членами в комітеті Юліана Раткевича і Януша Біскуповича.

Ті одразу висунули ще одну пропозицію губернаторові: викуп селянами решти, одрізаної третини землі. Губернатор за сумнівався. «Призначені» зчинили галас, що він хоче позбавити цукроварні й гути робочих рук. Беклемішев подумав хвилинку і підписав.

Коли після цього «двійка» виступила на зібранні «від імені губернатора» з цією пропозицією — придніпровське «болото» аж ходором заходило. Невідомо, чим би все це скінчилося, але підбурена паном Данилом дрібна шляхта (історія з пропозицією Раткевича трохи таки навчила Загорських методів політичної боротьби) почала енергійно галасувати, схвалюючи пропозицію.

Усі можливі позиції були закріплені. Що залежало від місцевої самодіяльності — насипано аж із верхом. Тепер, коли навіть «Положення», відредаговане імператором, одкине всіх, хто зарвався, назад, Придніпров'я воно відкине не так далеко, як інших. Людям буде легше.

Пан Юрій пам'ятав, що йому доживати, а дітям жити, і через те вважав за потрібне поцікавитися і їхньою думкою. Вацлав, буквально закоханий в Олеся, сказав: «Я — як брат».

Вежа із сином написали в Петербург і одержали відповідь. Олень просив не заводити далі сварки з Равбичами, якомога краще доглядати Гелену й догоджати їй.

Він писав, що наприкінці січня тижнів на три-чотири приїде додому і тоді вони про все поговорять.

Петербург зустрів несподіваним теплом і синім, прозоросним куполом неба. Мчала до недалекого моря Нева, свіжий вітер дихав великими просторами води, чистотою, повними вітрилами. У прозорому повітрі м'яко сяло золото бань і шпи-

лів. Плив у небі кораблик над Адміралтейством. Фіванські сфінкси, звиклі до хамсинів і спекотних пісків, дивилися на стрімку течію. Свіжі од вічної вологи тополі над Мойкою, всі у веселкових краплях од недавнього дощика, нагадували ледь розпучені павичеві хвости.

У цій північній феєрії, у багатстві води й неба, у щедрості рукотворної краси не було нічого від міста-кровопивці, міста-хижака, яке поступово облутало щупальцями доріг тіло своєї жертви — землі. Навпаки, не можна було не піддатися його чарам.

Квартира, яку зняли для Олеся, була на Катерининському каналі. Кабінет, спальня й вітальня для панича, кімната для Кирдуна з дружиною, дві великі комірчини, кухня. Усе це було в бельетажі, за балконом. Крім цього, господар, збіднілий холостяк давнього роду, який на старості літ був трохи несповна розуму, здав ще й підвал: для хатнього добра й припасів.

Олеся гнітило це. Він соромився розкоші, соромився того, що в нього буде все, а в більшості студентів не було майже нічого (він знав з листів, як живеться, скажімо, Кастусю, і знав, що його, Олесе, багатство може віддалити його від друга). Найкраще було б відмовитися від усього, що в нього було, найняти мансарду і харчуватися в кухмістерських.

Однак він знав і те, що кожний третій студент закінчує університет з виразкою шлунка, що сухотних серед них більше, ніж де. Він не міг дозволити, щоб таке було з друзями й колегами, тими, яких він ще не бачив, але загодя любив. Доведеться терпіти сором, щоб вони могли іноді їсти в нього, Олеся, отримувати вряди-годи безіменну допомогу, жити, зберігаючи сили, які так їм знадобляться через кілька років. Він буде дуже рівний і товариський з ними, вони не відчуватимуть різниці в становищі. А свій сором Олесь сховає у кишеню.

Почали влаштовуватися. Халимонова жінка, писана красуня Аглая, лебідкою пливла пустими кімнатами, показувала, які килими постелити, де ставити годинник, як розставити книжки. Здавалося, звідки могло це взятися в неї, а вона мала до такого природний талант. Легка й підтягнута, як струна, з високими грудьми й довгою шиєю, вона показувала людям, куди що нести.

...Аглая побачила, що Олесь дивиться на неї, заусміхалася і вигнала його з дому:

— Ідіть-ідіть. Накиньте що краще на плечі — та в місто, в місто. Раніше ніж через чотири години — ані-ні. Нам прибирати, нам розставляти, мені — вечерю готувати, Кирдуну — ванну гріти...

Купу речей, здається, не можна було розібрати й за тиждень.
— За чотири годи-ни?

— Може, й за три,— легковажно сказала Аглая.— Хлопці, столик-бобик он сюди, він за туалетний... Куди-куди?! На цьому писати! Он у тій скрині приладдя для письма. Петроку, розпакувати! Діду Янечку, це сюди, папери в шухляди. Крісло дайте.

Вигнали. Олесь стояв на містку з крилатими левами, дивився на швидкоплинну воду. Він подумав, що місце, де він житиме, і канал, і цей місток він устиг полюбити. Потім пішов у напрямку до Нєви, дорогою спіймав лихача і звелів йому повільно їхати на Васильєвський острів.

На ростральні колони лягали сутінки.

Тиша і ясність були на душі. І дивно, йому не хотілося, щоб візник їхав швидко, хотілося трохи відтягнути зустріч із Кастусем. Він знав, що наближається до порога, за яким не буде ні ясності духу, ні цього вищого спокою, ні навіть дороги назад.

...На стук не відповів ніхто. Олесь штовхнув двері, і вони несподівано відчинилися. Кімнатка була невелика. Стіна навпроти дверей немовби падала на того, хто заходив. У ніші цієї стіни світилося останнім світлом дня напівкругле мансардне вікно. Велике підвіконня заміняло стіл. На ньому стояв кавник у коричневих патьоках і майже пуста пачка німецької цикорієвої кави. На єдиній тарілці, серед пізніх чорних вишень, лежав шматок хліба.

Стілець був тільки один. Інші, видно, заміняли книжки, навхрест перев'язані шворками.

На ліжку, накрившись із головою домотканим, у клітинку, ліжником, спав Кастусь: тільки темно-русявий чуб лежав на подушці.

— Кастусю!

Спить. Хоч коти гармати.

— Кастусю!

Спить.

Олесь зняв книжки із стільця на підлогу, сів... Спить. Самого можна винести. П'яний, чи що? Не схоже на нього.

Загорський обводив очима комірчину. Нездорова. Під самим дахом. Улітку, видно, жарко, взимку холодно. Пригадав, як ішов до цього під'їзду через двір, повний дітей, білизни на вірївках, гарячої пари, що валила з вікон підвалу, як вибирався дуже крутими сходами сюди, під дах. Напевне, в такому місці жив герой «Бідних людей». На темних сходах смердить мишами, пелюшками, підгорілою цибулею.

Ні, так жити Кастусю він не дозволить. «Ну, відмовився од уроків — твоя справа. За таку принциповість тебе навіть поважати можна. Але чому ти, чорте, не хотів рік попрацювати у Вежі? І не мучився б тепер. І нині не візьмеш. Не візьмеш, знаю. Позички проситимеш в університетського начальства, а не візьмеш у друга»

Отака кімната. Хіба так можна? Свічка у свічнику стоїть на підлозі. Смугаста, як арештантська холоша. Темна частина — світла частина, темна — світла. Вірна ознака, що в господаря немає годинника. Удень живе за пострілом гармати та за боєм міських курантів. Уночі — за такою-от свічкою. Смуга одного кольору згорає за годину. «Студентська» свічка. Німці придумали.

А на стіні єдина прикраса: видерта звідкись поживкла гравюра: «Сутичка Ракути зі Звірина і хана Койдана під Крутогір'ям».

Олесь зачерпнув трохи вишень з тарілки. Переспілих, чорних, навіть подзьобаних пташками і тому дуже солодких. Поклав одну в рот, старанно обсмоктав кісточку і, надувши щоки, різко дмухнув. Кісточка влучила вище чуба на подушці. Чоловік підвівся й сів.

Олесь, остовпівши, дивився на незнайоме обличчя, рожеве зі сну. Темно-русявий чуб, рот з випнутою нижньою губою, маленька зграбна рука розчепіреними пальцями причісує розкудане волосся.

— Трохи несподівано, — озвався чоловік.

Загорський не знав, що казати. Невідомий опустив очі й побачив вишні в Олесевій руці.

— Смачного!

«Тьху ти, чорт! Добре, що хоч говорить по-селянському Земляк».

— Давайте відрекомендуємось.

— Охоче... Олесь Загорський.

— Князь? — у чоловіка заусміхалися вуста.

— Атож.

— Одразу видно виховання, — поважно, навіть з якимось подивом сказав чоловік. — Віктор Калиновський.

— Ви?! Кастусь мені стільки розповідав.

— Уявіть собі, він мені розповідав про вас також.

Лише тепер Олесь побачив невловиму схожість Віктора й брата. Один колір чуприн, тільки у Віктора волосся м'якше і не таке лискуче. І нижня губа. І очі із золотавими іскорками. Тільки Віктор худіший і гнучкіший. На гарних запалих щоках — нерівний рум'янець.

— Кастусь заждався. Давно тут?

— Кілька годин. А де він?

— Пішов щось роздобути на вечерю. Довелося майже всю мою місячну стипендію вгатити за книжки. Якщо нічого не дістане — розділите з нами ось це.

Олесь подивився на вишні в долоні.

— Чорт,— сказав він.— Як незручно.

— Байдуже. Ми люди свої. Скажіть, як у вас там справи? Як із Кастусевим проханням?

— Яким проханням? — здивувався Олесь.

Віктор дивився на нього уважно.

— Добре,— сказав він.— Це добре.

Усмішка була доброзичлива.

«Свій»,— ще раз подумав Олесь і спитав:

— Як із вашою роботою?

— Посувається. Сиджу над рукописами, як пацюк, та від пороуху чхаю.

— Ви в Публічній бібліотеці?

— Я в непублічній публічній бібліотеці. Сяк-так платять.

— Цікаво?

— Якби не було цікаво, я не кинув би медицину задля занять історією.— Віктор дістав звідкись із-за ліжка шкіряну трубку, схожу на круглий пенал.— Ось відсипався, щоб уночі попрацювати. Тут тихіше. А то на моїй квартирі вдень не можна. А мені треба описати.— Він розгорнув трубку і витягнув звідти пергаментний згорток.— Погано скручується пергамент. А як скрутиться, то й не розкрутиш. Дивіться.— Жовта доріжка лежала на його колінах. Чорні маленькі літери і кармінні великі.— Лист Сапеги,— ніжно сказав Віктор.— Бачите, печатка.— Печатка лежала у круглій срібній коробочці, прикріпленій на шнурку до грамоти. Кільця червоного воску з відбитком.— Андрієвський попросив. Йому треба з історії філософії права. А він нашої давньої мови — ані-ні.

— Хіба наша мова?

— Авжеж,— Віктор витягнув губи.— Та ще й яка! Слухайте: «Пашто вам, чадзь русінская за непраўдзівымі, але фальшывымі ганіці. Чаго таго хочаце, каб слова дзедзіч зберагчы або маетнасць сваю?.. Слова хочечы зберагчы — мецьмеце вечнасць. Маетнасць адну хочечы себе прыўлашчыці — морд душы атрымаеце».

Зграбні довгі пальці тремтіли над документом. Тремтіли так ніжно, що ставало не по собі. Так пальці сліпого іноді тремтять над обличчям найріднішої людини, не торкаючися шкіри, а просто відчуваючи її тепло.

— Бач, які слова?! «Каразн» — це означає страта, смертна кара. Забули слово! — він немов зважував слова на невидимих терезах. — Каразн — смертна кара. Тьху!.. Або ось: «пляснівй конь» — це сірий, мишастий. Плісняво пахне слово, сутінками, склепом. — Олесь дивився на лице цього дивака і відчував, що полюбить його. — Або «пльота» — це негода... А ось «сок» від слова «сачиць». А ми взяли дурне «розыск». А ось дивись-дивись: «талкавіска» — місце, витоптане кіньми під час битви. Або «клявец» — гострий молоток, щоб насікати жорна. Забули!

— Чому? — сказав Олесь. — У нас і тепер клявец. Під час повстання селяни і ними валять.

— Не може бути! — Віктор записував.

— Так.

— Або ось «лезіва» — віршовка, по якій лізти... Забули. Усе забули. Отак і живемо. Виловлюємо по слову з каламутного моря.

«Дивак, — знову подумав Олесь. — Сумирний запилений дивак. Порпається в рукописах, знає, видно, все до подробиць про Білорусь і Литву, живе старожитністю і плювати хоче на сучасність. Архівний юнак».

— Скажіть, — спитав Олесь, — ви справді думаєте, що це потрібно сьогодні?

Віктор сухо кашлянув. І раптом Загорський побачив, що добре, трохи розгублене від тихого замилювання обличчя ніби підсохло і стало жорстке. Лагідні очі гостро звузилися. Пухла нижня губа підібралася під верхні зуби. Ясно було, звідки це покусування в Кастуся.

— Що ж ви мовчите? — спитав Олесь.

— А що говорити? Вартий жалю той, хто не знає минулий день і тому не може розібратися в сьогоднішньому і передбачити майбутній... Байдужий до минулого не має ніякої інтелектуальної переваги над твариною, а відтак є перший кандидат на моральну, а потім і фізичну смерть. Однаково, хто це — людина чи народ. — Віктор несподівано посміхнувся. Видно, спало на думку щось нове, і він одразу забув про своє роздратування. — Ви не помічали, що найбільше брешуть в історії? І саме ті, хто найбільше кричить про сьогоднішня і рекомендує минуле як альбом з цікавенькими малюнками. Ну, хоча б мій безпосередній начальник барон Модест Корф¹, німецька ковбаса на імперській російській службі. Навіщо їм брехати, коли історія — це те, що було та загуло? — Він усміхнувся і схилився

¹ Корф Модест — реакційний історик, у 1849—1861 рр. — директор Публічної бібліотеки. У 1864—1872 рр. — голова департаменту законів Державної ради.

на лікоть: — Сторінка історії... Знаєте, з ким Моденька вчився? З Пушкіним. Вороги були. Сварилися. Африканець наш його, траплялося, й лупцював. І було так, що схрещувалися їхні шляхи. Один за книжку — і другий за книжку. Один історію писати — і другий писати. Гадаю, у Моденьки, хоч він і нахапав чинів, весь час лишалося почуття ущербності, обділеності, підсвідоме бажання суперництва. Ну, й писали. Один свої смердючі книжечки, абеточки для бідних, а другий — «Історію пугачовського бунту». Історія — брехня, історія — порохня! То скажіть мені, князю Загорський, скажіть мені, чому за цю порохню одного все життя переслідували, застрелили врешті і навіть після смерті бояться?! І чому другого за цю порохню, за непотріб, піднесли, ступенів надавали? — Закурив і закашлявся: — Чому б це? Коли пани галасують, що все це брехня... Та що там!.. А ви не думали, може, це тому, що один робив усе, щоб люди від «минулого непотребу» носа одвернули, знайшли там докази вічного свого рабства, безсилля, залежності від старших, нездатності самим розпоряджатися своєю долею, кудості розуму і таланту, слабості й вічного бачення чужими очима. А другий усе робив, щоб показати людям їх силу, горду самостійність, право на велич своєї власної думки, без чого людина не має права називатися людиною. Нарешті горде право на свій власний шлях, яким ти йдеш, не чекаючи винагороди, а просто так, тому що ти людина і відчуваєш потребу й необхідність думати самому і йти самому. Бо тобі соромно робити інакше. Бо ти просто не уявляєш, як це так — «інакше»? Бо ти не бидло, щоб іти туди, куди ведуть, а цар природи. Не «цар польський, великий князь фінляндський», а цар всесвіту... І тому маєш право сам дивитися на все, сам мацати, сам зважувати... Ось так... Поети, коли вони справжні поети, теж історики. І не можуть бути іншими. Історики думки, історики правди. І через те в істориків стріляють частіше, ніж, скажімо, у членів сенату.— Віктор раптом перервав сам себе і замислився. Потім хитрувато всміхнувся: — Історія... Мені здається, проти неї найбільше галасують ті, кому не вигідно, щоб люди розумілися на сьогоднішньому дні.

Привабливість цього чоловіка була така велика, що Олесь раптом подумав, чи не варто йому в університеті, крім філології, узятися і за вивчення історії. Мабуть, так і треба буде зробити.

Він думав багато про своє майбутнє. Юридичний факультет його не вабив: якому праву можуть навчити в країні безправ'я? Гаразд, на факультеті викладають такі величини, як Утін, викладатимуть з цього року люди, про яких багато гово-

рять останнім часом,— Кавелін і Спасович. Кавелін говоритиме про громадянське право в той час, коли в державі нема громадян, а є обивателі. Утін порівнюватиме законодавство імперії із законодавством інших країн, у той час коли всім відомо, що законів «од Пермі до Тавриди» нема, а є замість них поліцейське свавілля.

Справедливість людина повинна відчувати серцем, а не законами.

Статистика й політекономія були надзвичайно цікавою річчю. Але хто дозволить сумлінно підраховувати голодних і роздягнених?

— Де ви? — спитав Віктор.

— Думаю про свій шлях. Розумієте, люблю письменство, люблю філологію. Охоче пішов би туди. Але я теж сучасна людина. Знаю, людям зараз потрібна фізіологія, ботаніка, хімія, медицина. Потрібна практична діяльність...

— Дурниці,— сказав Віктор.— Добрий філолог кращий за поганого медика. Навіщо ж вам перти проти свого нахилу? Людина повинна робити свою справу з насолодою.

— Але користь...

— А що користь? Що, може, в нас є зайві філологи? Ви які мови знаєте?

— Білоруську, російську, польську (останні дві не дуже добре). Ну, і ще французьку, майже як свою, німецьку, майже як свою, англійську значно гірше... І ще італійську, щоб читати.

— Він ще розмірковує. Жаб він потрошитиме з таким багажем. Смішно! Та ви розумієте, яку користь ви можете принести для нашої мови?

— Я й сам думав,— сказав Олесь.— У нас нема ні словника, ні мовознавчих праць, ні нотаток про старожитню й сучасну літературу. Але в мене, видно, не буде часу, щоб звершити все це.

— У всіх не буде часу,— підтвердив Віктор.— І все-таки починати треба. Помирати зібрався, а жито сій...— І раптом перейшов на «ти», ніби відзначив: «Свій».— Я тобі свій словник архаїзмів віддам. Усе, що виписав із грамот. Дев'ять тисяч слів уже є... Університет тобі дасть — погану вже чи хорошу, не знаю — систему. Постарайся стати ближче до Ізмаїла Срезневського, професора. Винятковий філолог, вір мені. Та він і сам від тебе не відчепиться. Багато, думаєш, освічених людей, що так по-білоруському шкварять? Одиниці. А ти просто як соловей нею співаєш, природно. Аж завидки беруть... Ну, а Ізмаїл Іванович щодо нових знань просто змії.— Випрямився: — Одразу ж і починай. Велику справу зробиш. А то хто

наше слово від плаюнків одміє, хто доведе, що воно повинно жити, хто правдивим словом його форпости зміцнить, щоб не забули онуки? Хто скарби збере? Література, бачите, для них дрібниці! Поезія їм, бачите, витребеньки!

— Маєш рацію, Вікторе,— теж перейшов на «ти» Олесь.— Серцем мене і, скажімо, іспанця може об'єднати тільки письменство... Отже, мова, красне письменство, поезія, музика,— все це не витребеньки, а засоби зв'язку між душами людей. Найвищі засоби зв'язку.

— І ще,— сказав Віктор.— Ти чоловік начитаний, знаєш багато. Тобі легко буде. Ти спробуй записатися одразу на два факультети і за два роки їх закінчити. Скажімо, на філологічний і, коли вже так хочеш, на якийсь із природничих відділів. А потім займись, ну хоч би...

— Я гадаю, краще буде так,— сказав Олесь.— Два-три роки я займуся суміжнішими предметами. Скажімо, філологією та історією. А потім можна вивчати й природознавство.

— А що? І правда. А здужаєш?

— Здужаю. Треба.

— Ой братику, як треба! Як нам потрібні освічені люди! Куди глянеш — усюди дірка. А з історії тут зовсім непогані сили. Благовещенський — Рим. Павлов — загальна історія. Кажуть, російську історію читатиме Костомаров. Стасюлевич — історія середніх віків. Байдуже, що найкривавіший час. Зате не такий свинський, як наш. Та й Михайло Матвійович ліберал. Білорусією цікавиться, бо походження зобов'язує.— Загорівся: — Ти чоловік не бідний. Їздити можеш. Це тобі не за часів Радищева. Дорога до Москви — дрібниця. Можеш їздити туди Соловйова слухати. Не на кожній же лекції тут тобі сидіти. Прізвища тих, до кого на лекції ходити не варто, прочитаєш у «Северной пчеле». Кого вони хвалять — той, значить, і є найгірший.— І раптом підвівся: — Отож вирішили. Жаб нехай інші препарують. Твій обов'язок — почати боротьбу за слово. Словник. Письменство. Мова. Для всіх тих, що покинули. І для всіх, хто в хатах без світла. При скіпках.

— Страшнувато.

— Нічого страшного.

На сходах залунали кроки. Лице історика розплилося в хитруватій усмішці. І ця усмішка була така дитяча, що чоловік, очевидно, років на п'ять старший за Олесь, видався юнаком, якому тільки дурити й сваволити.

— Ідуть,— сказав Віктор.— Ховайся.

Олесь став біля дверей, щоб, відчинені, вони заслонили його.

Тупіт наближався. Олесь бачив удавано байдуже лице Віктора. Потім двері закрили його. Зайшло кілька чоловік. Висунувши голову з-за дверей, Олесь побачив Кастусеву потилицю.

— Так,— сказав Кастусь.— Дістав, щоправда, п'ятдесят копійок, та ось хлопці голодні.

— Ясно,— Віктор почухав потилицю.— Добре, зараз подумаємо, що на все це можна придумати.— І раптом ніби згадав: — До речі, Кастусю. Тут до тебе якийсь чоловік заходив. Дженджик такий — ого! Чекав. Посперечалися ми тут із ним. Так він замість відповіді використав останній у полеміці доказ: плюнув мені в голову вишневою кісточкою та й грюкнув дверима.

— Вічно ти так із людьми,— сказав Кастусь.— Що, правда — плюнув?

— Щоб мені спадщини не побачити!

— Ч-чорт. Ти хоч прізвище запам'ятав?

— Та той... Як його?.. Ну-у... Заборський?.. Загорський?.. Загорський, ось як! Сказав, що ноги його більше тут не буде. Кастусь сів на стос книжок:

— Вікторе... Ти що ж це наробив, Вікторе?

— А що? — сказав Віктор.— Подумаєш!

Олесь вийшов із-за дверей і став серед хлопців позаду Кастуся.

— Та йди ти к бісу! — вибухнув Кастусь.

— Зараз,— сказав Загорський.

Кастусь обернувся й глипнув очима. Хлопці зареготали. Калиновського ніби підкинуло.

— Олеську! Не пішов! Олеську!

Вони молотили один одного по плечах і спині так щиро, що луна котилася.

Хлопці дивилися на них і теж усміхалися широко й щиро. Тільки в одного, високуватого й тонкого шатена, усмішка була поблажлива. Усміхався, ніби ласку робив.

— Ой хлопці,— спохопився Кастусь.— Як же це?! Знайомтеся. Це по-давньому князь, а по-новому громадянин Загорський. Звати його — Олесь. Добрий і свій хлопець. Відтак усі ви до нього повинні звертатися на «ти». І ти, Олесью, про «ви» забудь. Французятину цю — геть. Ми тут усі — брати.

Перший, подавши руку, сказав по-селянському:

— Фелько Зенкович. З університету. Дразнять Абрикосом,— винувато посміхнувся він.— Звісно, поза очі.

— Не буду,— мовив Олесь.

— І не раджу,— сказав Віктор.— Він у нас у гарячій воді купаний.

Другий хлопець, ще тоді, коли мовчки дивився на зустріч друзів, привернув увагу Олесь. Чисте, строге обличчя, суворе й трохи похмуре на вигляд.

— Я з лісного інституту,— посміхнувся хлопець.

По-російському він говорив з досить помітним польським акцентом. Особливо приємно звучало в деяких словах «л» по-дитячому схоже на «в».

— Прізвище моє Валерій Врублевський.

— Лісничим буде,— іронічно додав невинуватий Віктор. І знаєш чому?

— Ну? — лагідно спитав Валерій.

— Він, через обмеженість розумових здібностей, з усього «Пана Тадеуша» сяк-так зрозумів тільки такі рядки:

Помнікі наше! Іле ж цо рок вас пожара
Купецка люб жондова москєвска секера! ¹

Та й вирішив, що найкращий шлях для боротьби з урядовим гнітом — охорона лісів.

— Маєш рацію,— підтримав гру Валерій.— Рубають ліси, здирають шкіру із землі. А Польща, та й твоя Білорусь, доти й житимуть, доки є пущі. Не буде дерев — і їх не буде.— Олесь раптом завважив майже серйозні нотки у хлопцевому тоні.— Так що дозволяйте, хлопчики, рубати, дозволяйте.— Врублевський усміхнувся.— І потім, чому дивуватися? Я ж поляк. Тільки-но повстання, куди я завжди біжу? «До лясу». Іншої дороги мені бог не дав. То що мені, дозволити рубати сук, на якому сиджу?

— Ти можеш з ним і по-польськи говорити, якщо тобі зручніше,— сказав Віктор.— Він трохи знає.

— Чому? — заперечив Валерій.— Я по-білоруськи теж знаю.— І закінчив по-білоруськи: — Говоритимемо, як випадє. Як буде зручніше. Правда?

— Правда,— сказав Олесь.

Потиск руки Валерія був приємний і міцний.

— Ану я,— сказав ще один, міцний хлопець зі строгими очима.— Дайте я цього дружбистого друга-земляка за боки потримаю... Здоров, юначе!

Хлопець говорив, як говорять білоруси з деяких місць Гродненщини. Не натискаючи на «а», вимовляючи його як щось середнє між «а» і «о» — «гето-го». І, однак, він не був схожий на «грака». Може, з вітебської глушини?

¹ Пам'ятники наші (дерева), скільки вас щороку пож рає купецька або урядова московська сокира (пол.).

«Зрештою, байдуже. Симпатичний хлопець».

— О юначе, звалився ти у наш барліг.— Голос у хлопця був співучий.— Нічого, тут хлопці хороші. Буршуватимемо...¹ Звати мене Едмунд, як якогось там рицаря Етельреда. Віктор вважає, що я помилково з таким іменем народився у дев'ятнадцятому віці, що треба було мені сімсот років тому народитися. І правильно: принаймні не бачив би його... А прізвище моє — Верига...

Останній із хлопців, той самий високуватий шатен, що по-блажливо усміхався, подав Олесю тверду, але якусь ніби неживу руку.

— Юзеф Ямант,— сказав він по-польськи.— Вельми мені приємно.

— Мені теж приємно,— відповів по-польськи Олень.— Ти з дніпровських Ямантів, приятелю?

— Ні.

— А звідки? Де земля приятеля?

Юзеф трохи знітився:

— Мій батько повірений і економ князя Вітгенштейна. Маєток Самуелеве.

Олень трохи здивувався. Вигляд у Юзефа був такий, ніби він сам князь Вітгенштейн. І однак Загорський не виказав свого подиву.

— Щось мені знайоме твоє обличчя, Юзефе. Де вчився?

— Закінчив Віленський шляхетський інститут.

— Ну от. Значить, певне, бачилися. Я закінчив гімназію біля святого Яна.

— Чому так? Ви ж князь?

— Батьки вважали, що буде краще, коли я вчитимуся серед більш-менш простих і хороших хлопців. Кастровості й фанатерії і так забагато серед дворян.

Валерій відкопав нижню губу. Едмунд Верига підморгнув Олесеві.

Загорський побачив, як припухлі повіки хворих очей Яманта часто закліпали. Юзеф змінив тему розмови.

— Пан цілком пристойно говорить по-польськи. Навіть із тим акцентом, що властивий...

— Викладач був з Радомаської округи,— сказав Олень.— З маєтку Пьонки.

— Мені дуже приємно, що пан вивчив мову, якою говорили його предки.

¹ Стародавній, ще з XVI століття, білоруський школярський вислів: дружити, проводити разом час, не дуже звертати увагу на навчання, але шведняти завжди разом, не даючи скривдити друга.

— Ямант-мамонт, — буркнув Віктор Калиновський.

Олесь знизав плечима. І тут утрутився в розмову Валерій.

— Знову? — спитав він у Яманта. — Ану облиш! Мало тобі неперозумінь?

— Що ж ми, хлопці, з усім цим робитимемо? — виправляв становище Віктор. — Хіба що Едмунда послати, щоб купив у ковбасників обрізків. Там молода німкеня дуже на нього оком накинула. Аякже! У північному дусі мужчина. Вікінг! Аполлон, зіплений із сиру!

Едмунд сміявся:

— А що? Хіба поганій?

— Для неї, видно, непоганій. Червоніє, як півонія. Кніксен за кнікшеном: «О, гер Ве-ри-га! Жар-тів-ник! Що ви?!» Ось женишся — ми до тебе в гості завітаємо, а ти сидиш, кнастер куриш. Дітей довкола — безліч. А під головою подушечка, а на ній вишито: «Morgenstunde hat Gold im Munde» — ранньої, значить, години золото в устах.

— А він усе одно до півдня хропе, — підтримав Віктора Валерій.

— І я кажу. І ось він нас частує. Одне яблуко порізане на скибочки і по всій вазочці розкладене, щоб більше було.

Верига не образився. Потягнувся й лунко вдарив себе у груди.

— Убога у вас, хлопці, фантазія. І гумор такий собі. Імпотентський. А життя ж багатше. Повнокровне воно, регоче, кепкує, жере. Не з вашим розумом вищими за нього бути. Заходжу я туди і так поважно кажу: «Фунт ковбасних обрізків для мого собаки». А вона мені: «Вам загорнути чи тут їстимете?..» Ось як. А ви лізете з пісною мармизою.

Усі зареготали.

— Ось що, хлопці, — сказав Олесь. — Залиште ви цей полтиник на сніданок.

— У мене принцип, — мовив Верига. — Нічого не відкладай на завтра, крім роботи.

— Ні, серйозно. Ходімо до мене. Повечеряємо, посидимо, поговоримо.

— Незручно, — сказав Кастусь. — Тільки приїхали — і на тобі, ціла ватага.

— А не жерти зручно?

Усі збентежилися.

— Ну, облиште ви, справді. — Олесь зашарівся: починалося. — На останній станції Кирдун купив живих раків. «Диво, кумо, а не раки. Одним раком повна торба... і клешня он стирчить».

Верига обвів усіх очима і підкреслено облизався.

— Він тепер до тебе завжди ходитиме,— сказав Віктор.—
Зайде — і по-російськи: «Есть есть?» А ти йому: «Есть нет»

— Будь ласка,— перебив жарт Олесь.— Завжди чекатиму
Хлопці мулялися, але починали здаватися.

— Там, кажеш, і раки? — спитав Верига.

— І раки.

— А до раків?

— Як належить. Біле вино.

— Біле?

— Біле.

— Хлопці,— простогнав Верига.— Хлопці, тримайте мене.
Тримайте мене, бо я, здається, не ви-три-ма-ю.

— От і добре,— сказав Олесь.— Ходімо швидше.

Вони йшли невською набережною. Десь далеко за спиною
лунали голоси решти компанії. Хлопці навмисне відстали, щоб
лишити друзів удвох.

— От і все, що я можу тобі сказати,— закінчив Олесь.—
Таки, як Кроер, щоб менше землі селянин одержав безкоштовно,
шкодять батьковому проекту. Заздалегідь відбирають у хлопа
половину наділу, та йому ж, за гроші, здають «в оренду».
Утрат ніяких. А після визволення скажуть: «Тримай, дядьку,
половину наділу і не скигли...» А батькові: «Маршалку, про-
бачте, але останні роки вони цією половиною не володіли.
В оренду брали». Дід на таких якось тисне, але важко.

— Байдуже,— сказав Кастусь.— Більше люду за коси візь-
меться, коли бунт настане.

Дзвінко лунали кроки. Мчала до моря могутня ріка. Над
містом лежала світло-синя, майже прозора ніч.

— У Мстислава мати померла, сказав Олесь.— Хворіла
давно. Вічно на водах. Лишився він вісімнадцятилітнім госпо-
дарем. Але зробити поки що нічого не може. Трохи не вистачає
до повноліття.

— А що він повинен зробити?

— Те, що і я, коли господарем стану. Відпустити людей.

— Думаеш, дозволять?

— Можуть не дозволити. Це вже так — зробив і чекай по-
стрілу.

— Отак воно і є.

Вони йшли, обійнявшись за плечі.

— А як із моїм проханням? — спитав Кастусь.

— Я порозмовляв з усіма хлопцями «Чортополоху і шипши-
ни». З ким порозмовляв, кому написав. Хлопці думають, як
і раніше. Братство не розпалося.

— Чудово!

— Мстислав, Петрок Ясюкевич, Матей Біскупович, Всеслав Грима... ну, і я. Ми уп'ятох взялися за людей, яких знали. Розумієш, у хлопців справа пішла веселіше. А у нас із Мстиславом щось важко. Відчуваю: заважає щось. Знаю, свій чоловік, з яким розмовляю, а він мнеться та все ніби ховається кудись.

— Яка, гадаєш, причина?

— Гадаю, у Придніпров'ї є ще одна організація. І велика. Багато людей об'єднає... Хтось готує великий заколот... Хтось бунт готує.— Помовчав.— Довго думав, хто має до цього відношення. Вирішив придивитися, хто із сумлінних людей, з тих, хто бачить ганебну нашу сучасність, ходить веселий і бадьорий. Бачу: Радкевич Юліан, Біскупович Януш, інші. А це все люди Равбичевого кола. Згадав одну подію, на яку в той час не звернув уваги. І виникла в мене велика підозра, що не обходиться там і без пана Яроша.

— Порозмовляв би.

— Не можна, Кастусю... Смертельні ми вороги з Равбичами.

— Ти що? З паном Ярошем, із Франсом?

— Так.

— Та ти що? Та як же це? А Майка?!

— Тепер помирилися нишком. Ніхто нічого не знає.

Кастусь схопив його за плечі й потряс:

— А ти подумав, що ви наробили?! Ах, досада яка! Ах, який жаль! — Кастусь, як завжди, хвилюючись, говорив важко, затинався, плував словами.

— Годі про це,— сказав Олесь.— Спробуємо самі потім розібратися. Так ось, розмовляли ми з хлопцями багато. До речі, і з тими, що тоді за нас заступилися. Добирали вельми обережно. Рафал Ржешевський згодився. Ще хлопці... Сашко Волгін згодився. Довго думав. А потім каже: «Мені, хлопці, крім вас, дороги нема».

Друзі йшли крізь світлу, прозору ніч.

— Скільки у вас людей? — спитав Калиновський.

Олесь вийняв з кишені зошит без обкладинки.

— На... Ми тут поки що об'єднали в групу сто шістдесят чотири чоловіка.

— Надійні?

— До кінця,— дуже тихо сказав Олесь.— На життя так на життя, а коли на смерть, то й на смерть.

— Я вірю, що ти — до кінця,— після довгого мовчання сказав Калиновський.— Ти повинен знати все, друже. Тільки май на увазі: після того, що я тобі зараз розповім, вороття назад не буде... У нас є своя організація, на кшталт «земляцтва». Це — для інших. Назва — «Загал». Це поляки з усього заходу, наші білоруси, литовці. Трохи менше людей з Інфлянтів.

Скажемо щиро, зовсім мало українців. Кількість членів-студентів щось близько п'ятисот чоловік. Люди різні. Одні просто за повстання поневолених, інші — за національний рух, дехто — за автономію... Зовні діяльність земляцтва полягає в самоосвіті й допомозі бідним студентам. Тому є своя каса, внески, бібліотека. Гроші справді йдуть незаможним. З бібліотекою складніше. Там є заборонені твори Міцкевича, Лелевеля, наші аноніми, російська таємна література. Герцен, наприклад, майже весь. І «Дилетантизм», і «Листи», і майже всі збірники «Полярної зvezdy», а з цього літа й «Колокол». Ну, а потім — Фур'є, німці, інші... Багато чого є. Ті люди, які користуються цією частиною бібліотеки, — ядро. Не думай, що потрапити так легко. Узагалі, в нас три ступені. П'ять членів, які добре знають один одного, рекомендують до «Загалу» людину, за котру можуть поручитися... П'ять читачів підпільної бібліотеки можуть рекомендувати до складу її читачів того із членів «Загалу», якому вони вірять і якого знають. Я говорив про тебе. Друзі з верхньої ради під мою особисту поруку дозволили мені, минаючи ступінь «Загалу», ввести тебе до складу особливо довірених. Я розповів про тебе, як на духу. У нас не вистачає людей. Особливо з Придніпров'я... Ми ставимо тебе на особливе становище діяча, про участь якого у верхній раді майже ніхто не знатиме.

— Дозволь запитати, чим зобов'язаний?

— Цілком наш. Не ображайся, я теж був у такому становищі. Ще й тепер мене знають менше, ніж інших. Такому легше зв'язувати людські нитки в одну мережу. Ти й ще кілька чоловіків будуть як резерв на випадок провалу основного ядра. Зваж, що тобі дуже вірять. Я сказав, що ти думав про переворот і почав робити перші кроки на кілька років раніше за мене.

— Ну, що ти...

— Мовчи. Так ось. Третій ступінь. Це скарбник, бібліотекар загальної бібліотеки, ще два члени і бібліотекар підпільної бібліотеки...

— Це хто?

— Я... А всього, виходить, п'ять. Ці п'ять складають верхівку «Загалу», ніхто не знає про її існування. Знають тільки бібліотекаря загальної бібліотеки і скарбника. Як усюди. Скарбник і бібліотекар мають право вирішального голосу. Але це в усіх земляцтвах так. Насправді наша п'ятірка рекомендує людей, до яких придивилися, зв'язковому. Той займається з рекомендованим особисто. Дас йому книжки, сперечається з різних питань і, підготувавши, рекомендує далі.

— Це Віктор, — сказав Олесь.

— Чому ти так думаєш?

— Хто ж іще може краще керувати читанням, радити, яку книжку прочитати?

— Маєш рацію. Тут не тільки я, тут більшість зобов'язана йому... Підібрані ним люди потрапляють у гурток, який для невігласів називається «Літературні вечори».

— І в цьому гуртку ти, Віктор і ще з тих, кого я знаю, мабуть, Валерій.

— Тьху ти, чорг,— сказав Кастусь.— Ішов би ти на місце Путиліна¹, купу грошей заробив би.

— Облиш, Кастусю, я просто тебе знаю. Я сім років прожив зі старим Вежею. А це, брате, школа. Ну, що «Вечори»?

— Ти потрапиш туди. Сподіваюся, хутко. Люди там виняткові. По-перше, голова: Зигмунт Сераковський. Про нього я тобі писав. Сім років заслання, на сімох розуму, сім чеснот. Про інших поки що не треба. Сам побачиш. Та й коло їхнє весь час розширюється.

— Поляки?

— Різні.

— Що думають про нас?

— Частина думає ось так. Повставати — разом. Доля Білорусії і Литви — через плебісцит її жителів. Значить, або самостійна федерація, або автономія у межах Польщі, політична й культурна. Як скаже народ. Врублевський, наприклад, вважає, що плебісциту не можна допустити в жодному разі за сучасної низької народної самосвідомості. Він так і каже, що Польщі треба просто відмовитися од прав на Білорусію і Литву, оскільки свого часу дворянство дуже скомпрометувало саму ідею такого союзу. Добрі сусіди, брати — от і все.

— Чому ти кажеш «частина»? — спитав Олесь.— Хіба є такі, що інакше думають?

Калиновський спохмурнів:

— У тому й річ, що із самого початку існує загроза розколу. Я кажу: краще із самого початку від угодовців, шовіністів, патріотів од костюлу й батога звільнитися. Розпустити про людське око, а потім — вірним і чистим — ткати стяг наново. Принаймні, єдність.

— По-моєму, правильно.

— Зигмунт протестує,— скрушно сказав Кастусь.— Надмірна віра в сусіда, надмірна довірливість.

— Хто б звинувачував,— мовив Олесь.— І ти не кращий.

— Що? Хіба правда? — сполошився Кастусь.

¹ Путилін Іван — наглядач московської поліції, пізніше начальник розшукової поліції в Петербурзі, «російський Шерлок Холмс».

— На жаль, правда.

— Розумієш, зі свого боку Зигмунт має рацію. Занадто нас мало. Коли викинути їх — залишиться нас купка. І потім, до певної межі нам із ними йти одним шляхом. Ми за волю, вони за незалежність.

— А потім що — зрада?

— І я кажу. Едвард Дембовський¹ розумів повстання як слід. Насамперед воля і рівність усіх людей. Але ми поки що повинні йти на союз із ними. Мало нас. Ах, чорт, мало!

— Хто вони?

— Білі. Так ми їх називаємо. «Ах, батьківщина! Ах, велич! Ах, слава!» Знаєш, навіщо їм бунт? Щоб привілеї свої не втратити, щоб до влади дорватися.

— Дуже кепсько.

— Сплять і вві сні бачать свого короля, своїх отців церкви, свої прийоми, бали, свою поліцію, своїх катів на вітчизняних ешафотах. Хоч паршиве, та своє.

— Знайома пісня,— сказав Олесь.— Лизогубова пісня. Та й сьогодні я її чув.

— Де?

— Від Яманта. Не подобається мені Ямант, Кастусю.

— Ну, Яманта до них не тули. Ямант — ідеаліст.

— Тобі краще знати. Але білих я, на вашому місці, гнав би.

— Битимешся разом зі мною?

— А що я сюди, молитися приїхав?

— Добре,— сказав Кастусь.— Руку.

— А ще хто є?

— Ще, як усюди, болото. І політики їм хочеться, і дипломів, і щоб царство небесне само прийшло. Надто ж їм не хочеться бійки справжньої. Кричать, що це тільки вже коли нічого не можна буде зробити.

— Цих треба переконувати.

— Авжеж... Ну і, нарешті, ми. Червоні.

— Це зрозуміло. Повстання. Соціальний переворот. Це по мені.

Кастусь дивився на нього трохи здивовано:

— Виродок ти, Олесю. Тобі за походженням, зв'язками самий резон до білих. Вони багаті, а ми — голота. Вони ліберали, а ми — яacobинці й соціалісти. Вони збираються церкви та заводи будувати, ми...

— Годі,— сказав Олесь.— Розспівавсь. Сам кажеш, що вони переважно з Царства Польського. А я білорус. І коли вже

¹ Керівник краківської революції 1846 року.

вони про владу над моєю землею кричать, то я їм не товариш. Мені моя калитка не дорога. Мені моя земля дорога. Вона мені потрібна. Ви за неї — отож і я з вами. А те, що я князь,— справа десята. Нікого це не цікавить. А мене найменше... Давай спинимося та почекаємо хлопців. Ось ми й дома.

...Усі сиділи за столом і їли, аж за вухами ляцало, коли Аглая покликкала Олеся за двері.

Стояла перед ним, гарна, вся немов вилита, говорила тихо:

— Хлопці які! Ну, Кастусик — цього знаю. Але ж і решта! І поляк цей! А вже Едмунд цей... Тримайся їх, паничу!

— Збираюся.

— Ой, хлопці!

— Що, поцілувала б?

— А що, гріх?

Аглая раптом посерйознішала:

— Я не про те, паничу, я про інше. На це я дозволу не пита- тиму. Ходитимуть вони до нас?

— Обов'язково.

— Паничу... Ви Віктора запрошуйте. Частіше за всіх. Як побачите, то й запрошуйте, навіть самі шукайте й запрошуйте.

— Що, сподобався?

Жінка заперечливо похитала головою:

— Сухоти в нього. І давно вже...

— Ти що? Та він мені сам казав, що здоровий як бик. А він же медик.

— Значиться, сам не знає... Годувати треба, годувати. Мед, масло, сало, ведмежий смалець. Салом залити.

— Не верзи. У нього, в такого хлопця?..

— Смерть що, вибирає? Паничу, слухайте мене. Він не бачить, усі не бачать. А я добре бачу... Гадаю, чи не пізно вже.

Олець нарешті повірив і похолов.

З ідальні долинув заливисто-веселий сміх Віктора.

Сніг. Сніг. У таку погоду шляхтич Завальня ставив на вікно свічку. Заметіль. Білі змії, ставши на хвіст і піднявши в повітря тіло, десятками тріпочуть і вигинаються над кожним заметом.

Крізь слюдяне віконце кибитки видно, як не хоче лежати на місці сніг, як він летить у чорні лісові петрі, як укрилися па- мороззю клуби коней.

До Вежі ще далеко. Хилить на сон.

Аби не заснути, Олець думас. Про хлопців із «Загалу», про зу- стрічі в нього на квартирі (домігся-таки цього!), про те, що за ці п'ять місяців організація збільшилась на сімдесят два чоло- віка. І десятох хлопців із «Загалу» віддали Вікторові.

А ще про те, що гурток Сераковського починає перетворюватися на справжню нелегальну організацію і восени можна вже буде думати про діло, про плани на майбутнє.

З усмішкою згадувалася одна з останніх суперечок. На тему — що робити, окрім підготовки повстання, тим, хто з поміщиків. Ямант молів щось про те, що треба переконувати своїх селян, мовляв, дворяни дуже хороші, а цар поганий. Загорський зиркнув на Кастуся, але той підморгнув йому, знизав плечима. Нічого не вдієш — ідеаліст. І тоді Олесь устав і сказав, що це типова біла маячня. Нікого не переконаєш словами. Коли хтось хоче, щоб його вважали добрим, — нехай робить добрі справи. Розповів про проект батька, боротьбу довкола цього проекту й додав, що тим, хто горлає про добре ставлення до селянина, варто було б подарувати йому волю раніше, ніж цар, і на більш пільгових умовах. Тоді нікого не треба буде агітувати. За очевидно добре життя нікого агітувати не доводиться. А коли вже агітують пани вдень і вночі — так і знай, щось тут негаразд, і добре ще, коли тільки обдурити збираються: «Я думаю, треба поки що робити хоч своїх людей вільними. І це буде найкраща агітація для повстання і кращий засіб для його перемоги».

Зчинився галас. Білі напали. Але несподівано напала й частина червоних: «Рожеві окуляри! Дадуть тобі робити добро. Тримай кишеню».

Сераковський усміхавсь у вуса, очевидно, погоджуючись із Олесем.

«Кажете, не дадуть, — сказав Олесь. — А вам що, дадуть отак просто повстати й перемогти?»

Хтось крекнув.

«Отже, це однорідні явища. Ну, не даватимуть. Що ж, так і сидіти склавши руки? Боїшся опору — не повставай. А не боїшся — щохвилини борися, аби наблизити час».

Сераковський схилив голову.

...У завиванні хурделиці ставав глухим і часом зникав рваний голос бубонців. Фурман співав пісню, далеку й давню, як сама знедолена придніпровська земля, що зараз була в полоні морозу й снігу:

Ой косю, мій косю,
Чому ж ти похмурий,
Чому ж ти, мій косю,
Голівку понуриш?

Голос вірив у своє серце, у свою красу й талановитість і тому радів навіть плачучи, гонорився навіть у тузі:

Чи я тобі важкий,
Чи тисне попруга?
«Мені ти не важкий,
Не тисне попруга».

Олесь слухав і щільніше кутався у ведмежий кожух.

Учитися в університеті було легко. Набагато легше, ніж у гімназії. Там було багато нісенітниць, багато немилих дисциплін. Там не було, нарешті, навіть відносної свободи.

Тут було все цікаво, важливо, мило. Тут людина могла займатися тим, чим хотіла. І хоч теж були мракобіси й дурні — на їхні лекції можна було просто не ходити. Можна було багато читати й писати, займатися справами «Загалу», збирати матеріал для словника, вивчати під керівництвом Віктора старі грамоти, та ще й зоставалося трохи часу на картини, музику, театр і власні, не дуже вдалі, спроби пописувати вірші.

Олесь подумав, що став на правильний шлях. Вважав себе досі бездарністю й дилетантом — і раптом, всього за п'ять місяців, здобувся на прихильність Срезневського.

Загорський згадав, як потепліли очі Ізмаїла Івановича, коли той розбирав перший його реферат: «Мовні особливості, що стосуються північно-західної мови, у «Слові о полку Ігоревім».

«Молодець... Що думаете робити?»

«Міркую за півтора року підготуватись і здати екзамени за словесний та історичний факультети».

«Ну, а потім?»

«Потім хочу вивчати філософію і природничі науки».

«Не боїтеся розпорошитися?»

«Навпаки. Хочу все потрібне спробувати привести в систему».

«Боже поможи», — сказав Срезневський.

Олесь працював уперто.

Наступні дві невеликі граці долучили Олеся до числа тих небагатьох, з якими Ізмаїл Іванович розмовляв як з рівними, бо справді поважав у них рівний інтелект і правильний та якісний, хоч і відмінний, погляд на речі й події.

Це були «Мова панцирних бояр¹ з-під Зверина. Матеріали для словника придніпровської говірки» і «Особливості дрего-

¹ Стан вільних землеробів і воїнів, колишньої прикордонної варті у Литовському князівстві. Звільнені од усіх повинностей, непідсудні ніякому суду, крім свого, наділені деякими привілеями і насамперед особистою незалежністю і землею, вони мали тільки один обов'язок: захищати кордон. У їхніх селищах і селах, що ланцюжком тяглися північною частиною Двіни й Дніпра, збереглися недоторканими, — бо власті уникали їх чіпати, — своєрідний патріархальний побут, у первісній чистоті трохи архаїчна, білоруська мова, збереглися не зіпсовані церквою і пізнішим національним гнітом общинні звичаї, прояви звичаєвого права, пісні тощо.

вичансько-кривицької говірки у «Слові на першому тижні по Великодню» Кирила Туровського як перші сліди виникнення білоруської мови».

Після цих праць Срезневський дивився на Олеся тільки з ніжністю.

«Мій Веніамін,— казав учитель колегам.— Наймолодший і найталановитіший. Боже мій, як подумаєш, скільки він устигне зробити!»

«Він може нічого не встигнути,— похмуро сказав Благовещенський, знавець римської літератури й історії.— Дивіться за своїм Веніаміном, Ізмаїле Івановичу. Щоб цей Веніамін політикою не зацікавився. А це в нас знаєте чим кінчається?»

«Звідки такі відомості, Миколо Михайловичу?»

«Випадково чув, як ваш Веніамін розповідав таку історію... Будочник почув, як на вулиці чоловік сказав: «Дурень». Підбіг, схопив за комір і потягнув в участок. Той виривається, кричить: «За що?» А будочник йому: «Знаємо ми, хто у нас дурень».

«Ну, що ви. Він же молодий. У талановитих та молодих — це вже завжди! — язик. Проти цього й вольтер'янці нічого не кажуть».

«Вольтер'янці, може, й не кажуть, а ось з... обов'язково скажуть».

Срезневський здивувався грубому слову. Миколу Михайловича за делікатність і витончені манери всі називали маркізом де Благовещенським.

Мабуть, допекло і йому.

Срезневський відмахнувся од цих думок. Чоловік ліберальний і, від доброти, помірковано-набожний, схильний вірити в моральний кодекс усіх «добрих релігій», чоловік, закоханий у свою святу справу, він не допускав, що такий безмежно талановитий, цікавий і беручий дослідник отак візьме і схопиться за ту політику. І він, як і раніше, вирізняв Олеся. А коли той дав йому наступну доволі велику працю: «Придніпровські пісні, сказання і легенди про війну, заколот, релігійну й громадську справедливість. Спроба дослідження мети ¹, засобів і мови», цей сорокашестилітній чоловік запросив Олеся до себе і довго дивився на нього розумними стомленими очима. Очі були трохи зволожені.

«Ви, сподіваюсь, дозволите мені уникнути у звертанні до вас звороту «милостивий государь»,— зі старомодною гречністю сказав професор.

¹ Під словом «мета» тоді розуміли те, для чого написана книга чи картина, проспівана балада чи пісня,— це означає ідею.

«Я сподівався на це давно».

Срезневський гортав сторінки праці.

«Хлопчику мій,— сказав він.— Я не люблю надмірних похвал. Але ви зробили незвичайне. Ви відкрили «велике Чипанго», як Марко Поло. Відкрили новий, незнаний світ. Відкрили, можливо, цілий народ. Невже вони були такі?»

«Які, пане професор?»

«Усі ж кажуть про крайнє отупіння, затурканість, виродження вашого краю».

«Це є. Але в цих висловлюваннях більше політики, ніж правди».

«Як?»

«Треба було довести, що народ винищували, що тільки під егідою Миколи Романова, Уварова і Аракчєєва він дістав можливість дихати».

Професор трохи налякався. Благовещенський у чомусь мав рацію.

«Лінгвістика не знає політики, мій друже».

«Лінгвістика — це куди більше політика, ніж усе природознавство. Ні, народ не забили. Він живе й чекає щастя. І житиме, як би тяжко йому не було... А щодо затурканості поміркуюте самі. Ладимир¹ іде ламати хребти кримчакам, сільська дівчина розумом побиває князя Ганю, селянин Вовкулака пише на лубку листи до коханої, теж селянки, Любка з Копаного Рову, що під Кричевом, звичайна місцева дівчина, грає в шахи з «царем чорних і рогатих» Рабедею і виграє в нього бранців. Або легенда про лебєдину зграю чи про явори й білу березу. Пам'ятаєте, на могилах юнака й дівчини, розділених церквою:

А мої ж то діти жили у любові.
Росли, росли, похилилися,
Через церкву посварилися.

Чому «Трістан та Ізольда» — ознака великих сил, а це — прикмета затурканості? — Помовчав: — Так, був і гніт, але гніт народжує не тільки рабів. Із слабких — можливо. Але із сильних — народжує велетів».

Срезневський замислився. Видно, хотів був покарати за небезпечні думки, але роздумав. Сховав лице в долоні. Потім опустив долоні:

«Які горді, сильні й страшні люди! Яка пристрасна жадоба справедливості! Як це там, у вас?»

¹ Тут і далі йдеться про героїв білоруського фольклору.

А війна була, війна була,
А нивка залізною корою поросла,
Залізною, кривавою,
Сталевою, іржавою.

І це — як дуди ревли! І як тричі вистрілив і на третьому пострілі
«серце стрільби розірвалося!» Що ж це, хлопчику?! Чи оце...
Ні, це:

А вже береза розвивається,
Король на битву вже збирається.
А в кого сини є, то висилайте,
А в кого нема, то хоч наймайте.

І за волю стяг тримали. А Лявшун грав у ріг. А Гришко
Покубятин підскочив і вдарив кулаком по мідному горлу, що
співало. І воля

...Зубами удавилася,
Кров'ю захлинулася.

А потім ріг повезли у саквах, а він сам грав. Га? Як це?! — По-
мовчав.— Це — сховай. Масш рацію: надрукувати це ніде не
надрукують, а людей насторожиш.

«Я цього й хочу».

«А я хочу, щоб наступної зими, коли достроково складеш ек-
замени за університетський курс — це стало твоєю дисертацією
на кандидата. З наскоку їх візьмемо. Щоб не опам'яталися».

І Олесь побачив молодий, свавільний вогник в очах про-
фесора. Ні, в очах лагідної і доброї, але чесною людини.

Срезневський раптом сказав:

«Я не хочу, щоб тобі було важко».

«Чому мені повинно бути важко?»

«Ну ось оці погляди. Неминучість битви за них».

«Для мене це не тягар».

«І крайня незалежність думки, і різкість, і те, що ти один».

Пауза була довга й важка. Потім професор тихо спитав:

«Ти не віриш у бога, хлопчику?»

«Чому ви так гадаєте?»

«Ну ось ці твої думки. Спочатку битви за волю, бунт за неї,
страшний заколот Вовкулаки, Воцили, Машеки, Лявшуні,
Дубини, Симона-оршанця¹. Списи, рушніці, бунчуки, страшні
пристрасні, живі люди. І тільки потім релігійний рух, релігійні
повстання. Заколот вітеблян, Юрієва ніч і «міст на крові»²

¹ Легендарні та історичні білоруські герої-повстанці.

² Місце сутючок бідних і багатих в Орші.

в Орші. Ти доводиш, що билися не за бога й релігійну справедливість, а за людину та справедливість громадську... І потім, ці твої слова, що «релігія — справа десята».

Олесь якийсь час мовчав, покусуючи суглоб вказівного пальця.

«Ви маєте рацію,— нарешті сказав він.— Я не вірю. Як сказав хтось, не відчував досі потреби в такій гіпотезі. Тобто, не кажу, що зовсім лишаяю замість цього пусте місце. Я скоріше уявляю Його собі як щось, із чим треба вести суперечку».

«Це і є бог. Інакше ти не був би людиною. Пам'ятасш, як Іаков цілу ніч боровся з кимось, у кого не було обличчя?»

«Коли я думаю, хто я, навіщо, звідки ми прийшли, куди ми йдемо, що таке наш світ, чи не атом він якогось організму, якому зараз кепсько і який теж частка чогось більшого, і що є там, за останньою межею, про яку ми не знаємо,— я відчуваю потребу в комусь більшому, хто пояснив би, і вірю в те, що він є. Це від слабості й незнання. Але навіть у той час, коли я вірю, я знаю, що це не Христос, не Ієгова, не Магомет і не Будда. Це щось вище, чого я не можу збагнути. Доводив же хтось із нових, що всесвіт, разом із Чумацьким Шляхом та іншими зоряними островами, має форму великого серця, яке весь час пульсує. Можливо, це серце того, незнаного. Ми так мало знаємо! Але, в усякому разі, цей великий володар серця не «всеблагий», якщо дозволяє те, що відбувається довкола... А може, це від нього й не залежить. «Всесвіт-серце...» Коли я дивлюся на страждання й муки цього світу, на те, як тріпоче й задихається кожна жива плоть,— мені здається, що це «серце» ось-ось розірветься.— Усміхнувся.— Ну, все це марення на крайній межі пізнання... Я не вірю».

Срезневський замислився:

«Ось бачите. Я це завважив ще у вашій праці про Кирила Туровського. Там, у його «Слові», кожне казання про природу має продовження. Сонце, яке зігріває землю, порівнюється з Христом, що зійшов на землю. Зима відійшла — вічно живий бог копнув ногою смерть і безвір'я. Це ж дванадцять століття, самий початок вашої літератури. А ви відтяли кінцівки казань, і вийшов поганський гімн землі й сонцю».

Олесь мовчав.

«Навіщо? Чи добре це? І навіщо ускладнювати і так складне життя?»

Юнак, видно, додумався до чогось. Уперто сказав:

«Якби він існував — він не дозволив би такого знуцання з нас».

«...І, може, тому, що він є, ви й витримали дев'яцсотлітню війну проти ворогів у тисячу разів сильніших?.. І склали ці

чудові балади. Можливо, все від нього. Навіть ваш богом даний талант, який може надихати й рятувати».

«Не треба так».

«І, можливо, він навмисне робить таке з людьми, щоб сподівалися тільки на свої сили. Тому що бог, доля — як хочете це називайте — любить сильних і стійких людей».

«Отож вони самі себе роблять стійкими? Самі?»

«Юначе, без бога, на якого навіть немає надії, людина позбавлена опертя. Це схоже на ересь, знаю: бог, на якого не можна сподіватися, якого треба боронити. Але люди тримають бога в собі, щоб бути сильними... І найкращий доказ — це те, що ваш народ вижив, що це — чудо, що не може бути такої величі без бога в душі, — поклав руку на плече Олеся. — Найкращий доказ — бог у серці народу».

...Олесь стрепенувся. Що це, задрімав? Переривчатий звук бубонців. Нетрі і сніг. І в цій безнадійності людина пишається собою, маленька мушка у снігах. І ось кінь, мудрий кінь із пісні, відповідає вершникові:

Ой, тяжкі мені
Довгі дороги,
Довгі дороги,
Часті корчомки.

Жива пісня у мертвих снігах. Маленьке серце не звертає уваги, що велике ось-ось розірветься. Не звертаючи уваги на всесвіт, на те, що буде завтра, на межу пізнання, на зоряні острови, мудро й мужньо летить пісня...

Ти ж мене поставиш
Сиру землю бити,
А сам, юний, підеш
Горілочку пити.

І в цьому найвища мудрість, але водночас і щось принизливе. Він думав про цю велику зневагу. І в душі наростала погорда до своєї слабості, злість на свою сліпоту і свою знемогу.

А в снігах безжальної зими мужньо боролосся з морозом манюсіньке живе джерельце пісні:

Ти ж мене поставиш
В снігу замерзати,
А сам, юний, підеш
Шинкарку кохати.

І під цю пісню він непомітно задрімав... Погойдуючись, летів під гуки уривчастої дивовижної музики кудись у безодню великого серця. Назустріч тому, що чекало.

...Йому снився сон, у якому він бачив бога. Він був дивний, бо його не можна було бачити, і ніхто в світі не бачив його, і тільки почуття того, що він поруч, давало впевненість у тому, що ти бачиш його... Не було пустки в душі, було розуміння всього на землі на одну коротку мить, і жах, що на віддалі знову втратиш усе.

Бог був не людина, не тварина, і не пульсуюче серце зоряних островів, і не трава, і не колосся на нивах, і не стовп світла, а все світло, і білий мокрий кінь, і червоне цвітіння дички, і водночас — ніщо.

З глибин, куди летіла, падаючи, душа, наростав низький, що на межі слуху, гук, який заповнив усе. Всесвіт кричав.

Коли Олесь прокинувся, кибитка стояла біля сходів вежинського палацу. Він одкинув попону, вискочив на сніг і через три приступки побіг до входу, сповнений тривоги й чекання.

Дід сидів біля каміна. На столику, як завжди, пляшка вина й келих. На колінах тека з гравюрами. Підвів на онука очі. Сині, трохи побляклі. І... Не здивувався, побачивши рум'яні щоки, усмішку, крапельки води в чубі. Тільки трохи здригнулися чорні брови.

— Ти? — сказав Вежа. — Чого це взимку? Така завірюха. Суму не вистачає?

І підставив для поцілунку пергаментно-смагляву голену щоку.

Наче нічого й не сталося. Наче із Загорщини приїхав.

— А казав... декілька років.

— Обставини змінилися. Їздитиму часто.

— Я ж казав. Летите з гнізда, як навіки. А у світі — вітер.

— Звеліть дістати з кибитки. Я там подарунки привіз.

— Глупство, — розгублено сказав дід. — І не треба було зовсім. Велике місто. А молодість — це те саме, що марнотратство. Краще взяв би Кастуся та дівчат... цих ваших... Ну, як їх?.. Нове слово. — Дідові губи іронічно скривилися. — Ага... нігілістик. Стрижених та в окулярах, крий нас од такої біди, боже.

— І що?

— І поїхав би з ними до Бореля¹.

— Дідуню, ви звідки знаєте?

— Ти що — вважаєш, ми тут сокирою голимося? — І забурчав: — У наш час жінки — це ж цариці були, королеви. Іде — сліпі за нею голови повертають, так сяє. Зі смертного ложа чоловік устає, щоб хоч крок за такою зробити... А тепер!..

¹ Власник одного з кращих ресторанів у Петербурзі.

Нігілістки, тельбушистки, матеріалістки. Тваринний магнетизм рефлекс, статеве питання.

Олесь знітився...

— То що там привіз?

...— Вам дві картини. Ось подивитесь. Я там добре знайомство з букіністами та антикварами завів. Допомогли вони мені дістати для вас перше видання Боккаччо. Знаєте, оте в білій шкірі, велике...

— Дякую. Особливо за «білого Боккаччо». Рідкісна штука. У мене не було. Це книга чиста, людська. Плювати вона хотіла на всі застороги, на всіляку скутість... Дякую, синку... Ну, давай обнімемося.

Олесь не знав, як спитати про те, що його цікавило. Мовчки сидів біля вогню.

— Як тут у вас? Як батьки? — нарешті спитав.

— Б'ємося помалу. Батько має зараз приїхати.

— А Глібівна?

— Бігає все.

— Що з Равбичами?

— Ярош у гордій самоті. Не вітається.

— А що Гелена?

— Тут, сину, справи складніші. Родить вона. Перші потуги були вчора. Ми її хотіли перевести через арку, в середину будинку. Відмовилася. «Там жила, там і родитиму».

Дід дивився в огонь і не бачив очей онука.

— Лікар кілька місяців приїжджав з «губернського града». А тепер тут сидить. — Дідові очі були сумні. — Глібівна спробувала була поговорити, хто такий. Не каже. «Кохая, — відповіла, — ні об чім не жалкую. Але з ним ніколи не буду». А роди важкі. Єфросинія людей погнала, щоб у Милому та в Загорщині у церквах царські ворота розчинили. І я... змовчав. Так з учорашнього дня й стоять розчинені... Жаль страшенно... Як небіжчицю мою святу... Оксану.

Уперше за весь час, що Олесь пам'ятав діда, той вимовив ім'я бабусі. Через сорок сім років мовчання з'явилася до кімнати, до цього вогню і цих книг, тихо повернула полум'я і завмерла в тиші покоїв, один їй був зобов'язаний життям, а другий — усім болем життя.

— Діду, — тихо мовив Олесь. — Я це тільки вам. Навіть не батькові... Це моє дитя, діду.

Дідове лице стало смагляво-оливковим. Щось ніби ворухнулося і згасло в очах... Дід схилився до вогню і кочергою почав ворушити жар. І, може, від жару щоки пана Данила порожівіли...

— Т-так. Віншую. Женитися треба.— І, ніби обмірковуючи щось, спитав: — Коли?

— Діду,— сказав Олесь.— Вам ще треба поговорити про це з нею.. Вона не хоче.

— Як це — «не хоче»? — розсердився дід.

Він сказав це таким різким голосом, що бренькнула, озвалася луною струна в гітарі на стіні.

— Не гнівайтесь, діду. Це, на жаль, так. Вона просто пам'ятала про той вечір, коли я приніс їй волю.

— Розповідай,— кинув дід.

...Коли онук закінчив, пан Данило дивився у вогонь блискучими очима.

— І Майку навмисне помирила?

Олесь нахилив голову.

— Мені нема чого говорити з нею,— нарешті сказав дід.— Це треба зробити тобі...

Дід щосили кинув у вогонь кочергу. Обидва мовчки дивилися, як у язиках жовтого полум'я наливається червінню, ніби кров'ю набрякає, метал. Залізо стало вишневим.

Потім він ляснув руками по колінах:

— Ти порозмовляй, онуку. Згодиться — добре. Не згодиться — через шлюб когось із нащадків — зв'язати її з Ракутовичами або з потомками Юліана і Томаша зі Звірина. Будуть тільки на приступку нижче, ніж ми... Нічого я для неї, жінки такої кепської, не пошкодую.— І, видно, вирішивши, що непристойно виявив почуття, раптом сказав: — Отак воно. Нашкодять, а потім суши голову...

— Діду,— почервонів Олесь.— Нема нічиєї вини... Винне життя.

— Винне? — очі старого Вежі сяяли.— Ду-рень! Це слава життя!.. Біжи туди!.. Стій під дверима. Жінок не пускають у вівтар, чоловіків — до породіллі. Квити!..

Як сім років тому, він ішов кімнатами, а потім галереєю, над аркою. Як сім років тому, підходив до дверей... І — межа. Не можна далі. Він то сидів на підвіконні й дивився на її двері, то ходив вперед і назад.

Глібівна вийшла з кімнати, сплеснула руками:

— Як же ви надумалися?

— Так,— сказав він.— Що там?

— Важко, княжичу,— сказала вона.— Боюся. І дохтур боїться. Та вона ще й не кричить. Я її вмовляю, легше буде. «Дурненька... Радість у світ несеш». Мовчить. Тільки коли зовсім нестерпно, то стогне. Мо', сказати, що ви провідати прийшли? Йй легше буде.

— Не знаю.

Жінка зникла.

Олесь стояв у переході над аркою і, притиснувши лоба до слюдяної шибки, дивився на байдужі до всього паркові шати внизу.

Треба піти звідси. Хоч на хвилину.

Пройшов переходом, спустився сходами у яшмову кімнату й побачив, що назустріч ідуть Вежа та пан Юрій.

— Сину, милий,— сказав батько.— Сідай. Що, приїхав про проект поговорити? Давай.

Вежа непомітно знизав плечима. Чоловіки сіли в крісла. Темне лице пана Юрія було стомлене.

Олесь зрозумів, що він зробив помилку, йдучи сюди. Усе нуτρο, вся істота його тяглася туди, нагору.

— То як? — спитав батько.— Згода на дві третини наділу без викупу, а третину — на викуп?

Олесь щось відповів, сам не чуючи своїх слів.

— Що це ти, ніби з того світу прийшов? — спитав батько.

— Здорожився,— сказав Вежа.— Ану, потримайся трохи, Олесю.

Але він міг би не казати цього.

«Коли тільки все буде добре — треба все віддати»,— згадав Олесь і почав говорити. Він обмірковував це сто разів, і тільки завдяки цьому його слова мали сенс, хоч він кидав їх майже машинально.

— По-моєму, ви на півдорозі. І дід, і ти, батьку.

— Ходімо, сину,— сказав дід.— Потім.

— Ні. Хай каже,— очі пана Юрія шукали очей сина.— Як?

— Не треба землевласництва,— вів далі Олесь.— Треба залишити собі маєткову землю, сади, парки та заповідні урочища... Ну ще, може, ту землю, яка забезпечує кінні заводи та челядь. Усе інше віддати їм.

Пан Юрій лихоманково підраховував.

— По скільки волок! — сказав він.— По... У Вітахмо, скажімо, по сімдесят десятин на сім'ю. А де й більше. Зanedбають!

— Не одразу віддавати. Як збагачуватимуться. З умовою вічною, щоб на третині землі цукровий буряк та інше, що не продають нікому, крім нас.

— У старці нащадків? — обурился пан Юрій.— З розуму жив, сту-денте.

— Стривай,— насторожено сказав дід.— Нехай доводить...

— Нехай фермерствують,— провадив своє Олесь.— Ви не розумієте, що в них капітали не ті. Доки вони самі зможуть завести цукроварні, гуті, плавильні, полотняні заводи тощо —

ми встигнемо на придбанні їхніх продуктів стати заводчиками, яким селянська конкуренція не страшна.

— У старці нащадків пустити? — знову гнівно спитав пан Юрій.

— У старці, батьку, підемо, коли так не зробимо. Хіба тобі наймит працюватиме так, як селянин для себе, на своїй землі? Маєткам усе одно загрожує зубожіння за такої системи, і питання тільки, скільки часу на це потрібно буде.

— Гути... На купців перетворитися?

— На купців — не на старців. Тільки наділ не подушний, а посімейний. Тоді великі сім'ї змушені будуть частину людей посилати на цукроварні... у вільні найми. Може, так. А може, й цього не треба. Зростає потреба в грошах. Зрештою тіснота на наділах. Та ще — машини. Тоді треба запровадити заохочувальні ціни на буряк, льон, коноплі, картоплю... Фабрики ростимуть, а багатство буде в усіх.

А сам думав: «Дурниці! Які дурниці! Перед тим, що насовується, такі дурниці. Буряк, коноплі, торба борошна».

— Я б на твоєму місці подумав, — сказав синові Вежа. — Щось у всьому цьому є. — І, подивившись на онука, змилювався, сказав панові Юрію: — Іди відпочивай. Я ось йому кілька слів скажу і теж прожену спати. А з головами у нас діти, га, Юрасю?

— З головами, — наївні й хитрі очі пана Юрія сміялися. Він смикав хвилястого вуса, прикриваючи усмішку. Пішов. Дід та онук сиділи мовчки.

— Ти почекай тут. Не мучся — не допоможеш... Сам придумав?

— Сам. Я піду.

Дід зрозумів: треба заспокоїти. Хоч на хвилину відвернути думки.

— Як думаєш Гелену забезпечити?

— Хіба усе буде добре?

Запанувала тиша.

— М'яло, — сказав дід. — Це ж первісток!.. Землю тих двох маєтків, що за Суходолом. Будинок у Відричах.

Олесь підвів очі:

— Дідусю!

— Що «дідусю»? Дам, нічого не вдієш. — Схилився до Олесья: — Ходімо, вип'ємо з тобою.

Годиною пізніше Олесь знову ходив уперед і назад коридором. Довкола була така сама нестерпна тиша. Здалося? Ні, не здалося. У тиші раптом пролунав болісний стогін. Ще стогін... Ще... Стогони були тихі, стримані, але кожний краєв серце.

Не знаючи, куди сховатися, Олесь відчинив двері. Невелика, майже пуста комірчина. Віконце на дві долоні. Він став між пустих бляшанок і торбів з борошном та горохом і чекав. Стогони... стогони... Чи це в ушах?

Вітахмовці, кажуть, колись були чародії. Перед родами чоловік довго дивився жінці в очі, а потім зникав з хати, ішов у пущу і там кричав і бився об дерева. І жінки народжували легше, а чоловіки, кажуть, навіть відчували біль, вони ніби брали частку мук на себе.

Потім, як завжди, від цього лишилася сама оболонка. Ніхто майже не вмів «брати на себе», але в пущу все одно йшли... Це називалося кувадою... Наївний стародавній звичай...

Він не знав, як вийшов з комори, як опинився знову біля дверей. Було тихо, і він зрозумів, що стогони йому тільки здавалися і, можливо, давно вже сталося найгірше.

Відчинилися двері. Не помітивши його, вискочила й побігла кудись доглядальниця. Крізь щілину він на мить побачив лікаря. Той стояв і тримав у руках щось червоне.

І раптом пролунав коридором крик. Слабенький, але на весь палац, на весь світ — крик.

З дверей вийшла баба-повитуха, прикриваючи рушником носочки.

Голос у кімнаті ніби дивно уривався, розпадався і знову з'єднувався:

— А-а! А-а-а! А! Е-е-е! Ге! Ге! А-а-а!

Єфросинія викотилася з дверей. У неї тремтіли губи:

— Двійнята! Князеньку, милий! Хлопчик і дівчинка.

Сплеснула руками, побігла кудись. Дві доглядачки побігли назад у кімнату. Почалася метушня. Ніхто не звертав на нього уваги, і він сів на низьке підвіконня.

Густо стемніло за вікном, як завжди перед світанком.

...Знову Глібівна. Аж захищається:

— А боже ж мій! Виростуть дітки. Приведе вона їх під грушку. Рватиме для них лимоночки. А ті їстимуть та сміятимуться до сонечка.— З усмішкою крізь сльози зиркнула на Олеся і раптом широко розплющила очі: — Паничу! — і поцілувала в лоба... Знову заплакала: — Така вже мені радість! Не було ж у мене діточок. Ні від мужа-небіжчика, ні потім...

Витирала кулаками очі. Так, як ніколи не робила при панові Данилові:

Два згортки у руках Глібівни. У верхній частині кожного згортка — наче віконце. У кожному віконці було щось червоне

і некрасиве. Кожне некрасиве чмокало чимось, зовсім не схожим на рот.

— Потримайте, так треба.

Він тримав це, тепле через тканину, а жінка підтримувала. І він боявся, що зламає це чи візьме якимось не так.

І раптом ці, як по команді, розплющили очі. Очі були сірі і вже довгі. Чи, може, це так здавалося? Сірі й довгі. Його.

— Глібівно, мені здається, я їх люблю.

Жінка недовірливо глянула на нього:

— Іди-йди. Не кажи дурниць.

...Перед собою, на високих подушках, він бачив змарніле маленьке обличчя з покусаними губами.

— Приїхав? — скоріше здогадався, ніж почув, він.

Він просто став на коліна і обережно приник головою до її руки:

— Прости мені.

Він не чув її слів. Тільки бачив невловимі рухи губів:

— Я терпіла... Добу... А потім не витримала й застогнала. Не могла вже,— очі її засяяли.— І раптом мені стало легше. Я зрозуміла: з'явився ти. І чомусь мені стало зовсім легко. Він дивився на неї з німим запитанням.

І одержав німу відповідь: нічого не змінилося. І не зміниться.

...У бібліотеці горіло світло. Дід не спав. Йому забули сповістити. І він чекав. Закинув підборіддя назустріч онукові. І той зрозумів, на яке питання дід передовсім чекає відповіді.

— Відмовилася.

— Я знав,— сказав дід.— Хто?

— Двійнята.

— Що? — Вежа випростався.

— Хлопчик і дівчинка.— Олесь сів біля каміна і налив собі вина.

Запала мовчанка.

Од вина чи, може, ще від чогось Олесь ніби хитало.

— Батько буде кумом,— сказав дід.— Клейна — кумою. Щоб не було підозри на імена.

— Які імена?

— Юрій і Антоніда. Які ж іще?

— Дідусю,— сказав Олесь.— Я думаю, є бог на світі.

Олесь розповів про дорогу, про розмову з професором, про те, як лунала пісня в снігах, про страшний сон.

— Так інколи у нас буває. Ніби від чогось забутого клич. Коли-небудь я постараюся розповісти тобі про інші потаємні наші знання, випадки, дива. Цього ніхто не розуміє, але це є.

До чого ж тут бог? Це твоя тривога, жадання, єдність душі на одну хвилину. Іноді, під час бійки, шалені напади люті в наших людей. Коли сили ніби у десять разів зростають. У норвежців — «берсеркерство», у наших — «пана». Бачиш, навіть слова окремі є. Різниця нервів чи ще щось? Або, кажуть, індузи можуть часом болю не відчувати. Або наш інстинкт до драговини. Восьмеро з десяти дітей, навіть уперше потрапивши, не проваляться. Немов, скажи ти, веде їх щось. І що вже там бог? Ми самі боги. Сьогодні ось — боги. Буваємо свині, а сьогодні — боги.

— Але сон...

— У матір ти вдався,— несхвально сказав Вежа і налив келехи.— Пий. Хто п'яний — із тим бог... Не як свиня, звісно, п'яний.— І несподівано трохи розлютився: — Сон! Забобони це. Не чекав од тебе. Раковина забобонів: сховайся і сиди. А всі люди тицяються туди-и, сюди-и, не зрозуміючи, що прикуті до життя, в якому все сказано. Бояться — тому й бог. Пам'ятаєш слова з родової клятви: «Нема нічого, крім могил...» Одні вірять у могилу Христа і для цього збиткуються із живих. Бо мертвий каже, і вони не можуть відмовитися, палять на вогні... Інші вірять у доктора Гільйотена і над його могилою клацають його винаходом. Чи не безглуздя, коли треба вірити в живих, у те, що сьогодні сталося?

— Але все це...

— Перше, що свідчить проти релігії, це те, що в людей різні боги.

— Не те, діду, не те. Не про віри. А про те, що в мені, про мою мету, про те, що врятувало нас усіх.

— Самі ми себе врятували,— сказав старий.— А коли загинемо, то теж самі. Ніхто в цьому не буде винен, крім нас самих... Землею і людьми рухає дух боротьби. Я не знаю, чи є в цій боротьбі якась надія. Але споконвіку люди борються. І тому вони люди, а не бидло.— Червоне полум'я тріпотіло на дідовому лиці.— Сьогодні — правда, завтра — брехня. Сьогодні — Брут, завтра, він же,— Нерон. Сьогодні — бог, завтра пліснява, а потім інший бог. Учення, всі вчення — дурниці. Є одне вчення, доки над людиною правда думок, почуттів, любові.

Наступної осені студент імператорського Санкт-Петербурзького університету Олександр, Георгійович син, Загорський, не дослухавши курс наук з письменства та історії, склав, однак, при добрій поведінці, всі належні екзамени з цих дисциплін і, подавши установлені дисертації на ступінь кандидата, був заслужено затверджений у цьому ступені панамі професорами та попечителем Санкт-Петербурзької навчальної округи.

Студент, однак, не скористався жодним із прав і привілеїв, даних імператором ступеню кандидата, а залишився при професорів Срезневському для вдосконалення в науках, водночас записавшись на слухання лекцій з медицини та філософії з правом відвідувати, як і раніше, лекції словесності, історії та образотворчих мистецтв.

Захист історичної дисертації («Селянська війна XVII століття на території білоруського Придніпров'я. За матеріалами родових архівів тамтешніх дворян і придніпровських «Хронік»), для якої він усе літо просидів в архівах Вежі, суходольського замку, Раткевичівщини, Кистенів і фондів колишнього Зборівського каштелянства,— відбувся без перешкод.

Зате на захисті «Придніпровських пісень, сказань і легенд» мало не стався скандал. Зібралось чимало люду, із «Загалу» і просто так земляків. Усі переважно погано одягнені, у черевиках, що просили каші, в сурдутах, мало не перешитих із домашніх чуг і свиток. Дехто в окулярах з «віконними» скельцями. Більшість, через відсутність пальт, у заносених пледах з найдешевшої шотландки чи навіть з домотканих картатих підстилок. Усі з тих людей, що аплодували Чернишевському і про яких ходив жарт: «Що це ти, хлопче, з доріжки собі плед зробив?»

«Із риз поки що не дозволяють».

«Чого це в тебе рушник замість краватки?»

«Добре, що поки що не мотузка».

Гумор був похмурий. Справді, гумор вішальника. Але самі хлопці були веселі, хоч і вічно голодні. Звідки проникли до них чутки про дисертацію — невідомо. Може, через Кастуся, бо Олесь, слухаючись поради Срезневського, про зміст її поки що мовчав.

Ця аудиторія зустрічала кожне «небезпечне» місце загальним гомоном. Опоненти, можливо, побоюючись неприємностей, спробували заперечувати занадто «ліві» положення праці. Особливо старався професор Платон Рунін, найзапекліший із слов'янофілів університету. Кричав щось про «слов'янську душу», для якої чужий протест і властиві споконвіку смиренність і пошуки бога у своїй душі і в душі керманича. Договорився, зрештою, до такого, що, мовляв, під орудою дужого слов'янин відчуває замилювання і вдоволення, що духові слов'янських народів не властиві всі форми парламентаризму і демократії, вигаданої французами-безбожниками, що завжди слов'яни відчуватимуть духовну потребу в монархії.

Олесь, згадуючи свої недавні міркування, червонів од слі Руніна, ніби його били по щоках. А студентство гуло:

— Віче! Разін! Копні суди! Вошила!

Срезневський нарешті був змушений спинити їх.

А Рунін бубнів далі. Усе щось про те, що дисертант, тенденційно підбираючи пісні, виставляє найбогоносніший і найсумирніший із слов'янських народів бандою заколотників, грабіжників і гультяїв, невгамовною вольницею, безбожниками, які прагнуть вічного бунту.

Порівнював працю Олесь з «Піснями шотландського терену» Вальтера Скотта і нагадав усім про численні неприємності і загострення, які породив цей безвідповідальний експеримент, ця гальванізація трупа невгамовної і диявольської ідеї свободи, що давно скомпрометувала себе.

Студенти почали обструкцію. Ізмаїл Іванович закликав до порядку і Руніна, і студентів і почав наступати на всі докази опонентів; трощити й ламати їх, аж поки знищив усе, не лишивши каменя на камені.

А потім, коли дисертацію прийняли, розцілував «подвійного кандидата» і згодився піти разом з друзями, яких набралось чоловік із п'ятдесят, відсвяткувати в Бореля народження нового «мужа науки».

За вікнами курильні періщив чорний листопадовий дощ. У домі Сошальських на Літейному проспекті, чекаючи, поки зйдуться гості, сиділи люди, які зібралися раніше, щоб устигнути погомоніти. У кутку, біля ледь теплого — одна назва, що вогонь! — петербурзького каміна сиділи Зигмунт Сераковський, Ямант, Валерій Врублевський і Фелько Зенкович, усі курці. Їх плебісцитом погнали до вогню, щоб відтягувало дим. Кастусь домігся. По-перше, «співак» Едмунд Верига терпіти не міг шкідливого диму. По-друге, Віктора нещодавно примусили кинути курити. Він уже знав про свою хворобу. Олесь весь час кликав його до себе, знайшов братам квартиру в Петербурзькій частині, в будинку номер шістнадцять, що на Великій Посадській (дві теплі й сухі кімнати), і благав, щоб брали гроші, бо тут зовсім уже не до гонору.

Віктор згодився і часом приймав допомогу. Зате Кастусь од самої тієї хвилини не згоджувався брати ані копійки. Одного разу через це друзі посварилися і навіть місяць не розмовляли ні про що, крім справи.

Олесь із тим самим величезним соромом за своє багатство пропонував Вікторові гроші, щоб той поїхав куди-небудь лікуватися. Той відмовився пославшись на невідкладну роботу для віленської археографічної комісії (він справді працював для Кіркора й Малиновського і не вважав за можливе кинути без своєї допомоги і без «очей» сліпого історика). Олесь сказав, що

Віктор надірве-таки свої сили. Віктор відповів, що ця робота дасть йому гроші, щоб поїхати, а ні, то просто, щоб жити. А взяти в друга, не сподіваючись віддати, він не може собі дозволити. Олесь кричав на нього, що він йолоп, що ніхто йому не пропонує дорогої Італії, що поїздка звичайним парусним судном у Єгипет або на Мадеру коштує, як усякий водний шлях, недорого і це можна собі дозволити.

Від злості на легковажність Віктора в Олеся ледь не полилися з очей сльози. Віктор подивився на Олеся, раптом посерйознішав і сказав, що коли найближчі кілька місяців не принесуть покращання — він спробує скористатися Олесєвою пропозицією.

Але краще очевидно не ставало, і Олесь злився на Віктора й на себе, що не зміг одразу зламати опір історика.

...Віктор з Едмундом Верігою і Кастусем сиділи біля дверей край теплої грубки. Говорили дуже тихо про неофітів, недавно прийнятих до «Загалу». Кількість люду зростала, і навіть на місцях у Литві й Білорусії, не кажучи про Польщу, виникла мережа підпорядкованих організацій. Нещодавно на засіданні вирішили, що після університету та інститутів більша частина молоді, з метою агітації, роз'їдеться на посади вчителів, посередників, писарів, вихователів у дворянських родинах. Не можна вже було обмежуватись роботою серед інтелігенції.

— Що в тебе? — питав Кастусь.

— Двадцять п'ять нових, — сказав Веріга. — Свіжоспечених. Диво, кумцю, а не хлопці. Усі червоні.

— Лихо пофарбувало, — кашлянув Віктор. — Як отих раків. То я записую, Едмунде... А у тебе, Кастусю?

— Малувато. Десять душ.

— Хто? — питав Віктор. — Записувати їх як розпорядників ідальні для бідних?

— Давай так. Пиши: Сопотько Петро — студент, Янус Ахілес — студент, Димина Тихон — семінарист, Дашкевич Кіндрат і Зембовський Стефан — студенти. Зданович Ігнатій — студент...

— Вільнянин?

— Ага.

— Сім'я непогана... але наполохана. А син нічогенький хлопець... Погано, що батьки проти. І те, що у Вільні про нас дещо знають. Навіть особисто про нас, із тобою, Вікторе. Попереджають дітей: навіжені, Робесп'єри, карбонарії...

— Байдуже, — сказав Віктор. — Знають і хай знають. Наші люди не виказувачі.

— І все-таки треба більше остерігатися.

— Згода. Будемо.

За спиною Сераковського сиділи ще два чоловіки. Нижчий, досить невиразний з обличчя, але розумний, коли судити по очах, чоловік відганяв дим сигари рукою. Другий, із жорсткуватим лицем, нервово шепотів на вухо Зигмунту: чи обурювався чимось, чи сперечався. Це були члени верховної ради організації, учасники «літературних вечорів» — Оскар Авейде і Стефан Бобровський¹.

Олесь знав їх значно гірше за інших і Авейде недолюблював. Сам не знаючи, з якої причини.

А Бобровський чомусь вирізняв його, Олесь. Усміхався під час зустрічі, міцно потискав руку, затримував порозмовляти, і одразу видно було, що розмова йому приємна. Ось і тепер він раз у раз показував Зигмунту очима на Олесь. І Зигмунт, зустрічаючись з очима Загорського, сміявся білосніжними зубами.

— Ідея повстання і країни, — часом долидало до Олесь. — Варшава, по-моєму, вельми помиляється тут... Треба спитати у хлопців... Хоч би в нього чи у Віктора.

Із Сераковським, довкола шахового столика, сиділо п'ять чоловік. Два немовби грали, хоч партія давно була забута, решта ніби дивилися, хоч дивитися не було на що, хіба тільки на те, як один із гравців нахилив фігурки й одпускав і щоразу ніби дивувався, що вони встають на «ноги», бо в денце кожної був залитий свинець. На чоловікові, що грався фігурками, був скромний чиновницький сурдут: він служив на залізниці і навіть з лица був типовий службовець — тихий, скромний, білявий, з трохи винуватою усмішкою. Ніхто не міг би подумати, що погляди цього чоловіка схиляються часом мало не до анархізму.

— Облиш, Ільдефонсе, дратує цей стук, — сказав йому партнер, чоловік з різким, владним обличчям. — Будемо грати чи ні?

— Мабуть, ні, — змішав фігурки службовець. — Тепер знову почнеться розмова. І знову ти захищатимеш ідею шляхетства, величі Польщі. І знову ми з тобою будемо лаятися, Людвіку. І Загорський он покличе на допомогу філологію, а Віктор — історію, а Кастусь — соціалізм. І надає тобі ця білоруська трійця по саму зав'язку, а я допоможу.

Олесь усміхнувся. Ільдефонс Мілевич і Людвік Звездовський приятелювали, але завжди лаялися між собою. Звездовський багато в чому, навіть у білоруському й українському питанні, кидався до білих, і Олесь тільки через те вірив цьому офіцерові у лискучому мундирі, що бачив його чистоту і повну відданість справі. Була у Людвіка щирість помилкової думки. Була жага кожної хвилини віддати життя.

¹ Майбутні діячі повстання у Польщі в 1863 р.

— Владзю,— сказав Людвік.— Захищай.

Один із глядачів був майже страшний на лиці, наче Марат. Жовтий, як у хворих на печінку, колір шкіри, чорний і цупкий, як кінська грива, чуб. Широке і грубе плоске лице, вузькі шпарки колючих очей.

Чоловік цей був інженер-шляховик Владислав Малаховський

— Не буду,— сказав він Людвіку.— Вас треба хутчій виховувати. Аби не довелося вас вішати.

Другий офіцер, поруч із ним, був тезка Сераковського, Зигмунт Падлевський. Ніхто тоді ще не міг передбачити його долі. Просто знали, що він твердий чоловік.

Зате не можна було не звернути уваги на останнього з глядачів. Сухе і вродливе польське обличчя, тверді м'язи на худих щоках, гострі невеличкі вуса, стриманість у стиснутому твердому роті. І очі як вуглинки. Тліють суворим і добрим вогнем. Затягнутий, як і Сераковський, у мундир офіцера Генерального штабу, весь налитий спокоєм, але щохвилини здатний на вибух, він сидів, немов йому все було байдуже, але чув все. Звали офіцера Ярослав Домбровський. Його небавом помітили в організації, і він став одним з її керівників.

У невеликій кімнатці сиділо майже в повному складі керівництво нелегальної організації.

— Що ж,— сказав Домбровський.— Відпочили від галасу — мабуть, пора починати... У господаря ось-ось гості зберуться. Починай, громадянине Зигмунте.

— Підсумуємо,— сказав Сераковський.— Сьогоднішнє засідання «лівиці» і «центру» нашої організації одностайно згодилося з тим, що досягти нашої мети, тобто волі й демократії, не можна інакше, як через повстання.

Загорський побачив, що Кастусь схилив голову.

— ...Тому що добитися чого-небудь лояльними шляхами у поліцейській державі неможливо. І, крім того, невдоволення народів Польщі, Литви й Білорусії мерзенною політикою імператора та його камарильї переходить у лють. Терпіти далі ярмо ми не можемо. Кожна зайва година рабства розбещує кволих і ганьбить дужих... Тому від сьогодні ми повинні запевняти всіх, що без повстання...

— Без революції,— сказав Віктор.

— ...справа не обійдеться... Крім того, «лівиця», яку підтримує частина «центру», пропонує, щоб соціальна перебудова суспільства йшла поряд з визвольним повстанням. Основні їхні тези: повна рівноправність усіх громадян, уся земля— селянам, мова — народам. Пропозицію внесла білоруська група ради у складі громадян братів Калиновських, громадян Вериги,

Зенковича, Малаховського, від імені яких оголосив пропозицію укладач її, секретар групи, громадянин Загорський... Пропозицію підтримали більшістю голосів, хоча, враховуючи думку «правиці» у Петербурзі, Вільні та Варшаві, треба думати, що її провалить.

Добре, трохи розгублене обличчя Віктора пересмикнулось. Олесь перевів очі на спохмурніле темне лице Кастуся. Кастусь знизав плечима, ніби сказав: «Ну й що? А триматися цього все одно треба».

— Розглянемо останню сьогоднішню проблему. Проблема про нації так званих окраїн. Питання це можна сформулювати так: «Воля окраїнам. Самовизначення їхнім народам». Воно обговорюється суворо секретно, і тому члени ради не повинні дискутувати його серед інших, аби завчасно не заводити чвар. Власне кажучи, введення нашого рішення в дію відбудеться тільки під час повстання і після його перемоги.

— То навіщо обговорювати? — спитав Звездовський.

— Питання порушують товариші з окраїн,— пояснив Зигмунт.— Щоб знати заздалегідь, на яких умовах вони боротимуться пліч-о-пліч з нами.

— На форпості повстання,— уточнив Верига.— Бо коли хто перший і отримає свинцю, то це ми.

— Які умови? — спитав Ямант.

— Повна воля білорусам і литовцям самим вирішувати свою долю,— сказав Олесь.

— Федерація? — спитав Домбровський.

— Можливо.

— Незалежність? — спитав Падлевський.

— Народи вирішать це самі.

— Які народи? — немовби непорозуміло спитав Авейде.

— Громадянин глухий? — спитав Фелько.— Білоруси й литовці. Дві нації, що живуть на землях...

— Яка білоруська нація? — спитав Ямант, мов незнайко.

— Ніколи не чув? — спитав Олесь.

— Чому. Я чув і про білорусів, і про литовців, але завжди вважав їх відгалуженнями польського племені. Їхня мова — діалект польської мови.

— Ти б посперечався про це з шановним паном небіжчиком Уваровим, — іронічно сказав Віктор.— А ми тим часом займалися б своєю справою. Нам ваші нісенітници слухати ніколи.

Зграбні, довгі Вікторові пальці тримали невеличку непоказну книжку в паперовій оправі.

— Я завжди вважав, що це діалект неписьменних,— сказав Ямант.

Саме тоді книжка впала йому на коліна.

— Діалект неписьменних, — зіронізував Віктор. — На, понюхай, це «Дудар беларускі» Дуніна-Марцинкевича.

— Не бачу в цьому особливої небезпеки.

— А Кукольник¹ бачить. Весною заборонив його поему «Халімон на каранацыі».

— Це ще не доказ, — Ямант відкинув книжку на канапу. — Один поет — це не нація.

— У кожному разі, рано ще говорити про якусь окремішність, — сказав Звездовський. — Нічого не зроблено вами, хлопці. І, я гадаю, оскільки початок вашого племені ведеться здавен — є у вашому характері якийсь гандж. Нічого не зробити за сімсот років — це треба вміти. А коли нездатні — підпорядковуйтеся.

Олесь злякався, побачивши обличчя Віктора. На запалих щокках, плямами, нездоровий рум'янець, тремтять губи, горять з-під чорних брів сині, із золотими іскрами очі.

...Наступної хвилини старший Калиновський накинувся на опонентів. Вің рубав, шмагав, не залишав каменя на камені, не давав дихнути.

Тремтіли губи, підступав звідкись до горла кашель, лагідні очі шалено палали. Не можна було не задивитися на нього цієї хвилини.

— А Кирило Туровський, а легенди? А те, що наша друкована Біблія з'явилася раніше, ніж у багатьох народів у Європі? А те, що закони Статуту литовського склали ми? А те, що Польща сто років судилася законами, написаними нашою мовою, а коли переклала їх, то лишила всі наші терміни, і відсилала тих, хто не розуміє їх, до оригіналу? А те, що рукопис кордонів між Польщею і Литвою, який дослідники вважають польським, написаний білоруською говіркою? А те, що триста років мовою князівства була білоруська мова?..

— У Статуті сказано не так...

— Знаю. Четвертий розділ, перша стаття Статуту. А які, ви вважаєте, ці слова: «пісар маець», «літарамі», «позвы», «не іншым языком і словы»?

— Російські слова, — сказав Ямант.

— Віншую, — зіронізував Валерій.

— З чим?

— З добровільно набутою дурістю, — сказав Домбровський.

— А це що? — всміхнувся Віктор. — «Заказала яму пад горлам, абы таго не казаць», «беглі есмо да двара на конех», «на

Царський цензор.

ўрадзе кградскім пінскім жалаваў, апавядаў і пратэставаў се земляны павету Пінскага...». Три фрази — три століття. Три фрази — три місцевості. А мова одна. Чого ще треба? А Будний? А старожитній іконопис?! Олесю, Юзеф твоей дисертації не слухав. Ткни його носом... Предки думали не так.

— Звідки ви знаєте, як вони думали? — спитав Людвік.

— Вам ніколи не доводилося перемальовувати факсиміле? — спитав Віктор.— Але що я, ви офіцер, ваше ремесло — війна. А шкода... Часом у старому рукописі трапляються нерозбірливі місця. Для видання його треба старанно скопіювати. І ось водиш рукою, повторюючи лінії, і раптом ловиш себе на думці, що все, все розумієш. Тому що твоя рука повторює рухи руки людини, яка жила за триста років до тебе. Так і з невисловленою думкою предка, за якою стежиш, читаючи старий рукопис.

— Цікаво,— з несподіваною серйозністю сказав Бобровський.

— І навіть якби такого нічого не було — одне відчуття нами своєї батьківщини дає нам право на відсіч офіційним патріотам,— рум'янець плямами спалахував і згасав на щоках Віктора.— Що ж це за думка у них?! Хто вони?! Шляхта у найгіршому розумінні цього слова!.. Але ось вони,— Віктор обвів очима друзів,— і сотні інших підтвердять, що ми проти Польщі магнатів і за Польщу простих людей. Чиї думки висловлюєш, Яманте? Думки Велепольського?.. Висловлюй, змикайся з «правицею» білих! Але знай: ми для Велепольського і К^о — не вотчина і не холопи. Годі з нас рабства... Братерство — так, але не підлеглисть! Рівність, і ні на волосину нижче!

— Це сепаратизм,— спалахнув Ямант.— Це завчасна торгівля, це ніж у спину.

Віктор тримав руку на грудях:

— Наш Савич діяв поруч з Канарським, і ніхто не кинув йому докору в невірності і зраді. Ми — вірні люди.

Сухий болючий кашель роздер його груди. Він кашляв у хустку так, що Олесь із жахом чекав: ось-ось з'являться червоні плями.

— Яманте, облиш,— сказав Стефан Бобровський.— Ти що, не бачиш?

— Тільки не жаліти,— крізь кашель гнівно прокричав Віктор.— Тільки не жаліти!

— Хто за відмову од прав на окраїни? — спитав Зигмунт.

Окрім крайньої «лівиці» білоруських червоних, підняли руки Врублевський, Домбровський, Стефан Бобровський і потім, зирнувши на Віктора, Зигмунт Падлевський. Утримались Авейде, Звездовський і Сераковський. Рішуче проти був Ямант.

— Проти — один.

— Два,— з клеткою сказав Віктор.

— Хто ще?

— Падлевський! Пишіть і його проти. Ми тут не милість вимолюємо. Ми вимагаємо те, що нам належить.

Кастусь, увесь потемнілий з лица, дивився на Сераковського і чекав:

— За що ж стоїш ти, Зигмунте?

Сераковський дивився йому в очі спокійно й щиро:

— Не за колонію.

— А об'єктивно?

Віктора все ще бив кашель.

— За конфедеративну державу. За неділиму Польщу, до якої б на рівних правах з поляками ввійшли білоруси, литовці, українці... Ми не маємо права послаблювати повстання, Кастусю.

— І все-таки робите це.

— Яким чином?

— Словом «неділима»,— важко ворухнув щелепами Кастусь.— Чим ти тоді відрізняєшся од білих?

— Ну, знаєш...

— Що «знаєш»? — Кастусеве лице скам'яніло, асиметричні очі горіли холодним вогнем.— Воєводства Мазовецьке, Краківське, Литовське, Люблінське, Білоруське, Українське.— І, ніби страшного ляпаса, кинув: — Може, ще Кримське? Цікаво, що сказав би на це твій друг Шевченко?

Зигмунт здригнувся.

— Чим ти відрізняєшся од білих з мерзенною ідеєю «єдиної і неділимої»? Чим ти відрізняєшся од...

— Кастусю...

— Я давно Кастусь. І я знаю, що при словах «непорушний», «неділимий», «єдиний», коли їх говорить сильніший, справжніх людей тягне розбити неподільність, зруйнувати непорушність. Бо це замасковані кайдани рабства.— Очі в Кастуся були шалені. Обличчя палало.— Це ж ніж у спину. Просто краще задалегідь домовитися про все, щоб твердо знати, на що сподіватися. Бо коли вам другорядне становище — це більша чи менша неприємність, то в нас питання стоїть інакше. Або воля, або не жити.

— Я не протестував,— сказав Сераковський,— я утримався. На мою думку, повинно бути так, але я нікому не нав'язую цього. Я навіть нікому не говоритиму про це.— Голос Зигмунта лунав сухо: — Згода. Отже, ми повинні поширити цей погляд, прийнятий тепер більшістю ради, серед поміркованих і сперечатися за нього з білими.

— Сором! — вигукнув Ямант. — Це підрив загальної моці, громадянине Сераковський.

— Взаємодопомога! — сказав Мілевич.

— Сепаратизм! — вигукнув Звездовський.

Олесь зрозумів: нервовість Кастуся може зіпсувати справу. Настав час утрутитись:

— Більшість людей не розуміє, що примус, другорядне становище, кайдани — це вічна міна під єдністю, що за такого стану речей навіть між братами росте почуття ворожості, а часом і ненависті. Самостійність і можливість розпоряджатися собою як хочеш — ось найкращий ґрунт для братерства.

— Чую, чим тут пахне, — сказав Ямант після паузи. — Робесп'єрівщиною, Дембовським, галицькими хлопами, що пиляли панів пилами, Чернишевським... Ось звідки вони і йдуть, ваші крайні, жахливі погляди. З будинку на Літейному.

— Якого? — спитав Бобровський.

— Що навпроти міністра державних маєтностей. З будинку цього картяра, що пише віршики про народ, а сам нажив маєтки, і навіть міністр внутрішніх справ каже, що він не революціонер, бо має гроші.

Кастусь підвівся. У нього посмикувалися губи й щока, тремтіло ліве повіко:

— Юзефе, мовчи, Юзефе, не доводь. Чоловік, який... усе життя... Чоловік, який... наполовину поляк і співчуває вам. Як тобі не соромно?!

І сів, дивно, мов не своїми руками, загрибаючи повітря. Запаувала важка мовчанка.

— Прошу слова, — сказав у тиші Олесь.

Сераковський подав запрошувальний жест.

— Я пропоную виключити студента Яманта з ради й «Загалу», — кинув Олесь. — Я пропоную також попередити всі низові організації, щоб вони не здумали висловлювати Юзефові Яманту довір'я, коли не хочуть ворожості і, можливо, провокацій...

— Ти що? — спалахнув Кастусь.

— Раджу не втручатися.

— Я вас ударю, Загорський, — сказав Юзеф.

— Не раджу. Пропоную виключення.

— Підстава? — спитав Звездовський.

— Єдність.

— Ясніше.

— Наш тріумф у єдності. Єднання з лівими елементами, хоч би якої нації вони були: поляки, українці, росіяни, литовці, курляндці... — Він говорив, мов одрубуючи кожне слово. — І тому-то ми повинні з повагою ставитися до кожної нації, не

ображаючи її давньою ворожістю, недовірою, сумнівами в її революційних силах. Інакше — загибель. Усі повстання грішили цим і гинули. Видно, шляхетських націоналістів це нічому не навчило... Ти поставиш, нарешті, мою пропозицію на голосування, громадянине Сераковський?

— Ставлю...

Ямант обводив усіх очима і зрештою зрозумів: очі більшості не обіцяли пощади.

— Хлопці, — сказав він, — як ви можете? — Голос його дрижав. — Я віддам за повстання життя!

Усі мовчали. І тоді Юзеф схлипнув од хвилювання:

— Хлопці, я ніколи не думав...

— Думай, — сказав Валерій.

— Я обов'язково думатиму. Не відбирайте в мене права загинути за батьківщину... Я хочу цього... Я не можу без вас... Хлопці, що я, Юда?.. Хлопці, простіть мене!!!

Тепер усі дивилися на Олеся.

— Виключення, — кинув Олесь.

— Олесю, ти безжалісний, — озвався Віктор.

— Як ти можеш? — спитав Верига.

Мовчання.

— Ти що, не бачиш? — сказав Кастусь. — Він молодий, він дурень.

У хворобливих очах Яманта стояли сльози.

— Я не стрілятимуся, хлопці, — сказав Ямант. — Мені не можна без цієї справи, але я не застрелюся. Це ницо для сина батьківщини. Але я клянуся вам, я піду й вистежу когось із сатрапів і вистрелю, а потім дам себе схопити... Візьми свою пропозицію назад, Олесю... Прости мені, чуєш?

Загорський дивився в очі Вікторові. Він знав: хлопці заради почуття єдності підтримають його, але Віктор потім буде страждати. І хоча Олесь вважав неправильним попускати Ямантові, зітхнув.

— Гаразд, — буркнув він. — Я не ставитиму цього питання. Не тому, що змінив свою думку, а тому, що...

— Ми вважаємо, що ти маєш рацію, громадянине, — сказав Валерій.

— Ви вважаєте. А он вони не вважають, — Олесь показав на крайніх «лівих». — Нехай буде так.

— Гаразд, — сказав Сераковський. — Отож так і запишемо: «Автономія, федерація чи повна самостійність вирішать після перемоги самі народи, зокрема білоруський народ». — І раптом додав: — А гуляння у Петергофі було цього літа погане.

Олесь оглянувся і побачив: у дверях стояв господар.

— Час кінчати. Через півгодини буде повний будинок людей.

— Згода, — сказав Зигмунт.

Двері зачинилися.

...Загорський і Кастусь вийшли з курильні у велику вітальню. Там було повно людей, але вони не знали в лице майже нікого. Олесь дивився на друга несхвально: усе обличчя Кастуся взялося дрібними червоними плямами, мов од кропивниці.

— Нерви у тебе, Кастусю.

— Знаєш, місяць тому зі мною сталося страшне: загострення хвороби.

— Якої? Ти мені нічого...

— Та я думав, усе пройшло. У мене кілька років тому були приступи.

— Епілепсія?

— Ні. Просто раптом ніби шкіру здерли. Кожний нерв у тілі оголений. Болить. — Кастусь говорив глухо й ховав очі. — Болить. Розумієш, від найнезначнішої причини болить. Від брехні — болить, від дворушності — болить.

— Що, неприємно?

— Ні. Фізично болить. Розумієш, від найменшої кривди кому-небудь. Від дрібниць. Кілька днів тому стою біля Неви. Бачу, бездомний собака вирвав у дівчинки з рук пиріжок. Дівча бідне, голодне, видно. Стоїть і плаче. І так мені стало — ти тільки не кажи нікому — і дівчинку жаль, і собаку жаль. Просто — ну, аж серце крається! Головне, собака не відбіг далеко, так і ковтнув у підворотні. А дівча плакати не може голосно, як здорові діти. Розумієш, стоїть і, як у нас кажуть, квилить... Ну, дрібниці ж це, тим більш — я купив їй пиріжок... Так на тобі — другий купив і кинув собаці, а він завищав і тікати, ніби я в нього... каменем. — Кастусеве лице раптом нагадало Олесеві лице дитяти. — І ось майже зовсім спати не можу. Як згадаю: боже ти мій! Ну хоч би дітей у сирітському будинку чи старих на лавочці, на бульварі, а то мавпу в болгарина-катеринщика... Долонька, знаєш, дитяча, зморщена. І картата суєнка на ній... Як згадаю — ніби я за вольтову дугу схопився... У мене... з якого?.. ага, з п'ятого жовтня галюцинації. Ніби стоїть хтось фіолетовий і товстий. І нічого в нього нема, крім одного золотого ока. Стоїть та краями своєї грубої мантиї ворушить. І ніби хоче їсти людей, не знаю вже яким чином. А повз мене ідуть, ідуть. Мати покійна без обличчя, ти в лахмітті, Віктор, дівчинка з пирогом, собака... Усі, кого в житті бачив... І дивляться... Щоночі так.

Олесь злякався. Узяв друга за грудки, сильно струснув. Калиновський здригнувся.

— Пробач, любий,— сказав він і додав після паузи: — Пам'ятаеш, сказав Вежі, що на мій вік нервів вистачить. Боюсь, не вистачить. Тільки б це сталося потім... коли в кожного вже буде по пиріжку.

— Шкода, що ти не в мене,— навмисне грубо сказав Олесь.— Я б тебе за твої фантазії... Ходімо сьогодні до мене.

— Навіщо?

— Доглядатиму. По-перше, щовечора перед сном дві години ходити. По-друге, пити відвар. Аглая дасть. По-третє, «тричі по дев'ять», настій з трав на горілці. По-четверте, холодні ванни двічі на день.

Грубуватий і впевнений тон справив, здається, потрібне враження.

— Медик,— сказав Кастусь.

— А що? І медик. Читати тільки веселе. Їсти біфштекси. Спати лягати з курками... Серйозно, серйозно, Кастусю... І це: закохатися тобі треба... Ну, це, зрештою, як хочеш. Але якийсь місяць я тебе не відпущу.

До них підійшов Віктор, і Олесь змовк. Олесево серце обливалось кров'ю за братів.

— Слухай, Олесю,— сказав Віктор.— Кастусь говорив, що ти замість повного визволення пропонував своєму батькові якусь ліберальну блювоту. Якусь конкуренцію із селянином, цукроварні, гути, трясцю... Ти що, од нас відмежовуєшся? — очі у Віктора були блискучі, видно, од легкої лихоманки.

— Облиш,— сказав Олесь.— Треба мені дати батькові щось, за що можна було б воювати офіційним шляхом? Чи він повинен був нашу програму висунути: землю — селянам, царя з чиновниками та злісними кріпосниками — на осіку, мову — у школи, попів — зі школи. Ти цього хотів?

— Ну... як... Н-не те, звісно...

— А потім, нічого не зробивши, в ополонку головою? За менше людей у Сибір заганяли... Я, Вікторе, не думав так, як пропонував. Але поки народ, на повстання не пішов — треба робити бодай щось.

— Відчепися од нього,— раптом різко сказав братові Кастусь.— Чого всі ви до нього з цим питанням ідіотським: «Яко веруєш?» Він не гірший за тебе патріот.

Віктор розгубився від нападу.

— Це хто? — різко показав Кастусь на одного з гостей.

— Слепцов. Угорський герой.

— Ну, й дурень,— різко сказав Кастусь.— А той?

— Еверс, радник міністерства закордонних справ.

— Цей нащо?

— Він і ще он той, Чертков, шталмейстер, та ще та порхавка, сенатор Княжевич, міністр фінансів — ширма. Щоб не було блакитних «друзів» з відповідного будинку.

— Непогано придумано. А той?

— Іванов-тридцятий.

— Ти що, жартуєш? — обурився Олесь.

— Справді ад'ютант для особливих доручень при петербурзькому генерал-губернаторові.

— Що, теж маска?

— Та ні. Чомусь проїнявся повагою до Людвіка. Швендяє всюди розумні розмови слухати... А он там Щербина, поет. Бачите, яке обличчя... А той, в окулярах, з бакенбардами, старий, — колишній друг Пушкіна. А тепер товариш, здається, міністра народної освіти. Вяземський Петро Андрійович. Поет. Жаль, хлопці, старості.

— А той хто, на горобця схожий? На величезного горобця.

— Толстой Феоділ. Музичний критик... А той — рогоносець Феоктистов, пес цепний, наступник Фадея Булгаріна. З молодих, та ранніх. І, скажи ти, не встигне старий негідник здохнути, як уже на його місце нового готують.

Один із гостей особливо привернув увагу Олесь. Не зовнішнім виглядом — зрештою, майже звичайним, — але якоюсь підкресленою незалежністю рухів. Скільки йому могло бути років? Мабуть, далеко за п'ятдесят. У кожному разі, про це безперечно свідчили вельми сиві вуса, склеротичний рум'янець на щоках і скронях, ніс, що колись, видно, був гоструватий і трохи задертий, а тепер, з роками, обвис і зробився вже навіть трохи червоний. Та й брови були, як у старого: куцисті, суворі.

Незнайомий зустрівся з Олесем очима і, видно, зрозумів, що той розглядає його як цікавий і загадковий екземпляр роду людського. Вуса ворухнулись, але навіть коли б цього не було, про усмішку можна було здогадатись по очах. Ось що молодило чоловіка: очі! Золотаво-карі і, їй-право, пекучо-сині, як південне небо. В очах якась покутна вічна думка, яка катувала і навіть у хвилину веселості не давала полегкості. Важке, знесилене якоюсь невідчепною думкою, змордоване і грізне лице.

— А того ти не знаєш? — спитав Олесь, збираючись уже йти назад у курільню.

— Знаю.

— Хто?

— Шевченко.

Олесь мимохить ступив два кроки назад. Раніше, ніж устиг подумати, що це непристойно. Але все одно було пізно: густо-синього сурдута ніде не було видно.

...З курильні більшість люду вже розійшлася. Сиділи біля вогню тільки хлопці, з якими першого вечора познайомився Олесь, та Малаховський, Милевич і Зигмунт. Зате набралось іншої молоді. Декого Олесь знав. Он ті теж земляки, з Академії мистецтв. А той — друг Врублевського з лісного інституту, незграбний Яневич, білорус з-під Мяделя. А той теж свій, Антось Івановський, друг Віктора по роботі та ідеях... Декотрих Олесь бачив на засіданнях «Загалу».

— Що ти мені, чоловіче, дзвякаєш про музику, — злився Едмунд Верига.

Його опонент, з усього видно, студент-білопідкладочник, сидів, незалежно закинувши ногу на ногу. Пихате лице, гоноровиті губи, золоті брелоки на ланцюжку годинника. Цідив слова, ніби із судейського крісла, твердо знючи: правильне все, хоч би про що він говорив. Що він «лівий», свід зив навіть один із брелоків: золоте серце з рубіновою краплею крові. «Серце вітчизни».

— Кажу, що одноманітна музика, сумна. Як мова, — відповів той.

І тут Олесь зрозумів, що брелок із «Серцем вітчизни» — брехня.

— А ти знаєш про діапазон чоловічих голосів у білоруських хорах? — спитав Верига. — Напевне чув, що так звана «підводка» є тільки в білоруських хорах? З усіх слов'ян тільки в білорусів та ще в донських козаків.

— Що це таке?

— Приємно сперечатися зі знавцем музики. Це найвищий, який тільки може бути, чоловічий голос, який веде соло. Співає, а тобі здається, що на небі б'ють срібні дзвони. Від них і до найнижчої октави — ось тобі й одноманітність... Що, сумно? А оце що?

Едмунд проспівав музичну фразу, м'який голос ніжно задзвенів у стінах кімнати і стих.

— Ну, це один дурень не знає. Початок славнозвісної арії «Гальки».

— Це, хлопче, пісня: «Стала б ти калиною, обняв би тебе я...» А це?

— Арія Антоніди.

— Це «Вийду я на бо... на болані гуляти». Співають її на Полоччині, Вітебщині... А це?

Звуки були аж страшні. Голос Едмунда вдавав бас.

— Н-не знаю... Органом звучить. Що, хтось із старих німців?

— Та ні, — сказав Верига. — Це «Пан бог, твердиня моя». Давній хорал. Маєш рацію, одноманітність. Монюшко, Глінка і... кого ти ще там обрав?.. Баха?

Люди пирскали по кутках.

— Ну, ще будеш чи, може, досить, зробимо перерву? Гадаю, досить. Нецікаво мені щось із тобою сперечатися.

— Я нещодавно зустрівся з одним «італійцем»,— як завжди, ховаючи в шпарки повік очі, заговорив Малаховський.— То він казав, що на польські й білоруські слова не можна писати музику. Мовляв, тільки повноголосі мови дають добрий текст для пісні. Він композитор. Свиня,— спалахнув раптом Малаховський.— Я ніколи йому цього не прощу. Жере наш хліб та нас же й лає. Пропонував йому вірш Дуніна, вірш Словацького та білоруський вірш Сирокомлі. «Тільки попросить кого-небудь перекласти. Для цих мов музику писати не можна. Одна занадто пишеть, друга занадто дзвенить». Пропонував мені підшукати йому поета, щоб той написав йому слова для хоралу вдячності государеві імператору...

— А ти що? — спитав Кастусь.

— Я спершу хотів був... А потім подумав, що до судді ще потрапиш... Не став зв'язуватись. Але через місяць приніс йому вірші... Дивлюся, вилазять очі, вилазять... «Ти що ж це приніс? Мужичькі вірші?»

— Чиї вірші? — спитав похмуро Валерій.

— Нашого «громадянина князенька»,— пирснув Малаховський.

Олесь зблід:

— Ти що... Ти яке мав право? Та я й віршів не пишу.

— А хто в Кастуся якось зошита забув і тільки наступного ранку прибіг?

— Та не пишу я, хлопці,— Олесь очима просив друзів, щоб підтримали.— Обманює він.

— Увага! — сказав Малаховський.— Князь Загорський привселюдно каже, що я — обманщик. А я заявляю, що він — нищий егоїст і себелюб. Бо тримати потрібні всім вірші в зошиті й не читати їх...

— Замовкни! — крикнув Олесь.

— То що, мені прочитати чи попросимо його?

Валерій і брати Калиновські запротестували були, але їхні голоси заглушив загальний крик:

— Просимо! Просимо!

— Я не поет!

І тут тихий голос з м'яким акцентом сказав у раптовій тиші:

— Чого ж це ти соромишся віршів, хлопче?

Олесь крутнув головою у той бік.

На порозі стояв чоловік у синьому сурдуті і спідлоба, з похмурим, невловимим смішком дивився на Олесь.

— Так не можна,— сказав Шевченко.— Спочатку це, щоправда, як кохання. Страшно, що хтось довідається. Але чому ж соромитися кохання? Дане воно — отже, щаслива людина на землі.

Зигмунт спробував був підвестися йому назустріч, але посивілий чоловік зробив йому непомітний жест долонею, і той лишився сидіти, тільки очі засміялися.

— Будь ласка. І мені цікаво,— з вельми домашньою інтонацією сказав поет.— Поляк?

— Білорус.

— Тоді тим більш... Ви звідки?

І ця майже сільська інтонація у словах мученого-перемученого чоловіка раптом нагадала Олесеві білого-білого діда Когута під дичкою в цвітінні, захід і Дніпро.

— З Дніпра,— сказав Олень.

У зморшках біля очей поета раптом засяяла невимовна ніжність.

— Тим більше,— сказав Шевченко.— Читай, хлопче. Я тебе прошу.

— Ні,— в Олеся пересохло в горлі.— Я читав дещо з вашого, і...

Поет зрозумів. Заворушилися вуса.

Палкі, тепер сині, дивилися на Олеся очі. І Олень раптом відчув, що йому не соромно буде читати цьому чоловікові навіть слабкі рядки, що він, більше того, хоче читати, що підсвідомо, півгодини тому, мріяв про це.

Він став у незграбній позі, ніби перед апаратом дагеротипіста.

— «Мова»,— сказав він.

У курильні стояла тиша. Олень відчув, як б'ється серце. Очі дивились на нього.

Є легенда віків, що зруйнує колись
Вавілонську вежу Адам...
Невмолимо зіллються мови землі
У одну, та нерідную нам.

Він почав глухо: серце перешкоджало. Але плин рядків, як завжди, заспокоїв його, а те, про що він хотів сказати, сповнило душу незною ніжністю, болем і любов'ю.

А через кілька хвилин голос його зміцнів, і він почав відчувати серцем кожне слово. Краска залила йому лице.

І мою безутішну спровадить той кат
У отруйну, як вічність, ніч,
Синю й трепетну, наче блават,
Спопеляючу ворога річ.

Не потрібні нам хліб, ані довгі дні.
Хай петля, хай померти в журбі,
Хай не буде ні щастя, ні долі мені,
Як не звірюсь у ній тобі.
Сиротою з лихої волі богів
Гине вже мій корабель,
Хай на рідний народ упаде і мій гнів,
Коли досвітком зрадить тебе!
І нехай же мені не бує весна,
Щастя, спокій, кохання, пісні,—
Все одно не зміню твій чорний «праснак»
На трутизну чужої пашні.
Легко навіть од райських замрій
Кинусь я у страшний пекла гніт,
Коли перший же янгол на мові моїй
Мені скаже: «Брате, привіт!»
Той, хто схоче розвіять слова на вітри,
Хай раніш у останнім бою
Візьме смертю і полум'ям мурів три:
Тіло, серце, пісню мою.
Ти — мій житній хліб і коханий май,
Пісня предків, нащадкам — хліб.
Не з тобою, без тебе не буде мій рай
У душі,
В небесах,
На землі.

Хлопці мовчали. А він дивився й нічого не бачив. Потім, звівши повіки, завважив, що поет стоїть перед ним і суворо дивиться йому прямо в очі.

Розуміючи, що в нього ось-ось підломляться ноги, Олесь опустил очі, щоб не дивитися. А дві руки стисли йому плечі. Він відчув, як ліг на його лоб, над лівим оком, поцілунок, що пахнув сигарою, здається, якимись сухими травами і трохи вином.

Петербург спав. Під дугою містка дрімала темрява й чорна вода. Вони йшли втрьох і мовчали. Горіли далеко-далеко один від одного ліхтарі.

Здіймався вітер: видно, знову на дощ.

Поет ішов поміж друзями мовчазний і трохи похмурий.

— У вас на Дніпрі садки?

— У нас садки,— відповів Олесь.

— І у нас садки.

— Я знаю. Мій дід розповідав...

— Звідки дізнався?

— Кілька років тому мені потрапив у руки рукопис вашого «Великого льоху». Ти, Кастусю, може, не читав, там одна душа вимушена вічно літати.

— Яку маєш на увазі? — спитав поет.

— Душу дівчинки. Що побачила на Дніпрі золоту галеру цариці і всміхнулася їй. І от буде мучитися душа, доки не розкопають великий льох.

Шевченко дивився на нього насторожено.

— На цій галері був мій дід.

— Чому?

— Царицю пов'язують з іменем мого прадіда. Коли перший раз їхала в Могильов... І потім у Крим.

— Досить неприємно.

— Я не виправдовуюсь,— підвів голову Олесь.— Прадід відмовився залишити Дніпро, хоч вона його й кликала.

— Ти не звертай на це уваги, хлопче,— ніби навіть присоромлено сказав Шевченко.— І на льох не звертай. Я тоді був молодий. Жорсткий.

— Ви й тепер такий,— уперто сказав Кастусь.— Іншому вас не навчили, батьку. І добре.

— Ти князь? — спитав поет в Олеся.

— Так.

— Ну от. А я колишній кріпак. І що з того, ми поруч ідемо тут, і ти друг Зигмунта і пишеш такі вірші. Вважаю, зведення рахунків за золоту галеру скінчилося. Га?

— Воно давно скінчилося. Мій дід ворогував з усім цим ще до мого народження. Гадаю, і до вашого. Він, до речі, знає ваші вірші.

— І що ж каже? — всміхнувся Шевченко.

— Сказав: «Я б цього поета не в солдати, а міністром освіти замість дурня Уварова».

Усі засміялися.

— Ну, ми б просвітили,— всміхнувся поет у сиві вуса.— Ти, правда, не мучся, хлопче, за ту галеру. Ідеш тією ж дорогою, що й люди правди, любиш нещасний свій край, служиш йому, а решта — справа десята.

Почався дощ. Тарас ішов, скося поглядаючи на хлопців. Вийшли до Неви.

— Хлопці — сказав раптом поет.— Ви бачите, що там?

На тому березі, під аркою найстрашнішого будинку в імперії, ніби очі, сяяли два червоних ліхтарі. Дивилися, відбиваючись у воді.

— Ось,— сказав Шевченко.— Очі під архангельською аркою... Я вас не закликаю стати боягузами. Але ви все ж таки стережіться. Щоб більше встигнути. У вас же навіть гірше, ніж у нас. І тому робіть так, щоб довше не потрапляти до їхніх рук. Я ось потрапив і занапастив життя. Мені сорок чотири, а жити

лишилося мало. Лічені роки був на волі. Та й то — хіба це воля? Життю кінець, а я не зробив нічого.

— Батьку,— сказав з докором Кастусь.

— Це правда, синку. На жаль, правда.

— Ми не збираємось вас утішати,— понизив голос Кастусь.— А тільки... загине народ, коли на початку його шляху не з'явиться такий, як ви, без компромісів. Словом, ви знаєте, нам нема причини казати вам неправду. Ви зробили багато, хоч, можливо, менше, ніж могли б... Але та клята ваша солдатчина, вона ж кожного, хто не пішов заради батьківщини на все, примусить захлинутися від сорому.

— Ви думаете, що ви — кінець? — спитав Олесь.— Ви — початок. Згодом міради людей зіллються в любові до вас, бо ви ніде не поступалися, бо справа ваша благородна, бо такої любові, як ваша, ще шукати на землі. Такої любові, коли одна людина рятує цілий народ.

Дош ішов вулицями й площами великого міста.

— Вам шкода нас,— сказав Олесь.— Ви покажете нам на ту браму. А самі ви думаете про те, що й раніше... Та як вам могло здатися, що ми шукаємо іншого шляху?! Та ми тільки й мріємо все життя, щоб прожити, як ви, щоб навіть не тільки відмучитися за свою любов, а піти ще далі... загинути за неї. Ви **думаете**, вони нас лякають своїми кайданами? Неправда! Ми дивимось на вас. Бо що вдієш, коли воля і батьківщина живуть тільки кров'ю, талантом, розумом, боротьбою, смертю синів?

Схиливши голову, поет дивився на них великими, темними в сутінках очима.

VIII

Велика аудиторія університету вибухнула сміхом. Трохи підслупуватий, ще зовсім не старий, Платон Рунін подумав, що це результат його чергового жарту, і з насолодою повторив його:

— Так вони й сказали, келійник Арсен, скарбник Снетогорського монастиря Іона та ігумен Мартирій. Вороги перемагають, лізуть, а воїни: «Не бійтеся, православні. Матір божа йде нам на допомогу!» Хіба ви не бачите в цьому зворушливої простодушності, незламної віри й богоносності, якою відзначаються слов'яни? Єдина душа лишилася в світі не розбещеною ідеями гнилої демократії та потворними поглядами на однаковість людей — не перед богом, ні, а тут, на землі! Це душа слов'янина! Скажіть, хіба є на світі ще щось, крім цієї душі, хіба є ще щось, здатне протистояти брудним потокам, що розливаються по

землі?.. Каламутним хвилям мусульманського, галдського, австріяцького, польського, жидівського моря?! Нема!.. «Не бійтеся, православні. Матір божа йде нам на допомогу!»

Аудиторія знову схвально загомонила й вибухнула сміхом. Рунін зрозумів це так, що знайшов ключ до більшості студентів. Звичайно напівпуста аудиторія сьогодні не мала жодного вільного місця. Професор дивився на нескінченний амфітеатр і бачив, мов крізь серпанок, рожеві плями облич.

...Регіт котився поки що несміливими хвилями. Студенти нарешті почали розуміти, чому сьогодні нескінченними коридорами університету ходили три хлопці з підозріло спокійними очима і шепотіли: «На лекцію Руніна... на лекцію Руніна...» Біля дверей до маленької кімнати, що вище лав, на антресолях стояв студент, прикриваючи двері спиною. Четвірка щось задумала і зуміла, видно, зберегти таємницю, бо наглядачі навіть не заходили до незвично заповненої аудиторії.

Зацікавлені, прийшли люди з інших факультетів. Чекали — і не помилились у своєму чеканні.

Нещодавно через Руніна з вовчими білетами вигнали з університету трьох студентів: росіянина і двох поляків. Вигнали за дурницю, за звичайне і навіть не дуже розумне баламутство. Повернули справу так, ніби хлопці блюзнили.

Студенти — хто з лайкою, а хто й сміючись — пропонували найрізноманітніші плани помсти: почастиувати англійською сіллю перед лекціями; примусово протягом трьох тижнів годувати обідами зі студентської кухмістерської; наставити йому роги з молоденькою й дурною жінкою...

Посміялися й забули. Виключених не повернеш. І кому охота зв'язуватись на свою голову?

— Традиційність і благородний консерватизм вірувань, звичаїв, одягу, психіки, способів вести господарство... навіть таких, здавалося, дрібниць, як кухня і побут,— ось по чому пізнають слов'янина. І тому слов'яни од Лаби до Чорногорії, од Бауцена до Камчатки повинні злитися в один народ під владою сіятельного дому Романових.

Аудиторія приголомшено стихла. Рунін вирішив, що її вразила новизна цієї давно спорохнявілої ідеї.

— Так от... Слов'янський консерватизм є найблагородніше, найзворушливіше і найприємніше явище на землі...

Такого мовчання, яке запанувало після цих слів, напевне не було в будинку «дванадцяти колегій»¹ від самого дня його спорудження. Усі ряди амфітеатру дивилися у бік дверей.

¹ Будинок Петербурзького університету був спочатку як приміщення для «дванадцяти колегій».

Вражено роззявлені роти, круглі очі.

У дверях з'явилися «консервативні слов'яни». Їх було двоє, і консервативні вони були до замилювання і глибокої приємності.

У вишиваних полотняних сорочках, підперезані поясами, у ногавицях і нових білесеньких онучах, світлі лицем і чубами, вони спустилися сходами на середину амфітеатру до п'яти вільних місць, які чомусь ніхто не зайняв, і на їхніх ногах переможно рипіли пахучі й новесенькі личаки.

На згині ліктів висіли зелені вербові козуби з накривками, на поясах — гребінці, кресала і дощечки, які використовують у глухих мазурських селах, коли чешуть голову.

Широкоокі, світлочубі, іконописні, з вишневими вустами й неприродно рожевими щоками, вони дуже нагадували опереточних пастушків.

— ...Народження пансловістської ідеї назріло, — кидав полум'яні слова підсліпуватий Рунін. — Далекоглядність цієї ідеї й поширення її свідчить про те, що слов'янам давно пора зайняти перше серед усіх місце, належне місце...

«Слов'яни» нарешті зайняли «належне місце», широко розсівшись на вільній лаві.

Усі довкола сиділи, мов приголомшені, не знаючи, що робити.

Олесь і Грима, як по команді, відчинили вічка козубів, збираючись, видно, «всмоктувати мудрість».

— ...розіллється, замість усього цього, потік нашої традиційності, стійкого монархізму і православної віри. Об'єднані слов'яни візьмуть до своїх рук спадщину дідів: Малу Азію, Царград і протоки. На святій Софії знову піднімуться хрести, на брамі засяє Олегів щит. Патріархи Антиохії та... інших міст провадитимуть далі справу християнства у своїх землях, Палестина, нарешті, матиме свого господаря. Хіба не безглуздя, справді, що труна бога знаходиться в руках язичників?! Монастирі, з мудрими Несторами й Пименами, замість капищ...

— Дивись, — шепнув хтось.

«Слов'яни» дістали з козубів «сувої пергаменту», склеєні, видно, з паперових аркушів, шкіряні чорнильніці й пташині пера, звели очі вгору і, пробурмотівши молитву, почали покривати папір вишуканою в'яззю, не забуваючи червоної фарби для заголовних літер. В Олесья було в руці лебедине перо, викрадене із зоологічного музею університету. Грима писав довжелезним павиним пером, роздобутим, видно, в якогось фурмана.

Хартії з тихим шелестом сповзали на підлогу.

Студенти, нарешті, почали розуміти, що тут відбувається. Помста таки прийшла. Несподівана, пародійна, зла. Так ось що вони задумали! Молодці! Не витримало, значить, у людей серце. Є справжні хлопці, що не дадуть навіть малій підлості лишитися безкарною.

Подекуди в рядах почали пирскати.

Мав відбутися грандіозний скандал, і тільки передчуття цього стримувало поки що аудиторію від гомеричного реготу.

— І що ж? — театральні підняв руки професор. — На шляху благородної ідеї, відчуваючи її небезпеку, стають вороги. Турки, сардинці, французи, англійці... Але не тільки вони. Проти ідеї насамперед повстала зрада! Зрада, яку потаємно несли в серці найшаленіші елементи громадянства. Усіх їх єднало забуття принципів народної моралі й забуття народних традицій, гниле західництво, яке запровадили у нас Белінський, Герцен і К°, гонитва за непевними й підозрілими новинками.

Двє «консервативних слов'ян» виїняли надмірно великі моноклі і спритно піднесли їх до очей.

Хтось в останніх рядах зареготав, і це пролунало в повній тиші, де тільки душилися від прихованого сміху люди, дико, як сміх фольклорного героя на похороні. Реготунові, видно, затисли рота...

— ...гонитва за модними течіями чужої філософії, гонитва за соціалістичною маячнею... Зрадники виступили проти незворотного і закономірного найвищою закономірністю історичного процесу: процесу утворення єдиного панслов'янського народу...

Видно, «консервативні слов'яни» вирішили підкріпитися. З козубів з'явилися потріскані й тугі, як гума, печені яйця, шматочки сала, дві пляшки з журавлиновим квасом і, нарешті, горщечок з кашею.

«Слов'яни» вминали яйця і запивали їх квасом, який лишав під носом червоні вуса. Їли сало, витираючи руки об підстрижені «стріхою», на купецький кшталт, чуби.

Тепер сміялися, затискаючи роти, десятки людей.

— Українофільство, яке підігрувають австрійські агенти... Це справа Шевченка і якоїсь Наталки-Полтавки на чолі... Обмежене число фантазерів, які вважають, що Малоросія, малороси є чимось особливим зі своєю примітивною говіркою і своїми чумаками і можуть існувати, не відчуваючи потреби у спільній слов'янській вітчизні, імператорі та східному православ'ї...

Грима дивився на горщечок каші з неймовірним подивом. Вигляд у нього був такий, що найближчі ряди гримнули сміхом. Грима непорозуміло подивився на них. Регіт вибухнув дужче.

Сприймавши це як реакцію на свій неперевершений гумор, професор перейшов на пафос.

— Як у німців Німеччина вище за все, так у нас наш государ вище за всё. І ми маємо повне право крикнути: руки геть, і нехай наш народ з його государем вирішує долю народів!

Всеслав нарешті здогадався, що робити з кашею. Вийняв з очниці монокль і почав черпати ним кашу.

І тут ряди не стрималися: покотився лавами вище й нижче, захоплюючи все нові сектори, нестримний, дужий гомеричний регіт.

Коли Рунін зрозумів, що сміються зовсім не з його жартів, було пізно: сміх охопив усіх. Професор поспішно кинув на перенісся пенсне і побачив усе.

Од реготу, від могутніх, як прибій, перекатів ходором ходили ряди.

Рунін почав підніматися приступками. І тоді Олесь підвівся, щоб закрити Гриму спиною. Відтиснув його плечем.

Четвірка помічників разом із сусідами схопила Гриму і потягла далі від проходу. Він опирався і кричав, але регіт заглушив його крики... Хлопці затягли Всеслава далеко за спину.

— Ви? — спитав Рунін. — Ви, князю?

Дехто вже не міг сміятися й тільки позіхав, як риба на піску.

— Я з самого початку бачив це, — сказав блідий Рунін. — Чому ви зробили...

— Патріот стайні! — крикнув з-за спину Грима і здушено замукав.

— Хто це там? — спитав Рунін.

— Хіба вам мало мене одного? — сказав Олесь.

— Я хочу знати, хто ще.

— Як бачите, всі.

Регіт ставав нестерпний.

— Причини?

— Небажання бачити вас тут. Небажання, щоб нас учив розуму, — а правдивіше — розуму-маразму, — такий, як ви... виказувач... мракобіс... згубник юних і чистих...

— Без особистих образ!

І тоді Олесь підніс руку:

— Жарти геть... Нам обрид ваш пансловістський сморід... Обридла ця маска хижацтва... Нам обридли ви. Ви паплюжите саме ім'я нашої батьківщини, нашу незаплямовану честь.

— Ви не патріоти!

— Ми патріоти більші за вас. Але ми не хочемо величі за

рахунок інших народів. Бо всі люди землі — брати. І всі вони схожі один на одного й на нас. У світі нема поганих народів... А якщо є, то їх роблять такі, як ви.

— Видно, я ще не закінчив чистки університету.

— І не закінчите,— спокійно сказав Олесь.— Я піду звідси, але підете й ви разом зі своїм блювотинням. Інакше вам на кожній лекції чинитимуть обструкцію.

— Посміховисько! — кричали з рядів.— Квасний Платон!

Знову спалахнув регіт. Хлопці з місцевого земляцтва затягнули по-російському заборонений після повстання «Марш Кошута». Грізно лунала мелодія. У відповідь їй хлюпнула десь під стелею «Марсельеза».

Амфітеатр вирував. Кожний тепер не розумів, як могли вони терпіти цю гідь і гніль хоч ще одну хвилину, як могли забути про виключених, як могли миритися з принизливими патяканнями цієї мокриці.

Аудиторія вибухнула криками:

— Ганьба! Мозок ликовий! Геть! Геть!

Свист, здається, рвав стіни і змушував дрижати шибки.

Вони стояли на пероні і, як завжди в останні хвилини, не знали, про що говорити.

— І все ж таки це блазнювання,— сказав Кастусь.— Селяни з голоду їдять траву, а ти задля непевної насолоди звести рахунки з цією старою мавпою вилетів.

— Нехай вони мені з двома дипломами солі на хвіст насиплять,— сказав Олесь.— Що ж, по-твоєму, дозволити йому отруювати мозок і виказувати далі? А так його прибрали. Та й з хлопців тепер ніхто таким нісенітницям не повірить.

— Добре, що Гриму не видали. Оце була легковажність, пам'ятаючи нашу розмову.

— Потурати Руніну не можна було. Тривало б це — стерпіли б і більше.

Кастусь по черзі покусував губи. Спершу верхню — нижніми зубами, потім нижню — верхніми. І раптом зареготав.

— Дурні ви... Дурні ви, але молодці... Кашу — моноклем.

Другий удар дзвона розрізав морозне повітря.

— І справді, нічого не сталося,— вів далі Кастусь.— Виперли цього негідника, посміялися. Дипломи — в тебе... Я це, власне, тому, що сумно мені буде. Але байдуже. Може, це й на краще. Потрібна робота на місцях. Багато хлопців навіть кинули університет, у волосні писарі йдуть... Працюй і ти, брате. Сподіваємось.

— Працюватиму,— просто сказав Олесь.

З вагона виліз похмурий Кирдун:

— Час прощатися, паничу.

— Що, Халимоне, їдеш, значить?

— Їду,— буркнув Кирдун.— Хто вас тепер годуватиме? Мені-то байдуже, а він ось третього ніверситету не скінчив. Казав йому, не зв'язуйся. З горіх того добра — на три дні запаху. А все ви. Ви панича збиваєте.

— Облиш,— сказав Кастусь.— Обнімемося, чи що?

Кирдун витер очі:

— Та що мені, самому вас не шкода? Молоді такі, а без життя живете... Третій дзвінок.

— Побачимось,— мовив Олесь.

— Побачимось. У ділі.

Паровоз дихав парою на низьке сонце, і воно, потрапляючи в сиві клубки, міняло колір. Ставало отруйно-зеленим.

Старий Вежа зустрів онука, як завжди, зовні холоднувато:

— Одучився? Ясно. Як кажуть, з прендкім поврутем.

— Вигнали,— сказав онук.— Ну й сволота!

Дід удав здивованого. Навіть головою покрутив, жалкуючи, що онук наївний і необізнаний. Почав терпляче пояснювати:

— Ми — нація велика, і дрібна сволота нам у державі зовсім без потреби.

Кирдун, який разом з Олесем отримував моральну парну — «нащо допустив»,— раптом почав бурчати. Посмілішав у Петербурзі, слухаючи розмови Олесевої компанії.

— Годі йому вчитися. І так розумніший за всіх.

— І за мене?

— Атож,— сказав Кирдун і осікся.— Не так мовив, пробачте.

— Ні, ти кажи. Кажи, коли вже почав.

Кирдун, як більшість простих людей, не міг зносити нотацій і катування словами:

— Учив багато... Багато писав... Чимало читав...

— Цік-каво,— сказав дід.— І що, хотілося б знати, вчитав? Га? Халимоне?

Раніше Кирдун, напевне, просив би, щоб відпустили душу на покаяння. А тут не витримав:

— Вчитав про народи та про рівність людей.

— Ну-у? Не мож-же цього бути!

— «Кишкою останнього попа — останнього царя... задуши-мо»,— раптом згадав Кирдун.— Я йому, князю, казав: «Не варто так, паничу вголос. Думайте собі тихо, доки до кишок не дійшло».

— Іще?

— «Вітчизну, віру поверни нам, просимо»,— сподіваючись тільки на заступництво Олеся, бубонів Халява.

— Бачите ви. Ще?

Тепер Кирдун катав уривок з Ганкового Краледворського рукопису. Катав геть спотвореною чеською мовою. У діда полізли рогом очі.

— Ясно,— сказав він.— Ясно, чому ви там навчилися.

Олесь спробував був заступитися.

— Я не з тобою говорю,— урвав його дід.— Ну, Халимоне, а мета... мета вашого навчання з паничем яка?

— Народ,— сказав Кирдун.— «Співайте гімн народів!», «Гей, не сумуй, день щастя гряде. Народ твій нитку золоту пряде...», «Плетить мотузку, горе-біда. Для пана петлі нам не шкода».

— Ого,— вихопилося з іронічною повагою у діда.— Ти, Кирдуне, чеське, чеське щось іще нам таке. Надто вже добре в тебе виходить. Поліглот!

Кирдун зухвало й сміливо дивився в очі панові Данилові:

— Не глитав я ніяких полів. Я чоловік бідний.

— Почитай, Кирдуне,— з раптовою злістю сказав Олесь.— По-чеському Давай «Пророцтво».

Кирдун випростався:

— «Бачу я полум'я. Тіні боріння. Гостреє лезо скривавить твій рот. Спізнаєш ти біди і морок падіння, але не тужи, мій великий народ».

— Годі,— сказав Олесь.— Діду, ви ніколи не покривдили простої людини. Але те, що ви робите, це панство.

І тут Халимон несподівано напав на Олеся:

— Мовчали б, паничу. Лайку не в торбі носити... Та й яке тут панство?! Якби це пан-дід на мене одного. А він що, з вами інакше розмовляє? З губернатором? Дідові вісім десятків та ще сім годків, вам двадцять..

Олесь розвів руками.

Вежа прикрив рот долонею.

— Облиш співати,— все ще іронічно сказав він.— Знаємо ми, що це таке.

Відступити він не міг. Але й Халимон, і Олесь зрозуміли, що це бурчання є відступ.

На-род,— сказав Вежа.— Навесні біля розарію орав землю дід Тхір. Повертав рало, та й упав з ріллі прямо в троянди. Глібівна на нього: «Що ти робиш, старий пень, це ж квіти». А він: «Квітки розвели. Кві-ітки! Г... це, а не квітки. Всю с... по-колов!» Ось тобі і твій народ. Ось тобі й тема для чергового дифірамбу: «Троянди і Тхір».

Ніхто не знав, що Вежа потай передплачував усі ті книжки, які читав онук у Петербурзі. Молодих дражнили фалангістами — дід читав Фур'є. Молодих дражнили гегельянцями — дід читав Гегеля, хоч його й нудило від підступної пошівщини. Німець відповідав природним переконанням діда, нормі його думки, якої він дотримувався мало не відтоді, як себе пам'ятав, а особливо від дня смерті дружини.

Природно здоровим земним своїм розумом пан Данило був твердо переконаний, що світ не стоїть на місці, що є в ньому і стояча вода, й течія. Перше гниє і стає болотом, друге — з джерела стає ручаєм, річкою, морем, хмарами.

І він знав, що світ рухається вперед, покутливо осягаючи щось велике. Спостерігаючи за людьми, він розумів, що те, до чого вони прямують, краще.

Нове покоління ніяк не могло бути гірше за попереднє. Діти зберігали досвід батьків, аналізували їхні помилки, і треба було бути самозакоханою свинею, щоб не помітити цього.

Два рядки поета боляче вдарили по нервах Вежі повним збігом думок з його думками.

И наши внуки, в добрый час,
Из жизни вытеснят и нас.

Треба було не гоноритися. Треба було просто розтлумачити їм, що не мине ця чаша і їх, що такий закон життя — «діалектика». І треба було зрозуміти, що єдиний спосіб не стати непотрібним — змінюватись до смерті і до смерті зрозуміти нове, а коли не розумієш, нездатний зрозуміти, — ставитися до нього з любовною вірою.

І все-таки дідові було сумно. Безжалісний і жорстокий був — у найвищій своїй справедливості — закон життя.

— Валися дерево на дерево, — кинув дід одвічну школярську приказку.

Кирдун сів: сперечатися зі старим паном не випадало.

— Записую на твоє ім'я чотири волоки землі з усім, що до того належить. Відмовлятися не смій. Не твоє діло. Продавати її забороняю: земля — незалежність, коріння. Отримаєш із дружиною волю. З такими думками — у кріпацтві не ходять.

Халимон спробував упасти в ноги.

Ось воно. Думки — думками, а з холопства не виріс. Налий чарку. Панича не кидати... І як помру — не кидати... Він тебе шануватиме.

— Нащо ж кривдити, пане. Я ж біля нього майже десять років. Я його ось такенького пам'ятаю.

— Ну, облиш, облиш!

Олесь ніби наново знайомився з довколишнім, але особливих змін не відчував.

Гелена жила в новому будинку, у Ведричах чекала, поки малий Юрась і Тонка підростуть, і вважала за необхідне брати участь у кожній п'єсі, яку ставив театр у Вежі. Округа хвалила її і Вежу. Вважала, що він правильно зробив, віддавши їй землю. Треба було будь-що утримати актрису, яка ставала честю Придніпров'я, коли вже вона була вільна. Чутки про неї пішли далеко. Взимку у Вежу прийшов лист од славетного Щепкіна: просив приїхати на оглядини, заздалегідь домовившись про суму контракту. Приїжджала також m-me Lagrange від імені французької трупи, що виступала в Михайлівському театрі, та сама Lagrange, яка пізніше здобула лаври водночас трагічної і комічної актриси в «Дурнях» і драмі «Le fils de Giboyer»¹. Слухала й дивилась «Антигону» і, по-французькому, роль у «Федрі». Мовчала, ніби навіть пригнічена, не знайшла хиб у мові, крім легкого південного акценту (дитяча вимова рідного села лягла тонким забарвленням на чужу мову), і закінчила тим, що запросила із собою. Коли Гелена відмовилась, сказала, що розуміє її становище, але як тільки, гм... причини стануть більш-менш самостійними, вона може сміливо їхати: випадок небувалий, але на неї чекатимуть.

В окрузі схвалили: молодець, Вежа, втер носа французам!

Дітям виповнилося по року, і діти були чарівні: все обличчя материне, очі його, Олесеві очі.

На цій землі не було інших колісанок, крім селянських. Хоч одні гуляли в серсо, інші — в цурки, а колісанки були однакові, і Олесь не знав інших, хоча те, що співали над їхньою коліскою, було, може, й смішне.

Колісанки були одні. Ті, що бурмотів він зараз:

Люлі, люлі, люлі,
Підем до бабулі,
Дасть бабуля молочка
І в ручку яечко.
А як буде мало,
Дасть шматочок сала.

Діти виростуть, і ті самі пісні пролунають над колісками їхніх дітей.

У порівнянні з цим усе інше здавалося дрібницями. І Гелена дивилась на Олесь з усмішкою і говорила, що ось, видно по всьому, з Равбичами триває ворожнеча, але це байдуже,

¹ «Син Жібуга».

помиряться. Тому що Михайлина уникає Іллі, батько Ярош незадоволений цим, і Ходанські мало не киплять. А Франсові до всього нема ніякого діла, бо він, як і раніше, приховано кохас Ядзеньку Клейну, а та ніби переконує себе, що молодший Равбич хороший, а тримається від нього на відстані.

Це все було не те. І він, пам'ятаючи її «ніколи», сказав їй про це.

— Ми, здається, домовилися про все, Олесю? — тихо спитала вона. — І не треба про це. Бо щастя повинно бути і в мене, і у вас.

...З Равбичами, справді, було, як і раніше. Не віталися навіть у дворянському зібранні. Коли на бал приїжджала одна сім'я, другої майже ніколи не було. Пан Ярош рішуче заборонив дочці зустрічі. Олесь бачив Михайлину дуже рідко, та й то за допомогою Мстислава.

Мстислав за рік змінився. Самостійне життя наклало відбиток. Змужнів, очі стали суворі й світлі. Перевів селян на оброк і готував визволення. Потроху розмовляв з вірними хлопцями. А сам марнував час тільки полюванням. Гасав на коні із собаками й ружаницею у довколишніх пущах і заплавах, часто комусь заїжджаючи в Озеріще.

Нічого, здається, не змінилося в загорській окрузі. Тільки змінився — у тривожний бік — пан Юрій. Невідомо, що сталося, але скоріш за все — глибоке невдоволення життям і собою. Це невдоволення так міняло його, що, якби таке було зі старим Вежею, люди могли б подумати про невідворотне. Але батькові сповнилося тільки сорок вісім, і ще два роки тому йому давали на десяток менше. Батько любив жаргувати, був здатний, наче хлопчак, учинити найнесподіваніший вибрик. Це він, у молоді роки, тільки-но злетів з могильовського губернаторства Михайло Муравйов, приїхав до його наступника, молодого Єгора Бажанова, у накладних вусах, бороді й кучмі-чуприні — під виглядом вітебського архієрея і, не давши нікому підстави засумніватися у своїй приналежності до церкви, вів суперечку з богословських питань. Потім вони з Бажановим стали друзями.

І це пан Юрій зробив одного разу так, що єдиний заєць, убитий на полюванні відомим хвальком і брехуном Вірським, тримав у лапках записку з написом: «За що?!»

В околицях Копися водилися надзвичайно рідкісні чорні зайці. І це батько у змові з кушніром Вежі, славетним майстром, запевнив одного з Вітахмовичів, Симона, що бувають зайці й смугасті, і на доказ цього показав шкурку і сказав, що за другий екземпляр не пошкодує і тисячі карбованців. Симон цілий рік днями й ночами бродив на вапнякових пустках біля Романови-

чів, спав у халупах пастухів або просто неба, пив козине молоко і, звичайно ж, нічого не забив. Зате вилікувався од сухот.

Тепер на пана Юрія боляче було дивитися.

В очах часто з'являлася байдужість і порожнеча. Оживав він тільки на полюванні. Але й там якимось, під час ночівлі коло багаття, перед тим як іти «стежити» вовків, не витримав. Слухав-слухав Олесья, а потім тихо сказав:

— Скінчилося, голубе, життя. Не так прожили. Ще років двадцять смутку, а там і до пані Сироземельської у ліжко.

— Батьку, ти що?

— Непотрібне все це нікому. Ні реформи, коли вся ця механіка потребує молота, ні моя метушня. Ніч-чого!

...Настрій почав мінятися в пана Юрія з першими ознаками «весняної води», з передчуттям кличу заплав і боліт, з першим живим уявленням того, як почне «копати» і «стругати» в пуці терук.

Ніби кожна синя крапля з бурульки додавала синяви у батькові очі. Зате тепер, передчуваючи стрілянину, почала загода мучитися мати.

Повторювалась звична історія, як і щовесни.

Батько вже крадькома готувався. Лили шріт, вибивали пробійниками з повсті пижі, випробовували порох.

— Що, голубе, поробиш? Пристрасть! Прошліфує нам з тобою мати нутрощі.

Як біс, поблискував синіми очима:

Зацимбалив дощик по вершечках,
По ялиннику, по березнячку...
Сірим коникам сухенько стояти,
Нам, стрільцям-молодцям, мокренько сидіти.
Сірі коники під свитками угриваються,
Ми, стрільці, укриваємось голою спиною...

Співав тихенько і так, що аж страшнувато робилося.

А потім спльовував:

— Чортзна-що... Розбійницька!.. От послушали б люди. Та ще аби раптом кистень на руку Знаєш, така куля з шипами та ремінь довкола зап'ястя. Та в челядню, та в три пальці — свись! «Агов, кому шкура дорога!» Або краще до Фельдбауха.

Пан Юрій удав розгублене німецьке обличчя пана Людвіга. Потім на цьому обличчі з'явилася недовірлива усмішка:

— Ши-бе-ник! Das ist mir nicht Wurst! До пані-мутерхен Антоніда я зараз пробігався! Разом цих розбійник ганяти!

Олесь був задоволений, що до пана Юрія повернувся попередній настрій. Бог із ним, нехай навіть полювання — грішне

й стидне заняття, нехай понервує днів зо два мати — все одно добре, що воно є, полювання, бо через нього стомлені люди починають любити життя.

...Батько з матір'ю посварилися цього року незвично рано, задовго до початку весняного полювання, і Олесь майже зрадів цьому: скоріше пройде материна туга, і він, Олесь, на качок піде разом з батьком, а дома буде вже мир і тиша. Не міг він бачити докору в очах матері. І не міг, як і пан Юрій, відмовитися од стрільби, вогнища й вітру.

У середині березня сталася неприємна історія в Татарській Греблі.

Село лежало в тій самій пуші, куди колись діти ходили дивитися витоки джерела, на північний схід од Покивачевого млина, і тому трохи ближче до Вежі. Це було найглухіше село пана Юрія: на північ, північний захід і захід від нього пуща тяглася на кілька днів дороги.

Пуща ще спала. Не було навіть проталин. Великі міста мурашиного народу дримали під снігом. Тільки ворон, щоб не платити мурашкам за програвий колісь заклад власними дітьми¹, поспішав поставити воронят на крило, доки міста ворога були просто мертвою глицею.

У ці дні з'явився в Татарській Греблі несподіваний гість: величезний і схудлий самець-ведмідь.

Передчасно піднявшись з барлога, зовсім ще навіть не вилинялий, голодний, за одну ніч розвалює вулики в омшанику селянина Шпирки Брижуна і тиждень не з'являвся, а потім уночі заліз у стайню Ничипора Щерби, розірвав там кобилу з лошам, єдиним набутком сім'ї, і напився теплої кінської крові.

Його гнав голод. Наступного дня він з'явився на загумінках села, розкидав вівчарню і задавив ще одного коня, а вранці відібрав кошика з яйцями у Вірки Підоприкомин. Молодиця несла кошика в Суходіл, на базар.

Один мисливець села Щупак Лабудович (у Греблі, крім хрещених імен, були й свої) зробив засаду, але ведмідь несподівано зайшов майже йому в спину і ревно так, що кинув фузію Щупак і біг аж до села. Ведмідь розбив рушницю на тріски і тієї ж ночі зробив спробу вдертися у хлів Щупака, по його коня. Ніби помстився.

Тероризоване село ховалося із заходом сонця в хати і сиділо там до ранку. Ведмідь ніколи не чіпає людей — до першої крові, все одно — ведмежої чи людської. Він не чіпає і великої

¹ За легендою, ворон і мурашки про щось посперечалися і заклалися на дітей. Ворон програв і тепер виводить дітей в холод, щоб не платити програву.

худоби. Цього ж разу змусила до розбою мертва пуца. І в розбої він був непогамовним і розумним. Мимоволі згадувалися слова легенди про те, що ведмеді — люди, тільки обросли шерстю. Та розумніші, бо втекли до лісу, щоб їх не примусили працювати.

Селяни скаржилися. Пан Юрій почав готуватися. Мати болісно морщила брови.

— Ну нащо?

— Коней валить, люба. Людей обездолює.

— Сполохайте та проженіть. Сніг, а в нього, єдиного серед звірів, голі п'яти.

— А хто йому винен? — посміювався пан Юрій. — Ти знаєш, чому ведмідь устає? Він улітку загулюється з ведмедицями довше за інших та не встигає жиру припасти... Ведмідь — донжуан, як сказала одна дурна миська панночка.

— Юрасю! — кинула останній козир мати.

— Ну що ти? Ну, п'яти голі? То сам винен... «Ведмеді у пуці чорницю збирали, ведмеді чорницю на тік розсипали. Ведмеді весь день по чорниці ходили, млинці із чорниці на п'ятах сушили. Чотири ноги аж до сонця здійсмали, всю зиму чорничні лапи смоктали... Сма-ач-ненько!..»

Із Греблі повідомили, що ведмідь після кожного розбою повертається до свого барлога і робить спробу заснути знову. Видно, тому, що проснувся так рано. І засинає часом. На день чи на два.

...У день полювання Олесь вирішив був не вставати, щоб не псувати настрою чужим зборам, але о четвертій годині, в темряві, пан Юрій заспівав, ідучи в зброярню, і тільки біля дверей сина замовк: згадав, що той не їде і цей радісний спів може на цілий день засмутити сина.

Олесь із злістю закутався в ковдру, сподіваючись заснути, але не міг. Усе одно треба було вставати і йти на цукроварню. Та й не міг він пропустити зборів: видовище, можливо, ще більш хвилююче, ніж саме полювання.

...На подвір'ї, у підмерзлому снігу, тупали коні. Рипіли полозки. Освітлені ліхтарями й смолоскипами, снували туди-сюди люди. Біскупович і Юліан Раткевич розпоряджались. У плямах світла вимальовувалися сухорляві силуети собак.

Псарі тримали їх на шворках. Цього дня собак чекала важка робота: хапати звіра ззаду «за ногавиці», відтягувати його від мисливців.

Шляхта з молодших родів — сім чоловік — раз у раз залишала рушниці й ратища біля ганку та йшла до кімнати мисливців, куди ще звечора поставили столи: закусувати. Поверталися

звідти червоні, тугі на ранньому морозці, як помідори. Пахло від них вином, свіжим морозом, шкірою та кінським потом. Переступали з ноги на ногу, рипіли білими високими валянками, ходнями¹ й чобітьми.

Ліхтарі погасли, і сніг став ліловий, коли нарешті з'явився батько. Синьоокий, смаглявий, білозубий. Побачив Олеся і винувато прошепотів рум'яними вустами:

— Така вже наша доля,— сміявся волошковими очима пан Юрій.— Солов'я не годують байками, жінок — мудрістю.— Він був дуже засмучений через сина.— Ну байдуже, ну облиш. Слово тобі даю, завжди тепер будеш зі мною.

Батько поплескав сина по плечу і, пружинячи, стріпнувся, як звір: ні, нічого не бряжчало, все було підігнано як слід.

Пан Юрій був в усьому білому. Білі кабті², білі шкіряні ногавиці, білий кожух, підбитий горностаєм, біла, теж горностаєва, шапка із заламаним гострим верхом.

— А бодай із вас дух,— розсердився він раптом.— Так-от сам не простеж... П'явки датські де?

— Он зграя,— сказав Карпо.

— Ще одну,— звелів пан Юрій. Скинув шапку. Розсипався лискучий білявий чуб.— Жарко.

— Випив, чи що? — спитав Раткевич.

— Що я, такий дурний, як твого батька діти? Просто жарко. Ось-ось весна.

— Розгледів,— сказав Януш Біскупович.

Хлоп'яча постать пана Юрія знову стрепенулась. І не треба було, бо перевіряв уже, але він просто не міг спокійно стояти.

— Хлопці, годі жерти! — сказав пан Юрій.— А то щоб на вас швидко настя не напала. Давайте збиратися.

Повели на шворках собак. Дзвінко заіржав у свіжому повітрі кінь.

— Хутчіше, хлопці, не терпиться. Ану, як до дівок, до їхнього козиного племені... Змитре! О, хитра bestія, Змитре! Но-но, Змій. Давай справжнього коня.

— Та я... воно... думав... щоб це Змій... Хай би він.

Сині хитрі очі батька сміялися. Він удав Змитра:

— Хай-бо ж бо він... тее...

Довкола зареготали.

— О то ж бо воно тобі і є,— поважно скінчив батько.

Від нього так і пашіло здоров'ям, силою і радістю. Рівненькі зуби сміялися. Рухи зробилися чіткі й спритні, як раніше.

¹ М'які черевики або чоботи з цілого шматка шкіри.

² М'яке високе замшеве взуття, підбите хутром.

Підвели білого жеребця. Пан Юрій легко злетів у високе сідло. Пошукав ногою петлю і поставив у неї держак ратища. Тепер, з рушницею за плечима, з ратищем, схожим на стародавнього списа, загорщинський пан вельми нагадував середньовічного воїна. Підтягнутий, спритний, легкий у сідлі — замилуватися можна було.

— А хто це там тельбухами трясе? Відомо хто, Раткевич. Своячок молодшенького роду, щоб тобі ні дна ні покришки, щоб...— Підскакав до саней, у яких семеро з молодших сиділи один до одного спинами.— Що ви, на суд їдете?

І помчав до брами, видобув на скаку з рога морозну срібну трель.

Повз нього проїжджали вершники, і кінь гарцював під ним. І холодне повітря було таке солодке, що розпирало могутні батькові груди.

Побачивши Олеся вже на ганку, пан Юрій усміхнувся:

— Зоставайся щасливий! Наступний — твій!

Луна від копит. Ясні звуки рога. Сніжний порох.

...Галявина лежала на спадистому схилі, вся покрита весняним уже, але все ще глибоким, по груди, снігом. Довкола стояли засніжені дерева пущі, марили, зводячи голови у неяскраве небо. Уночі ще нападало снігу, він засипав усі сліди й мурашники, але соки¹ казали, що ведмідь не залишав протоптаного їхніми лижами кола. Коло було щось сажнів із триста в радіусі.

Звір, поваливши чергового коня, спав уже другу добу.

Просто перед собою пан Юрій побачив у далекому кінці галявини вивертень ялини. Її звалило давно: під нею встиг вирости кущик крушини. І саме під цим кущиком був лаз у барліг і, збоку, невелика відтулина для дихання: на вершечку кущика махрово цвіла паморозь.

Галявина була рівна й чиста. Росли на ній три чи чотири деревини, а під ними були чи то замети, чи засніжені мурашники. Дивуватися, що барліг був на такому чистому місці, не доводилося: глушина і нетрі тут були страшенні — око виколеш, та й болота влітку не давали змоги пройти.

Загінники з бубонами і торохкалами, обминаючи лісом галявину, давно зайшли в пущу, по той бік од барлога. Сок на верховітті могутнього дуба повинен був свистом дати їм сигнал, коли звір побіжить на них. Про це можна було знати напевне: лігво було в кущах біля самого краю галявини. Але стати там не можна було: немає належної відстані від нетрів

¹ Сок — людина, яка стежить, щоб звір не втік.

до барлога. Мисливці не встигли б стрільнути, могли в гущавині поранити один одного. Треба було залишити між ведмедем і стрільцями приблизно таку відстань, на якій перебував тепер од барлога пан Юрій: сажнів із тридцять.

План був такий: звір побіжить на загінників, і тоді, за сигналом сока на дубі, цеп загінників зчинить гам, битиме в бубони, кричатиме, торохтітиме торохкалами і стрілятиме в повітря. І тоді звірові нічого не лишатиметься, як бігти просто на пости.

Мисливці кинули жеребок і розійшлися на номери.

Пан Юрій, як господар полювання, міг вибрати те місце, яке хотів. І він узяв його. Але трохи схитрував.

Він був майже впевнений, що звір побіжить на нього, бо саме за його номером до галявини підходив великий яр, так густо зарослий деревами й кущами, що й зараз важко було щось розгледіти в ньому. Звір рятуватися побіжить, звісно, сюди.

Праворуч, сажнів за двадцять, стояв на п'ятому номері Януш Біскупович, ліворуч, на такій самій відстані, сьомий номер займав Юліан Раткевич. Крізь обрідні кущі видно було його довжелезну, як різдвяна свічка, постать.

Юліан ніби «ріс у землю»: притоптував сніг довкола себе і заглиблювався в нього. Зрештою на поверхні лишилися тільки тулуб та голова. Юліан зиркнув на Загорського, і той подумав, що Раткевич нервує.

Панові Юрію чомусь стало шкода Юліана. Усе до серця бере, дивак.

Сок «пугукнув» із дуба: видно, подали сигнал, що перший і десятий, крайні номери, побачили кінці загінного цепу, і той ось-ось зімкнеться, і тоді в колі буде майже вся галявина.

Карпо, сивовусий і похмурий, ішов до пана Юрія на широких лижах: перевіряв усіх. Ковзав легко, патлатий, як лісовий дух.

— Троль,— тихо сказав пан Юрій і засміявся дню, Карпові, засніженим деревам і легкості в собі.

— Пана,— сиплим і водночас дзвінким голосом сказав Карпо,— я стану між вами і Юліаном. І туди, й сюди устигну підскочити.

Він знав, що пан Юрій не любить помічників, і маскував можливу допомогу. А що вона потрібна буде, знав по місцю, на якому стояли шостий і сьомий номери.

— Як хочеш. Тільки тримайся ближче до Юліана.

Карпо відійшов трохи ближче до Раткевича й присів.

Пан Юрій устиг подумати: «Квочка»,— і знову тихо засміявся. Сніги, рідна пуща, тіні людей, махровий квіт паморозі на крушині, свіжий холодок. Кров від усього цього була мов шампанське.

Здавалося, що в ній вирують, киплять і з тихим дзвоном лопаються сріблясті, маленькі бульбашки радості.

...Почалося. Двоє вівчарників на лижах стали віддалік од вивертня. Пращі в руках, каміння в сумках. Крутять... Раз... Два... Точно, чорти... Ну, звісно, з двадцяти сажнів можуть влучити у скроню. Б'ють по вивертню, щоб каміння попадало прямо в барліг.

Махрово цвіте паморозь на крушині.

Так і є. Вискочив. Не дуже великий. Хоч звідси погано видно. Залишаючи в снігу борозну, мчить на людей. Дідька лисого наздоженеш — вони на лижах. Так сипонули від нього — видно, тільки вітер свище.

Ведмідь побіг у пуцу, на загінників. І майже одразу після свисту сока поміж дерев зчинився шум і гам. Торохтіли торохкала, дрібно й лунко вибивали бубони. Пролунало кілька пострілів. Минали хвилини, і людям на номерах здавалось уже, що звір прорвався. Але гамір наближався — виходить, гнали.

Ведмідь вискочив із пуці лівіше, ніж зник, притоптав разів зо три сніг на місці...

Ех, щоб сюди... Вистрілити. Звір, побачивши, обов'язково стане на задні лапи і піде так. І тоді лезо ратища під ліву верхню, де жовтіша шерсть.

..Ведмідь, нарешті, кинувся, але значно лівіше, на сьомий номер, на Юліана Раткевича.

Чорт.. Чорт.. От щастить!

Трясучи задом і перевалюючись, звір біг усе хутчіше прямо на Юліана. Ось він залишив збоку доїжджачого, і Карпо, випроставшись, кинувся на лижах у бік сьомого номера, на допомогу Ах, чорт-чорт!

Пан Юрій відставив рушницю. І тут не поталанило.

Такий звір! Бродяга. Щоправда, менший, ніж можна було судити з розповідей, але у страху очі великі. Коли так легко валить коней значить, спритний

Бурій, він здавався на снігу майже чорним. І тому, що ведмідь біг на сусіда, розчарування опанувало паном Юрієм. Справді, той, видно, мав рацію, коли казав: «Ось би двоногого Мишка отак».

Ліворуч пролунав постріл. Другий. Звір став на задні лапи, ступив кілька кроків і знову, видно, знесилений уже, упав на всі чотири. Чорт, як же вони його? Ага, ще постріл. Видно, Карпо.

Цей постріл ніби знову кинув ведмедя сторчка. Дві постаті кинулися ледь не під нього. Тонка рисочка ратища стала навско-си і ніби з'єднала чорну тушу із землею. Тепер постріли з вось-

мого й дев'ятого номерів. Стріляють з утіхи, вгору. Сиплеться сніг з гілок.

На всіх номерах люди зчинили крик: з радості. Кричав навіть сок на верховині дуба. Ну, ось і кінець. Кричать, чорти, як недо-різани.

Чого їх розібрало?

Щось майнуло збоку від нього. Пан Юрій зиркнув туди. За якихось десять сажнів од нього...

І тільки тоді він зрозумів, що люди кричали йому. Забили не того. Два барлоги були на одній галявині. Один під вивертнем, і в ньому, видно, спала ведмедиця, і недарма так довго не могли розбудити її вівчарники. А другий був тут, поруч, вони б помітили його, якби не нічний сніг. І в ньому, саме в ньому, лежав, мучаючись од безсоння й голоду, той, кого шукали.

Ведмідь виліз з-під високої, сажня на півтора, занесеної снігом кучугури, яку всі вони, і пан Юрій у тому числі, вважали за мурашник. І це був, безумовно, той: тут помилитися не міг ніхто. Величезний, мало не як дрібний киргизький коник, бурий і волохатий, з трикутною, важкою, як валун, головою, він безшумно з'явився з барлога і дивився на пана Юрія.

У вузьких дрімучих очах звіра було щось печерне. Старий, але ще в повній силі велет. Десять сажнів... Не встигнеш пере-зарядити.

Ніж... Ратище... Немає на світі ведмеда, який би перед нападом не став на задні лапи. Добре... Але як близько і який великий!.. Який потворно великий!.. Пан Юрій на мить відчув, як крижаними голками обсіпало все тіло... А потім це зникло, і він підвів рушницю. І обличчя стало хиже й суворе, він сам відчував це. І в серці спокійно виникло велике, спокійне захоплення боротьбою.

Усе це відбулося за якусь частку секунди. Ще раніше, ніж пан Юрій підвів рушницю, звір кинувся на нього. Зорана бурим тілом сніжна борозна пливла за ним.

Ведмідь біг з несподіваною швидкістю, ніби котився. Колихався в повітрі горб, куці лапи викидалися наперед: спершу обидві ліві, потім обидві праві — і м'яко гепали у сніг. Лобаста голова, як трикутний щит, була погрозливо опущена.

Очі дивилися в очі.

Голодний, у розпачі, не розуміючи, що це таке робиться, страждаючи від болю в застуджених, підморожених босих п'ятах, лютий від усього цього, він мчав, як страшний фортечний таран, без ніякої надії на порятунок — бо він хотів жити.

І синій вогонь в очах звіра зв'язав його з очима людини розумінням єдності всього живого. Якби ведмідь збочив у цю мить —

пан Юрій не вистрілив би... Живе, живе сопло й задихалося в снігу, живе, одним боєм зв'язане з усім живим.

Але звір мчав, спливали частки секунди, і пролунав постріл. Звір стрепенувся, але не збавив швидкості.

Другий постріл. Снігова борозна злетіла зовсім близько.

Пан Юрій відкинув рушницю і впер у сніг ратище. Звір ось-ось повинен був підвестися, і тоді... у жовту шерсть під лівою лапою. Ведмідь не підвівся.

— Гей-гей-гей! Гей-гей-гей! — кричали звідусюди страшними голосами люди.

Вони бігли сюди разом із собаками, щоб відвернути увагу ведмедя. Але сніг був глибокий, собаки, ще раніше спущені на першого звіра, тонули в заметах і не могли так швидко добігти.

І зі страшним горловим криком, кленучи себе, що побіг до Раткевича і кинув князя, кленучи ведмедя, пущу, душу і бога, летів од сьомого номера на широких лижах доїжджачий Карпо...

Ведмідь не звертав уваги на крики. Йому треба було дістатися тільки до одного, що так боляче кусався на відстані. Біль, непорозуміння і лють були в дрімучих очах. Він відчував, що серце його розривається, що відбувається щось непоправне, чого вже ніяк, ніколи не поправиш.

Пан Юрій ткнув ратищем у звіра, просто так, як списом, підняв його таки сторчма, але від страшного тягаря дrevко зламалося. Як грудка живого болю, рику, крові, люті, насунулося темне.

Чоловік увібрав голову в плечі і з кордом кинувся просто під звіра. Націлив сталь туди, куди й хотів, — у жовтувату, м'якшу на дотик шерсть під лівою лапою. Натиснув.

І це було останнє, що він бачив і чув...

Юрій Загорський сконав, так і не опритомнівши, дорогою у Загорщину, біля яру, де виток джерел.

Сани з тілом повільно посувалися сніжною дорогою до родового маєтку. А за ними тяглися інші сани, з тушею ведмедя-перевертня.

Друзі бачили лють сутички і те, як уміло і мужньо боровся князь. Якби не сніг, якби не другий барліг, що на нього задивився він, якби лігво бродяги було трохи далі, якби не посковзнулася нога — їхав би живий-здоровий.

Але друзі не знали князевої думки про «двоногого Мишка», не відчували, як повільно — від грудей і до ніг — осипалися в тілі крижані голки, який потворно-великий був ведмідь і як у серці чоловіка не було боязні. І вони не бачили в очах звіра смертельного жаху, і гніву, й жадання жити, вони не знали, як пан Юрій раптом відчув зв'язок усього живого з усім живим, зв'язок болю,

єдиного для всіх істот на землі. Вони не знали, що пан Юрій через погляд цих дрімучих очей зрозумів страшне почуття непоправності, яке володіло звіром.

Ніхто вже й ніколи не міг довідатися про це.

Повільно повз до Загорщини санний поїзд. Володар семи тисяч сімей, який так і не став володарем кожної третньої душі губернії, їхав в останню дорогу. Очі його, поки їх не прикрив Юліан Раткевич, дивилися в небо, яке пан Юрій сьогодні не вберіг.

Скакали по мокрому снігу гінці. Раптова відлига, перша весняна відлига, насувалась на землю, бо звідкілясь потягло низькими теплими хмарами.

«Морд! Морд! Морд!» — надтріснуто кричали у селах дзвони.

Коли поїзд під'їхав до ганку загорщинського палацу, на сходах уже стояли Олесь, пані Антоніда і ще кілька чоловік.

Мати спустилася до саней і стояла мовчки. Олесь боявся дивитися в її очі, бо коли вона вперше глянула на труп, у цих очах не було горя, а було якесь просвітлено-здивоване нерозуміння.

Кирдун за спиною панича ледь чутно сказав:

— Якби мене взяли — не дав би.

І Олесь подумав, що Кирдун це сказав замість нього.

Ведмідь лежав на всі великі сани і звіщувався з них, страшенно плескатий, з розкинутими лапами.

— Як сталося? — пошепки спитав Олесь у Раткевича.

Нервово обличчя Юліана перекривилося:

— Що казати. Нема вже нашого пана Юрія. Послизнувся.

Обличчя пана Юрія було чисте. Вуста, як не дивно, всміхалися, ніби він хотів сказати щось веселе.

Клубок стояв у горлі Олеся.

Мати завмерла на приступках, над саньми, і непорозуміло дивилася на них.

— Образився, любий, — сказала вона. — Я не буду більше. їздь собі... — Потім щось ніби хлопнуло по її обличчю. Вона пошукала очима і нарешті побачила Юліана Раткевича, що стояв біля саней з ведмедем. Повільно рушила до нього: — Цей?

Юліан мовчки нахилив голову.

Плескатий, як волохата черепаха, ведмідь знизу дивився на жінку, ніби підповзав.

— У кривді на мене відійшов, — сказала пані Антоніда.

Губи матері затремтіли були і раптом, уперше для всіх людей, стали жорсткі.

Після поховання пана Юрія Олесь ходив, як у тумані. Дні і ночі, вечори й ранки ніби ковзали по свідомості, не лишаючи у ній ніяких слідів. Він не знав чому, але не плакав. Просто часом згадував, як батько сидів біля каменя з колоссям і серпом, як промовляв разом з Олесем клятву, як того синього дня, коли вполювали вовка, срібно трубив батьків ріг:

Досить неба і досить трави,
Сьогодні — тебе,
Завтра — мене.

І тоді раптом стискало серце, і Олесь швидко сідав, щоб не впасти. Так це було нестерпно.

Пан Юрій не любив каміння, темряви, стін, і тому його поховали просто над Дніпром, у дубовому гаю.

Мати так і не виходила зі своїх покоїв, у яких замкнулася за кілька днів перед полюванням. Вацлав знову поїхав у Вільно, а інших вона не хотіла бачити. Ні з ким не розмовляла. Олеся ганяла весь час у господарських справах: видно, не хотіла, щоб думав і згадував. Коли його не було вдома, часом приходила на глеїсту могилу, мовчки сиділа там кілька хвилин і знову зачинялася в покоях. Два-три слова іноді казала тільки Олесеві та покоївці, і на її обличчі, в ті рідкі хвилини, коли син її бачив, була все та сама незвична жорсткувата непорозумілість. Вечорами вона слухала доповідь сина про господарські справи, але на другій же фразі втрачала цікавість.

— Іди. Усе гаразд.

Це, однак, тривало недовго, тижнів зо два. Перелом на краще Олесь помітив у тому, що мати раптом звеліла замінити фіранки у своїх покоях, купити в Могильові хвойної води, перенести з гардеробної деякі, найулюбленіші, туалети. Сказала Олесеві, щоб почав скоріше ставити на цукроварні англійське нове обладнання, яке привіз іще пан Юрій.

— Мені треба бути з тобою. З цією цукроварнею і дома не ночуватимеш.

— Дурнику, ти ж завжди зі мною. Мені тепер легше. Я вже майже спокійна. Буду скоро зовсім спокійна.

Олесь узявся за справи на цукроварні і за підготовку до весняних робіт. Він працював до знемоги. За ці тижні, аж поки матері стало легше, він офіційно засвідчив у Могильові і почав втілювати в життя скасування панщини у всіх своїх маєтках. Мати заздалегідь погодилася з усім, що він вважатиме за потрібне зробити.

Відтоді сім тисяч сімей, які належали особисто йому і матері (Вацлаву, як молодшому, належала тільки деяка нерухомість, частина лісів, будинок у Холодному Яру, будинок у Могильові і відповідний капітал, рівний приблизно половині вартості землі без вище згаданих будинків та іншого), замість панщини повинні були платити оброк.

На Ходанських це справило враження вибуху. Частина магнатів і дрібна шляхта схвалили скасування. Але — це сталося пізніше — скасував панщину за Олесем тільки Ярош Равбич, та й то, видно, щоб довести щось новому загорщинському господареві. Інші так скося поглядали, що пан Адам Вибицький і найдовіреніші з управителів благали Олеся іменем Христа не поспішати.

— Сперечатимуться з вами, сваритимуться, боячись бунту у своїх селах. А ті повставатимуть, бо вашим позаздрять.

— І правильно. Вони не гірші.

Наївне і все ще моложаве лице пана Адама червоніло:

— Так господарі ж об'єднуються проти вас. Чи мало у них способів?! Причепляться до якоїсь дрібниці, дуель — і все... Горло переграють.

— Нехай спробують, — сухо сказав Олесь. — І ось що я вам скажу. Прошу вас не вважати цей мій захід кінцевим. Не забувайте про це ніколи. Я почав діяти поступово через відому людську боязнь: щоб передчасно не позбавили можливості вести справу далі.

— Як? — спитав хтось.

— А ось як. Цілуйте євангеліє і ставте підпис під документом. У ньому умова між мною і вами, що ви ручаетесь своєю маєтністю і честю за мовчання про те, що ви тут почуєте.

— Князю... — сказав хтось із докором.

— Я знаю. І знаю, що наші чоловіки вміють мовчати. Але, може, хтось молодій дружині... І тоді буде передчасний бунт селян в інших селах, прийдуть солдати, стрілятимуть і не дадуть нічого довести до кінця. Так що прошу розглядати євангеліє не як образу, а як знак найвищого мого довір'я до вас. Бо до ваших рук я віддаю своє життя і честь.

Люди поставили підписи.

— Слідом за цим тимчасовим заходом ми скасуємо панщину остаточно. Можливо, через рік. І не так, як у проектах, а із землею. Поступово наділимо всіх, і не тільки селян, а й безземельну шляхту, роздавши більшість маєткової землі. Більше ми поки що зробити не можемо, але й на це настане час

У Вибицького були в очах сльози.

— Князю, — сказав він. — Цього ми вам ніколи не забудемо. Не треба було євангелія, князю.

— Ну, а молодій жінці?

Усі зареготали, зрозумівши, що молодий князь має рацію.

— Правда,— сказав Адам.— Коли щось просочиться — ми всі заперечуватимемо. І я кажу вам усім: того, хто дзявкне, я заб'ю власноручно. Хто піде зі мною?

Люди схилили голови на знак згоди.

Олесь працював, як ніхто й ніколи не працював з усіх людей його округи. Він вирішив перебудувати при першій можливості цукроварні, щоб були цегляні. Олесь, нарешті, зробив те, на що ніяк не одважувався пан Юрій: застрахувати всі будинки. І нехай навколишні святенники лементують, що це ніби порушення волі пана бога.

Біля Озерища спорудили на стапелях вісім барок: на Київському контрактному ярмарку завжди великим попитом користувалася північна картопля для гуралень.

«Поклали ряд» з оршанськими вапняковими копальнями і спорудили вище Орші ще шість барж: південним заводам потрібне було вапно.

Захриплий, обвітрений, молодий загорщинський пан гасав між Суходолом, Могильовом та Оршею; по мокрому снігу, під дощем, ночував у корчмах. Пропах псиною від мокрої вовчої запони, цілими тижнями не бував у лазні, спав дорогою, у візку.

Усе одразу. Усе на цьому тижні, сьогодні, тепер. Здохнемо, якщо не зробимо. Ризик? Без ризику життя не життя. Цей сонний спокій, ця обурлива, як лемент у пустині, бідність од безгосподарності,— вони вбивають, гнуть у дугу людські життя.

У селі Бель, найглухішому з його сіл, за Кописем, відсутність промислів та неврожайність довели людей мало не до розпачу. Шинок довершив справу горілкою, позиками, розпустою. Довідавшись про це, Загорський налетів туди, тицьнув у зуби пройдисвіту шинкареві селянський борг і вигнав його із села. Жінкам було дано гроші, і за ці гроші до самої оранки чоловіки потяглися на оршанські стапелі валити ліс та ламати вапно.

Губернатор Олександр Беклемішев викликав був його до себе і спробував нагримати, що його дії пахнуть розбоєм погнав людей, побив шинкаря і прикажчиків.

Не на того напав.

— Пане Олександрє... Ось вам вартість шинку, а ось обманні розписки шинкаря на уп'ятеро більшу суму. Я не вимагаю її від казни. І дозвольте мені самому знати, що я можу і що я не можу робити у своїх володіннях. Споювати люд я не дам. Раджу також згадати, що губернська казна винна нашому роду за побудову шкіл і шлюзування Друті. Я не думаю, що мені було б приємно

стягти ці гроші цього року, всього через рік після закінчення терміну...

— Заспокойтеся,— притих губернатор.— Чорт із ним, із шинкарем.

— Це пройдисвіт. Копійку в казну і карбованець собі. Тихенько проповз округою, а там — як Мамай пройшов! Ви дали йому місце в Довську?

— Казні потрібні гроші,— сказав губернатор.— Казна — справа свята.

— А ви казали мені про розбій,— з докором мовив Олесь.— Я радив би вам тримати таких людей...

— Я подумаю,— губернатор справді вирішив не сваритися, бо пам'ятав, чим усе це скінчилося для Жегуліна, фон Берга та ще декого, хто заївся з Вежею і тому не просидів на посаді й року. І губернатор сказав:— У бідності винна пасивність тутешніх людей, а не ми. Віддали торгівлю в руки старовірам та жидам.

Олесь засміявся, але так, що губернаторові стало ніяково.

— До чого тут вони? — сказав Загорський.— У цьому винні ми з вами, пане губернатор, наша нетерпимість, наша гнила продажність... На тих і на тих гоніння за віру... У нас вони колись знайшли притулок. І ми жили з ними добре. Нам було дикувати, що моляться не так що одні тримають для нас окремі кухлі, а другі чомусь раз на рік будують курені і їдять там... Ну, чорт із ними, кожний по-своєму дуріє... Але їх знайшли. За те, що хрестяться двома пальцями, з Вітки тричі робили пустиню, убивали, палили живцем. За один палець знімали голову, а вона в людини одна. А розкольники — хороший, тверезий, працьовитий люд. Пам'ять про мачуху свою мову, звичаї зберегли, не розгубили. То їм віддячили, забуваючи слова Петра, що аби податки платив, а молися, як хочеш,— мертвих штабелями складали та дівчат гвалтувала солдатня... Інших теж дістали... Полоцьких усіх живцем у Двіні потопили, з дітьми маленькими... Зробили їм землю цю чужою. То з чого дивуватися?! Чужого — грабуй!

— Князю... князю... Заспокойтеся.

— Ось так,— соромлячись нападу гніву, сказав Олесь.— Це моє вам, пане губернатор, слово. І не звинувачуйте наших людей у пасивності. Вони просто гребують торгівлею, бо її теж зробили розбоєм. І ще ім'я цій пасивності — невпевненість у завтрашньому дні.

Губернатор вирішив більше ніколи не зв'язуватися з цими людьми. З двадцяти семи тисяч дворян губернії сім тисяч були з молодших їхніх родів, на різних ступенях свояцтва, та ще

стільки ж залежало від них і дивилося отож із їхніх рук. Ну їх до біса.

Коли молодий Загорський пішов — губернатора довго ще ніби водило. Чорт! Манери мало не версальські, мова селянська, одяг розбійницький, думки якобінські.

Але не якобінські були думки в Олесья. Боліла душа, що всюди одне банкрутство. Поля заросли пирієм, бо не було копійок на залізну борону, варварська вирубка дерев, знищена відходами ватної фабрики риба в Путійні, березові насадження саме на вапняках та піщаних землях, де так потрібна вода, безглузде осушення боліт — од різкого зниження рівня води посохли довколишні ліси.

Втрати, втрати, втрати... Гроші, пущені на вітер.

— Краще б ви ними печі топили, голови ялові!

Село голодує, живе у темряві, земля виснажена. І сплять, сплять усі, мов почаділи, не знаючи, що сон учаділому — смерть. І серцяться, коли будять.

То тягни, тягни їх гвалтом із чадної хати. Нехай кусаються — тягни!

...Весна запізнювалася. На початку квітня ще лежав сніг, і було вогко й холодно, а вночі морозило. Одного вечора Олесь обходив кінний завод. Коней треба було перевести в запасні стайні, щоб здійснити генеральне прибирання, побілити й почистити. Це збиралися робити сьогодні ж. Переводити було легко. Звиклі до вільного випасу влітку, коні й за зиму не одвикли слухатися табунного вожака, вогненного жеребця Дуба. Куди він — туди й табун. Дуб раптом схарапудиться, пожене навпрошки — і решта за ним.

Олесь відпустив людей вечеряти, а сам востаннє оглядав нові стайні, а потім обійшов старі, щоб опісля Змитер, Логвин та інші поралися вже без нього. Він хотів помитися, поговорити з матір'ю і потім їхати в суходольське зібрання. Майка повідомила, що брати і Наталя сьогодні гостюють у Клейнів, батько зостався вдома, і вона буде в зібранні тільки з матір'ю, а може, й одна.

Олесь сумував без неї. І тому поспішав, хотів сьогодні рішуче порозмовляти з Михайлиною і якось розсікти тенета, в яких вони так давно заплуталися.

Дуб був уже обважнілий, але все ще могутній і здоровий дикун. Косив кривавим оком і лякав, задирав верхню губу, показуючи зуби.

Олесь якраз частував Дуба підсоленими житніми сухарями, коли за стіною, у дворі, пролунав і різко обірвався шалений цокіт копит.

Дуб басував і не хотів брати. Стривожений Олесь кинув його і пішов був до виходу, але цієї миті до стайні увірвався червоний од вітру й хвилювання Павлик Когут.

Серце Олеся впало.

— Що? — спитав він.

Павлик хапав ротом повітря, ніби біг він, а не кінь. Нарешті вимовив:

— Равбича пішли громити!..

— Хто?!

— Люди Корчака.

— Ти що, здурів?

— Правда... Правда... Убиватимуть.

— Та нема його за що!

Павлик не міг знати про розмову в човнах, коли Кіндрат, переживаючи за дядькованого брата, навів людей Корчака на Равбичів маєток. Він ні про що не здогадувався. Навіть про великий план нападу, який виношував у душі колишній пивощинський селянин. Але він, пестун Яньки і єдиний, з ким вона була до кінця щирою, дізнався од неї, що в «нашого Олеськи з Равбичевою панночкою, знову, здається, ладнається діло...»

Ні Кіндрат, ні Андрій нічого про таємний мир між Олесем і Михайлиною не знали.

А сталося так. Корчакові вельми була потрібна зброя. І йому як і передбачав білявий Іван Лопата, ніяк не вдавалося підняти велику кількість людей. Чутки про близьку волю змушували кожного чекати, як мишу під віником. Не варто було ламати карк, коли все одно ось-ось упаде кріпацтво.

Корчак задовольнявся всі ці два роки грабунком поштових қарет, погрозливими знаками на бересті (людина в масці, рушниця і труна), які клали на ганок орендаторам-посередникам, та зрідка пострілом у податкових чиновників (одного поранили, інші обійшлися легким переляком).

Більшість селян від нього розійшлася по домівках, хоч і допомагала — «про всяк випадок, а може, знадобиться». З чотирма десятками вірних людей він одсиджувався в пущах. Про нього почали казати: нестрашний. Йому конче була потрібна зброя.

Бо Чорний Богдан Война, зустрівши одного разу на лісовій стежці всю ватагу, знущально поїхав прямо на неї, тільки поклавши руку на пістолет і свердлячи людей підозріливим поглядом. Богдана боялися: «Адже сам чорт йому допомагає. Не інакше, перевертень», — і зійшли з дороги.

А Богдан знущально посміхнувся, витягнув пістолет і кинув:

— На, отамане. Візьми. На бідність.

Такого Корчак стерпіти не міг. Цей один ходить стільки років. І місяця не мине, щоб поголоска не пішла: «Напав один на поліцейський пост... Застрелив... Коней забрав і роздав...»

І Корчак, пам'ятаючи слова Кіндрата, вирішив: «Равбич — майбутній родич Ходанських... Не стережеться... Буде зброя... Ухвала і підтримка з боку Когутів, а отже, і озерищанців».

На Кроєра йти — було не по зубах: у того все ще сиділи черкеси, чи що... Великого походу розпочати теж не можна: війська повсюди. А Равбич не остерігався.

Корчак сяк і так тасував карти. Випадало одне: іти на Равбича.

...Нічого цього не знали Олесь і Павлик. Єдине почуття опанувало Загорським: нерозуміння.

— Звідки знаєш?

Павлик, видно, не подумавши, ляпнув:

— Стою з Кахновою Галинкою біля тину... Давно вже...

— Що? З Кахновою?

Павлик зашарівся.

— Як же це ти так?.. У власних братів?.. Ти як їм тепер в очі дивитимешся?

І тут Павлик розізлився:

— А що?! Самі винні. Один одному дорогу переходять. Вона мені сказала: «Обридли вони мені, Павлику...» І потім, любавона мені...

І тут гумор ситуації дійшов до Олесья. Загорський зареготав:

— «І повстав брат на братів, а плем'я на плем'я...» Байдуже, аби гіршого не було.— Суворо кинув: — Далі. Стоїш ти отож із Кахновою Галинкою...

— Облиш... Так от, стою я, значить... Тьху!.. І чую, ідуть люди. А назустріч їм чоловік став на греблі...

Павлик змовчав, що став назустріч людям Петрок, улюблений Галинчин брат.

— «Простежили,— каже.— Равбич більшість людей на храм відпустив. З ним у маєтку чоловік вісім».— «Гаразд,— каже один із тих.— Рушаймо».— «Хлопці,— каже той, що став,— ви хоч душ живих не губіть. Самі душі маєте».— «Помовч, не заїдайся». Та й рушили.

— Давно пішли? — зблід Олесь.

— Давненько. Більше години.

Майка могла ще бути там. Майка могла не встигнути виїхати... І ще він згадав очі Яроша, темні очі без зіниць, які випробувували. Це батько Майки. Це просто — Людина, жива, і кволала, і сильна. Одне непогамовне бажання росло зараз у душі. Скоріш, скоріш рятувати.

— Що ж робити? — бурмотів він. — Що ж робити?

І раптом зрозумів, що робити. Зняв зі стіни дубельтівку сторожа, патронташ.

— Зараз ти допоможеш мені, потім... гукнеш людей тут і поскачеш на Чакан. Раткевич тепер на хуторі. Піднімай усіх. Скажи — Равбичі гинуть.

Став виводити, на ходу загнздуючи вогняного Дуба.

— Відвалюй двері. Усі відвалюй.

— Ти що задумав?

— Потім питатимеш. Відвалюй.

Двері рипіли, одлітаючи від одвірків, ляскали об стіни. Зі стайні летіло іржання.

Олесь кинувся до гнідого інохідця:

— Як тільки крикну — жени коней.

— На глум? Поб'ються ж!

— Мій клопіт.

Через кілька хвилин у загорожу почала, як повільний потік лави, витікати кінська маса.

Здивовані раптовою волею, схарапуджені коні почали тихо, а потім дужче й дужче іржати, аж поки іржання перетворилося на хаос звуків. Гарячі дволітки літали довкола табуна, вибрикували і хапали зубами одна одну.

І Дуб, ніби зрозумівши, що чиниться непорядок, заіржав теж, гнівно.

Олесь побачив, як коні підвели голови на тонких шиях і зазмерли. Кволе світло новонародженого місяця мерехтіло у насторожених дикуватих очах.

Час! Загорський повільно пустив Дуба, а за ним, теж повільно, почав пливти з двору табун — сто вісімдесят голів.

Не можна було гнати, хоч як хотілося. Коні могли кинутися й розбитися об колоди огорожі, що довкола стаєнь. Оглянувся останні з табуна минали браму. І тільки тут подумав, що поспішав і зробив погано, не осідлавши Дуба. Доведеться їхати охляп, як у нічне.

— Жени по людей! — крикнув він Павлику. І, вдаривши п'ятами в боки Дубові, з місця пустив його галопом.

За спиною ніби зрушилася земля. Різноголосий гуркіт розірвав ніч.

Кричати, весь час кричати, щоб хтось не потрапив під копита.
— Гей! Ге-ей!..

Чорга з два почують. Стріляти треба зрідка, ось що.

Стовп вогню. Гуркіт. Дуб збився з ноги, але знову кинувся вперед ще рвучкіше.

— Гей! Гей! — язик вогню. — Гей! Табун!

Табун мчав за ним шалено. Олесь гнав і гнав його. Крізь ніч, крізь чагарник. Під скляний дзвін у замерзлих калюжах.

Кинувся хтось убік, за дерево, почувши тупіт. Людина? Звір? А, байдуже! Постріл. Крик. Тупіт копит.

Та-та-та, та-та-та, ритмічно розколював землю тупіт.

Коні летіли в ніч...

...Ярош Равбич стояв, зв'язаний, перед чорним ганком будинку, трохи збоку від великої галереї. Відблиски червоного вогню стрибали по його обличчю. Чуга була роздерта на грудях, чуб злипся від поту, на щоці наливався синець.

Перед ним стояло кілька корчаківських людей. Вони мало що знайшли зі зброї, хоч обшукали весь будинок. Дві чи три рушниці, шабля. Один із селян ледь перевертав обома руками родову святиню — дворучний меч.

— Що написано? — спитав, розглядаючи в'язь.

Равбич посміхнувся:

— «Пам'ятай: важко виймається. Вийняв — напій».

— Дякую, — сказав Корчак. — Ми вийняли... Напоїмо, дякую.

Чорні дрімучі очі Корчака дивилися з-під білої кучми прямо в очі Равбича. Але він не знав, що таке погляд Равбича, який витримували одиниці, і, принизливо відчуваючи, що ось-ось, зараз, опустить очі, сказав:

— Поверніть його, нехай покаже, де...

— Боїшся мене, бандите, — глузливо сказав Равбич.

Хтось штурхнув його.

— Труну свою штурхаєш, собача кістко.

Люди одійшли. Равбич стояв і дивився на свій будинок, на щибках якого мерехтіла винно-червона заграва. Здавалось, що будинок горить усередині. Будинок, у якому він прожив життя і біля якого тепер загине.

Страху він не відчував. Кінець так кінець. Від того дня, коли почав самостійно мислити, знесилювала й гнітила думка про долю рідної землі, про те, що тільки мертві щасливі на ній. То нехай уже. Добре, що нікого немає вдома.

На хвилину він згадав Олесья. Погано повелися з хлопцем. Зганьбили, обплювали. А хлопець був непоганий. Любив його колись. І вельми, вельми любив Михайлину. Погано зробили, погано.

Лють душила його. Так попастися! Так по-дурному попастися! Застали зненацька, взяли, як сонного півня з сідала. Челядь втекла од несподіванки. Як по-дурному кінчається життя. Усі роки мучитися від рабства батьківщини, готувати заколот, майже підготувати, пустити своїх на оброк, чекати повстання. І раптом нічого не побачити, загинути. Від рук якоїсь заблукалої

банди, яка рушила сюди, бо він не стерігся. Сюди, а не на справжніх кровопивць.

Зап'ястя Корчака обвивав ремінь кистеня. Кистень погойдувався. Колюча стальна куля, схожа на шишку дурману.

— Зброя? — спитав Корчак.

— Не для вас запасав. Знайшли три рушниці — вистачить од зайців одстрілюватись.

— У тебе скільки голів? — спитав один з лісовиків, низьколобий хлопець.

— На одну більше, ніж у тебе, — всміхнувся Равбич.

— Зрівняємо, — сказав Корчак. — Де зброя?

Равбич мовчав.

— Ану, трусони його. Підтягни до вогнища, — сказав Корчак. І, ніби виправдовуючись, додав: — Знатиме, як у хрести стріляти. Здеріть із нього чугу.

Чуга лягла на скручені руки, мов крила.

— Де?

Ярош мовчав. Безволоса гладенька шкіра поступово червоніла від близького вогню.

Низьколобий раптом засичав. Він тримав Равбича за плече, і волосся на суглобах його пальців почало скручуватись і спікатися.

— Ч-чорт!

Селянин, який тільки-но відкинув убік непотрібний старий меч, раптом крикнув:

— Корчак! Побійся бога. Що ж ти робиш, катюго? Чого Юстина підбиваєш? Ти ж знаєш, що він без царя в голові...

Низьколобий Юстин непорозуміло дивився на них, трясучи рукою в повітрі.

— Цить! — сказав Корчак. — Цить, Брона.

— Я піду від тебе, — спокійно сказав Брона. — Я не кат. І всі ми, з Кроєрівщини, не кати. Одна у нас душа. А ти — як вовчулака ненаситний. Дочекаєшся срібної кулі та осикового кілка.

Білі вії селянина тремтіли, але говорив він із запалом, сміливо.

— Не буде тобі за таке успіху. У нього теж — гонор.

Корчак трохи зникновів:

— То що, може, мосьпан запропонує щось?

— Забий, але не знущайся... Та він сам скаже... Скажи, пане, не губи душі.

Равбич дивився в його світлі очі:

— Іди, хлопче Брону, до мого покою, третій від зали. Вони не знайшли...

— Ну от, — зрадів Брона. — А ви, сиріодці...

...а там, за шторою, висить мій штуцер. Для тебе вже одну рушницю знайду. Візьми на згадку...

— А їм не скажеш? — спитав Брона.

— Їм не скажу,— просто кинув Равбич.— Вони росوماхи. Падлом харчуються. Кров не для них.— І, помовчавши, сказав: — Добивайте, чи що.

Брона дивився на Яроша зі спокійною ворожістю і повагою.

— Т-так,— сказав Корчак.— І справді... Помиратимеш стоячи?

— Авжеж.

— Нажилися ми тут, хлопці. Подякувати треба одному добродієві за пораду.

— Не треба йому твоєї подяки,— спокійно мовив Брона.— Він сказав правду. Є в цього чоловіка зброя. Та тільки усе ви врахували, крім нього.

Корчак дивився на Яроша. Потім вийняв з піхов корд і сторчма кинув його в землю.

— Ти не бійся, равбицький пане. Вдарять точно.

— Я не боюся.

Брона побіг за штуцером і приніс його.

— Ух-х, який,— усміхнувся він.— Аж руки прикипіли. Оце так зброя. Ну, тримайтеся тепер...

Равбич усміхнувся. У хлопця був вигляд дитини, що отримала цяцьку.

— Ну, дякую... Ти — байдуже!.. Ти навіть подумати не встигнеш, я постараюсь уже,— поспішав Брона і ніби пояснив: — Жінку мою з дітьми Кроєр кудись у Московщину продав за неслухняність... А що вона там?

— Я розумію,— просто сказав Равбич.

— Ведіть коней, хлопці,— наказав Корчак.— Будинок палити не будемо. Нехай удові буде де жити.— І всміхнувся: — Може, й для мене щось знайдеш?

Равбич з жорсткуватою посмішкою похитав головою.

— Та я жартую,— сказав Корчак.

Люди з кіньми стали трохи збоку і не дивилися на них. Нікому не хотілося дивитися на вбивство.

Брона витягнув із землі корд і став з лівого боку і трохи спереду від Равбича. Дивився йому в очі спокійним і чужим поглядом.

— Молися,— сказав Корчак.

Пан Ярош підвів голову і, дивлячись на язика високого полум'я, почав читати апокрифічну молитву панів-латників, проти якої чотириста років марно боролася церква.

Безуспішно, бо читали її один раз і потім не було кого карати.

Брона слухав, як падали слова. Мовчав і дивився чужими очима. І летіли, летіли в небо язики полум'я.

— «Воїни бога прийшли по мене,— спокійно читав Равбич. Корчак одійшов до коней.— Воїни бога прийшли по мене... Вони прийшли — і не засмутилося моє серце. Вони прийшли — і не здригнулися мої коліна... Темрява була довкола. І в темряві горіли лики архангелів... Як повинь, наближались вони... Як лава, росли вони... Як ураган, росли вони... Як сонце у час смерті росли вони».

Дивний гук народився десь. Ніби починався обвал. Далеко-далеко. Брона не здивувався. Так воно й мало бути. Що ж, коли на чоловіка йшли воїни бога...

— «Як чорний вогонь, були очі їхні... Як суха трава в огні, було волосся їхнє... Як башти під час пожежі, були крила їхні... Як розпечена сталь, були мечі їхні... І розверзлося небо — і пожежа була за спинами їхніми. Але не тремтіла моя душа».

Тупіт посилювався і посилювався, наближався. Нездоланний, могутній. Земля стогнала. Потім долинули два постріли, а через хвилину ще два.

— Що таке? — спитав Корчак.

— Великий загін,— сказав хтось.

— Військо,— буркнув Юстин.— Тікаймо, хлопці!

— Ти-хо! — сказав Корчак.

Земля гула вже, немов була із заліза.

— І справді, годі,— кинув Корчак і скочив у сідло.— Засиділися... Брона, кінчай та доганяй.

Люди торкнули коней. Обвал уже гримів щосили.

Брона зробив крок і зустрів очі Равбича.

— «Бо не боявся я смерті дітей — ніже своєї кончини без могили й причастя, без сліз і пам'яті...»

Брона зайшов за спину Ярошу, підняв із землі штуцер і різким ударом корда перерізав мотузку. А потім сильно штовхнув його долонею. Равбич не втримався на зомлілих ногах і впав на землю.

Корчак, озирнувшись, побачив лежачого і те, що Брона злітає в сідло. Вершники зникли за будинком.

...Олесь вирвавсь попереду табуна на лужок і побачив розбиті вікна, порубані двері — у них били сокирами,— яскравий вогонь, а біля нього нерухомого чоловіка.

Палали флігель для гостей, будинок економа й каретна, підпалені, щоб було світліше. Руде, як лєвова грива, полум'я з гарячим гулом летіло в ніч. Коробилися дахи, тисячами рубінів сяяли кризь серпанок вогню колоди. Ревло, сипало іскри, несло.

І грізно крутився на всі боки, погрожуючи мечем, флюгер-вершник на даху флігеля: гарячий потік повітря крутив його. Жалюгідний, маленький і грізний вершник над морем вогню.

Олесь зіскочив з коня і схилився над нерухомим тілом:

— Пане Яроше! Пане Яроше!

...Ярош здивовано дивився на нього. Потім сів, потираючи зап'ястя.

— Байдуже,— різко сказав він.— Де солдати?

— Які солдати? Я один.

У цей час люди Корчака скакали вже на тому боці озера. Поспішали швидше залишити між собою і каральним загоном якнайбільше верст.

— Невдача,— сказав Корчак.— Ані зброї, анічогісінько. Загін хтось навів.

Гнали коней, як навіжені. І тільки після довгого мовчання Корчак сказав:

— Байдуже. Одного таки цокнули.

Брона знизав плечима:

— Боюся, що ні. Боюся, що він зостанеться живий.

— Ти що?

— Часу не було. Коли я ударив його — мені здалося... корд натрапив на залізо.

— Пан-цер,— похолов Корчак.

Брона мовчки скакав поруч із Корчаком. Він не жалкував ні про що.

«Воїни бога прийшли по мене».

Він усміхнувся похмуро і подивився в темний воронований ствол штуцера.

Ярош непорозуміло дивився на Олесь, забрудненого, з чорними патьоками на лиці, видно, залишеними брудною рукою. Під скуйовдженою чуприною завзято горіли довгі сірі очі

— А солдати?

— Та один я, один. Уставайте. Вони повтікали.

Ярош побачив спінений табун, що тиснувся далі од вогню. Перед табуном стояв, прищуливши вуха, великий жеребець і дивився на полум'я.

«Кінь небіжчика Юрія. На ньому він був, коли попередив... Тоді, біля кургану. Ні, ніколи пан Юрій не пішов би в залотники».

І цей... Справді, один. Прискакав і здмухнув їх, як порох. І побачив його на землі, очманілого. Ще, може, подумав, що зомлів, як баба.

Ярош відчув страшне приниження. Він, мужчина, з вісьмома слугами, зі зброєю в домі, потрапив до рук цих свиней і цілу годину терпів знущання, ніби чекаючи, що це щеня з'явиться на допомогу. Один, з непотрібним, як дубчик, дробовиком у руках. Прискакав на допомогу тому, кому «відплатив по-гордою». Звісно, таким треба скакати на допомогу, хіба вони самі можуть захиститися?

— Уставайте. Вони не поранили вас?

Ярош несподівано легко підвівся, почав був оббирати бруд із живота й колін і мало не застогнав. Приниження краяло його. «Один... Один... Боже мій, рятуй мене від ганьби... Рятуй од цього порятунку».

Коли б Олесь сказав те, що хотів сказати: «Хутчіш, пане Яроше, можуть повернутися, а нас двоє»,— все, можливо, обійшлося б. Равбич побачив би в його вчинку просту сміливість, бажання допомогти батькові дівчини, яку кохав.

Але Олесь не сказав цього. Просто побачив Ярошеві очі і страшенно здивувався. В очах було щось невимовне й жахливе.

— Маєш моє життя,— глухо сказав Равбич.— Треба буде — віддам.

— Навіщо так?

— Я його не хотів. То хіба не все одно, кому віддавати?

— Пане Равбич...

— Я дорого заплатив би, щоб цього порятунку не було.

— Гребуєте брати з моїх рук? — ображено спитав Загорський.

— Не беру милостиню.

— Батьку...— зробив останній крок Олесь.

Може, Равбич і зрозумів би, якби дивився в очі. Але він дивився вбік.

— Я ні про що не просив. Ні взагалі людей, ні особисто вас.

Вершник-флюгер крутився в морі вогню. І, відчуваючи, що і сам він такий, Олесь сказав:

— Пробачте... Якби я знав, що це так,— я прислав би замість себе служку... Я мав нахабство подумати, що я зроблю це краще за нього... Видно, даремно.

Голос був сумний і строгий.

— Ви сьогодні маєте право казати мені все. Але тому я й не хотів життя з ваших рук... І тому взяв життя з рук хлопа, що розрізав мені вірьовки...— Равбич хотів хоч чим-небудь уразити цього чоловіка, посіяти в ньому хоч тинь сумніву в тому, що рятував він.

— Хлопи справді кращі... Кращі за нас... Благородніші і вдячніші... Прощайте, Равбичу.— І пішов до свого жеребця.

Двічі він спробував сісти і знову ставив ногу на землю. І тільки потім, зібравшись на силі, підкинув тіло на спину Дуба. Мовчки рушив із двору.

Табун повільно потягся за ним, залишаючи постать посеред лужка і будинок, у вікнах якого стрибала заграва.

Самотній вершник-флюгер крутився в морі вогню.

Життя йшло собі й йшло, ніби нічого не сталося, і дід, як і раніше, але вже за себе і небіжчика-сина боровся за щонайбільшу справедливість у визволенні людей.

Ще раніше імператор доручив генерал-ад'ютантові Якову Ростовцеву, який подав колись свою пропозицію¹ скасування кріпацтва, керувати підготовкою реформи, тим самим схваливши його думку і давши зрозуміти, що проекти губернських комітетів застаріли. Для редагування їх у квітні були організовані допоміжні установи при головному комітеті — редакційні комісії, які тоді ж засіли за роботу під керівництвом Миколи Мілютіна².

Люди Мілютіна і він сам були все-таки кращими за багатьох: Не лібералізмом, а тим, що це були звичайні люди. Цікаво, що могло б статися, якби визволення, нехай номінально, доручили колишньому шефові жандармів, а в той час голові Державної ради і комітету міністрів Олексієві Орлову? Від минулого в ньому лишилися певні нахили. Тепер же було повне фізичне й моральне падіння, аж до того, що він мовчав, повзав по підлозі і їв з поставленої на неї миски, як собака³. Невідомо, що могло виправдати перебування такого чоловіка на державній посаді. Тут не могло бути навіть питання про декорум, але це факт. Цілком божевільний, тварина із замашками жандарма, понад рік посідав цей пост. Не перший і не останній випадок. І після цього хтось міг сказати, що «Історія міста Глупова» — пасквіль.

Так звані «вершки суспільства», розбещені наскрізь, зубожілі розумом до виродження, тупі, керували людьми, які в усіх відношеннях були вищі й кращі за них. Внутрішніми справами Росії три роки керував Бібіков, один з найбільших містиків того часу; він регулярно викликав ночами дух свого сина-небіжчи-

¹ Ліквідація обов'язкових відносин, добровільний і не обмежений часовими рамками викуп, фінансове сприяння уряду викупним операціям, а звідси вогчинна влада до укладання викупної угоди. За кредитів такий метод був значно вигідніший землевласникам, ніж обов'язкові відносини.

² М. О. Мілютін у той час був товаришем міністра внутрішніх справ.

³ Таким бачив його барон Веліо, який і передав ці подробиці міністру Валуєву.

ка, який помер у Дрездені, і ніби розмовляв з ним. І такі люди могли казати беззольному цареві слова подяки за те, що він визволив «20 millions de pauvres petites chevilles»¹ Навіть демагогові Валуєву це не сподобалося.

«Бідні гвинтики» робили найвищу справу на землі, примушували землю родити. А ті, що сиділи над ними — органчики, спірити, вірнопіддані бовдури, еротомани й педераста, тварини, що їли з підлоги, — яку справу робили на землі вони? Ніякої, крім організованого грабунку, марнотратництва життя і висмоктування останніх соків із цієї нещасної землі. Недарма найцинічніші і найрозумніші — а можливо, і найлегковажніші — з них казали про *puces qui vont chercher leur pâture jusque dans des régions interdites*².

Ростовцев теж був спірит і містик. Однак це не перешкоджало йому боротися за земні блага. Я не знаю, чи вважав він, що тінь людини на тому світі одержує в особисте користування тіні тих речей, якими вона володіла на землі. Але схоже було на те. А може, він просто вважав, що інші люди як собі хочуть, а він, Яків Ростовцев, ніколи не помре. І справді, йому було на той час тільки п'ятдесят шість років, і минуло всього тридцять три роки, як у казці, відтоді, як він зрадив декабристів. Він устиг стати негідником у двадцять два роки, коли більшість не встигає ще стати просто людьми, а не те що втратити честь і гідність. І він знав, що зражені ним загинули, як і тисячі інших (чесні, найчастіше, мало живуть), а він існує.

Принаймні він тримав себе так, начебто був безсмертний, і прагнув якомога скоріше здерти собі й тисячам таких, як сам, все що можливо — і передовсім — з народу, який «височайше доверили» йому.

Вежа бурчав:

— Стара шлюха! Як він в очі зрадженим дивиться? Вони ж, дехто, повернулися з острогів, часом доводиться дивитися в очі. Боїться. Якби ті, що на Сенатській, не стояли, а взяли б їх усіх у руки, — Якову першому б висіти на стовпі.

Але «стара шлюха» не мала ніякого діла до того, що про нього думають. Він поспішав хапати. Хапати як тільки можна, скільки стане сили. Хапати, навіть лишаючи за собою голу землю. Йому залишалося жити, коли почалися засідання редакційної комісії, десять місяців і двадцять сім днів, але він гріб і дер, дуже нагадуючи того чоловіка, з якого сміявся переодягнений ангел із казки, бо той вибирав собі на ринку щонайміцніші, принаймні

¹ Двадцять мільйонів бідних гвинтиків (фр.).

² Білі, які шукають собі їжу аж до заборонених місць (фр.).

на рік, пантофлі, не знаючи, що завтра вранці його взують у них, кладучи в труну. Ростовцев помер 6 лютого 1860 року, наробивши перед цим скільки міг зла.

На цьому, власне кажучи, він міг би й закінчити, як усі люди на цій землі, але войовничий «старець» не вгамувався і після смерті, намагаючись, усупереч усім законам природи, і з того боку могильної плити впливати на справи осиротілої без нього землі.

Ця не зовсім звичайна, яка під корінь підсікала шкідливий матеріалізм, історія відбулася десь на початку січня 1861 року. Маніфесту про визволення ще не було, і, зрозуміло, небіжчик ще блукав по своїй квартирі, занепокоєний, як же все це відбудеться без нього.

У покоях колишньої квартири Ростовцева жив генерал-ад'ютант Путята, теж спирт, чоловік, який викликав диявола і погрожував йому, що у випадку ідейних розходжень він поскаржиться на нього обер-прокурору синоду і комітету міністрів.

За сумісництвом з містикою цей чоловік займався ще вихованням юнацтва в дусі відданості батьківщині й престолу, тому що обіймав посаду начальника штабу військово-навчальних установ, і отож військова могутність імперії частково залежала від привидів, а привиди, що населяли покої генерала, — од його служіння військовій міцності держави, і за це служіння Путята мав цілком матеріальну пенсію та символічні чини й ордени. Отже, на практиці він здійснював єдність матеріального й ідеального в природі.

На початку січня в покоях Путяти чути було дивні звуки. На запитання: «Чи це Яків Іванович?» — почувся потрійний стук у двері, і в покоях повіяло могильним холодом.

Потім магічний олівець відповів на поставлені запитання — Що тобі треба тут?

— Вогонь, — відповів оптимістично настроєний мрець.

— Дя дя чого?

Схильний до рішучих дій, войовничий мрець відповів:

— Воювати!!!

— Кому воювати?

— Міністрам.

Напевне, привид довідався в нематеріальному світі про щось ганебне для його гонору, чого він не знав на землі.

— З ким?

— З підступним князем Костянтином.

— Який кінець?

— Вседержитель! Могила!

Стривожений і вражений до глибини душі, Путята доповів про це Муравйову-вішателю, на той час міністрові державних маест-

ностей, а той — графові Адлербергові, міністрові імператорського двора і наділів, після чого вони втрюх поділилися цією астральною розмовою, звісно ж, із шефом жандармів і начальником Третього відділення Долгоруковим, тим паче що він був неабияким знавцем потойбічного ще із часів справи Селецького¹. Спершу думали дати хід справі, але Ростовцев був мертвий, а флюїди — річ ірреальна, і посадити їх нікуди не можна. Відтак роздумали.

А оскільки сигнали були тривожні — вся четвірка ударилася в паніку і тривалий час перебувала в розгубленості, що ж тепер робити?

...Але до скону Ростовцева поки що лишався час, а редакційні комісії не погоджувалися з ним до кінця. Без землі визволяти не можна було, бо «мужик» — це не тільки його власне, нікому не потрібне життя, не тільки його «побут», але ще й сплата державних повинностей. Крім того, враховували, що вільному бездомнику не треба шукати сокиру в сінцях, а косу — на другому кінці своєї сіножаті, де вчора забув її. І те, й інше завжди було при ньому.

Вирішено було землі дати більше, а повинності зменшити, хоч і не настільки, як про те лементували Могильовська, Тверська та ще одна-дві губернії. Не можна було допустити, щоб безземельний забагато віддав колишньому панові — державна казна була спустошена. Замість вотчинної влади було демократично запропоновано селянське управління... під наглядом поліцейських органів.

Комісії працювали п'ять місяців і закінчили чернетку проекту, але одразу після цього почалося вовтузіння і виск «покривджених». У Петербург летіли зауваження од тамбовських, тультських, московських панів. Царя закликали не довіряти «ліберальчикам». Депутати від губернських комітетів поїхали до столиці робити зміни в проєкті.

— Я туди не поїду, — мовив дід. — Заздалегідь скажу, що буде. М'якотілі почнуть добиватися негайного викупу, неважкого для них, суду й публічності, а государ, у невимовній своїй милості й увазі до тих, хто любить престол, покаже їм дулю.

Як у воду дивився. Справді, на ліберальному тверському «адресі п'ятьох», «ни с чем не сообразном и дерзком до крайности», було начертано государем «замечание авторам» за «неправильные и неуместные свои домогательства».

Ліберали Москви просили про маленьке представництво і одержали у відповідь тільки три слова: «Ишь, чего захотели».

¹ Селецький звинувачувався у гіпнотизмі й чаклунстві.

Зауваження комісії — навіть такі зауваження! — оцінили надто лівими й виправили.

Але на практиці не було дано й цього. Одразу після того, як Ростовцев вирушив у свою, таку неспокійну для всіх, замогильну подорож, на його місце сів міністр юстиції граф Панін, теж спірит, і підтримав крайніх «правих». Норми земельних наділів були зменшені, повинності зросли.

...Олесь лазив сходами, містками і котельними приміщеннями цукроварні. У цей час — на початок квітня — вона майже не працювала. Тільки в одному з цехів ішла переробка ще з осені заготовленого напівфабрикату. Зробили запас, щоб не було великих простоїв.

Велася кристалізація і пробілювання цукру. Олесь ішов уздовж ряду, оглядаючи бляшані й глиняні пробілювальні форми.

— Скільки людей працювало під час шаткування буряків?

— У двох змінах чоловіків-чорноробів — двадцять п'ять, жінок — близько двохсот, — відповів червоний, як помідор, сивовусий цукровар — механік із Гамбурга.

— Ну от, а тепер п'ятдесят, — сказав Олесь. — Майже на чверть зменшена сезонність, пане Ліхтман. А ви протестували проти напівфабрикатів.

— Я й тепер протестую. Цукор гіршої якості.

— А скільки буряків гине під час заготівельних робіт? Ногами по них ходять, гние він, у малясі підвищений процент цукру і потім... нехай гірша якість. Ви маєте платню цілий рік, і вам треба хоч раз подумати, що відчуває сезонник. П'ятдесят чоловік отримують свої гроші на початку квітня, немовбито це десяте жовтня, початок повного завантаження цукроварні.

Олесь майже бігав пильними переходами, шмигав у люки, спускався в котельню, де червоні, як гноми, кочегари махали лопатами. У котельній свистіла пара, дрібно дрижали лискучі від мастила циліндри. Працювала парова машина високого тиску на десять кінських сил, що приводила в рух центрифуги.

...Усе, здається, ладилось. Закінчать відбілювання — треба починати ремонт цієї цукроварні. Великий ремонт: мурований будинок на три поверхи, два дерев'яні будинки. Розширення іншої цукроварні, встановлення на ній машин і обладнання — купленого в Англії та Берліні. Спорудження окремого будинку ще для двох парових котлів.

Вибицький, німець і майстри ледве встигали за Олесем. Майстрів на цій цукроварні було п'ятеро, всі білоруси: механік, коваль, слюсар, мідник і столяр.

Три гідравлічні преси, — сказав Олесь. — Три, що вимагають ремонту. Механік!

Механік був схожий на корч: тупий з вигляду, страшний чоловік. Так усі і вважали. Але Загорський якось бачив, як він, перевіряючи колосники, один у котельній, обіпершись на лопату і залитий червоним сяйвом, заплющивши очі і погойдуючись, співав: «Не для мене вона, весна, не для мене Дніпрова повінь». Співав гарним душевним тенором.

— Маленький, із шестидюймовим пістоном, відремонтували, — сказав механік. — Два великі, дванадцятидюймові, — ось-ось.

Олесь дивувався, чому це більшість людей ніби соромиться говорити про гроші і своє до них ставлення. Господарство — будь ласка, політика, мистецтво, трясця, холера, хоч зараз. А як гроші — стоп!

Звісно, гроші були «огидним металом», «нікчемним металом», але поки що всім доводилося жити у світі, де без них не обійдешся. І не могли в цьому світі існувати ні господарство, ні політика, ні мистецтво — не потершись об цей метал, без нього. А проте всі мовчали про нього, вдаючи, нібито його й не було.

Герої книжок жили, наче в них необмежений кредит. Герої не знали, скільки коштують чоботи, теляча нога або фунт ось цього цукру. А це ж було цікаво, майже як поезія, хоч і далеко не благородна.

Гроші часом знищували суще. Але, що не кажи, це ж вони рухали численними силами на землі, це вони змушували багатьох вириватися з болота відсталості, напружувати розум і м'язи, боротися.

Головне, найперше в кожному народі, було те, як він обробляє поля, будує дороги, наводить мости, які машини стоять на його фабриках і, нарешті, як він заробляє і як витрачає цей самий «огидний метал».

Олесь дивувало, чому, наприклад, улюблений Пушкін зовсім ніде не казав про техніку, а про економіку обмовився у двох-трьох незначних уривках, у той час як масток Гончарових звався «Полотняний завод», а самому поетові доводилося часто й болюче думати про гроші.

Це було, звичайно, тому, що поети, коли вони справжні поети, хочуть віддавати себе всім часам і не старіти ніколи. Вірність була й лишається вірністю, кохання коханням, і смерть смертю, а ось ці два чавунні безповітряні апарати (один для випаровування, а другий для остаточного згущення сиропу) доведеться сьогодні ж викинути на смітник, а замість них поставити інші, нові, які теж згодом застаріють.

І Олесь думав про те, що в майбутньому, коли якийсь бовдур зацікавиться ним, Олесем Загорським, і його сусідами, він просто не зможе пройти повз ці апарати, які Олесь сьогодні викине, повз парову машину — у двадцять кінських сил, можливо, жалюгідну для нього! — для приведення в дію терки й насосів, повз іншу, у п'ятнадцять кінських сил, що витягує повітря з апаратів і помпеу воду для всього заводу.

Головне, звичайно, буде для того чоловіка не те. Головним будуть вони, живі люди, їхнє кохання, лють, чвари, муки, боротьба зі зброєю в руках, звичаї, картини на стінах. Але він не зможе обійтися без цієї, смішної для нього, цукроварні, бо це ніяк не другорядне, бо на цьому виросло все його життя, бо без цих котлів і терок не було б і Мантенї у загорщинській галереї.

Не можна було пройти повз цю апаратуру для варіння соку. Не можна було не відзначити, що в кожний дефекаційний казан входить цього соку сто двадцять відер... Це все був «пан цукор», без якого не може жити й мислити жоден мозок: ні його, ні того, хто зацікавиться ним, ні мозок тих, кому він розповідатиме.

Можна запитати, а що їм до з'їденого сто років тому цукру? Нісенітниця?

Цукор і хліб були єдиними вічними богами, які справді щороку воскресали не так містично, як Озіріс і Христос, Адоніс і Тамуз всевеликий; вони ніколи не зникали, перетворюючись у нерви, плоть і кров. І якби людство несподівано перервало цю вічну естафету, навіть якби один Олесь перервав її, не було б кому цікавитись і розповідати і не було б кому слухати.

Коли б Олесь мав талант і писав книгу про середньовіччя, він не міг би лишити поза увагою ні верстатів, на яких ткали слуцькі пояси, ні тогочасних олійниць, ні того, як і за якими рецептами варили тоді пиво. Бо цього не бачив ніхто, бо, хай би що там казали, головне в естафеті поколінь були не турніри, не оксамитові плащі герольдів, не мудрі королівські укази, а людина, яка ткала оксамит, відливала сталь для списів, виробляла папір, на якому писалися укази.

Власті робили з людиною що хотіли. Трудівника вони пригнічували працею і робили рабом через неї. Інтелігента вони розбещували ідіотськими книжками, отрутою нав'язаного гультяйства, лінощами і знов-таки перетворювали на раба.

А річ у тім, що кожна людина найбільше, навіть не відчуваючи цього, прагне діла, діяльності, бурхливого функціонування серед подібних до себе.

Копати, битися, писати щирі книги, наводити мости, бубніти під ніс новонароджені вірші, рубати дрова, вчити дітей, боротися

за справедливність, пробивати колодязі й тунелі, видувати скло, лікувати й обраховувати, — інакше й не варто жити.

А замість цього Гедимін бубнить про слова «вчися помирати» і «простий солдатський плащ»; замість цього бовдур Рунін бореться за моральну чистоту студентства (доносами) і варнякас про «консервативних слов'ян»; замість цього найчистіший Равбич каже про «кодекс гонору».

«Чорта тобі, а не кодекс гонору! А я ось зараз полізу під казан і подивлюся, що там із зольником... Дурниці! Рабство у лжі!.. Хочете вбити мене, а я не дамся! Та я здох би давно, якби не працював! Став би трупом, амебою, слизняком..»

Я шукаю живого, а ви тицєте мені і всім хрест на Софії і всесвітнє панування. Але ви забули одне, панове, що ви залишили мені працю і саме тому у вас нічого не вийде зі мною і з тисячами інших. Саме тому ви й прорахувалися. Саме тому, що ви не можете заборонити працю — розум людини ніколи не сприйме величі в курінні ладану. Бо коли ви спините колесо — ви спините життя. Узагалі життя. І передовсім своє.

І після кожного свого падіння я, Людина, встаю, бо мене піднімає праця. Єдина для всіх на землі:..»

Хтось біг, гуркочучи, залізними сходами:

— Паничу! Паничу! Князю Олесю!

Кирдун. Розпатланий, блідий, без шапки й чуги.

Витираючи руки промасленою ганчіркою, Олень незадоволено відволікся од розібраного гідравлічного преса і від своїх думок:

— Що сталося?

— Пані Антоніда!

— Що?

— Зомліла!

У матеріному покої тьмяно блимала одинока свічка. Темні штори були опущені. Лець вимальовувалися срібні й кришталеві грані флаконів на нічному столику, перламутрово блищала італійська майоліка під склом.

Вельми не гармоніював гіркуватий запах парфумів з візантійською ще, на кипарисовій дошці, «Триручицею». Третя рука виросла, щоб тримати сина, який падав у криницю, бо дві інші були зайняті. Ікона була, по суті, еретична, але добра людською добротою, на відміну від інших візантійських ікон.

Таку доброту в очах Олень бачив ще тільки на одній — теж візантійській — іконі «Володимирської матері божої».

Пані Антоніда чомусь лежала на канапі переодягнена у свій улюблений святковий одяг: білу із золоом, облямовану валан-

сьєнським мереживом сукню і білі із золотом, до смішного маленькі туфельки.

Лице у світлі свічки було блідо-рожевим, тужливі вії опущені.

Олень нахилився над нею:

— Що з тобою, мамцю?

— Не знаю. Переодяглася... Раптом запаморочилось у голові.

— Видно, різко встала. Ти кликала мене? То я посиджу.

— Так, тепер посидь.

Темно-сірі й широкі очі дивилися на Оленя пильно:

— Який ти! Трудівник. Господар.

Олень побачив себе в туалетному люстрі. Запорошений, із сьєк-так витертими руками, непричесаний.

— Піду помиюся й переодягнуся.

— Ні. Не треба. Ти хороший ось такий. Тобі ніколи не казали дівчата, що ти пригожий?

Олень зашарівся.

— Уродливіший, ніж прадід Яким. Усе краще, що було в усіх наших, ти взяв собі.

— Ма-мо,— з тихим докором сказав Олень.

— Не буду,— мовила вона.— Це я один раз у житті.

Усмішка її була сумна й квола. І чомусь в Оленя від цього щось мов перевернулося в серці.

На хвилину він заплющив очі, а коли розкрив їх — побачив, що мати дивиться на нього, ніби шукає розради.

— Загинув батько, Олесю. Що ж робити?

Що він міг відповісти на це...

— Весна? — спитала.

— Весна.

— Лебеді летять?

— Так. Хоча подекуди ще сніги.

Опустилися вії. Олень бачив, що матеріні щоки трохи рожевіють, ніби вона збиралася на силі.

Передчуття якоїсь неясної тривоги закралося в Олесеве серце.

А щоки матері все рожевіли. І все більш напружувалися плечі під мереживом.

— Я казала йому: не їдь, не вбивай ведмедя. У нього босі ноги. Він був голодний і рятував своє життя. Як ми... Усе рятує своє життя... Усе було боляче. Жити — боляче, їсти — боляче, дихати — боляче.

Голос у неї був жалібний і тоненький.

— Ма-мо!

— Слухай. Слухай мене. А риба як дихає, безмовно кричить на дні човна. У відчаї. Багато риби.

— Вони холодні,— недоречно сказав Олень.

Вона простягла до нього руку. Якусь незвичайну сьогодні, чомусь зовсім кволу й малу, як і вся її постать сьогодні, руку.

— Мамо, ми розумні істоти.

— Може, є і розумніші...

Лице матері горіло, як у лихоманці; теплі звичайно очі блищали, неспокійний рот кривився. І напружено, високо на подушці лежали плечі.

— Вважаємо усіх нижчими за себе. Гординя, підла само-впевненість! Вони, мовляв, німі, ці звірі. А ми можемо сказати, хто ми і навіщо? То хто ми перед життям — не німі?

Ніби відганяючи щось, вона покрутила головою.

— Вони не говорять.

— А може, ми не чуємо? Може, коли красується жито, воно відчуває те, що й ми, кохаючи, і в радості колишеться з кінця в кінець і міняє колір на бузковий, бо вбирається, і шумить-шумить само собі. Ти знаєш, що відчуває колосся під серпом? Тільки воно не може ні втекти, ні кричати. Не дано йому. Ну й що? Нам літати теж не дано. А ми, глухі, кажемо: мо-ожна, бо вони німі. І колосся німе, і звірі. А звідси вже не так далеко і до диких людей. Вони теж німі, бурмочуть невідомо що. І ми їх, сильні, беремо, як кроленя, та — долонею поза вухами.

Жаль роздирав горло Олесю.

— Кріпацтво,— сказала мати.— Скасуй його, Олесю, відпусти, будь ласка, людей. Знищ його, бо це теж людодіство...

— Я розумію, мамо. Я знаю...

Мати, видно, не хотіла, щоб він помітив її слабкість. Олесь зібрався з думками:

— Я знаю головне. Те, що людина повинна жити тільки для визволення людей. Вона не повинна нікого хвалити, нікому не повинна співати оди. Бо оди — це тільки утвердження того, що існує, закріплення його на мертвій точці, зрада поступу людства. Ніякої хвали, тільки вічне визволення людства. І нехай на цьому шляху навіть шибениця. Іншого виходу нема.

Родимка-мушка над верхньою губою матері ворухнулась від кволої усмішки. Знову напружилися плечі:

— Так... Так... А потім в'яна, тюрми, шибениці, убивства. Слабий молодший народ. Німий слабший сусід. Винен тому, що слабкий. І тому — вбивай! Байдуже, бог простить.— Мовчанка.— А не простить бог! Ох, як він не простить колись! Убиватимете себе, тільки аби не дивитися в очі Останньому.— Знову пауза.— Світ, у якому нікому не було б страшно жити.— Вона промовляла ці слова, ніби зважувала. І раптом знову почала відганяти щось.— Ох, яка жорстока, жорстока людина... Кров'ю,

плоттю, диханням інших... Забивати, щоб жити, яка нісенітниця! Яке безвихідне коло. Закликаємо до добра. Як можна рости до сонця, коли прикуті вбивством до землі? — Широкі сірі очі лихоманково горіли. — Навіть не заради тих, кого вбиваємо. Заради себе. Бо не може бути людиною той, хто вбив... Тому, кого вбили, легко. А ось той, хто вбив... У-у. — Заплющила очі. — А потім приходиться розплата і для нас. Приходить і в'яже руки, кидає на спину, — голос став раптом твердий. — Ні, я піду звідси не так... Перемогти...

Щось таке бунтівливе було в голосі матері, що він раптом кинувся до штори і з дзвоном розсунув її.

Обличчя було живе тільки при рожевому світлі свічки. Крім очей та двох лихоманкових плям на щоках — живого в ньому нічого не було.

— Що?! — майже крикнув він.

— Нічого. Просто я п'ятнадцять днів нічого не їла.

Холонучи, він раптом зрозумів, чому штори... чому свічка... чому вона тоді повеселіла і стала рівною до всіх і всього.

— М-ма-мо-о!.. — кинувся він до дверей.

— Стій, — тихо сказала вона. — Ради мене почекай, ну! — очі були такі погрозові, що він зупинився. — Я повинна сказати... Через п'ять хвилин підеш... Ну... Ходи сюди... Ради пам'яті батька.

Він сів біля неї. Вона взяла його за руку:

— Слухай, нехай навіть пізно... Знаєш, коли покинула їсти — мені стало легко... Уперше в житті... Я нікому не винна.

— Але це смерть! Мамо!

— Так. Це зачароване коло. Дороги, щоб вирватися, людині не дано. Або зникай, або вбивай. Божевільна вигадка. І тому ми приречені. Нема виходу.

— Мамо...

Вона тримала його за руку, але ногою він непомітно натискав на пластинку нічної сонетки біля її ліжка. Натискав... Натискав... Ніхто не йшов. І у відчаї від цього він спитав:

— Навіщо, навіщо ти це зробила?

— Ти прости мені. Ти залишишся дужий, бо в тебе велика, благородна мета. А я завжди була непридатна. Тінь — і все.

Олесь фізично відчував, як повинен калатати дзвінок у кімнаті Анежки... Боже, тільки б скоріше прийшли!

— Навіщо? Навіщо?

— Я була здатна тільки на це. Збунтуватися. Покарати себе за всіх, — очі її ловили його очі. — Може, хоч по краплині моєї крові бог покладе на інших і простить їм, не відають-бо, що роблять. — Голос раптом став майже погрозовим. — І він... теж.

Прикувати такий дух до оболонки бидла! Як він міг! Жерти, як тварини, викидати, як тварини, народжувати дітей, як тварини... І любити їх за те, що вбивають... У, погань!.. Хіба винні люди? Коли у помислах своїх їм би жититися світлом!.. І все-таки я випросила... прощення.

Він натискав і натискав пластинку... Та що вони, поглухли там усі, чи що!

— Навіщо ти так? На-ві-що!

— Не маємо права... І мені страшенно жаль вас: батька, Вацека і особливо тебе. Ти вразливий, тонкий. Знаю, не маємо права — і жаль. Може, цими днями я викуплю право на вас, і ви отримаєте можливість якось жити на землі. Не нести відповідальності за загальну провину.— Ворухнулася.— Треба було довести. І за те, що я — родичка Кроєра. І за усіх людей. І за нього, бідолашного, і за себе. Треба було довести, що ми не вбивці, що ми з відчаєм живемо життям інших... Хоч комусь збунтуватися... Щоб знали, що це нам країня покута, що люди думають... думають... про це.— Здається, почалося марення. Очі дивилися вище нього.— А я його страшенно кохала. Дай боже, щоб тебе... так...

Тремтячи, він схилився до неї. Вона доторкнулася губами до його очей:

— Ти понесеш мої очі далі.— З великим, останнім зусиллям доторкнулася до його руки: — Обіцяй мені. Обіцяй, що ніколи без крайньої, без смертельної потреби не одбереш життя в живого.

Він кивнув головою.

І тоді вона, ніби вичерпавши всі сили, опустила плечі. Тільки тоді. Опустилися й повіки, тепер спокійні. На повіках лежала блакитна тінь...

У нестямі він кинувся вниз:

— Люди! Лікаря! Люди! Люди!

Але ще раніше, ніж прибігли люди й лікар, у пані Антоніди почалася агонія. Дивно, спокійна агонія, схожа на згасання лампади, у якої все вигоріло дотла...

Вони сиділи удвох у покої діда. Він завжди зупинявся в ньому, коли приїжджав до Загорщини. Олесь трохи відійшов, так і не виплакавшись; дід, в усякому разі, більше не боявся за нього.

Так вони й сиділи в одному спільному горі, дуже старий і молодий. А поміж ними стояла пляшка тминівки та запилена, мов у фуфайці, пляшка вина.

— Знаю, і для тебе занадто. Отак, за кілька тижнів. Але ти — людина. Стий. Чіпляйся і стій... Та й мене, старого егоїста,

пожалій... Я, Олесю, справді старий. Перед тобою майбутнє, свої діти. А переді мною — могила. І дітей моїх нема... — Одні, самотні, у великому будинку. — Ти ще пустиш коріння. А я, мов стара тополя, що випустила пагінці, а їх постинали. А на нові — сили нема. Один zostався, та й той... Один ти в мене... Сохну я, мов дерево, обрубане та обгоріле... Ти мене пожалій.

— Я не буду, діду... Але не прощу я собі... Як я міг так зануритись у своє, не помітити!.. Кожної весни й осені, завжди це так було, що вона зачинялася, ніхто не міг бачити... Але все одно — як я міг допустити?

— Не допомогло б, — налив дід йому вина, а собі тминівки. — Вона все одно зробила б це... Поранена совість, сину...

Дід мовчав. Що він міг сказати? Він тасував думки.

Якесь зовсім темне, ніби осіннє, було небо над парком. За вікном місяць шалено мчав під нерухожими махинами хмар.

— Найлегше закінчити так. Але людям треба їсти. Щоб жити. Життя — доброта. Найбільша доброта, яку дано кожному, незважаючи на весь біль. — Дід не зважив, що суперечить сам собі. Він просто казав прості думки, як усі люди. Може, якась і втішить. — Щоб жити... Особливо тому, що самі й кидають зерно, що дають йому рости, що борються за колосся — інакше б ниви заглушили бур'яни... Що вдієш, трава краще відростає, коли її косять... — Дід знову налив і замислився: — Випий, сину. Я довго жив. Мене б назвали божевільним, коли б я сказав, ну хоч би про котли на цукроварні... Прес крутили руками... А, дурниці!.. — Дідова думка блукала в присмерку: — Ось паросток бульби в погребі. Жовтий, блідий... Чи цибулі, теж жовтий, без смаку. А поклади цибулину без землі, без води на вікно. Паростки стануть зелені, з'явиться звідкись гіркість... Значить, є ж щось у світлі. То невже ми дурніші за цибулину? І справді навчимося згодом робити хліб із сонця. І люди стануть живитися світлом.

— Згодом, — з прикрістю сказав Олесь.

— Зате назавжди. І стане добре. Спершу людям... Потім тваринам... Потім рослинам... Ходіть собі, смійтеся... Бігайте собі, скачіть, літайте, славте життя... Колосіться собі, зеленійте... — Очі Вежі лагідно світилися з-під суворих повік. — А ти, людино, стій. Стій, не падай, за всіх стій. Спершу за людей, потім за всіх, хто дихає й шумить. Довго ще стояти. Криваво. А ти стій. Навіть при своїй принизливій тваринності — стій. Тварина, а стоїш. За це з тебе — усі гріхи та на святість велику.

Місяць мчав серед непорушних хмар.

— Сосни на Довгій Кручі бачив? — спитав дід.

Олесь згадав.

...Стрімкий, тремгливий, мов стріла в польоті, Дніпро... Довге, з версту, і високе, сажнів на п'ятдесят, урвище... Криваво-червона глина... На кручі, корінням угору і свіжими кронами вниз — сосни... Висять... Біті, страшенно скарлючені... Перевіті, неприступні, самотні... Нескорені у своєму жаданні жити там, де і не захотів, і не зміг би жити ніхто.

— Атож.

— Так це ми. Кволе обірветься. Всяке інше обірвалося б... крім нас... І все. До останнього каменя запам'ятай...

Через кілька днів поруч із могилою пана Юрія з'явився інший горбок, який через місяць обріс зеленою травою.

Басак-Яроцький одразу з похорону взяв Олесь до себе, не давши навіть повернутися йому в опустілий дім:

— Нічого тобі там робити.

— Я, може, до діда, дядьку Петре?

Пострижний ще більше почервонів:

— Ви там мудрагелити будете. А тобі зараз та мудрість... кгм,— і дядько виразно кашлянув, одним виглядом краще за всякі слова показавши, як саме зараз потрібна Олесеві та мудрість.

Їхали верхи грузькою дорогою. Весна запізнювалась, і тільки зрідка поміж хмар проглядав гарячий, молодий, синій клопоть неба.

— Сором,— короткі вуса дядька ворушилися.— Із самого постриження запрошував до себе... Хай у мене різних там... «поутру проснувшись» нема. Я тобі не імператриця Анна. Я солдат.

«Поутру проснувшись» була улюблена страва імператриці Анни. Готували її з бичачих очей, і дядько завжди вживав цю назву, коли говорив про зіпсовані смаки.

Дядькова бурка, на яку витріщали очі хлопчачі всієї округи, пахла тютюном, як і парадний мундир. Це було вбрання на найважливіші випадки життя.

Ладний і сивий, він їхав на своєму конику просто, як їздив, напевне, й під кулями. Олесь був вдячний пострижному, який не дозволив йому зайти до опустілого палацу. Усе розумів старий. Сказати часом не міг, але розумів усе.

Дитячі сині очі, не мружачись, просто дивилися на небо.

— Бачиш, жайворонок... Як на нитці. Ти не знаєш, Олесю, де вони вночі ховаються? Уночі ж морозить. Я лежанку щовечора топлю на старі кості. Люблю вогонь... Здається, ніж утопитися, то краще б у вогні... То не знаєш де?

Дістав коротку люльку, кисета — і задимив.

Тромб одвертав храп від тютюнового диму і косився на Басака-Яроцького розумним оком: господар не куриє.

— Що за тютюн такий приємний, дядьку?

— Ти вважаєш, що тільки багатію приємний тютюн курити? усміхнувся дядько.— Викручуємось і ми, та ще як. Дороге життя, воно в дурнів буває.

— Ні, справді.

— Кгм... Тютюн гарний, це правда, турецький... Але навіть найдешевший тютюн, який ми, бувало, курили там, коли вірменин не приїде, можна зробити — ого! — на обличчі у Петра було задоволення.— До мене, бувало, всі біжать: «У Яроцького запаси старого. Яроцький збереже, хоч не скнара». І не знають, що я навіть з корінчиків можу тобі таку «Кабу-Гавану» (він так і сказав) скрутити, що тамтешні індуси сім верст бігтимуть за конем та нюхатимуть.

— Індіани, дядьку

— Ну, індіани... А уже зі справжнім тютюнцем, то, я тобі скажу, і Вежа такого не нюхав, що я можу зробити.

— Як?

— А звичайно. Домашній тютюн, звісно, доглядай як слід. Це. кгм. основа! А потім готуйся «Кабу-Гавану» робити.— Яроцький димив, немов ладан і смирну куриє невідомому богові.— Чекай, поки зацвіте білий буркун. Не та жовта погань, що під час засухи поля катує, а його білий брат. Стеж, щоб бджоли політали найбільше день. Щоб зайвого не випили меду... Збери квітки обережненько, почисть і суши не на сонці — під вітерцем, але швидко. А висушені змішуй з тютюном... Спочатку небагато, бо звикнути треба, адже таке курити — як у квітках заснути: і сон, і легкість, і думки приходять відчайдушні, ніби щохвилини ти з персидською царівною можеш оженитися та плювати на весь світ.

— Дурман?

— Ні. Просто нешкідливий мед.

— Так просто?

— Хе-хе,— сказав Яроцький.— Бачиш, що в кисеті на дні?

— Ну, клубок якийсь.

— Це вересневий жовтий антін, порізаний та в сітчасту тканину загорнутий. Понюхай.

З кисета повіяло добрим тютюном, медовим літнім полем, осінніми садами і ще чимось.

— А це що? — спитав Олесь.— Яке приємне! Як занедбаний сад у червні!

— А це інше, про що хотів сказати. Троянди не в кожного є, то шипшини в повному квітінні набери, підсуши та мішечок у скриньку з тютюном поклади.

— Ви маг, дядьку.

— Я багато такого знаю... Даремно ти не приїжджав. Простота тобі потрібна людська, хлопче... Звичайне, сіре, своє... Нехай нерозумне, порепане, але своє... Як предки жили. Були багаті, але на мульткомуні спали... Та й не чужий ти мені. Дітей у мене нема... Усе ця війна. А ножиці твої, пострижні, срібні, й досі на стіні висять. Поруч із листом, з особистою мені подякою Єрмолова Олексія Петровича. Ми тоді, каптенармус випадковий, чотири солдати та я, п'ять днів перевал проти лезгинів тримали. І назву вже того перевалу забув, а досі, як згадаю — вищать та гелгочуть, ну — серце палає, нікуди дітися.

— Вам скільки ж років, дядьку?

— Не так уже й багато. Народився через три роки після смерті імператора Павла. Значиться-а... Ось, п'ятдесят п'ять мені... А туди я потрапив молодиком шістнадцятилітнім. Офіцери, бувало, пити та в карти. А мені магуса багато прислати не могла, та й програвся б я, а із солдатської казни позичати — це бога забути треба. Та й нецікаво мені це було. То я в перса куплю... по-нашому не знаю як тобі й пояснити, але в'язке таке, дрижить, як наш холодець, але не з м'яса, а з динного, здається, соку та цукром обсіпане... словом, рахат-лукум... та сиджу, та зуби в мене, немовби у смолі, в'януть, а сам дивлюся на гори... І здається мені, наче вони зовсім не з каменю, а з блакитного шовку, і легкі, аж пусті всередині. Ось-ось полетять.— Посуворішав трохи.— Тільки спочатку вони такі й були.

— Ну і як ви там?

— Сім років був в особливому кавказькому корпусі при Олексію Петровичу, довгих років йому. Живий ще. Скривдили його, а чолов'яга який був! Лев! Боялися його у верхах. Чутки серед солдатів ходили: «Аби заколот, а ми вже на штиках донесем його до трону».

— Як на штиках?

— А так. Штики в парусину та на плечі. А на парусині генерал, щоб вище. А довкола солдати та прапороносець... Мене він пам'ятав, хоч і не дуже відзначав. Не терпів він цих цяцьок ні на собі, ні на інших. І правильно, пишатися тут нічим. Присяга, звісно, інакше кожному солдаткові через двадцять п'ять років не чисту, а голову рубати треба... То Олексій Петрович це розумів. Не те що Паскевич. Той за Еривань та Арзрум мені теж грамоту та зброю, кинджал, та особисту шаблю, та хрест. Я це все у скрині тримаю.— Вибив люльку, крекнув, ніби хиль-

нувши чарку.— Потім провоював я рік із гаком з Паскевичем Іваном Федоровичем. Вісім років уже було моєї служби. Відзначив він мене після того, як фортецю ми брали... Як-бо вона?.. І це забув! Але образив він мене там сильно. «Шпурі,— каже,— треба вести та підривати». А я йому: «Дозвольте сказати, не треба цього. Добра фортеця. Нам знадобиться. Війська багато, залиште її в облозі, та — змором її. Шкода крові». А він: «Ви боїтеся, здається?» Графство дурне! За такі слова нерозумний солдат, де й не треба, на смерть іде.— Яроцький розповідав глухо й спокійно, ніби про те, як вони вчора пообідали.— Я пішов та, поки вони там з підкопом вовтузилися, самовільно ту фортецю взяв. Довелося йому на свічку наплювати, а порох здати в цейгауз, на грабіж... Зрозумів, що образив мене. Як навідає наш полк, то не обмине, щоб не спитати: «Як живеш, земляче?» Та і на ім'я, по батькові.— Усміхнувся: — І ось хоч що кажи, хоч і наш, білорус, а не любив я його, покійного. І тоді, і тепер. І не за поляків, що він із ними вчинив. Це — присяга, і хто перед богом не винен? А так просто. Слизький був чоловік. Царедворець. Душа, здається, відкрита, а сам хитрий, мов лис.

Коні ступали підсохлою землею. Жайворонок, мов на резинці, смикався між небом і землею.

— Але померла мати. З'їздив сюди, обсадив могилку. Пусто, тужливо. І половини відпустки не відбув — назад... Тут потрапив я на лінію, по фортецях. Чечня. Дев'ять років на лінії. Був я вже капітаном... Тридцять років мені було, і чотирнадцять років я служив, коли став над Дагестаном і Чечнею Шаміль. По-нашому чи то цар, чи то митрополит, по-їхньому — імам. «Імати-хапати» наших, значить, поставлений... Ну, тут і почалося... Бож-же мій! Б'ються люди, палять, ріжуть.— Сині очі Яроцького потемніли. Хриплуватий бас приглух.— З генералом Голофєєвим у Чечню ходив. Лік сутичкам забув. Крові лилося... У сорок дев'ятому році мені було сорок п'ять, а прослужив я двадцять дев'ять років; зранений увесь, як старий вовк,— пішов я в чисту, з пенсією та з чином майора. Поспішно жили люди, хутко зношувались. Та й я вирішив: годі, треба й пожити... Вислужити багато я більше не міг. Служили з наших одиниці, зв'язків нема. Знань особливих теж нема. Далі служити не було сенсу. А таких армійців було там триста берківців та ще наперсток.

— А хоробрість?

— Не був я хоробрим. Ніколи не був. А навіть коли б і був, то серед нас, сірої шерсті, сміливіших за мене було б — як до Тифліса з Еривані раком поставити... Та я й зрадив чистій. Щиро

кажучи, прикро мені на душі стало.— Дядько знову закурив.— Залили ми ці сині гори людською кров'ю... Гірші за них дикуни та сволота безпардонна. Воїнів скільки, джигітів скільки поклали за ці двадцять дев'ять років! Та ще ж після мене десять років минуло, а все воюємо, маленьких не можемо здолати. А шкода людей. Дикі воїни й головорізи, але справедливі. І друзі вірні. Дивлюся, краще мені з ними перепічки їсти, ніж... А, та що там! — Курив.— Соромно. «Бешкетництво, та й годі», — як мій денщик казав. Мало того, що сплять ці їхні саклі, так ще неодмінно знайдеться наволоч та й водоїму їхню... А вони люди гидливі, чисті люди. Руки й обличчя миють п'ять разів на день, не рівня нам. А я тобі скажу, таких охайних, як ми, — це ще пошукати. Німець не такий. Англієць не такий... Ну от і ці такі... Я з ними мирився, вони мене поважали навіть, мирні. Кажу їм: «Баранів одженить, військо пройде». Знаю, з ними по-доброму, щоб не злидарювали, то й вони немирним не скажуть. А в мене і серед них друзі були. Та які! Сам грізний Мехмет-ходжа. Чеченець був. Мамакай-абрек... Муса-інгуш. Ахмед-бек.— Дядько тихенько затягнув гортанну пісню.— Це по-їхньому означає: «Ми народилися в ніч, коли вовчиця привела щенят. Ми отримали ім'я, коли рикає на схід сонця барс. А сміливі ми стали в горах, де лавини висять над головою, як смерть. Проклинаємо цих князів, вони волохаті й руді собаки... Як доживемо до весни — кров'ю їх примусимо...» — Розвів руками: — Ну ось... І скажи ти, навіщо?! Скелі ці бідні потрібні були? Своєї землі мало?

У цих чистеньких білих кімнатах разом з Олесем жили спокій і мир. Жили уже восьмий день. Оточені садом десять кімнат під зеленою від моху гонтовою покрівлею. Низенькі вікна, обведені синім, веселкові од старості кахлі натоплених грубок, піч на кухні, розмальована пояском: дівчата з коромислами і вершники. Двері не тільки прямокутні, але подекуди, для краси й різноманітності, з напівкруглим верхнім одвірком: не полінувалися парити і гнути дубову колоду.

Дворові споруди трохи віддалік. Садок шумить уночі. Книжок майже нема, крім повсюдного «Завальні», двох-трьох мисливських книжок, «Дударя білоруського» та ще календарів з вісімсот сорок дев'ятого року.

На підлозі, вилізаний до жовтизни, де — густо — вовчі шкури, а де і самоткані доріжки. На стінах — привезені килими. Єдине багатство висіло на них — зброя, чудової краси кавказькі шаблі, пістолети, гнотові й крем'яні, оздоблені сріблом рушниці.

Дядько поселив його у власній великій «парубоцькій».

Ті ж килими, та ж зброя. Ніяких ліжок, тільки дві лежанки біля стін, а на них ліжники. Укриватися кожухами, щоб було тепліше.

Великий мідний рукомильник, мурин на годиннику крутить перламутровими очима. Та ще столик, та на нім вино й закуска, коли вночі живіт забурчить від голоду.

І дивно, незважаючи на те, що у Загорщині і у Вежі такого не було, щоб їсти, як у дядька — по зав'язку, він і справді тепер відчував щоночі голод.

— Щовечора лазня, голубе. А лазня в мене особлива.

Лазня справді була особлива. Єдиний новий будинок фільварка — віддалік, за тином. Стара згоріла три роки тому. Не те щоб вогнем, а просто — так уже натопили, такий був у ній м'ятний та густий дух із парюю, що вона тихо собі зотліла за ніч, не витримала. Прийшли вранці, а лазні нема.

— І я по сусідству з тобою. Ти, коли хочеш, дверей на ніч не зачиняй. Он тобі з лежанки грубку в коридорі видно. На світанку її затоплять. Не знаю, як ти, а я люблю вранці, ще в темряві, прокинутися та покачатися під кожухом. Дивлячися на вогонь та слухаючи, як гуде.

Олесь прокидався у темряві під гудіння і світіння полум'я. Лежав. Думав.

Снідали. Дядько йшов у справах. Олесь — у пущу, де вже синіли проліски, або до Дніпра, що спочатку з гарматним гуркотом трощив кригу, потім мчав її, нагромаджуючи і знову руйнуючи замки з крижин, потім широко розливався, ніби хотів захопити в своє лоно якнайбільше неба.

У пущі, в улоговинах, обережно, щоб, крий боже, не набрати піску, зрізав у кошик зморшки. Це було тихе, добре полювання. Повертався пізно, у сутінках. Утомлений пес біг попереду, і, коли оглядався, очі його, за п'ятнадцять сажнів, світилися червонуватим світлом.

Дядько вже чекав. Діставав з глечиків яблука, не мариновані й не квашені, а — секрет куховарки — немовбито свіжі і тільки залиті однією холодною водою, а тому особливо соковиті від неї. Однак це була не просто вода і не розсіл, щось зовсім інше. Ніби у воду налили яблучного соку: кислувато-солодкувата, із запахом свіжого яблука. На похмілля — за вуха не відтягнеш.

Перед сном, коли Олесь уже лежав, люди приносили тричотири оберемки соломи і клали на підлогу біля лежанки. Приходив дядько погомоніти з годину перед сном. Набивав лежанку соломою, лишаячи довге пасмо, що з'єднувало солому в лежанці із соломою на підлозі.

Закурював куцу люлечку, підпалював солому в лежанці і, сидючи на дзиглику перед дверцятами, здається, повільно, але спритно, ніде не обриваючи, тягнув і тягнув солому зі стіжка у вогонь. Ніби нитку з кужеля на ручній прядці. Тільки замість веретена крутився біля його правої руки невгамовний жовтий вогонь.

— Не по-нашому, звісно,— казав дядько.— Люди аж дивуються. Але звик на півдні. Та й робота рукам.

Відблиски робили його лице мідним, а вуса — рожевими. Тягнулося й тягнулося, дрімотно шелестіло, не обриваючись, золотисте солом'яне пасмо.

— Воювали,— казав дядько.— І війна ж тоді падлюча була. Виходимо полком, відріжемо шмат лісу розставимо пости, щоб не стріляли по-воінах, та й вирубаємо весь ліс. Геть усе, крім ожини. А потім, під час спеки, прийдемо та спалимо Вепри тікають. Фазани, бідні, летять, та, дивисься, якийсь горить на льоту... Атож, спалимо цього разу і з ожиною. Просіки ведемо, заложників беремо.— Тяглася солома у вогонь. Сухе тіло колишнього колосся.— Агуальго ще раніше взяли,— вкотре згадує дядько кавказькі пригоди.— Шаміль тоді в Даргу втік. І почалася ось така війна. Тепер їй тільки кінець надходить. Кажуть, оточили начебто імама в Гунібі. А тоді й кінця не видно було. Пішли ми з голофесєвською експедицією на Чечню... Жителі втікають, худоба реве. Словом, коли приходять набіг в аул — пусто там. Одні старі та кури. А то й старих нема, одні кури. Тут уже козаків за руки тримай. А коли аул близько і там у когось із козаків кунак є — козаки солдатів тримають. Війна, звісно! Назвемо для прикладу три аули: Великий, Середній і Малий Хунзах. Це я назви зараз придумав, для прикладу. То війна приблизно така буде, за донесеннями: «Узяли аул Малий Хунзах. Жителів перебили, курей половили і з'їли, саклі спалили, мечеть загидили»; «Узяли аул Середній Хунзах. Мечеть запаскудили, саклі спалили, переловили і з'їли курей»; «Узяли аул Великий Хунзах. Курей переловили і з'їли, мечеть загидили, саклі спалили». Повсюди, як бачиш, однаково. Уся різниця, що спочатку, а що потім. Та ще Малому Хунзаху разом із жителями дісталось бо нижче на горі лежав... Старі солдати й офіцери цим гребували. Ну, а молокососам, звісно, принадно. Начальство наказує. Воно відповідає: «Круш-ши, хлопці!» Та й гонор. То його на стайні шмагали або, скажімо, до казначея на обід не запрошували, а тут перед ним земля горить... З тої причини, що війна не війна була — звірілі люди, і вже як дійде до кинджалів і куль, то тримай їх тільки. Рідко були справжні бої. Якось пішли ліс рубати, і раптом — напад. День билися.

Річка там така є... Назви не наші, то забудь... Ва... Валерка?
Валетка?..

— Валерик.

— Диви, правильно. Звідки знаєш?

— Вірші такі є. Лермонтов написав.

Дядько на мить відволікся од своєї «пряжі», щоб почухати підборіддя. Вогник, ніби того й чекаючи, поповз із лежанки до стіжка.

— Куд-ди? — дядько, спіймавши його, запхнув назад. — Ану, ходи до своїх!.. Знав одного. І саме в цей час. На Валерці й під час експедиції.

— Так це ж велика людина, дядьку... Поет?

— Чи поет — не знаю. А що поручик — добре пам'ятаю. Офіцер був непоганий. Тільки свавільний і неслухняний. Не хотів в експедиції воювати. Серце, виходить, йому не дозволяло, щоб наказували.

— Може, це не той... Михайло?

— Михайло Юрійович, правильно.

— Ах, чорт, — дядько ніби одразу виріс в очах Загорського: треба ж таке, кого бачив! — І розмовляли ви з ним?

— Чому ж не розмовляли, коли трапиться. Що він, турок? Ми з ним і полювати ходили. І чайок з ним ганяли. Я там від кави нашої одвик. Усе чайок та чайок. Винятковий ми з ним чай уміли робити... Секрети були різні... Він свій в одного друга випитав — убили його потім під грізною фортецею. По-дурному зовсім. А мені мій секрет даром дістався: хочеш, щоб кава або чай добрі були — клади якнайбільше того й другого.

— Розкажіть, дядьку, який він був?

— Який... Звичайний... Очі, та ніс, та дві руки. Несамовитий такий... Ноги кривуваті, ніби дитям на рахіт хворів. Звичайний армійський офіцер... Тільки, що багатий.

— Про що розмовляли хоч?

— Пам'ятаю я, думаєш, про що з кожним офіцером говорив?

«Ех, дядьку-дядьку, — подумав сам собі Олесь. — Поцастило тобі, а ти...»

Мало не сплюнув з прикrostі, але тоді подумав, що вини Басака-Яроцького тут нема. Звела доля із звичайним армійським офіцером, яких дядько, справді, бачив сотні. Хто відрізнити під сірим сукном одне серце від іншого. Ех, люди! І справді, «стыдно-с»

— Пам'ятаю тільки, що незвичайної хоробрості був чоловік. Нащо вже ті бусурмани, а він і їх перебусурманів. Набрал собі добровольців — такі ж урвиголови, як він, — та й пішов гуляти. Сам у червоній сорочці, у бешметі, кінь під ним білий... Що ти

думаєш, на таке подивившись, та життям не ризикувати — цього не можна. Вельми просто і здуріти або запити до останнього солдатського хреста та забути, хто ти є, чоловіче.— Засміявся: — Ми з ним і у фортецях на лінії стояли. Це тільки кажуть, що «війна, у, війна!», а насправді війна — це нудота. Особливо у фортеці. Рідко веселе станеться. Був я деякий час комендантом фортеці Шатой. Одна назва, що фортеця. Вал, та огорожа, та подекуди глинобитний мур. Ну, однак, у мене солдати та кілька гармат. От якось стою на мурі, аж бачу — курява на дорозі. Летить вершник. Обідраний такий джигіт. Буркою щось прикрив. Підлітає під браму: «Іване! Відчиняй!» — «Чого тобі треба?» — «Відчиняй! Пропав зовсім, коли не відчиниш!» — Знову засміявся.— «Та що тобі тут конче треба?» — питаю. Той як спалахне. Очі бандитські, жалісні, у горлі аж клекоче: «Відчини, шайтан. Марушка карапчив». А це в нього, значить, грошей не було, то він собі дівку, жінку, узяв та вкрав. Добре. Пустив я його. Він дякував. І дівка кланяється. А зброю я в нього все-таки забрав. Знаю, чим це кінчається. Дав йому з дівкою пусту халупу. Думаю: «Спробуйте знайти. А коли й знайдете — пізно буде». Сам пішов чай пити. І двох чашок не випив — кличе солдат: «Ідіть на мури, ваше високородіє». Іду. Бачу, перед брамою чоловік п'ятдесят на конях. Усі з рушницями. Ну, думаю, купив собі клопоту через чуже весілля... Попереду вершників — чечен. Ніс, мов у яструба, борода руда, мовби, ти скажи, він її навмисне пофарбував. Очі бандитські. І папаха білим оторочена... Хаджа! «Іване, відчиняй, лиходій у тебе. Карапчив мою дочку. Ми його зараз різати будемо». А я йому: «Ти у своєму домі даси когось різати? Ось. А тут мій дім». — «Я у своєму домі лиходіїв не приймаю». — «То що, — кажу, — ніхто з твоїх гостей по баранту¹ за Терек не ходив?» Кілька чоловік засміялися. Потім рудий каже: «Пусти мене одного». — «Ну, один, — подумав я, — нічого не зробиць. Та й пізно». — «Іди, — кажу. — Тільки решта нехай від'їде, а ти зброю поклади». Рудий каже: «Кинджал один залиш, Іване».

Ну от, не став рудого ображати. Пустив. Іде той, очима тільки по боках зиркає. І наче хто його веде, прямо до тієї мазанки. Ну, думаю, почнеться зараз. — Очі Яроцького сміялися: — Узяв кинджал та як кинув у двері, зуби вищиривши, — аж той дюймів на чотири увійшов. Тілький й сказав: «Гих-х...» Зрозумів, що пізно, але злість зігнав. Та ще ніби сказав цим ударом: «Узяв ти мою дочку, то на й кинджал, подався...» А через кілька днів

¹ Барантá — самовільне захоплення чужого майна, щоб примусити його власника задовольнити претензії особи, що чинить баранту, або відшкодувати заподіяні їй раніше майнові збитки.— *Рег.*

помирилися. Така гулянка перед фортецею була — любо! І мене частували як посадженого батька.— Помовчав.— Це приємно згадати. А решта — нісенітниця. Народ, головне, хороший. Не можна було мені того джигіта не пустити. Ну, що, ну, зарізали б. Мало зарізали людей? Мало їх і так зарізали, так ще й за кохання... Знаєш, як по-їхньому «кохання» буде? Хйоме... Чуєш? Як подихав... О!..

Дядько пішов спати. А Олесь лежав без світла і дивився, як у коридорі скидається у грубі вогонь.

Будиночок у садку. Прості люди. Прості слова й спогади. Прості співи жінок у челядній:

Тесав він сошки
З моїх білих пліч,
Вив він вірьовки
З моїх русих кіс,
Пускав ручаї він
З моїх дрібних сліз.

І він ще більше розумів після цих днів: усе в простоті, усе в близькості до них. Їм важко, треба бути з ними.

Грубка. Відсвіти вогню.

І взагалі, кому було добре жити на цій землі? Усе, здавалося, є, а болить душа.

Обличчя пливли перед ним... Пан Юрій... Мати... Равбич...

Чому такі нещасні люди?!

...Батько... Лермонтов... Черкеси... Шевченко... Кастусь... Ма-
лаховський... Віктор... Чорний Война...

Чому така нещасна земля?! І довкола нещасна, і особливо тут нещасна.

Скавав у темряві вогонь.

І, дивлячись на нього, Олесь думав:

«Бунт наближається... Наближається повстання... Близько революція, вибух шаленого гніву і люті. Невгамовна пожежа від Гродна до Дніпра. Її не може не бути, таке зробили з людьми... Іде воля для мого народу і для всіх народів...»

Вогонь палав у темряві.

«Вона близько. Тільки сліпі не бачать, тільки глухі не чуять. «Криводушні! Обличчя неба розпізнати вмiсте, а знамення часу не можете?» Вона неминуче буде в цьому поганому, паскудному світі, який ви збудували. Світі найганебнішої брехні, канчука, тюрем, утиску малих народів, заборони мови, затискання рота... Але головне — у світі брехні.

Бо ви не просто вбиваєте людей і народи — ви брешете, що ви їхні добродії, і примушуєте того, кого вбиваєте, аби він кричав: «Дякую!»

Наближається час. Капає вода з рукомийника.

Кожна крапля — це на краплю ближче до вашої погібелі, як би не скиглили і як би ви не трималися за життя. Хоч як би ви брехали, яких би катів і брехунів купували і ставили на свій захист.

Краплі падають у темряві, і точать, і наближають...»

Кап...

Кап...

Кап-п...

Х

Таємниця Павлика Когута все-таки впливла на світ. Та ще й зовсім по-дурному. Довірилася Галинка Кахнова молодшому братові Іларію, послала до Павлика, щоб покликав. Малий прибіг додому до Когутів, довідався, що Павлик на току міняє з братами нижній вінець колод, ускочив туди й бовкнув:

— Павли-ку... Сестла плосила, соб ти не затлимався, як уцола.

Кіндрат з Андрієм так і сіли на колоду.

Ще через мить Іларій уже тікав, зрозумівши, що зробив щось не так, а Кіндрат гнався за ним, аби розпитати про подробиці. Хлопчик, однак, був розумніший, ніж можна було подумати, шмигнув од дорослого телепня в лаз, у нору під коморою, та там і лишився.

Кіндрат пропонував йому здатися. Обіцяв різні блага солодким, аж самому бридко було — такий уже Цукор Медович! — голосом. Малий тільки сопів.

Когут зі злості нарвав кропиви і туго запхнув лаз, а сам, потираючи долоні, пішов на тік, розмірковуючи, що б усе це означало.

А коли прийшов — брати билися.

— Братам... на дорозі став? — видихав Андрій.

— Не чекати ж... доки ви її... удвох... сиву... у монастир поведете, — сопів Павлик.

Кіндрат кинувся розбороняти і отримав од Павлика у вухо, а від Андрія у щелепу. Розізлився, надавав Андрієві, бо той ударив перший. І ще від нього отримав. Натхнений цим, Павлик почав натискати на Андрія, аж поки той, відступаючи, впав за колоду, накрившись ногами.

І тільки тоді Кіндрат зрозумів, що покривдили і його. І зовсім не Андрій. Схопив брата за петельки, кинув через ногу на солому.

— Ти? З нею?

Притиснув у кут.

— З нею, — сміливо відказав Павлик.

— Будеш?

— Буду.

— Очі твої де були? Два роки вона нам дорога.

— Я спершу й чекав. Та не чекала вона. Неохота їй двадцять років чекати.

— Не викручуйся. Не базікай. Відступись.

— Ні. — Павлик уцідив Кіндрата.

І в цей час на молодшого навалився Андрій.

Бійці билися мовчки, зціпивши зуби. Брати-близнюки відчували: насміялися з найдорожчого, що в них було. Павлик лютував: дросе на одного. Так дідько з ними. Спитали б, холери, в неї.

Павлика притисли до стіни. І тепер, знаючи, що його подолають і можуть так налупцювати, що тиждень до плота не підійдеш, він відчував в очах червоний туман. Рвонувся між братів і зняв зі стіни ціп: дубовий бич на відполірованому рукамі горіховому ціпилні.

— Геть! — гаркнув так, що брати відлетіли. — Сунетесь до неї — уб'ю... Соромився вас, а ви з кулаками... Уб'ю!

І кинувся на них. Кіндрат був зареготав, але одразу відскочив. Ціп урізався в тік біля самих його ніг.

— Дур-рило! Ти що?!

Але Андрій з білими очима вже схопив інший ціп і біг на Павлика.

Гех-х! — ціпи зустрілися в повітрі, закрутилися один за одного.

Павлик вирвав свій. Кіндрат непорозуміло дивився, як брати лізли один на одного. Це вже був не жарт. І тоді він теж схопив ціп.

Павлик летів на Андрія, і Кіндрат підставив ціпилно, рвонув ціп із рук брата і відкинув у куток... Андрій, ніби нічого не розуміючи, налетів на них, підняв ціпилно: бич звично крутився в повітрі.

Кіндрат знав: один удар — і смерть. Стрибнув, схопив Андрія за руки. Тим часом Павлик знову схопив свій, а заодно й Кіндратів ціп. Кіндрат потягнув Андрія за собою, разом із ціпом, і спиною притис Павлика в куток. Не маючи змоги розмахнутися, вони гупали одними бичами то по своїх руках, то по чужих спинах. Бичі бовталися, мов язики у дзвоні, і ляскали м'яко, але відчутно.

Кіндрат отримав від когось по голові. Захитався. І в цю мить

заскочив на тік озеричанський пастух Данько. Гнав корів, хотів попросити кресала і все побачив.

— Гарцюєте? — з лютим гуморком спитав Данько. — Танці?

— Аг-га, — нічого не розуміючи, сказав Кіндрат

— Ну, то я вам наостанку заграю, — усміхнувся Данько.

І стьобнув, з пострілом, циганським батогом. Та по всіх трьох. Та ще. Ще.

— Аля, чу-чу, кнури! Ашкир вам, барани!

Нарешті до всіх трьох дійшло, та й жалив батіг, як гарячим залізом.

Брати відпустили один одного. Кинули ціпи

Негаразд було на току.

Не дивилися один одному в очі.

— Ви що ж це? — спитав білий, мов смерть, Данько. — Ох, бовдури, ох, поганці препогані.

Когуті мовчали.

— І, певне, через дівку. Я й то бачу: на селі один просмолений паркан та три йолопи біля нього... Та чи є така дівка, щоб варта була?!

Кіндрат нарешті отямився:

— Годі вже. Не чіпай дівки.

— А я її зачеплю, — погрозово сказав Данько. Не все мені по жовнірках та вдовах. Подумаю ось, подумаю та у вас, цапи, і в тебе, курча, так її смикну з-під носа...

Вродливе Данькове лице стало різким. Щось яструбине було в очах. Затремтіли брови:

— Брати. Та ви, як пирій, з одного куша всі... Ану, миріться! Мовчанка була довга. Потім Павлик важко зітхнув.

— Я винен, Кіндрате... Винен, Андрійку.

— Чорта нам із того! — сказав Андрій.

— Я сказати хотів — духу не вистачило.

— З тобою вона хоче? — глухо спитав Андрій.

— Атож... Не хотів, брате.

Андрій махнув рукою:

— А, та що там... Спав ти, як совість роздавали... Ходімо, Кіндрате!

...Годиною пізніше, сидячи на березі, брати, все ще мовчки, вмочали руки у воду і прикладали до синців та гуль. Порушив мовчанку Андрій:

— Ну?

— Ось тобі й ну. Проспали.

— Та що ж поробиш? Іншому боки б нам'яли. А тут... Брат усе-таки... — І Андрій розгублено всміхнувся: — Дурні ми з тобою, дурні. Одразу б спитали. Ось і дочекалися.

— Свиня брат,— сказав «на п'ять хвилин молодший».— Підсипався-таки.

— Облиш,— сказав Андрій,— він гарний хлопець.

— Гарний хлопець.— Кіндрат поливав водою гулю.— Як дав, то я аж сім костьолів побачив... Ганьба тепер! Бож-же ж мій!

— Прогавили ми з тобою, брате,— сумно всміхнувся Андрій.— Одна нам з тобою втіха. Бути нам старими парубками та чужих дітей доглядати... Добре, що хоч не мине нашої хати та невістка. І діти будуть — Когути.

Він усміхнувся, але Кіндрат розумів, як братові погано. І хоч Кіндратові теж було так, що аж серце стискало, він пожартував:

— Ні вже. У одній хаті з нею я не зможу. Тут, братику, нам із тобою або ділитися з батьком, або по безміну в руки та до Корчака

Лице в Андрія було спокійне. Тільки ходило під шкірою адамове яблуко.

Недарма, брате, Адам яблуком удавився,— мовив Кіндрат, з усієї сили прагнучи розвеселити брата.— Зрештою, дідько його знає. Можс, ми з тобою ще радітимемо, танцюватимемо щовечора, що її не взяли. Ось почекай, трапить він у ці жорна та до нас і жалітися прийде. А ми йому, вільні козаки, чарку, та другу, та в ухо.

— Що ж,— сказав Андрій.— До Корчака, так до Корчака.

Сабіна Марич шукала зустрічі з Олесем. Петербург, а потім Вільно не допомогли їй. У Вільні вона кидалась-кидалась, а потім розшукала Вацлава Загорського і навідувала його майже щотижня, приносила йому цукерки і садовину, розпитувала, як живе, як учиться, що пише брат.

Одинадцятилітній Вацлав сприймав усе як належний знак поваги й любові особисто до нього. Його, щасливця, справді любили всі. Так було в Загорщині, так було і у Вільні. І тому він і його компанія зустрічали молоду веселу тітку радісно, загадували слугі ставити самовар, діставати припаси. А потім ішли разом із нею гуляти на гору чи в парк.

І Сабіна додала своєї доброти в людську ніжність, яка ледь не з народження омивала молодшого Загорського.

І Вацлав потроху примирився зі смертю матері. Його, як і Олеся, завжди оточували друзі, які готували в нього уроки, разом з ним бешкетували і підхарчовувалися.

Сабіна розуміла: ці хлопці — частка Вацлава. Вацлав — частка Олеся. І тому вона постаралася подружитися з ними і добитися їхньої прихильності.

Молодший Загорський поїхав до Вільна за протекцією, у шість років. Оскільки йому належала тільки половина капіталу — Вежа вирішив скоріше його вивчити, а потім послати в Німеччину вчитися на інженера-шляховика. Там кожен кінчав навчання не зі ступенем магістра або бакалавра, а зі ступенем доктора. Із цим ступенем охоче приймала для підготовки Англія. Вацлав мав закінчити курс підготовки в когось із кембріджських професорів, пройти практику на англійських залізницях і повернутися в імперію одним із майстрів своєї справи, після чого все життя буде людиною. Дід поспішав. Йому треба було поставити на ноги й цього.

Тепер Вацлав був у шостому класі, однак не видавався за молодим. Був, щоправда, тендітніший за ровесників, але такий спритний і міцний, що скривдити себе не давав. А читав так багато і мав, головне, стільки книжок, що з ним приятелювали й семикласники.

Веселий, рухливий, як живе срібло, напрочуд дотепний для такого віку, завжди готовий пошити в дурні начальство і при цьому друзів вигородити й самому не попастися — він був загальний улюбленець. Жінки здивовано дивилися на нього на вулиці, думаючи, який же він буде, коли виросте.

Вацек справді був уродливий. Чуб хвилями, як в Олеся, очі сірі, але в блакиті, рот з приємною, але трохи хитруватою складкою, тільки б і гризти йому горіхи й жарти. Брови гонористи й добрі.

Увесь він був од Загорських і водночас своєрідний.

Коли Сабіна йшла вулицею з хлопчачами з гонористо піднятою головою — не було, напевне, жодної людини, яка не звернула б уваги на цю компанію. Гребінь золотистого волосся, вологі, як зелені камінчики в росі, очі, вся — невлонима ящірка, струмінчик рідкісного малахіту, якого не буває на землі.

...Довкола Вацлава зібралося, крім інших, ядро із семи чоловік. Три семикласники, три хлопці із шостого класу, один п'ятикласник.

Семикласників звали Олесь Миладовський, Юліан Чарновський і Титус Далевський. Останній був з «небезпечної» сім'ї, але мало не найскромніший і найдобріший з усіх. Дивився на Сабіну з відданістю, тонесенький, палкий, як вогник, юнак, дуже в чомусь схожий на Вацлава.

Ці багато знали про Олеся, чули трохи про Віктора з Кастусем.

Але чи не найбільше звертав на себе увагу однокласник Вацлава, невеличкий на зріст, трохи незграбний шляхтич. Про нього по секрету Вацлав сказав Сабіні:

— Знаєте, він у п'ятому класі другий рік. Він вельми розумний, але хворобливий і бідний і часто думає там, де думати заборонено: у костьолі, у класі. Йому є про що думати. А його піддольють і сердяться. І сміються часом. Я його опікаю. І завжди виставляю його з кращого боку. І хлопці почали поважати. А я з ним ще гімнастикою займаюся — і він став зграбніший.

Трохи смішний, лобастий, але з худими щоками і гострим підборіддям, цей хлопець наївно дивився на світ вузькими, мов шпарки, оченятами, які нібито щойно прорізалися. Смішне, симпатичне барсученя.

Звали його Франц Богушевич.

Був він значно старший за Вацлава, але Сабіна не сумнівалася, що слова про «опікунство» — правда.

Один не знав добре мов, крім своєї, та ще, як це буває у білоруських фільварках, зіпсованої російської та польської. Другий, скільки пам'ятає себе, однаково володів шістьма.

Один чув розмови про вигідний цього року ячмінь (бровари збільшили закупки) і про гірші, ніж у попереднього, казання нового ксьондза. Другий з дитинства знав, у чому придатна для умов Білорусії агрономія Лібіха і як саме розвивалося красномовство з часів Ціцерона і до наших днів.

І вони були однокласниками. Не було ніякого дива в тому, що один, який тягнувся до знань, прив'язався до того, хто знав більше, хай собі й був молодший. Не було ніякого дива, що молодший тягнувся до старшого, який володів одним безсумнівним знанням, котре не набудеш із книжок: як саме доводиться боротися на кожному кроці за сім'ю, за фільварок, за землю, за свою гідність і як викручуватися з лап сильнішого. Знання Франца було теж ґрунтовне: знання життя й біди низу.

Крім того, Сабіна бачила ще одне. Франц дозволяв опікуватися собою, доки в нього самого ще нема цього безпомилкового інстинкту відрізнати кривду від правди, чужорідне й потрібне, сміття й золото, тиранство, прикрите пишними словами, і ясне розуміння того, що таке світ і яке місце посідаєш у ньому ти.

Гімназія робила з романтично-піднесених, замріяних і справедливих підлітків майбутніх таємних радників, фертиків і паничів, і Франц розумів, що він повинен триматися того форпосту людяності, який, хоч і по-юнацькому, але боровся з цим, і передовсім Вацлава.

А душа в нього була, і не абияка. Вона тільки почала розвиватися, але у глибинах своїх давно вже обіцяла залишити далеко позаду багато й багато душ.

Сабіна якось піймала на собі його погляд. Хлопець дивився своїми вузькими оченятами, і були в цьому погляді важкувата

допитливість, розум і одвічна — майже нелюдська — жадоба правди. Згадуючи добродушні очі юнака, Сабіна щоразу здригалася. Йй здавалося, що цей чоловічок раптом осягнув своїм розумом її всю.

Цим поки що не міг похвалитися ніхто. І тільки вона сама знала, хто вона. Знала, що її іронічність і її розум — тільки засіб для того, щоб прикрити простий факт власної байдужості до життя.

Вона не жила. Ще з інститутських часів. Пансіонна система убивала двояко і не могла, завдяки своїй потворній і ввічливо-холодній жорстокості, не вбивати. Можна було зберегти щось одне: тіло або душу. Уникали цього одиниці.

Одних вона вбивала фізично. «Боже, які жахливі крижані колони, який холод у дортуарах!.. Я не можу, я хочу на Дніпро... У Липецьк, у Київ, у монастирський заїзд, де завжди спинялася мати і де волоські горіхи падають з дерев!.. Я хочу на крейдяні донські гори, де весною жар тюльпанів... Як холодно!.. Чому я не можу говорити, як говорила?.. Чому я не можу дозволити собі маленьке віддуння «з», майже нечутне, у слові «дзень»? Я не можу інакше, бо мій рот не так створений, і я ж не буду актрисою, щоб вимовляти чисто...»

Такі плакали ночами, починали кашляти або жадібно ловити запах кам'яновугільного диму й нафти. Наставала безжалісна рослинна недуга, хлороз.

Інші, міцніші, затискали душу в долоню, щоб вижити. «Ці колони — мрамур? Дякую, мадам, спати в холоді здоровіше... Імператор душка, ми бачили його на акті... Я виправляю свою вимову, дякую вам... Чоловіки — це брутально... Тільки тут я зрозуміла справжню вартість добрих манер... Це не нахабство у моїх очах, мадам, це поштивість, не сердьтеся...»

Такі виходили з інституту здоровими і усмішливими і добивалися успіху, бо ненавиділи світ, і людей, і одна одну.

Виходили із знівеченою, зламаною душею, з розважливо-холодним серцем, з тією бридкою жіночою підлістю, яка у сто разів гірша за підлість чоловічу.

Виходили, готові йти через трупи. Бідолашні душі!

Світ був ворожий і холодний, але все-таки вона, як кожна жива істота, не хотіла крижаніти і шукала порятунку. І порятунок з'явився.

Це був брат Вацлава.

Вона вирішила їхати. Хлопці раптом стали йй чужі. Останні дні вона так само зустрічалася з ними, але в душі відчувала — швидше звідси.

А вони жартували при ній, змагалися в дотепності й лицарстві, сміялися, обмінювалися думками.

Темними очима дивився на неї Титус Далевський, шпиняли один одного Юліан і Олесь Миладовський. Вацлав передражнював Гедиміна, ідіота Соловйова і ханжу Борщевського, як вони говорять весною про результати іспитів і необхідність тримати гімназистів у залізному кулаці і як кожної хвилини збочують, починаючи обговорювати панночок, що проходять під вікнами.

І добродушно дивилося на них щойно прорізнаними очима барсученя, що хотіло правди: Франц Богушевич.

Підростала друга зміна повстання.

Вона сама не знала, що з нею. Лець приїхавши, почала розпитувати у дядьків про Олеся. Іван хвалив молодого князя за хазяїновитість. Але Тодор раптом накинувся на Загорського за зайве потурання селянам і взагалі за селянолюбство.

— Вигадав собі цяцьку та й носить її з нею. Тицяє своєю білоруськістю всім в очі. Говорить, немовби гнійними вилами щось розтрушує.

— Не звертай уваги, — сказав Іван.

Сабіна шукала зустрічі. Поїхала до Мстислава, гадаючи, що, може, зустріне його там. Мстислав ні про що не здогадався, сказав їй, що Олеся в нього другий тиждень не було, і коли вона зустріне його, нехай кине йому у вічі ось цю рукавичку, яку він тут забув, мовляв, коли не заїде днями, то дуель.

— Чому його рукавичку, а не вашу?

— А нащо я своїми рукавичками розкидатимусь?

Рукавичку цю Олесь Загорський не отримав.

Поїхала вона й до Ходанських, не знаючи, що вони у сварці із Загорщиною. Але й ця поїздка не дала нічого. Хіба що справила враження на Іллю, який уже був у розпачі, чекаючи кінця своєї рабичевської епопеї.

Жила вона у своєму будинку при гуральні, а до дядьків заїжджала рідко, та притомо була заглиблена тільки у свої думки і не помічала іншого: частих наїздів гостей до Івана й Тодора. Чи вона бачила їх, але не звертала уваги. А гості були досить підозрілі. Приїжджали ховаючись. Від'їжджали вночі. Вели довгі потаємні розмови з господарями.

Були це здебільш ті люди зі шляхти, які вели торгівлю і шалено чинили опір діяльності пана Юрія, а потім старого Вежі. Їм наставало зараз остаточне розорення: викупу не вистачить і на розширення маленьких гут і тартаків, душ у кожного п'ятдесят-шістдесят. Землю так чи інак не збережеш, а грошей не буде й на те, щоб найняти колишніх кріпаків.

А тут ще багатії конкурують. А тут ще червоні Загорські рвуть землю з-під ніг, падлюки, уболівальники за меншого брата. Їм легко вболівати, а спробуй повболівай ти.

Серед цих розгніваних, доведених до відчаю людей з'явився раптом багатий Кроєр. Цьому не було причини хвилюватися: жив би і без панщини. Але він ненавидів саму думку про волю і про те, що він не матиме фізичної влади над людьми.

Крім того, він боявся. Боявся Войни і Корчака, які гасали пуццями і з якими нічого не міг зробити Мусатов, боявся нападу, боявся того, що хлопи стали «нахабні», що вони щораз більше й більше відчувають свою гідність.

Цього боялися й інші. З двох боків насувалася страшна небезпека: з боку багатих Клейнів, Загорських, Равбичів та їхніх заможних шестисотлітніх зброєносців, усіх цих Раткевичів, Кольчуг, Юденичів, з боку Турських, Івицьких-Лаврів, з боку потомків могутнього старого дерева — Ракутовичів, з боку всього цього переплетеного свояцтвом, традиціями і легендами клану, який зараз «червонів» на очах, і ще з боку селян, які відчули свою силу і значимість.

Із двох боків чекала смерть, погибель, злидні. І тому треба було боронитися аж до зубів. І тут уже нікому не було клопоту, що Кроєр і Торкайли — білоруси, Панафідін та Іванов — росіяни, Август Держак — поляк, а Сабанські-Юноші і Стаховські-Огенчики вважають себе поляками. Навпаки, люди, схожі на останніх п'ятьох, голосніше за білорусів лементували про «Qente albarutenus»¹, про те, що вони прижилися і тепер більше білоруси, ніж «гнилі західники й соціалісти» Загорські; лементували про традиції і потребу «скувати мечі на захист споконвічних прав чистого шляхетства, яке надає високородності і їм». І тому всі вони були винятково одностайні в потребі «підняти меч».

На очах складалася організація, яка своєю підступністю за якихось три роки запаскудила всю історію Придніпров'я і навіть потім мала два коротких рецидиви: після вбивства Олександра і в 1904 році. Складалася наймерзенніша за всю історію Білорусії громада, яка загубила життя мало не двом сотням чоловік.

Складалася «ку-га», придніпровська мафія.

«Ку-га» існувала дуже недовго і встигла взяти порівняно мало жертв завдяки огиді місцевих жителів до вбивства у спину

Начальство запліщувало очі і на діяльність громади, і на її жертви. А знищували ґрунтовно, не підкопашся. І той, хто поцікавиться цим питанням, повинен тільки подивитися статистичні

¹ Білоруське походження (латин.).

цифри. За два роки на території Могильовщини загинуло «від вовків» більше людей, ніж за минулі триста років. До того ж чомусь серед тих, що загинули, не було селян, а все переважно шляхта (до сотні душ), господарі двох-трьох гут та інші такі самі люди. Якою мірою даси, такою і віддадуть. Проти «ку-ги» виступили «вовчі братства», про які доволі багато і доволі негрунтовно писав Довнар-Запольський.

..Сабіна Марич не звертала уваги на це. Вона шукала Олеся. А закінчилося все несподівано просто, і тон їхньої останньої розмови не полишав ніяких надій на те, що для Сабіни може щось змінитися в кращий бік.

Вони зустрілися і багато говорили, і вона сказала йому, що світ стає кращий, коли в ньому зустрічаєш таких людей, як він. І тоді Олесь, ніби раптом став видющим, сказав:

— Не треба цього, Сабіно. Для вас я сусід і друг, як Раткевич, як інші добрі люди. Буде погано — допоможемо. Ваш ворог — наш ворог. Ваш друг — наш друг. От і все.

Вона благословляла бога, що не встигла далеко зайти, що не дійшла до останнього приниження.

— Я це й мала на увазі, князю. Я ставлюся до вас, як до пана Юліана.

— От і добре.

— І мені ніколи не хотілося б стати для вас тим, що Ходанські та Равбичі.

Він розумів, що це удар, можливо, навіть легка погроза. Знав: вона не встигла далеко зайти, і радів, що відтяв одним ударом усі розмови. Але знав також, що в думках вона зайшла далеко і тепер нізащо йому цього не подарує.

— Так,— сказав Олесь.— Це справді було б неприємно. Особливо для мене.

Вона здогадувалась і раніше, чому йому неприємно ворогувати з Равбичами, а тепер довідалась про все.

Світло потьмяніло.

Йй не можна було жити без нього. Раніше — і в мріях — як без коханого. Тепер — як без недосяжної і єдиної потрібної істоти. У недалекому майбутньому — як без ворога.

Михайлина через няньку Теклю повідомила Олесеві, що вона знову, втретє за ці місяці, вибираючи час батькового найкращого настрою, спробувала поговорити з ним про ворожість до Загорських.

Вона писала, що тепер це було більш ніж важко. В окрузі не знали, чому після нападу Корчака на маєток Равбич особливо

змінив своє ставлення до молодого князя. Олесь нікому нічого не розповідав. Равбич теж мовчав. Знали, що Олесь із табуном прискакав йому на допомогу, а щодо подальшого ходили різні чутки. То казали, що Загорський спізнився, і бандити вже зникли, підпаливши дворові будівлі і не вбивши пана, бо не хотіли зайвих жертв і великої облави. То говорили про те, що Загорський мало не зіпсував справи, ще здалеку розпочавши стрілянину, бо трохи боявся, що було цілком природним. Говорили й про якусь велику страшну суперечку (виводили її логічними міркуваннями), у якій нібито обидві сторони обсипали один одного взаємними образами. А хто казав, що Олесь узагалі не доїхав. Але ніхто нічого не знав.

Майка повідомила, що хотіла пояснити батькові все. Розмови, однак, не вийшло. Пан Ярош, укотре вже, спинив її і заявив, що, коли вона обмовиться ще хоч одним словом про Загорських, він хоч ніколи не сказав їй навіть грубого слова — ні з чим не порухається і завезе її в монастир, до тітки-ігумені, на додаткове виховання. Років на чотири.

Олесь, дізнавшись про це, поскакав до Равбичів і день гасав гаями довкола маєтку, доки Теклін племінник розшукав його там і попередив, що з'являтися тут небезпечно, бо пан Ярош перехопив записку панночки Михайлини і підозрює, що передає ці записки Текля.

І Текля просить, щоб панич не з'являвся, бо його можуть підстерегти, бо Михайлина майже в тюрмі, і Олесь може тільки зіпсувати все і панночці, і їй, Теклі. І вона, Текля, обіцяє: коли гнів пана пройде, — повідомити Олесеві.

Загорський задихався:

— Хлопчику, любий, скажи їй: коли їй дадуть вільну — я її до себе візьму. Нехай передасть одне слово — де можна зустрітися.

Хлопчик чувач однією босою ногою другу:

— Вона, дядьку князь, казала, що їсти їй і так вистачить. Гроші, слава богу, є. Вона казала, що панночку кинути не може, бо тій самій зовсім погано буде. Їдьте ви, казала, коли ласка.

Загорський зрозумів: поки що нічого не вдієш. Поки за Михайлиною і всіма, хто їй вірний, стежать — треба не насторожувати Яроша та Франса. І він поїхав до діда.

...Дід, здається, знав усе і не все з того, що робилося, схвалював. Подумаєш, мовляв, бідний лицар. Трістан-трубадур і менестрель, капуста а-ля провансаль. І, ніби бажаючи показати Олесеві, що є й інший погляд на речі, і отож нехай особливо не

ідеалізує, буквально допікав його в'їдливими, несправедливими, але з цієї причини ще дотепнішими міркуваннями про жінок, їх ставлення до життя, мистецтва, чоловіків і успіху в житті. Бачив, що онук ніби перестає бути мужчиною, і тому свідомо прищеплював отруту.

«Бідний лицар» і сердився, і відчував, що його лікують, і не міг не реготати — з такою смішною злістю і так схоже на правду це говорилося...

Він не знав, що дід ніколи не дозволив би собі говорити так, щоб йому не вірили. Особливо у такій важливій справі, як загартування душі онука.

І Олесь справді відчував, що йому легше.

Вони гуляли над озером. Дід ішов на диво моложавий і красивий, хіба що трохи повільніше, ніж десять років тому. Гумористичні морщинки лежали на твердих вустах старого вольтер'янця.

— Ти думаєш над тим, чому вони так люблять займатися мистецтвом? Тому, що в глибині душі пекуче відчувають свою обділеність у цьому. Розуміють, що тут нічого не вдієш, але хочуть переконати чоловіків, що це не так.

— Суперечите собі, діду. Звідки ж у них тоді думки?

— Вельми просто. Від першого чоловіка, який навчав їх мистецтву. І трохи, наскільки дозволяє глузд, розвинуті й деформовані. Так усе життя й товче. У житті їй позитивна мораль чужа. Знає вона тільки негативну — сором. Ну, а в мистецтві в неї і негативної нема.

Олесь згадав Гелену:

— Це неправда, діду... Я кажу про життя.

— Вони, голубе, неестетична стаття. Греки були не найбільші дурні, коли не пускали їх до театру.— Усміхнувся: — Принаймні можна було хоч щось чути.

— Навіть коли так — вони благословляють нас на подвиги. Уся поезія — від кохання.

— Скажи: вся погибель поезії від кохання. Мільтон правильно сказав своїй жінці: «Люба моя, тобі та іншим хочеться їздити в каретах, а я хочу залишатися чесним чоловіком». На жаль, переважна більшість людей віддає перевагу каретам перед переконаннями. Жінка — вона завжди скаже: «Проміння — це головне в сонці», рідко скаже: «Сонце кидає своє проміння» (це тільки одна Ярославна додумалася, та й то зі слів поета), і ніколи не скаже, як Данте: «Замовкло сонячне проміння...» Е, голубе, навіть кращі з них дитинні й короткозорі.— І спитав раптом: — Ти читав гарних поетів-жінок?

— Сафо.

— То я й помічаю, що над нею все життя тяжіла її жіночність.
— Але ж поетеса.
— Це її такою Фет у перекладах зробив,— без вагання сказав дід.

— Так, може, ще з'являться.

— За три тисячі років не з'явилися, а тут з'являться. Природа не любить стрибків.

Неможливо було з ним сперечатися, завжди він мав рацію.

— Ти, діду, зовсім як могильовський Діоген. З усього знущається, кпить та насміхається.

Дід удав, що не чув:

— Хто такий?

— Я ж кажу губерньський Діоген. З дивацтвами. У будинку для божевільних був.

— Добрі дивацтва,— сказав дід.— За них і взяли?

— Ні, справді. Іде вулицею і регоче.

— Ну-у, якби це всіх брати, хто в нас у країні на вулицях регоче...

Олесь тільки руками розвів. А дід уже провадив далі:

— Ти не бери усього близько до серця... Був такий у дванадцятому столітті розумний-розумний папа Інокентій третій. Написав він трактат «Про зневагу до світу». Слід тобі прочитати та про те-се задуматися. Зрештою, навіщо читати? Ось послухай, що він про життя каже... Розумний був! «Людина створена на нещастя, не з вогню, як світила небесні, не з води, як рослини, а з однієї речовини з тваринами, тому й терпить однакову з ними долю. Джерело зла — її тіло, що поневолило собою дух і стало для людини тюрмою. Добрі страждають не менше від злих», якщо не більше,— додав дід.— «Життя є боротьба. Людина веде її з подібними до себе, з природою, зі своїм тілом і з дияволом. Не минає дня, щоб до насолоди не примішувався гнів, заздрість, страх або ненависть. Життя не що інше, як жива смерть, бо ми помираємо, доки живемо, і краще померти живцем, ніж жити мертвим».— Подумав-подумав: — Зрештою... дурень він був, цей папа. За що й обрали.

...Багато займалися господарськими справами.

Прибули, нарешті, виписані з Англії молотарки й насіння. Багато хто приїздив подивитися на них. Приїхав і Іван Торкайло. Бігав очима, розглядаючи:

— Що, тільки своє молотитимете?

— І селянське. За невелику плату. Випишу ще — може, заможніші куплять, а менш заможні нехай беруть, скажімо, десятьох.

— А жінки що взимку робитимуть?

— Дурниці. Нехай тчуть полотно на продаж. Нехай вчаться робити сарпінку, міткаль. Промисел буде. Скоро будуть свої два агрономи.

Торкайло не витримав:

— А не боїтеся?

— Чого?

— З'явилися якісь люди. Недавно за ці реформи Арсена Стрибоговича спалили... Сина його підстрілили. Геть усе димом пішло: і будинки, і скирти, і завод... Син ледве оклигав.

— Це ви про ту «ку-гу»? — спитав Олесь.— Куга — вона і є куга болотяна. Куди вітер, туди й вона гнеться. А спробують на мене дзвякнути — виловлю всіх.

— Та я хіба що кажу,— відступив Торкайло.— Я й сам цих виродків ненавиджу... Сам би все це завів, та побоююсь. Я — не ви. Спалять. Недавно зустріли на дорозі мого лакея Петра та записку передали.

І Торкайло подав Олесеві клаптик паперу. У лівому верхньому кутку було грубо намальовано око пугача з пером-бровою. Нижче йшли літери, рвані від поганого паперу і рідкого чорнила.

«Бачимо. Підеш за Стрибоговичем, візьмеш на тартак вільним наймом людей — труна... Сьогодні зроблено — завтра отримаєш мотузку, післязавтра не повісишся — через день палимо твоє опудало на Червоній горі чи на іншій високій. Побачиш, не зникнеш — чекай сови. І іншим перекажи, буде їм те саме...»

Нижче був намальований хрест. Олесь усміхнувся:

— Дайте мені.

— Що ви,— тихо сказав Іван.— Ніколи!

Тремтячими пальцями сховав папірець:

— Уб'ють. Було вже так. Ніхто не скаржиться. У них, кажуть, у суді рука. І вам не раджу, коли часом отримаєте...

— Ну, дивіться. А отримати я повинен був перший. У мене всюди вільнонаймані люди. Навіть із моїх кріпаків.

— Я й кажу: стережіться... І мовчіть... Мовчіть... Христом прошу.

Підійшов Вежа. Іван ніби надумав нове:

— Усе це добре, нововведення ці. А капітал оборотний звідки?

— Я дам,— сказав Вежа.

— Йому дасте. А всім іншим хто дасть? На які такі шеляги вони вчитимуться? — І додав: — Олесеві Юрійовичу з вами пощастило. Зі срібною ложкою в роті народився.

Поїхав. Олесь здивовано роздумував. Навіщо це йому було? Допомоги про всяк випадок шукав? То допоможемо, якщо треба

буде.— І він махнув рукою на пригоду з Торкайлом. «Ку-га», «шму-га» — дурниці якісь!

...У серпні невідомі люди верхи налетіли з пуці на вітахмовську бурякову плантацію. Тридцять чоловік з рушницями. Нижня частина обличчя в кожного запнута білим мусліном.

На цій десятині перший рік росли честь і кривавий піт Олеся: мало не лиходійством і хабарем роздобутий на півдні сорт буряка «Золотий», з кількістю цукру до двадцяти восьми відсотків проти звичайних шістнадцяти — двадцяти. Господарство, де ріс «Золотий», належало баронові Мухвіцу, генеральному директорові товариства «Мінерва», і було під Вінницею. Насіння Герман Мухвіц дістав десь в Австрії (він був ще й членом адміністративної ради Варшавсько-Віденської залізниці), теж мало не вкрав і стеріг, тримаючи зубами. Чоловіка, який роздобув Олесеви насіння, вигнали зі служби, і довелося взяти його на своє утримання.

Інші службовці навідріз відмовилися розмовляти з Вибицьким.

Довкола «Золотого» ходили мало не навшпіньках. Платили чоловікам і жінкам удвічі за обробіток кожного рядка. Олесь сподівався, що через рік третина плантацій буде засіяна «золотим» насінням.

І тут трапилося.

Під скажене «ку-га» невідомі пострілами відігнали буряководів і почали гасати по десятині, вибиваючи її копитами, як тік. З лісу вилетіли біля десяти підвід, розповзлися плантацією і почали поливати з бочок соковиті зелені ряди густо-солоною ропою.

Люди побігли у Вітахмо по допомогу. А поки що на плантацію кинувся Андрій Похвіст, економ Холодного Яру, що випадково опинився у Вітахмо. Кинувся один: рятувати. Прибіг і побачив шабаш знищення: струмені ропи, тіні вершників, що гасали по полю. Вигуки, соковите хрустіння гички, постріли в повітря.

Економом побили і прогнали з плантації:

— Перекажи: буде нові звичаї запроваджувати — приріжемо.

Через годину, побачивши, як з боку Вітахмо біжать з рушницями люди, невідомі обрубали посторонки і, кинувши нові бочки разом з возами в борознах, помчали в пущу.

Люди кинулися були за ними, але звідти рвонув залп, і гнатися далі побоялися.

Поле перетворилося на змішану з грязюкою толоку. Олесь уже другого дня побачив, що ропа зробила свою справу: гичка там, де вона вціліла, була як зморщений сухий тютюн.

Він загадав викопати найуціліліші корені, перенести їх в оранжерею і доглядати, як троянди, загадав щедро поливати

поле водою — а може? — але засобу боротися з цим у агрономів не було: ніхто не сіє буряки на солончаку, з неба не йдуть солоні дощі. Врятувати пощастило не більше як десятків зо три коренів.

«Золотий» загинув.

Похвіст рвав на собі волосся:

— За що?

— За те, що кадлуб ддугі, а ноги крутке¹, — похмуро сказав дід. — Утекти не встиг... Ну годі, годі, матимеш за кривду.

— Сволота, — кризь зуби сказав Олесь.

Дід сумно всміхнувся:

— А що таке міра доброго чи поганого? Багато для кого — це кишеня. Задля неї інший не те що буряк — людину стопче.

— Скаржитися будемо? — спитав Похвіст.

— Ні, — сказав Олесь. — Скинь із вітахмовських селян половину недоїмки. Накинь на цукроварнях вільнонайманим шість грошів за годину. Сторожам — рушниці, і, коли побачать такого, запнутого, — губи Олесь жорстко скривилися, — нехай стріляють його, на мою відповідальність. І селяни, коли побачать, нехай стріляють.

— Правильно, — схвалив дід. — То, кажеш, шляхта?

— Звісно, шляхта, — сказав Похвіст. — Говірка видає. Та й навіщо селянам на добрі для них нововведення ображатися.

— Ясно, — сказав дід. — Ось ми їм міну й підкладемо. Побачать селяни, як загорським щастить, так, дивись, когось зі своїх і цокнуть обухом по лобі.

А через тиждень сталося ще гірше.

Стефан Когут, старший і поки що один жонатий з братів, і Юліан Лопата їхали на одному возі із Суходола. Возили те-се продати. Продавши, купили пляшку горілки, узяли з неї по чарці, під домашнє сало, та по другій, решту закоркували і поклали під рядно: у Когутів починали копати колодязь два майстри, то хоч напочатку й не належить, а почастувати треба, нехай не кажуть, що Когут скупердяй.

Стефан купив ще постолоки для малой. Надто вже гарні були постолоки, як крамні: низ суцільний, верх картатий, сплетений із жовтих і синеньких шкіряних смужок, а ремінчик, яким зашморгувати, червоний, як маків цвіт.

Стефан весь час виймав їх і розглядав, усміхаючись у молоді, густувати вже вуса, приємно-золотаві, як у батька. Найсумірніший з усіх Когутів, води не скаламутить, він був добрий чоловік і добрий батько.

¹ Тулуб довгий, а ноги короткі (пол.).

Усі приїжджі в усіх книжках хвалили тутешніх людей за те, що добрі батьки й чоловіки. Але ті книжок не читали, та й здивувалися б, прочитавши: «А як інакше? Молодий — дурій скільки хочеш, хоч у лозу з чикалкою іди, а оженився — тут уже ні-і!»

Іхали додому трохи веселі. У Стефана теж був голос, хоч і гірший, ніж в Андрія. Він співав, а Юліан підтягував йому густим басом:

Були у матері три сини у роду,
Наказали всім трьом на війну.
Ой, старшому не хочеться,
Молодшому не доводиться,
А середній меч бере, збирається,
З батьком-матір'ю прощається.
«Не кусай вуса, мій тату, при мені,
Не плач, моя рідна мамо, при мені,
Не плач, не плач, моя матінко, при мені.
Наплачешся, моя мамо, без мене,
Наголосишся, наплачешся,
З сиротами накигнешся».

— Стривай,— сказав раптом Юліан Лопата.— Що це?

З лісового острова, ліворуч від дороги, вилетіли на останніх кінських жилах два чоловіки. По свитках видно було: селяни. Не остерігаючись навіть того, що кінь може потрапити ногою у хом'якову нору, гнали коней, як від смерті.

Юліан пізнав в одному із вершників Корчака. Другий був невідомий.

— Летять стрімголов,— сказав Стефан.— Хто б це?

Юліан промовчав.

Вершники перетнули битий шлях сажнів за п'ятдесят перед возом. Стефан дивився на них з цікавістю. Люди марудилися, видно, роздумуючи, куди далі кинутися. Лівіше од них було картопляне поле, а за ним схил, зарослий мідними соснами. Правіше — кущі, за якими лежав низький, на болотяному місці, ліс. Там, на узліссі, як велет, стояла могутня суха сосна.

Вершники, очевидно, наважились: поскакали ліворуч, стежкою через коноплі. Коли віз під'їжджав до місця, де вони перебігли дорогу, Стефан побачив, що коні, осідаючи і часом зсовуючись униз, уже несуть людей стрімким схилом, що заріс ялинами... Зникли...

На шляху лежали дві купки піни.

— Н-ну,— озвався Стефан.— Заженуть коней.

— Помовч,— сказав Лопата.— Не твоє діло.

З острова, звідки вискочили вершники, почувся тупіт копит.

— Ось чому,— сказав Стефан, побачивши десяток вершників. На свіжих, майже не зморених конях, вершники ковтали дорогу удвічі скоріше, ніж попередні, і хутко вилетіли на шлях. Почали озиратися.

Обличчя були запнуті білим.

— Гей! — гукнув один.— Не бачили людей?

Стефан дивився на нього і думав, казати чи ні. Мабуть, не варто було брехати: невідомо ж, що то були за люди, та й зв'язуватися з цими страшно. Але запнутих було багато, а звичай казав: бачиш, що багато людей женеться за одним — не допомагай. Він вагався.

— Бачили,— сказав Стефан.

Лопата аж зіщулювся. Вершники під'їхали ближче. Очі похмуро блищали над пов'язками.

— Куди помчали? — спитав вершник у синьому.

— Два? — спитав Стефан, воловодячись.

— Атож.

— Верхи?

— Я ось тебе як жигну,— сказав інший, із шаленими очима, піднімаючи карбача.

— Стривай,— сказав синій.

— Це... як воно...— сказав Стефан.— Вершники, знаця, два?

— От ворона,— засміявся синій.

— Два вершники пробігали,— сказав Стефан.— Ондечки туди... Та ні, не туди, а он туди, бачите, де мокрий ліс.

— А не туди? — шалений показав карбачем на схил з мідними соснами.

— Облиш,— сказав синій.— Що їм на схилі. Правильно каже мужик. Там мокрий ліс, там, видно, яр.

Вони рвонули у правий бік, але майже одразу потрапили в болітце і стали його об'їжджати.

— Ти бачив? — сказав Лопата.

— Нічого я не бачив, не бачу й не бачитиму,— сердито сказав Стефан.

Широке обличчя Юліана було бліде. Він махнув рукою: — Жени.

Саме тоді з пущі, якраз між сухою сосною і тим схилом, де зникли Корчак з приятелем, вилетів вершник. Чвалом гнав до погоні, махнув рукою в бік мідного бору.

І Стефан здивувався: таке незнайоме обличчя стало у Лопати. Щоки натяглися, рот ніби провалився, міцні щелепи тремтіли.

Маленький загін, видно, сперечався. Люди махали карбачами у різні боки.

— Дарма! — тонко кричав той, що під'їхав.— Кажу, тимчасові кладки через яр зруйнували. Чиряки вам тепер на сідницю, роззяви!

Когутів віз мчав, ватага вершників ставала все меншою і меншою. Лопата пошкодував, що з ними нема рушниць. Тієї самої, надійної, кремінної, яка лежала в нього на колінах, коли вони радилися в човнах, а довкола була повінь. Тому що вершники почали збільшуватись. Дуже швидко.

На хвилину Юліан відчув на колінах знайомий тягар, відчув, як ліва рука лежить на гранчастому стволі, а права обмацує звичний пудовий приклад, облетений врізаним у деревину і розплесканим — для краси — мідним дротом. Він сам колись розплескав його молотком. Був, пригадується, ясний травневий вечір. Юліан труснув головою. Дуже широкий, але красивий рот стиснувся. Чого було жалкувати, коли рушниці нема.

Вершники наздогнали віз.

— Ти що ж це, хлопе? — люто спитав шалений.

Той, що прискакав пізніше, спинив Стефанових коней, кілька чоловік скочили на землю і витягли Стефана з воза.

— Навіщо брехав? — спитав синій.

— Закон, пане,— просто сказав Стефан.

— А я ось тобі покажу закон... Законники... Правди дуже захотілося...

Стефана почали бити. Спершу кулаками й карбачами. Потім, зваливши, чобітьми. Курява стояла над дорогою. Хекали, товкли, цілилися підборами в голову, яку Стефан закрити руками, у груди, в живіт, до якого він підтягував і не міг підтягти коліна.

Стефан не кричав. Спокійне лице, коли ударом перекидали з боку на спину, дивилося крізь струмені крові непорозумілими, але гордими очима.

Міцні щелепи Юліана ходили. Він спочатку думав, що обійдеться двома-трьома штурханами, але хвилини йшли, і раптом він зрозумів, що Стефана вбивають.

— Давай, хлопці, давай,— кричав шалений.— Ще поки що «гуп». Кінчай, коли «чвяк» буде!

Юліана тримали два чоловіка. Він почав крутитися на возі.

— Як б'єте?! — кричав шалений.— Ану на оглоблю його, та по нирках його... По нирках!

Двоє запнутих скинули Стефана на оглоблю воза.

Навіжені очі над пов'язкою дивилися весело. Шалений підняв шаблю разом із піхвами і — плазом — ударив... Юліан вирвався. Ударив одного під нижню щелепу, і той гепнувся з воза. Сполохані коні рвонули, і заднє колесо з хрускотом переїхало скинуту руку. Той заскавучав, заскімлив. Шалена радість залила

серце Лопати. Він ударив ногою іншого. У пахвину. Гепнув на дорогу й той.

Синій на крик скинув ведмідькуваті очі. Юліан ривком наповину висмикнув жердку з полудрабка.

Очі Юліана й синього зустрілися. І в цю хвилину вітер відхилив з обличчя синього муслінову запону. Юліан на якусь мить побачив жорсткі губи Тодора Торкайла і зрозумів: це кінець.

Тодор вийняв із-за пояса пістолети.

— Торкай...— сказав Юліан.

Два постріли майже злилися в один. Юліан Лопата, стоячи на возі, похитнувся і, дивно загібаючи повітря руками, ніби йшов купатися по нерівному дну, упав на Стефана.

—...ло,— докінчив Лопата.

Він був убитий наповал.

Коні помчали дорогою. Шалений навздогін стрельнув у Стефана... Потім вершники поскакали полем у бік лісового острова.

Остання куля влучила в пляшку, призначену для людей, які завтра мали починати копати колодязь на Когутовій садибі.

Коні летіли стрімголов. Потім, стомившись, пішли ступою. Крові ніде, окрім соломи, не було видно, і кожному, хто зустрічався з возом, здавалося, що це їдуть з ярмарку смертельно п'яні.

Під колеса капала горілка з пробитої пляшки.

...Олесь привіз лікаря, коли Стефан був ще непритомний (опритомнів він тільки на третій день) і тільки раз, на мить розплющивши посоловілі очі, сказав не своїм голосом:

— «Ку-га».

Лікар оглядав побитого. Олесь сидів у дворі, на колодках, і слухав голосіння Марти.

— Закурити в тебе нема? — сказав він.

Марту треба було якось одірвати від цього страшного лементу, і він, некурящий, не придумав нічого кращого. Поки Марта пішла по тютюн, поки нарізала його, натерла, поки принесла й почистила забуту, на другий день після весілля кинуту батьком Когутом люльку, вона справді заспокоїлася.

Сплюваючи огидну слину, Олесь слухав, як вона, Марта, побачила коней, що самі спинилися біля воріт, як подумала була, що чоловік і Юліан напилися, як з місця кинулася лаяти і як тільки потім побачила кров.

— Постолики купив,— побивалася Марта.— А що гарненькі, що ладненькі!

Мала Рогнеда, на яку ніхто не звертав уваги, самовільно взула їх і зараз тупала перед Олесем, чекаючи, видно, що він побачить і похвалить.

— Кров,— сказав Олесь.

— Ав-вой, що тієї крові було! Вой-вой!

— Кров,— сказав Олесь.— Кров вони принесли сюди. Ніколи у нас так, запнуті, не убивали... Ну що ж, матимуть кров.

Коли вийшов лікар, Олесь відвів його набік.

— Боюся, він не жалець, князю. Зламані три ребра, пробили голову. Легкий струс мозку. Кілька крововиливів усередину. Але не це найголовніше... Боюся, що йому відбили одну нирку. Так що це питання часу.

— Він мені брат, пане лікарю.

— Я чув. Але ви помиляєтесь, коли вважаєте, що я роблю різницю між князем і селянином. Я — лікар.

— Які-небудь гарні ліки?

— Відтягнуть час... А зрештою, хто знає? Може, й оклигає. Він здоровий. Інший помер би, не доїхавши до хати.

Олесь привіз із губернії ще двох лікарів. Зроблено було все, але ніхто не обіцяв видужання.

Загорський, коли Стефан опритомнів, спитав у нього, чи не пізнав він кого-небудь із тих, що нападали.

— Що ви,— сказав Стефан.— Я і второпати не встиг, що сталося...

Олесь болісно думав, як же відшукати, як помститися. І раптом почув дивне:

— Ти не турбуйся, брате,— сказав Стефан.— Що вже тобі. Облиш. Усі християни.

Це було так несподівано, що Олесь зрозумів: Стефан ні на хвилину не сумнівається в тому, що його чекає.

Олесь не знав тільки одного. Саме коли він їздив у Могильов, по лікарів, Стефан дивився на Рогнеду, яка тупала по підлозі у тих самих постеликах. І раптом покликав Кіндрата.

— Зачини двері,— сказав він.

Стефан лежав у чистій кімнаті, на тому ліжку, де стелили гостям. Звичайно до гостя, який після вечері уже засинав, приходила спершу Марта, а потім Яня і приносили останню чарку меду:

«Випий, гостеньку, останню, та спи! Покривдь себе, щоб дому не кривдити».

Гість усміхався, випивав, цілував господиню дому в щоку і засинав з думкою, що дім тримається звичаю, що це хороший дім.

Тепер хтось повинен піднести чарку і йому. Стефан відчував наближення цієї пані. Чи вистачить сил у відповідь на її поцілункові усміхнутися? Треба, щоб вистачило.

— Що тобі, брате? — спитав Кіндрат.

— Обіцяй, що їй завжди будуть і постолі, й черевики. Шо іншим дітям, те і їй.

— Кривдиш, Стефано,— сказав Кіндрат.— На тім стоїмо... Та ти облиш. Очуняєш.

— То ти, Кіндратику, слухай. Побожися, що все забудеш, якщо очуняю.

— В ім'я бога,— неохоче промовив Кіндрат.

— Якщо очуняю — я прощу їм,— сказав Стефан.— Батько в неї буде, а це головне. Ми — християни.

Мала тупала по підлозі. Постолі на ногах були як веселка.

— Але як помру — нема їм мого прощення.

Лагідні очі Стефана стали раптом такі, що Кіндрат сполохався.

— Тому що де ж правда? Я нікого не чіпав. Я ніколи не втручався в їхні справи, тримався звичаю, а звичай забороняє вбивати п'ятьом одного. І вийшло так, що для мене один звичай, а для них — інший. І вони забили мене, хоч я нікуди не ліз і знав, що ми люди маленькі, й повинні орати землю, і в нас діти... Так ось, коли помру — убий.

— Хто? — спокійно спитав Кіндрат.

— Торкайло Тодор,— сказав Стефан.

— Звідки знаєш?

— Голос був схожий. І Юліан сказав: «Торкай...ло». А потім постріли.

— Добре,— буркнув Кіндрат.— Зроблю. Ще хто?

— Мені здалося, що я пізнав очі іншого. Але це просто, щоб знав і остерігався. Обіцяй, що не вбиватимеш, доки не впевишишся.

— В ім'я бога... Хто?

— Здається, Кроєр Костянтин...

— Чому Олесю не сказав?

— Облиш, брате. І так у нього ворогів багато.

— Я все зроблю, брате,— сказав Кіндрат.

— А тепер забудь,— Стефан заплющив очі.

Нещастя почали сипатися, як з мішка. За кілька місяців батько, мати, сварка з Ярошем, лист від Кастуся, що у Віктора різко погіршилося здоров'я, діяльність «ку-ги», смерть Юліана Лопати і звіряче побиття Стефана. І, нарешті, як останнє — нові події в Равбичах: докір Іллі Ходанського, що пан Ярош не тримає слова.

Розгніваний Ярош покликав дочку. Михайлина сказала, що хоче повернути Ходанському слово.

— Не буде цього,— сказав пан Ярош.— Ніколи. Нізащо.

— Я кохаю Загорського,— сказала Майка.

— Він ворог.

— Вам — можливо. Та й то не вам, а дурному гонору. Він друг вам, коханий — мені, брат — Франсові. Він ніколи не думав шкодити вам, незважаючи на численні образи. Бо він людина, а ви... ви... ви — дворянин, і не більше. Даю слово: ніколи не буду нічиєю дружиною, окрім як його. Усе віддам за нього. Ніколи не буду з ним жорстокою. Нехай покора, нехай навіть рабство, аби покоряться йому. І все. І на цьому моє останнє слово.

Коротка шия пана Яроша набрякла кров'ю.

— Побачимо,— тихо сказав він.— Силомиць під вінець поведу. Це і моє останнє слово.

— Ви, звичайно, можете зробити зі мною все. Але і я із собою можу зробити все. Я знаю; піп згодиться вінчати, навіть коли ви приведете мене у кайданах. Він усім зобов'язаний вам. Усім, навіть тим, що двадцять років не служить за новим обрядом, прикриваючись словом «хвороба». Він знає, кому він повинен дякувати за те, що по нього сто разів не прийшли і він не здох на Соловках, на соломі. Він «не зробив гріха», а ви «не піддалися, не поступилися гонором». І тому він обвінчає. А свідки, які божитимуться, що я йшла своєю охотою, теж знайдуться.— Голос її задзвенів: — Я не ганьбитиму вас і не кричатиму в храмі. І це буде остання подяка за те, що народили мене і з тієї причини тепер убиваєте... Остання. Бо одразу після весілля я заб'ю цього недолюдка. Сина недолюдка й навіженої гадини. А потім заб'ю себе...

— Як хочеш,— сказав пан Ярош.

Одразу після розмови він наказав приставити до покоїв Михайлини вірних людей і сказав Іллі Ходанському, що весілля буде через два місяці, наприкінці жовтня, щоб лишилося тижнів три до пилипівки. До того часу він просить графа Ходанського не з'являтися.

Пан Ярош усе-таки жалів дочку, хоч вона сама була винна, давши слово. Він сподівався, що за два місяці вона одумається, і розумів, що присутність Іллі змусить Михайлину опиратися. Та й новий член сім'ї дратував Равбича своєю самовпевненою пікою.

...Записку про все це передав Олесеві племінник няньки Теклі. Вони часом зустрічалися з ним у тому самому березовому гаю.

Біди, кривда і гнів, несправедливість долі буквально шматували його.

Вечір був теплий. Багаття горіли за річкою, а в річці відбивалася вечірня зоря, куди яскравіша й багряніша, ніж на небі. Біля багать — там, видно, ночували жниці — лунав тихий сміх. Потім долинула тиха сумна пісня:

За річкою, за бистрою у цимбали б'ють,
А там мою коханую за ручки ведуть,
Один веде за рученьку, другий за рукав,
Третій стоїть — серце болить: кохав, та не взяв.

І ця вечірня зоря, і безнадійна глибочінь ріки, і, головне, слова пісні вразили Олеся гострою схожістю з тим, що робилося в його серці.

Він знав тепер, що йому робити. Даремно простив. Завтра ж піде до Ходанського і дасть йому у вухо. Потім у зібранні треба дочекатися, поки пан Ярош і Франс будуть наодинці, і зробити те саме з ними. На один день призначити всі три двобої. Буде вельми добре, коли Ілля загине, а Франс звалить його. Тоді Майка отримає волю, а кривди у неї на Олеся не буде. І, можливо, пан Равбич пожалкує.

Нащо ж ми кохалися, нащо сади цвіли,
Нащо ж наші доріженьки травною поросли?
З іншим ти вінчаєшся у церкві золотій,
А моє вінчаннечко — у землі сирій...

Уранці, однак, сталося незрозуміле і неймовірне. Він тільки вдосвіта заснув на якусь годину важким кошмарним сном. Потім прокинувся, згадав учорашні думки і відчув, що не зможе. Це було не боягузтво. Це було гірше: байдужість.

Згадав Равбича й подумав: байдуже... Франса: байдуже... Спробував уявити грайливі, ніби в кошеняти, очі й рудий чуб Іллі й відчув: і це — байдуже.

Лице Майки сплигло перед очима. Краєчок вуст, ясні, як морська вода, очі. Знову не відчув нічого, крім байдужості.

Добре знав, що він у спальні. Бачив навіть колони і завісу, що погойдувалась од вітру. Але здавалося, що він знову це бачить уві сні, дрімаючи на ногах.

...Він стояв серед озброєних людей. Хто в латах, діткнутих іржею від багатоденної крові, хто в кольчугах, від яких стовбурчився широкий, тканий квітками й листками буряків, одяг. Шугав вогонь. Барви були такі яскраві, які ніколи не бувають у житті: червіль плащів аж горить, жовтизна щитів — як золото й сонце.

Олесь і всі, хто поруч із ним, бачили вила, довбні і бойові ціпи натовпу, що оточував їх. Скуйовджені чуби, могутні, нетеперішні щелепи, жовте, як мед, і біле, значно світліше, ніж тепер, волосся, лютий вогонь у синіх очах.

Замок палав перед ним яскравим шаленим вогнем. Летіли іскри. А він, Олесь, а може, й не він, а хтось інший,— дрімав, стоячи на ногах, бо чотири дні він і всі ці люди не спали й чотирьох хвилин. Йому було байдуже, що з ним та іншими зробить натовп. Він бачив чоловіка з розбитою головою. Чоловік лежав попереду, сажнів за чотири перед ними.

«Потрусіть їхні ниви своїм ячменем!» — кричав хтось.

«Смерть-смерть-смерть!» — ревів натовп.

«Так це ж Юрієва ніч,— подумав він.— Як я там опинився? Чому згадую якусь невідому мені дівчину?»

Який він тьмяний, цей сон, що приснився мені! Якесь Загорщина, котрої не повинно ще бути, якийсь чоловік супроти ведмедя, якесь дівчина! І ось ще хтось схиляється наді мною уві сні,— страшенно болить голова! — високий, старий, з хвилями мережива на грудях.

— Онучку, любий, що з тобою?

Який ще онучок, коли він мій праправнук?! Яке право має на мене цей старий?!»

Знову яскраві барви. Життєвіші за життя. Невеликий стрій людей, серед яких він. Клином стоять перед ними люди у білосніжних плащах із хрестами. Їх багато. Трохи менше, ніж людей на його боці, але насправді куди більше. Один хрестоносець вартий п'ятьох на його боці. Так було і так буде. Тому що на його людях ремінні шоломи, а на тих — сталь, за яку не можна навіть ухопитися. Воїни з його боку співають, і він помічає, як світлішають їхні очі, тремтять ніздрі.

«Га-ай!» — кричить хтось, ніби співає, і його підтримує хор.

І ось він, невідомий собі, але ближчий, ніж він сам, летить на коні назустріч клину. А за ним з галаканням, лементом, риканням мчить кінна лава.

Червоний туман в очах. Голова працює ясно і чітко. Удар знизу, зліва, справа. Звалити конем того... Стрілу у бабку білому коневі — нехай падає. Господар не встане.

Удерлися в стрій. Серце захиляється від холодної люті. Рубай. Навіть приємно, коли кров свище з численних ран на тілі: стає приємно й прохолодно, як під час дощу. Цьому, і тому, і ще он тому. Але чому у ворожих очах під заборолом — жах?

«Пана! Пана! Пана!» — лементує клин.

Вони повертають коней. Вони тікають.

— Олесю, хлопчику! Ну що? Що?

— Мроя,— каже хтось.— Ява¹.

Невідома жінка, яку він ніколи не бачив, але яку кохає, біла із золотавим волоссям, каже:

«Доки вони ходять по цій землі — я сплю з одним коханим. Того дня, коли розіб'єш ти — з тобою. Того дня, коли вони — з крижиною».

І вночі над убогими стріхами висить рвана комета.

На мить він згадує себе, а потім напливає морок, млість і відчай... Батько, мати, Віктор, Стефан, люди «ку-ги». «Який підлий світ! Я не хочу працювати на нього. Я не хочу навіть жити для нього. Не хочу. Не хочу».

— Олесю! Олесю! Хлопчику!

Він лежав, нічого не розуміючи, крім живих снів. Не в змозі поворухнути рукою чи ногою, не в змозі не віддаватися цим снам, де, як живі, ходили хрестоносці й великі ведмеді з кордами-зубами, де люди жили у вогких восьмигранних кімнатах з великими ревучими камінами та іржавими рожнами, де на частоколах, як на лазні в когось, хто йому наснився, стирчали кінські черепи,— він лежав і снів, і хотів тільки одного: заснути так, щоб не бачити цих вікон і завіс, і старечого обличчя, що схилялося часом над ним. Через два місяці в цьому сні повинно було статися щось нестерпно тяжке. Олесь хотів заснути до того часу так, щоб уже ніколи не знати, не довідатися, що це було.

У дикій залі, де на стінах беззвучно шелестіли крила і руки здіймалися у жестах благословення й погрози, сиділа за великим дубовим столом групка людей. На чільному місці сидів, поклавши перед собою пернач, старий Вежа. Навпроти дрімав сивий Віндук Рамінський, старший брат того Рамінського, що за Наполеона керував народною вартою.

Біля нього похмуро мовчали столітні Стах Борисевич-Кольчуга і Лук'ян Сипайло. Похмуро пихкав люлькою Янка Комар, брат повітового маршалка у тому самому дванадцятому році і друг Вежі по славнозвісному «сидінню в кам'яниці під порохом», один із тих небагатьох, що залишилися. Далі креслив щось на папері, тряс білою головою прадід молодого Яновського з-під Радуги, який, на засіданні в Равбичах, хотів померти, захищаючи перехрестя доріг на Гуту, Чернігів і Речицю. Думав,

¹ Ява, або мроя, описана в книзі «Здоров'я шлях вірний» (1715). Але неправда те, що випадки її були тільки на Придніпров'ї. Як ковтун, хвороба була зафіксована разів зо два в Ломбардії, такі випадки хвороби, схожої на яву, описані, кажуть, у Тибеті.

обхопивши голову пальцями, старий Вітахмович, найстаріший з усіх присутніх, сто двадцятилітній чоловік тисяча сімсот тридцять дев'ятого року народження.

І, нарешті, між ним і Вежею сидів наймолодший член зібрання, всупереч усім правилам і на домагання Вежі взятий у це коло секретарем і архівістом, Юліан Раткевич. Вежа зажадав і домігся свого. Потрібен був один молодший, через те, що в більшості не вистачало вже фізичних сил, а Раткевич був чи не один з найкращих знавців традицій.

Відбувалося засідання таємної ради старійшин, славетної «сивої ради» Придніпров'я. Тих, що зберігали потрібні знання, таємниці, зберігали в пам'яті звичаї і стежили за генеалогією місцевих людей. Вежа здавна був головою «сивої ради», хоча й кепкував із неї.

«Шаркуни замшпілі... Своєрідний «Готський альманах», Дебре з Дебрів¹. Лицарі манної каші і тертої моркви».

Це були ще найм'якші з його епітетів. Але сьогодні Вежа, страшенно схудлий, дивився на «лицарів манної каші» з тривоюю.

Мовчання ставало важким.

— Мроя,— глухо сказав Янка Комар.

Мовчання.

— Ява,— мовив сивий аж до прозелені старий Вітахмович.— Пам'ять предків. Він помер.

Жовчне обличчя Юліана Раткевича було непорушне.

— Мабуть, справді, все,— сказав Раткевич.— Він не хоче жити... Скільки часу її у нас не було?

Вінчук Рамінський думав:

— Щось не пам'ятаю. Чи не з часів поділу Польщі, пане Вітахмовичу?

— Так,— сказав той.— Я чому пам'ятаю, мені тоді було тридцять чотири, і я збирався вдруге одружитися. Різних наречених пропонували. Одна була сестра пана Юрася Жуковського. Пан Юрась захворів у сімдесят третім. За Катерини. Почало снитися наново життя. Але не шматками з різних часів, а ніби... одним... плином. Снилось, як робили запаси в пущі, як били оленів і зубрів, як солили. Як потім ішла рать на Круті гори бити татар. Доснив до середини бою — і помер... Нічого не можна було зробити...— Подумав.— Ще раніше, років за чотири-п'ять

¹ Дипломатичний щорічник (початок видання — 1763 р.), який стежив за генеалогією найвищої європейської аристократії. Крім друкованих звісток про неї, займався генеалогічними дослідженнями, пошуками та геральдикой. Дебри — міщанський район під Могильовом, колись — розбійницьке урочище. Дебре — книга англійських перів.

захворіли Олехнович-Списа і Янук Корста, двоюрідний брат прапрадіда цього щеняти Юліана.

Вітахмович пам'ятав суперечку про те, чи приймати Раткевича, але геть забув,— а може, зробив вигляд? — що «це щеня» сидить зараз серед них.

Юліан усміхнувся сам до себе.

— Списа помер,— сказав Вітахмович.— А Корста вижив. Хоча, як міркувати за прізвиськом, померти б Корсті...¹ Але тут уже як хто, так що ти, Даниле, не занадто думай.— Забубонів: — Хвороба... хвороба... хвороба... Така вже хвороба. Щось не чув я, щоб цією хворобою ще хтось, крім нас, хворів.

Лук'ян Сипайло сказав:

— Рада відмовилась од цієї думки,— сказав Борисевич-Кольчуга.

Вежа сплів пальці:

— Чорт,— сказав він.— Уразливість дурна. Ідіотська дурна вразливість. І такі страшні для молодого події.

— Сили ослабли,— мовив Комар.— Байдужість.

— Несвідомо намагається відійти од нестерпного світу,— сказав Юліан Раткевич.

— Що ж робити? — спитав дід.— Я знаю: колись за перших ознак у монастир ішли. Спокій. Робота. Але тоді монастир був фортецею. Ченці кордони захищали, підступи до міст. А тепер?.. Загорський та в монастир! До божих пацюків!.. Що ж робити, сива радо?

— Церкву облич,— сказав Юліан.— Хіба вона впоралася бодай з однією справою, що їй доручили: з добром, любов'ю, мораллю?..

— Та, може, обійдеться,— сказав Вінцук Рамінський.

— Ні,— заперечив Сипайло.— Утома — смерть. Рухайся понад силу, і будеш жити довго. Треба, щоб він ніколи більше не втомлювався. Заспокоїти його треба... Спокій.

Усі мовчали. Потім Вежа несміливо сказав:

— То що? Небо?

— Очевидно,— сказав Борисевич-Кольчуга.— Більше нічого не зробиш.

— Де? — спитав Сипайло.

Вежа кашлянув:

— Храм сонця!

Юліан подумав:

— Либонь, правда. Найвище, найближче до неба місце. Найдовше в усій окрузі бачить сонце. Музика, труби ці, не зашкодять?

¹ Корста — труна із сучільної колоди.

— А чого вони зашкодять? — сказав Вежа. — На сході сонця радісний спів, на заході — сумний. Зрештою, як Комар скаже.

Усі дивилися на похмурого Янку Комара, головного в тій справі, яку вони збиралися робити.

— Крутий пагорбок, — сказав Комар. — Маківка — гола. Неба буде скільки хочеш. Мало людина його бачить, як, не порівнюючи, свиня, а тут за лічені дні на все життя. Хай буде так. Тільки у парк не пускайте нікого, хай і найближчих. Йому тепер не можна бачити людей.

Він лежав перед ними голий і не соромився цього. Йому було байдуже. Тільки трохи неприємно, що всі вікна відчинені, завіси зняті і свіжий вітерець віє на голе тіло. Холодно було, і це перешкоджало його сну, в якому були дід, Михайлина та інші, знову жити, бачити пожежі, потоки крові у вежівських ринвах, чути звуки січі, стогін сталі й вигуки.

Щойно його з годину парили в найгарячішій парі, шмагали віниками й обливали м'ятною водою. Потім ще з годину мили в прохолодному басейні. Він страшенно замерз. І ось тепер, не відчуваючи нічого, крім холоду, лежав на м'якій підстилці.

Янка Комар сидів біля нього і дивно, якимись дрібними рухами трьох пальців гладив його голову. Від цих дотиків хилило у дивовижну свіжу дрімоту, легенько поколювало в коренях волосся.

Славетний майстер Комар розпочинав свою справу. Ту, якої не знав ніхто в загорській окрузі. Тільки він та два його учні. Учні й слуги стояли поруч, а Комар гладив і гладив голову, дивився Олесеві в очі. І від цього ставало йому трохи легше. І нарешті Комар заговорив. Навіть не заговорив, а ніби заспівав журливо-тонким речитативом:

— Дивись, дивись на світ. Дивись, любий хлопче, на світ. Небо над тобою. Багато. Багато неба. Синього-синього неба. Хмари пливуть, мов кораблі. Несуть, несуть душу над землею. Несуть. Земля унизу велика. Земля унизу тепла. Земля унизу добра. І небо над землею велике. І небо над землею тепле. І небо над землею добре. І хмари між небом і землею. Ти в хмарах, хмари — в тобі. Синє-синє небо, білі-білі хмари, чиста-чиста земля. Не можна не бути щасливим. Не можна. Не можна. Подивись, переконайся, що ти щасливий.

Олесь ніби крізь пісню відчував дотики впевнених сильних і турботливо-обережних рук до свого тіла. Двоє слуг робили те саме з ногами. Два учні — з грудною кліткою, руками й плечима. Вони перебирали кожний м'яз тіла.

— Ти здоровий. Ти вільний. Вітер обвіває все тіло. Небо дивиться у вікна. Небо. Небо.

Голос співав так із годину. Упевнені руки за цей час перебрали не тільки кожний м'яз, а, здавалося, кожну зв'язку, кожну судину і нерв, кожну жилку. І разом з цими рухами вливалось звідкілясь у тіло дивне заспокоєння, рівновага й мирна сила.

Його знову облили водою. І знову руки. І знову речитатив Комара й очі, які бачать тебе до дна.

Заспівали над ним голоси. Він не розумів слів, але мелодія, проста, приваблива й чарівна, з перепадами од високих звуків до низьких, ніби владно одривала його від звичного і звичайного, од світу, де панувала солдатня, де чужі люди, такі не схожі на людей, робили з людьми, що хотіли, де на гостинцях лунав крик «ку-га», де чужинці духу шматували все молоде, здорове, чисте.

— Лежи. Лежи. Лежи голий під голим небом. Холодно — укрійся. Жарко — розкрийся. Не вставай. Не вставай. Над тобою небо, небо, небо. Очистися. Зосередься на простому... простому... простому. Вони не підманять... не підманять... не підманять.

Він на хвилину втратив свідомість, а коли опритомнів від очищувального сну — відчув, що його несуть, видно, на ношах і над головами, бо він не бачив тих, які несли. Він просто ніби плів між небом і землею, лице в лице із сонцем і небом. І десь за ним срібно й дзвінко, ніби із витoku джерела, ніби із журавлиного горла, співала труба.

Він лежав.

М'яка підстилка була під ним. Холодне простирadlo лежало в ногах. Ложе стояло посеред альтанки. Люди принесли його сюди й лишили одного, голого, сам на сам із небом. Довкола були рожево-оранжеві колони, спрямовані в небо. Він нічого не бачив, крім їх і неба.

Так він лежав.

Лише пив воду і часом брав лід і прикладав до голови та водив ним по грудях і руках.

В усьому цьому, що довкола, була чистота і відчуженість. І Олесь ніби плів на своєму ложі назустріч хмарам. Між небом і землею, як на повітряному кораблі.

Сідало сонце — квітка маку. Було прохолодно. Срібні труби починали дзвеніти. Тихо-тихо, ніби з них лилася кришталева і дзвінка вода. І сумно-сумно, немов сама земля прощалася із сонцем.

Він майже не вставав. Тільки у спекоту обливався холодною водою. Ніхто не приходив до нього. Людей не було. Він не згадував і не думав.

Уночі, злегка мерзнучи під простирадлом, Олесь чув крізь дрімоту крики сов. Дивився у небо, бачив, як котилися з нього зірки.

Наставав день. Труби починали награвати і дзвеніти радісно. І йому, який зігрівався разом із ними, почало через кілька днів здаватися, що це в нім самим дзвенить теплінь і вітер і що те, яке поверталось звідкись, сповнювало свіже його тіло.

І знову кричали сови. І знову радісно летів синій зимородок до далекої річки. Купався в сонці. І все це було не довше за хвилину: чергування нічних жажів і теплого дня, зірок і блакитного неба. Усього, з чим він був сам на сам.

А коли він підводився — бачив ліворуч Дніпро і парк, у якому не було будинків, а праворуч — дикий парк і яр, де тоді Гелена... Ні, він не думав про неї і взагалі про людей. Людей не було зовсім. Були там просто витоки Жаралиці, витоки вод, витоки джерел.

Так минали дні. Уночі падали зірки. Дві з них вони колись назвали своїми іменами. Які? Чи не все одно?

Не треба було думати про це, коли щодня він злітав під високі хмари, просякнуті блакиттю і гарячим світлом.

Так минули два тижні. Ява відступала. Вона з'являлася щораз рідше. Тому що було небо, хмари й сонце. І ще вітер і, одного разу, вночі, гроза з блискавицями. Світ розколювався довкола, і Олесь лежав ніби в шатрі зі сліпучих блискавиць, похоловши від незрозумілого захоплення.

Потім інколи стало приходити збудження. І ще, ніби чари, думки про життя. Спочатку вони були неприємні, а потім стали навіть зігрівати. Бо навколо були зорі й хмари.

І, головне, небо.

Він уже їв. Він лежав і думав про все на світі.

Прийшла раптом одного дня ніжна туга за кимось. І з гострим проникненням у правду він зрозумів, що нема щастя в тому, коли тільки тебе кохають.

Кохати — ось що було щастя.

І це не тільки з жінками. Це і в любові до людей. Щастя було віддавати. Усе віддавати жінці-сонцю і всім незліченим людським всесвітам, які жили й рухалися довкола.

Прояви життя напливали звідкілясь усе частіше. Червона від променів заходу дичка... Туман, що збігає із землі, і повсюди білі... білі коні... Батько прикладає до вуст ріг... Синє павутиння в повітрі... Тромб на сипучому піску арили... Очі матері, що усміхаються йому... Кастусь і він на коні над урвищем... Колосся під серпом на камені... Кроер, що піднімає карбач... Чорні вишні на підвіконні мансарди... Джерельце ворухить

пісок... Обличчя Когутів... Лице Стефана... Гілка дуба, протягнена між зірок... Солов'їні трелі... І знову Кастусь... І Майчина рука, що показує на зорі...

Земля... Земля... Земля...

Якось уночі все це ринуло на нього з такою силою, що він заколотився од жалю за втраченим часом і од бажання діяльності.

Олесь не міг більше лежати ось так. Годі! Минуло три тижні. Три тижні, ніби викинуті із життя.

Була ніч. Він спробував устати, але не зміг — провалився в короткий і міцний сон.

...Була та сама ніч. Але з темної землі — довкола піднятої в небо альтанки і наскільки могло охопити око — тягнулися зведені в молінні руки. Вони тягнулися ближче й ближче. І вище, ніби на кожну розпростерту долоню повинна була лягти своя, тільки їй одній призначена зірка.

Глухий гул долинав звідусюди, ніби невидимі люди докоряли й задихалися під землею.

Руки тяглися вище й вище. Кричала земля.

...Олесь прокинувся і побачив край сонця. Сонце переливалося і переміщалося над шатами дерев.

Але голос безмежного горя ще линув од землі.

І тоді він зробив зусилля і підвівся. Підвівся назустріч сонцю і, закутавшись у простирадло, пішов з альтанки.

Співали пташки. Олесь ішов, і кроки ставали міцнішими й міцнішими.

...До алеї назустріч Олесю біг Кирдун:

— Паничу Олеську! Паничу Олеську! — І кинувся йому на груди.— Бож-же ж мій! Як же я чекав! Кожного ранку. Коли це, думаю, та хвороба відступить?! Не пускали мене. Нікого не пускали. Навіть од Михайлинки посланця не пустили.

Олесь обійняв першу людину із наново здобутого світу:

— Ну облиш, Халимоне. Бачиш, усе добре. Живий.— Спрагло запитав: — Що там нового?

Кирдун зрозумів із цього запитання, що із хворобою все закінчено.

— Треба, треба, щоб устав Прибігав хлопець від Михайлини. Весілля скоро. Підганяє пан Ярош.

Олесь відчув, як напружується під шкірою посвіжіле тіло. Очі жорстко звузилися.

— Я сказав, що хворий. Її не пускають. Тікати хотіла,— захилювався Халява.

— Ще що? — суворо запитав Олесь.

— Пусте, паничу. За цей час дехто навіть не послав запитати, як із вами... Старий пан посміюється. Каже: «Б-бой-кот»,—

ось як. Увесь західний куток округи — Торкайли, та Браніборські, та інші... Ходанський кричав, старий Микита: «Видихається старе кубло! Чого чекаєте, молодші?! Хутко й Вежі здихати! Женить його, поки те діло, з комітету та звідусюди. Червінь із цих «червоних» випустити треба!» Добре, що на зібранні більшість молодих повстала на них. Пана Кастуся Кроера Юліан Раткевич за двері викинув. Дуеля була... до першої крові.

— Убили когось? — запитав Олесь.

— Подряпини в обох.

— Ну, бойкот — це дурниці, — поспішав Олесь. — Ще що?

— «Ку-га» зробила облаву на Чорного Войну.

— Убили?

— Вислизнув... А потім прийшов лист від «ку-ги» Юліанові Раткевичу.

— За що?

— А чорт його знає, — Кирдун раптом зупинився. — Паничку, секрет. Думаю, Кроер зі злості прислав... Зі злості на Юліана... Тільки мовчить...

— Не жартуй, — суворо сказав Олесь. — Чому думаєш?

— А кому Юліан коли зашкодив... І потім... Пам'ятаєте, Торкайло казав, що люди «ку-ги» перепинили його лакея, Петра, і дали попередження...

— Ну?

— Петро нічого не відає, — пошепки сказав Кирдун. — Я ніби випадково заговорив із ним. Ніхто його не перепиняв. Нічого він, Петро, не переказував.

Олесь остовпів:

— Торкайли?

— Вони, пане Олесю, — просто сказав Кирдун.

Олесь пішов, майже побіг газonom. Біле простирадло лопотіло в повітрі.

— Щодо Кроера — облич і думати. Доказів нема, хоч і схоже на нього. А Торкайли — маєш рацію.

Краска кинулася йому в лице, очі блищали:

— Готуйся, Халимоне. Ми їм тут заллемо сала за шкуру.

...Старий Вежа ще здалеку почув гомін і зрозумів: минулося. І все-таки він звикло стримався і не виявив своїх почуттів. Заглибився у книжку, а потім кинув на Олесья такий погляд, ніби нічого й не сталося, ніби тільки годину тому вони розійшлися.

— Чого це крик і шум велик, і речі многія в усіх боярех?

Олесь розповів.

— Ну й що думаєш робити?

— Украду.

— Ти, голубе, раніше ніж красти, хоч одягнися. Як ти жени-тись підеш таким Христом. Тут тобі не Палестина і не Емаус.— І усміхнувся: — Слава богу, очуняв. Бач, як одразу до діяльності його повело. Ідеш на шлюб стрімголов... Ну, це всюди так. А ще що?

— Торкайла треба провчити.

— Як? — іронічно спитав дід.

— Двобій.

— Із ним? По-перше, це вже не двобій, а трибій. Їх же двоє. А, по-друге, не піде він із тобою битися. Він гендляр, хоч і дворянин.

— Треба, щоб Ісленьєв знав.

— Навіщо? І так йому з нами клопоту. Російські люди близько беруть до серця чужі біди. А йому їх вистачало і своїх, ще із часів бунтів... У справу з Торкайлом старого не тягни.— Подумав. Потім сказав: — На Торкайла не можна дивитися як на рівного. Загадай, щоб запрягли коней.

...Уперше за весь час дід переодягнувся в парадне вбрання. Сидів поруч з онуком величній і суворий. Мовчав усю дорогу. Коли дрозжки спинилися біля дому Торкайлів, сказав Олесеві:

— Чекай мене тут.

Пішов у будинок. На порозі спробувала затримати Сабіна. Але він пройшов повз неї.

Тодор Торкайло побачив Вежу і розгубився.

З переляку в його очах Вежа впевнився: він.

— То як справи у пана?

— Які? — спитав Торкайло.

— Пан знає які. Не мені їх йому нагадувати.

— Я, пробачте, не розумію...

— Дарма. А монастир пан Тодор пам'ятає?

— Їй-богу ж, ні...

— Годі,— кинув Вежа.— Не будемо марнувати часу. І ти знаєш усе, і я. Не мені це все уточнювати. І не мені, звичайно, тебе виказувати. Але попереджаю, Тодоре, щоб знав, на що руку піднімаєш. Хлопчик мій Олесє... Кривдити його й цареві не дам, а тобі й поготів.

— Ви забуваєтеся...

— Я — ні. А ось ти забувся. Ти ніколи не думав, чому твої векселі Платон Рилів з Вітки на стягнення не подає?.. А дарма. Подумай. Векселі ті в мене. Не хотів я ганьбити чоловіка однієї землі, дворянина. Треба тобі прийти — до кого вже, сам знаєш — і просити дозволу *tirer mon épingle du jeu*¹.

¹ Вийти з гри (фр.).

— Я не розумію...

— Облиш. Облиш, кажу. Усе розумієш. Із твоїм розумом не в політику лізти. Тільки в горосі сидіти. І іншим скажи, Вежа їх теж знає. І не помилює. А тому, коли ще хтось у загорській окрузі хоч раз кугакне — я тебе жебрати пушу.— Помовчав.— І це ще не все. На місці монастиря — попіл. Буде він і на місці ваших домівок — хоч скільки їх є. Терпів я. Даремно терпів. Більше не буду. На тому — прощайай...

...Коні бігли мірно. Старий мовчав. І тільки біля повороту на Вежу раптом почав говорити, ніби сам собі:

— Лессінг казав, що треба завжди вибирати ліву руку або стремління, а не праву або доброту... Ось ти й керувався б цим... Та хіба вас переконаєш хоч якою мудрістю.— І нелогічно розізлився: — А ти — м'яло. Хіба у нас такі були? Я б зараз на розвідку поїхав — *pour préparer et sonde le terrain, et pour que cette visite ne présent pas le caractère peu satisfai — sant de la premiere*¹.— Стиснув кий.— Я б Равбичеву дочку живцем вивіз. Повінчався. Церква моя. У Милому. Це смердюче плем'я попів більше ніж за сім верст не терплю, але на такий випадок — байдуже...

XI

Синій лагідний день лежав над заплавами. Сонце вже хилилося на захід. Невеликий лісний острівець над спокійною і по-осінньому густо-синьою Равекою здалеку видавався безлюдним і тихим. Пожовклі берези стояли над течією, горіли добрим і негарячим вогнем, осипали часом на траву поодинокі жаринки листя.

Через Равеку, рвучи кінськими грудьми латаття, їхав убрид вершник. Направлявся до лісового острівця. На узліссі оглянувся і зник між дерев.

...Острівець був повний люду. Прив'язавши коней до кущів, вони чекали.

— Що чувати, Кіндрате?

Когут наблизився до Олеся, скочив з коня.

— Пан Ярош гомонить зі старим Ходанським. Зачинилися з годину тому, і не видно, щоб швидко закінчили. Текля, користуючись нагодою, збирає сякі-такі речі панночки.

— Що переказувала?

¹ Для підготовки і зондування ґрунту і для того, щоб цей візит не був такий малозадовольняючий, як перший (фр.).

— Щоб на заході сонця чекали біля пролому в огорожі.— Кіндрат раптом усміхнувся.— Бачиш, де ми?

— Авжеж,— сказав Олесь.— Останній наш нічліг. Коли Война на нас наїхав. Он те місце.

Андрій Когут усміхнувся:

— А там далі ми чули, як Равбич із гармат стріляв, коли молодша народилася.

Мовчали. Олесь згадував слова з останньої Майчиної записки: «Дід мав рацію колись. Труднощі зробили своє. Візьми, забери мене звідси, рідний, любий».

Він поклав руку на кишеню, біля серця, намацав там записку, і йому стало тепло.

— Що ж, хлопці, треба, видно, вибиратися. Мстиславе, ти тут?

— Так.

— Отже, скільки нас... Ти, я, близнюки... Матей Біскупович, Янка Клейна, Кирдун, Павлик... Вісім чоловік. І ще старий Кіндрат із шістьма лісниками. Т-так. Ну, цих одразу направляй у Миле. Нехай тримають церкву. Щоб нічого несподіваного не сталося.

— Нічого не станеться,— сказав Кіндрат.— Люди вірні, з тих... Пам'ятаєш, яких пан сховав, коли банду Пройдисвіта розбили. Діти та онуки їхні. Життям зобов'язані люди.

Старший під'їхав до купки людей, щось пояснив їм. Через хвилину людський ланцюжок проскакав до Равеки, спінив воду, вибрався на сухе і попростував полем у бік Милого.

— Ну ось,— сказав Олесь.— Рушаймо. Біля огорожі беремо її і скачемо щодуху. Коней не жаліти: за келехи заплачено — бийте. На випадок тривоги — ти її, Мстиславе, береш і скачеш, а ми...

— Хто з нею вінчатися збирається? — спитав Мстислав.— Ти чи я? Це, брате, не війна. Тут хочеш не хочеш — утікатишеш перший. Когуті з тобою... Ні... Павлик з тобою і Янка...

— А я? — спитав Андрій.

— Ти з Кіндратом і я прикриваємо,— сказав Маєвський.— Наздоганятимуть — бийте по конях.— Засміявся: — Коли в кого з вас коней підіб'ють, залишається Ян Клейна. Його в темряві не спіймають.

— Заздриш? — весело спитав мурин.

— Щось ти мене забув,— сказав молодший Біскупович.

— Ну, ти, звісно, зі мною. Разом шкодили — разом і відповідаєти... То давайте, хлопці, по стремінній та й до Равбичів.

Випили з пляшок. Кребс підвів коней:

— Пістолі в саквах.

Змужнілий рішучий Павлик перший скочив у сідло.

— Поспішає наш академік,— сказав Кіндрат.— Ніби це йому женитися.

— Два курси здолав,— сумно всміхнувся Андрій.— І не побоявся «бездны премудрости».

Тромб загарцював під Олесем.

Загорський узяв поводи Косюньки. Янка Клейна з рушницею скочив на Ургу.

— Коні немолоді,— сказав він.

— Байдуже,— сказав Кребс.— Коні вірні. Коли вже накласти головою, то з кіньми, з якими життя прожив.

Кортеж рушив. Кребс стрепенувся — далася знака горілка — і щасливо засміявся:

— Оце життя! Не життя, а балада.

Освітлені, залиті сумними барвами заходу, вершники рушили.

Ступою, щоб передчасно не стомити коней, ховаючись, де можна, в ярах, минули заплави. Збудження зростало. Коли під'їжджали до паркової огорожі — Андрій забувся до того, що зненацька для самого себе затягнув:

Ой же ви, коні,
Коні,
Коні,
Нічка темная...

Кіндрат дав йому по потилиці.

Олесь відчував, що боїться в цій компанії, видно, тільки він один. І не за себе, а за те, що може зірватися. А всі інші — ніби п'яні. Їм легко. Зірветься справа, і все. У гіршому разі в'язи скрутять, упавши з коня. А як бути йому, Олесю? Він погоджувався, однак, що вони мають рацію. На їхньому місці і він їхав би як п'яний.

— Олесю!

Він глянув крізь ґрати огорожі і побачив її. Вона бігла вздовж огорожі, торкаючись до неї рукою. Шукала і не знаходила місця, де був виламаний прутик.

Кіндрат помчав уперед:

— Сюди! Сюди! Майко, сюди!

Вона бігла до пролому, який він показував. Дивно, їй ще зарано було з'являтися. І речей не було в руках.

Він зрозумів чому, почувши якийсь гамір у глибині парку. Щось перешкодило.

— Сюди, Михайлино, сюди!

Руки Кіндрата підхопили її. Потім Когут ніби вирвав її з-за ґрат, поніс дорогою до коней.

Олесь схилювся, підхопив на руки, підняв з відчуттям, що міг би підкинути й до неба, посадив у Косюньчине сідло. І тільки тут здогадався, що могло насторожити равбицьких.

На Михайлині були ногавиці і дві смуги з шотландки, що утворювали ніби сукенку, розрізану по боках. Нічого схожого на звичайну польську чи російську амазонку. Не для жартів, не для поїздочок, як та. Справжній одяг для скачки не на життя, а на смерть, стрімголов. Наважилась, наважилась на все. Насторожила всіх.

— Дурненька, дурненька моя!

Парком бігли до огорожі якісь люди. Він не бачив у темряві, яка вже була між дерев, — хто.

— Ходу! Ходу, хлопці! — захрипло сказав він.

Коні рвонули з місця. Закурив пил, потягся все довшим і довшим хвостом. Стукіт копит пролунав у холоднуватому вечірньому повітрі.

Сідало за обрієм, ліворуч, велике холодне сонце. Майже стоячи в стременах, схилившись, одірвавши тіло од високої луки сідла, вони мчали в сутінках шаленим чвалом, коли не звертають уваги, що на дорозі, що довкола.

Церква у Милому була храмом-фортецею. Інших тут, мабуть, ще й не будували чотириста-п'ятсот років тому. Великий прямокутник з мурами у два сажні завтовшки, з круглими вежами на кожному розі. Вікна-бійниці тільки на висоті четвертого поверху, у три яруси: для нижнього, середнього і дальнього бою. Круті покрівлі зі свинцевої черепиці. Низькі двері, окуті залізом, із ґратами, що спадають із склепіння на кам'яну підлогу. Довкола — рів.

Церква височіла над усією околицею, і, коли кавалькада вскочила до мурів, люди побачили десь далеко-далеко, верст за десять і біля Равбичів дрібні спалахи смолоскипів.

Олесь зняв Михайлину з коня:

— Кребсе, беріть коней і женіть їх у Вежу.

Мстислав показав на спалахи.

— Не гайте часу. Давайте, Кребсе, хутчіш. Коли почнуть стріляти — нехай Вежа знає: здаватися не будемо, хоч би вони сюди полк привели.

— Давайте до церкви, — сказав Мстислав.

Замкнули за собою двері.

У церкві все було приготовлено. Піп, звичайно, не міг схвалювати цих богопротивних утеч, але зв'язуватися зі старим паном боявся ще більше. Вижене й звідси. Та в Милому сидіти не так уже й погано. Тільки що пошани менше, та бог уже з нею,

з пошаною, коли грошей — кури не клюють. А пошана що ж? Пошана — добро тимчасове.

Олесь навіть не міг збагнути, що все це відбувається з ним, що це для нього лунають голоси півчих, що це для нього лежать на аналої хрест та євангеліє, що друзі зійшлися тут теж для нього і на гулянку і на смерть, яка ось-ось може прискакати до цих мурів. І він не міг і подумати, що ця дівчина, ліворуч, поєднається з ним усім цим у щось останнє і нерозривне.

Олесь, косуючи, дивився на Михайлину і дивувався навіть тому, що вона тут. Така якась чужа і не своя. Велике щастя, що Мстислав потурбувався про убір: знав, що могла нічого не встигнути взяти.

Дивно, яка чужа вона стоїть поруч із ним. І цей відблиск свічки, що дає їй у руку піп. Одразу за цією думкою він відчув пекучий сором. Зрадою це можна було назвати, ось чим.

І все ж ця обручка, що її зняли з престолу... Треба що, обмінятися нею? Тричі? Що це означає? Що взаємно полегшуватимуть життєвий тягар? Звідки він знає, який він, цей тягар, кому треба робити полегкість? Він же не знає навіть її, тієї, з ким назавжди хоче пов'язати своє життя! Це назавжди може бути й довге, а може й скінчитися через годину від залпу, який рвоне по галереї, знадвору. І однак він знав, чим ризикував, ідучи сюди.

Голос попа замилюваний. Він здимає очі вгору.

Олесь знову покосив оком на неї. На вустах блукає усмішка. Вогники свічок відбиваються у широких і синіх, як морська вода, очах.

Холодне золото старого вінця лягло на лоб. Стара реліквія загорщинської церкви. Не менше як тридцять поколінь відчували її ось так, чолом.

Суворі обличчя друзів були біля стін і довкола. І між ними, поруч із ним, стояла вона, готова на все.

— Пане боже наш, славою і честю вінчаю я,— пролунало.

Чаша з вином біля вуст. І ось її рука в його руці. Невідомо звідки з'явилася раптом радість. Тільки один дотик руки повернув її, і тепер уже назавжди... назавжди... назавжди... Він повторював це слово, як клятву.

Оточили друзі. Пішли в їхньому оточенні до приступок на хори. Піднялися майже на половину кручених сходів, коли знизу, від дверей, долинув сильний і лункий, немов у бочку, звук: ударили чимось важким...

З висоти галереї вони побачили поцяткований смолоскипами луг і вершників. Чоловік п'ятдесят.

Біля самих дверей у церкву стояв дивно короткий — з висоти — Франс Равбич. Трохи далі, біля коней, стояли молодий і старий Ходанські. Ще далі — Равбичева шляхта, Браніборський, ще й ще люди, Мнішек.

Останній зустрівся очима з очима Янки Клейни, кркнув і, махнувши рукою, повів коня з моріжка. Решта стояли.

— Відчини,— сказав блідіший, ніж завжди, Франс.

— Що тобі треба, Франсе? — спитав Олесь.

— Злодій,— стиснутим голосом сказав Франс.

Можливо, він і не сказав би цього, якби не пік сором перед Ходанськими.

— Злодій тепер ти, — спокійно сказав Олесь. — Тут нема тепер Майки Равбич. Тут є моя дружина перед богом і людьми — Михайлина Загорська... Я раджу тобі краще їхати додому, Франсе. Ми можемо зустрітися потім, коли схочеш.

Франс розвів руками:

— Видно, досить,— сказав він. — Давайте колоди, люди.

— Не роби цього,— сказав Олесь. — Не роби того, про що пошкодуєш. Я люблю тебе, брате. Ти справді тепер мій брат. Не я завів ту сварку. Я завжди хотів, щоб був мир. Нам обридло, що через дурну суперечку гинуть кращі наші роки. І тому я змушений був піти на це, хоч я дуже жалкую, Франсе. І я прошу твого прощення.

Равбич, здається, не знав, що йому казати.

— Ач, заспівав,— промовив Ілля Ходанський.

— Я не боягуз, Франсе, ти знаєш. Я просто хочу миру. Не кривдь своєї сестри, а моєї дружини.

— Годі, Франсе,— сказав старий Ходанський. — Ти можеш іти. За кривду відплатимо ми.

— Як? — спитав Франс.

— Вона стане вдовою Загорського, не встигши стати дружиною.

Олесь похмуро кинув:

— Я не хочу і вашої крові. А ти, Франсе, запам'ятай: хай що там станеться, я ніколи не стрілятиму в тебе. Мені дорога моя дружина.

— А коли стрельну я? — спитав Франс.

Олесь знизав плечима.

— Не принижуйся,— гримнув раптом Мстислав.

— Я не принижуюсь, ти бачиш.

— Ми йому не дамо розстріляти тебе,— почервонів Павлик. — Я стрілятиму. Чуєш, я?!

— Чуєш, Франсе? — сказав Олесь. — Можливо, вони. Але не я.

— Відчини,— крикнув молодий Равбич,— не завдавай ганьби.

— Я не можу цього зробити,— спокійно сказав Олесь.— Я не вірю он тим. Я схилив до цієї справи друзів і відповідаю за їхнє життя і безпеку.

Франс одійшов геть од церкви. Щось палко говорив йому Ілля Ходанський. Равбич обхопив голову руками. Ходанський говорив далі. Франс кивав головою. Потім глибоко зітхнув і кинув погляд на вежі й гульбище церкви.

— Франсе,— сказав Олесь,— схаменися, доки не пізно.

Замість відповіді пролунав постріл від купки дворян біля старого Ходанського. Посипався грубий жовтий тиньк біля голови Олесь.

У відповідь галерея залопотіла негучними пострілами.

— Люди! Люди! Схаменіться! — волав Олесь.— Що ви робите, люди!

Замолотило свинцевим бобом по свинцевих черепицях над головою.

Мстислав ткнув в Олесеві руки рушницю:

— Бий! Бий і не кричи! Вони це не так розуміють!

І тоді Загорський, захиляючись гнівом і розпачем, припав до приклада.

Рушниця була нова, пістонна. Вона несподівано зручно лягла до плеча. Олесь побачив на кінці дула голову Іллі Ходанського і натиснув курок.

Ілля схопився за голову і повільно упав навznak, на руки друзям.

— Невже забив?

— Ну і чорт із ним, хоч і забив,— прохрипів з правого боку мурин.

— Не забив! — раптом майже з радістю вигукнув Андрій Когут.— Ні! Бачиш, підводиться. Оглушив, видно, тільки.

Ра-та-та,— сипонуло по черепиці.— Ра-та-та.

— Ти ба,— сказав Кіндрат.— Це вельми просто і вбити можуть.

Постріли з галереї ніби поступово оточували церкву.

Янка Клейна, перший з пораних, сидів на кам'яних плитах підлоги і, лаючись, накладав корпію на прострелений м'яз передпліччя.

— Ти бач,— сказав Кіндрат.— Червона.

— Вона, брате, в усіх червона й однакова,— сказав Андрій.— В усіх людей, скільки їх є на землі... Сволота... Наволоч, прямо сказати... Що, Янко, кусь?

— Кусь,— усміхнувся той.— Байдуже, яюсь заживе.

Мстислав придивився, що робиться внизу.

— Поглянь,— сказав він.— От негідники.

Люди встановлювали віддалік дві гармати. Парадні. З Равбичевого ганку.

Олесь відчув холод у хребті. Холод прокотився кудись униз і зник у ногах.

— Це, коли й не цілячись, у голову влучить,— сказав Кирдун.— То напевне дірка буде з палац пана Вежі.

Запанувала мовчанка. Потім старий Кіндрат повільно перехрестився.

— Гармати,— сказав один з лісників.

Кіндрат Когут обвів усіх очима.

— Ми народ серйозний,— сказав він.— Жартувати не любимо.

Зі свистом уперіщила по балюстраді й даху картеч.

— Годі жартувати, хлопці,— сказав Мстислав.— Бийте по гарматах, інакше живими не вийдемо.

Олесь висунув голову. Ілля Ходанський підносив шматок палаючої паклі до запальника. На голові в Іллі біліла пов'язка.

І раптом щось сталося. Чиясь рука вихопила пакаю з руки графа. Той спробував був перехопити її назад. І тоді та сама рука лунко припечатала до щоки молодика.

— Стривайте, хлопці,— непорозуміло сказав Мстислав.— Не стріляти. Жінка.

Справді, поміж людей, що тримали облогу, рухалися дві жіночі постаті.

— Додому,— сказала жінка голосом Надії Клейни.

— Я радив би йти додому вам, пані Надіє.

— Іди додому, Франсе,— повторила Клейна.— Там зараз одна Ядзенька. Вона боїться. Навіть лікаря ще нема. Послали у Вежу.

— Це нащо?

— Мовчи. Ходімо, Евеліно.

Клейна взяла Равбичеву під руку й рушила з нею до церкви.

— Гей,— гукнула вона,— кидай зброю! Янко, це ти там, паршивцю? Кидай зброю, кажу.

Янка кркнув.

— Чоловіки-и,— сказала Клейна.— Війни їм дуже не вистачало. Жінкам та матерям варто було б за вас узятися. Та щоб кожна по голові так луснула, щоб аж Москву побачили... Ану, кидай зброю! Хто там головний? Загорський молодий? Ану, вставай, вони не стрілятимуть. Та Михайлину сюди, шкура б на ній горіла.

Павлик і Андрій побігли по Майку. Привели.

— Ти що ж це наробила, га? — спитала войовниче настроєна Клейна.— Бачиш, мати ледь на ногах тримається. Кінчай війну, Михайлино!..

— Що сталося? — сказала ледь жива від сорому Майка.
— Погані справи, доню. З твоїм батьком удар.— Склала руки, як до молитви.— Михайлино, вийди. Богом клянуса, ніхто не зачепить. Інакше Франсові доведеться у матір стріляти, а іншим — у жінку. Вийди, дитинко. Зробимо вигляд, що помилкова тривога... Може, йому й жити недовго.

Майка дивилася на Олесю.

— Не знаю, Михайлино.

— Олесю,— сказала Клейна,— не впирайся. Поїдеш звідси місяців на два чимдалі од властей, доки ми тут кругову поруку триматимемо. Повернешся — пан Ярош очуняє. А тоді — слово тобі даю — сама її приведу.

Олесь дивився у землю.

— Олесю,— сказала Майка.

— Іди,— сказав він.— Я почекаю. Я тебе завжди чекатиму.
— Я теж чекатиму, Олесю.

Вона рушила сходишками вниз. Зникли ноги, груди, плечі. Голова підвела на нього великі очі і сумно схилилася.

Ляснула вниз на зсуви. Потім Майка з'явилася поруч із Клейною, і та поклала їй на плече руку. Франс ступив був крок до них.

— Відсахнися,— сказала Клейна.— Вона моя, поки мужеві в руки не передам.

XII

Олесь ішов вулицями Москви. Березневий набряклий сніг м'яко піддавався ногам. Сяяли неподалік бані кремлівських соборів. Пролітали часом із Замоскворіччя, Красною площею і на Манежну купецькі тройки: починалася масниця.

Загорський скинув шапку, проходячи повз Іверську, а потім зупинився і почав дивитися на площу. Другий місяць він жив у Москві, і щоразу погрозливою і гордою красою вражав його цей куточок землі.

Повернутися до берегів Дніпра все не випадало. Щоправда, історія з Майкою майже забулася. Одразу після штурму церкви в Милому Клейна завезла Михайлину в Равбичі, заспокоїла пана Яроша і вирішила, разом з Майкою і Ядвігою, зникнути з окілля на місяців зо два.

Одразу почала діяти кругова порука. Під тиском громадської думки навіть Ходанські, що не хотіли брехати, змушені були сказати, що ніякої облоги не було.

Пан Ярош уже потроху ходив. Відпустило. Але про Олесь з ним боялися й говорити, тим більше що Франс сказав якось: «Вона його дружина і не може бути більш нічиєю. Але і його вона не буде».

Та це було не найстрашніше. Значно гірше було інше. Олесь не хотів чекати, доки вийде підготовлений маніфест про скасування кріпацтва. І Кастусь із цим погоджувався — якщо вже вони хотіли мати підтримку серед навколишніх селян. Відпустити селян треба було швидше, щоб селяни сорока з гаком сіл отримали волю раніше за інших, відчули, од кого отримали, і в майбутньому вірили б у всьому цьому чоловікові.

Загорський так і зробив. Ішло листування з Вибицьким і Вежею. Ще восени почалося масове засвідчення документів про визволення.

Селян визволяли з наймінімальнішим викупом (аби тільки не лементували сусіди) і з передачею у повну їхню власність тієї землі, якою вони володіли раніше за панщини. У відпускних було теж обумовлено, що коли справи колишнього пана з цукроварнями та іншим підуть добре — селянський наділ може бути збільшений за рахунок панської землі.

І ось тут сталася дивна, незрозуміла річ. Що сичала доволішняя шляхта — це було зрозуміло. Сичала, але боялася, притиснута старим Вежею, який, до речі, своїх селян переводив тільки на легкий оброк, даючи можливість Олесеві господарювати у своїх селах тільки після його, Вежиної, смерті.

Що начальство радило відмовитись од дарування волі — теж нікого не здивувало. Побоювалось бунту в окрузі. І нічого, однак, не могло зробити. Пан був господарем, і в його діях не було божевілля. Підпалив би він власний палац — справа інша, тоді й опіку можна було накласти. А так вони тільки радили і вмовляли, наполягаючи на тому, що визволення все одно скоро настане і під час цього чекання вільні села між кріпосних будуть як гніт, забутий у бочці з порохом.

Дивувало інше: бурчання селян. Повсюди воно було приховане, але в Татарській Греблі та Холодному Яру це бурчання вилилося майже в заколот. Селяни відмовилися брати волю.

Довго ніхто нічого не розумів. І тільки потім округою, невідомо ким пущена, поповзла темна чутка:

— Не беріть, хлопці, ошукають. Царська воля вигідніша. Ніякого викупу, земля — вся. Обдурити надумали. І на цукроварні не йдять. Знову поневолять.

Олесь написав Кастусеві і одержав пораду: обумовити у відпускних, що, коли наділ і викуп у «царській волі» будуть

вигідніші для селянина, — він, Загорський, відповідно збільшить наділ і одмінить викуп.

...І тут, ясного лютевого дня, запалала недавно застрахована цукроварня. Та сама, з двома верхніми дерев'яними поверхами, які Олесь усе збирався перебудувати на муровані. Підпалили невідомі люди. Навряд чи «ку-га». Про неї з дня розмови Вежі з Торкайлом ніхто не чув. Скоріш за все хтось із Греблі.

Згоріла вцент. Згадали про страховку. Погрожував суд. Урятувало лише те, що у «відпускних» було обумовлено про цукроварні. Хіба тільки божевільний буде, відпускаючи людей, нищити свій же набуток.

Олесь чуба на собі рвав. Люди не хотіли добра. Люди помстилися невідомо за що, віддавали журавля в руках за синицю в небі. Треба було їхати на батьківщину.

Ось тільки третій день, як у Москві Кастусь. І сьогодні нарада про подальші справи організації. Відсидіти й поїхати. Ближче до діла.

...До «Верби»¹ було ще далеко, але на розкладках, попід стінами, кілька чоловік торгували книжками. Книжки лежали на підстилиці з ялинового гілля і на столах.

Тут і повинні були зустрітися Загорський і Кастусь. Олесь став біля одного з торговців, неголеного чоловіка з байдужими очима, і почав так, знічев'я, перебирати книжки. Чоловік дивився на нього зверхньо, ніби це він, Олесь, торгував усіма цими письмовниками, старими календарями й розрізненими підшивками «Северной пчелы».

А оце що?

«И что собрала посохомь вымлатила и знашла ячменю... три меры».

Що таке? Пальці гортали сторінки.

«Ту справа всякого собрания людского и всякого града еже верою соединеннемь ласки и згодою посполитое доброе помножемо бываець».

Олесь гортав ще.

«Предъсловие доктора Франъциска Скорины з Полоцька во всю бивляю...»

Олесь примусив лице бути спокійним:

— Продаєте?

¹ У п'ятницю й суботу вербного тижня, щостого тижня великого посту, вздовж кремлівських стін — од Спаської до Нікольської веж — і на половину площі починав гомоніти базар «Верба». Ятки, крамнички. Ювелірні вироби, звірі, птахи, книжки. З обох країв, біля Василя Блаженного і Нікольської вежі — торгували вербою, свищиками, цяцьками, повітряними кульками.

— Беріть, добродію.

— Ну, і, скажімо, скільки? — байдуже спитав він.

— Якщо три карбованці дасте...

Олесь покрутив книжку в руках:

— Гарзд... Натє...

Олесь відійшов од торговця, не чуючи під собою ніг. Усе, здається, було довкола, як і раніш. Ті ж стіни, площа, хмари над нею. Те і не те.

Визволена від оселедцевої долі, лежала в нього на долонях книга. Лежала й мовчала.

Він відчував, що задихається.

Торгували Скороиною. Торгували давниною. Торгували всім: розумом, правдою, сумлінням.

— Здоров, Олесю,— прозвучав за спиною Кастусів голос.

— Здоров. Ходімо. Нам далеко?

— Понад годину доброї ходи,— сказав Калиновський.— Біля Дмитрівського гостинця. Ставки хутірські.

— То, може, візника?

— Візьмемо на Тверській. Біля Страсного монастиря. Пройдемося давай трохи.

Спустилися до Охотного ряду.

— Знаєш, що в мене є? — спитав Кастусь.

Трохи асиметричні очі Калиновського всміхалися. Він засунув руку за пазуху і трохи витягнув звідти номер газети, яку з одного вигляду Олесь відрізнив би од тисячі інших.

— «Колокол» за вісімнадцяте лютого. Свіженький, вважай. І в ньому — перший-таки за весь час заклик до повстання.

— Хто?

— Невідомий. Підпис «Російська людина».

— З Лондона?

— Ні, звідси. Лист із російської провінції. Можливо, якийсь хлопець, на зразок Волгіна.

— Як пише?

— «Наше становище жахливе, нестерпне,— суворо й тихо, напам'ять, шепотів Кастусь,— і тільки сокира може врятувати нас, і ніщо, крім сокири, не допоможе! До сокири кличте Русь!..» Ось так, громадянинє нігіліст Загорський. Зрозуміло?

— Становище справді нестерпне,— сказав Олесь.— Він має рацію. Як думаєш, реформа буде обманом?

— Вона нічим іншим бути не може, Олесю. Лаяли Ростовцева, а як здох, то, виявляється, він ще нічого був. Це в нас завжди так: «Явился Бирюков, за ним вослед Красовский. Ну, право, их умней покойный был Тимковский». Чуєш, що Панін на посаді Ростовцева виробляє? Коники які викидає?

— Ну, от. Тоді й почнемо, коли зрозуміють обман. Раніше селянина на бунт не підняти. А без нього ми перекотиполе пересохле.

Ішли мовчки.

— А в тебе що? — зауважив Кастусь.

Загорський мовчки подав йому книгу. Кастусь глянув. Намить у нього затремтіли вуста.

— Перша наша ластівка,— мовив Олесь.— Бідна.

— Ні,— сказав Калиновський.— Не бідна.

Він обережно, озирнувшись, витягнув газету і, розгорнувши книгу, поклав тоненькі аркуші в середину тома. Закрив.

— Нехай лежить. Тут їй і місце.

— А що,— сказав Олесь.— Від першого слов'янського відбитка і аж до цього. Братику ти мій, який довгий шлях!

— Певно, ще не кінець йому,— Кастусь засунув книгу за пазуху Загорському.— Певне ж, не кінець.

Вони йшли саме повз Камергерський завулок. І тут Олесь, узявши друга за руку, круто повернув його.

— Давай, братику, на хвилину сюди.

Кастусь підвів очі.

— Невідомо, коли зустрінемось.

Над дверима була вівіска:

ДАГЕРРОТИПНА МАЙСТЕРНЯ М. М. ГРИНЧИКА

...У великій кімнаті їх посадили в крісла на тлі уявного туманного пейзажу. Затискачами прикріпили руки до підлокітників, непомітними дужками поставили голови так, що ними не можна було ворухнути.

— Отак нас катуватимуть,— сказав пошепки Кастусь.

— Тьху на тебе... Тьху,— засміявся Загорський.

Гринчик, дуже схожий на сумного журавля, посварився пальцем:

— Молоді люди, це не жарти. Не в усіх вистачає духу, навіть не сміючись, просидіти перед камерою-обскурою п'ять хвилин. Вам один знімок?

— Два.

— То десять хвилин,— з виглядом байдужого інквізитора сказав сумний журавель.— І не ворухіться, коли не хочете отримати замість облич фату-моргану.

— А коли не будемо — вона не вийде? — спитав Олесь.

— Я маю паризьку медаль. Я привіз сюди дивовижну новинку. Скарг на мене нема. Я роблю виключно на сріблі. Не те що деякі

«новатори» — на мідних пластинках. Вони б ще папір застосували чи полотно, як художники. Це ж дико! Людина робить добрий дагерротип. І для внуків, яких у вас, видно, поки що нема.

Їх закріпили так, що поворухнутися було неможливо. Гринчик поклав Біблію на Олесеві коліна.

— Отак. Ви цікавитесь старою книгою, панове студенти. Ви ніби замислилися на хвилину. Меланхолії в очі. Уявіть собі: ви замислилися над долею цієї книги. Вас вона цікавить.

— Уявіть собі — доля цієї книги нас справді цікавить, — сказав Кастусь.

— Тим краще. Не моргайте.

Засичав жаровий ліхтар. Срібна сіточка почала лити просто в очі нестерпне світло.

...Коли вони, нарешті, вийшли на вулицю, різало в очах. Розминаючи задерев'янілі м'язи шиї, Кастусь зареготав:

— Ти ба, немов із шибениці зняли. От, певне, бовдурі вийдуть?! Жах! Очі спинилися, обличчя неприродні.

— Байдуже, «для онуків» згодиться. Гадаю, однак, непогано вийде. Бачив я дагерротипи. Досить натурально. Звичайно, не портрет, але нам буде байдуже. Пам'ять.

Гукнули візника. «Ванька» посперечався про ціну і повіз.

— Як Віктор? — спитав Олесь.

— Знову погіршало. Вельми хоче побачитися з тобою.

— Нехай бере в мене гроші і їде, — сердито від ніяковості сказав Олесь. — Чи на Мадейру, чи в Італію.

— Либонь, твоя правда.

— Гроші завтра ж надішлемо.

Олесь засмутився і не хотів, щоб це було помітно. Перевів розмову на інше.

— Людвік Звездовський де?

— У Вільні. Розпочав там роботу.

— Треба йому зв'язатися з моїм Вацлавом. У нього багато друзів серед молоді.

«Ванька» глипнув був на них, почувши незнайому мову, і знову зів'яв, ніби заснув на козлах.

— А Валерій?

— Інспектор егерського училища в Сокольці.

— Це що, спеціально Гродненщина?

— Треба і там комусь бути.

— Домбровський як?

— Як і раніше, в Академії. Він же молодший.

...Крізь вікно було видно голі дерева, поодинокі будиночки далекої околиці, гладінь двох невеликих овальних ставків.

За столами сиділи хлопці з московського земляцтва. Четверо. Ні з ким із них Калиновський Олесь не познайомив, і з одного цього було видно, яка серйозна починається справа...

Хтось стиснув долоньями Олесеві скроні, не даючи повернути голови. Загорський все-таки вивернувся:

— Сашко, Сашко, друже!

Сашко Волгін стояв за його стільцем і всміхався на весь рот.

— Ну, брате, втішив!

— Давно це почалося? — пошепки запитав Сашко.

— Давно. Тепер міркують про методи.

— Методи звичайні, — сказав Сашко. — Узяти цих *vieilles gapaches*¹ за чуб та об брук головою. Докерувалися. Гірших володарів нема ніде в світі. Ганьблять росіян.

Олесь тихо засміявся:

— Це, брате, щодо нас із вами у мого діда є добра приказка-байка.

Вони розмовляли пошепки, боялися перешкодити іншим.

— Бог ділив між народами землі. Одним те, іншим — те. Прийшли білоруси... Дуже панові богові сподобалися. Він і почав їх наділяти: «Ріки вам даю повноводі, пуці — неміряні, озера — незліченні. Спеки у вас ніколи не буде, але й холоду — поготів. Зажертися на багатій землі вам не дам, щоб були жваві, кмітливі, працьовиті, але й голоду у вас ніколи не буде. Навпаки, під час голоду значно багатші люди приходитимуть до вас. Не вродить хліб, то вродить картопля. А ще звірина й дичина в пущах табунами, риба в річках косяками, бджоли в бортях мільйонами. А трави — як чай. Не буде голоду. Жінки у вас будуть пригожі, діти — здорові, сади — багаті, грибів та ягід — завалися. Люди ви будете талановиті, на музику, пісні, вірші здібні. На архітектуру теж. Будете ви жити та жити, ну як...» А тут його Микола у бік штурхає: «Пане боже, та ви подумайте. Це ж ви їм рай віддаєте! Це ж ви... боже мій!.. Та вони через їхню язикатість туди із справжнього раю всіх переманять! Вони ж язиком мелють — дай бог нам із вами». Бог подумав, кречнув, але назад забирати не будеш. Справді, є вже вона, земля. Лані біжать — ліс ворухиться. Риба човни з води витискає. Дерева — до сонця. «Добре, — каже, — земля буде рай. А щоб не занадто ви перед моїм раєм гонорилися — дам я вам найгірше в усьому світі начальство. Воно вам того раю трохи збавить та й пиху вам трохи зіб'є. Це вам для рівноваги». Ось воно як!

Сашко Волгін невесело засміявся:

— Гірш за все, що це правда, Олесю.

¹ Старих тупаків (*фр.*).

— Отак і живемо.

— Байдуже, брате, недовго вже.

— Ти що робиш?

— У мене, брате, російський сектор. Переважно офіцери.

Є й студенти.

— Багато?

— Поки що небагато. П'ятдесят два чоловіки¹. Буде більше.

— Це, брате, ще більша радість... Це вже не ми одні, а спілка.

Справді, втішив, брате. Це ж громадою і в пеклі добре.

Засміялися.

— Стоїть одне питання, — сказав Кастусь. — Що будемо робити далі? Скільки можна чекати! Ось ви, з Могильовщини, яке у вас становище із селянською справою?

Олесь не одразу зрозумів, що це до нього. Підвівся.

— Становище погане. У губернії двісті вісімдесят сім тисяч селян у закладі... Дозвольте запитати інших.

— Запитуй, — сказав Кастусь.

Вони трималися, як незнайомі.

— Ви, здається, вітеблянин? — спитав Олесь у високого білявого хлопця. — Судячи з говірки.

— Вітеблянин.

— Скільки закладених на Вітебщині?

— У нас двісті десять тисяч.

Чорнявий, схожий на іспанця молодик різко блиснув вугільними очиськами:

— Я з Городні... У нас сто дев'яносто сім тисяч душ у закладі.

Олесь обвів очима всіх:

— Вільнянина у нас нема, але й там не краще. І ви ще питаєте, що нам робити? — Кастусь схвально нахилив голову. — Близько мільйона селян зраджено так званими своїми господарями, які повинні турбуватися про них. Господарі самі підняли руки, самі взяли від держави гроші за цих людей. Ціною їхньої крові та їхніх мук придбали собі можливість розкошувати. І тим самим утратили право на людське до себе ставлення. І коли вони самі віддають народ під владу катів, не можуть бути господарями — ми повинні відібрати в них це право. — Очі Олесьа були похмурі й рішучі. — Я пропоную: народи визволяти й давати селянам землю. Я пропоную: панів, які грабували, виселяти з країни, позбавляючи маєтності, а кровопивців розстрілювати. — Сів.

¹ В осени наступного року з розрізаних груп і осіб у Петербурзі виникла організація «Земля і воля», яка діяла в повстанні поруч із білорусами, литовцями й поляками. Хоч вона була малочисельна, але мала велике значення як початок демократичного руху.

— Правильно,— сказав Кастусь.— Нехай представники московського земляцтва висловлять свої міркування про терміни й методи повстання. Потім ми зведемо їх в одне з міркуваннями інших земляцтв та організацій.

Люди думали.

Повернувшись на Придніпров'я, Олесь упритул взявся до вербування людей. Справа пішла несподівано легко. Погано піддавалися агітації, либонь, одні селяни. Та й серед них, за допомогою Когутів, удалося наберувати десь близько трьохсот чоловік твердої злагоди. Молоді дворяни з небагатих легко й охоче піддавалися агітації. Уже тепер, коли б треба було повставати неодмінно, Придніпров'я, в зоні діяльності Олеся, могло б виставити близько трьохсот кіс і шести сотень багнетів. А ще в північній частині губернії повинен був діяти Людвік Звездовський («білі» пробили на посаду свого, не знаючи, що цей свій останнім часом дуже «почервонів»).

Словом, боятися тут не було чого. Хіба що зради. Але й вона завдяки системі «десяток» не могла зачепити широко.

Олесь знав: до початку призначеного ними строку повстання лишалося ще три роки. Літо шістдесят третього. За цей час можна було багато чого зробити. А коли реформа розчарує людей — ті, яким він дав землю вже тепер, теж візьмуться за коси. До червня переведення селян у вільний стан було майже закінчено. Тисячі колишніх його селян були вільні: додатковий порохований заряд.

Цей рік був світлий. Здавалося, що знову починається «весна народів». Свіжий вітер віяв над світом. В Америці північні фермери з рушницями йшли на рабовласників, і хоч доводилося їм важко, люди сподівалися на них і вірили їхній мужності.

Наприкінці квітня Гарібальді з тисячею відчайдушних і сміливих людей висадився в Сіцилії, бо там яскраво палало повстання проти неаполітанських Бурбонів. Обростаючи людьми, безупинно перемагаючи, тисяча рухалася, обростала багатьма тисячами, викидала ворогів з міст і сіл. Того ж самого року Гарібальді визволив королівство обох Сіцилій. Очікувався похід на Рим. Поділена ще з Юстиніанових часів, розшматована на частки, залита кров'ю Італія ставала єдиною, зводячись на весь свій великий зріст. Наполеон казав колись, що італійці люблять патякати про волю батьківщини... у ліжках своїх коханок. Тепер від цих аматорів поговорити намазували п'яти салом австрійці й Бурбони. Тому що аматори говорили тепер мовою зброї і так, як належить чоловікам.

Із шостого століття, від дня злощасної загибелі Цейї¹, короля остготів, була реставрація Юстиніаном рабства, пожежі, кріпацтво, тиранія церкви, грабунок кондотьєрів, інквізиція або влада гендлярів. Пошматована на клапті країна, вічні завойовники — од візантійців та іспанців до австрійців.

І так протягом тисячі трьохсот років. Досить міцний заряд оптимізму для всіх, хто не хоче і не вмє чекати. Досить велика школа витримки. І коли всім здавалося, що уже все — велет підвівся, доводячи цим, що ніколи не пізно.

Ніколи, якщо йдеться про волю, про світло завтрашнього дня.

У юнаків сяли очі, коли вони дивилися на захід. У них дрижали ніздрі, коли вони ловили вітер волі.

— Жити! Жити! Воювати за волю! Знищити кріпацтво! Воювати за права, за щастя, за батьківщину!

Мстислав Маєвський їхав верхи в Озерище. Треба було побачити Когутів, порозмовляти про те-се, а головним чином, зустрітися з Янею. Хлопець сам дивувався, чому його так тягне до цієї дівчини, а коли зрозумів, було пізно. Попробував сам себе умовити, що це — звичайна романтична історія в дусі «здравствуй, добрая дева, не откажи запечатлеть на твоєм невинном челе братский поцелуй, ибо и крестьянки любят умеют, под сению дерев пляша», — нічого не допомагало.

— Ну, і дідько з вами. Ну, й зліться. А я все одно там буватиму. Мені приємно.

Теплі очі хлопця оглядали з-під білої чуприни Дніпро, молоду зелень на його берегах, саме Озерище, яке пригожо розкинулося над річкою. Не знав, як учинити. Збирався разом з Кастусем поступати в якусь військову установу. Скористатися пільгами для студентів, які закінчили університет, і дворян. Щось і в Кастуся не ладиться. Дисертації ще не подав, до кандидатів, виходить, зарахований умовно. Зі штабу установ відповіді нема. Та й справді. Недовір'я до місцевих людей велике, а тут людина, яка знає право, фінанси, статистику, політичну економіку, сільське господарство, технологію та інше, хоче набути ще й військових знань. Ні вже, досить. Дідько його знає, що може з таких людей вийти за розбещеності сучасної молоді. Можливо, яacobинські міністри.

Мстислав засміявся. Кастусеві не щастило, а йому, Мстиславу, й поготів. Генералів з них не вийде. Ну що ж, один впорядкуватиме загальну систему заклоту, а другий стане непоганим

¹ Тут неточність: останній король остготів — Тотіла (541—552).— *Рег.*

поручиком. Поручики повстанню теж будуть потрібні. А ким, цікаво, стане Олень?

З придорожньої корчми, за яку сідало сонце, линула жаліслива пісня:

І чарка мала, і горілки нема,
Мила, мила не тече, коло серця пече.

Сидить, видно, якийсь закоханий бідолага та плаче над гіркою долею, обхопивши руками патлату голову.

Мстислав знову задумався, почувши цю пісню. Пристане такий до бунту, можливо, накладе головою, або схоплять та розстріляють, чи інвалідом зроблять. Що тоді робити дівці? Ох, боже ти, боже. Як би добре було, щоб усе вже минулося, щоб перемога. А тут ворогів — гурт. Лають совісних людей. Але не дадуть так одразу через кров перескочити...

Він попростував задвірками до стародавнього кладовища за Озерищем.

Янька була вже там. Мстислав скочив з коня:

— Добрий вечір!

— Стефанові погано, — свіже личко Яньки зморщилося, болісно затремтіли брови.

Стефанові справді не допомагали ні лікарі, ні ліки. І ставало зрозуміло, що тут хіба вже природа візьме своє, та все-таки всі сподівалися, робили для нього все, навмисне з ним залишали когось із братів чи Марту з Рогнедою, щоб не був самотній.

— Посидимо трохи, та й я піду до нього, — сказав Мстислав.

— Сидіти не треба. Походимо.

Вони йшли берегом. Яня йшла поруч, опустивши очі, обшморгувала молоду гілочку верби.

— Мені молодого листя шкода. Дивись, яке зелене.

— І правда. Я не буду більше.

Підійшла до кручі, кинула гілочку в течію.

— Ти не думай, — Яньчині очі дивилися трохи навіть сполохано. — Вона у воді оживе, впливе десь у берег і вкориниться. Верба живуча.

— Звісно, вкориниться.

І раптом Янька схлипнула:

— Вербі можна. Людині ось не можна. Як зріжуть її — це вже все.

Мстислав розгубився:

— Байдуже. Обійдеться якось.

— Ні... Ні вже, видно... Не скаржиться Стефан, не... Пам'ятаєш, як на його весіллі добре було?

— Заспівай ту, що тоді для Марти співала,— попросив він.—
Заспівай. Ось побачиш, я вірю, одразу йому легше стане.

— Правда?

Янька з довірою глянула на нього, глибоко зітхнула і завела тихеньким тремтливим голоском:

Приданочки ¹-невідданочки,
Шепчіте,
Ви її потихесеньку
Навчіте.

Мстислав ішов і згадував радість тих днів: і як їздили по рибу перед весіллям, і як жартували з Галинкою Кахно, і як було весело. Ні, нічого не могло статися зі Стефаном.

Нехай вона ранесенько встает,
Нехай вона в хаті, в снігах підмете,
Нехай на вулицю сміттячко не несе,
Нехай його на смітничок поспле,
Нехай його ніжками притопче,
Нехай його і слізками примочить.

Вони йшли назустріч багряному великому сонцю, що наполовину сідало в затоку Дніпра. М'яко ступав за ними стомлений кінь.

Наші курочки-чубарочки розгребуть,
Наші жіночки язикаті рознесуть.
— Нехай ваших курей коршун роздере.
Нехай ваших жінок смерть забере.

Янька раптом схлипнула й сіла в траву, ніби в неї підкосилися ноги. Він сів біля неї, несміло погладив по золотому волоссю.
— Ну що ти, що?

Він узяв її за плечі і силою одвів долоні від очей. В очах були сльози. Мстислав відчув — опустилося кудись серце.

— Як же це хтось міг,— крізь сльози сказала вона.— Як піднялася рука на такого. Тихий же, лагідний. Дитя залишитесь. Ну, нічого: «Сирітські сльози дарма не минають. Попадуть на білий камінь — камінь пробивають».

Мстислав поставив її на ноги. Повагався хвилину і раптом обережно поцілував у розпухлий, солоний від сліз ротик.

— Не треба,— глухо сказав він.— Коли навіть щось і станеться — я тебе не кину. Батьком буду. Братом буду. Мужем, якщо хочеш, буду.

«Ні»,— мовчки хитнула вона головою.

«Так»,— мовчки схилив він голову.

¹ Весільні гості з боку молодої, які ведуть її в дім молодого.

Стефан сидів на призьбі, мерзлякувато кутався в чугу й проваленими очима дивився на залитий промінням сад і на сонце, що сідало за ним. Підійшов Кіндрат, але старший ніби його не помітив. Лице жовте і в плямах, погляд відсутній.

Кіндрат обережно поклав йому на ту руку, що лежала на колінах (друга стискала на грудях вилоги чуги) двох забитих дупелів.

Стефан помацав рукою іржаве м'яке пір'я і скривив уста усмішкою:

— Шкода-а.

— Тобі сьогодні зваримо. Байдуже. Їжа, брате, панська.

— Усе одно шкода.

Кіндрат присів до старшого.

— Дай рушницю,— сказав Стефан.

Узяв дубельтівку сухими, мов курячі лапи, пальцями.

— Важка. За життя й стріляти не любив. От і сам дичиною став.

І знову Кіндрата, уже вкотре, вразив гнівний вираз в очах Стефана. Сонце ледь виднілося, переливалося своїм красчком над водою.

— Кіндратику,— сказав Стефан,— я сьогодні помру.

Брат зробив рух протесту.

— Ні,— сказав Стефан.— Я знаю. Ти не забув?

— Ні.

— Виконай. І Кроєра теж. Мені видіння було — він.

— А коли ні?

— Коли навіть ні, таку гидоту стерти із землі треба.

— Виконаю.

— Забий за сорок днів, доки душа тут... Торкайла... Щоб заспокоїлась. А з тим не поспішай. Усе до ладу зроби. А може, і я з того світу прийду, скажу, він чи ні. Щоб живу душу врятувати від неправедності — відпустять.

— Виконаю.

— Проведи мене, братику, до річки. Бачиш, червона...

Гнів зник із очей хворого. І навіть усмішка була колишня, як до хвороби. Спершись на плече Кіндрата, він підвівся:

— Ну ось, благословляю вас усіх. Мені...— Ніби згубив думку.— Ну ось... Аби вище... Вище... Трішечки вище.

Потягнувся, ніби хотів ще раз побачити річку. А потім став падати так раптово, що Кіндрат ледь устиг підтримати його.

Везли його на кладовище по воді. Ще стояла запізніла по-віль, і до церкви на острові інакше дістатися не можна було.

Пливли чотири човни. На передньому стояла труна з небіжчиком. Стернував Олесь: проводжав небіжчика-брата в останню дорогу. Похмурий Кіндрат Когут пінив веслом воду. На інших трьох човнах сиділи Когуті, Кажнові і родичі Марти.

Зеленими хмарами стояли у воді гаї. Дзвенів над невеличким клаптиком суші жайвір. Дуже тепло, зовсім по-літньому припікало сонце.

Не злітали з острівців кулики-турухтани. Наче знали, що люди на човнах не стрілятимуть. А може,— і це швидше за все,— задурманені повинню весняної крові в жилах, вони нікого не боялися. Токували, настовбурчуючи пір'я, ходили один перед одним, яскраві у шлюбних нарядах.

Самочки, прилаштувавшись на крайніх кінцях острівця, дивилися на самців.

Ні в кого з місцевих людей не піднялася б рука стріляти в них у такий час. І турухтани знали про це. Небо, вода, острівець — усе було для них.

Марта на другому човні побивалася. Це був її обов'язок. Але інші вже трохи перетерпіли горе. Минув рік, і весь цей час вони чекали неминучого, а коли воно настало, сліз мало лишилося.

Хіба тільки в матері.

Старий Когут Данило думав про те, що і його хутко повезуть тією самою дорогою, і не жалкував за тим, а жалкував хіба тільки за тим, що це не його везуть зараз замість Стефана. Добре було б відпочивати в такий день, під жайворонком, між небом і водою. І щоб біля човна токували турухтани.

Янька виплакалася ще біля курганів, а потім у хаті. Олесь думав, як тепер розшукати винного в усьому цьому. Мстислав поглядав зрідка на Яньку і налягав на весло.

Тільки один Кіндрат дивився на світ похмуро, через припухлі повіки. І що більше Олесь дивився на нього, то більше здогадувався: цей знає усе.

Над водою поміж зелених шат затоплених дерев линуло голосіння:

А я ж за тобою на край світу ходила,
А я ж за тобою у вогонь літала,
Соколе ти мій миленький, коханенький!
А встану ж, бувало, я ранесенько,
А мій же соколик та нивами ходить.

І хоч усі знали, що Марта вставала раніше за «соколика», всі уявляли собі ранкові заросені заплави, Стефана з обротьюкою на плечі, лункий по-ранковому удар далекого бубонця — усім ставало гірко.

А квіточки ж від нього красують,
А небочко ж від нього сяє.
Зирнеш — метелики від нього в очах літають,
Зирнеш — нібито грушка біла зацвіла,
Зирнеш — як листочок кленовий він ласкавенький,
Зирнеш — серце молотом у груди б'є.

Караван смерті плив повз острови життя.

Хай би ж той холера краще мене забив,
Хай би у мене з серця кров висмоктав,
Як же тепер мені тяжко-важко без любого дружочка...

Кіндрат не дивився ні на небо, ні на безмежну, як небо, повінь. Ще три дні тому він сховав рушницю в дуплі дерева біля моста через Озерянку, на південь од села і по дорозі на Суходіл. Торкайлів фільварок був північніше, і дорога з нього в Суходіл пролягала біля Озерища. І щоранку Кіндрат Когут виходив на дорогу і стежив.

Позавчора Тодор повертався з м'ясником Бруноном Деримедовичем в одній таратайці.

Сьогодні вранці він повіз м'ясника знову в Суходіл, і Кіндрат сподівався, що, може, увечері він повертатиметься один. Навіть коли повернуться удвох — Кіндрат це стерпить. Він чекатиме хоч сорок днів, а дочекається його одного.

Можливо, вони сьогодні поховають Стефана до вечора, і Кіндрат устигне повернутися на Озерянку, коли Торкайло поїде назад.

Шкода буде, коли не заб'є за сорок днів. Душа брата не так зрадіє. Але навіть коли не встигне — байдуже. Він звик терпіти. Він чоловік, і він дав слово. Він ходитиме місяць, два, рік, але він перестріне Тодора самого. Не можна сказати, що йому буде легко забити його: він ще ніколи не вбивав. Але він знав: інакше не можна. «Терпимо, терпимо, терпимо, а воїни вважають нас за дурних зайців. Судять нас. Розправляються, як хочуть, і впевнені в тому, що нема їм кари. Тому й чинять, як душа їхня жадає.

На каторгу зашляють у Сибір — і ходять собі спокійно. Власті знають, навіть коли повернеться — побоїться знову туди потрапити. А держава мстити не буде — їй аби тихо було.

І заб'ють, то не чекають кари. Якби цього чекали — ого-го! Тричі подумали б, перед тим як паскудство якесь учинити. Ну, то коли не карає бог, не карає начальство, нехай покарає сам покривджений. Інші тоді оглядатимуться, перш ніж виказати, забити, дітей посиротити, майно пустити димом».

Підкова на Кіндратовому лобі аж почервоніла, так тяжко він думав. Заб'є. Узимку чи весною, влітку чи восени — заб'є.

Уночі чи вранці — заб'є. Ого-го, як би це легко було жити на землі, якби за кожне паскудство паскудника чекала неминуча кара.

Ой, як повалюся я на твою могилочку,
Як закую я тепер по тобі зозулечкою.
Дружинонько ж ти моя, нащо ж ти мене... покидаєш?
А чи добра ти від діток, від жінки... не маєш?
Як же нам тепер... прожити?
Як же нам життя без тебе... творити?
Як ми тебе забувати... будемо?
Звідки ми тебе дождати... будемо?

Кіндрат стиснув кулаки на веслі і ривком послав човна з домовиною небіжчика до недалекої вже церкви на острові.

До кого ж мені вночі тепер вужиком присмоктатися?
Звідки ж мені поради тепер дождатися?
Відлетів ти тепер од мене, соколику, голубе сизий,
Зозулечко!
Згас ти тепер для мене, квіточко ти моя — сонечко —
Пролісочок!

Тихе і страшне голосіння жінки линуло над водою до острівця, звідки плвли назустріч йому рідкі удари похоронного дзвона.

...Назад Кіндрат і Олесь плвли в човні одні. Далеко перенесли всю низку човнів.

— Слухай, Кіндрате, візьми мене із собою.

— Куди?

— Ти знаєш...

— Ні, — сказав Когут. — Нічого я не знаю.

Вони плвли, а довкола була блакить і гаряче повітря.

— Поглянь, що це? — спитав Олесь.

Кіндрат озирнувся, і на хвилину вони обидва завмерли, вражені тим, що відбувалося над річкою.

На березі, віддалік, стояв у повітрі великий чорний стовп — од землі до неба. Він здавався б нерухомим, якби не крутилися в ньому із шаленою швидкістю віхті сухої трави. Хтось усмоктував їх у небо, і вони злітали в нього вище й вище. Могутній тромб ішов до берега, наближався. Чорний, як дим, він клубочився і переливався тим, що було всередині, мов змія, що скидає шкіру. Тлуства, вся хвилями, вона, повільно звужуючись, повзла кудись: не розбереш, чи вгору, чи вниз.

Вихор тромба спустився на воду і пішов прямо на їхній човен. Як зачаровані, вони не рухалися. А смерч наливався ще більше, чорнів.

Блиснуло десь, на висоті доброї дзвіниці, довге срібне тіло риби.

Наступної миті велет рвонувся повз них і пересунувся трохи далі, як попередження. З чорного нутра його дмухнуло могильним холодом.

Усе швидше і швидше посувався од них тромб, перетнув річку, почорнів, злетівши на берег.

Вони ніколи не бачили такого.

Велет блукав у полях, осідав у полях, меншав. Зникав.

Коли він зник, вони глянули один на одного.

— Біда буде,— прошепотів Кіндрат.

— Облиш дурниці верзти!

— Х-фу-у,— заплющив очі Кіндрат.— Добре. Вези мене на берег. Висади.

— Візьми, кажу, із собою.

— Ні!!! — різко й сердито кинув Когут.— Ні та й ні. Дідько з ними, з тромбами... Треба і їх — грудьми...

Коли постать його зникла, видершись на крутояр, Олесь чомусь згадав Майку і злякався, що ледве вони не загинули. Через день Олесь із Кіндратом мали зустрітися і остаточно вирішити, як бути.

Кіндрат уже цілу чверть сонячної дуги чекав, сидячи в кущах біля містка. Сонячне світло пахло скипидаром, гарячою м'ятою, ядучим запахом вампір-трави. Від соснового шуму — десь над верхівками ходив вітер — гуло в голові й хотілося задрімати. Він сидів у кущах за великим, як хата, каменем неподалік од річечки. Над каменем, на схилі, вісімсотлітній дуб тягнув до сонця свої ледь оперені віти. Повзали по його глибоко — на дві долоні — поєраній морщинами корі червоні кузьки з чорними цятками на спинах. Вони, цятки, були схожі на маски, які носять на водохрещта. Повзали кузьки самотньо, спарені, і кора дуба, видно, здавалась їм ярами майже без дна і високими пасмами пагорбів.

Прямо перед Кіндратом дзвеніла Озерянка, несла хвилі в Дніпро. А над нею лежав дощаний міст. Кіндрат уже тричі зсовував із нього три обаполи. Після кожного проїзду. Дядьки лаялися, клали їх на місце й рушали далі. А він знову виходив, знову зсовував обаполи і знову сідав на місце, стискаючи теплий від рук приклад дубельтівки.

Пуца ходила й ходила над головою. І Когут під її шум думав ні про що і про все, але тільки не про те, що хотів зробити. Усе, що стосувалося цього, він обдумав давно.

...Торкайло з'явився несподівано. Один. Майнув на пагорку і зник, з'їжджаючи до містка. І тоді Когут вийшов із-за каменя, як сто разів це уявляв собі, перебіг до переїзду ще

ближче і присів у куцах, зовсім близько від одсунутих обаполів.

Він устиг ще зиркнути вище на дорогу по обидва боки. Там нікого не було. Навіть коли з'являться, то звідти вони його, Когута, не пізнають. Коня й підводу ще можна пізнати, і то коли знаєш, кого чекаєш, а людину — ні.

Перш ніж потрапити звідти до містка, треба з'їхати прокопаним узвозом, де віз і людина ховаються з головою. Отож, на найгірший випадок, вистачить часу для двох пострілів. Постріли будуть точні: з чотирьох кроків.

Але він сподівався, що сторонні люди не з'являться. Йому не хотілося, щоб Торкайло відбув тільки одну мить жаху перед тим, як помре. Він дуже молив про це — бога не бога, і сам не знав кого. Того, хто допоможе.

Торкайло вилаявся і зіліз із таратайки. Підійшов до провалу, плюнув, огледівся, як посунути обаполи. Потім в очах його щось майнуло: завважив.

— Не рхайся,— сказав Кіндрат, наводячи стволи.— Стань біля воза.

— Чого тобі? — зблід той.

— Сьогодні поховали Стефана Когута. Мое ім'я — Кіндрат Когут.

Торкайло шарпонував рукою у возі до саков.

— Ну,— сказав Кіндрат.

— То що я, винен у тому?

— Винен. І винен, що забили ще одного. Ти сам того не вартий.

Торкайло раптом крикнув. Сполохані коні рвонули вперед, але колеса таратайки з маху вскочили в провал.

— Міркував, що перескочать, а ти на воза та й ходи? — очі Когута дивилися спокійно, усмішка кривила уста.

— Відповіси, Когуте, відповіси.

— Ні,— сказав Кіндрат. І кинув: — Молися.

Тодор нишпорив очима довкола.

— Відповіси, Когуте... М'ясо твоє під пугою відпаде... Повісять.

— Ну! — сказав Кіндрат.

— «Пане боже, в руки твої віддаю дух мій..»

— Годі,— сказав Кіндрат.— Лопаті й того не дав.

Постріл прокотився верховинами пуці.

Торкайло зробив запізнілий рух убік, тільки тепер збагнувши, що можна стрибнути з містка, нехай собі і на мілке місце. Усе одно це виграш хвилини. Але він уже не міг цього зробити. Притиснув долоню до грудей, хитнувся і впав на коліна.

— Убив,— сказав він.— Убив ти мене.— Кіндратова рушниця ходила перед його лицем.— Нічого,— сказав Торкайло, хлячись уперед.— І тебе так... І тебе... І всіх вас так.

Другий постріл ніби штовхнув увесь світ у його лоб...

Кіндрат продмухував стволи. Звично, як кожний селянин, що береже свою зброю. Синій димок двома струмінчиками — меншим і більшим — вилетів із них.

Потім Когут схилився над убитим і здер з його грудей закривавлену калитку. У ній задзвеніло й зашелестіло.

— Ходи, помийся перед страшним судом.

Торкайлове тіло перевисилося з настилу, впало з невеликої висоти в мілку, на камінчиках, течію.

З хвилину Кіндрат дивився, як скаламутилася, потемніла прозора вода, як потім спливла каламуть і на її місці з'явилося рожеве. Дурні пічкурі кидалися до цього рожевого, ніби клювали, спливали разом з ним за течією.

Хутко вода була вже знову прозорою. Течія підняла ноги вбитого, і вони кволо ворушилися на хвилі.

Кіндрат повернувся до коней:

— А ви чого будете смикатися, бідолашні? Ану, давай! Ану!

Він підвів плече під таратайку і піддав її вгору. Колеса вискочили. Коні хвилину стояли, а потім повільно пішли: без господаря туди, куди і з ним.

Кіндрат зііз із містка і пішов по воді. Не туди, куди спливало те і де метушилися пічкурі, а в інший бік.

Пройшовши кроків із сто, він вимив калитку й руки в холодній воді і знову рушив течією. Потім вийшов ярмом. Згодом натрапив на улоговинку з чорними люстерками води. Розмахнувся й кинув калитку разом із тим, що дзвеніло й шелестіло, у чорне «пущанське око».

Знову рушив схилом. Оглянувся.

На поверхні чорної води зникали кола...

За тиждень поліція і навіть Мусатов зі своїм підлеглим Буланцовим переглясли всю округу. Облави ходили пущами, люди насилу, часом ризикуючи життям, забиралися навіть на деякі острови серед трясовини.

Война, як завжди, одсидівся у якійсь із своїх численних схованок. Люди Корчака давно не з'являлися в окрузі.

Спіймали двох-трьох випадкових волоцюг, але вбивць не знайшли. Іван Торкайло тепер нікуди не їздив один, а вночі сидів у фільварку, зачинивши всі віконниці.

Один чоловік, якого подія розлютила, був Кроєр. Ясно, хто зробив. Мужички коханенькі. Ніхто інший — вони! Невідомо

тільки хто. Із Торкайлових хтось, чи з його, Кроєрових, чи, може, озвалася через родичів одна із жертв «ку-ги». У пошуках був він найстрашнішим і найзаповзятливішим зі своїми черкесами. Тряс лісників, шукав і лупцював людей з лісових будок, смолокурів, бортників. А коли це нічого не дало, і округа стихла, зачинився у Кроєрівщині і почав лютувати над своїми. Просто так, аби зігнати злість. Дійшло до сусідів. Усі зрозуміли: треба сидіти тихо. А цей, як навмисне, баламутив лютістю всю округу. Усе дужчав, дужчав і, нарешті, докотився до губернії загальний лемент:

— Під опіку його!

Віце-губернатор Ісленьєв виїхав у Суходіл, щоб розслідувати справу на місці. Дорогою він зупинився в Загорщині і тут довідався, що Кроєр знову запив. А наступного ранку примчав у Загорщину до Олеського гонця із Кроєрівщини й оповістив знову, як тоді, що пан Костянтин помирає і послав десяток слуг повсюди, щоб оповістити про це. І ніби послав навіть по лікаря й попа.

— Прикидається,— сказав Вежа.

— Ви гадаєте? — Ісленьєв і сам вірив і не вірив.

— Старий жарт,— процідив Олесь.— Його вигадки трохи одноманітні. Це вже третій раз.

— І все-таки, думаю, треба поїхати,— сказав Ісленьєв.

Олесь дивився на нього із жалем. А старий не мінявся. Усе такий самий рум'яний, сивий, доброзичливий. Хороший росіянин. Олесь пам'ятав його слова про «темряву» після розстрілу в Пивоцах. І шкодував. Скрутило, бідолашного, життя.

— Ну, поїдете,— сказав Олесь.— Побачите п'яних гостей. Священик та лікар не мають права відмовитися, побачите п'яного лікаря і п'яного попа.

— Я б вам не радив,— сказав Вежа.

— Ви не поїдете?

— Бачите, я не вимагав би цього від нього, якби, скажімо, помер я,— мовив Вежа.

— Ну а ви? — спитав Ісленьєв Олесь.

— Я одного разу їздив.— Олесь потер зап'ястя.

— По-християнськи,— сказав віце-губернатор.

— По-християнськи варто було б усіх нас повісити,— розсердився Олесь.— За те, що терпіли серед нас такого монстра. Дати вам охорону?

Старий спокійно підвів на нього очі. Яблуневий рум'янець на його свіжому обличчі став сильніший.

— Дякую,— сказав віце-губернатор.— Але невже ви думаєте, що я в житті кого-небудь боявся?

— Я не хотів, щоб ви зрозуміли мене так, — заперечив Олесь. Ісленьєв узяв того самого селянина-гінця і поїхав у Кроєривщину. Дорогою по всіх кладовищах били похоронні дзвони. Навіть інваліди в капличках смикали дерев'яними ногами мотузки, що вели до дзвонів.

День був сірий і зовсім не літній. Дзвонили дзвони, бо помер великий пан, але люди не їхали.

— Це правда, що вашого пана «двічі відспіваним» називають?

Селянин ховав очі. Той самий Борка, що приїздив до Загорщини й тоді.

— Кажі, не бійся.

— Одспівували його тричі, — сказав селянин. — Уся округа.

— Ну і як він?

Борка їхав на своєму конику збоку і трохи ззаду, хоч повинен був вести. Він мовчав.

— То як? — повторив запитання губернатор.

— Байдуже, — беззвучно сказав селянин.

Ісленьєв їхав і думав:

«Байдуже». Усе «байдуже». Боже ти мій, як можна затюкати народ. А ми допомагали цьому своєю сліпотою, неможливістю щось зробити, бо це — система. Спробували були тридцять п'ять років тому — лягли під картеч. І відтоді тільки й думаємо, як би не зачепило нас по нашій коштовній шкурі. Тільки й ходимо на задніх лапках».

Ісленьєв внутрішньо застогнав.

Він щиро цікавився справами краю. У нього були знайомі в цензурі, і вони надсилали йому «для ознайомлення і прийняття до відома» матеріали столичних часописів, що торкалися цієї землі, навіть коли вони і не проходили через цензуру.

Одна стаття лежала в матеріалах «Современника» і в цензурі, певне, рік. Не проходила. Мабуть, і не пройде. Ісленьєв згадував. У нього була добра пам'ять, як і в того чоловіка, що колись розсіяв їх картеччю. Ну, вже в чому, а в пам'яті Миколі не можна було відмовити. Кожного, хто розмовляв із ним, пам'ятав усе життя: ім'я, по батькові, де служив, коли перейшов з полку в полк, як звать дружину, дітей, коли розмовляли про це. Дивував цим останнього відставного штабс-капітана, вселяючи в ньому почуття, схоже на жак: «Через двадцять п'ять років згадав!»

Він, Ісленьєв, теж пам'ятав багато. Пам'ятав, наприклад, як той у слідчій комісії тупав на нього ногами:

«Чому ви не говорите про своє знайомство з Якушкіним та Пестелем? Моя доброзичливість до людей має межі! Поки

що я не хочу, щоб графиня Євдокія носила жалобу і звалася вдовою».

Він ще пам'ятав її ім'я, розперезаний хам.

Ісленьєв теж пам'ятав багато. Ось і тепер він витягував слова тієї статті з нетрів пам'яті. Так, здається: «Цілий край узяли і ось так забули — наставляй кишеню! Італійців теж... забули, позбавили любові до волі й батьківщини!.. Подивимось, що скажуть ще самі білоруси!»

Ім'я автора він забув. Забув і точний текст. Але сенс пам'ятав. І не міг не згоджуватися з цим чоловіком. Бо весь час, що він тут жив, він ні на хвилину не відчував спокою. Весь час щось клекотіло й переверталось під землею. Переважна більшість людей не гнула спину й дивилася просто в очі. Високу їхню гідність ніщо не могло зламати, і брехали ті, що казали про «зацькованих паріїв», про людей з «вузьким черепом, що одвикли від мови», про людей «звіриноного вигляду», які пішли назад від людей до тварин. Брехня це була! Демагогія або політика чистої води. Варшавським магнатам треба було скомпрометувати чиновництво і власті (і не без підстав), шовіністам — поляків, чиновникам та жандармам — місцевих панів, щоб зжертви їх. І всі кричали про «народ, доведений тими, іншими, до тваринного стану».

А тварин, які збожеволіли від жаху, злиднів і важкої праці, майже не було довкола, і не можна було так паплюжити цих людей.

Був простий, лагідний і дуже мужній народ. Добрий, вірний друзям і страшний ворогам, волелюбний, чистий і гордий.

Ісленьєв згадував. Пивоциньська «невеличка війна» і багато десятків інших бунтів... Звичаї... Пісні... Обличчя людей Загорської округи і лице самого Загорського, батька його й діда... Равбичі... Клейни... Корчаківські напади... Чорний Война і його одноосібний, десятиріччями, бунт... Останнє вбивство...

Був змучений, пригнічений, але великий народ. І Ісленьєв не міг не бачити його мук і його величі.

— І все-таки? — спитав Ісленьєв.

Хлоп мовчав. І раптом віце-губернатор почув стогін, ніби в того роздиралося щось у грудях.

— Пане... Пане милостивий, — сказав селянин. — Заберіть ви його від нас. Заберіть, не дайте гріх на душу взяти.

— Чого ти?

Борис раптом підвів на губернатора світлі очі:

— Ради нього заберіть. Уривається вже наш терпець. Хочете — на страту мене посилайте, хочете — милуйте мене, а як би він горілки не ковтнув чи гарячим піском не погрівся.

— Про що ти? — суворо спитав Ісленьєв.

— Гомонять уже... Увіллють спиритусу в горло, а ніс та рот затиснуть... торбою з гарячим піском пузир сечовий роздавлять — капець!.. І слідів не знайдуть... Не дайте гріх узяти!

З Ісленьєвим їхав цього разу новий його особистий секретар, Панов.

— А ось я за тебе візьмуся,— сказав Панов, дуже поважний від усвідомлення свого нового становища,— де це ти таке чув?

— Облиш,— гидливо сказав Ісленьєв.

— Ріжте мене на шматки, не боюся,— захлинався селянин.— Нема пекла, окрім того, що від народження до смерті.

...Палац ніби вимер. Нікого не було на вересовому вигоні довкола. Нікого не було біля конов'язі та будівель. Ніхто не стояв на ганку.

Велика кам'яниця зі сліпими вікнами. Тиша. Мокрий верес навколо. Хмари над дахами.

Відкілясь здалеку, може, з Горип'ятинської чи Браніборської божниці, долинали поодинокі, розірвані ще й великою відстанню, удари похоронних дзвонів.

Ісленьєв і Панов піднімалися сходами.

Нікого. На терасі із застояними калюжами від дощу — теж нікого. Ніхто не вийшов назустріч.

Штовхнув двері, пішли покоями. Запилені люстри й вікна. У залі, де колись стояла труна,— ні душі.

— Гей! — крикнув Панов.— Є хто?

Не розуміючи, куди могли розбігтися слуги, дві постаті йшли вкрай занедбаними покоями.

В одній із кімнат стояв накритий стіл персон на двадцять, і біля нього теж нікого.

Рипнули десь двері, і обоє заспішили туди, але це був протяг. Протяг розчинив двері, і вони штовхнули пляшку, що лежала на підлозі. Пляшка ще торохтіла щербатим паркетом, ніби хтось невидимий котив її.

Стало моторошно.

Вони знайшли того, кого шукали, тільки в наступному покої. Тут усе стояло на своїх місцях, було навіть сьак-так прибрано.

Кроєр лежав на підлозі, закинувши обличчя, з мертвою рукою, усе ще протягнуеною до сонетки.

Можливо, і дзвонив. Але не прийшов ніхто. Чи боялися зайти? Чи просто розбіглися? Хто міг сказати, що тут було і що він відчував в останні хвилини.

— *Nemesis divina* ¹,— сказав Панов.

¹ Божа відплата (латин.).

Він був молодий чоловік і любив уживати латинські слова. Ісленьєв покосився на нього й нічого не сказав.

Троє стояло у вологому після легкого дощу березовому гаю.

— Ось що,— мовив Франс Равбич.— Я вже сказав, що мій батько дрижить від люті, коли хтось тільки згадає ваше ім'я, князю. Я не хочу, щоб він помер, навіть коли цій безсоромниці байдуже.

Олесь покосився на Михайлину. Усе було б краще за це раптом перерване, ніби потаємне, побачення. Зустрілися, і ось на них випадково натрапив Франс.

— Жінка, яка хоче побачити свого чоловіка, безсоромниця? — м'яко запитав Олесь.— Не треба тобі цього, Равбич.

— Я вже сказав, я не дозволю їй заганяти батька в могилу. Франс гарячкував.

— Панові Равбичу краще.

— Усе одно... Я дав слово: коли з батьком щось станеться — скоріш будеш його вдовою, ніж дружиною. От і все.

Майку аж тіпало:

— Слухай, Франсе. Що це за дурниці? Що за злість? Готові жерти один одного. Змилуйся ти, зрештою, наді мною, над ним, над собою, ница ти людино.

— Майко...— сказав він.

— Я змилувалася над тобою, я пожаліла батька. Але тепер я шкодую, що вийшла тоді з церкви, повірила вам.

Олесь узяв її за плечі й одвів. Усміхнувся:

— Справді, Франсе. Я тоді пішов вам назустріч. Але тепер, коли я розумію, як ви хочете обманом скористатися з моєї доброти, я думаю, що я даремно пішов на це. Я завжди почував до вас і пана Яроша тільки найкраще, хоч часом мені вельми хотілося добре надавати особисто вам по тому місцю, по якому якимось, дитиною, я надавав ось їй.

Франса колотило.

— Вислухайте мене,— сказав Олесь.— Я ніколи не думав «помщатися погордою», я для цього занадто любив вас і тому не хотів крові. Я прискакав на допомогу панові Ярошу і з вдячністю узяв би таку саму допомогу і од вас. Ось вам моє пояснення. *Vous n'etes pas content?*¹

Михайлина взяла Олесь за плече й прихилилася лицем до його руки.

— Ми вирішили. Я вирішила...

— Майко,— сказав Олесь,— я сам розтлумачу це Франсові. Йди. Пам'ятай, про що ми домовлялися.

¹ Ви не вдовольнилися? (Фр.)

Вона пішла у бік равбичівського парку. Чоловіки стояли й дивилися один на одного.

— Ти що? — крізь зуби спитав Франс.

Олесь зітхнув. Такий довкола лежав світ! Так він іскрився й палав від дощу! Що треба було пояснювати ще?!

— Ми вирішили, що почекаємо, доки пан Ярош не очуняє остаточно.

— Ви вирішили?

— Ну, погодься, брате, не тобі ж це вирішувати,— на Олеся напав гумор.— Найбільше, що дозволяє наше з тобою свояцтво, це напитися разом...

— Ми дали слово,— Франс полотнів.— Вона сама дала слово Ходанським.

— Передовсім вона дала слово мені.

— Хто чув його?

— То ти вважаєш, що слово, дане перед богом,— дурниці, а слово перед людьми — все?

— Ми живемо не серед богів.

Дідько потягнув Олеся за язик:

— На жаль, і я останнім часом усе частіше переконуюсь у цьому.

Франс закусив губу.

— Ну ось,— сказав Олесь.— Йй-право, Франсе, подумай ти, зрештою, хоч раз не про свій дурний гонор, а про її щастя.

— Ти — це щастя?

— Для неї,— сказав Олесь.— Принаймні вона вважає так. І я постараюся, щоб вона не розчарувалася в ньому якомога довше. Тому що і вона — мое щастя. Гадаю — до кінця.

— Коли буде цей кінець?

— Ти збираєшся стати на моєму шляху? — Олесь сумно всміхнувся.— Даремно, я ж не стояв на твоєму.

І побачив, що сказав страшно. Франс сіпнув головою.

— Так,— глухо сказав Франс.— І тому я ще раз кажу тобі...— у нього цокотіли зуби.— Не сподівайся отримати за все, що ти зробив, нічого, крім зла.

— Ти погрожуєш мені?

Франс звикло перейшов на «ви»:

— Vous verrez les conséquences et vous en jugerez¹. Я не випадково зустрів вас. Я все знав. Про все домовлено. Її сьогодні ж... завезуть. У крайньому випадку завтра вранці! Чуєш? Чуєш, ти?!

Олесь ступив крок до нього і спинився:

¹ Ви побачите результати і зумієте їх оцінити (фр.).

— І ти міг кричати про гонор? Дурень же я, що повірив вам.

Тільки тут Франс зрозумів, що Олесь справді ні в чому не винен, що в усьому винна крайня педагогічність пана Яроша і його, Франса, ображений гонор і дріб'язкова злостивість. Олесь тепер справді має право погорджувати ним.

— Я знаю,— продовжував Олесь,— тепер ви не випустите її до смерті. І я ще міг щось чекати від тебе, крім підлості?

Франс знав, що Олесь тепер має право сказати йому все, і не здивувався. Але рука звикла відповідати на слово «підлість» тільки певним чином.

...Олесь тримався за شوку. Очі в нього були заплющені. Потім він непорозуміло підвів вії.

Франс дивився на це обличчя, на якому одна брова була вища за другу од невіри в те, що сталося, і готовий був упасти до ніг Олесь.

Потягнувши ротом повітря, Олесь відштовхнув Франса:

— Я знаю, що коштує людині, коли її б'ють по лицю. Я ніколи не бив перший. Ніколи. Тому я не вдарю тебе. Я просто тебе... уб'ю, — пішов.

Франс стояв і дивився йому вслід.

Мстислав, почувши про все, тільки лягнув себе по лобі.

— Худобина,— сказав він.— І на тебе сподівався Кастусь? Тебе серйозним вважали?! Якраз тоді, коли ось-ось треба буде дити кров по-справжньому!

— Це даремно,— сказав Олесь.— Коли ти не хочеш, я знайду іншого.

— Та як ти міг?! Коли кожне життя дороге!.. Коли Білорусь...

— Я не можу воювати за Білорусь з побитою пикою,— сказав Олесь.

Того ж вечора Мстислав і пан Адам Вибицький повезли до Равбичів вимогу сатисфакції.

Повернулися вони пізно, і примирення їм добитися не вдалося. Майку справді силою замкнули в покої. Равбич наказав нікого не приймати. Але Наталя якимсь дивом утекла до Вежі й розповіла йому про все.

Роздратований украй тим, що Равбичі весь час лізуть на рожен, старий покликав Басака-Яроцького і Раткевича й вирішив з ними викликати, після Олесь, Франса й пана Яроша, щоб усе скінчити з одного маху. Єфросинія божкала й хапалася за голову. У домі стояв крик. Вирішили, що першим стрілятиметься Вежа, за ним Яроцький, потім Раткевич.

І все-таки тому, що Вацлав мало не ревів, думаючи про Наталю і про те, яку зраду чинять щодо неї, і ще тому, що Глібівна хапала всіх за руки, вирішили зачекати день-два і подивитися, чим усе скінчиться.

Усе було б навіть трохи смішно, якби не результати, з якими повернулися секунданти.

На аркуші паперу бездоганим почерком Франса було виведено:

«Mon prince, monumeur portait le cachet mais concessions faites de mauvaise grâce sont les pires due l'on puisse faire»¹.

— Це він мені? А кодекс? — спитав Олесь.

— Він передав це Іллі Ходанському, той мені, а я вам. Видно, хотів ще дужче вразити, — сказав Мстислав.

— Усе одно це нікуди не годиться, — знизав плечима Олесь. — Зносини, нехай і через секундантив, з іншою стороною.

Пан Адам кречнув:

— А мені здається, тут двоїстість його становища. І відчуття провини, і бажання не миритися.

— Хто його секунданти? — спитав Олесь.

— Ілля Ходанський та Михайло Якубович, — сказав Вибицький.

Ніхто не наважувався перейти до умов двоюбою. Мовчали.

— Ну, — сказав нарешті Олесь.

— Без лікаря, — сказав жорстоко Мстислав. — Права першого пострілу за нами нема. Жереб. Відстань між бар'ерами — двадцять кроків. На випадок, коли перші постріли результатів не дадуть, дуелянти обмінюються другими й третіми — до смерті одного.

— Мило, — сказав Олесь.

— Ти не протестуєш? — спитав пан Адам.

— Навіщо, — знизав плечима Олесь.

— Ми нічого не могли зробити, Олесю, — сказав Маєвський. — Жереб — це порівну. Вони все одно вимагатимуть смерті як для тебе, так і для себе.

Адам ущипливо й сумно всміхнувся:

— Звісно, до того часу, поки жереба не кинули. А потім починається убивство.

Ті пішли. Вечір був дуже теплий і тихий. Загорщинський парк дрімав під світлими зорями.

Завтра стрілятимуть. На заправі. Недалеко від того місця, де зустріли в нічному Войну... Тоді йому, Олесю, було одинадцять. Тепер — двадцять один.

¹ Князю, мій настрій носить відбиток журби, але неохоче зроблені поступки — найгірші з усіх, які можна було б зробити (фр.).

Дивно, він ні про що не шкодував. Що ж, буває й так... Він сів і написав коротенького листа дідові, що пам'ятає його (перешкоджати дуелянтам заборонялося, і дід, видно, хоч і мучився, змушений був сидіти дома), дякує за все.

Другий лист був заповіт. Половину всієї рухомої й нерухомої маєтності — панам Маєвському і Калиновському «на заснування тієї промислово-торговельної компанії, про яку вони втрюх мріяли». Одну шосту — братові Вацлаву Загорському. Другу шосту — Юрієві та Антоніді Раткевичам, приписаним до молодшого роду через матір, з тим, щоб вони користувалися цим порівну і без кривди. Половину остачі — на стипендії студентам Загорської округи, подальше утримання школи й богадільні в Загорщині та допомогу бідним. Решта — Когутам, Кирдуну та іншим слугам, щоб була компенсація за втрату служби і забезпечення на решту років життя... Закордонний капітал, ту частку, що належить особисто йому, — на допомогу поетам, що пишуть місцевою мовою, створення музею, куди передає всі свої колекції, і на заохочення лінгвістичних, історичних, археологічних та етнографічних праць, що стосуються Білорусії.

От і все. Душеприказники — Вежа, Маєвський та Раткевич. Кастусеві не написав. Не зрозуміє і не схвалить. Кастусеві не можна було пояснювати. Чи зрозуміє Кастусь, як він, Олесь, заївся з усією округою, як, не роблячи особисто зла, все-таки став ворогом для всіх, бо його ідея була для всіх ворожою. Олесь розумів, що це не Франс Равбич ударив його, а підвищене, хворобливе почуття гонору. Наполовину селянин за вихованням, він мимоволі повстав проти всього цього, проти столітніх примх і забобонів, і це тепер вони вбивають його. А він хоч і селянин, але теж водночас і князь, і сам віддавав данину традиціям і не може остаточно поступитися дворянином у собі: відмовитися від дуелі, викликати до себе загальну погорду, щоб жити й робити своє діло.

Трагедія? Можливо. Але скільки вже разів людей ловили на тому ж, щоб розправитися. Ловили, бо вони були дітьми свого часу і свого середовища.

Голуа¹, якого так любив «математичний» Грима. Голуа ледве встиг на шматку паперу в останню ніч записати основні принципи своєї теорії.

Хто ще? Ну, відомо, Пушкін. Людина двадцять першого століття — і все-таки не вважав за можливе відмовитися.

¹ Геніальний французький математик, убитий у молодому віці.

І багато хто ще так буде гинути, не менш гідний, ніж Лермонтов. Є, однак, в цьому забобоні й інший бік, схований поки що для всіх.

Настане час, і не буде вже тоді кодексу честі, не буде дворян і селян, не будуть виказувати й кидати в тюрми за вільнодумство та світлі думки. Не буде навіть слова «воля», не буде навіть слова «правда», бо те й те стане звичним, а іншого просто не буде.

І ось тоді особиста честь стоятиме так високо, що ніхто не наважиться образити її словом або дією. Бо суспільство не може бути чередою худоби. Не може воно бути і збіговиськом нулів при кількох одиницях, інакше буде те, що тепер: народи будуть сопити і з налитими кров'ю очима лізти один на одного, щоб розтоптати, підпорядкувати волі одиниці чи кільком одиницям, або, ще гірше, знищать свої ж нулі, щоб самому стати більшим нулем за рахунок інших. Але нуль — нехай він буде з яблуко, колесо чи навіть із цілу планету — все-таки нуль.

Олесь зітхнув. Не може бути, щоб Калиновський не зрозумів цього. Тим більше що і Пушкін, і Голуа були великими людьми, і їхня справа захищала їх. А він, Загорський, середня людина, яких на Білорусі тисячі. І коли він, середня людина, не захистить своєї честі, хто тоді зробить це за нього?

Він стомився від паперів. Усе було зроблено. Лишилося чекати.

Можна було зробити багато в ці години Заснути — але навіщо?

Коли жереб дасть перший постріл Франсові — він, Олесь, засне надовго. Коли жереб дасть постріл йому — Олесь устигне виспатися. Він не милуватиме Франса. Сам Франс вимагав смерті одного, і, хоч щастя не буде, в Олесь залишиться боротьба за справедливість. До кінця. Боротьба, в якій нема чого шкодувати свого життя.

Можна було з'їздити до Вежі. Але старий не показує і ніколи не покаже своїх почуттів. Буде сухувато-приятна розмова.

Олесь підійшов до краю тераси. День і вечір були незвично жаркі, ніч теж дихала сухістю. Тому він ще вдень наказав, щоб його ліжку винесли на цей великий, як зала без стін і стелі, балкон. Ліжко лишиться незім'ятим.

Він стояв і дивився на світ. Дерева завмерли. Блищало широке лоно Дніпра. Срібні вибухи італійських тополь переливалися. Білі аркади спускалися в парк. Небо всипали, несподівано для початку літа, тисячі зірок.

Семиколірний вогник Капели. Лебідь, розпростершись, летить у високості. Он Мітар і Алькор. А далі туманні струмені

Шляху предків. Кажуть, вони, предки, спустилися звідти і туди ж ідуть після смерті.

Під цими зорями серце раптом не витримало. Воно почало стукати сильніше й сильніше:

«Майко... Майко... Майко»,— шалено кликало воно.

Було тихо й тепло. Тільки серце колотилося посеред цього нескінченного і спокійного простору. І він раптом відчув, що це серце стало велике, як те, безмежне серце, і розуміє все. Усе на землі.

З глибин великого серця — всесвіту летів, усе наростаючи, ніжний і всеохоплюючий клич-дзвін:

— Олесю... Олесю... Оле-е-есю...

Це було всюди і в усьому. Всесвіт стискався.

...Ніби снів з розплющеними очима. Ніби два крила — а може, два срібних сувої Шляху предків — лягли на плечі.

— Олесю.

Він стрепенувся. Руки були на його плечах. За ним, обіймаючи його, стояла Майка.

— Ти? Як ти...

Задихаючись, вона сказала:

— Вилізла через вікно і спустилася плющем. Вони не знають... Я вже більше не могла.

Загорський побачив подряпинку на її зап'ясті.

— Плющ не витримав,— пояснила вона.

Він припав губами до цієї подряпинки і провів ними по ній:

— Бачиш, настав і мій час. Тоді верба, тепер плющ. Тоді я, тепер ти.

Обійняв її.

«Що ти наробила?» — хотів сказати він, але змовчав.

Це справді було все. Тепер він не міг поводитися, як раніше. Завтра він не зможе стріляти, не зможе. Тепер це буде неможливо.

Але вона не могла більше. І хіба він сам не хотів цього? І хіба це мала плата: купити такою ціною все на землі?

І ось її очі, і коси, і руки, і гнучкі плечі під його руками. Усе інше не має ні значення, ні ціни.

Він підняв її несподівано легко і тримав на руках, боячись відпустити, бо в її погрозово-близьких очах було два маленьких відбитки Шляху предків. Можливо, і справді Шлях — тільки відбиток у чийось очах. І нехай. Бо вони — рівні.

Вона заплакала:

— Йй-богу, я не могла. Я все розумію, але я не могла, і не можу, щоб ти забив, і не можу, щоб тебе забили...

Вона ворухнула рукою і потягла звідкись із-за корсажу ланцюжок. На кінці його був дзбаник із каменю. Розміром з черепашку слимака-болотяника.

— Здурила? — спитав він.

— Ні. Я й тоді, коли посварилися. Вирішила: піду. Коли не відіб'є хоч у церкві,— я тоді біля аналоя вип'ю.

— Дуренька. Дуренька. Не смій.

І тоді він обірвав дзбаник і кинув його в парк.

Припавши вустами до її вуст, мовчав.

Притискаючи її до себе, відчуваючи ротом вигин шиї, плечем — тремтливі від подихів груди, однією рукою — стан, а другою — ноги під складками картої сукенки, він боячись, що знепритомніє, бо в нього підгиналися ноги, зробив кілька кроків і упав.

Під нею було сине, як небо, покривало. У її очах були зорі, тільки зараз інші. І він гасив і гасив це сузір'я вустами, а вони знову виникали, і він не міг з ними нічого зробити, бо вони жили.

Уся вона була тут, без останку, і нікого більше не було навіть у минулому, бо це було те й не те, це було неймовірне щастя, якого не буває на землі.

Увесь всесвіт — із зорями й деревами, зі Шляхом і Дніпром — заповнював його серце. Всесвіт з боєм і тріумфом стискався до розмірів серця, а серце раптом розширювалося до розмірів усесвіту.

І засяло сяйво! Сяйво, що схоже на міради далеких і близьких сонць, які потім стали чорні.

Котилася ніч. Розширеними в темряві очима він бачив її неприкрите тіло — ноги одна на одній, закинута обличчя і складені вздовж тулуба руки, ніби вона летіла до зір. А далі були шати і нескінченні поля під урочистим зоряним світлом.

І все одно весь цей простір був нісенітницею перед цією людиною, перед нескінченим духом безмежності й кохання, уособленому в ній.

...Поринувши у хвилину дрімоти, єдину за всю ніч, він раптом побачив поруч з усім цим ще й інше.

...Туман стояв над землею. Видно було над ним кінські голови на довгих шиях. Коні виходили до напівзгаслого вогнища, біля якого лежав він.

І туман, як вода, спливав із землі, і повсюди були білі, білі коні.

Коні схилялися над ним і дихали теплом. А між ними із смішно товстим хвостом, з вологими очима стояв учорашній жеребчик. Стояв над ним і плакав молодий кінь.

Сьогодні вночі вона з'явилася до мене, немовби жива, немовби зовсім не померла. Та воно так і було. Вона — у своїй мантилі... Темно-блакитні з прозеленню, як морська вода, очі дивилися на мене гірко. І ледь помітний біля скроні маленький білий шрам, а біля ключиці — другий. Дивно було, що вони зажили.

За нею були тисячі зірок, але вона дивилася на мене. Ворухнулися гіркі уста.

— Навіщо ти зробив це? — сказала вона тихо, і голос її линув немов із глибин всесвіту.

— Що? — спитав я, хоч знав усе.

— Навіщо виставив мене перед усіма? Ти не знаєш, як мені боляче пізнавати себе, бачити на собі погляди людей, бо те, що віддають тільки коханому, стало тепер набутком усіх. Як ти міг? Мені так страшно і так боляче.

— І мені теж, — сказав я. — Але хіба невідомий мені жорсткий художник не виставив своєї коханої в образі мілоської Венери... Вона теж була жива, і їй страшно й боляче було бачити себе в статуї... А скульпторові було гірше за неї, але інакше він не міг. Він ішов через знищення її маленької особистої честі — до уславлення її великої честі у віках. І вже не вона стояла перед людьми, а символ Жінки.

Вона мовчала, і зорі мерехтіли за її розпущеними косами і в них.

— І потім, кому до цього діло тепер? — несподівано всміхнувся я. — Кому діло до її живих мук? І кому буде діло до тебе через тисячу років, жінко?

Увесь світ здавався однією суцільною пташиною піснею. Мокрі дерева з темними стовбурами і димним листям куріли, обтрушувалися. Уся земля під ними була мокра.

Олесь їхав на білому коні, підставивши краплям і вранішній свіжості непокриту голову й груди, у розхристаній білій сорочці. Мстислав і Вибицький їхали віддалік і все ще про щось домовлялися. Були в чорному, як і належить секундантам.

Олесь вирішив, що він спізниться на двобій, наскільки буде можливо. За звичаєм, коли одна сторона запізнювалась на півгодини — інша могла їхати з місця, а того, хто спізнився, вважали за чоловіка, який ухиляється. Він дав собі цю останню можливість, щоб не покласти між собою і Франсом, собою і Майкою непоправне.

Він устав уночі й перевів стрілки на всіх годинниках у домі на сорок п'ять хвилин назад.

— Просплю, — з веселим відчаєм сказав він сам собі. — Що я, справді вбиватиму його?

Уранці Майка лежала, дивлячись у попелясте небо, і раптом почала вставати.

— Чого ти?

Вона всміхнулася, взуваючи туфельки:

— Зараз четверта година. Ваша зустріч о шостій. Він не віде раніше п'ятої, а дороги мені сорок п'ять хвилин. Загадай, щоб якогось коня осіддали жіночим сідлом.— І, сходячи вниз, поцілувала його: — Не думай ні про що. Усе одно вони тепер пошиються в дурні. Хто візьме збезчещену наречену?.. Не думай, він не прийде на місце двобою.

Олесь промовчав, хоч знав, що Франс уже виїхав. Щиро кажучи, він боявся її сліз і сподівався, звичайно, не на неї, а на свій фортель з годинниками. Нехай іде.

— От і добре. Прощай.

— Прощай.

Він провів її поглядом, а потім пішов на парковий двір, роздягся і з насолодою підставив налите молодого силою тіло під струмені каскаду. Вони били в лице, сікли груди, спливали спиною. Він тільки пирхав.

Там його знайшли Вибицький і Мстислав.

— Запізнюємося,— сказав Маєвський.

— Подивись там на мій годинник,— сказав Олесь.

Мстислав здивувався і сполохався. Він звіряв час із секундантами Равбича. Спитав в Адама, але той забув свого годинника вдома. Маєвський пішов звіряти з домашніми — тьху ти, чорт!

— Віддаси в ремонт,— сказав Олесь, розтираючись.— Добре, що хоч твій не відстав.

— Та-ак,— сказав Адам.— Що ж робити?

— Поїдемо полями,— мовив Олесь.— Бач, ранок який!

...І ось вони їхали. Туманні дерева велетнями стояли довкола, і в кожному сяяла сонячна веселка.

Олесь їхав і думав, що він нікого не вбиватиме, та ще такого чудового ранку.

Гонор, звичайно, є гонор, але з тими, хто справді хоче прижити. Між ним і Франсом було непорозуміння. То що ж, убивати його за це?

Франс не знав його думок. Але Франс не знав і того, що він тепер брат йому, Олесю, брат до смерті. Найкращий з усіх братів, тому що брат коханої. І їх тепер п'ятеро: Франс, Кастусь, Мстислав, Майка і він.

Веселки стояли у верховіттях дерев. Дрізд злетів з одного дерева, збивши вниз цілу зливу золотої води. Сполоханий цим потопом, заєць чкурнув з усієї сили своїх задніх ніг.

Олесь засміявся. Учвал погнав коня мокрою, лискучо-чорною лісовою дорогою, проскочив під деревом і щосили кинув у нього карбач. На Мстислава й пана Адама полився з висоти потік струмочків, схожих на золотаву канитель, облутав їх, зробив золотавий чуб Маєвського рудим, а буланого коня — темновогненним.

Він од'їхав од них і почав трясти одне дерево на себе. Знову потяглося золото. Він стояв, немов під маківкою шатра з блискучих ниток.

Убивати? Дурниці! Мокра біла сорочка холодить тіло. Ліс пахне бальзамом. Олесь утікає, бо люди занадто галасують.

— Що ти робиш, навіжений? — кричить Мстислав.

— Це щоб Франс не помітив, що в мене циганський піт від жаху.

Ні в кого не буде циганського поту. Ні в кого. Що, може, у найближчої після Майки людини, у брата? Смішки!

Сірі довгі Олесеві очі сміялися, все лице сміялося.

— Братове, поїздимо ще трохи, — благав він.

— Дивись, — сказав пан Адам. — Занадто хочеш жити.

— Не каркай, — урвав його Мстислав Маєвський. — Дурниці це. Звичайно, поїздимо.

...Франс ще здалеку побачив трьох вершників, які вирвалися з лісу.

— Нарешті, — сказав блідий Ілля.

Перший вершник раптом спинився, потім усі троє почали наближатися ступою.

Нахабні очі Якубовича стали злі:

— Чортзна-що. Спізнитися на сорок п'ять хвилин.

— Я ж казав: зачекаємо, — байдужно мовив Франс. — Можливо, годинник.

Якубович засміявся:

— По-моєму, вони виторгували зайві хвилини життя. — Лягнув Франса по плечу: — Ану, бадьорись, хлопчику.

— Правильно, що я тебе підтримав щодо чекання, — сказав Ілля Франсові.

Привіталися.

— Так не можна, панове, — сказав, вискалюючись, Ілля.

Мстислав показав годинника.

— А ваш, пане Загорський?

— Забув, — знизав плечима Олесь.

— Що ж, панове, — сказав гусар, — вам лишається тільки попросити один в одного вибачення.

Франс, блідий, але спокійний, дивився вбік і мовчав. Гірка зморшка лягла в нього між бровами. Загорський відчув, що любить у ньому все... І ось гримне постріл.

«Ех, як усе вийшло! Треба було перевести стрілки на годину».

— Панове, я ще раз прошу вас помиритися,— сказав Вибицький.

— Я готовий,— сказав Олесь.

Франс мовчав. У нього тільки злегка тремтів краєчок рота. І тоді Олесь сам зробив спробу примирення. Його зараз ніщо не могло принизити.

— Франсе,— сказав він, усміхаючись,— ти знаєш, я не боюся. Але навіщо проливати кров. Ти не знаєш, але...

Ілля перепинив його:

— Панове, та що ж це? Це супроти правил, самим... Коли обидві сторони бояться, хай так і скажуть. Тоді ми займемося чим-небудь важливішим... Будемо плести віночки, чи що?

Франс не знав того, що знав Олесь і що робило нісенітницею всі слова і всі умови на землі. Він злякався.

— Ілля має рацію,— сказав він.

Олесь покивав головою. Ох, яка все це нісенітниця!

Ні, він не чинитиме цьому чоловікові зла, який не знає, що робить. Нехай, коли перший постріл випаде йому, забиває. Коли пощастить йому, Олесю, він стрельне в повітря і, незважаючи ні на що, попросить у нього прощення. Тоді ніхто не подумає, що він злякався.

Секунданти почали міряти збоку кроки. Низьке сонце освітлювало сіру від роси заплаву.

«Дурень, дурень ти, Франсе. Навіщо це тобі? Ну й стрілай, коли дурень. Ти не бачив, як цілий всесвіт був менший від однієї твоєї сестри. Ти ще ні в чіїх очах не бачив зірок. Я зроблю так, що ти побачиш. Бо я в тебе, у брата її, не стрілятиму. Ти мій брат. Усі люди — брати. Коли заб'єш — це краще, ніж коли заб'ю я. Бо коли я заб'ю — щастя все одно буде скінчене. Бо тоді я все одно не зможу гасити по черзі зоряні світи: один за одним».

На відстані двадцяти кроків один від одного лежали кинуті чорні плащі, ніби це двоє з тих чорних уже лежали вбиті, позначаючи бар'єр смерті. Справді, як два трупи в чорному. І якраз на тих самих місцях. Біля одного з них через кілька хвилин ляже товариш.

Секунданти підійшли.

— Чії пістолети? — нахабно посміхнувся Мишко.

— Вважаю, жереб,— раптом розізлився Мстислав.

Він подумав, що коли люди чіпляються до всякої дрібниці, то все одно знайдуть можливість причепитися. Запропонуєш свої — «ага, дорожчі, нашими гребуєте». Запропонуєш їхні —

«за свої, паризькі, побоюєтесь». Він знав, що несправедливий, і злився на це.

— Чому ж, давайте мої,— просто сказав Олесь.

— Згода,— поспішно озвався Франс.

— Ходімо до бар'єрів,— зітхнувши, мовив Адам Вибицький. Усі стали поблизу Олесь.

— Жереб? — з нетерпінням кинув Ілля.

— Давайте,— сказав, вискалюючи зуби, Якубович.— Щоб не було суперечок, хто орел...

— Облиш блазнювати,— сказав, стиснувши губи, Франс.— На ось тобі.

Він витяг з кишені жовтуватий кубик.

— Вибирайте, хто менше трьох.

Олесь відчув, як усе в ньому дзвенить.

«Боже, зроби так, щоб перший постріл був мій. Я не хочу в нього стріляти. І як погано буде йому, коли він, дурний, темний чоловік, уб'є мене, а потім довідається».

Він одразу ж зрозумів, що просить не про те, і якби хтось прочитав його думки, погорда того чоловіка до нього була б невичерпна. І Олесь змовк, тобто перестав думати.

Мстислав знайшов за два кроки вимочинку з голим, як бубон, дном. Усі сіли там, звисивши ноги. Віддалеки здавалося, що люди випивають.

Кубик покотився з Якубовичевої руки. Усі схилилися.

— Три,— сказав Мишко.

— Дай я,— нетерпеливо взяв кубик Мстислав.

Він пометляв рукою і різко кинув. Олесь дивився не на кубик, а на нього і побачив, як друг зблід.

— П'ять,— сказав Ходанський.

Тепер пополотнів Франс. Хотів був щось сказати і змовк. Вони спинилися біля Олесевого бар'єра.

— Іди,— сказав Ілля Франсові.

Франс пішов на свій бар'єр. Гусар і Ходанський домовлялися ще про щось із Вибицьким. Мстислав стояв біля Олесь.

— Прости, братику,— сказав він.— О, чорт, прости!

— Байдуже,— всміхнувся Олесь.

Олесь не дивився у бік Франса. Він дивився навколо.

Перед ним лежала димно-сіра заплава, а за нею веселкові радісні дерева. Низьке сонце стояло збоку, за Олесевою спиною. Від секундантив і од нього, Олесь, лежали довгі тіні на роснянй траві.

— Підготуватися,— сказав Мишко.— Сміливіше, князю.

Загорський став дивитися на Франса. Равбич у дивному повороті стояв проти нього.

Веселкові дерева сяяли за ним. Загорський підвів голову і став дивитися вгору, але не витримав і знову опустив очі: «Ну, скоріше стрілай!»

У руці в Якубовича майнуло біле... Ударив грім.

Олесь похитнувся. Потім побачив, що на лівому плечі злегка курить сорочка: маленький коричневий слід, немов пропалили.

І тоді, розуміючи, що Франс промахнувся, Олесь зітхнув.

Він побачив, що лице Ходанського скривилося, ніби Ілля кляв Франса. У результаті тепер вони не сумнівалися.

Хтось ткнув Олесеві в руку пістолет. Той непорозуміло зиркнув на нього, потім на Равбича, який стояв вельми просто, всіма грудьми до нього, і вельми блідий.

— Дивись тепер,— сказав Вибицький.

Мстислав дивився на Олесь з тривогою, ніби розумів.

— Байдуже, брате,— сказав Франсові Якубович.— Ти...сміливіше. Це не страшно.

Вони відійшли. Франс скосив був очі, не розуміючи, чому це вони його покидають на самоті. Потім зітхнув і почав дивитися на Олесь.

Нестерпно було тягти його страшне чекання. І Олесь, не чекаючи змаху хустки, підняв угору важкий пістолет, дочекався, поки хмарка диму попливе над його головою, і кинув зброю вбік. І побачив обличчя Франса. Боже мій, цьому обличчю, здавалось, подарували сонце!

Гусар і Ходанський, які не чекали пострілу і дивилися на Мстислава, кинули очима на Франса і подумали, що Загорський у свою чергу промахнувся.

— Наш! — закричав Ілля.— Наш постріл! — Кинувся до Равбича з другим пістолетом.

Франс, ще не розуміючи, почав піднімати руку. Мстислав кречнуv з прикrostі. Вибицький із жахом глянув на Олесь. Усе це Загорський завважив за частку секунди... Франс цілився йому прямо в лоб.

«Ну, от і все,— подумав Олесь.— Він не задовольнився».

І раптом щось сталося. Лице Франса здригнулося і весь він закототився. Кинув пістолет на землю.

«Певно, курок зламає»,— ще нічого не розуміючи, подумав Олесь.

Равбич ступив кілька кроків од місця поєдинку — тінь його загойдалася на росяній сірій траві,— а потім кинувся до Олесь, ще на бігу простягаючи руки.

— Олесью... Прости мені... Прости...

Якубович подивився на дві постаті, що злилися біля одного з плащів, і сухо сказав Іллі:

— Гадаю, наша присутність тут більш непотрібна. Дитячі ігри.

Вони пішли до коней. Ніхто не звернув уваги, як вони рушили краєм дубового гаю.

...Коли через кілька хвилин з боку стежки на Равбичі долинув шалений стукіт копит, Франс відірвався од Олеся. Вуста його тремтіли. Щоки були залиті сльозами.

— Братику,— сказав він,— відпусти її зі мною. Я клянуся тобі, я вмовляю батька... До кінця, до самого кінця можеш розраховувати на мене.

XIII

Петербурґ прокидався. У лютьневому гнилому тумані куранти хриплувато, ніби від простуди, ніби крізь пивний кашель, заграли «Коль славен наш господь в Сионе». Неприємний, увесь у сльоті й мокрому снігу, вставав над землею світанок. Облуплені будинки, сірі від вологи палаці, тьмяні вогні у вікнах, дірчастий, але ще міцний лід на Неві.

Чоловік, який вийшов із глухого, мов труна, під'їзду, подивився навкруги і пощулився, кутаючись у шубу: так незатишно було довкола.

Фурман Варфоломій підвів вороних і карету до самого ганку, і все-таки той, що вийшов, мало не зачерпнув болота в калоші. Фурманова рука підтримувала опущену підніжку.

— Доброго ранку, Варфоломію,— зі звичайно байдужою привітністю сказав чоловік.

— Доброго ранку, Петре Олександровичу, світе ви наш. Ніжки прикрийте. Дме. Ніякий не добрий той ранок. Здоров'ячко коштовне стратите.

Карета рушила. Сідок усміхнувся, прикрив ноги запоною і одхилив фіранку на слюдяному віконці.

Вулицею летів чи то жовтий дим, чи туман. Відчувався запах сажі, снігу і гною. Обличчя того, що їхав, скривилося. Знову цілий день треба їздити. Спершу до міністра державних маєтностей, якому він зобов'язаний кар'єрою і в якому ось-ось, видно, перестане мати потребу. Потім із ним, на засідання Державної ради. Щоправда — він ще не член ради, — чекати в покоях комісії, аж поки буде потрібний. Далі справи у третьому департаменті міністерства. Перед цим він ледь встигне пообідати. А після департаменту — вечір у великої княгині Олени Павлівни, єдина більш-менш приємна подія за весь день.

Добре тільки те, що зник із дому. У дружини мігрень. Син знову капризує. Він добрий, але неврівноважений і безвольний, Нікс. Не успадкував його твердості й розуму. Що в нього самого є розум, чоловік ані хвилини не сумнівався. Але так воно, либонь, і було. Чоловік мав сорок п'ять років, та здався трохи старшим через давно вироблену коректність і стриманість. Високий лоб, плоско прилизане над ним волосся, у дивному сполученні з ним — кучеряві бакенбарди, м'ясисті великі вуха.

Лице звужувалося до підборіддя, але воно було важке. Видно, чоловік знав, чого хоче. Перешкоджала цьому враженню тільки іронія у складках рота і давній сум в очах. Брови нависали над очима, високо — біля перенісся, низько — біля скронь. І ніс нависав над ротом, колись простий, а тепер обвислий і товстуватий на кінці ніс.

Одне слово, лице поважного бюрократа. Зацікавлювали тільки очі. Іронія, сум, втома, розум, черствість і невловима веселість органічно поєднувались у них. Це могли бути очі скептика, стомленого бюрократа, державного мужа. Це були водночас очі вірнопідданого й очі знавця світу — письменника. І найдивовижніше, що так воно все й було.

Чоловік, який їхав у кареті, був Петро Олександрович Валуєв, без двох місяців управитель міністерством внутрішніх справ — міністр і рівно без дев'ятнадцяти років — граф. Колишній нестійкий ліберал, колишній улюбленець Миколи Першого, а тепер «освічений консерватор» і директор двох (а всього було чотири) департаментів міністерства державних маєтностей, права рука міністра Муравйова, колишнього могильовського губернатора, у майбутньому ката Білорусії і Литви.

Варфоломій згадав, що забув спитати, куди везти. З костяної трубки почувся поштивий голос:

— Куди везти вашу милість?

— До міністра державних маєтностей.

Карета завершила на Мойку. За стовбур голої тополі кинувся якийсь фронт: щоб не оббризало брудним снігом.

Під'їжджали до будинку, якого сановник не любив, хоч бував у ньому в дні молодості, з нареченою, майбутньою першою дружиною, дочкою поета князя Вяземського. Він не міг не думати, що зробив добрий вибір. З усієї московської молоді Микола найбільше любив його, Валуєва, і Скуратіна, наказав навіть поступити до першого відділення його власної канцелярії. Треба було зміцнити прихильність. А Вяземський був одним із найбільших улюбленців царя. Невідомо за що, бо в домі князя бували Столипін і Жерве, і мало не найближчим другом господаря був Пушкін. Дивний часом з'єднується ланцюг!

Він, Валуєв, був тоді фрондер, як теперішній шеф колись. Входив до «гуртка шістнадцяти», де були той самий Жерве, «Монго» — Столипін, небіжчик Лермонтов, теперішній емігрант князь Браницький. І ще теж емігрант і співробітник «Колокола» П. В. Долгорукий. Та ще Шувалов Андрій, який тепер теж пнеться у вірнопіддані. Єдина втіха на шляху.

...Заплющити очі, проїжджаючи повз будинок, де помер Пушкін... Пушкін чомусь симпатизував йому.

«Шістнадцять» збиралися після балу, вечеряли, курили і розмовляли, розмовляли, розмовляли. Третього відділення і його підвалів неначе не було... Лермонтов кричав про те, що володарям треба розтрити голови кайданами, як радив ілімський в'язень... Бідолаха Лермонтов! Ось і з цим, після Пушкіна, звела доля.

Валуєв, як завжди, розплющив очі рано. Якраз біля нього була арка під'їзду, у який привезли поета. Потім біля цього під'їзду плив натовп.

Пушкін любив його, Валуєва, узяв прототипом для Гриньова з «Капітанської дочки»... Тепер це Валуєву неприємно, хоч трохи й лоскотало десь, коли треба було виправдатися перед собою. Мішель Лермонтов плакав, коли того вбили.

Тепер обидва мертві. Не встигли своєчасно відійти од помилкових поглядів молодості. А він живе. Він був чиновником для особливих доручень при курляндському генерал-губернаторові, курляндським цивільним губернатором і...

У глибині душі він знав, що його «служіння вітчизні» нічого не варте у порівнянні із «служінням» убитих, хоч вони протестували й руйнували. Кому треба знати, хто був у Курляндії цивільним губернатором у часи Гоголя? І він у глибині душі здогадувався, що тому губернатори і мстять поетам: відчувають свою мізерність і неповноцінність. Мовляв, наживалися, шкодили, лизали п'яти, а він у цей час «Мертві душі» писав.

Але йому треба було вибирати: чи померати з голоду на письменницькому хлібі в передчутті слави, чи безславно служити. Він вирішив служити, але славолюбно, віддано, в'їдливо. Людей, які роблять політику країни, теж часом пам'ятають.

...Валуєв одірвався від думок. Нарешті «Северная пчела» оголосила, що в «сьоме царювання Олександра» («Яка нісенітниця! Яке сьоме царювання?»), у дні посту відбудеться відома всім подія.

Нехай би хоч улітку. Вибойни на вулицях. Бруд, бруд, бруд.

Він раптом припав до віконця. Монумент Миколи («Дурень наздоганяє розумного») прикрашений біля п'єдесталу вінками. Теж мовчазна демонстрація крайніх кріпосників: «Поглянь,

мовляв, ось тобі в лютому живі квіти. Цей жорстоко царював, про реформи і не думав, тримав усе сталевим рукою — зате й міцна була Росія. Щоправда, побили її під кінець, але краще з побитою пикою та на рабах, ніж так, як ти, государю».

На квітки летіла брудна ляпавиця.

Була демонстрація кріпосників і на панахиді по Миколі в Петропавлівці. Теж із квітами. Він посміхнувся, що скаже на суаре у великої княгині: «Квіти, до речі, штучні; така й демонстрація».

І знову зморщився. Генерал-губернатор оповістив у всіх газетах, що ніяких постанов із селянського питання не буде. Так не можна. Суха відмова, сухе слово «ніяких» могло тільки роздратувати народ.

Настрій був поганий. Потираючи вузькі крижані руки, директор департаментів, щоб поліпшити настрій, думав про те, що завжди радувало: про власну велич.

У глибині душі він не вірив у міць системи. І саме тому щосили хотів поліпшити й зміцнити її. Він знав, що нової системи йому не дочекається, і через те хотів спокійно прожити свій вік за старої. Тому часом був вірнопідданий до такої міри, що й самого нудило. Отож і пропонував віддати долю визволених, «на перший час», у руки попередніх господарів, а не в руки чиновників. «Конечно, первые не будут часто беспристрастны, но зато последние большей частью будут неблагонадежны». Він сам відчував, що це нісенітниця, але інакше не міг. І саме тому, що відчував обман і здирства, які чинилися навколо, обрав собі, на початку своєї кар'єри, зовсім інші засоби для неї.

Він завважив, що розумна критика — не вище допущеної норми — викликає прихильність начальника, якщо він не дурень. Критика, коли вона тільки лоскоче, примушує начальника вірити в добрі наміри підлеглого, у відсутність улесливості в його серці. Брехня, що імператор любив гостру критику і навіть сам вимагав її! Пастка для дурнів.

Валуєв з усмішкою згадав, як він подав записку «Міркування росіянина у другій половині 1855 року». Це була міна, до якої ніхто не додумався б. «Благоприятствует ли развитию духовных и вещественных сил России нынешнее устройство разных отраслей нашего государственного управления?»

Тепер слід було тільки не зірватися, не перегнути у відповіді. Він не вельми боявся. Відповідальність за недоліки ніс небіжчик Микола. Царювання Олександра було ще чистою сторінкою, і молодому цареві потрібне було реноме волелюбця й демократа. І тому Валуєв відповів:

«Отличительные черты его заключаются в повсеместном недостатке истины, в недоверии правительства к своим собственным орудиям и пренебрежении ко всему другому. Многочисленность форм составляет у нас сущность административной деятельности и обеспечивает всеобщую официальную ложь. Взгляните на годовые отчеты: везде сделано все возможное, везде приобретены успехи, везде водворяется если не вдруг, то, по крайней мере, постепенно, должный порядок. Взгляните на дело, всмотритесь в него, отделите сущность от бумажной оболочки, то, что есть, от того, что кажется, и редко где окажется прочная плодотворная почва. Сверху — блеск, а внизу — гниль... Везде пренебрежение и нелюбовь к мысли, движущейся без особого на то приказания. Везде опека над малолетними»¹.

Він усе-таки боявся. Про всяк випадок треба було знайти сильного заступника і захисника. І він підвів іншу міну.

«Лишь Морское министерство... не обнаруживает, подобно другим ведомствам... беспредельного равнодушия ко всему, что думает, чувствует или знает Россия!!!»

Генерал-адміралом морського міністерства був великий князь Костянтин Миколайович, брат царя. І один бог відає, як потім він і велика княгиня Олена Павлівна, до якої він сьогодні поїде, підтримали його. Доступ у салон великої княгині, подив царя, підтримка великого князя аж до наказу по відомству, щоб начальство не брехало, як завжди, — все ніби було в нього чудово.

І дарма. Бо закінчив він записку — Валуєв усміхається — так:

«В России так легко сеять добро! Русский ум так восприимчив, русское сердце так благородно! Россия — гладкое поле, где воля правительства не встречает преград. Не скажет ли оно народу: да будет истина меж нами, и не вспомнит ли красноречивых слов, сопровождавших герб одного из древних русских дворянских родов: уму нужен простор!.. Россия взывает к венценосному вождю с безмолвной мольбою. Сердце царево в руце божьей».

Він знав, що все це буде голосом волаючого в пустелі, і, як і раніше, буде штамп, і бюрократизм, і мертвечина, і знову заборонять виїзд за кордон, який накладає «домашній арест на свйше шестьдесят миллионов верноподданных его императорского величества».

Через два роки його призначили директором другого департаменту. Ще через рік — третього. І ще він — голова наукового

¹ Записка, надрукована в «Русской старине» за 1893 р.— Кн. 9.— С. 508—509.

комітету міністерства. І ще — права рука Муравйова. І ще — статс-секретар. І — удвічі! — збільшена платня. І щороку, до кінця життя, п'ять тисяч сріблом, і нагороди, і пакети з «благоволеннями».

Вчасно, вчасно все зроблено. Вчасно боролися разом із Муравйовим проти проектів редакційних комісій про реформу. Але весь час він грав у неупередженість і був «трохи-трохи не з урядом», наприклад, у польських справах, бо вимагав «маленьких» поступок полякам.

Цареві не сподобались крайні кріпосники. Валуєв мало не помилювся, але вчасно спохопився. Почав критикувати їх, почав хвалити меншість, помічати в них «зрелость и образование, беспристрастие и правильность взглядов». І знову поворот.

Він допускав, що його можуть називати «флюгером». Що ж, флюгера не ламає ніякий вітер. І він говорив про необхідність свободи друку, але не розумів під цим «повного простору для розвитку матеріалізму та демократичної пропаганди». Говорив про необхідність поступок полякам, але казав, що польське питання можна розв'язати не у Варшаві, а тільки в Москві і в Петербурзі.

Не любив Муравйова, але не подавав виду. Муравйов поки що був сильний, Муравйов ще міг допомогти Валуєву і мав його за вихованого й відданого чоловіка, який усім, багато чим, був йому зобов'язаний, мав його за свою креатуру.

Муравйов робив дурниці. Не знав справжнього ставлення креатури. Креатура вважала, що чоловікові, якому шістьдесят п'ять років, давно треба поступитися місцем.

І майже з радістю Валуєв відчув, що останнім часом зірка Муравйова тьмяніє. Государ був холодний із ним. Під час недавньої доповіді не подав йому руки. А чи давно лисиця Клейнміхель називав Муравйова «загальним рятівником»?

Ось воно! Майже спрагло ловив він ці ознаки немилості. Навіть для государя Муравйов став чи не занадто правим. Гнучкості політичної нема. Так іди ж у відставку. І все-таки, навіть коли піде у відставку — відносин дуже не псувати. Такі часом бувають потрібні властям. Коли власті починають забувати про лібералізм. Тоді якраз і потрібні люди зі сталевими щелепами.

...Коні місили мокрий сніг на Літейному. Двірники ледве встигали згрібати його в купи, але на бруківці все одно була каша. Валуєв дивився у віконце. Ішли модистки, ховаючи картонки під плащами. Стояв мокрий, видно, сухотний, італієць, продавав з лотка гіпсових наполеонів і бісквітних голих жінок. По стату-

етках стікали краплі води. Директор згадав, що на Білосточчині виникла дивна секта «наполеонівщина». Люди таємно збиралися й молилися перед погруддям Наполеона. Те саме перекинулось і на Псковщину. Ідіотська країна! У що хоч вірити, аби не в добрі наміри імператора. Сектантів Валуєв ненавидів. Так само він терпіти не міг розкольників. Уся ця публіка — хай собі й російська за походженням — не була російською. Назву «російські» могли з повним правом носити тільки ті люди, що моляться в Ісакиї (хоч він і похмурий, мов склеп), у двірській і Конюшенній церквах. Трохи підозрілі були навіть люди, що молилися в Петропавлівці. Відомо, це усипальня імператорів, але Валуєв не схвалював цих чужих за стилем споруд, цих голландсько-німецьких штучок великого Петра.

Росіянами він теж трохи гордував. І особливо не любив слов'янофілів, на кшталт Погодіна, з їхнім «рідним квасом». Це називається — країна! Ні Токвілів, ні Гізо, ні Боклів — нічого. Останніми днями обер-поліцмейстер столиці Паткуль шмагав двірників і одному всипав щедрою рукою двісті п'ятдесят різок за те, що той нібито сказав, що коли оголосять волю, то він закричить «ура». Отак ми і на європейців перетворюємося.

Жорсткі губи сановника стиснулися. Проїжджали повз один з найненависніших у Петербурзі будинків. Тут різні Некрасови й Добролюбови, дворяни не з кращих та семінаристи, практикуються в нігілізмі та «підкопах під коріння».

Некрасова він трохи знав. Досить неприємна особа, але особисто він не змовник. У нього є гроші. І все одно він чужий.

Ось недавно вони галасували про Західній край. Слідом за Герценом. Філія редакції «Колокола». Зраділи можливості створити ще одну окрему, білоруську націю. Мало їм тяганини з українофілами. Ніякої особливої малоросійської, ніякої білоруської мови не було, нема і бути не може.

Він насилу визнавав навіть право поляків на мову. У кожному разі, йому не хотілося цього. Існування Польщі, Литви, Білорусії означало, що так чи інакше доведеться стати на шлях реформ, шлях гідкий, шлях, можливо, згубний, але необхідний. Бо, відомо, Росії потрібно тільки існувати, щоб ніколи не було незалежної Польщі¹ та іншого такого; але для того, щоб Польща остаточно влилася в Росію і з нею зріднилася, необхідно, щоб імператор дарував російському народові політичне життя. Народ, політичні права якого обмежуються правом сплачувати податки, правом постачати в армію рекрутів і кричати «ура», ще не має асиміляційних сил.

¹ Валуєв П. О. Одрывки из дневников.

Потираючи холодні вузькі руки, вельми зграбні, хоч і кістляві, він думав про користь для Росії. Він любив подумати про користь для Росії. Він любив поговорити про користь для Росії, особливо коли слухають сановні люди. Він, нарешті, був упевнений, що він дбає про користь для Росії.

Користь для Росії, на його думку, була в тому, щоб іногородці не сміли й думати, що вони не росіяни, щоб вони поступово і насправді переставали думати про це. Пани Некрасови, Чернишевські та Герцени, незважаючи на те, що вони росіяни, думають інакше і кричать про фіктивне братерство народів — тим гірше для них.

Доки їх ще не повісили, вони думають. Яка нісенітниця! Ніби справа тут у самодержавстві! Дорослі люди займаються тим, що граються цяцьками!

Він мав насолоду від думки, що вони з їхнім соціалізмом не більше як сліпі цуценята, що суть неухильного історичного процесу зрозумів тільки він, Валув. Це підносило його у власних очах майже до всезнаючого бога, а їх робило людьми іграшкової справи, яким поки що дозволяють чинити те-се з того, що вони хочуть.

Він здивувався б, якби йому сказали, що насправді люблять Росію вони. Так, він погорджував нею, але ж він звеличував її і мав намір звеличувати її до кінця свого життя.

Звеличування, на його думку, полягало в тому, щоб усі боялися. Йому ніколи не спадало на думку, що справжнє звеличування є звеличування любові, що зв'язок любові міцніший за кайдани, що невід'ємні права націй, їхня воля і вільний розвиток їхньої культури і мови — є найкращий засіб для братерства. Він ніколи не думав, що страх, утиск мови і культури і вічне виставлення перед усіма свого авторитету й сили може спричинитися тільки до ненависті і, отже, рано чи пізно — до повстання і відвертої різанини. Коли він через два роки почав розуміти це, було пізно.

Не розумів він і того, що максимальна свобода кожної особи не розвалює суспільство, а веде до його зміцнення, що це змушує кожну особу не шукати засобів для того, щоб зруйнувати державу, а, навпаки, докладати всіх зусиль, щоб зміцнити своє суспільство, свою вітчизну. Він, Валув, знищував навіть деякі документи, які «підлягали забуттю в інтересах Росії». Яку таку Росію він мав на увазі, відомо було тільки богам.

Коли честь країни не залежить від діяльності окремих людей, то що може знищити честь? А коли залежить, то винна в цьому не країна, а люди.

...Майбутній міністр проїжджав повз нігілістичне кубло, жорсткувато звузивши очі. Вони не любили Росії, не «споспешествовали» її величі. Росію любив він.

Карета зупинилася біля під'їзду міністра державних маєтностей. На сходах ганку чисто. Добре, що не замочить ноги. І ще краще було б, щоб не довелося зустріти міністершу, Пелагею Василівну. Рідко доводиться зустрічати в'їдливішу і злостивішу жінку. Валуев був майже впевнений, що це багаторічне життя з нею зіпсувало міністрові характер, який і без того був не мед. І ще міністерша була кар'єристкою, більшою навіть, ніж чоловік.

Він піднімався сходами тією особливою, вихованою ходою царедворця й сановника, злегка пружинячи на кожному кроці. Тією ходою, коли здається, що на ногах цивільного здригаються, подзвонюють невидимі шпори. І тут йому стало знову неприємно. Ішов його двійник за становищем, товариш міністра, генерал-ад'ютант Зеленой. Спускався сходами, видно, з ранкового прийому.

«Люди валуєвського складу не люблять схожих на них, як один свнух не любить іншого»,— згадав Валуев слова когось із гуртка Замятіна. Замятін міг би сказати те саме і про себе, але внутрішньо Валуев не міг не погодитися зі справедливістю його слів. Настороженість проти Зеленого була ще й тому, що той часом кидав — віч-на-віч — надто ліберальні думки, ніби записував себе в авгури: ми, мовляв, люди свої і можемо порозмовляти про все «не манірячись». Нехай собі інші говорять, що хочуть — ми занадто добре знаємо справжню вартість цих слів.

Протестувати Валуеву не випадало. Зеленой був поки що занадто сильний, отож їх зв'язувало щось схоже на дружбу. Ту дружбу царедворців, коли люди дуже добре знають, чого можна чекати один від одного.

— Доброго ранку, Петре Олександровичу.— Зеленой привітно потис дуже гарячою рукою руку Валуєва.

— Доброго ранку, любий Олександрє Олексійовичу,— завчена усмішка блукала на вустах Валуєва.

У душі він посилав Зеленого до дідька. Тільки один він знав, яку маленьку помсту дозволяє собі, коли вперто пише у своїх щоденниках його прізвисьце просто «Зелений», і це, забавляючи, трохи мирило його з товаришем міністра. І все-таки, стояти на сходах за такої погоди, розмовляти на очах у всіх!

— Доволі дивні заходи,— конфіденційно сказав Зеленой.— Війська консигнували в казармах. До кожного поліцейського відділку командували по піввзводу.

— Я чув,— з приємною ущипливістю усміхнувся Валуєв.— У всіх бойові патрони, і артилерію тримають напоготові. І, кажуть, тримали готових коней для імператора.

— Як думаєте, чому?

— Гм, боротьба за звільнення в Росії небезпечна на результаті. Самі знаєте, вдячний народ.

Зеленой реготнув:

— Прислуга каже, він не ночував у своїх апартаментах, а перейшов на половину великої княгині Ольги Миколаївни. Сподобилися!

. Знову починалася «розмова авгурів». Вона була неприємна Валусеву, але мусив терпіти. Доносу і пліток не буде. По-перше, дворяни і люди свого сановного кола, по-друге, удвох. Зеленой не випробовував, він не шеф жандармів, він просто зневажальник, потаємний лихослов і аматор відвести душу. І він поки що сильний.

Лице Зеленого було різке:

— Я вам скажу чому. В усіх їх — династична недовіра до російських людей. Люди німецької крові.

Це всім було відомо, але Валусев сказав з іронічною усмішкою, яка не протестувала, а ніби згоджувалася:

— Змилюйтеся. Романови?

— Що поробиш. Навіть коли вважати, що Павло був сином Салтикова, і то в жилах государя одна восьма російської крові. А інакше — ані краплини.

— Ми з вами знаємо, кров рахують не процентами, як у інших. Родовий дух, ось що головне. Навіть коли вони з покоління в покоління одружувалися б на камчадалках — усе одно, корінь же звідкись іде? І це корінь Романових. Ви ж не перестанете бути Зеленим, хоч ваші предки з покоління в покоління одружувалися на жінках з іншими прізвищами.

Сказано було вдало. Зеленой примружився від насолоди. З Валусевим можна було мати справу: il a de l'esprit — гостроязичий, дотепник.

Валусев вирішив усе-таки й сам сказати вільності. Нічого занадто стримуватися. Вільність у людей, так зв'язаних один з одним, у людей, небезпечних один одному, зміцнює довір'я.

— Хоч, звичайно, у дорого дав би, щоб усе це мало вигляд більшої сміливості... Що міністр?

Він знав, відчував, що Зеленой непомітно підкопується під шефа, і не відчував з цієї причини ні обурення, ні схвалення. Усе було вельми звичайно і так, як має бути. Він занадто добре знав, що за цими усмішками, довірою, загальним родичанням, балами і запевненнями в дружбі — весь час другим фоном іде потаємна війна: справжнісіньке копання траншей, підводка мін, паперові постріли з-за рогу.

— Він мені не подобається, — сказав Зеленой. — Скажу вам по секрету, він своє вже відспівав. Хоч, повірте, мені шкода.

Мені вельми шкода. Ви знаєте, я стільки завдячую Михайлові Миколайовичу.

— Усі ми завдячуємо йому, — з пристойною журбою сказав Валуєв. — Усім шкода.

Вони глянули один одному в очі і зайвий раз упевнилися, що все розуміють і що можна говорити далі.

— Знаєте, під час останнього прийому государ майже сказав Муравйову, що не бажає мати його міністром, — сумно сказав Зеленой. — Міністерство державних маєтностей нібито може обійтися без нього.

Без року міністр державних маєтностей зиркнув на без дев'яти місяців міністра внутрішніх справ і побачив, що Валуєв розуміє його і не дивується.

— Ось як? — сказав Валуєв.

— Так, — мовив Зеленой. — Він, із гнівом і стукнувши по столу, сказав, що не дозволить міністрам протидіяти виконанню затверджених ним постанов у селянській справі і що керуючі палатами державних маєтностей повинні допомагати, а не протититися виконанню цих постанов.

— Бідолашний Михайло Миколайович, — співчутливо сказав Валуєв. — Ось і май після цього власну думку...

Очі їхні водночас сказали: «Ми-то з вами не зробили б цього. Старий вижив із розуму. Йому здається часом, що це він — цар, а з імператором, нехай і безвольним, але капризним, так не жартують».

Уголос Зеленой сказав з виглядом щирого хлопця, який усім ріже правду-матку (йому ця маска пасувала, як Валуєву — маска критикана й ліберала, вболівальника за Росію, і він тримався за цю маску так, що вона приросла до обличчя):

— І нас із вами те саме чекає, Петре Олександровичу. Самостійні ми занадто, на поводку ходити не любимо.

Обидва знали: коли їх що й звалить, то черговий підкоп друзів, але думати про самостійність обом було приємно.

— Видно, великий князь Костянтин пробудив у государя цю думку про протидію міністра державних маєтностей та його підлеглих, — задумливо сказав Валуєв. — Муравйов себе тримає з більшою гідністю і спокоєм, ніж звичайно.

— О, він гідний подиву! Він сказав, що воля його величності буде свято виконуватися і що коли він, міністр, виявить, що вжиття деяких заходів суперечитиме його сумлінню й переконанням, він проситиме увільнити його від обов'язків виконувати такі накази. Государ на це не сказав ні-чо-го. Тільки «прощайте».

— Що Муравйов?

— Він дома написав листа до государя з проханням про відставку.— Зеленой зітхнув і скрушно розвів руками:— Мені його шкода. Я дав йому пораду не посилати листа до наступної доповіді, щоб цілком переконатися, що виявлений государем настроїв не був хвилиним спалахом, який викликали наговори.

— Я завжди знав, що ви людина доброзичлива,— сказав Валуєв.

— А ви — справедливий,— зворушливо мовив Зеленой.— І добре думаете про людей.

З теплотою заглядаючи один одному в очі, вони гаряче потисли руки й розійшлися, загалом вдоволені собою. Розмова була на вищому рівні, та розмова, вигончена і з сіллю, у якій слова не означають нічого і все означає приховане знання намірів і сил співрозмовника.

...Вікна кабінету були завішені лілуватими шторами. Скупо горів камін. Бюрократичні, дрібно пікіровані шкіряні крісла й двері, строгий стіл з обтягнутою зеленим сукном стільницею, важкі канделябри, схожий на стоячу труну англійський годинник у кутку.

Шеф підвівся з крісла. І Валуєв, як завжди, сполохався, як би не виказати йому неприємного почуття, чимось схожого на жах.

У нічному світлі цього каміна, у лілових відблисках штор шеф був страшний, і тим привітніше, з перебільшеною прихильністю усміхнувся йому Валуєв.

Короткопала рука шефа ривком протяглася, стиснула, ніби зловила, руку підлеглого. І тим дивнішим був після цього голос шефа, голос привітного господаря, гостинного, трохи провінціального аматора посидіти біля вогню з люечкою та чаркою тминної («Коньяк — ну його! Заморська штучка!») у розстебнутому мундирі:

— Сідайте, Петре Олександровичу. Вип'єте на погоду?

І хоч пити зранку було поганим тоном, Валуєв не вважав за можливе відмовитися. Шеф не терпів правил і порушував їх як міг, він узагалі викреслив із свого лексикону слово «шокінг».

— Останні дні доживаємо,— сказав Муравйов.— Ось-ось звільнять. А що там?

І підлеглий подумав, що той говорить про себе, а не про кріпацтво.

Вони мовчали. Ні в кого Валуєв не бачив таких розумних, неприємно розумних очей. А може, це здавалося від контрасту з обличчям міністра. Це було — ніби виповзла із землі, з пекла, бридка й страшна потвора, вся ще слизька від свого руху під

землею. І раптом підвела важкі, мов у Вія, повіки і зиркнула, несподівано до жаху, неймовірно людськими очима.

Обличчя це здавалось ще страшнішим, бо виступало, як на картинах Рембрандта, жовтувато-оранжевою плямою з темряви. І відблиски вогню скакали по ньому. Як вирубане сокирою, тлусте і по-старечому вже в'яле, широке, з важким підборіддям, тупим носом і грубим великим ротом обличчя. Жорсткі бачки, металево-сіра шкіра, низький лоб із жорстким, як кінська шкребниця, чубом над ним.

Важко, як у собаки, звисали брили щік. І на цій бридкій масці світилися пронизливо-розумні оченята, єдине людське, що на ній було.

Валуєв згадав, як характеризував міністра Федір Берг, який Муравйова терпіти не міг. Усевладний генерал-губернатор фінляндської сатрапії лихословив з міністра, потішався з його обличчя, з цієї круглої голови, із в'ялих, як великі пельмені, вух:

«Кожному своє, панове. Коли на портреті Єрмолова закрити мундир, лишивши одну голову, вийде лев. Коли на портреті Муравйова закрити мундир, вийде бульдог».

Та ні, це був не бульдог. Це було страшніше.

— Чули? — добродушно спитав шеф.

— Чув,— не вважав за можливе приховувати підлеглий.

— Ось воно як, Петре Олександровичу. Ось і подяка. Воля государя скасовувати закони, але, поки не скасував, повинен він їм підкорятися? Атож! Байдуже. Ззнаєте цього й ви, і вам настане час їхати до вашого Нікса, як я ось поїду зараз до свого сина Миколи в Рязань. «Хто такий?» — спитають. «Тс-с, батько губернатора, колишній міністр, колишній губернатор, чоловік Пелагеї Шереметьєвої. А тепер саджає капусту та шампінйони розводить».

— Що ви, Михайле Миколайовичу, ви ж їх терпіти не можете.

— Мало чого я тер-піти не мо-жу. Не питають. Не питають про це. Вірні слуги імперії тепер у Парижі грошки проциндрюють. Як княгиня Багратіон. Чули, що Пален сказав? *Qu'une colonie ennemie l'avait coupée à la bataille d'Austerlitz et que depuis elle n'avait pas réussi à se dégager*¹. Так це жінка! А чоловіки?

— На вашому місці я почекав би до відкриття нового комітету сільських обивателів.

Опустилися і потім піднялися важкі повіки. Рот, схожий на тріщину, заворушився:

¹ Ворожа колона відрізала її під час аустерлицької баталії, і відтоді вона не змогла вирватися звідти (*фр.*).

— Mais vous concevez qu'il m'est plus avantageux de m'en aller plutôt. Il faut mieux être dehors avant la bagarre¹.

На хвилину в душі Валуєва ворухнулася думка: «А справді, чи варто робити кар'єру, коли неминучий такий кінець?» Але він од цієї думки відмахнувся і забув її. Раз і назавжди.

Нова зірка скромно опустила вії перед нещастям зірки, що заходила. І раптом Валуєва вразив дивний звук.

Міністр сміявся:

— Дурниці все, дурниці. Передчасно вони зі мною задумали. Настає час, коли кожні вірні руки на вагу золота. А ці — особливо. Що вони можуть — ніхто не може. Не божевільний же Орлов, не сонний же Блудов, не ліберальчик Мілютін? Дурниці все!

Голос був такий незвичайний, ніби аж тріумфуючий; так палали очі, що Валуєв подумав: «Цей чоловік знає щось таке, чого не знаємо ми».

— Я на вашому місці не поспішав би йти.

— Навіщо? Хай покличуть. Голова не відпаде... Дні страшні йдуть, Петре Олександровичу. У-у, яка насувається гроза!..

Сірувате, оранжеве од вогню і брезкле обличчя посміхалося. Очі дивилися повз співрозмовника, кудись удалечінь.

— Доскакалися, доліберальничалися.

— Ви щось знаєте, Михайле Миколайовичу?

— А ви не чули? Безпорядки у Варшаві, — вуста Муравйова склалися в сардонічну усмішку. — Полячки хотіли відслужити, а може, й відслужили, тризну по вбитих у Гроховській битві. Отак. Змушені були стріляти. І стріляють досі. Ми тепер не ліберали. Плювати Європі на те, що ми мужичків визволяємо. Нас, пробачте, у непривабливій голізні по світу пустили. Ми тепер гнобителі народів, як повалений сіцілійський Бурбон, як австрійський король, що знущається з угорців. Достукалися, милий Петре Олександровичу... Каміння у військо кидали. Військо дало залп. Є поранені й шестеро вбитих.

Знову заворушився в усмішці рот. Як тріщина в сірій скелі.

— Почали, голубчики. Чи не рано тільки.

— Як же воно там було? — задумливо спитав Валуєв.

У Варшаві, тим часом, було страшно.

Давно пригнічений народ не міг більше терпіти політики незначних пільг. Він хотів землі — йому давали дозвіл на створення Земельного товариства (займайтеся, панове, агрономією!).

¹ Ви розумієте, що мені вигідніше піти раніше. Краще піти перед бійкою (фр.).

Він вимагав волі — уряд дозволяв повернутися засланим із Сибіру. Він ждав незалежності своїй батьківщині — давали амністію для емігрантів.

Демонстрація 27 лютого 1861 року була стихійною. Керівників у неї не було й не могло бути. Єдиними керівниками були кривда, ображена національна гідність і гнів. Партії, які виринали перед заколотом, були виштовхнуті на поверхню нестримною бистриною. Яке, справді, відношення мав до народу — до всіх цих ремісників, дрібних крамарів, робітників — проводир шляхти Андрій Замоїський?

У цьому розумінні люднева демонстрація була найдемократичнішим, але й найгірше організованим рухом мало не за всю історію повстання. У його шеренгах майже не було змовників-професіоналів.

І повставав, і керував, і гинув один і той самий титан — варшавський плебс. Він щиро казав усьому світові, що в нього нема інших засобів для того, аби його почули, крім людських жертв, і що він приносить ці жертви одна за одною, сотню за сотнею, тисячу за тисячею — аж доки його почують.

Він довів це. І пізніше, відомо, не зрадницька політика і високі слова Велепольського і не шовінізм білого жонду штовхнув у повстання багатотисячні білоруські маси, а героїзм простих людей на варшавському бруці, спільна з ними доля, однаковий гніт, і ще такі люди, що розуміли все це, такі, як Калиновський.

Плебс лементував про сільські справи і хотів подати цареві адрес про потреби краю — шляхта відмовилася подати його. Цар відповів плебсу мовою свинцю і вогню.

Люди хотіли впорядкування місцевого законодавства, нових цехових статутів, просили про рівність євреїв у правах — у відповідь на це всіх їх зробили революціонерами.

Стріляти у демонстрантів почав піхотний батальйон, що захищав палац намісника і був відділений од натовпу ґратами огорожі. Достойна сміливість! А втім, стріляти не було потреби, це могли зрозуміти навіть чавунні голови військових, тому що люд уже втік, розсіяний козацькою лавою. Генерал Заболоцький, який командував військом, бачив це, бачив, як метушилися і втікали люди на Краківському Передмісті. Навіть він міг би зрозуміти, що цей залп — річ непотрібна. І одначе він дав наказ. За це його двома роками пізніше призначили мінським губернатором.

Невідомо, чому Заболоцький це зробив. Можливо, відчував глухий петербурзький настрій. Усім у столиці обридла тактика чекання, настороженості, поступок і вистежування у відносинах

з Варшавою. Гнійник простіше було розсікти ударом ланцета. І ніхто не думав, що цей гнійник — багатотисячне місто з палацами й халупами, міщанами й панами, студентами й ремісниками.

Після залпу Краківське Передмістя і Замковий Палац мали жахливий вигляд. Поцяткована кулями колона серед площі і рябі стіни будинків, розбиті вікна, скло на мерзлому бруці (брук саме підмощували), калоші, покинуті молитовники, подекуди плями крові й розбриканий мозок.

От і все.

Ні, не все.

Жив собі був у місті Варшаві маленький, як блоха, миршавий чиновничок із «сопливих». Звали його Ксаверій Шимановський. Не мав він грошей жити де-небудь, крім повної злодіями Крохмальної або Рибаків. Ідучи додому, видно, боявся, що пограбують, особливо коли затримувала робота у неслужбовий час.

...— Юначе, ви що, переказуєте нам гоголівську «Шинель»? Нам ці варшавські варіації на петербурзькі теми не потрібні. Ви краще розкажіть про нього щось цікаве. Чи не закохався він часом?..

Я киваю головою:

— Звісно, закохався. Раптово закохався. У найвродливішу, у єдину вірну даму на землі...

І ця варшавська «Шинель» мала зовсім інший кінець. Вона закінчилася не так, як петербурзька. Зняли з плечей не капот, зняли віру в людське серце, у право, у щастя.

Натовп розбігся. Залишалися купки загнаних у підвороття, притиснутих до зачинених під'їздів людей. Козаки, черкеси й улани верталися. Від замку посувався ще один загін. Сум'яття й жах повисли над містом.

І тоді в серці Шимановського спалахнуло раптом шалене кохання до найвродливішої дами, тої, яка так рідко з'являється в містах і селах землі. Її треба було боронити. І Шимановський кинувся до зваленого в купи каміння і сипонув на вершників цілий град його. Ще хтось стояв поруч із ним... Ще... Ще чийсь руки схопили каміння.

Лицарі цієї дами носили колись меч Мюнцера, цеп Воцили і аркебуз гезів. Тепер вони кидали каміння. У них не було зброї.

І вони відбили атаку вершників. І ті кинулися втікати.

Зброї справді не було. Люди передмість хапалися за довбні й спинки від ліжок, кухонні ножі й сокири, пістолі, непридатні

навіть на те, щоб забити з них курку в клітці, за рожна й різакі, за макогони. А за спиною в плєбса вже плєли інтриги й адреси, плєли, нарешті, петлю на його шию.

Намісник Горчаков зустрів Замойського з біскупом Фіалковським, і між ними йшла грєчна розмова. Він погодився прийняти від панів польський адрес, який і був другого лютого надрукований у «Journal de St Pétersbourg», викрутився сяк-так од відповідальності. І почалися торги. Зволікали, ніби чекаючи відповіді на адрес від царя. Поліція і військо залишили вулиці, бо государ вирішив не діяти виключно силою. Дев'ятнадцятого лютого Варшава була навіть ілюмінована, порядок на вулицях підтримували міщани й студенти.

Той самий Валуєв пізніше кпив з Горчакова та інших, що вони дають приклад d'un petit gouvernement provisoire à l'ombre de la bonne petite citadelle de Varsovie¹.

Горчаков згодився увільнити від справ обер-поліцмейстера Трепова, чоловіка, який найбільше кричав про російську честь, тому що був Трепоф — звичайний Федір Федорович із німців.

Тим часом у Росії почалися передреформені й пореформені заворушення, а оскільки маніфест про визволення не мав на увазі царства Польського (це сталося трохи пізніше), то заворушився і польський хлоп. Цар зрозумів, що «розрізання гнійника» тепер справа несвоечасна, і змушений був піти на деякі поступки.

За спиною в народі збиралися групи й фракції, які міркували, скільки просити за кров, пролиту варшавським людом.

Група негоціантів, яку прості варшав'яни своїми муками й смертю вперше допустили до політики, ніби зі свинячим писком та в пшеничне тісто, складалася з банкіра Леопольда Краненберга, найбагатшої кишені по цей бік Буга, а також із Якуба Натансона, Юзефа Крашевського, мільйонерів Юргенса і Рупрехта та лікаря Ігнатія Барановського. Стопроцентне гідне минуле було хіба що в Кароля Рупрехта, який колись, на кшталт росіян Петрашевського й Дурова, постояв-таки на ешафоті під петлею.

Ці обговорили поховання вбитих, деякі права для третього стану (яка надзвичайна схожість із «залом для гри в м'яча» під час Великої французької революції, подумати тільки!!!) і ще — як утримати люд від подальших демонстрацій і виступів, як відібрати у нього ножі й рожна.

¹ Маленького тимчасового уряду під захистом доброї маленької Варшавської цитаделі (фр.).

У цьому була нагальна потреба. На вулицях багато одягнених людей супроводжували вже кошачими концертами, а часом і гнилою городиною.

Нахабні поляки співали:

Na Starym Mieście,
Przy wodotrysku,
Pulkownik Trepow
Dostał po pysku¹.

Терпіти таке не можна було. Ці люди боялися того, що починалося на селі і вибухнуло вже в столиці. А їм вельми хотілося щось виторгувати для себе на чужій крові. Досі все-владна шляхта вважала їх людьми тільки тоді, коли треба було позичати (пробачте, віддавати!) гроші. А на них працювало більше половини двотисячного міста.

І отож, передовсім турбуючись про порядок, вони організували громадську варту, якою почав керувати Рупрехт, як чоловік, найближче знайомий зі смертю.

Варта навела порядок. Суворі санкюлоти зі студентів (їхні штани, справді, мусили чекати кращого), засунувши за стрічки капелюхів посвідчення, хапали на вулицях людей після комендантського часу і тягли їх до купецького зібрання (до Resursy), не шкодуючи дорогою духопеликів та інших «гараздів». Особливо діставалося п'яним, які казали, що в цитаделі мало війська, або тверезим, які казали, що тепер саме час узяти царизм за горло. Їх називали провокаторами, які хочуть крові в час, коли ось-ось будуть реформи, і «агентами Москви», хоч Москва про це, їй-право, нічого не знала.

Громадська варта роззброювала робітничі околиці, відбирала все, чим можна колоти або різати.

Револуція на очах ставала буржуазною. І найдивовижніше, що хлопці з варти діяли так із найчесніших намірів.

Зібрання відпускало затриманих. Але часом «агентів Москви» разом зі зброєю передавали жандармам, і тоді «агентів» (певне, за неспритність) судили й висилали не ближче Оренбурга і не далі Норильська. Імперія жартувати не звикла.

Забитих на демонстрації поховали, як магнатів. Власники хоч би незначного майна отримали деякі привілеї на його захист. Реформований був торговельний трибунал, до якого тепер увійшли і євреї (винятково гуманний захід, особливо коли врахувати, що тисячі їхніх містечкових братів — шевців, лудильників та інших — як і раніше, животіли в гірких злиднях).

¹ На Старому Місті, біля фонтана, полковник Трепов схопив по пиці (пол.).

Ремісникам-євреям з міста хоч дозволили записуватися в цехи (які й так задихалися від нестачі роботи). Містечкові євреї не отримали нічого, зрештою, так, як і християни. Банкіри заклали першу цеглину в підмурок братерства народів і рівності їх перед горем і злиднями.

Були деякі полегкості в розумінні права, була мить політичних пільг — коротка, як заячий хвіст.

На очах простого люду банкіри його кров'ю купили багатство, пошану й гроші собі. Не перший і не останній раз.

Гендлювали, однак, не тільки фінансисти. Свій шматок хотіло відерти із зубів царя і магнатство. Воно не могло виступити проти реформи, яка була йому вигідна. Виходить, треба було зажадати національних пільг, щоб хоч не втручалися в їхні рахунки з хлопами білоруси, кацапи та німці. В ім'я того, щоб скинути з вагів білоруську буржуазію, яка тільки-но народжувалась, але була жвава й чіпка, магнати навіть відмовилися од «Західного краю», встановлюючи межу королівства¹ по Бугу.

Затим, коли став пливти пороховий дим і із загальної кількості повстанців, шістдесяті тисяч, було не менше як двадцять п'ять тисяч білорусів, магнати вже ніколи не казали цього.

Проект Велепольського, однак, відкинули самі магнати. Він був занадто конкретний: вимагав власного сенату, сейму, власної армії. Вони знали: цього не дозволять. Та вони й побоювались революційної ситуації.

Магнати схвалили інший проект, проект Едмунда Стависького, який відзначався повною безпорадністю і не мав нічого конкретного: так, кілька аркушів паперу, списаних гарними словами. Хвалили Польщу і водночас шаркали ніжкую перед царатом.

Цар прийняв і надрукував адрес. Він не міг ризикувати, не міг погодитися, щоб у такий час збунтувалися й поляки. Тим паче що проект Стависького не вимагав ніякої резолюції. Просто самодержцю говорили такі слова, яких він досі не чув.

Перемога варшавського руху була, таким чином, скоріше моральною. Буржуазія, міщанство, міський плебс уперше відчували, що не одній шляхті обпалювати політичні горшки, що вони — теж сила. І саме тому, що вони були сила, намісник Горчаков і магнати кишені так легко домовилися між собою.

Плебсові не вистачало проводиря. Не вистачало Траугутта, не вистачало Калиновського, не вистачало тих, що двома роками пізніше взяли у свої молоді непримиренні руки стерно повстання.

¹ Проект адресу, висунутий Велепольським.

І тому варшавський люд був на диво поміркованим, хоч у душі, звісно, хотів більшого.

Просто нікому було сказати за нього. А імператор охоче підписав 26 березня рескрипт про реформи в Польщі, і на цьому і він, і пани заспокоїлися. Єдине, що тут було добре,— невелика кількість жертв, якими довелося заплатити за ці реформи.

Революція так і не стала революцією.

Був потім, щоправда, ще один «ексцес», але він уже нічого не міг змінити. Горчаков боявся, що проголошення нових прав викличе безпорядки. Наказали бити в барабани, щоб люди не збиралися в натовпи і сиділи вдома. І справді, під час усіх придушень саме так, громом барабанів, примушували тремтіти людські серця: бій барабанів так нагадував залпи. Варшав'яни, однак, не знали цього. Навпаки, вони сприйняли гуркіт як запрошення до зборів. І люди довірливо йшли до намісницького палацу й ратуші, аби послухати, що там оголосять, на людей подивитися й себе показати. Це було схоже на непослух, але вони про це не думали. І не думав про це генерал Степан Хрульов, колишній учасник севастопольської оборони, а тепер командир другого армійського корпусу. Він і свою мову знав настільки, щоб говорити про статuti й тактику, а польську — й поготів. Слово *obebnic*¹ означало для нього тільки «вдарити в барабан», і він занадто добре пам'ятав, що барабан вживають перед стратою або атакою.

Тисячі очей, нічого не чекаючи, дивилися на солдатів і готувалися слухати.

Ударив грім. Вулицями поплив дим. Було кілька сотень поранених. Дехто сконав у шпиталі.

Вийшла маленька помилочка.

Далі бунту не відбулося. У роззброєних людей не було проводиря. Великі нани зрадили їм, а день восьмого березня назавжди посіяв у серцях простих людей гнів і недовіру.

Такі події сталися у Варшаві. Але все це було пізніше...

— Як же воно там було? — задумано повторив Валуєв.

— Довідаємося, — сказав Муравйов.

Вони мовчали. Лілове світло з-за штор рбило лице шефа трупним.

— Бунт, — сказав Муравйов. — І дивіться, щоб він не зачепив Білорусію. Я знаю цю публіку. Сам колись під час останнього повстання могильовцям погрозив могилою і вгамував. Щастя, що тоді не піднялися могутні білоруські роди та мужики. Був там такий «червоний князь-карбонарій» Загорський-Вежа.

¹ Оголосити. Буквально: оббарабанити (пол.).

Дивився на нашу колотнечу зверху, як сам господь бог: «Ну-ну, мовляв, ворухіться». А я про одне молив: хоч би всі ці Загорські, Ракутовичі та інші не повстали.

Не повстали. Але відтоді багато чого змінилося. Усі ці пани Чернишевські, Страхови, Добролюбови сплять і бачать уві сні симпатиченьких братів білорусів. Філія герценської контори. Зраділи можливості створити ще й окрему білоруську націю... На пустому місці таке бажання не виросте. Література у них, білорусів, своя з'явилася, гуртки, вчені свої. Скоро з'являться і свої комуністи-демократи. А значить — доведеться стріляти. І тому я за себе спокійний, навіть за теперішньої подяки за вірну мою службу.

— Я розумію вас,— сказав Валуєв.

— Ця наволоч раніше поставляла нам аристократів, тепер поставлятиме заколотників.

Валуєв не дав зрозуміти, що смертельно скривджений, і вирішив, що він про це Муравйову нагадає. Шеф не міг не розуміти, що сказав нетактовність. Він не міг не знати про походження самого імператора, і його, Валуєва. Романови походили з білоруського роду Кобил. Він, Валуєв, походив од білоруського боярина Вола, що перебіг на службу до московських князів ще перед Куликовською битвою: скривдили, не міг через худорідність розраховувати на успіх.

Валуєв згадав анонімний жарт (він думав, що сказав це Храптович з міністерства закордонних справ): «Ось вислужиться він, зачекайте, будуть Віл і Кобила в одній упряжці».

Не варто було так жартувати. Жартівник був упевнений у своїй безпеці: відав, що такого ніхто не наважиться виказати цареві.

Валуєв знав: слово — страшна зброя. Він сам не задумався знищити репутацію міністра закордонних справ Несельроде одним словом: «Народився від німецьких батьків у Лісабонському порту на англійському кораблі, хрещений за англійським обрядом». Канцлер справді був невдячне бидло: тридцять дев'ять років заправляв закордонними справами імперії, але так і не спромігся вивчити хоч слово по-російськи.

І все-таки Муравйову не варто було так жартувати.

Підлеглий ще не звик до того, що ніхто дужче не ненавидить один одного, ніж колеги по служінню одній імперії, одній ідеї, одній особі.

Про своє походження директор ніколи не забував. І тому, що походив звідти, не любив старого гнізда, як часом вискочка не любить хати, де народився. І відчував, що й государ не любить Білорусії за те саме. Тамтешня аристократія занадто свідчила

проти його хирлявості. Він не любив і підсвідомо мстив за це землі, звідки вийшов, хоч і не признався б у цьому навіть собі. Тому Валуєв теж хотів для цієї землі подальшого зла. А подальше зло могли спинити тільки пільги. І Валуєв пізніше чинив усяке зло з ненавистю й запалом ренегата.

Він із радістю подумав, що Муравйов, хоч тимчасово, летить сторч головою. Він знав, як не схвалив государ на державному засіданні дев'ятого лютого діяльність Муравйова, котрий разом із графом Строгановим проголосував, щоб «вільні» селяни, вступаючи в шлюб, просили на те дозволу в поміщиків: «Не так гроші, як гонор». І, звісно, государ мало не накричав на них. У шлюбному питанні поступитися легше, ніж у земельному. Бракувало ще чіплятися за таку дурницю! І без того обрізали реформу до невпізнання.

От і добре буде, коли він полетить. І Валуєв з усмішкою згадав, як князь Орлов (статна постать, суворе обличчя, але рухаються тільки руки й голова, а тулуб — як кам'яне torso в кріслі, погляд часом розумний, але часом блукає, як у навіженого) сказав про Муравйова: «Він найрозумніший з усіх них, але дивиться то вперед, то назад, то по боках, аби тільки собі не зашкодити».

Муравйов тим часом бубонів слова, які нічого не означали, крім роздратування.

— Міністри. Шельми... Чевкін хоча б... Il n'est pas considéré; il a de l'esprit; il est bossu. Cette araignée a une constitution dans sa bosse¹.

І хоч вважати міністрів конституціоналістами було вкрай несправедливо — Валуєв розсміявся.

— А Рибоп'єр? — бурчав Муравйов. — Не Рибоп'єри вони, а Робесп'єри.

«Е,— подумав Валуєв,— та ти нижче будь-якої критики».

А сам собі вирішив, що на рауті у великої княгині скаже про нього (а може, і в щоденник запише, щоб бачили його поміркованість) приблизно так:

«Бідолашний Михайло Миколайович. Жахливо йому доводиться. Де колишній апломб і колишня впевненість в успіху всепідданих доповідей?»

Це піднесе його, Валуєва, і запевнить усіх в його неупереженості.

Була тим часом одинадцята, а о дванадцятій починалося засідання Державної ради. Вони рушили до виходу. Валуєв

¹ Він не користується повагою; він дотепний, він горбатий. Цей павук носить конституцію у своєму горбі (фр.).

переказав звичайні світські плітки, щоб шеф не завважив заклопотаності.

— Сьогодні до мене заїжджав військовий міністр¹. Він чи не «червоніший» за брата. В усякому разі, більш жовчний. Я йому сказав, що не можна проголошувати звільнення на масницю, коли всі п'яні. Знаєте, яка відповідь?

— Яка?

— «То й що ж, казні і відкупникам буде більше прибутку». ...Тепер вони їхали в одній кареті. Карета підлеглого котилася за каретою шефа.

Валуєв дивився у віконце. На перехресті вулиць довелося на хвилину спинитися. Повз карету йшли перехожі. Двоє з них привернули його увагу. Один — мужньою і піднесеною красою. Інший, нижчий, — асиметричними очима на важкуватому обличчі.

Очі зустрілися. І перехожі не відвели їх, аж доки карета рушила.

«Зовсім юні, — з несподіваним неспокоєм подумав Валуєв. — Але які очі! Яка мужня і неспокоїна краса в одного. І яке страшне у своїй цілеспрямованості, здатне на все лице в іншого».

Він був фізіогноміст і часто роздумував над обличчями стрічних:

— У-у, які очі!

— Хто такі? — спитав у Кастюся Загорський.

— Не знаю. Якась бридота. А ось у його супутника — оце обличчя. Як у гієни. Хотів би я знати, хто це такий.

— Ходімо, брате. На нас чекають.

Вони прискорили ходу.

Валуєв ходив передпокоєм, чекаючи, доки його викличуть давати відомості із сільського господарства. Він знав, що государ зараз починає засідання короткою промовою, в якій нагадує про попередні фази селянського питання і повторює вимогу, щоб питання розглянути без затримок. І хоч він знав, що потім прочитає чернетку промови, йому було неприємно і втішало його тільки те, що скоро й він, Валуєв, сидітиме серед членів ради, а для декого ця можливість днями скінчиться, і отож йому, Валуєву, краще, бо для нього ще все попереду.

Він знав: чекати довго, не менш як до п'ятої-шостої години. Часом, проходячи повз двері, чув голоси.

¹ Дмитро Мілютін. Брат його, Микола Мілютін, був сенатор, а пізніше — статс-секретар у справах Царства Польського.

Ага, Горчаков виступає проти порушення дворянських прав. Строганов і Гагарін підтримують його. Поважні сиві діди. Шолудиві мавпи.

Муравйов тримається за своє. Не навчився нічому. Як, напевне, холодно дивиться на нього імператор. Валуєв усміхнувся.

...Ось блідий фонтан слів Аненкова. Ніби скаржитесь. Розповідає щось про саратовського поміщика із севастопольських героїв.

— Севастопольський герой, ваша величність, він має видати дочку, а проект редакційних комісій зробить його жебраком.

Яке кому тепер діло до саратовських поміщиків. Йолош! А сорок п'ять чоловік, крім государя, в тому числі три великі князі і принц Ольденбургський слухають.

Ось зараз виступає граф Блудов. Дивно, як він не заснув. На доповідях завжди спить. Голова ради, президент академії, колишній член «Арзамасу».

— А *propos de*¹ вотчинної поліції, ваша величність, це дворянство підносить вам нагайку й батіг для шмагання мужиків. Дивіться самі...

Обмірковують, обмірковують, обмірковують. Ось питання про норми надлів і про те, що треба їх призначити законодавчо. Говорять, говорять,— боже, яка нудота! Нарешті здужали: тридцять голосів *pro*, п'ятнадцять *contra*.

І раптом згори долинув дивний тупий гуркіт, ніби щось упало. За ним через дві секунди ще. Тріск був такий, ніби хтось клинами розколював колоду. Сколихнулася стеля. Стрижений Валуєв пішов до сходів і почав підніматися вгору. Знизу, обганяючи, поспішали черговий офіцер, красень з білим чубом, і два караульні.

Те, що упало, впало у гербовій залі. Валуєв підійшов до дверей і зупинився, вражений. Паркетом бігла тріщина, вибиті дубові планки розлетілися далеко по підлозі.

— Що таке? — спитав Валуєв.

Офіцер дивився з жахом. На підлозі біля його ніг, туго обтягнутих блискучими чобітьми, лежав розбитий уцент мінський герб. Але черговий дивився не на герб. Валуєв простежив, куди дивляться його очі, і відчув, що і в нього побігли по спині мурашки.

Мінський герб ударився об підлогу так сильно, що упала корона з другого герба, який висів навпроти, на стіні, де не було вікон.

Упала корона з державного герба.

¹ Щодо (фр.).

Офіцер благально склав руки:

— Будь ласка... Будь ласка, нікому не кажіть. Боже, що ж робити? Така лиховісна подія! Доведеться розпустити чутку, що упала тільки корона з мінського.

— І я вам так раджу,— з усмішкою сказав Валуєв.

Вони дивилися на потрісканий паркет.

— А сьогодні ще й роковини від дня смерті Петра Великого,— сказав офіцер.— Боже мій, боже!

XIV

— Так,— сказав Кастусь.— Різні плітки розповсюджуються про це падіння. Ось воно, хлопці, яка справа. А оскільки визволення, як кажуть, на носі, то нам треба бути на місцях. Усім, окрім мене.

Хлопці, чоловіка п'ятнадцять, і серед них Олесь, Мстислав, Ямант, Звездовський, сиділи в кімнатці незатишної петербурзької квартири. За вікнами була тепла зима, йшов дощ зі снігом.

— Кажуть, ось-ось вирушать Московським гостинцем близько сорока генералів свити та флігель-ад'ютантів,— спокійно сказав Звездовський.— Для нагляду за ходом селянської справи. Бутков наділив кожного офіційною валізою з офіційним ключем і під печатками. У валізах повезуть нові селянські положення і здадуть губернаторам.

Звездовський у вишуканому штабному мундирі мав вельми ефектний вигляд.

— Що ми повинні робити? — спитав Мстислав.

— Якогога стримувати селянські виступи, якщо вони будуть,— похмуро сказав Кастусь.— Не час для крові. Та й потім, яка з них користь, із розрізнених? Ось коли вже заллють селянам сала за шкуру, як відчують на своїй спині, що воно таке, царська воля,— тоді битимемо на сполох.

— І все-таки шкода, що не почали раніше готуватися,— сказав Олесь.— Вигідний момент. І у Варшаві заколот.

— Змели вони варшавський заколот,— сказав Ямант,— обдурили... Ну що ж, поїдемо. Кину університет. Пошлюся на хворі очі.

— І все-таки потерпімо, хлопці,— сказав Кастусь.— А то виїде нещастя, як у бідолашних хлопців із гуртка Вітковського. Розігналі, арештували. А через це провалилася організація Віленської гімназії. Перший провал. П'ять місяців минуло, а згадаю — серце болить. Хто там лишився, Олесю?

— Мало. Далевський Титус, Богушевич Франтішек, ще кілька душ та мій брат. У глибоке підпілля пішли хлопці. Бачив я старшого Титусового брата Франтішека. Журиться страшенно.

Є і в них нелегальна організація, очолюють її він та Гейштар Якуб, то Франтішек каже: мов осиротіли вони без молодих.

— Ану їх к бісу! — розсердився Мстислав. — Сопляки панські, біла кістка.

— Правильно, — несподівано мовив Звездовський.

— Ну-ну, — сказав Мстислав, — чи давно сам білий був.

— Ти ж мене перевиховав, — засміявся Людвік.

— Та годі, — буркнув незграбний Грима, — ти, Людвіку, розкажи, що чув у палаці.

— Що ж, — Звездовський подумав. — Приємного мало. Підуть на деякі поступки полякам і замажуть їм рота. Був я у великої княгині Олени Павлівни. Коло вузьке. Статс-секретар Корницький, що приїхав із Варшави, міністр внутрішніх справ Ланської, Валув, ще декілька душ. Враження: трохи сполохані люди. Та й справді, як не злякатися. Не кажучи про Польщу, вся Литва й Білорусь служать панахиди по забитих. А у властей ніякого почуття моральної сили. Валув сказав Корницькому, що тут одне військо не допоможе. Долгоруков каже Валуву: «On prend la chose trop légèrement chez nous». Той йому: «Je tiens pour certain que là chose est très grave». Князь тільки оглянувся: «Chut! il n'en faut pas parler»¹. А той: «А чому?» Корницький привіз од намісника листа про те, що захищати далі такий режим неможливо і що треба або зробити поступки, або правити царством день у день багнетами й картеччю.

— Цікаво, — сказав Кастусь.

— Атож. Корницький каже, що коли вимоги не будуть виконані...

— Вимоги... — сказав Біскупович. — Лише загальне прохання звернути увагу на жалюгідне становище Польщі.

— Не перебивай, — буркнув Грима.

— ...то ніхто не залишиться працювати в Польщі, бо струну натягли до краю, і вона порвалася. *Gouverner c'est prévoir*². Потім Валув розмовляв з великою княгинею. Вона запитала в нього: «Que faut il faire en Pologne?» Він каже: «Changer de système, Madame». Та сумно всміхається, показує на Ланського: «Je le pense aussi; mais voici le ministre de l'intérieur qui est flamboyant et parle des mesures de sévérité». Валув знизує плечима: «Mais on a été trente ans sévères, Madame, et où en est — on arrivé?»³

¹ «У нас занадто легко дивляться на цю справу». — «Я знаю напевне, що становище вельми тяжке». — «Т-с-с! Не треба про це казати» (фр.).

² Керувати — це передбачати (фр.).

³ «Що треба зробити в Польщі?» — «Змінити систему, пані». — «Я теж так думаю, але ось міністр внутрішніх справ вельми запальний і говорить про суворі заходи». — «Але ми протягом тридцяти років були суворими, пані, а до чого ми прийшли?» (фр.)

Кастусь засміявся. Звездовський усміхнувся йому у відповідь:

— Тоді хтось невідомий мені каже: «On ne tombe que du côté où l'on penche. Si nous tombons et Porogne, c'est donc du côté de mesures de police substituées, à des idées de gouvernement»¹. Словом, навіть вони бачать: без поступок не обійдеться.

— Граються нами,— сказав великоокий Ясюкевич.— Ах, дурниці все. Свою революцію нам треба, червону, ось що. Земля, воля, повстання всюди, братерство всім народам.

— Гм,— сказав Ямант,— і москалям? Чому я повинен помирати за москаля?

— Облиш, Юзю,— з докором мовив Олесь.— Це одні з найдобріших людей на землі. Уряд у них тільки поганий, ось що. Змінимо — все буде добре.

— Я знаю,— сказав Кастусь.— Щоб люди жили, працювали і їли хліб — усе це наше богом прокляте «сословие» — на шибеницю. І великодержавних бюрократів — к бісу.

— Не знаю,— похмуро озвався Грима.— Коли одна людина не вичерпує всієї глибини натури іншої, хоч яка б вона була геніальна, коли вона не може замінити її, то і один народ не може замінити собою іншого, нехай навіть слабшого... Навіщо ж тоді кожній нації кричати про свою перевагу? Це ж те саме, що вимагати, закликати стерти із землі сусідній народ... Я так не можу... Я.. не можу через те бути другом ні таким людям, як Валуєв, ні тобі, Яманте. І я піду на битву, щоб ніколи, ніколи такого не було. Щоб усі — брати, і кожний — вільна пташка.

Кастусь підвівся:

— Що ж, добродії, новопризначені комісари майбутнього повстання і командири загонів, пора розходитися?

— Пора,— сказав Біскупович.

— Тоді — по одному.

...Калиновський і Загорський ішли берегом Мойки.

— Віктора я розірвати готовий,— сказав Кастусь.— Ти знаєш, як він «лікувався» в Італії? Приєднався до гарібальдійців. А повернувся — йому гірше й гірше.

— Що ж, певно, йому якраз було потрібне повітря свободи. Може, тому він і задихався. Байдуже. Дочекається перемоги. А там — вилікуємо... Ти не хотів би сходити до Шевченка?

— Соромно якось.

— А все-таки сходимо. Завтра, якраз перед від'їздом.

¹ Падають тільки в той бік, куди нахилиються. Коли ми впадемо в Польщі, то тільки від поліцейських заходів, якими замінили ідеї уряду (фр.).

— Згода.

Мойка під поривами вітру брижилася й морщилася біля того берега, звідки він прилітав, і була спокійна біля другого.

— Ось,— сказав Кастусь,— кинули жереб. Ти не образився, що керуватиме силами Могильовщини Людвік?

— Звездовський — гідний чоловік,— просто відказав Олесь.— І він військовий. Та ще з талановитих. Я революціонер, Кастусю. Нехай буде так, як краще для справи. І потім, комісар загонів нижнього Придніпров'я — теж мені роботи вистачить. І у своєму кутку.

— Я це тому, що тебе мало знають у центрі, і ти застрахований від провалу.

— Не віриш «білим»?

— Ні,— признався Кастусь.

— І я не вірю.

— І потім, ти їдиш у справах — тобі легше організувати людей.

Вони йшли. У сутінках особливо ніжними й гарними були обличчя жінок, особливо горді — обличчя чоловіків. Але вони не думали тепер про жінок. Їм було не до того.

— Їдь,— сказав Кастусь.— Стримуй, не давай, щоб передчасно розхлюпали гнів.

Мовчали. І раптом Калиновський спитав:

— Ти не чув, що Ясюкевич пише вірші?

— Ні.

— Пише, але ховає. Як кожний другий. Як ти і я.— Усміхнувся:— Як пошесть серед наших, ці вірші.

— Що ж поробиш? Молодий народ, рветься вперед.

— Як гадаєш, який шлях у нашого вірша? Силабіка польська чи тоніка? Або гекзаметр, який може бути і тим, і тим?

— Щось окреме.

Олесь замислився.

— Ти про що?

— Я ось думаю, якими очима дивилися єгиптяни на перші кроки греків? Теж із погордою. І грекам, справді, ще п'ятсот років треба було йти, щоб заробити право на Фідія і Есхіла.

Вони піднялися сходами до Кастусевої кімнати. Калиновський засвітив свічку.

Але вони не встигли навіть скинути пальт. Почувся гуркіт ніг сходами, і до кімнати увірвався розпатланий і страшний Віктор.

— Хлопці! — крикнув він.— Хлопці, Шевченко помер!

— Ти що? — пополотнів Кастусь.— Такий ще молодий?

— Помер, хлопці, помер, — ошаліло повторив Віктор.

Лице його було біле. І раптом старший Калиновський зайшовся в нестерпному кашлі. Олесь кинувся по воду. Коли Віктора відпустило і він одняв хустку від рота — на хустці була кров. Хворий винувато зиркнув на Олесь.

— Не дочекався,— розгублено сказав Кастусь.

— Багато хто не дочекається,— сказав Віктор.— Багато хто не дочекається волі.

XV

У Милому читали маніфест про скасування кріпацтва.

Церква була повна, як ніколи. Пахло кожухами й чобітьми. Свитки, чоловічі й жіночі, кожухи, білі чоловічі голови й сніжні намітки жінок.

Заднім тягло в спини з відчинених дверей. Не можна було не відчинити, так надихали.

Стояли похмуро й слухали, мало розуміючи: написано було плутано. З удаванню, але добре зіграною радістю читав піп. За спинами весна — похмурий березень.

Олесь дивився на народ, який густо набив церкву, на склепіння стелі, на старожитні, брезклі лики ангелів і святих на фресках. Пантократор у куполі позирав на зборище суворо й гнівно: старожитній, немилостивий бог.

— «В силу означенных новых положений,— читав піп,— крепостные люди получают в свое время полные права свободных сельских обывателей».

— У яке це «свое время»? — тихо спитав Кіндрат Когут.

На нього цитькнули, щоб не заважав слухати, але все-таки багато з тих, хто чув, усміхнулися.

— Ач,— мабуть, не до одного Олесь долинали, як бурчав Кіндрат.— Не на масницю, а на великий піст оголошують. Замість гулянки підтягуйте попругу, люди добрі.

Піп «співав», закочуючи очі:

— «Помещики, сохраняя право собственности на все принадлежащие им земли, предоставляют крестьянам за установленные повинности в постоянное пользование усадебную их оседлость и сверх того, для обеспечения быта их и использования обязанностей их перед правительством, определенное в «Положениях» количество полевой земли и других угодий».

Піп усміхнувся, ніби повідомляв хтозна-які приємні речі. А Олесь думав, що його уже визволених людей це не стосується. Але сюди вони з'явилися всі. Хочуть послухати «царську волю» і переконатися, чи не обдурив їх колишній пан.

— «Пользуясь сим поземельным наделом, крестьяне за сие обязаны исполнять в пользу помещиков определенные в «Положениях» повинности. В сем состоянии, которое есть переходное, крестьяне именуются временнообязанными».

Обличчя в усіх були, однак, занадто серйозні. Зрозуміють. І справді, щоб не довелося стримувати людей, як просив Кастусь. Можливо, буде бунт. І не один.

— «Вместе с тем им дается право выкупать усадебную их оседлость, а с согласия помещиков они могут приобретать в собственность полевые земли и другие угодья, отведенные им в постоянное пользование. С таким приобретением в собственность определенного количества земли крестьяне освобождаются от обязанностей к помещикам по выкупленной земле и вступят в решительное состояние свободных крестьян-собственников».

Олесь побачив лице Ісленьєва. Старий дивився на нього. Потім покивав головою. Графові очевидячки було соромно.

— Не хочемо ми такої волі,— хтось тихо сказав, видно, з браніборських селян.

На більшості облич було розчарування. Старий Данило Когут морщився. Усі родичі невістки Марилі належали Ходанським. Марилю колись викупив старий Вежа, як його попросив про це Когут. Люди розуміли: найменше ще два роки треба мучитися.

— «Когда мысль правительства об упразднении крепостного права распространилась между не приготовленными к ней крестьянами, возникли было частные недоразумения. Некоторые думали о свободе и забывали об обязанностях».

Но общий здравый смысл не поколебался в том убеждении, что и по естественному рассуждению, свободно пользующийся благами общества, взаимно должен служить благу общества исполнением некоторых обязанностей; и по закону христианскому, всякая душа должна повиноваться властям придержащим (Римлянам, XIII, I¹), воздавать всем должное и в особенности кому должно, урок, дань, страх, честь; что законно приобретенные помещиками права не могут быть взяты от них без приличного вознаграждения или добровольной уступки; что было бы противно всякой справедливости пользоваться от помещиков землею и не нести за сие соответственной повинности».

«І вони ще говорять про християнство,— думав Олесь,— нагадують послання Павла. Чи не сказав той самий Павло, що лайка наша не проти крові й тіла, а проти начальства, проти

¹ «Послання Павла до римлян», XIII, I.

духу люті піднебесної. Облупили, як липку, і кричать про християнство».

Він бачив обличчя людей, особливо з інших сіл, бачив усе це бідолашне людське море, на яке дивився з купола Пантократор. Бідні, бідні люди! Як колоски, як трави під серпом твоїм, груба сила. Ну що ж, коли твоя «необхідність» не може дати їм полегкості, і волі, і щастя — тим краще. Тоді через свою «необхідність» вони стануть колосками під серпом волі, батьківщини, повстання, битви, колосками, які помруть, можливо, але помруть, щоб вирости нові вруна. Це буде скоро. Недовго чекати.

Цікаво, що робить тепер Кастусь? Диплом він отримав ще тоді. Тепер, видно, поїхав у Вільно, а звідти в Якушівку. Збирався подати генерал-губернаторові Назимову прохання про службу. Чи дадуть? Що ж, коли не дадуть, він просто візьметься до справи.

— «И теперь с надеждою ожидаем, что крепостные люди при открывающейся для них новой будущности поймут и с благодарностью примут важное жертвование, сделанное благородным дворянством для улучшения их быта».

Яке похмуре лице в мірошника Покивача. Як дивляться на попа його яструбині очі. Стоїть стара Звончикова з Озерища. Ця задоволена, ніби загорщинські своїм передчасним визволенням обдурили не тільки сусідських панів, а й свого пана... Андрій Когут дивиться на людей, на плями світла й тіні.

— «Осени себя крестным знамением, православный русский народ...»

«А як бути католикам?»

— «...и призови с нами божее благословение на твой свободный труд, залог своего домашнего благополучия и блага общественного».

Піп закінчив. Люди почали рухатися, кашляти.

— Ще «Положення», миряни,— сказав піп.

«Може, в «Положеннях» щось?» — спитав себе, видно, кожний. Люди знову завмерли.

Загорський знав: нічого не буде і в «Положеннях», нехай не сподіваються.

Піп читав уже трохи осиплим від утоми й хвилювання голо- сом. Олесь майже не слухав його.

Піп читав про те, що поміщики не зобов'язані наділяти селян землею більше належного.

— Коли не зобов'язані, то й не будуть,— сказав хтось.

Олесь не глянув у той бік. Йому було так, ніби це його, невинного, спіймали на крадіжці.

— «Снімається с помещиков обязанность по продовольствованию крестьян, ответственность за взносы податей, ответственных в казенных взысканиях».

Цей документ, крім усього, був написаний поганою російською мовою. Ніби бороною коріння рве на лісовій стежці. Хто це казав,— Сперанський, здається? — що закони навмисне треба писати незрозуміло, щоб народ звертався за тлумаченням до начальства.

«М-м-м, як-кий сором. Багаті люди. Пограбували, обдерли, кинули. У старця костур відібрали».

Піп каже про панщину у Могильовській губернії.

Сорок чоловічих і тридцять жіночих робочих днів на рік. Коли врахувати, що раніше один чоловік з двору відробляв три дні на тиждень навіть у Кроера, то полегкість, виходить, тільки трохи більша, як у два рази.

Які в людей очі! Певно, тепер і вони зрозуміли. А ось і норми наділів. Для їхньої округи — шість десятин (байдуже, є місця по три десятини без чверті), а решту можна відрізати на користь пана. Як же так? До реформи наділ був п'ятнадцять — двадцять десятин.

І доки викупиш, земля не селянська, а юридично панська, і за неї треба відбувати повинність. Але ж на викуп терміну нема, виходить, і повинність не має терміну.

І ще мало того. Коли буде недоїмка панові або громаді — можна пустити з молотка усе, аж до селянської садиби.

Під склепінням церкви лунали слова про капіталізацію оброку, про викупні суми, про шість відсотків виплати в рік. У божому храмі гендлювали людським тілом. І не знайшлося людини з кисем, яка вигнала б гендлярів із храму. Людину цю давно й наглухо прикріпили фарбою до купола несправедного храму.

Було нестерпно тяжко.

...Коли люд почав покидати церкву, Олесь привітався з Ісленьським:

— До мене?

— Ні, треба ще на читання в Суходіл,— сказав старий.

— У Равбича читали?

— Читали. Ех, Олександрє Георгійовичу, дочекалися ми кінця святої масниці.

Граф був приголомшений, і Олесь підтримав його жартом:

— Байдуже, буде й Великдень. Невідомо тільки, хто кому червону крашанку піднесе.

— Певно, селяни нам,— сумно сказав Ісленьєв.— І варто.

Граф, згорбившись, сів у візок.

Коні рушили. Олесь з висоти пагорбка бачив, як брели по сірому снігу білі селянські постаті. Хтось торкнув його за руку. Ага, батько Когут.

— Дякую тобі, синку, від загорщинських.

— За що?

— Завдяки тобі не натерпілися колишні ваші селяни сорому. Ось тобі й воля.

Пішов і Когут. Олесь почав був спускатися з пагорбка до своїх коней, коли почув раптом удари копит. Розбризкуючи пластівцями мокрий сніг, мчали до церкви Вацлав і Стась Равбич. Олесь здивувався, побачивши їх разом. Він не знав, що всі ці роки хлопці потай зустрічалися. Але йому було приємно.

— Ви що це,— удавано напустився він на них.— В'язи скрутити хочете?

І осікся, побачивши лице Стася і світле обличчя Вацлава. Дивно було бачити у такий день радість на чийось обличчях.

— Олеську, братику...— захлинався Вацлав.

— Що?! Хіба ви помирилися?

— Ми і не сварилися,— почервонівши, сказав Стах.— Ніколи-ніколи. Правда, Вацлаве?

— Що сталося?— спитав Олесь.

— Равбич посварився з Ходанським,— випалив брат.— Назавжди.

Очі в Равбича наймолодшого були вологі. Ось-ось заплаче з радості.

— Правда,— сказав він.— Через тебе.

— Як?

— Прочитали маніфест. Ходанські ображалися на царя страшенно. І тоді батько раптом розгнівався і сказав: «А Загорський мав рацію, що визволив своїх, не чекаючи результатів цього грабунку. Молодець, хлопець. Молодець». Ті зажадали пояснення. А батько їм сказав: «Франс увесь час казав мені правду про нього. Просвітив, видно, його бог. А я дуже завинив перед молодим князем».

Олесь поцілував їхні свіжі від їзди й вітру, ще дитячі обличчя.

— Я страшенно радий, Олесю,— сказав Стась.— І Майка, і Франс. А Наталя аж скаче і в долоньки б'є.

— І я радий,— сказав Олесь.— Коли можеш, скажи батькові, що я прийду поговорити.

— Поскакали,— сказав Вацлав Стасеві.— До вас.

І коні з місця, кинувши з-під копит цілі фонтани мокрого снігу, взяли учвал. Олесь подивився і всміхнувся. Франс не

підвів. Милій Франс. Отже, як тільки закінчиться піст, він і Майка житимуть разом.

На мить він подумав, що ось-ось почнеться битва, і засміявся. Його не могли убити. Для цього він занадто сповнений життя. Повстання було радістю. Вони переможуть, і тоді всі люди стануть щасливі. Хоч би тільки швидше. Майка, бунт, перемога, свобода, вільна батьківщина на вільній землі.

Олесь із насолодою вдихнув гіркуватий березневий вітер. Усе ж таки йшла весна.

XVI

Через кілька днів після читання маніфесту у Милому помер старий Данило Когут. Ніяк не міг опам'ятатися і облишити думати про родичів Марилі. Повторював: «Два роки панщини для селян. Ще два. А платити все життя».

І ось першого сонячного дня взяв Юрася і, спираючись на нього (а раніше й ціпком не користувався), пішов з онуком під заповітний дуб у кінці садиби.

Ішов високий, увесь білий як сніг, від чуба й вусів до свитки та білих шкіряних постолів.

— Пам'ятаєш? — показав на призьбу Юрась. — Тут пісню ти Олесеві тоді співав.

— Атож... Давно було.

— Діду, — спитав Юрась. — А де той білий жеребчик?

Очі в старого були світлі й пусті:

— Хто ж його відає. Росте десь, либонь.

— Довго щось як для коня.

— Це не простий кінь. — Ішов мовчки і тільки потім додав: — Виросте, виросте жеребчик. Ти дочекаєшся, а я — ні. Не дочекаюся я, внучку. Не дочекаюся світлого дня.

Він ішов двором і оглядав хату і дворові споруди, ішов садом і оглядав дерева великого вже саду, який сам посадив.

— Шкода, земля ще мертва. Почути б, як м'якою землею запахне.

— Почуєш.

— Ні. Відходив я своє.

Одламав тоненьку гілочку вишні. Вона була вже зелена на зломі і пахла гіркуватим.

— Пахне як, Юрасю. Життям пахне.

Потім старий оглянув лазню і згадав стару, яка попливла, і помацав рукою сіно в stodолі. Добре було сіно, зелене, жодного разу не потрапило під дощ.

— Скажеш, щоб овес не розтринькували. Оранка хутко. І ко-
лоди всі нехай Кіндрат покладе на лати, щоб не гнили.

— Добре, діду.

Юрась був радий, що приїхав з академії і затримався, але
серце в нього боліло за діда.

Старий ішов стежкою до дуба. Тут лежав маленький оберемоқ
соломи: близнюки підстерігали на цьому місці зайців, які уна-
дилися в сад.

Когут-старший гладив долонею кострубату кору дерева. Дубу
не менше як чотириста років. Високо в синє небо викинув він
своє гілля.

Потім він став дивитися на посинілу кригу Дніпра, на заплави
й далекі ліси. Багато повітря було над великою рікою. Синього,
холодного, сліпучого. І вже трохи ніби й теплого. Кризі не
довго лишилося лякати землю, і Дніпро напружив під нею свої
могутні м'язи.

Вітерець ворухив білий дідів чуб. Суворі очі дивилися у про-
стір:

— Уклоняюся тобі, річенько,— сказав Когут.— Біжи собі та
біжи.

— Діду,— сказав Юрась.

— Помовч,— мовив старий,— не заважай. Що вже тут. Труну
дніпровою водою оббризкайте. Я почую.

Юрасеві здалося, що дід говорить не ті слова. Але він глянув
у його очі і знітився. В очах не було вже нічого від землі. Вони
знали щось таке, чого не знав ніхто.

— Річенько ти моя, річенько. Золотенька ти моя. Біжи собі
та біжи. Неси себе та неси.

Він звертався тепер до ріки, як до рівні. Тепер перед обома
була вічність.

Кості стануть землею, і виростуть дерева, і потечуть по них
краплі дощу. Просто туди, в ріку. І він буде рікою, а ріка —
ним. І навіть наймудріший, навіть бог, їх не відрізнять.

Старий став на коліна в соломі і вклонився ріці, як ті, старо-
давні, що обожнювали Дніпро і теж стали землею і ним.

А потім, ніби втративши цікавість до всього на землі, ліг на
солому.

— Ну ось. Помиратиму. Не кричи. Дай тиші.

— Діду!

— Мені не боляче, то чого кричати? Не бійся, це недовго,—
сонно бурмотів дід.

Юрась, побоюючись побігти за своїми і залишити діда одного,
сів трохи збоку, вирішивши зачекати. А там він заведе старого
до хати.

Дідові очі дивилися в синє небо, в якому могутньо розпростер безліч гілок велет дуб. Гілки погойдувались, ніби сам купол неба велично гоїдався на них.

Кров землі текла в жилах дуба. І кора була кострубата, як селянські руки. А гілок було — не злічити. А за дубом був Дніпро. А над Дніпром, і над дубом, і над ним, старим Когутом, було синє небо. Добре буде під таким небом білому коневі... Стане міцним конем жеребчик... Справедливості належить їздити на селянських пузатих конях.

Млявість народилася в тілі. Тепла-тепла. Тягнувся в небо дуб. Почулися звуки лірних струн. А може, це задзвеніли, гоїдаючись, самі гілки дуба?

Дуб раптом виріс так, що затьмарив сонце. І тільки небо ще трішки світилося крізь дзвінкі гілки. Потім небо згасло...

Минуло два дні відтоді, як труну з Когутом опустили в могилу.

Одесь усі ці дні сидів удома, гаючи час із Вацлавом і книжками. Нікуди не хотілося йти, а в душі було пусто. Він згадував звуки ліри, і пісню про білого коня, і білого-білого діда в білому садку, і червінь залитої загравою груші.

Ніби відлетіла із цієї смертю юність. І ніхто більше не заспіває про білого жеребчика.

У сірий і вологий день приїхав по мокрому снігу Адам Вибицький. Кинув віжки на руки Змитру, скочив на сніг, майже побіг сходами в палац. Був, видно, стривожений.

Одесь саме розшифровував тайнописного листа від Кастуся. Під гарячою праскою літери стали зеленуваті. Писали, видно, лимоном.

«Звездовський у Вільні створює організацію для керівництва групами всієї Білорусії й Литви. Збиратимемо сили на майбутнє. Своїх поки що стримуй від небажаної запальності. Розширюй організацію і думай про зброю. Я теж не марную час. Об'їздив частину Слонімщини, був у Зельві і Ліді, у Гродні, у Сокольні. Створили центр для керівництва Гродненською губернією. У ньому Валерій, землемір Ільдефонс Милевич, Стах Сангін та Еразм Заблоцький, і ще Фелька Рожанський, хлопець трохи з кашею в голові, але рішучий. Пише вірші. І по-білоруському. Але це — діло десяте. Організація є, ось що головне. Негайно напиши, чи зможеш надіслати дві тисячі карбованців. Є можливість дешево купити партію зброї. Крадена інтендантами ще під час війни, і тому дешева. Щоправда, дубельтівки, а штуцерів небагато, але й те добре. Бажаю успіхів, брате».

Олесь спалив листа в каміні. Саме тоді схвильований пан Адам зайшов до кімнати. Загорський, ніби не помічаючи, клав гроші в гаманець.

— Поїдеш у Могильов,— сказав він Вибицькому.— Відправи гроші ось на цю адресу панові Калиновському. Мого імені не називай.

Вибицький мулявся:

— Князю...

— Сталося щось?

Адам осів, ніби з нього випустили повітря:

Бунт, пане князю.

— Який я тобі пане князю?

— Бунт, Олесю. Повстали Браніборщина, Круте і В'язиниці,— ледве ворухив губами поляк.— Дорогою підняли два села Ходанського. Ідуть у Горип'ятичі, бити з тамтешньої дзвіниці на сполох. Кричать багато. Відмовляються од статутних грамот і викупу, не хочуть бути тимчасовозобов'язаними.— Вибицький ще дужче пополотнів і, зиркнувши на Олеся, раптом сказав глухо: — Приєднаємось?

— Їх скільки?

— Поки що п'ять сіл.

— А округа?

— А округа — ваші села. Бунту в них нема і, певно, не буде.— признався Вибицький.

— Ну, от і приєднуйся, щоб в'язи скрутили. Ох, невчасно! От чорт! Хто там у них за ядро? — кинув Олесь.

— Корчаків хлопці. Усі озброєні. А за ними — натовп.

— Йолоп твій Корчак,— розсердився Олесь.— Він нападе і в пушу піде, а людям потім що робити? Зрадів, почав.

— З Корчаком ідуть близнюки Кіндрат і Андрій. Батько Когут, як довідався, кинувся за ними, щоб затримати.

— Розумніший, значить.

Щось треба робити. Якось треба стримати людей від крові, захистити від багатів, зневаги, смерті. П'ять сіл проти імперії! Дурниці якісь. То обережні занадто, а то... Ні, це треба спинити. Нехай повстають потім, коли повстануть усі, коли візьмуться до зброї друзі.

— До Могильова поїдеш,— сказав Олесь.— Надішлеш гроші, а Ісленьєву передаси оце.

Він швидко написав кілька слів.

— «Графе,— прочитав Вибицький.— Корчак із людьми іде на Горип'ятичі. Усіма силами спробую зробити так, щоб не полилася кров. Не хочу цього. Обіцяйте мені словом дворянина, що доб'єтеся в губернатора, аби не карали невинних сіль-

ських жителів. Вони, напевне, прийдуть дивитися, але вони не винні. Знаю з надійних джерел. Благаю вас і сам зроблю все».

Вибицький покивав головою і поклав папірець на стіл:

— Я не повезу у Могильов донос, князю. Прийде військо.

— Я не посилаю доносів, пане Адаме,— жорстко сказав Олесь.— Надсилаю цього листа саме тому, що прийде військо.

— Не розумію.

— Військо прийде із Суходола, а не з Могильова. І з військом — Мусатов. Людей розчавлять ще до того, як із губернії прийде відповідь. І тому це не донос. Я не хочу, щоб лютували над народом, і роблю спробу реабілітувати його. Корчак піде в ліс, а люди, Вибицький? Невже ви думаєте, що слово найбагатшого господаря на захист селян нічого не важить?

— Ну?

— Ну і ось. Я не хочу, щоб розстрілювали і били батогами. Не хочу розправи. Спробую зупинити бійку. А Ісленьєв зробить так, що розправа не буде жорстокою.

— І це вас називали «червоним»?

— Я і є червоний, але я не хочу, щоб червоні передчасно пролили червону кров. Перед-час-но.

Вибицький почервонів.

— Я одвезу листа,— сказав він.— Пробачте мені.

— Вельми буду зобов'язаний,— мовив Олесь.— Це врятує, можливо, і мою шкіру.

Економ ховав гаманець у кишеню:

— А може, не ризикувати?

— Ні,— сказав Олесь.— Поспішайте, Вибицький. Я поїду без зброї. І ті, й ті можуть вчинити зі мною, що схочуть.

Він швидко збирався. Наказав Логвинові осідлати Ургу. Накинув плащ. У сакви звелів покласти бинти, корпію і йод.

Хвилини через тридцять після того, як економ вимчав із двору, Олесь ішов униз по сходах.

— Може, треба по допомогу? — спитав Халимон Кирдун.

— Не треба. Прощайте, Кирдуне.

Він рушив коня з двору, відчуваючи дивну дзвінку пустоту, яка сповнювала все тіло. Так завжди буває перед небезпекою: стан, що схожий на захоплення чи на легкий хміль.

«Ох, вершничку ти мій на білому коні,— іронізував він із себе.— Ох, голово ти моя дурна. Бачите, рятівник».

Але не скакати в Горип'ятичі він не міг.

Люди йшли вже вечір і ніч. Уночі — червоно-чорні, освітлені загравою, удень — нібито звичайні, тільки в очах немовби лишалися вогонь і ніч.

Почалося з того, що статутні грамоти привезли в Браніборщину. Перерахували на гроші оброк, розклали статутну суму на всі двори, полічили, скільки піде на кожну наступну десятину землі. Оскільки кожна наступна коштувала дешевше — найгірше довелось бідним, які не могли багато купити.

Шестипроцентний річний внесок у викуп був такий, що не осилити.

Браніборці подумали трохи і самі собі мовили: кінець. Краще панщина, краще нестерпне рабство.

Дивувала жорсткість царської волі. Загорський і Равбич, пани, визволили своїх вигідніше. Спершу думали — обман, і ось на тобі. Отримали! Олесь і пан Ярош виграли в очах людей.

А потім хтось пустив чутку, що Равбич і Загорський просто знали про справжній маніфест і вважали за неможливе йти проти царської волі. Недарма князь у Милому під час читання очей не міг підвести від сорому. Але проти інших йти, однак, не ризикнув. Тільки сам вирішив не брати гріха на душу, визволити «по-царському».

Селяни відмовились од статутних грамот. Економ Браніборського почав погрожувати. Люди кричали й били кулаками в груди.

І тут з'явився Корчак із людьми. Дивився у натовп навіженими чорними очима, говорив незрозуміле:

— Не міг цар дати таку волю. Справжня воля за сімома печатами. У ній для всіх сиріодців смерть. Цар наказав волю вилами брати. Він за своє життя боїться. Але як підете панів бити — возрадується його душа.

Марта з Покивачевого млина (багато хто бачив її на таємних моліннях) дивилась великими очима. Очі на половину лица, і в них — божевілья й шаленство:

— Правду каже Корчак! Сама від льозних¹ людей чула! Рoste біло-божий кінь! Як не підтримаєте його — у пеклі вам бути! Божого жеребчика якщо не підтримаєте — у пеклі вам бути! Продасте його — не буде вам щастя!

Плач жінок різонував по серцю. Усе одно пропадати з таким викупом. І отож люди слухали. А Марта кричала.

¹ Мандрівних.

— Матір божа з колишньої Алейної брами плаче. Волосся в неї посивіло і дибом стало. Мертвих діточок бачить. Продали їх батьки.— Зіниці Марти розширилися на всю райдужну оболонку і дрижали: — Бог, бог сказав! Видаватиме брат брата і батько сина на смерть; повстануть діти на батьків, і повбивають їх, і будуть вас ненавидіти за ім'я моє, але хто витерпить до кінця, спасенний буде.

Чоловіки, зрештою, не вірили. Річ була не в лементі Марти. Просто жити стало нестерпно, а лемент надавав становищу необхідний відтінок жаху й величі. Нехай голосить.

— Кров'ю ріка попливе, коли не заступитесь!!!

— Дивіться, хлопці,— сказав Корчак.— Не підете з нами — сам піду. Вам потім соромно буде.

У цей час прийшли в'язиницькі. Їх привів той самий Брона, що колись розрізав мотузку на руках Равбича. Здоровий, з англійським штуцером, він підійшов під громадський дуб і кинув лишень кілька слів:

— Мандрівник дорогою казав: багаті попів підкупили. Попи справнюю царську волю у церквах сховали. На престоли під сукном.

Натовп мовчав. Схоже було на те. Попи читали волю, але попів на Придніпров'ї, віра яких (то одна, то друга) біла й трясла стільки століть,— ніколи не любили.

— Сховали,— сказав Брона.— І чи не помацати нам церкви?

Вирішили: помацати.

Найближче було до горип'ятицької. Люди пішли туди і дорогою підняли ще село Круте. Дивлячись, як багато селян уже йде, люд піднімався легко.

Потім пристали селяни двох ходанських сіл. Ці прийшли з макогодонами, вилами, сокирами й косами.

Обростаючи, як сніжна грудка, натовп рухався до Горип'ятичів. Палали дорогою панські надвірні будівлі. У червоній заграві, великі од неї, сунули крізь ніч люди, і страшно, гостро блищали над їхніми головами відполіровані щоденною працею вила й коричневі бичі на горіхових ціпилнах.

Уже кілька сот ніг топтали підмерзлий на ніч сніг. Ішли плетені шкіряні постолои, валянки, личаки. Позираючи на їхні сліди, посуворілий після вбивства Кіндрат Когут жартував:

— Поглянь, як дорогу розмалювали. Ой селюки, ой голови!

Регіт котився над головами ближніх. Гигикав, мов кінь, Брона, оточений підлітками. У хлопців були в руках сокири на довгих держаках, і навіть по цьому можна було пізнати: з В'язиничів. Тільки у в'язиницьких, природжених лісорубів, сокири були на таких, удвоє довших за звичайні, топорищах.

Корчак ішов перед своїми, як на свято, п'яний од думки, що ось, нарешті, настав час. Він не знав, що вся ця спроба із самого початку приречена на провал, що більшість думає про тількино отриману, нехай навіть куцу свободу, що ніхто, крім його хлопців, не запасся злістю, що люди йшли, як на веселу гулянку, і могли розсипатись за першої перешкоди. Не знав, що справжній час цих людей настане не зараз і навіть не через рік, але коли настане — пожежа яскраво палатиме.

Корчак не знав, що й Когуті йдуть із ним не від усього серця. Пішов Кіндрат, єдиний чоловік, хто знав правду про смерть Стефана і ще гнівався на всіх. Андрій рушив за ним: не можна ж кинути близнюка. Але цей вирушив неохоче і разів зо два стримував брата. Поки що це не вдавалось, але на третій раз могло мати успіх.

Та й що було Когутам? Вони люди вільні і, як більшість таких, хотіли, та й то не вельми дуже, подивитися: а чи не задумали великі люди підмінити маніфест.

Повинно було минути багато часу. Білорусія повинна була знати ще багато кривд, грабунку і зневаги, щоб породити грозу. І тому мав рацію у своїх учинках Загорський, а не Корчак.

Але Корчак не знав, боявся сам собі признатися в цьому, і тому йшов, ніби його чекало попереду головне в його житті. Він занадто довго ждав і стерпів багато мук, щоб відмовитись од «походу на Горип'ятичі» (як це потім назвали), учинку героїчного, але безглузлого і тому трагічного.

У корчмі, де був монопольщиком старий Ушар, розбили двері комори і викотили на сніг дві бочки зі смолою. Усі, хто хотів, робили собі смолоскипи. Горілки та іншого майна не зачепили: навіщо чоловікові потім відповідати перед хазяїном? Та й ішли ж не грабувати, йшли мацати церкву, щоб самим переконатися в нищому обмані.

Натовп підходив до бочок і відходив зі смолоскипами. Ніби чорна річка підпозала до якогось місця, спалахувала і далі повзла, вогненна.

Підійшли до Горип'ятичів. Село мовчало. Ні вогнику, ні гуку. Тільки собаки гавкали у дворах. Біла, з двома дзвіницями, церква на пагорку дрімала серед мокрих голих лип. А вище за них здіймався вісімсотлітній, чорний і кряжистий дуб, ровесник першої церкви, закладеної на цьому місці. Люди дивувались, чому село мовчить. Вони не знали, що, поки йшли, затримуючись довго біля кожного села, і не приховували мети походу, економ із В'язиничів устиг попередити Суходіл. Полковник ярославського полку, розквартированого там, був хворий, і на Горип'ятичі з двома ротами вийшов Аполлон Мусатов. Вони реквізували

в одному із сіл селянські сани і прибули на місце значно раніше, ніж бунтівники.

І ніхто не знав, що сюди форсованим маршем підходять ще дві роти і будуть не пізніше як опівдні.

Селяни валили вулицею, городами й садами. Усім хотілося швидше дійти до мети. Лілася яскрава вогненна ріка.

Затим передні почали стишувати ходу.

Біля церкви темнів солдатський цеп. Пологим частоколом рожевїли підняті вгору багнети, а в них відбивався вогонь численних смолоскипів.

Натовп глухо загув і зупинився. Люди боялися переступити невидиму межу, яка відділяла їх від солдат наприкінці вулички.

Але мовчали й солдати. Навіть Мусатова пробирали неприємні мурашки, так багато було перед ним люду й вогнів.

Рисячі очі капітана мацали натовп і нарешті зустрілися спершу з яструбиними очима Покивача, а потім із чорними й дрімучими очима Корчака. І тут Мусатов уперше відчув невпевненість і жах. Він не знав людей із цієї білої маси, але обличчя Корчака він знав. І Мусатов подумав, що тут, видно, не просто селяни, а «лісові брати», а оскільки це так, діло буде гаряче. Він помилявся, але не міг знати, що помиляється.

— Розійдіться,— сказав Мусатов.

Це було несподівано, але наперед вийшов не Корчак.

— Ми не хочемо крові,— сказав Покивач.

— Чого ви хочете?

— Ми хочемо бачити справжній маніфест, схований у церкві.

— Який маніфест?

— Справжній... царський.

— Є один маніфест.

Покивач докірливо похитав головою:

— Навіщо брехати, пане?.. Служивий, а сам із цими ошуканцями. Чи похвалить тебе батько імператор?.. Пропусти нас у церкву, і ми підемо звідси.

Мусатов подумав, що це дає можливість виграти час і взяти заводіїв.

— Ідіть,— сказав він.

Селяни почали радитися. Нарешті перший пішов до церковної брами Покивач.

— Чий? — міряючи його очима, спитав Мусатов.

— Лісовий.

— Стій тут. Ще хто?

Другою вийшла з натовпу Марта.

— Ти чия?

— Божа.

Мусатов подумав, що все це погано і справді тут не мужицький бунт, а похід «лісових братів». Їх розвелось багато, кому, як не йому, було знати про це.

Дві тіні, чорна й біла, стояли окремо від натовпу і чекали, хто виїде ще. Кіндрат спробував був зробити крок, але його раптом міцно стисли з боків. Він покосив оком: важко сопучи від бігу, стояли поруч із ним батько і Юрась.

— Голова ялова,— сказав похмурий батько.

Кіндрат рвонувся був — стисли. Андрій раптом став пхати його назад, у натовп.

— Годі,— сказав він.— Ти що, не бачиш? Пастка.

Суворі сині очі Андрія зустрілися з його очима.

— Ходімо звідси,— прошепотів Андрій.— Підвести хочеш Загорську округу? Облиш, брате. Не час. Зрозумій, голово ти дурна. Зажди. Виспимося ще на їхніх шкурах. Даремно загинути хочеш?

Підкова почервоніла на Кіндратовому лобі. Але родичі міцно притисли його до глухої стіни якоїсь стодоли.

Мусатов стояв трохи вище за море вогню. Руки його, чіпкі руки в ряботинні, нервово обмацували пояс. Він не відчував попередньої впевненості. І саме для того, щоб вона повернулася, спитав:

— Ще хто?

— Я,— рушив з натовпу Брона.

Він оддав штуцер сусідові й пішов, топчучи постоломи сніг.

— Хто такий? Звідки?

— А ти не знаєш? Даремно. Довелось-таки тобі помучитися з нами під Глинищами.

У Мусатова пересмикнулася щока. І цей «лісовий».

— Т-так,— протягнув він і, оскільки впевненість не приходила, наказав: — Солдати, беріть їх.

Трьох людей схопили за руки.

— Це що ж? — спитав Покивач.— А обіцянка?

— Лісовим бандюгам не обіцяють.

— Люди! — крикнув Брона.— Бачите?!

— Ти що ж це робиш?! — закричав хтось із натовпу.

Мусатов підняв руку:

— Народ! Ці люди впевняться, що ніякого маніфесту в церкві нема, і там же чекатимуть, доки прийде розплата.

Кіндрат Когут одбивався біля стіни. Його тримали.

— Пустіть! Бачите, як вони! Пустіть!

Батько раптом обхопив попругою його заламані назад руки. Стягнув їх так, що в Кіндрата почали наливатися кров'ю кисті.

— Тягніть його, хлопці, тягніть звідси.

За Кіндратовими ногами тяглися дві снігові борозни. Він опинався і ревів.

— Раджу вам розійтися,— щетинисті бакенбарди капітана дрижали.— Сюди йде ще дві роти. Пожалійте своє життя.

Натовп завагався. Корчак з відчаєм бачив, як тих трьох тягнуть до брами. Село мовчало, дивилося темними вікнами. Напевне, за деякими з них були очі, але навіть не біля самих каламутних шибок, а в глибині хати.

— Хлопці! — крикнув Корчак.— Та що ж це вони, іроди?! Виганяйте їх із хат. Смолоскип у стріху, коли не вийдуть.

Селяни почали стукати у вікна й двері, виганяючи горип'ятицьких на вулицю. Їх тягнули з хат. Натовп лютував: ховалися за темними вікнами і в кожного, хто стояв зі смолоскипом, було страшно й сиротливо на серці. А хіба ті, що зі смолоскипами, лиходії? Вони тільки хотіли переконатися в обмані.

— Корчак! — крикнув Мусатов.— Не знущайся з людей!

— Відпусти взятих, довбня! — кричав Корчак.— Бач, милостивий вовк! Згадай Пивощі!

Вовгузіння навколо Брони, Марти і Покивача на хвилину припинилося.

— Люди! — крикнув Мусатов.

— Ми тобі не люди, а бидло,— відповів Корчак.— І ви нам не люди, а вовки.

Нависло мовчання.

...На задвірках батько, Андрій і Юрась тримали, сопучи, Кіндрата.

— Зрадника з мене робите? — сипів той.

Вулицею, задвірками, садками повільно, по одному, по трое відлучалися від натовпу люди.

— Бачиш? — сказав Юрась, і раптом голос його осікся.

Бачиш? Ось тобі цей бунт. Ти що, в гульні хотів голову скласти?

Кіндрат крутив головою, як загнаний кінь.

— Сором, перед братами сором,— він знову почав вириватися.

Андрій схопив його за чуба і сильно, так, що Кіндрат крикнув, повернув його голову до садків.

— Глянь! Ану, глянь! Он вони, брати!

Од вогненного озера відривалися й пливли садками вогники. То один, то інший із них робив у темряві яскраве півколо — згори вниз, і потім звідти долинали сичання згасаючого смолоскипа, який тиццали у березневий, німецький навіть уночі, сніг.

У Юрася щось клетотіло в горлі:

— Братику...— захиляючись сказав він.— Братику, ти не думай. Ми почнемо не так. Коли ми почнемо — земля під ними усіма закурить. Почекай до того часу, братику.

— Коли почнеться справжнє — перший піду з тобою,— сказав Андрій.

— Ми з-під них землю вирвемо,— усе повторював Юрась.— Це вже скоро. Вір мені, я людей знаю.

Кіндрат знову рвонувся з-під них.

Він дивився, як сичали й сичали в снігу згасаючі смолоскипи, як меншало й меншало — на очах — вогнів. Судорога раптом пробігла по Кіндратовому тілу, і він, рвучись, закричав німо й страшно.

— Понесли,— сказав Юрась.

Андрій скинув на плече братове тіло, і Когуті рушили заростями вишняку, а потім горбком далі від Горип'ятичів. Кіндрат погойдувався на плечах, нерухомо-важкий, як мертвий.

На пагорку, перед тим як спуститися в яр, Андрій і Юрась зупинилися. Вогні все ще згасали в улоговині, але сичання не було чути: далеко.

— Байдуже, ми це їм згадаємо,— сказав Андрій.

Брат не сказав нічого, але Андрієві стало страшно, коли він побачив стиснуті Юрасеві кулаки.

«Довели,— подумав він.— Вовків із людей поробили. І не дивно...»

Натовп рідшав. Залишилися тільки Корчакові люди і озброєні селяни із сіл Ходанського, та ще горип'ятинці, яким нікуди було втікати.

Але Мусатов усе одно відчував дивну кволість.

...Натовп тим часом усе ще стояв у нерішучості. І солдати стояли перед ним теж нерухомо. І на обличчях солдат, які тримали Брону, Марту і Покивача, була нерішучість.

Часом у натовпі вибухав крик:

— Пустіть їх!

— Сироїдці! Супроти цареві волі! Ось він вам...

Опускалися багнети, і ніби разом із ними на натовп опускалася тиша.

Брона дивився-дивився на це, та й плюнув:

— Селюки-и...

Корчак спробував підняти своїх — даремно.

...Ще не починало дніти, але на сході загорілася вже янтарно-жовта, холодна стрічка світанку. Люди переступали з ноги на ногу, рипів під постоломи сніг.

Селяни знали: доки на їхньому боці ніч і смолоскипи, їхній табір справляє враження страшнішого й більшого, ніж на-

справді. День, який ось-ось мав розгорітися над селом, ніби роздягне їх, покаже солдатам звичайних замерлих людей, вельми стомлених і голодних.

...І раптом над натовпом, над солдатами пролунав навіжений, тремтливий від захоплення крик Марти. Вона билася в руках у солдатів, вигиналася, показувала рукою кудись на крутояр. Очі жінки палали люттю й божевіллям:

— Дивіться! Ди-віть-ся!

На кручі, на верхньому її зрізі, на жовтому тлі світанку рухався силуєт.

— Вершник! Вершник! Вершник!

Кінь ніби слався в повітрі, зі сходу наближаючись до села. Солдати не бачили його за стіною лип. Але всім, хто в нерішучості стояв на сільській вулиці, його добре було видно.

І кожний, навіть той, хто не вірив у казки, з радістю подумав: ось воно. Ось вона, та єдина причина, яка може зняти оціпеніння. І треба скористатися нею, інакше день — і ще дві роти, які йдуть десь дорогою, і розправа, і каторга. Тільки відігнати їх, хоч би на хвилину, щоб потім здобути справжню волю, і знати, чи правда це, і розійтися, щоб розповісти всім і щоб потім повстали всі, а не тільки двос сіл.

Крик Марти ніби розбив мовчання. Жінка вирвалася із солдатських рук, ступила кілька кроків і впала на коліна у сніг, протягаючи руки до світлого привида.

Безладний шалений крик ніби підніс кожного. Це був порятунок, можливо, справжня воля. І, наливаючись кров'ю, Корчак крикнув:

— Він із нами, хлопці! Хлопці, він з'явився! Рушай!

Крик п'янив. Піднялися вгору довбні й вила, коси і довгі сокири в'язиницьких. Постолои почали топтати сніг.

Вершник уже зникав, спускаючись у яр, але тепер селянам у ньому не було потреби. Роззявлені криком роти, розхристані на грудях сорочки, білі свитки, блиск сталі, вогонь смолоскипів, крик — усе злилося в одне, у лаву, яка котилася на солдат.

Покивач вирвався од солдат, кинувся до Марти, піднімаючи її. Потім звів руки вгору:

— Хлопці! Бий їх!

Лави наближалась до скоплених і солдатів з неймовірною, блискавичною швидкістю.

Саме у цю мить рвонув повітря безладний рідкий залп. Покивач хитнувся і, ніби переламавшись, упав горілиць у сніг. Упав ще хтось, ще, ще. Але було пізно. Плішні, довбні, гострі жала кіс, поодинокі селянські постріли, свитки, сталь, жовті, як

мед і льон, розпатлані чуби — вся страшна лава посунулася, змела, погнала солдатські ряди.

Вона була жахлива. І не вистачало вже часу перезарядити рушницю, і лишалося тільки одне: рятуватися, стрибати через огорожу, бігти цвинтарем, ховаючися за церковні мури, відчуваючи спиною гаряче дихання натовпу і скрегіт кіс, коли вони входили у живу плоть, кидати рушницю, бігти до річечки, провалюватися на синьому льоду, пливти, зникати в пуці.

Олесь стояв на опустілому полі бою. Він роззирався: ага... он людське лице у дверях... і ще... і ще одне.

— Ходіть сюди, — владно сказав він.

Божкаючи, наблизився старий:

— Боже! Боже! Що це тепер буде?

— Нічого не буде. Клич людей. Яка тут найчистіша хата?

— Не знаю, — схитрував дід.

— Боїшся? — сумно сказав Олесь. — Нічого. Ану, ходіть сюди.

Підійшло ще кілька чоловік горип'ятицьких.

— Ось що, — мовив Олесь. — Нікому нічого не буде. Тільки допоможіть мені. Підберіть усіх поранених: і солдат на цвинтарі, і селян на вулиці. Несіть їх у ту хату... Не хитруй, діду, твоя хата.

Лише тепер Олесь зрозумів, яким глупством було скакати сюди. Він так нічого й не придумав дорогою. Сподівався, що на місці все вирішиться.

Вирішилося, на жаль, без нього. Найрозумніше було б йому залишити це село і невпізнаним поїхати назад. Люди не затримуються тут, він знав. Але Загорський написав Ісленьєву. Він знав, що десь тут Когуті, що зараз він, Олесь, лишається єдиним захисником цих людей від розлюченої солдатні, бо при ньому посоромляться катувати і не залишать усього без судового розгляду. І ще: поранені стогнали довкола на снігу, і це було жахливо, і тут ніхто, крім знахарок, не міг їм допомогти.

— Зносьте, зносьте, — підганяв Олесь.

Треба було поспішати. Розлючені погонею люди могли повернутися і — хто знає — могли зігнати свій гнів на недобитих. Сумно, коли заб'ють і тебе, але хто допоможе пораненим. А він усе-таки слухав лекції і на медичному факультеті.

— Заведи коня кудись у стодолу, — сказав старому Олесь. — Якщо вийду живий — я тобі за нього віддячу.

Коли озбресні люди, схвильовані й почервонілі, знову за-топили вулицю, поранених там уже не було.

Корчак, тремтячи ніздрями від збудження, ходив усюди і питав тільки про одне: «Де Покивач?» Хтось показав йому на хату, до якої знесли поранених.

У великій п'ятистінній хаті люди лежали на лавах, на столі, просто на долівці.

Загорський із засуканими рукавами і закривавленими вище за-п'ястя руками накладав гіпократову шапку на голову одного з горип'ятицьких. Той жалісно стогнав, і йому з усіх кутків відповідали по-дитячому кволі чи басовиті стогони.

— Хлопці, добийте, хлопці, добийте мене,— майже плакав з переляку молодий білявий солдатик у кутку.

— Мовчи,— зі злістю кинув йому Олесь.— Рана в руку, а ти розкис, вояка. Через тиждень жерти тією рукою сам будеш.

Грубість зробила своє. Солдатик перестав благати і тільки колотився.

— Ти потерпи, потерпи,— сказав Олесь горип'ятицькому.— Принаймні тепер знаєш, як порох пахне.

Він відчув на собі чийсь погляд, підвів голову і зустрівся з дрімучими очима Корчака.

— Це ти скакав? — спитав Корчак.

— Я. А що, невчасно? — Олесеві очі дивилися спокійно.

— Навіщо?

— Хотів якось зупинити все це.

— Навіщо?

Олесь усміхнувся:

— Час не той. Маніфеста у церквах нема. Можеш повірити мені. Тому я і визволив своїх не так, як він.

Корчакові очі стежили за Олесем пильно й гнівно.

— Згодом ти це зрозумієш, Корчак,— сказав Олесь.

Люта іронія була у складці Корчакових вуст:

— І не боїшся, що заб'ємо?

Олесь показав білі зуби і не одвів очей:

— Навіть останні вбивці не вбивають попа з дарами та лікаря.

— А коли все ж таки?

— Ну й ставай нижче за останнього бандюгу,— і Олесь перейшов до наступного пораненого.

Корчак не знав, яке напруження охопило зараз цього молодика. Корчака душив гнів. Цей, з гарними сірими очима, не звертав уваги на смерть, що стояла перед ним. Корчак розлючено ступив крок і став між Олесем і вікном, застуючи Загорському.

— Ну, відійди! — підвищив голос Олесь.

Корчак мимоволі відступив, а коли потім спохопився, було пізно.

— Папірця захотілося? — жорстко сказав Олесь. — Знаєш, де б ти опинився зі своєю паперовою волею? Дивись, — його рука повела по лежачих. — Он... он... он... Троє вбитих селян, шість убитих солдат, дванадцять поранених через г... папірець... Іди, йди шукай свій папірець, дубова голова.

Корчак обвів очима тих, що стогнали. Убиті — он, біля дверей. Троє горип'ятицьких, бо не бачив їх серед своїх. А ото солдати. Солдати теж поранені. А он один легко поранений із села Ходанського. Морщиться, встає на ноги. А там троє поранених із його лісових хлопців.

— Де Покивач? — спитав Корчак.

— Шукай.

Корчак пішов, схилився над тими, що лежали. Покивач приткнувся біля стіни, на боці. Жовті яструбині очі дивилися непритомно.

— Давай насамперед цього, — звернувся Корчак до Олеся.

— Не треба, — сказав Олесь.

— Як це не треба?

— Не треба йому нічого більше.

— Мій чоловік.

— Навіть твоїм людям, навіть тобі з часом нічого не треба буде.

І тут Корчак зрозумів. Ступив крок до Олеся:

— Ти що, дві голови маєш? Ти хто такий?! — Але стримався. Він згадав слова Кіндрата Когута про ворогів. — А-а, — сказав він. — Той князь, що за волю.

— За волю, — просто відповів Олесь. — Тільки за справжню. Не за паперову.

Важко дихаючи, Корчак спитав:

— Ти що ж це його, Покивача, не вберіг, га?

— Це ти його не вберіг. Йому вже ніхто не міг допомогти. — І заговорив раптом майже благально: — Слухай, Корчак. Іди ти пошукай у церкві свого папірця та потім зникай звідси. Наробив свого — досить. Та ще я тобі радив би усіх своїх убитих та поранених із собою взяти: солдати зараз прийдуть. Тимчасовозобов'язані Ходанських — на щастя, легко поранені — дійдуть додому. А горип'ятицьких уже якось я сам захищу. Пішов би, га?

Корчак рушив до дверей, спинився:

— Не вірю я тобі, — сказав він. — Усьому поріддю вашому триклятому не вірю.

— Добре, — сказав Олесь. — Зачини двері в сіни.

Двері грюкнули. Корчак, зіщипивши зуби, біг до церкви, біля якої селяни важкою колодою кінчали вибивати двері. Нарешті двері впали.

Лунко тупали по плитах чоботи, м'яко човгали постолі. Корчак ногою розчинив царські ворота.

Рука його ковзнула під оксамит, що накривав престол. Потім він випростався, блідий.

— Нема,— сказав він.

— Нема... Нема... Нема...— покотилося до вибитих дверей.

...Першими рушили з місця люди Ходанських. Дехто зайшов до хати, де порався Олесь, взяли своїх поранених, пішли. Корчак дивився, як відставали од натовпу люди.

— Хлопці...— сказав він, і голос його здригнувся.— Хлопці, переховали вони її. Не може бути, щоб цар...

Усі мовчали. Тільки хтось підвів на нього очі:

— Нехай так. Але теперечки що вже? Якби ошукали — лягли б кістками, а так...

Корчак сів на ганок. Меншав і меншав натовп. Білоголовий чоловік сидів на ганку, і чуб звисав на похилене обличчя.

Потім він підвів голову, і всі здивовано побачили, що Корчак-ві очі застилає щось прозоре і ясне. Воно поступово, доріжками, пливло по щоках.

— Волю нашу...— Корчака щось душило.— Дорогую нашу... Продали, пси... Продали... Продали...

Меншали й меншали білі постаті на білому снігу. І сонце веселково дробилося в очницях чоловіка на ганку. Потім він підвівся й зітхнув:

— Що там... Зачекаємо... Ми терплячі.

Маленька купка людей стояла перед ним, і він сказав:

— Забирайте поранених. Відходимо, хлопці.

...Останні брели по снігу, несучи на саморобних ношах поранених і вбитих, а Корчак все ще стояв у дверях.

— Сміливий ти, князю,— нарешті сказав він.— Але ненавиджу я тебе. Не за те, що ти це ти. За інших я тебе ненавиджу. За Кроера. За всіх братів твоїх. За все.

— Я знаю,— сказав Олесь.

— Так і лишишся із солдатами та цими горип'ятицькими м'ялами?

— Так і лишуся.

— Сміливий, але все одно ненавиджу,— жили нап'ялися на Корчаковому лобі.— Не можу я тебе чіпати, але... Хай би тебе забили солдати, князю.

Олесь пополотнів:

— Як селюк ти цвенькаєш: хай би тебе забили, своїх одпустив — хай би тебе забили, округа за тебе горою — хай би тебе забили, під солдатськими кулями лишаєшся — хай-би-те-бе-за-би-ли... Бачиш,— додав Олесь.— А я хочу, щоб ти жив.

— Для чого?

— Для справжньої волі.

— Не буде її!

— Вона буде,— в Олеся тремтіли брови.— Подумай, Корчак. Ми інші, Корчак.

— Діти таких батьків, ге!

— Моїх батьків не чіпай.

— Свояки таких, як Кроєр.

Олесь різко підвів голову:

— Я підставив руку, коли тебе забивали, видер тебе з його рук.

— Не вірю,— ніби чіпляючись за найдорожче в житті, сказав Корчак.

— Ось шрам від карбача.

— Не вірю!

— Згодом повіриш.

Двері знову грюкнули. Олесь покивав головою.

Опівдні в Горип'ятичі знову ввійшли солдати: рештки двох розсіяних рот і дві свіжі роти з однією легкою гарматою.

Хтось показав Мусатову хату, де лежали поранені.

Він смикнув двері і зупинився, вражений. Сидячи на ослоні, опустивши зчеплені руки між колін, спідлоба дивився на нього давній знайомий.

Радість ворухнулася в капітановому серці, але він стримався. Він тільки гукнув Буланцова, підручного, з яким колись разом ловив Войну.

— Ось, Буланцов,— сказав жандарм.— Рекомендую, князь Олександр Загорський. Яким чином тут?

Олесь знизав плечима:

— А може, кому-небудь допоможу.

— Кому «кому-небудь»? Заколотникам або нам?

— Не кричіть,— сказав Олесь.— Добрі манери не зашкодять і вашій професії... Бачите, ось солдати...

— Вони не доби́ли їх?

— Я не дав... А там селяни.

Буланцов рушив туди:

— Цих я заберу.

— Не раджу,— сказав Олесь.— Це горип'ятицькі.

— То й що? — поводячи довгуватим носом, спитав сищик.

— А те, пане лазутчик. Навіть пан Мусатов чув, що їх силою, під загрозою підпалу, вигнали з хат. А солдати ж стріляли в кого хочеш, аби не в «лісових братів».

Він майже весело усміхався, і Мусатов ненавидів його в цьому. Ненавидів за жести, слова, одяг, за ці очі, за спритність у розмові. Він не міг не відчувати, що поруч із ним він, Мусатов, завжди матиме вигляд п'яного капрала.

— «Лісові» пішли ще вранці. На світанку,— сказав Олень.— А це невинні люди: солдати підтвердять. Як і те, що я не воював.

— Бачили бандитів? — спитав Буланцов.

— Як вас.

— І розмовляли з ними?

— Як із вами.

— Що вони казали? — спитав Мусатов.

— Що йдуть в пущу і що щастя моє — лікарське. Інакше убили б.

— Скільки у них жертв?

— Троє вбитих, з десяток поранилих. — Олень навмисне додав до лісових людей селян Ходанського.

— Скільки їх було? — спитав Буланцов.

— Це що, допит?

— А ви що ж думали, шановний Олександрі Георгійовичу майже лагідно сказав Мусатов.

— У такому разі я не буду відповідати.

— Будете, будете,— привітно додав жандарм.— І він знизав плечима: — Вони, видно, справді пішли в пущу ще на світанку. Нічого. Ідіть візьміть із хат мужиків — хто потрапить під руку.

— Не йдіть, Буланцов,— сказав Олень.— Не віддавайте такого наказу, капітане.

— Це чому ж? — спитав Мусатов.

— Тут є свідок.

— А цей свідок скомпрометований,— сказав капітан.

— Даремно. Є мій економ, який привіз мені звістку про бунт. Він засвідчить: до того я нічого не знав. Є селяни, що скажуть: мене не було під час бунту. Є солдати, яких я лікував, бо це обов'язок кожного, хто знає, як зробити перев'язку.

— Не було його в бунті, паночку,— застогнав білявий солдатик біля печі.

— Мовчи! — сказав Мусатов і, звертаючись до Олеся, пильно дивлячись йому в очі і карбуючи слова, почав говорити:— З'явилися ви — і в бунтарського натовпу змінився настрій. Біс його знає, за кого вони вас прийняли...

Із тим самим успіхом вони могли прийняти ворону за архангела Гавриїла, що злітає з небес,— іронічно всміхнувся Олесь.

Що вас понесло сюди?

— Я ж казав: лікувати. Я не хотів крові. І ви не зачепите невинних, Мусатов, тільки через те, що цього вимагає ваша кар'єра. Я, нарешті, прискакав тому, що повинен бути безсторонній свідок, якому повірять більше, ніж хлопцям, і більше, ніж вам. Я — свідок.

Мусатов озирнувся і перейшов на французьку мову:

— А ви... подумали... що цей свідок міг бути вбитий... під час бунту... Випадковим залпом...

— Ваша вимова далеко не найкраща,— сказав Олесь.— А солдати, капітане?

Мусатов тремтів. Настав, здавалося, його час. Тепер і цього можна налякати арештом чи смертю. Він відчував, що все в ньому дзвенить.

— Ніхто не знає мотивів вашого приїзду сюди,— тією ж самою поганою французькою мовою сказав він.— Ви втрутилися в бунт, ви своєю появою настроїли цих людей на атаку. І я зараз же пошлю донесення про це віце-губернаторові, бо Беклемішев хворий... Пошлю тому самому вашому Іс-леньєву, який кричав на мене за справу в Пивоцях.

Рисячі очі звузилися, губи тремтіли.

— Даремно будете старатися,— сказав Олесь.— Донесення вже надіслано. Я відправив його перед від'їздом сюди і пояснив йому, чому їду. Гадаю, хутко буде відповідь.

Мусатов мимохіть хапонував ротом повітря.

— Ось так,— невинно дивився на нього Олесь.— Кожна людина, кожний дворянин повинен всіма силами старатися спинити заколот. І я пояснив це віце-губернаторові на випадок... гм... на всякий випадок.

Буланцов нічого не розумів, але завдяки професійній здогадливості утямив одне: шеф отримав страшний удар. І ще відзначив собі: шеф тепер ніколи не простить цьому чоловікові.

Олесь підвівся.

— Ну ось,— сказав він.— А тепер...

— Звичайно,— сказав Мусатов,— я сподіваюсь, ви зрозуміли, що це був жарт?..

— Я і не сумнівався в цьому. Хіба такі речі говорять не жартома поміж цивілізованими людьми? Звичайно, жарт.

Капітан сидів блідий.

Олесеві очі сміялися:

— Годі, капітане. Я сподіваюся, ви скасуєте цей наказ і знайдете справжніх злочинців? Бо коли кожний залп — це східець вашої кар'єри, я покладу цьому край.— І вперше за всю розмову підвищив голос: — І коли ви зачепите хоч одного з них — вас повезуть звідси під рогожею в Могильов чи під повстиною в острог. Зрозуміли це ви, пане штуцер, пане куля, пане свинець?!

Мусатов сидів, дивлячись на стільницю.

— Добре,— сказав він зрештою.— Я скасовую наказ, Буланцов... Погоню за Корчаком.

Через три години прибув од Ісленьєва ледь живий гонець. Він привіз наказ: «Терміново відпустити невинних, шукати Корчака з бандою, на час розгляду справи князя Загорського — під домашній арешт».

Олесь усміхнувся: Ісленьєв думав, щоб йому, Загорському, не завдали під гарячу руку шкоди. Старий турбувався про нього. Ось так старий! І це байдуже, що наказ віце-губернатора ніби підніс трішки у власних очах жандармського капітана, ворога, від якого згодом не можна буде чекати ласки, коли його тільки не заб'ють Корчак або Чорний Война.

Нехай собі пишається, нехай думає, що коли домашній арешт, то останнє слово зостається за ним. Олесь знає, для чого так зробив Ісленьєв, і, отже, він досяг мети, не дав пролитися крові і врятував невинних.

Лікар Ярославського полку Зайцев підійшов навіть подякувати йому за перев'язки, сказав, що зроблено це досить добре. Олесь покосив оком на капітана, сказав, що йому приємна похвала освіченої й досвідченої людини, і запросив Зайцева бувати в нього.

Старий зашарівся. Почервонів і Мусатов, тільки з іншої причини. І не витримав. Супроводжуючи Олесь до саней під цікавими й доброзичливими поглядами солдат, почав з удаваним співчуттям картати його:

— Тут чортзна-що робиться. Оліка потрібна, а то всі довкола неситими очима дивляться. Іудеїв одних у країні скільки — і всі вони німецькі шпигуни. А тут ще свої нігілісти, полівське та мужицьке насіння. Народ нацьковують! Ех, пане Загорський, таке становище, а ви в ці дурниці через молодість свою лізете.— І лагідно заглядає йому в очі: — Вам що потрібно? Ви в числі перших російських поміщиків за багатством,— гув жандарм.— Хіба у вас не воля? Та у вас у сто разів краща воля, ніж у їхніх холуйських фаланстерах¹.

¹ Своєрідні комуни, описані в утопічних творах Фур'є.

«Нічого в мене нема,— думав Олесь.— Нічого з того, що мені треба. А треба мені все. І насамперед воля всім народам і моїй батьківщині. Що ти знаєш про це, брудна свиня? І розумування твої тільки й можна назвати, що *le délire du despotisme*¹, як сказав би старий Ісленьєв. І сам ти бидло, лакей душею».

Він сів у сани й заплющив очі, щоб не дивитися на вартового солдата. Полегшено зітхнув і витягнув ноги. Два солдати поскакали за ним, щоб провести за село.

За саними біг на довгому поводі Урга. Він не звик до такого — пирхав і метляв головою.

Талий березневий сніг, ворони, пригнічене чеканням село, різкі голоси солдат.

На мить йому стало боляче. Він згадав слова Корчака і подумав, що за зневагу предків до народу, за зневагу освічених до народу — щоб не довелося платити дітям, які люблять цей народ. Але зразу подумав, що постарасться, аби Корчак, коли зведе їх доля, змінив про нього думку. Він бачив у цьому селянинові велику чистоту ненависті. Як потрібні їм люди, які вміють ненавидіти! Хороший чоловік! І як жаль, що не можна всього роздати, щоб повірили тобі. Гроші потрібні справі. Байдуже, з Корчаком вони ще зустрінуться. Він, Олесь, зробить усе, щоб той був товаришем йому. У них спільна справа.

Байдуже. Байдуже. Усе ще буде добре, чисто, сміливо. І люди на землі будуть людьми.

Сідало пурпурове сонце, і тіні на снігу стали смарагдово-зелені, чистіші за морський зелений промінь, побачивши який, кажуть, не можна помилитися ні в коханні, ні в любові, ні в ненависті.

І він тепер твердо знав, що він любить і що ненавидить, і звідки в нього такий біль, і чому він ніяк не може заспокоїти себе.

...Він розплющив очі. Їхали озерищанським берегом, ледь не над самим урвищем. І він згадав, як давно-давно, одинадцять років тому, тут сиділи під палючим сонцем маленькі діти.

Що тут було ще? Ага, груша.

Вона стояла того року тільки силою власного коріння, зміцнивши ним для себе напівкруглий форпост. У власних руках тримала життя.

І за нею була земля, а перед нею течія, і наступна повинна була кинути грушу у хвилі, і їй варто було б підготуватися до смерті. Але вона не знала цього, вона цвіла.

І пелюстки падали на бистрину ріки.

¹ Маячня деспотизму (фр.).

Де вона тепер? Олесь дивився під кручу і нарешті побачив те місце. Під кручею розтав сніг, і в проталині чорніло щось довге. Мертвий стовбур занесеної піском груші.

Сани завернули і спинилися перед ганком загорщинського будинку. Алма, підстаркувата вже, гладка, як туго напханий широкий мішечок, заметляла хвостом, побігла до саней, потім побачила чужого зі зброєю і загавкала на нього так, що, здавалося, розірветься все її тільце.

Змитер узяв Ургу й пішов із ним. Від'їхав і солдат. Олесь повільно став підніматись у дім.

...Він блукав покоями, сам не знаючи, що йому треба, до чого його тягне. І зрештою, сам не знаючи як, прийшов туди, де вони з Майкою ще дітьми дивилися крізь кольорові скельця. Усе було, як і раніше. Ось на цій канапі тоді сиділа Майка, коли він відвів потім очі на стіну і завважив її, чорну з ліловим волоссям.

А ось і скринька зі скельцями. Забули. Коли дивитися крізь червоне скло — яке страшне, димно-багряне полум'я реве над світом. Таке страшне, ніби ось-ось заревуть труби архангелів і небо впаде на землю.

А це що?

Боже ти мій, черепок китайської вази, що розбили тоді. Дід ще казав; «Бийте, так їй і треба».

Він роздав черепки. Цікаво, чи зберегла Майка? А Франс?

Скільки друзів, ровесників. Можна склеїти всі ті черепки, і знову буде ваза. А вазу поставити у спільному, в сонячному домі, в якому житимуть усі.

Ваза, ваза. Біла ваза із синіми рибками.

Він пішов напівтемними покоями. Чорні ялини. Сутінками наповнений будинок. За вікнами вітальні холодна зірка горить між деревами. Що це, початок кінця чи кінець початку?

Хоч би швидше, хоч би швидше повстання. Нехай навіть смерть! Бо несила більше терпіти це гниле, затхле лихоліття, брехню, розумування кроєрів, мусатових, корвідів, дембовецьких — усієї цієї наволочі.

І несила більше сидіти в цьому будинку, бачити у темних вікнах конуси ялин і гостру, як солдатський багнет, націлений у твоє серце, зірку. Несила бачити рабів і панів, несила навчатися терпінню, бачити, як інші вдосконалюються в лестогах. Несила бачити церкву, корони, розшиті мундири. Несила бачити на кожному роздоріжжі, над усією країною злет пробитих гвіздками рук.

Краще б уже йому, Олесю Загорському, спокутувати гріхи всіх, своєю кров'ю здобути визволення для всіх, загинути за всіх.

Він раптом зрозумів, чого йому не вистачає, доки нема битви. Нехай собі друзі і він сам погорджують віршами. Але сьогодні він не може.

Перо бігало, залишаючи рядки:

Чим прогнівила ти бога? І чим розізлила,
Що на тебе, не оспівану й сотнею строф,
Маятник часу упав, тьма костьольна все оповила.
Тьма пробитих долонь і тисяч неправих голгоф?
Що ти зробила землі — од фіордів до Рима,
Що заливали пожежі тебе, розпинали вітри,
Що помирали в сибірах твої молодії Багрими,
Що Достоевські лишали ниви твої і бори?
Хто відібрав твою пам'ять, моя ти кохана,
Що упродовж всіх віків, забуваючи муки свої,
Кращих поетів своїх забуттям ти смертельним карала,
В кращих пророків жбурляла каміння рої.
Вірю в одне. Коли зло переможуть вже мрії
І над джерелами зірка Полин та зійде,
Ти на суді — під архангелів труби — відкажеш Марії,
Скажеш єдине слово за всіх на планеті людей:
«У битвах кривавих, щоб людство воскресло,
Щоб на полях його воля і мова були не німі,
Мати синів всього людства, я стільки покут перенесла.
Можна землі дарувати,
Коли я їду по землі».

Він не віруючий, а образи вийшли міфологічні.

Та й хіба в тому річ, коли справді гине все добре, коли правду кажуть булгарини, а за волю воюють муравйови, коли над землею злет пробитих рук?

Вің дивився у вікно, на зірку. І раптом побачив...

...У небі стояли світлі стовпи від горизонту до зеніту. Вони мінялися місцями, крайня їхня грань була яскраво-багряна, вона розгорялася і нагадувала пожежу. А посередині вставали білі смуги і стовпи.

Рідкісне на такому півдні і тому слабке, вставало над землею північне сяйво.

З М І С Т

КОЛОСЯ ПІД СЕРПОМ ТВОЇМ

Роман

Книга перша

ВИТОКИ ДЖЕРЕЛ

Переклав Богдан Чайковський

7

Книга друга

СОКИРА БІЛЯ ДЕРЕВА

Переклав Карл Скрипченко

324

Литературно-художественное издание

Серия «Единение»
Основана в 1983 году

КОРОТКЕВИЧ

Владимир Семенович

ПРОИЗВЕДЕНИЯ

в ДВУХ ТОМАХ

Том второй

КОЛОСЬЯ

ПОД СЕРПОМ ТВОИМ

Роман

С белорусского перевели
Чайковский Богдан Иосифович
и *Скрипченко Карл Николаевич*

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художники *О. С. Столін, В. І. Харченко*

Художній редактор *В. С. Войтович*

Технічний редактор *Т. М. Мацалюра*

Коректор *О. С. Зінченко*

ИБ № 4995

Здамо до фотоскладання 24.07.90. Підписано до друку 16.01.91.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура балтика. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 35,28.
Умовн. фарбовідб. 35,49. Обл.-вид. арк. 44,452. Тираж 30 000 пр.
Зам. 297. Ціна 5 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Короткевич В. С.

- К68 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1991.— 668 с. (Єднання).
Т. 2.: Колосся під серпом твоїм: Роман / Перекл.
з білорус. Б. Чайковський, К. Скрипченко.— 668 с.
ISBN 5-308-00945 (т.2)
ISBN 5-308-00946-5

Другий том творів відомого білоруського письменника містить роман «Колосся під серпом твоїм» — вершинний твір автора, з яким український читач знайомиться вперше. Роман відтворює суспільну атмосферу Білорусії напередодні народного повстання 1863—1864 років під керівництвом Кастуся Калиновського. У першій книзі роману автор змальовує картини дитинства та юнацьких років майбутніх повстанців, середовище, в якому вони зростали й виховувалися. Друга книга знайомить читача з початком активної діяльності героїв перед скасуванням кріпацтва. Цей твір автор присвятив матері.

